Izdavač
Matica crnogorska

Redakcija

Novica Samardžić
Rade Bojović
Marko Špadijer, glavni urednik

Savjet časopisa

Branko Banjević
Ljiljana Dufgran Boričić
Vesna Kilibarda
Dragutin Lalović
Dragan Radulović

Sekretar Redakcije
Danka Barović

Lektura i korektura
Marija Živković

Prevod na engleski
Jelena Samardžić Kotri

Kompjuterska priprema
D&A

Štampa
Grafo Bale, Podgorica

Adresa

Beogradska 24 c
81000 Podgorica
Crna Gora

tel/fax (382) (20) 23 23 01
e-mail: maticacg@t-com.me
www.maticacrnogorska.me

Časopis izlazi četiri puta godišnje

Tiraž 800 primjeraka

Cijena primjerka 5 eur

Žiro račun:
520-389-72

MATICA

ČASOPIS ZA DRUŠTVENA PITANJA, NAUKU I KULTURU
GODINA XII, BROJ 48
ZIMA 2011

ISSN 1450-9059

PROGRAM
MATICE CRNOGORSKE

predlog

CETINJE
PODGORICA
2011

CONTENTS

7 focus

7 How to protect the good name of Montenegro
Radonja Dubljević

21 The last act of the mocking drama
Stevan Konstantinović

29 The Montenegrin Orthodox Church - where and how to go further?
Radovan Radonjić

61 aspect

61 The rebellion of July 13th and the antifascism
Ilija Despotović

83 prism

83 Means of political propaganda in Montenegro
Radenko Šćekić

137 Bases of democracy and its occurrence in Montenegro
Svetlana Mišković

149 literature

149 The influence of Njegoš in the focus od Lord Reilly
Vukota Babović

159 Andrić's essays on Njegoš
Lidija Vukčević

171 Dostoyevsky in Montenegro
Gojko Čelebić

191 Areas of the postcolonial literature
Stanka Radović

heritage 201

Lucas Panaetius (Panezio) from Ulcinj master printer of the renaissance **201**
Savo Marković

Antic Roman heritage in Montenegro and the Italian foreign policy **219**
S. Burzanović, T. Koprivica

Croatian artists at the jubilee ceremonies in 1910 **231**
Velimir Vujačić

Doge'a boat in the novel *Despa* and some historical parallels **307**
Vesna Vičević

journal 325

At the funeral of Milovan Đilas **325**
Borislav Jovanović

ecumenism 331

The encyclicals of pope John XXIII in the light of the second Vaticanum **331**
Vladan Lalović

photo 365

Civic portrait from old Montenegrin photograph studios **365**
Maja Đurić

portrait 379

Ranko Radović, a professor, town planner, architect and theoretician of architecture **379**
Ljiljana Blagojević

WINTER 2011

CONTENTS

391 history

391 Montenegrin confrontation with the Stalin
Jadranka Selhanović

429 Montenegro in the eyes of Pircio Biroli, August 1941
(edited by Erih Gobeti)

465 Agriculture of the medieval parish Budimlje
Marijan Premović

481 archives

481 Old documents of Kotor (4)
Jovan J. Martinović

495 special addendum

495 Montenegro 2011 Progress Report

641 The Programme of the Matica Crnogorska

KAKO ZAŠTITI UGLED CRNE GORE

Radonja Dubljević

Here we analyse the provision of Article 198 of the Criminal Code of Montenegro designed for the protection of the state's reputation, in the context of general legal solutions regarding the issues of honour and reputation and the protection thereof by measures of the criminal law and, especially the protection of the state's reputation with the emphasis on experiences left to us by the rich legislative tradition. In the past period, the reputation of Montenegro was quite often assaulted, so we can not avoid the question if the application of the mentioned criminal provision would be appropriate considering very fresh past experiences. Lately, there is also a feeling that the limit of the right to the freedom of speech is moved so much that one gets the impression that everything is allowed.

Od početka borbe za obnovu njene državnosti Crna Gora poštovana je od jednih i osporavana od drugih. Ovi drugi su, pored osporavanja, davali sebi za pravo da udaraju na njen ugled. Činili su to pogrdnim jezikom, paškvilama, govorom mržnje. Napadali su njeno istorijsko biće, njenu organizacionu strukturu, njene simbole. Činili su to, najčešće, opozicioni politički prvaci, simpatizeri tzv. prosrpskih partija, pripadnici srpske crkve. Nijesu ustajali na zvuke njene himne, nijesu, čak i kada ih je zakon na to obavezivao, isticali njenu zastavu. Bilo je

slučajeva da je zastava paljena i gažena. Činili su to verbalno, realno i u namjeri. Državni tužilac je sve vrijeme ćutao, a zadatak mu je da u ime svih nas štiti ugled države, jer je povredom njenih vrijednosti povrijeđeno i naše dostojanstvo. Pitamo se ima li pravo da ćuti. Demokratija nije poredak u kome može da se radi i priča šta se hoće. Crna Gora nije država bez ugleda. Crna Gora ima pravo na svoj ugled i na njegovu zaštitu mjerama prava. To je uostalom i propisano u njenim modernim, evropskim, zakonima. To je i legitimno. A na državnom tužiocu je, kao i pravosuđu uopšte, da doprinose izgradnji slobodnog, ali i odgovornog društva.

Osvrt na istoriju progona

Neka nas iskustva ne smiju zbuniti, ma koliko bila teška.

O čemu je, zapravo, riječ?

Treba imati u vidu da je vlast, uvijek, imala potrebu da zaštiti sebe, svoju ideologiju i politiku. Ta zaštita, najčešće, ostvarivala se preko zaštite države. Naime, svaka kritika vlasti i nepoželjno mišljenje često su proglašavani za akte ugrožavanja sigurnosti države ili povrede njenog ugleda. Sredstva za politički progon bila su različita, jer vlast za to ima najšire mogućnosti, od policijskih i administrativnih mjera do mjera krivičnog prava. Krivično pravo postalo je, u stvari, civilizacijska tekovina, jer je progonu dat pečat zakonitosti. Ali, nekad je ovo pravo progonu davalo samo privid legalnog i legitimnog progona. Sve u svemu, surova istorija progona, koja je često imala i obilježja delikta mišljenja, ne smije biti izgovor za slobodu bez granica, jer bi smo otišli u drugu krajnost, takođe opasnu, u polje zloupotrebe slobode, koja nas može vratiti u predgrađansko stanje, u kome je sve dozvoljeno, u Hobsov *status beli.*

Treba se podsjetiti da je, na primjer, u rimskom pravu, delikt protiv države pod imenom *perduellio*, kako je tretiran u doba

republike, ili *crimen laesae maiestatis,* kako je tretiran u doba carstva, najšire shvatan i obuhvatao je radnje koje su označavane kao protivne republici ili vladaru, odn. protivne rimskom narodu i njegovoj sigurnosti. Ovi pojmovi mijenjali su se sadržinski, ali su obično obuhvatali sva krivična djela protiv zajednice, koja su izvršena *animus hostili,* dakle u neprijateljskoj namjeri, /zavjera, pobuna, svaki napad na državno uređenje, državnu vlast, uvredu veličanstva i sl./

Prenaglašena zaštita države, organa vlasti i vladara karakteristična je za srednjovjekovnu tradiciju, u kojoj je pod jakim uticajem crkve, a pod vidom zaštite poretka, svako kritičko gledište proglašavano za jeres, napad, ili uvredu „priznatih“ vrijednosti. Sva dostignuća koja je na planu sužavanja *crimen laesae majestatis* učinio moderni svijet, nakon Francuske revolucije, zahvaljujući novoj pravnoj filozofiji i teoriji prava, od zahtjeva da se princip zakonitosti afirmiše kao vrhovno pravno načelo do Gizoove koncepcije privilegovanog političkog delikata, dovedena su u pitanje pojavom fašizma i socijalističkih revolucija. Nasuprot liberalnom konceptu o pravu koje se podjednako nameće i pojedincu i državi, jer svoj izvor ima u vječnoj nepromjenljivoj pravdi, javlja se učenje o državi kao sintezi svih vrijednosti i Firerovoj volji kao izvoru prava. Isto tako, revolucionarni marksisti proglasili su “revolucionarnu zakonitost” za rukovodno pravno načelo, koje diktira da je formalni zakon, kao je isticao Višinski, određen zakonom revolucije. Prostora za slobodnu riječ nije bilo.

U Krivičnom zakonu SFRJ iz 1977, u čl.133, propisano je krivično djelo *neprijateljska propaganda*, čiji je drugi oblik: „zlonamjerno i neistinito prikazivanje društveno-političkih prilika u zemlji“, bio praktično „delikt mišljenja“, pa je odredba služila za najširi krivični progon neistomišljenika, a neograničenu zaštitu državnih organa i predstavnika vlasti. Tadašnje jugoslovensko krivično zakonodavstvo, isticano je u

literaturi, pretežno i pretjerano štitilo je državu, vlast, ideologiju, dnevnu politiku, neke efemerne parole i političke orijentacije kao vrijednosti po sebi, kao i njihove privremene nosioce /Lazarević/.

O časti i ugledu

Čast i ugled su moralne vrijednosti, koje čovjek zavređuje kao ličnost, pa su pretpostavka za njegovu integrisanost u zajednici. Zato su čast i ugled i lična i društvena dobra. Stiču se i gube u društvenom procesu. Društvo za ovaj proces mora biti zainteresovano. U pojedinim razdobljima ljudske civilizacije nije pružana zaštita časti djece, umno bolesnih, umrlih ili, na primjer, pravnih lica. Pravo na moralni integritet nijesu imali svi slojevi društva. Nekad je naglašavana viteška, vojnička, trgovačka i druga čast. U antičkoj tradiciji naglašena je socijalna dimenzija časti - integrisanost jedinke u društvu, dok je u hrišćanskoj tradiciji uvažavana objektivna čast - vrijednosti koje ličnost posjeduje, da bi starogermanska tradicija polazila od osjećaja, kao subjektivne vrijednosti - doživljaja časti. Tek su Francuskom revolucijom i proklamovanjem bratstva i jednakosti stvorene pretpostavke da se izgradi jedinstven, opšti i moderan pojam časti.

Opšti pojam časti određuje se preko vrijednosti koje su potrebne za ispunjenje pojedinih dužnosti, ili se tiču pritežanja određenih svojstava i sposobnosti. Ove vrijednosti mogu biti opšte, tj. svojstvene svim ljudima, kao što je, na primjer, ljudsko dostojanastvo, ili posebne, ako se odnose na posebne pripadnosti, kao što su, na primjer, polna i nacionalna pripadnost, ili se stiču ispunjavanjem posebnih dužnosti, kao što su, na primjer, naučna, umjetnička, sportska i dr. dužnosti.

Čast i ugled su sinonimi, dva sadržinski ista pravna pojma, koji se u pravnom jeziku i odvojeno i zajedno koriste, zavisno od toga da li se stavlja naglasak na jedan od njih, ili su predmet

posebnih pravnih teorija, odnosno da bi se istakla ljepota i punoća izražavanja, ukazalo na potrebu sveobuhvatnije zaštite moralnih vrijednosti sl.

U pravnoj teoriji preovlađuje stav da su i pravna lica nosioci časti i ugleda kao moralnih vrijednosti. U njemačkoj krivično-pravnoj teoriji bilo je mišljenja koja su dovodila u pitanje pravo pravnih lica na moralni integritet. Prema Bindingu samo pojedinac ima čast. Kolektivna lica nemaju ljudske vrijednosti, pa time ni „sopstvene savjesti“, što je pretpostavka za „moralno djelanje“. Prema Baru kolektivna lica nemaju pasivnu sposobnost za uvredu i klevetu, jer ne mogu „osjetiti duševan bol“, koji je karakterističan za povredu časti i ugleda. Berner je isticao da se o ugledu pravnih lica može govoriti samo uslovno, jer je pravna ličnost lišena moralne unutrašnjosti, pa se tek uz pomoć fikcije povreda časti može cijeniti kao njena, jer su takve radnje u stvari samo povrede časti onih živih ličnosti koje pravnu ličnost zastupaju.

Ipak, moderna pravna teorija zastupa shvatanje u korist pravne zaštite časti i ugleda pravnih lica. Naime, polazi se od stava da su pravna i uopšte kolektivna lica organizovana da bi ostvarila određene funkcije u društvu, pa od kvaliteta vršenja tih funkcija zavisi stav spoljne sredine prema njima. Tako je i sa državom, koja vršenjem svojih funkcija u društvu stiče određene vrijednosti koje ulaze u pojam njenog ugleda. Te funkcije su socijalna, ekonomska, pravna, kulturna i dr.

U međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima propisano je da sloboda mišljenja i izražavanja ima granice u pravu na ugled drugih lica. (Tako npr. u čl. 19 t. 3 a) Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima, ili u čl.10 st.2 Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda). Može se zaključiti da se odredbe međunarodnih dokumenata u ovom dijelu mogu odnositi i na ugled države, jer joj pravni red priznaje status pravnog lica.

Čast i ugled mogu se povrijediti različitim postupcima, čiju sadržinu mogu činiti tzv. omalovažavajući vrijednosni sudovi, ili neistinita tvrđenja. U prvom slučaju radi se o uvredi, u drugom o kleveti. Radnje se mogu izvršiti verbalno, realno, simbolično. To su standardna djela protiv časti i ugleda.

Da li je u svakom konkretnom slučaju izvršeno djelo protiv časti i ugleda, tj. uvreda ili kleveta, ne može procjenjivati žrtva, jer bi se išlo u susret individualnoj preosjetljivosti. Stoga je u pravni koncept ovih djela uveden objektivni kriterijum. Naime, odluku mora donijeti sud, kao reprezent javnosti, polazeći, pored ostalog, od sistema moralnih vrijednosti na kojima počiva odnosno društvo. Odluka nije laka iz više razloga. Prvo, moralne vrijednosti počivaju na kriterijumima, koji su često kontroverzni. Nekad su ti kriterijumi u univerzalnim vrijednostima, nekad u određenoj ideji / ideja klase, nacije i sl./. Sud, obično, ima u vidu sistem vrijednosti koje društvo afirmiše. Drugo, pravo na slobodno izražavanje, koje nekad uključuje i pomjerene stavove, ustanovljeno je u korist individue, kojoj pripada neprikosnoveno polje slobode. Treće, problem se javlja kod pitanja kako neodređenu građu, a to je uvijek slučaj sa vrijednosnim sudovima, podvesti pod zakone, od kojih se zahtijeva potreban stepen određenosti, da bi zakoni obezbijedili legitimnost, odnosno, da bi otpao prigovor da su nepravedni, ukoliko bi odražavali bar dio moći onih koji ih donose. Zadatak je suda, u društvu čije ustanove teže pravdi, da tu granicu pronađe i da je je zaštiti .

O krivičnom pravu kao sredstvu zaštite ugleda države

Koja dobra uživaju krivično pravnu zaštitu?

Problem legitimne krivičnopravne zaštite svodi se na pitanje koja dobra treba štititi mjerama krivičnog prava, koje napade na ta dobra treba inkriminisati kao krivična djela i kako treba postaviti granice te zaštite da bi se sačuvao prostor za slobodno

djelovanje pojedinca. Ne smije se dopustiti da se jedno pravno dobro štiti na račun drugog, da se npr. poredak štiti na račun slobode. Pored toga, treba imati u vidu da se krivičnopravna zaštita javlja kao nužna i opravdana tek ako ne postoje druga sredstva kojima bi se mogao postići isti cilj.

Legitimnost krivičnog prava zavisi od prihvatljivosti samog sistema vrijednosti u društvu. U osnovi krivičnopravne zaštite treba da stoje vrijednosti koje tu zaštitu zaslužuju. Krivično pravo za svoj cilj treba da ima univerzalne vrijednosti, oko kojih, obično, postoji društveni konsensus, bez obzira što svako društvo karakteriše pluralizam interesa. Krivično pravo, međutim, umjelo je da štiti prolazne i promjenljive vrijednosti, interese pojedinih društvenih grupa, nekad i ideologiju kao zatvoren sistem ideja.

Opšta saglasnost u pogledu vrijednosti koje zaslužuju da budu zaštićene krivičnim pravom prisutna je kada su u pitanju univerzalne vrijednosti. Takve vrijednosti su život, tjelesni integritet, sloboda, čast, imovina. Treba imati u vidu da je stepen njihove modifikacije, pod uticajem političkih, ideoloških, ekonomskih, socijalnih i dr. faktora moguć, ali i najmanje prisutan. Ove vrijednosti, rečeno savremenim pravnim jezikom, čine korpus ljudskih prava i sloboda. Međutim, kako čovjek svoje slobode i prava ostvaruje u zajednici, tj. prema drugima, onda državi kao garantu njegovih sloboda i prava treba priznati da je nosilac određenih vrijednosti, koje krivično pravo treba da uzme za svoj cilj. Ali u pogledu ovih vrijednosti nema opšte saglasnosti. Prihvatljiv sistem vrijednosti mogu činiti bezbijednost države, njeno postojanje, ugled koji stiče i sl. To su posebna pravna dobra. Na kraju, prema Listu „svi interesi napadnuti krivičnim djelom i zaštićeni krivičnim pravom raspadaju se u pravna dobra pojedinca i pravna dobra zajednice“.

Ako smo prihvatili da je ugled države jedno od dobara koje treba biti zaštićeno, onda se kao dalje postavlja pitanje gdje su granice te zaštite?

Krivično pravo mora ostati sredstvo slobode, a ne instrument progona u rukama vlasti, koja ima potrebu da važeći poredak proglasi vječitim, a tendencije slobode kao opasnost da poredak bude ugrožen ili njegov opstanak bude doveden u pitanje. I tu je problem!

Zaštitu ugleda države mjerama krivičnog prava poznaju sva savremena krivična zakonodavstva. Ali, ravnoteža između individualnih sloboda i nužnosti zaštite države u pogledu ove vrijednosti postiže se određivanjem granica krivičnopravne zaštite. Ta granica je nužna, da se ne bi preko zaštite ugleda države štitila vlast kao takva i njeni predstavnici, odn. suzbijala svaka kritička misao o odnosnom poretku i njegovim vrijednostima.

Iskustvo uči da je krivično pravo često bilo usmjereno na zaštitu državnog poretka, nauštrb individualne slobode, pa se država izdvajala i stavljala iznad društva, štiteći sopstvene svrhe i potrebe, koristeći pravna srerdstva kao najbolji istrument U prošlosti je ova tendencija bila izražena. Nastala je kao posljedica shvatanja da država i njeni predstavnici treba da uživaju naročitu krivičnopravnu zaštitu. Posebno je prenaglašavana krivičnopravna zaštita časti i ugleda vladara, sa obrazloženjem da vladar zaslužuje veći stepen poštovanja. U njemačkoj pravnoj literaturi List je, na primjer, navodio da je uvreda vladara povreda poštovanja koje mu se duguje i da se od obične uvrede razlikuje ukoliko se poštovanje prema vladaru ističe nad poštovanjem koje pripada državljanima, dok je u srpskoj pravnoj literaturu Živanović uzimao da je čast vladara kvalitativno različita od časti podanika, jer se javlja kao zahtjev opšteg interesa.

Na primjeru člana 90b važećeg Njemačkog krivičnog zakonika mogu se sagledati problemi sa granicom krivičnopravne zaštite ugleda države. Odredba glasi:

„Ko javno usmeno ili pismeno ugrožava ugled države, te se takvim svojim ponašanjem smišljeno uključuje u djelatnost protiv SR Njemačke ili protiv osnovnih načela ustava time što

kleveće suverena ili zemaljske zakonodavne organe, vlade ili ustavne sudove...“

Ovako postavljena odredba skrenula je pažnju stručne javnosti, tako da su pravni teoretičari imali jednoglasan stav da se preko ovako postavljene odredbe hoće zaštititi država i njeno uređenje, čime se dovodi u pitanje sloboda mišljenja koja za predmet uzima pitanja politike i izlaže kritici funkcionisanje ustavnog poretka.

Grunvald, pored ostalog, navodi da se primjenom ove odredbe mogu progoniti ocjene o prilikama u državi i društvu, iako u svakom demokratskom društvu kritika mora biti slobodna, jer država ne smije preuzimati ulogu arbitra, dok je Šreder zapazio da odredbe ovakve vrste mogu značiti da se preko zaštite ugleda države štiti opstanak države i njenog državnog uređenja i da je ovakve odredbe nacional-socijalistički režim koristio za masovno krivično gonjenje svakog ko je izjavio bilo što protiv države i vođe. U novom njemačkom krivičnom zakonodavstvu ove odredbe imaju svrhu da štite njemačko društvo od radikalnih ideja i pokreta, lijevih i desnih, gdje leži i opasnost da se pod prijetnjom krivičnog progona zaustave ideje i politička uvjerenja. Tako se politička represija može izvoditi primjenom „rezervnih odredaba“, koje samo na prvi pogled stvaraju utisak da se njima štiti ugled države.

Izražavanje misli, kritičkih ocjena i sudova o političkim i uopšte društvenim temama mora ostati slobodno, ali nikada nauštrb povrede moralnih vrijednosti. Prvi korak u povlačenju te granice je na zakonodavnom nivou, jer se problem krivičnopravne zaštite ugleda države mora razriješiti propisivanjem ovih djela u grupi krivičnih djela protiv časti i ugleda, da bi ove vrijednosti bile zaštitni objekt krivičnog prava. Pored toga, bitno je ovu zaštitu ograničiti na zaštitu same države, a nikako i na zaštitu njenih najviših organa i predstavnika vlasti. A kada je država u pitanju i tu treba biti oprezan, jer se i država kao politička i pravna ustanova različito poima.

Zaštita ugleda države u crnogorskom krivičnom zakonodavstvu

U Krivičnom zakoniku Crne Gore, u čl. 198, propisano je:

„Ko javno izloži poruzi Crnu Goru, njenu zastavu, grb ili himnu, kazniće se...“

Ovo krivično djelo nalazi se u grupi krivičnih djela protiv časti i ugleda, u glavi XVII. Ovakvim propisivanjem sužene su granice krivično-pravne zaštite države, jer je kao zaštitni objekat definisan ugled države, tako da se ta zaštita ne može protezati na ostale vrijednosti na koje bi se država mogla pozvati, a pored toga sužene su i mogućnosti da se od strane države učioniocu pripiše zloupotreba slobode. Propisano rješenje je sasvim legitimno. Međutim, na planu krivičnopravne zaštite ugleda države mora se razriješiti još jedan problem, kojim se propisana odredba ne bavi, pa je ostalo da to pitanje bude rješavano u sudskoj praksi. Naime, postavlja se pitanje koje značenje i svojstvo države, kad je u pitanju ova vrsta pravne zaštite, treba imati u vidu?

Rečeno je da država kao pravno lice, vršenjem različitih funkcija u društvu, stiče posebne vrijednosti koje ulaze u pojam njenog ugleda. Država, najprije funkcioniše kao posebno uređena pravna cjelina, ona je moderan zaštitnik ljudskih prava i sloboda, servis za raznovrsne interese građana, nosliac je mnogih funkcija u društvu, kao što su kulturna, privredna, pravna i sl. Međutim, država za njene građane ima i jedno posebno značenje, koje na ovom mjestu i povodom ovih krivičnih djela treba naglasiti. Država je, naime, istorijsko-nacionalna zajednica datog naroda, jer se između države i njenih građana stvara osjećaj pripadnosti i lojalnosti, preko koga se gradi poseban segment individualiteta i identiteta. O ovom značenju države govore njeni simboli (zastava, himna i grb), koji se obično javljaju kao objekti radnje izvršenja krivičnih djela protiv ugleda države, kao što je i slučaj sa pomenutom odredbom crnogorskog zakona.

Stoga na planu krivičnopravne zaštite ugleda države treba imati u vidu pomenuto svojstvo države. Ovim bi se izbjegao prigovor da se štiti ugled države kao uređene organizacione strukture, bez obzira što demokratska država može i kroz funkcionisanje svojih organa i vršenjem vlasti u užem smislu sticati mnoge vrijednosti koje ulaze u pojam njenog ugleda Zaštita ugleda države shvaćenog u ovom smislu bila je prenaglašena, o čemu govori istorija krivičnog progona.

Praksa Evropskog suda za ljudska prava doprinijela je da se prenaglašena zaštita državnih organa i vladara, nekad i šireg kruga lica kao nosilaca određenih državnih funkcija, podredi slobodi javne riječi. O tome govori slučaj „Lingens protiv Austrije“, u kome je sud zauzeo stav da je sloboda izražavanja jedan od bitnih temelja demokratskog društva pa se može odnositi ne samo na „informacije“ i ideje koje se povoljno primaju nego i na one koje „vrijeđaju, sablažnjavaju ili uznemiravaju“, jer to zahtijeva „pluralizam, trpeljivost i širokogrudost“ koji su svojstveni demokratiji. Političar mora ispoljiti veći stepen tolerancije. Stoga je granica prihvatljive kritike nešto šira nego kada su u pitanju fizička lica.[1]

Moderno krivično pravo, a crnogorski zakon u ovom dijelu to čini, treba da afirmiše rješenja o zaštiti ugleda država na sasvim restriktivan način, svodeći ovu zaštitu na one vrijednosti koje su direktnije vezane za nacionalno dostojanstvo građana, pripadnika države, koje većina građana osjeća kao posebno lično dobro.

Povlačenje granice između prava na slobodu javne riječi i djela, na jednoj strani i prava države na zaštitu svog ugleda mjerama krivičnog prava, na drugoj, nije lak problem. Ova

[1] Eur.Court HR Lingens judgment 08.july 1986.g, Series A no 103, doneta u slučaju “Lingens protiv Austrije”, po tužbi novinara koji je od strane austrijskih sudova kažnjen za povredu časti i ugleda saveznog premijera Bruna Krajskog, jer je u časopisu *Profile* ovog izložio teškim kritikama.

pitanja su kompleksna i osjetljiva, posebno zbog neodređenosti njihove građe, ali ne znači da težina problema treba da onemogući riješenja koja bi zaštitu oba pravna dobra pomirila i dovela u sklad, a poretku obezbijedila epitet slobodnog odn. poretka vladavine prava.

Zaključak

Uporedno evropsko pravo, a vidjelo se na primjeru njemačkog krivičnog zakona, sadrži odredbe kojima se štiti ugled države, najviših organa i njihovih predstavnika. Sa pravom možemo zaključiti da je odredba crnogorskog krivičnog zakona posve moderna, jer je suzila granicu krivičnopravne zaštite države, svodeći je na zaštitu države i njenih simbola. Međutim, evropska praksa izopštila je primjenu zastarjelih riješenja, koja se odnose na zaštitu ugleda najviših organa vlasti, jer u sudskoj praksi skoro da nema slučajeva odgovornosti za ova djela.

Na ex-jugoslovenskom prostoru prisutna je jedna druga tedencija. Naime, iako zakoni novih država sadrže odredbe o zaštiti ugleda države skoro da nema njihove primjene, iako se ova krivična djela vrše, iz najmanje dva razloga: pomjerenih granica slobode, nauštrb moralnih vrijednosti i straha da se novonastalim demokratijama ne bi prigovorilo da ugrožavaju slobodu.

Krivični zakonik Crne Gore propisao je krivično djelo povreda ugleda Crne Gore u grupi krivičnih djela protiv časti i ugleda, što je dobro, jer je takvim određivanjem zaštićen ugled države i onemogućeno je širenje zaštite na bilo koju drugu vrijednost, na koju bi se država mogla pozvati. Ostalo je sporno koje je svojstvo države zaštićeno, ali neka o tome, istina posredno, govore simboli države, koje, poštujući pravne standarde, moramo tretirati prije kao objekte radnje krivičnog djela, a ne kao same zaštitne objekte, jer to svojstvo treba ostaviti državi. U tom dijelu krivičnopravna odredba crnogorskog zakona trpi prigovor. Ta manjkavost,

ipak, ne dovodi u pitanje cjelovitost rješenja, jer je zakonska odredba moderna i sužava prostor krivičnopravne zaštite, odnosno pojedincu ostavlja široko polje slobode.

Nedostaci su u samoj praksi. Zašto odredba nikada nije primijenjena? Bilo je slučajeva koji su to zavrijedili. Nije dobro da moderna odredba ostane mrtvo slovo na papiru. Treba je primijeniti kada okolnosti nalažu. Zbog izgradnje slobodnog i otvorenog društva. Zbog ugleda Crne Gore!

LITERATURA

1. Bačić F., *Kriminalnopolitički i pravnodržavni pristup uređenju krivičnih djela protiv države,* Naša Zakonitost br.5/1986, Zageb

2. Bavcon Lj., *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja - Politički delikt,* Zageb, 1987.godine

3. Bayer V., „Pojam političkog krivičnog djela u francuskom kaznenom pravu i kriterij motiva“, *Mjesečnik* br.11-12/1937, Zagreb

4. Blackstone W., *Comentaries on the Law of England,* Chicago, 1899

5. Dolenc M., „Država i politički zločinci“, *Mjesečnik* br.3/1925, Zagreb

6. Dolenc M., „Kolektivna lica i delikti protiv časti“, *Policija* br. 1-4/1928

7. Duhovskoj M.V., *Ponjatije kleveti kak prestupljenija protiv časti častnih lic, po ruskom pravu,* Jaroslav, 1873

8. Guizot F., *De la peine de mort en matiere politique,* Paris, 1822.g

9. Hall J., *General Principes of Criminal Law,* New York, 1960

10. Hughes G., „Morals and the Crimine Law“, u R.Summers (ed), *Essays in Legal Philosophy,* Oxford, Basic Blackwell, 1970. g

11. Ibrahimpašić B.*, Politički delikt,* Sarajevo, 1963.g

12. Ingraham B.L., *Political Crime in Europe,* California Press, 1979. g

13. Klajn J., „Princip legaliteta u krivičnom pravu“, *Pravosuđe,* br.8/1938, Beograd

14. Lazarević Lj., „Osnovi i pravci budućeg razvoja jugoslovenskog materijalnog kaznenog zakonodavstva“, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo,* br.4/1989, Beograd

15. Liszt F., *Nemačko krivično pravo,* Beograd, 1902.g (preveo M.Vesnić)

16. Marjanović Đ., „Odnos prema kaznenoj zaštiti u pravnoj državi i kriminalna politika autoritarnih sistema kao negacija pravne države“, u V.Vasilijević (ur) *Pravna država,* zbornik radova, Beograd, 1991.g

17. Matulović M., „Princip zakonitosti i ljudska prava“, *Dometi,* br.5/1986.g, Rijeka

18. Minor W., „Political Crime, Political Justice and Political Prisoners“, *Criminology,* Bevrly Hills, 12/1975

19. Panović-Đurić S., *Načela legaliteta i legitimiteta u krivičnom pravu,* Beograd, 1995

20. Polen R., „Filozofska analiza pojma legitimiteta“, *Gledišta* br.5-6/1984.g, Beograd

21. Politeo I., *Politički delikt,* Zagreb, 1921.g

22. Stewart, S.W., *A Modern View of the Criminal Law,* Pergamon Press, Oxford, 1969.

23. Stojanović Z.,*Granice, mogućnosti i legitimnost krivično-pravne zaštite,* Beograd, 1987

24. Šarčević E., „Pojam pravne države“, *Gledišta,* br.10-12/1989.g, Beograd

25. Šimić J., „Kad kritika nije uvreda“, *Odvjetnik* br. 12/54

26. Živanović T., *O uvredi i kleveti,* Beograd, 1927.g

POSLJEDNJI ČIN DRAME RUGALICE

Stevan Konstantinović

Centres of the Great Serbian ideology used the same strategy to negate the Croatian, Bosnian and Montenegrin language standard as an instrument for negating the right to state apartness to Croatia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro – says Dr Stevan Konstantinović, professor at the Faculty of Philosophy in Novi Sad.

Da li je moguće da se opet ponavlja ista priča o jeziku, o književnosti, identitetu i školskim udžbenicima, u kojoj je jedan učesnik u negiranju, omalovažavanju i jednostavno rečeno – sprdnji, uvek isti, a oni o kojima iznosi takvo, loše mišljenje, su uvek neki drugi. Izrugivanje sa novoštokavskim jezičkim standardima započelo je sa hrvatskim „novogovorom“. Sledeći na redu bio je bošnjački standard a sad je došao na red crnogorski. Redosled u izrugivanju je identičan: prvo se negira pravo na jezičku zasebnost kao i na nacionalnu i državnu samobitnost. U to se upliće teorija o zaveri velikih razmera, valjda da bi se nagovestio krajnji ishod. Zatim je predmet ismevanja leksika, koje nije bilo u ranije priznatom standardu. Taj proces prati fonetska, pa morfološka, pa sintaksička i na kraju pravopisna norma. Onda dolazi na red književno nasleđe, ko je čiji pisac, ko prekraja prošlost, itd.

Taj pogled s visine, do sada se pokazao kao jalov i kroz svako naredno ispoljavanje navodne superiornosti i nadmoći, potvrđuje nekrofilnu želju za životom u prošlosti, a da ni ona nije validno preispitana. Kad se među lingvistima i tumačima književnosti, postavi pitanje kako i koliko je nekadašnji jezik Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca, bio uistinu zajednički i jedan jezik, ako je u svom imenu imao dve varijante među kojima se pisalo „ili“ – to pitanje najčešće ostaje bez odgovora.

Da su i ranije postojale nedoumice u vezi sa nazivom jezika i to u vreme kada je čitavo područje štokavskog dijalekta bilo u okvirim SFRJ, svedoči leksikografska odrednica o srpskohrvatskom jeziku Enciklopedijskog leksikona iz 1972. godine u kome se kaže:

I u novije vreme kod nekih jezičkih stručnjaka javlja se težnja da se dvočlani naziv zameni jednočlanim. I pored toga što je pravo svakog naroda da maternji jezik naziva svojim imenom, u našem slučaju nužno je imati u vidu i činjenicu da jezikom koji nazivamo srpskohrvatskim ne govore samo narodi prema čijem imenu je dobiven, nego i još dva naroda: Crnogorci i Muslimani. To je fakat koji u ovom slučaju ne sme biti zanemaren. A da se ne bi, kada je u pitanju zvanično ime jezika, pravio naziv od tri ili više reči (pored već ustaljenog imena, u čiji sastav ulaze dve reči srpski i hrvatski, bez obzira na način njhovog pisanja i njihov poredak, javili su se u naše dane još i ovakvi nazivi: srpskohrvatskocrnogorski, čak i srpskohrvatskocrnogorskomuslimanski) biće najbolje da se i dalje, u zvaničnoj upotrebi zadrži dvočlani naziv, s tim što jezičko normiranje treba da bude posao jezičkih stručnjaka svih republika gde se upotrebljava ovaj jezik.[1]

[1] *Enciklopedijski leksikon, mozaik znanja,* Srpskohrvatski jezik, grupa utora, Interpres, Beograd 1972, str. 421-422.

Komentar ove vrlo precizne odrednice nije neophodan, ali u njemu se nalaze, za sadašnju jezičku i identitetsku situaciju u Crnoj Gori, neki od vrlo bitnih orijentira. Crnogorci imaju neupitnu nacionalnu odrednicu, a za dalje normiranje jezika smatraju se pozvanim jezički stručnjaci iz svake od četiri štokavske federalne jedinice tadašnje SFRJ, kao njeni ravnopravni konstituensi. Činjenica o državnoj samostalnosti Crne Gore, daje puno pravo da jezik kojim govori štokavsko stanovništvo u Crnoj Gori bude imenom crnogorski, kao i da njegova norma bude usklađena sa realnim jezičkim prilikama koje su prisutne na njenoj teritoriji.

Standardni jezik, jezički zakon, uvek je bio u nadležnosti države (ako države nema onda o tome odlučuju vodeće kulturne institucije) koja na predlog jezičkih stručnjaka prihvata normu i stavlja je u javnu upotrebu i time je čini obavezujućom za stanovnike državne teritorije na kojoj ta jezička zajednica živi. Taj jezički standard je obavezujući kao sredstvo zvanične komunikacije, kako za pripadnike nacionalne zajednice, koja je konstituens državne zajednice, tako i za pripadanike drugih, manjinskih zajednica, koji žive u okvirima te države. Jezički standard se donosi i ima formu zakonske prinude, da bi se ujednačile prirodne jezičke datosti, razlike među njima, i time omogućila nesmetana komunikacija u svim sferama društvenog života.

Jezički stručnjaci predložili su državnim vlastima Crne Gore, a ova je usvojila standard koji odgovara prirodnim jezičkim datostima u Crnoj Gori. Pravo „građanstva“ u crnogorskom jezičkom standardu dobili su osim istočnohercegovačkih govora i zetsko-južnosandžački govori. Pobrojani govori čine osnov standardnog crnogorskog jezika. Zašto to ranije nije bio slučaj, odnosno, zašto zetsko-južnosandžački govori nisu bili obuhvaćeni normom srpskohrvatskog jezika, a sada srpskog jezika, razumljivo je i dijahrono ali i u ravni sadašnjosti. Za srpskohrvatsku jezičku normu kao osnov poslužili su šumadijsko-vojvođanski govori, i pored nastojanja Vuka Karadžića da to budu istočnohercegovački,

čime bi se, po njegovim ubeđenjima, ostvarila veća bliskost između Srba i Hrvata. Šumadijsko-vojvođanski govori u osnovi su sadašnjeg srpskog jezika i srpskog jezičkog standarda u Republici Srbiji. U odnosu na njih, u perifernom položaju se nalaze kosovsko-resavski i prizrensko-timočki a njihove karakteristike za jezičku nauku zanimljive su u ravni dijalektoloških istraživanja. U takvom položaju u odnosu na srpskohrvatski jezički standard bili su i zetsko-južnosandžački govori do konstituisanja nezavisne države Crne Gore i usvajanja crnogorskog jezičkog standarda. Sa puno obzira i ponuđenih ravnopravnih modaliteta, tvorci gramatike i pravopisa crnogorskog jezika u standard su uveli karakteristike kako istočnohercegovačkih govora, tako i do sada nenormiranih karakteristika zetsko-južnosandžačkih govora. Time su su učinili učesnike u jezičkoj komunikaciji u Crnoj Gori ravnopravnima. Time je otklonjena podvojenost u jezičkoj situaciji da se jedna ravan komunikacije smatra zvaničnom i „pravilnom“ a druga da je samo za „kućnu upotrebu“ (kao u slučaju prizrensko-timočkih i kosovsko-resavskih govora u Srbiji, ali s tom razlikom što su ovi i teritorijom i brojem njihovih nosilaca u lingvističkoj manjini, što se za zetsko-južnosandžačke govore u Crnoj Gori ne može reći). Za očekivati je dalje razvijanje crnogorske jezičke norme, koje osim fonetske, morfološke, sintaksičke treba da obuhvati i leksičku kao i normu u oblasti ortoepije. Ne sme se smetnuti s uma i normiranje pisma. Srpski standard u Republici Srbiji zvanično ne poznaje latično pismo, što je slučaj i sa standardom u Republici Srpskoj, dok crnogorski jezički standard poznaje oba pisma u zvaničnoj upotrebi.

Zagovornici stavljanja srpskog jezičkog standarda u istu ravan sa crnogorskim, očigledno pokazuju veće ambicije od međunardno priznatog prava na upotrebu srpskog jezika kao jezika manjinske nacionalne zajednice. Zalaganje za stavljanje u istu ravan srpskog jezika (a da zagovornici ovakvog rešenja ne kažu

na koju njegovu varijantu misle, da li ekavsku koja je u upotrebi u Republici Srbiji, ili ijekavsku koja je u zvaničnoj upotrebi u Republici Srpskoj, kao entitetu Republike Bosne i Hercegovine), u suštini je negiranje prava crnogorskom narodu i crnogorskoj državi da vodi svoju jezičku, a time i svaku drugu politku na svojoj državnoj teritoriji.

Kao opravdanje za takvu jezičku ali i nacionalnu politiku koristi se poređenje sa jezičkom situacijom nemačkog govornog područja kojoj pripadaju Nemačka, Švajcarska i Austrija. Kao i svako poređenje ni ovo nije do kraja primenjivo na druge jezičke i identitetske prilike. Između pomenutih država koje primenjuju nemački jezički standard, postoji međudržavna jezička komisija koja dugi niz godina mukotrpno pokušava da uprosti pravopisnu normu nemačkog jezika. Iako je obrazovni sistem svih pomenutih država blizu onoga što zovemo sistemom koji je prilagođen realijama, činjenica je da iz njega izlaze osobe koje pravopisnu normu ne savladaju, zbog toga je nastala potreba za pravopisnom reformom, ali mora se priznati da čitavo nemačko govorno područje u tom poslu nije daleko odmaklo. U slučaju Austrije, sve su primetnije razlike između govornih realija i standardnog jezika, pa se javljaju i zahtevi da austrijska država normira jezik u skladu sa jezičkim prilikama na svojoj državnoj teritoriji i da za razliku od Švajcarske u kojoj se u pojedinim kantonima jezik zove nemački a negde švajcarsko-nemački, jezik nazove – austrijski jezik. Upravo na odnosima Austrije i Nemačke, gradi se loše poređenje između Crne Gore i Srbije i smeće s uma da upravo u Austriji jezička norma i ime jezika ne dovode u pitanje nacionalnu pripadnost, identitet građana Austrije. Oni su Austrijanci neupitno. U švajcarskim kantonima nemačkog jezičkog područja situacija je ista.

Upravo se sada na javnoj sceni Crne Gore odvija poslednji čin drame-rugalice. Pred ulazak u nastavu između dva jezika, crnogorskog i srpskog, na volšeban način ubačeno je „tire“, a oni

koji su preživeli raniju harangu, bošnjački i hrvatski, razdvojeni su „zarezom“. Reklo bi se da se javnost Crne Gore bavi znacima interpunkcije i da nema pametnija posla, ali nije tako. U sitnicama đavo spava. Protivno ustavnom rešenju po kome je zvanični jezik u Crnoj Gori crnogorski, njemu je „tesnom vezom“ pridodat srpski, a zarezima razdvojeni, još dva normirana jezika: hrvatski i bošnjački. Da je to urađeno u vreme kada je nastala ranije pominjana leksikografska odrednica, to bi se moglo razumeti, a ovako imamo situaciju u kojoj se četiri normirana jezika, metodama političkog nasilja žele proglasiti istima. No, kreatorima takvog rešenja nisu od presudne važnosti bošnjački i hrvatski, jer znaju da ako to bude od strane tih zajednica u Crnoj Gori i njihovih matica, proglašeno za jezičko i nacionalno nasilje, a jeste to, ovu će odrednicu morati povući. U tom slučaju, jedino im bitno ostaje „tire“ imeđu crnogorskog i srpskog jezika.

Kada se između nacionalnih imena nađe „tire“, onda imamo specifičnu situaciju u kojoj jedno ime označava *etnos* a drugo *subetnos*. Jedno ime punopravno nosi atribute nacionalnog a drugo je njegova specifična varijanta. Ovo je drugačija vrsta veze u odnosu na nekadašnji srpskohrvatski **ili** hrvatskosrpski jezik. U pisanju imena tog jezika, iako je imao dva nacionalna člana, insistirano je da se među njima ne piše „tire“. Imajući u vidu ko je insistirao na znaku „tire“ između crnogorskog i srpskog, logika je sledeća: kad već nije osujećena standardizacija crnogorskog jezika, kao temeljnog konstituensa crnogorske nacionalnosti, onda njegove nosioce treba prisiliti da prihvate status subetnosa. Moglo bi se zaključiti da je napravljen pomak u okoštaloj svesti time što se odustalo od potpune negacije crnogorskog jezika, ali natureno rešenje bazira se na već poznatoj matrici.

Jezičko-etnička iskustva u vezi sa relacijom etnos-subetnos retko idu u korist subetnosa. Subetnos se po pravilu nalazi van državne teritorije etnosa i kao rubni deo zadržao je jezičke specifike,

koje ga razlikuju u odnosu na jezički standard etnosa, čak toliko da i tu mnogima „tire“ smeta i žele ga zamentiti „zarezom“. U nekim slučajevima čak i po cenu ubrzavanja asimilacije u granicama drugih nacionalnih država u kojima subetnos živi. Najbliži takvi primeri su odnosi Bunjevaca i Hrvata, Rusina i Ukrajinaca, Vlaha i Rumuna, itd. Ali u slučaju Crnogoraca, instrumenata za zaštitu identiteta u vidu državnih institucija ima, Crnogorci su državotvorni, istorijsko pravo jednako duboko seže u prošlost kao i srpsko, a naturanje znaka „tire“ je jednostavno rečeno – uvredljivo i vrlo lukavo učinjeno sa namerom da se ponovo stvara prostor i dobija na vremenu, da bi se izbrisalo „tire“, a nakon toga i sve ostalo „što smeta“.

Kao priprema za ubacivanje znaka „tire“ prethodilo je harangiranje sadržaja udžbenika crnogorskog jezika i udžbenika književnosti. Udžbenici jezika su ovog puta bili ozbiljno pošteđeni ako izuzmemo nastavak animoziteta između Filozofskog fakulteta u Nikšiću i Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici. U odnosu na njihovu metodičku stranu primedbi do sada nije bilo. Više je razloga za pohvale. Moderni, inovativni, zanimljivi, metodički gledano - za ugled. Kako su udžbenici crnogorskog jezika pripremljeni za nastavu pre famozne promene imena nastavnog predmeta, ostaje dilema da li će takvi kakvi jesu ostati u nastavi ili će se tokom školske godine praviti novi. Ako ostanu isti, učenici necrnogorskih nacionalnosti pod imenom „crnogorski-srpski, bošnjački i hrvatski jezik“, učiće jedino crnogorski jezik. O tome su, ali i o boljim rešenjima zagovornici ovakve situacije morali misliti ranije. Za dovođenje etničko-jezičke situacije u normalu kreatorima političkog nasilja nad jezicima i identitetima, bilo bi korisnije da konsultuju iskustvena rešenja, nigde dalje nego u regionu. Još bolje rešenje će biti ako zagovornici znaka „tire“ između crnogorskog i srpskog jezika, budu politički i etnički jasni u pogledu sadašnjosti i budućnosti Crne Gore, tačnije, da li je vide kao državu ili se

zalažu da Crna Gora bude južna srpska pokrajina. Sa time, sa jasnim stavom, prestaće i nasilje nad jezikom.

Sa udžbenicima književnosti već je interesantnija situacija. Kako sam imao prilike upoznati se sa njihovim sadržajem, kao i sa blago rečeno – kritikama, objavljenim u crnogorskoj i srpskoj štampi, u prvi mah sam se zapitao da li sam čitao iste udžbenike o kojima je pisano u novinama. U tekstu objavljenom u novinama „Dan“ (Bosiljka Tomić), kao zamerke pobrojani su do sada nepoznati kriterijumi za izbor tekstova i njihovih autora. Prvo što se može pomisliti da je u tom tekstu reč o udžbenicima srpskog jezika i književnosti, pa toliko ogrešenje o srpske pisce, koji su tekstovima prisutni svega dva ili tri puta, zaista bi bilo zabrinjavajuće. Ali, nije tako. Čak se autorima udžbenika može zameriti disbalans u korist srpskih književnika u poređenju sa ostalima sa štokavskog govornog područja, kao i zaboravljanje crnogorskih pisaca koji su živeli i stvarali izvan Crne Gore, poput Gojka Janjuševića. Skupa sa time u tekstu je elaboriran još jedan do sada nepoznati kriterijum za izbor tekstova i autora: da li su dobili Njegoševu nagradu. Tom logikom autori su morali voditi brigu i o dobitnicima Andrićeve, pa tako redom do Nobelove. I to je u redu, ali postoje metodički i pedagoški kriterijumi o tome kakav i koliki obimom treba da bude udžbenik shodno uzrastu i kognitivnim sposobnostima deteta kojem je ta knjiga namenjena. Autori se o te kriterijume nisu ogrešili. I tu više prostora za unižavanje, omalovažavanje i sprdnju – nema, a vremenom, iskustveno gledano, biće sve manje.

CRNOGORSKA PRAVOSLAVNA CRKVA KUDA I KAKO DALJE

Radovan Radonjić

This article deals with the present position of the Montenegrin Orthodox Church. Our goal is to point to the origin, character and the essence of problems of this church. In that sense we put special emphasis on the social-political and psychologically-ethical determinants of the spiritual state in the Montenegrin society with regard to the present position of the MOC. Accordingly, in this article we discuss the possible positive changes in the realisation of basic human rights and freedoms of Montenegrin citizens as the precondition for unravelling the existing „religious knot“.

Kuda ide i đe će stići Crnogorska pravoslavna crkva, ukoliko se nastavi aktuelni crnogorski društveni trend? - pitanje je, koje, iz mnogo razloga, zaslužuje najširu pažnju. Utoliko više, što se radi o sudbini ustanove kojoj se, osnovano, pripisuje tolika i takva involviranost u karakter i ishodišta novovjekovnog crnogorskog povijesnog toka, da se s razlogom može reći: što bude s njom, biće i sa Crnom Gorom!

Odgovor na to pitanje će, po logici stvari, zavisiti od toga ko će, i po kom osnovu, imati najviše uticaja na njegovo „formulisanje“.

Desi li se, tako, da se odluka o sudbini CPC prepusti svijesti i savjesti „društvenih krugova“ izvan i mimo njenih vjernika i poštovalaca, ne treba sumnjati da će taj odgovor imati sva obilježja rekvijema.

Desi li se, pak, da glavnu riječ u tom pogledu dobiju vjernici i poštovaoci CPC, realno je očekivati da bi taj odgovor mogao biti u znaku pune podrške - dakako, ne samo u verbalnom već u faktičkom smislu - opstanku i daljem nesmetanom radu CPC.

Problem je, međutim, što se odgovor o kome je riječ, bez prvih (tj. „društvenih krugova“ izvan i mimo vjernika i poštovalaca CPC) ne može dati i što drugi (tj. vjernici i poštovaoci CPC), u traganju za njim, uglavnom i dalje idu sporednim kolosjekom. O prvome govori već i to da su problemi CPC suštinski problemi crnogorskog društva i države, koji ne mogu biti prevladani bez odgovarajućeg angažovanja u tom smjeru svih kojima je do Crne Gore odista stalo. Drugo, pak, zorno ilustruje činjenica da vjernici i poštovaoci CPC, usljed prevelike zaokupljenosti raznim ne baš preciznim i pouzdanim istoriografskim i inim pričama na teme iz bliže i dalje prošlosti, ne uspijevaju čak ni da „primijete“, a kamo li da ozbiljno shvate:

prvo, da je crkva, uz svu svoju specifičnost („svetost“), ipak samo jedna od mnogih čovjekovih tvorevina (organizacija), uvijek onakvih kakav je i on sam;

drugo, da specifičnost funkcije koju bi po prvobitnoj zamisli njenog tvorca trebalo da ima ne čini tu tvorevinu (organizaciju) izuzetom iz okvira opštih principa i zakona na kojima ljudi u svakoj dionici svog povijesnog razvitka, saobrazno nalozima i razlozima koje im dato vrijeme nameće, ostvaruju neke svoje ciljeve i interese;

treće, da i ta organizacija, poput svih čovjekovih tvorevina te vrste, počinje od samog osnutka da djeluje po nekim svojim unutrašnjim zakonima, među kojima i onom što ga Mihels naziva gvozdenim zakonom oligarhije, tako da je kontrola nad njom onih koji su je stvorili, u smislu vršenja uticaja da radi ono zbog čega su je stvorili, uvijek ravna stepenu faktičke ostvarenosti njihovih osnovnih ljudskih prava i sloboda.

Kazati to, jasno i otvoreno, ne znači atakovati na bilo čiji intelekt, odnosno dobre namjere i spremnost na ličnu žrtvu za opšte dobro. Ne znači, naravno, ni osporavati pravo bilo kome da vjeruje - religijski, politički i svakako drugo - u što hoće i koliko hoće. Znači, međutim, upozoriti, i to s razlogom, da nepoznavanje suštine pitanja o kome je riječ, pogotovo kad se pod njegovom egidom faktički djeluje, predstavlja nešto mnogo više, i po svojim mogućim implikacijama mnogo teže od pukog „prava na grešku“. I znači skrenuti pažnju, takođe s razlogom, na dvije stvari.

Prva stvar je, da će drama CPC trajati sve dotle dok njeni glavni akteri ne budu shvatili da se tu ne radi o nečijem pukom „identifikacionom hiru“ već o društvenom problemu čije esencijalne političke implikacije, osim sfere elementarnog etičkog i zdravorazumskog, žestoko tangiraju i ono što bi se moglo nazvati smislom postojanja crnogorskog naroda i države i izgledima za njihov opstanak.

Druga stvar je, da drama o kojoj je riječ ustinu može biti prevladana tek onda kada se oni koji se tog posla prihvate strateški budu učvrstili na pretpostavkama:

prvo, da problemi s kojima se suočava obnovljena CPC, suštinski gledano, nijesu ni doktrinarne, ni kanonske, već eminentno demokratske, a time i *par excellence* političke naravi;

drugo, da sve glavne nedaće CPC, i pored njene neprekidne izloženosti raznim (ne baš uvijek prijateljskim) spoljnim uticajima, proizilaze iz domaćih političkih (ne)prilika i odnosa - naslijeđenih i novih;

treće, da rješenje problema sa kojima se CPC suočava nije stvar samo vjernika i poštovalaca CPC i ne zavisi bitno od kakvoće njihovog „duhovnog materijala“ (religijske svijesti, prije svega) i njme indukovane političke svijesti i etike, u smislu da bi se nekim njihovim promjenama nešto dramatično promijenilo u njenoj poziciji i ulozi;

četvrto, da rješavanje problema CPC, kao u biti demokratskog i političkog, ima sve atribucije državnog razloga i podrazumijeva radikalnu promjenu politike aktuelne vlasti prema pitanju ljudskih prava i sloboda, odnosno prema pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta crnogorskog naroda i države;

peto, da su još uvijek mali izgledi da će aktuelna vlast u Crnoj Gori promijeniti svoj odnos prema pitanju ljudskih prava i sloboda, odnosno prema pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje, ukoliko to bude zavisilo od datog stanja demokratske svijesti i volje građana kao faktora uticaja na tu promjenu.

Pogledajmo što taj, na prvi pogled, začarani krug faktički (konkretno) znači.

I

Zašto problemi s kojima se suočava obnovljena CPC, suštinski gledano, nijesu ni doktrinarne, ni kanonske, već eminentno demokratske, a time i *par excellence* političke naravi?

Najkraće rečeno, problem CPC nije ni dogmatski, ni kanonski već eminentno demokratski, a time i *par excellence* politički, iz prostog razloga:

prvo, što potreba i pravo Crnogoraca da imaju svoju crkvu nijesu novi i ne kreću se izvan uobičajenih sličnih potreba i prava svih ljudi da takvom svojom organizacijom učine sebi lagodnijim „put do Boga“, ali i da se lakše snađu u rješavanju nekih drugih pitanja, budući da crkva, po pravilu, najčešće ima i širu kulturno-duhovnu misiju;

drugo, što se tu radi o krucijalnim ljudskim pravima i slobodama, koje niko, osim onoga koga se oni neporedno tiču, ne treba, i ne smije, ni da reguliše, ni da eventualno nečim sankcioniše.

Prevedeno na jezik konkretnog, to znači sljedeće.

Prvo. Uprkos svim plimama i osjekama u razvoju hrišćanstva prije i nakon njegove podjele na istočno i zapadno, crkve je u Crnoj Gori uvijek bilo samo onoliko koliko je to odgovaralo

njenim žiteljima. Niti je neko Crnogorcima u tom pogledu nešto mogao silom nametnuti, niti su oni u svojoj crkvi i preko nje radili išta mimo i izvan onoga za što su smatrali da ona treba da im služi. Njeno znatno veće bavljenje svjetovnim nego religijsko-dogmatskim stvarima, predstavljalo je izraz potrebe vjerujućih Crnogoraca za takvom organizacijom, a ne odnekud drugo nametnuti im dil ili dril. Njen, kako neki autori kažu, prepoznatljivi „templarski agon“ nije uvezen sa strane, u smislu da je nekom spiritualističkom seansom prizvan duh znamenitog francuskog reda crkvenih ratnika ili nešto slično, već je nastao u stvarnosti života ljudi koji su, ako su željeli da to ostanu, morali da sjedine mač i krst. Njena znana, i vjekovima održavana, formalna i faktička posebnost u odnosu na ostale pravoslavne crkve, uključujući i one u najbližem okruženju, nije bila posljedica nekakvih unutarcrkvenih raskola ili „reformacije na vizantijski način“, već princip i uslov njenog opstanka na domicilnom prostoru i sa misijom koju je vršila. Njeni čelnici, ponikli u narodu i birani od naroda, bili su to i prije mitropolitske hirotonije i nezavisno od toga ko ju je, đe i po čijem odobrenju obavljao. Njene veze s Pećkom patrijaršijom, kad ih je bilo i koliko ih je bilo, jednako kao i neki nešto postojaniji i prisniji oblici saradnje sa Ruskom pravoslavnom crkvom, nijesu bile stvar kanonski ustrojenih odnosa i obaveza već emant političke pragme koja se, zavisno od promjena unutrašnjih ili spoljnih okolnosti, i sama mijenjala. Njena pozicija jedinog nadkonfesionalnog, nadnacionalnog i nadpartijskog, i zato nemjerljivo važnog, oslonca pokreta za nezavisnu i međunarodno priznatu Crnu Goru, nije bila emanacija nekog civilizacijskog duha i sluha pravoslavlja kao takvog, već još jedna snažna manifestacija njene samosvojnosti i suštinske identifikovanosti sa stvarnim potrebama i interesima vlastitog naroda i države. Uostalom, samo crkva sa takvim svojstvima i funkcijom mogla je izrasti iz crnogorskog društvenog bića i samo za crkvom koja je takva, i dok je takva, Crna Gora je imala i ima stvarnu potrebu.

Drugo. Crnogorska pravoslavna crkva nikada nije imala, niti sada ima, bilo koji problem eminentno dogmatske naravi, pa prema tome ni potrebu da se sama, ili preko nekog opunomoćenika, time bavi. Problema i sporova u pogledu vjerskog učenja nema ni unutar istočno-hrišćanske crkve u cjelini. Nema ih ni u hrišćanstvu uopšte, izuzme li se spor iz osme tačke Simvola vjere, koji je „apsolviran“ još na Nikejskom saboru (325) i faktički predstavlja jedinu razdjelnicu dogmatsko-doktrinarne prirode između pravoslavlja i katoličanstva uopšte. Stoga, pokšaji da se CPC po tom osnovu osporava pravovjerje (što čine svi koji je nazivaju bogohulnom sektom, organizacijom bezbožnika, policijski stvorenim odredom jeretika čiji je zadatak da huli na „pravu vjeru“ i unosi nemir u duše ozarenih istinskom božjom ljubavlju i slično), ili joj se ospori legitimitet (što čine svi koji imaju problema s njenom tobože još nejasnom „kanonskom pozicijom“), mogu imati samo dva izvorišta: ili elementarno nepoznavanje odnosa u pravoslavlju u toj oblasti, ili svjesno nastojanje da se građanima Crne Gore ospori pravo da svoja religijska osjećanja iskazuju onako kako oni misle da treba i da im najviše odgovara.

Stvar je, naime, u tome:

da je religijsko vjerovanje (ili nevjerovanje), kao i svako drugo vjerovanje (ili nevjerovanje), strogo lični (intimni) psihički proces koji ne može biti posredovan (usmjeravan) spolja, a da, nezavisno od toga ko je posrednik („bog“ ili „đavo“), ne bude narušen, u biti izopačen, obesmišljen ili pretvoren u nešto što više nije on;

da, kada bi eventualno i postojala potreba odnosno mogućnost da se na taj unutrašnji, strogo lični i duboko intimni proces utiče spolja, a da to ne implicira nijednu od navedenih stvari, eksterni činilac sa takvim pravom ne bi mogao da bude niko drugi do „svoja crkva“, tj. ona organizacija koju su vjernici stvorili da bi s njom i preko nje mogli da lakše i brže pronađu svoj „put do Boga“;

da, ako bi i kada bi u ostvarivanju funkcije te organizacije nešto odstupalo od očekivanog ili potrebnog, jedini koji bi to mogli da promijene (otklone, poprave, supstituišu nečim boljim) jesu oni koji su je stvorili, i to iz dva razloga: zato, što su je stvorili oni a neko drugi, za sebe a ne za nekoga drugog, po svojoj mjeri a ne po mjeri drugoga i zato, što oni, kao njeni tvorci, jedini mogu znati što bi u njoj eventualno valjalo mijenjati;

da, ako bi neko iz takve organizacije, iz nekog razloga, eventualno i zatražio nečiju (spoljnu) pomoć u rješavanju njenih unutrašnjih pitanja i problema, ova se ni od koga ne bi mogla dobiti na legalan i legitiman način, budući da u istočnom hrišćanstvu nema ni formalno-institucionalnih (nekim kanonskim pravom ustanovljenih), ni realnih (djelatnih) činilaca koji bi mogli i trebalo da odlučuju o bilo čemu što se dešava u nekoj od njegovih pomjesnih crkava, uključujući i rješavanje pitanja njihovog „statusa“ - jer, kao što se zna, pravoslavlje, za razliku od katoličanstva, nema centralistički ustrojenu organizaciju i upravu s inokosnim čelnikom (titula vaseljenskog patrijarha, koju po tradiciji nosi carigradski prvosveštenik, ne podrazumijeva nikakva njegova stvarna prava u odnosu na druge patrijarhe i „njihove“ crkve), već njeguje organizaciju po saborskom i autokefalnom principu, što faktički znači da se prostor crkvenog djelovanja poklapa sa državnim granicama, da crkveno učenje predstavlja neku vrstu državne religije i ideologije, da su ustavi pomjesnih crkava najviši i za njih jedini obavezujući akti kanonskog prava;

da, ako bi neko u istočnom hrišćanstvu pokušao da naruši principe njegovog organizacionog funkcionisanja koji podrazumijevaju suverenitet pomjesnih crkava, suočio bi se i s grubim kršenjem ideje ekumenizma, koju i ono samo podržava, i koja se izvorno temelji, s jedne strane, na učenju da su svi ljudi božja đeca bez obzira na razlike u boji kože, rasi, nacionalnoj i drugoj pripadnosti i, s druge, na filozofiji personalizma, koja jednako vrednuje svako ljudsko biće i stoga snažno insistira na potrebi

poštovanja dostojanstva svakog čovjeka - što se može ostvariti samo na temelju dijaloga u hrišćansvu i njegovog zbližavanja sa drugim velikim religijama (islamom, budizmom, hinduizmom) na principima tolerancije, uzajamnog poštovanja, solidarnosti i uvažavanja jednakih prava i sloboda svih ljudi u iskazivanju religijskih opredjeljenja i vršenju vjerskih obreda.

Treće. Osnovni, najveći i u mnogom pogledu jedini pravi problem sa kojim se CPC suočava - i čije se rješenje ne nalazi u nekim i nečijim (eksternim) deklarativnim iskazima (priznanjima) o tome da je ona „prava“ i „kanonska“, već u sudskom priznanju iskazanom kroz čin vraćanja onog što joj je na silu u njenoj zemlji oduzeto - u tome je što su njeni vjernici dramatično uskraćeni u ostvarivanju svojih ustavom garantovanih osnovnih ljudskih prava i sloboda.

Riječ je o tome:

da su religijski vjerujući građani Crne Gore okupljeni u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, lišeni elementarnih prava i mogućnosti da svoje vjerske obrede vrše u za to namijenjenim objektima, koje su tokom minulih vjekova podizali njihovi preci;

da nasilje koje u tom pogledu prema njima, uz direktnu svestranu podršku i pomoć „njihove“ države, primjenjuje jedna druga crkva, inače deklarisani protivnik ideje o postojanju crnogorske nacije i države, ujedno implicira i razaranje crnogorskog nacionalnog i državnog bića;

da nemogućnost fizičkog pristupa građana Crne Gore okupljenih u CPC svojim sakralnim objektima, suštinski znači ne samo direktno i grubo gaženje njihovih ljudskih prava i sloboda već i jednako direktno i grubo negiranje crnogorske državne suverenosti, budući da ove nema i ne može biti u zemlji čija se gotovo sva kultna mjesta iz njene prošlosti, uključujući i najvažnije kulturno-istorijske spomenike u kojima su, uz ostalo, pohranjeni i zemni ostaci crnogorskih vladara, formalno i faktički nalaze pod

kontrolom (i ključem) pravnih i fizičkih lica iz organizacija i službi jedne druge države;

da novi „gospodari“ bespravno oduzetih crnogorskih crkvenih i narodnih dobara koriste ova ne samo za sticanje materijalnog bogatstva, zahvaljujući kojem ubrzano razvijaju vlastitu vjersku i političku kulturu i sakralnu arhitekturu po Crnoj Gori, sve u funkciji lakšeg i bržeg ovladavanja njenim nacionalnim, društvenim i državnim prostorom, već i radi ostvarivanja dva specijalna zadatka - onog, koji se odnosi na ruženje (đe se može i koliko se može) rušenje svega sa obilježima (autentičnog) crnogorskog; i onog, sračunatog na uzmak objašnjenja pred vjerovanjima i razuma pred misticizmom, te vraćanje postreferendumske Crne Gore sa njenog kakvog-takvog demokratskog i (pro)evropskog puta u duhovne i ine lavirinte srednjevjekovlja;

da se sve to, inače suprotno odredbama važećeg Ustava Crne Gore, dešava javno, pred očima svekolike crnogorske i svjetske javnosti i uz isto toliko očiglednu podršku aktuelne vlasti.

II

Kako to, i otkud to, da sve glavne nedaće CPC, i pored njene neprekidne izloženosti raznim spoljnim (ne baš uvijek prijateljskim) uticajima, prozilaze iz domaćih političkih (ne)prilika i odnosa - naslijeđenih i novih?

Crnogorska pravoslavna crkva nikada nije bila pošteđena izvjesnih spoljnih uticaja (i pritisaka), i nikad ti spoljni uticaji (pritisci) nijesu bili irelevantni za njenu faktičku poziciju i ponašanje. Čak i onda kada su se na njenom čelu nalazili mitropoliti Petrovići i kada je, ne bez razloga, mogla da kaže da ne priznaje „nikoga do Boga“, CPC se morala dovijati kako da odoli pokušajima drugih da joj - u ime raznih tobožnjih opštih, viših, kanonskih, vaseljenskih i inih ciljeva i interesa - nametnu svoje ideološke i političke racionalizacije. Istu, ili još goru, sudbinu doživjela je obnovljena CPC, kada je, njeno slobodarstvo, iskazano u ideji crnogorske nacije i nezavisne crnogorske države,

dobrim dijelom pod uticajima spoljnih crkvenih faktora protumačeno kao vjerolomstvo, razbratništvo, raskolništvo i izdajstvo. Ipak, svi glavni problemi s kojima se CPC vjekovima suočavala, i danas se suočava, prevashodno su emanat i supstrat „domaćih“ dešavanja. „Bolnost“ suočavanja s tom činjenicom, odnosno sa zahtjevom da se uzroci vlastitih teškoća potraže u sebi umjesto u drugome, ne bi smjela da bude razlog da se to ne uradi.

Riječ je o sljedećem.

Krunjenje etičkog supstrata pravoslavne crkve u Crnoj Gori, u smislu izvjesnog, ponekad ne tako malog dovođenja u pitanje njenog habitusa kao „svete“ vjerske ustanove, staro je koliko i ona sama, budući da, koliko se zna, ni ona, poput svih ostalih crkava, nije uspjela da sasvim izbjegne zamke „druge strane“ hrišćanskog učenja i njegovog ne baš uvijek demokratskog i nenasilnog nametanja optiranoj pastvi. Radi se o neizbježnim implikacijama doktrine čiji se sadržaji ogledaju:

u propovijedanju principa jednakosti koji je znatno manje produkt naklonjenosti kvalitativno novim društvenim odnosima, nego nastojanja da se čovjek odvrati od ideje pobune protiv datog, duboko utemeljenog na nejednakostima;

u potenciranju principa nepružanja otpora i ropskog prihvatanja volje drugih, koje čovjeku uliva strah od promjena i pretvara ga u dvostruko biće, čije se životne energije troše u borbi između tijela i duše;

u tezi (dogmi) o sreći onih koji su siromašni duhom („Blago siromašnima duhom, jer je njihovo carstvo nebesko“), koja ne samo što ne nudi ništa više od sentimentalnog misticizma, nego je i krajnje cinična, s obzirom na to da smatrati siromaštvo tijela i duha vrlinom predstavlja atak kako na čovjekov stvaralački duh, tako i na njegov zdrav razum;

u priči o krotkima kao nasljednicima zemlje („Blago krotkima, jer će naslijediti zemlju“), koja podstiče na ropstvo, nedjelotvornost, parazitsko bitisanje i slično.

Crkva u Crnoj Gori je, znatno većim bavljenjem pitanjima „živog života“ svojih vjernika nego njihovim upućivanjem u „svete tajne“ dogmatsko-doktrinarnog karaktera, donekle uspjela da izbjegne status vjerske organizacije na koju se u potpunosti odnosi ocjena Karla Kauckog, da je hrišćanstvo „pobijedilo ne kao prevratnička, već kao konzervativna sila, kao nova potpora ugnjetavanju i eksploataciji“, jer „ne samo što nije odstranilo carsku moć, ropstvo, siromaštvo masa i koncentraciju gospodstva u malo ruku, već ju je učvrstilo“. Ipak, ni u tom pogledu nije sasvim ostala „mimo svijeta“. O tome, uostalom, govore mnoge „sekvence“, osobito iz života njenih prelata.

Osim tog opšteg, za sve hrišćanske crkve više-manje karakterističnog pečata, na religijskom i političkom tijelu CPC utisnuta su i četiri domaća, po njen opšti habitus i društvenu poziciju ne baš srećna „biljega“.

Prvi takav domaći „biljeg“ Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, pod čijom težinom se često približavala granici gubljenja smisla i moći postojanja, utisnut je još u vrijeme mitropolita Vasilija, Petra I i Petra II. Nije se radilo samo o tome da su, kako istoričari kažu, gotovo svi mitropoliti iz porodice Petrović-Njegoš „bili vladari po opredjeljenju i djelovanju, a duhovnici samo po činu i imenu“, usljed čega su se „životom crkve“ bavili onda „kada su ih na to primoravale administrativne obaveze“, među kojima su opet „najčešće bile obavljanje rukopoloženja i izdavanje sentencija ili presuđivanje u svešteničkim sporovima“. Radilo se i o drugim podjednako relevantnim stvarima, poput, na primjer, ovih:

prvo, da su mitropoliti zbog čestih odsustvovanja iz zemlje (ponekad i višegodišnjih), koja su bila motivisana političkim razlozima, propuštali da (u)rade i onaj dio crkvenih poslova na koje su ih „primoravale prilike“ i koje su smatrali „tek uzgrednom obavezom“;

drugo, da nastojanje mitropolita da zaposjednu kormilo političke vlasti u zemlji nije ujedno značilo jačanje crkve kao političkog

faktora, koje bi dovelo do uspostavljanja neke vrste teokratske vlasti i moći crkve po tom osnovu, budući da je njihova orijentacija imala strogo lični i dinastički karakter i ogledala se u ambiciji da se izdejstvuje vlastita inokosna, vansistemska i nadsistemska vodeća pozicija (u tom smislu su se čak zalagali da se „crne kape u mirska djela ne miješaju“);

treće, da mitropoliti u borbi za političku vlast nijesu birali sredstva, usljed čega se neka njihova postupanja prema imovini i životima protivnika nijesu razlikovala od onih iz vremena inkvizicije, niti su manje od njih bila inherentna sa „svetom“ ulogom koju su vršili.

Lični usponi mitropolita na piramidi vlasti, ukoliko ih je bilo i kada ih je bilo, jednako kao i pomoć u vjerskim knjigama i opremi koju su donosili sa dalekih putovanja, nijesu mogli da kompenzuju štete koje je crkva kao organizacija od svega toga imala. To nije moglo da učini ni osvjedočeno veliko i viteško angažovanje crnogorskog sveštenstva u oslobodilačkoj borbi. Naprotiv, svaki korak naprijed u jačanju političkog prestiža i uticaja crnogorskih prelata zakonito je značio koraz nazad u društvenoj poziciji i prestižu crkvene organizacije na čijem su čelu bili.

Drugi domaći „biljeg“ Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, od čijih se nekih posljedica nikada nije sasvim oporavila, utisnut je njenom reformom u doba knjaza Danila. Ovaj „zemaljski gospodar“ je, naime, svojom „crkvenom reformom“ - koja doduše nije sezala do ambicija kakve su imali vojvoda Albreht Pruski ili kraljevi Henrik VIII i Džejms I u pogledu obima i karaktera nametanja vlastitih ingerencija u duhovnoj sferi, ali nije bila ni daleko od njih - opštem opadanju uticaja crkve iz vremena svojih dinastičkih prethodnika, dodao još i njeno slabljenje po barem pet formalnih i jednom faktičkom osnovu.

U prvom slučaju, tj. u slučaju formalnog slabljenja pozicije crkve u Crnoj Gori, radilo se o tome:

prvo, da je „ozakonjeno“ ono što je Šćepan Mali praktikovao tokom nekoliko godina svoje vladavine (odvojenost crkve od države), čime su ličnosti na čelu Cetinjske mitropolije lišene veoma važne „reference“ njihovog prestiža i uticaja;

drugo, da je Knjaz na sebe preuzeo ne samo ulogu predlagača kandidata za mitropolita, već i onoga ko odlučujuće utiče na to ko će na mitropolitsku funkciju biti izabran;

treće, da je takvim rasporedom snaga i odnosa na relaciji svjetovni vladar - duhovni poglavar, ovaj drugi doveden u položaj potpune zavisnosti od prvog, koji faktički upravlja crkvom;

četvrto, da mitropolit više nije morao biti „rođeni Crnogorac“ iz „poznate porodice“, već je to mogao biti bilo koji stranac „srpskog porijekla“, ukoliko je ispunjavao kriterijum podobnosti interesima i potrebama (ličnim i dinastičkim) svjetovnog „gospodara“;

peto, da je promjenom „spoljnog izgleda“ sveštenika, putem uvođenja obaveze o puštanju brade i nošenja dugih crnih haljina, izvršeno, makar tendencijski, njihovo „prevođenje“ iz reda ratnika, koji se od „plemenika“ nijesu razlikovali ni po oružju, ni po oblačenju, u uniformisane vjerske činovnike poput svih ostalih u pravoslavlju.

U drugom slučaju, radilo se o oficijelnoj promociji kulta Sv. Save u crnogorskom školstvu, a time i utemeljenju crnogorskih školskih programa na ideologiji „svetosavlja“, čime su potisnuti u drugi plan ili savim „izbrisani iz sjećanja“ vlastiti kulturni zasadi, narodni i crkveni kultovi i idoli, odnosno državni ideali.

Nezavisno od toga što je Knjaz takvim reformama htio da postigne, crkva u Crnoj Gori je iz njegovog vremena objektivno izašla znatno „pobrkanija“ nego je prije bila. U njenom reformisanom „lancu“ dvije „karike“ će se pokazati odveć krhkim da bi izdržale teret takvih promjena. To su bile odluka da za mitropolita CPC može biti biran svako koga odredi svjetovni gospodar, nezavisno od toga da li je „rođeni Crnogorac“, čime se CPC iz

božjeg i narodnog „sluge“ pretvara u *ancilu* svjetovnog gospodara, koji, mada to nastoji, ne uspijeva da kontroliše njenu duhovnu djelatnost, odnosno odluka da se za njenu novu duhovnu orijentaciju uzme svetosavlje, koje će je snažno vezati za ideologiju Srpske pravoslavne crkve i njene političke ciljeve i interese, i time nužno okrenuti kako protiv Crne Gore, tako i protiv njenog „gospodara“.

Treći domaći „biljeg“ Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, pod čijom težinom je prestala da postoji tokom gotovo čitavog stoljeća, i čije teške posljedice i danas osjeća, utisnut je 1918. godine. Njene vodeće ličnosti su, naime - potpuno ignorišući logiku faktičkog crnogorskog povijesnog kretanja - uporno istrajavale na onom „duhovnom kontinuitetu“, čiji jedan od emanata predstavlja istorijski i teorijski neutemeljena teza predśednika Crnogorske vlade iz 1910. godine, da je „Mitropolija Cetinjska jedina Svetosavska episkopska stolica, koja je bez prekidanja do danas sačuvana, i kao takva zakonita prijestonica i nasljednica Pećke Patrijaršije“. Takvo „učenje“, inače savim korespondentno sa nacionalno-državnim „učenjem“ knjaza-gospodara, koje vrhuni u njegovoj tezi o Crnoj Gori kao drugom srpskom kraljevstvu, koje se, uz ono u „Srpskom Podunavlju“, uspostavlja na „Srpskom Primorju“, predstavljalo je platformu na kojoj će, prvom pogodnom prilikom, Crnogorska pravoslavna crkva biti i formalno pripojena Srpskoj pravoslavnoj crkvi. To se i desilo nepun mjesec dana nakon što je Podgorička skupština usvojila rezoluciju o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. Obrazloženje takve odluke čelnika CPC glasilo je: „Pošto je Velika narodna skupština srpskog naroda u Crnoj Gori 13/26. novembra ove godine donijela odluku, da se nezavisna Crna Gora ujedini sa bratskom Kraljevinom Srbijom i Jugoslavijom, to je naš Arhijerejski sabor, kao najviša duhovna vlast nezavisne Crne Gore u Crnoj Gori, u svojoj śednici održanoj 16/29. decembra 1918. godine jednoglasno donio

rješenje, da se autokefalna crkva u Crnoj Gori sjedini sa nezavisnom Svetom pravoslavnom crkvom u Kraljevini Srbiji, a sa ovom zajedno i sa cijelom Srpskom pravoslavnom crkvom u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“. Čin tog „sjedinjenja“ je, s koje god se strane se gledao, bio i čin odricanja Crnogorske pravoslavne crkve od sebe same i svoje autokefalnosti. Sve se to dogodilo prije donošenja famoznog dekreta Aleksandra Karađorđevića o stvaranju „Autokefalne ujedinjene srpske pravoslavne crkve Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca“, tako da se u čitavoj stvari zapravo ne radi o apriornom kraljevom hegemonističkom nasrtaju na CPC, s ciljem da se ona ukine, već o samoukidanju CPC koje je „išlo u susret“ ostvarivanju velikosrpskog projekta, baš kao što je to bilo i u slučaju odluka Podgoričke skupštine. Činjenica da kralj Aleksandar Karađorđević i njegova dvorska svita u čitavoj stvari nijesu bili „van igre“, ne mijenja u biti karakter tog čina, niti dozvoljava da se njegovo „autorstvo“ pripiše ikome drugo do „Arhijerejskom saboru“, kao „najvišoj duhovnoj vlasti nezavisne Crne Gore u Crnoj Gori“. To što je Arhijerejski sabor odlučivao u krnjem sastavu, suprotno važećem najvišem kanonskom aktu CPC i Ustavu Crne Gore, u uslovima kad je zemlja bila okupirana a njen suveren se nalazio u izbjeglištvu, ne mijenja činjenicu da je njegova odluka, baš kao i odluka Podgoričke skupštine, bila eminentno „domaća stvar“.

Konačno, četvrti domaći „biljeg“ Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, pod čijim teretom ona danas tako teško i nemoćno hropće, utisnule su vođe AB revolucije, od kojih su mnogi i danas na vlasti.

Obnova CPC 1993. godine predstavljala je, suštinski gledano, odgovor slobodoljubivih Crnogoraca na nastojanje njihovih „mladih, pametnih i lijepih“ sugrađana, okupljenih u vođstvu AB revolucije, da programom „srpske duhovne obnove“, na čijoj su realizaciji angažovali Srpsku pravoslavnu crkvu, učvrste svoju poziciju na političkom kormilu zemlje. Pošto AB-ovci

nijesu mogli spriječiti formalnu obnovu, a time i legitimaciju pred zakonom svog tako nezgodnog oponenta, budući da se obnovljena CPC od početka iskazivala kao postojan i vrlo uticajan protivnik svake i svačije političke, kulturne i ine hegemonije nad Crnom Gorom, pa i one u čijoj službi je bila njihova „revolucija“, pribjegli su krajnjoj „mjeri“ - stavljanju na neograničeno raspolaganje crnogorskih narodnih i crkvenih dobara, uključujući i kulturno-istorijske vrijednosti najvišeg ranga, „savezničkoj“ im SPC, s ciljem da, s jedne strane, još više pridobiju njenu naklonost i podršku, s druge, spriječe izrastanje obnovljene CPC u za njih „nerješiv problem“, do čega bi došlo ako bi joj se dozvolilo da svojem naraslom moralnom ugledu i prestižu pridoda još i odgovarajuću materijalnu snagu i moć. Taj „tranzicioni“ akt čelnika aktuelne vlasti, pokazao se, makar i za trenutak, za njih veoma lukrativnim. Bez mogućnosti da koristi vlastita i narodna dobra, s malim izuzecima od svih „oficijelnih faktora“ tretirana kao stranac u crnogorskom društvu i državi - više nepoželjan zbog toga što svojom tobožnjom „kanonski nepriznatom“ djelatnošću ugrožava dignitas oficijelnom pravoslavlju, nego koristan kao povremeni i privremeni partner u igri „identitetskih kontroverzi“ kada ove pomažu vlast u sticanju političkih benefita - CPC se našla u poziciji za čije određenje najviše pristaje stara crnogorska sintagma „ni na put, ni na dom“. To što takva njena pozicija odražava poziciju i njene države, bar za sada je, reklo bi se, mala briga aktuelne vlasti.

III

Zašto rješenja problema s kojima se suočava CPC nije samo stvar njenih vjernika i poštovalaca i ne zavisi bitno od kakvoće njihovog „duhovnog materijala“ religijske provenijencije, u smislu da bi se njegovim promjenama nešto dramatično promijenilo u njenoj poziciji i ulozi?

Više je momenata i elemenata koji to objašnjavaju.

U prvom redu, prošlo je vrijeme kada su religija i religijska svijest determinisale svekoliku čovjekovu duhovnost, a crkvene dogme uspješno odolijevale sve snažnijim izazovima racionalnih (sekularnih) shvatanja svijeta i života. Opšti uzmak mitskog i mističkog pred razumom učinio je da Tertulijanovo učenje o tome da je ljudima poslije Hrista svaka znatiželja izlišna, baš kao što je suvišno „i svako istraživanje poslije jevanđelja“, odavno više ni izdaleka nema onu privlačnu snagu kojom je odisalo u vrijeme svog nastanka. Isto se desilo i sa čuvenom filozofemom istog pisca *Credo quia absurdum est* (Vjerujem jer je suprotno razumu). Sve više je onih koji će se prije povesti za (vlastitim) razumom (što god to kod njih značilo), nego se prikloniti nauku Jovana Krstitelja: „Ne očekuj drugog učitelja, imaš božju riječ i niko te neće podučiti kao ona“. Hamletovska dilema Grka Epikteta, kojom se bavi Bertrand Rasel u svojoj *Istoriji zapadne filozofije*, o tome da li je čovjek samo glumac u igri koju je postavio Bog, ili je sam tvorac te igre, njen scenarist i izvođač, odavno ne privlači pažnju učenih. Spremnost da se u ime transcendentalne nade o srećnom životu na „onom svijetu“ podnosi sva bijeda života na ovom, nije više odlika čak ni onih sa dna društvene ljestvice. Hrišćansko „ne brinite i ne pitajte što ćemo jesti, piti, obući, nego tražite carstvo nebesko i njegovu pravdu“, a „sve ostalo će vam se dati“, ne doima se odveć smisleno, i nije superiorno, u odnosu na pagansko „prvo živi, pa onda filozofiraj“. Odavno nijesu zamislivi ni scenariji poput onih iz vremena kad je uzmak filozofije pred religijom i simbolično označavan zatvaranjem atinskog univerziteta u Konstatinopolju da bi se izgradila Aja Sofija - hram božje mudrosti.

Uz navedeno, svakako, treba imati u vidu još dvije stvari.

Prva se odnosi na to da rezultati najnovijih naučnih istraživanja, vršenih s ciljem da se objasni odnos između čovjekove emocionalne i racionalne inteligencije, nude prilično uvjerljive dokaze u pogledu toga:

da emocionalna inteligencija (pod kojom se podrazumijeva svijest o čovjekovim osjećanjima) nije suprotna racionalnoj inteligenciji, već je samo od nje različita, zasebna sposobnost;

da biti racionalan ne znači potiskivati emocionalno već ga na pravi način koristiti;

da emocionalni i racionalni um nijesu inkompatibilne već komplementarne sposobnosti od čije „saradnje“ zavisi što će i koliko čovjek ostvariti u životu;

da čovjek može biti srećan i uspješan samo onda kada su mu, kako bi Paskal rekao, logika uma i logika srca u ravnoteži.

Druga stvar se odnosi na činjenicu da se i danas - kao i tokom čitave istorije civilizacije - logika uma i logika srca, u krajnjoj liniji, formiraju upravo onako kako je još Aristotel objašnjavao - u skladu s okolnostima. Okolnosti, pak, što ih je donijela postindustrijska era, sa svim njenim implikacijama, uključujući i sekularizaciju čovjekovog društvenog života, niđe, pa ni u Crnoj Gori, ne idu više prevalentno u prilog logici uma i logici srca koja bi mogla da proizvede snagu i volju dostatnu da se problem CPC riješi u okviru nekog čvrstog i postojanog religijsko-doktrinarnog uklona, tj. u ravni eminentno kulturološkog. Povremena više ili manje snažna „pulsiranja“ tzv. fundamentalističkih religijskih grupa i pokreta, sa svim njihovim učincima, u biti ne dovode u pitanje tu opštu pravilnost. Jer, i iza religijske indoktrinacije, kakva god i kolika god ona bila, obično se nalaze, pretežno ako ne i sasvim, neki drugi motivi i razlozi. Otuda, tomistička doktrinarna natuknica „vjeruj da bi razumio“, više niđe, pa ni u Crnoj Gori, „ne pije vodu“.

Zatim, u prilog teze, da pitanje sudbine CPC i njene faktičke pozicije u crnogorskom društvu i državi ne zavisi, ili najmanje zavisi, od „stanja emocija“ njenih vjernika i sljedbenika, pogotovo onih religijsko-doktrinarne provenijencije, prilično jasno govori i tradicionalno složena vjernička struktura crnogorskog društva. Tu strukturu, naime, osim podjele na religijski vjerujuće

i religijski nevjerujuće, karakterišu još barem tri podjele, ukoliko se zanemari da ni u Crnoj Gori nijesu nepoznata i okupljanja oko raznih, starih i novih, kultova i mitova. Riječ je:

najprije, o „generalnoj“ podjeli crnogorskih vjernika na hrišćane, muslimane i sljedbenike drugih religija;

potom, o podjeli unutar „hrišćanskog korpusa“ na optante „istočnog“ hrišćanstva (pravoslavlja) i „zapadnog“ hrišćanstva (katoličanstva);

najzad, o podjeli unutar poklonika istočnog hrišćanstva (pravoslavlja) na vjernike okupljene oko SPC (tzv. svetosavce) i vjernike okupljene oko CPC (tzv. autokefalce).

Očekivati da bi u takvoj vjerničkoj strukturi emocionalna komponenta religijsko-doktrinarne naravi mogla predstavljati potku za formiranje kritičke mase onih koji bi svojim „duhovnim uticajem“ nešto promijenili u datoj faktičkoj poziciji bilo koje od postojećih crkava ili drugih vjerskih organizacija u Crnoj Gori, prilično je nerealno.

To u punoj mjeri važi i za CPC. Činjenica da su se u nekim prigodnim situacijama, kao na primjer prilikom loženja „crnogorskog badnjaka“ na Dvorskom trgu na Cetinju i drugdje, zajedno sa vjernicima CPC okupljali i katolici i muslimani, ne dovodi u pitanje gornju konstataciju. Hiljade okupljenih tim prigodama, različitih po nacionalnoj pripadnosti i religijskim osjećanjima, tamo je dovodila i ujedinjavala oko zajedničkog badnjaka ista ljudska potreba da u trenutku pogromaških spoljnih nasrtaja na njihovu državu i pokušaja de se ona uništi unutrašnjim raskolima i bijedom, pokažu da im je, kako bi Platon rekao, itekako „stalo do časti u takvim stvarima kao što su hrabrost, i brzina i snaga, ali i istinoljubivost, blagorodnost i najzad otmenost“. S prolaskom tog vremena prošle su i manifestacije zajedništva te vrste, a sa sticanjem nezavisnosti i međunarodno-pravnim priznanjem Crne Gore kao suverene države prestala je i potreba za, u biti ipak, političkim okupljanjima te vrste.

Najzad, u prilog teze da pitanje sudbine CPC i njene faktičke pozicije u crnogorskom društvu i državi ne zavisi, ili najmanje zavisi, od „stanja emocija“ njenih vjernika i sljedbenika, pogotovo onih dogmatsko-doktrinarne provenijencije, govori i supstancijalna „kakvoća“ onoga što bi se moglo nazvati religijskom sviješću vjerujućih Crnogoraca. Za tu svijest je, naime, karakteristično:

prvo, da ona, kao i svaka druga religijska svijest, čak i onda kada najviše prožima čovjeka, ne supstituiše sve njegove duhovne dimenzije i potrebe;

drugo, da i u onome što se u toj svijesti podrazumijeva kao najčistija i najdublja božja vjera, osim uobičajenih hrišćanskih kultova i mitova, ima i dosta natruna animizma, totemizma i drugih vjerovanja sa imanentnim im psihološko-etičkim strukturama i „imprimaturama“;

treće, da su Crnogorci božje, božansko, sveto i zavjetno, na jednoj strani, jednako kao i bogohulno i prokleto, na drugoj strani, više i češće smatrali konkretnim ovozemaljskim nego apstraktnim, nikada do kraja spoznatljivim, transcendentalnim kategorijama i vrijednostima, usljed čega su svoje duhovne pastire kudikamo više cijenili po svjetovnim (ratničkim ili političkim) učincima nego po „crkvenim poslovima“, koje im je nametala sveštenička funkcija;

četvrto, da su Crnogorci u raznim „posebnim okolnostima“, koje kod njih nijesu bile rijetke, više i lakše od bilo koga iz redova „braće po krstu“ mijenjali vjeru, a kad je „trebalo“ i masovno se „dehristijanizirali“.

Za formiranje predstave o etičkoj i inoj kakvoći svijesti religijski vjerujućih Crnogoraca, i time i za procjenu njenog mogućeg uticaja na promjenu stanja u kome se CPC nalazi, svakako nije irelevantna ni slika koju o interesno-obrazovnoj strukturi njihovog klera nudi jedan od kultnih crnogorskih prelata, kada u svom znamentom djelu mitropolita opisuje kao bržnog i ne

odveć optimistički nastrojenog državnika, igumana kao prilično zanesenog (slijepog) filozofa, a sveštenika kao nepismenog „narodnog čovjeka“, koji na sav svoj vjerski nauk i učinak gleda iz ugla ravnodušnosti tipa „ko će bolje, široko mu polje“.

No, čak i pod pretpostavkom da sve naprijednavedeno nije kakvo stvarno jeste, a da ovo potonje više ni iz daleka nije kakvo je bilo, očekivanje da bi unutar religijskog i etičkog supstrata vjernika i sljedbenika CPC mogao nastati kvalitet dovoljan za neku ozbiljniju promjenu stanja u kome se ona nalazi - nije realno. Jer, i kad bi se takav kvalitet imao, opet se bez volje vlasti, nadležne za akt formalno-pravnog preinačenja vlastitih odluka u oblasti imovinsko-pravnih odnosa ništa ne bi moglo postići, a da to bude unutar ustavnog poretka zemlje.

IV

Zašto rješavanje problema CPC, kao u biti demokratskog i političkog, ima sve atribucije državnog razloga i podrazumijeva radikalnu promjenu politike aktuelne vlasti prema pitanju ljudskih prava i sloboda, odnosno prema pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta crnogorskog naroda i države?

Zato, mogao bi da glasi kratak odogovor, što aktuelna vlast - inače „(o)stavljač“ potonjeg, četvrtog domaćeg „biljega“ na CPC, kojim joj je onemogućen (zabranjen) svaki pristup vlastitim sakralnim objektima i materijalnim dobrima, a time faktički uskraćen i jedan od elementarnih uslova za opstanak - svojom ne samo crkvenom, nego, u velikoj mjeri, i svekolikom unutrašnjom državnom politikom u oblasti ljuskih prava i sloboda i dalje čvrsto stoji na pozicijama onog „kanonizma“ kojim je, i u ime kojega je, tokom minule dvije decenije svesrdno pomagala Srpsku pravoslavnu crkvu u Crnoj Gori u ostvarivanju njene ambicije da izraste u vansistemsku i nadsistemsku silu, pored koje nema mjesta ne samo za CPC već ni za nezavisnu crnogorsku državu. Da se tu ne radi o pukom „prividu“ ili „pogrešnom

utisku“ nekoga ko „ne razumije suštinu stvari“, već o faktima koji se ne mogu poreći, govori kako mnoštvo prilika koje je vlast propustila da u tom pogledu nešto promijeni, tako i njena nedavna poruka na temu odnosa države i crkve u Crnoj Gori, utemeljena na sljedeća tri stanovišta:

prvo, da je „nakon nasilnog ukidanja crnogorske države“, ukinuta i autokefalnost CPC koju je ona „nesporno imala“;

drugo, da „s obzirom da smo obnovili državnost, treba da budemo istrajni u naporima da se obnovi autokefalnost Crnogorske pravoslavne crkve“;

treće, da „država treba da obezbijedi pravo svakog građanina na slobodu vjeroispovijesti“, umjesto „da ga usmjerava ka ovoj ili onoj crkvi“, ili „da mimo nadležnosti državni organi tumače šta je, a šta nije kanonsko pravo“, budući da se već zna „koja je procedura za legitimisanje crkve u okviru kanonskog prava“.

O čemu se zapravo u navedenoj poruci radi i što je problematično u njenoj, naizgled, krajnje principijelnoj i za CPC i njene vjernike privlačnoj retorici?

Radi se, naprosto, o tome da poruka - time što implicira stanovište po kome obnavljanje CPC istodobno nije podrazumijevalo i obnovu njene autokefalnosti (mada ne objašnjava kako je to moguće, tj. kako se može obnoviti crkva koja je bila nasilno ukinuta, a da obnova autokefalnosti koju je „nesporno imala“ ostane kao problem koji „istrajnim zalaganjem“ tek treba rješavati) - direktno „stavlja do znanja“ građanima Crne Gore da njihova odluka, da umjesto silom im nametnute tuđe crkve imaju svoju, nije punovažna dok im to neko (sa strane) ne prizna.

Između više momenata i elemenata koji suštinski upozoravaju na takvu njenu prirodu, mogu se navesti sljedeća tri.

U prvom redu, u poruci se, slučajno ili namjerno, kanonsko pravo, s jedne strane, izbacuje kroz prozor naglašene nenadležnosti državnih organa da tumače što ono znači, da bi se, s druge, to isto kanonsko pravo vratilo u političku upotrebu kroz vrata

navodne izvjesnosti („zna se“) da postoji „procedura za legitimisanje crkve“ u „okviru kanonskog prava“ - što faktički znači da za crnogorsku vlast postoji „kanonsko pravo“ koje reguliše proceduru „za legitimisanje crkve“ (u koje ona neće da se miješa), ali da smatra „legitimnom“ samo crkvu koja je prošla tu proceduru, tj. koja je „kanonski priznata“.

Porukom se, dalje, slučajno ili namjerno, prenebregava činjenica da u istočnom hrišćanstvu ne postoji nikakvo, pogotovo opštevažeće kanonsko pravo koje propisuje kroz čiju i kakvu „proceduru legitimisanja“ neka crkva valja da prođe da bi bila „priznata“, već postoji samo pravo vjernika da ako hoće i kad hoće formiraju svoju crkvu (zar se u Crnoj Gori čak i mitropoliti nijesu birali na opštem narodnom zboru?), s tim da norme koje oni ustanove radi regulisanja odnosa u toj svojoj organizaciji, kao i radi regulisanja veza i odnosa te svoje organizacije sa njoj sličnim organizacijama u zemlji i svijetu, predstavljaju najviše i za tu crkvu jedino relevantno (važeće) kanonsko pravo - što sljedstveno tome znači da za Crnogorsku pravoslavnu crkvu, kao i bilo koju drugu pravoslavnu crkvu u svijetu, ukoliko se njeno postojanje kao društvene organizacije ne kosi s pozitivnim pravom domicilne države, nema drugog i višeg prava od onog utemeljenog na volji onih koji su je formirali, kao što nema ni bilo koga osim njenih konstituenata (vjernika) ko je pozvan da joj daje legitimitet i u čijoj je formalnoj i faktičkoj nadležnosti da je „priznaje“.

Najzad, pomenuta poruka - time što, slučajno ili namjerno, insistira na „proceduri za legitimisanje crkve u okviru kanonskog prava“ - direktno i grubo atakuje na osnovno ustavom garantovano demokratsko pravo crnogorskih građana da svoja religijska vjerovanja iskazuju onako kako im najviše odgovara i u okviru organizacije koju u tom pogledu sami izaberu prema sopstvenim potrebama i mogućnostima. Jer, upravo se na to svodi, i upravo to u krajnjoj liniji znači, u njoj implicitno naznačena

potreba konsultacije izvanjskih „autoriteta“ (poput, recimo, patrijarha vaseljenskog) radi utvrđivanja „kanonskog statusa“ CPC u cilju „obnavljanja“ njene autokefalnosti, a time nužno i radi „utvrđivanja“ društvene pozicije i prava njenih vjernika. Na stranu to što „autoritet“ o kome je riječ, ni kao duhovni velikodostojnik ni bilo kako drugo, nije nadležan da rješava čak ni crkvene probleme izvan svoje partijaršije, a kamo li, kako to u konkretnom slučaju proizilazi, da se bavi crnogorskim političkim i državnim pitanjima, budući da traženje mišljenja spolja o prirodi i mogućoj poziciji nekog društvenog subjekta u svojoj zemlji pripada sferi političkog i državnog, a ne vjerskog.

O drugim mogućim implikacijama poruke o kojoj je riječ, gotovo da je suvišna svaka priča. To, međutim, ne važi za priču o njenoj očiglednoj utemeljenosti na političkoj filozofiji *apres moi le deluge*, a time nužno i njenoj u mnogom pogledu objektivno suicidnoj prirodi.

Poruka je, naime, nezavisno od toga što su njeni autori preko nje stvarno željeli da postignu, objektivno u funkciji održanja postojećeg stanja u aktuelnom crnogorskom „vjerskom prijeporu“. Dakako, takva njena funkcija možda i ima neki efemerni pozitivni efekat za onoga ko misli da se na talasu uzburkanih „identitetskih pitanja“, i neizvjesnosti koja povodom njih još traje, može stići do nekog političkog benefita. Na duži rok, međutim, ona neizbježno vodi kako razaranju bića nezavisne crnogorske države, tako i istorijskom porazu i nestanku zagovornika strategije „profitiranja na kratke staze“. Jer, u čitavoj stvari se suštinski ne radi o CPC i njenoj trenutnoj pozicioniranosti spram drugih vjerskih i inih organizacija i zajednica u Crnoj Gori, već o zakinutosti crnogorskih građana u ljudskom i demokratskom pravu da imaju društvo i državu u kojima će po mjeri vlastitih interesa i potreba suvereno odlučivati o bitnim pitanjima svog života.

Da poruka o kojoj je riječ implicira upravo takve učinke, osobito pokazuju činjenice:

da podgrijavanje i produžavanje u nedogled priče o „kanonskom problemu“ (ne)utemeljenosti CPC, na jednoj strani, pruža bogomdanu priliku crnogorskim intelektualcima da svojim „argumentovanjima“ kad je ko i u kom crkvenom aktu odnosno naučnom tekstu „priznao“ autokefalnost CPC dolivaju ulje na vatru sporenja o nečemu što je nesporno stvar vjernika CPC i nikog više i, na drugoj strani, omogućava aktuelnoj vlasti da, pod izgovorom da čeka da se taj „spor“ riješi, odlaže suočavanje sa zakonom onih koji su teškom zloupotrebom službene dužnosti predali (ili prodali) crnogorsku crkvenu i narodnu imovinu stranim pravnim i fizičkim licima - što ujedno znači i da prećutno abolira otimačinu društvenih i državnih dobara, odnosno legalizuje pravo na podrivanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje;

da produžavanje neizvjesnosti u pogledu ishoda tekućeg prividno „vjerskog rata“ (jer, nije u pitanju borba između „vjera“ već borba za određene pozicije i prava u crnogorskom društvu i državi, u kojoj nijesu u sporu CPC i SPC, uprkos njihovim antipodnim pozicijama u odnosu na crnogorsko nacionalno i državno pitanja, već CPC i crnogorska država), radi lakše manipulacije njegovim crkvenim akterima u nečije partijske ili druge „strateške“ svrhe, htjelo se to ili ne, znači učvršćivanje politike čiji kraj, zakonito, mora doći u znaku kraja društva i države u kojima se takva politika mogla zametnuti i dobiti „pravo građanstva“;

da na takav ishod aktuelnog crnogorskog državno-političkog trenda dovoljno ubjedljivo i jasno ukazuje nezaustavljivo postreferendumsko, s jedne strane, opadanje moći i uticaja CPC, kao organizacije koja kroz svoju unutrašnju religijsko-duhovnu djelatnost i ekumensku interkonfensionalnu orijentaciju snažno i postojano afirmiše crnogorsko nacionalno i državno biće i, s druge, širenje aktivnosti i jačanje uticaja SPC, kao organizacije koja se i programski i konkretno-djelatno iskazuje kao postojano uporište i utočište velikosrpskog nacionalnog i državnog uklona u Crnoj Gori, čija je moć toliko narasla da

ona, u potonje vrijeme, svoje *non turbare circulos meos* više ne saopštava u vidu molbi već kao naredbe.

V

Zašto su još uvijek mali izgledi da će aktuelna vlast u Crnoj Gori promijeniti svoj odnos prema pitanju ljudskih prava i sloboda, odnosno prema pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje, ukoliko to bude zavisilo od datog stanja demokratske svijesti i volje građana kao faktora uticaja na tu promjenu?

Odgovor na ovo pitanje mogao bi se, sasvim dobro, iskazati u formi kontrapitanja: A zar bi tamo đe postoji razvijena demokratska svijest građana mogla opstati politička vlast koja ne poznaje ciceronovsko pravilo *sub lege libertas* i za koju dobro ljudi i države na čijem je čelu nije najviši zakon? Tome bi, možda, trebalo dodati još samo to da nijedna pravna norma, uključujući i one koje se smatraju najboljim i najdemokratskijim, nema gotovo nikakvu faktičku snagu ukoliko nije ukorijenjena u „nepisanim zakonima“ čovjekove čestitosti, pravednosti i građanske hrabrosti. Drugačije rečeno, insuficijentnost crnogorskih građana u tim „nepisanim zakonima“, osnovni je razlog zbog kojeg nije realno očekivati da njihova demokratska svijest bude dovoljno jak faktor uticaja na promjenu odnosa aktuelne vlasti prema pitanju ljudskih prava i sloboda, odnosno prema pitanju suvereniteta i teritorijalnog integriteta zemlje.

Konkretno, radi se o sljedećem.

U Crnoj Gori je, istorijski i teorijski gledano, na formiranje toga što bi se moglo nazvati čovjekovim mislećim duhom (*res cognitas*), osim nekih tzv. opštih, uticalo i više tzv. specifičnih momenata,

Među prvima se svakako ističu, s jedne starne, taj da se makar jednim dijelom i na Crnogorce odnosi ono što Makijaveli smatra odlikama svih ljudi, a iskazuje se u tome da su prije naklonjeni zlu nego dobru, prije grubosti nego blagosti, prije kukavičluku nego

odvažnosti, prije ravnodušnosti nego plemenitom angažovanju i, s duge, taj da su ljudi na prelazu iz podaničke u participativnu političku kulturu, a upravo tu se Crna Gora sada nalazi, i dalje spremniji da na vlast, politiku i uopšte „javni“ društveni život kudikamo više gledaju kao na nešto daleko i otuđeno, izvan njihovog uticaja i odgovornosti, nego kao na sferu iskazivanja dijela vlastite ljudske prirode u kojoj mogu tražiti i nalaziti tačno onoliko koliko u nju unesu, uključujući i usmjeravanje odnosno kontrolu svega što se tamo dešava.

Među specifično crnogorskim momentima, koji se iskazuju kao bitno limitirajući za razvoj demokratske svijesti građana, dva su takođe važnija od ostalih.

Jedan od ta dva momenta odnosi se na činjenicu da su okolnosti u kojima se, kako se to obično kaže, istorijski formirala čovjekova „društvena suština“ (čijim se bitnim komponentama smatraju svijest i savjest), u Crnoj Gori bile znatno nepovoljnije nego drugdje. Tako, dok se u najvećem broju evropskih zemalja odvijao proces posvemašnje (nacionalne, državne, kulturne i svake druge) emancipacije, utemeljene na tekovinama građanskih revolucija, u Crnoj Gori se dešava suprotno. Nastojanje njenih mitropolita, snažno pomognutih od strane „pokroviteljice“ Rusije, da društveni i politički razvoj zemlje prilagode vlastitoj vansistemskoj i nadsistemskoj „vladajućoj“ poziciji, više je ovu prikivalo za postulate srednjeg vijeka nego što je otvaralo perspektivu njihovog nadilaženja. Želja mirskih „gospodara“, pak, da razvoj društva i države prilagode gabaritima Prokrustove postelje ličnih ambicija i dinastičkih interesa, više je Crnogorce gurala u etničko-vjerski integralizam pod čijim će teretom gubiti i duh i dah, nego što im je otvarala perspektivu civilizacijskog napretka i slobode. Gubitak vlastite države, koji je uslijedio kao logična posljedica takvog „gospodarenja“, zadugo je Crnu Goru lišio onih oblika i sadržaja društvenog života, bez kojih u njoj nije moglo biti ni demokratske, ni ljudske emancipacije. Posljedice tog i takvog nasljeđa i dalje „pulsiraju“.

Drugi specifični momenat, koji se iskazuje kao bitno limitirajući za razvoj demokratske svijesti građana, odnosi se na to da je prevrat u Crnoj Gori, od prije dvadesetak godina, uprkos drugačijoj retorici koja ga je pratila, znatno manje izvršen na podlozi oslobađanja društva od monizma, autoritarizma i birokratskog dirižizma nego radi promjene personalnih nosilaca takvih uklona. Riječju, akteri prevrata nijesu stupili na istorijsku scenu kao vjesnici mladosti, tj. kao nosioci ideje uistinu novog, višeg i boljeg od prethodnog, već kao podmladak onih koje su smijenili. „Dovoljno je samo da vi odete“, upućeno „staroj generaciji“, nije izviralo iz razvijene kritičke svijesti o stvarnim, ne tako malim ograničenjima datog društvenog sistema, odnosno spremnosti da se ona otklone stvaranjem nečega odista boljeg i prihvatljivijeg, već iz apriornog zahtjeva da se stvori prostor za vlastitu političku promociju na talasu trenutno mogućeg i lukrativnog. Tranzicija, koja je uslijedila na tim osnovama, pa još posredovana nekim reliktima liberalnog kapitalizma, zakonito je morala završiti u jednoj vrsti klijentelizma, sa svim posljedicama koje donosi, na jednoj strani, masovna proizvodnja slabih, osiromašenih i poraženih, koji su raznim prinudama stavljeni pod „zaštitu“ moćnih i bogatih i, na drugoj, učvršćivanje moći vladajućih društvenih grupa svakovrsnim manipulacijama, uključujući i onu koju podrazumijeva širenje zakona tražišta na sve sfere i sadržaje života, u smislu da je sve na prodaju i da je legitimno sve što se legalno može kupiti.

Interesna struktura crnogorskih građana, što se tokom potonje dvije decenije formirala na tim zasadima, nužno je morala poprimiti karakter spleta krajnje složenih i isto toliko protivurječnih socijalno-političkih i psihološko-etičkih tendencija i orijentacija, kojima „ton“ daju tri dominantne antidemokratske „opcije“:

ona, čiji je *raison d'etre* sadžan u petrificiranju postojećeg odnosa snaga društvene moći, radi čega besprizivnu okrenutost aktuelnoj vlasti, s ciljem da se ova očuva po svaku cijenu, smatra jedinom relevantnom mjerom vrijednosti - vlastite i ine;

ona, čiji je „zaštitni znak“ apriorna antivladina nastrojenost, motivisana tuđim velikodržavnim interesima, radi čega zdušno prihvata sve što je u tom pogledu „opipljivo“ korisno, uključujući i predani rad protiv vlastite zemlje;

ona, koja u principu nema problem *pro et contra* identifikacije u odnosu na vlast, ali ima probleme sa sobom samom, budući da u sve sumnja, u sebe ne vjeruje, ne smatra se pozvanom na akciju za bilo što izvan okvira „strogo ličnog“, a svekolik svoj odnos prema zbivanjima na „javnoj sceni“ zasniva na hrišćanskom načelu *sustine et abstine* (izdrži i uzdrži se).

Etos i timos determinisan takvom trijadom, veoma je daleko čak i od elementarnog demokratskog etičkog i političkog supstrata. Demokrata u svojoj ličnosti sjedinjuje razum sa hrabrošću, otpor svakom pritisku sa prezirom prema svakoj „primamljivoj ponudi“, princip *suum cuinque tribure* (svakome svoje dati) sa pravilom „kakav sam, tako mi je“, spremnost da stalno teži boljem i višem sa sviješću da se ništa što je dobro ne dobija brzo i lako. Da upravo toga nema u bići i bitku masovnih subjekata na crnogorskoj društvenoj sceni, ne govori samo njihov odnos prema pitanjima osnovnih ljudskih prava i sloboda, karakterističan po tome:

što jedni u svakoj aktuelizaciji tog pitanja prepoznaju neki i nečiji konspirativizam, tj. akt neke i nečije zavjere protiv poretka i vlasti koja ga simbolizuje;

što drugi pitanje ljudskih prava i sloboda „potežu“ samo u dva slučaja - kad „podizanjem tenzija“ po tom osnovu treba da zaštite neki od ugroženih vlastitih monopola i kad procijene da teza o „totalnoj ugroženosti“ ljudskih prava i sloboda ide na ruku njihovoj strategiji destrukcije Crne Gore po nacionalnoj i državnoj liniji;

što treći imaju „prečeg posla“ od toga da se bave nečim što ih se, u krajnjoj liniji, „mnogo ne tiče“ i što će, ionako, biti uređeno „kako drugi hoće“.

O tome, jednako uvjerljivo, govori i „neodoljivi utisak“ da je čak i među vjernicima i poštovaocima CPC znatno manje spremnih da preuzmu na sebe dio odgovornosti za rješavanje problema s kojima se ona suočava, od onih koji, iz nekog „svog“ (ličnog, porodičnog, plemenskog, „etičkog“ ili „etničkog“) razloga:

onda, kad se treba suočiti s istinom o tome što su i đe se nalaze glavni problemi CPC, te s kakvom se „svojom“ državom, njenom istorijom i aktuelnom politikom u tom pogledu „ima posla“ - hoće da zažmure, makar na jedno oko;

onda, kad malo „razmaknu zavjesu“ i shvate o čemu su tu radi, ali ne vide kako se problem može riješiti - hoće da „izlaz“ potraže u samoobmani da Crnoj Gori i „svemu njenom“, nakon sticanja nezavisnosti, „više niko ništa ne može“;

onda, kad shvate da rješenje problema CPC nije u samoobmanama, kao što nije ni u božjim rukama ili u nadležnosti carigradskog patrijarha, već u spremnosti njih samih da se po principu „ko što makne“ prihvate tog posla - hoće da tu čast „galantno“ prepuste drugome.

*

Ima li se izloženo u vidu, nije teško zaključiti:

prvo, da je politika koja je CPC dovela u poziciju ubogog, nemoćnog podstanara u vlastitoj zemlji, i koja takvu njenu poziciju koristi za osiguranje vlastite egzistencije - nezavisno od toga čime je determinisana (nacionalnim, religijskim i ideološkim predrasudama, elementarnim neznanjem, političkom kukavnošću, nevjerovanjem u ozbiljnost i održivost crnogorskog državnog projekta ili besprizivnom spremnošću da se suštinski interesi naroda i države „ponderišu“ interesima i ciljevima pojedinih društvenih grupa), nespojiva s krucijalnim vrijednostima kulturno-duhovnog, nacionalnog, državnog i svakog drugog bića i bitka Crne Gore i mora biti pohranjena tamo đe joj je mjesto - u roptarnicu istorije;

drugo, da ukoliko se raskidu sa takvom politikom ne pristupi bez odlaganja i temeljito, sva priča o CPC i njenim nevoljama, na kraju, neće predstavljati ništa drugo do pripremu za rekvijem i njoj i Crnoj Gori samoj;

treće, da odlučujuće poteze političko-pravnog karaktera na tom planu, u konkretnom slučaju kroz akt rekognacije, tj. zakonskog vraćanja CPC prava na korišćenje njenih vjerskih objekata i narodnih dobara, treba da povuče upravo onaj ko je takvu politiku stvorio i ko se njome i dalje služi - aktuelna vlast;

četvrto, da bez dobro organizovanog i dovoljno jakog pritiska na vlast da se angažuje na tom planu i skine sa sebe janusovsku košuljicu politike koja, u ime tobožnje zaštite ljudskih prava i slobode, te principa odvojenosti crkve od države, dozvoljava da na crnogorskom društvenom i državnom prostoru izraste sila u službi tuđih interesa koja bitno ograničava njihov suverenitet i teritorijalni integrit, s tendencijom da ih sasvim potre, ova neće promijeniti ni ćud, ni ponašanje;

peto, da „kritičnu masu“ onih koji će svjesno i odlučno, iz vlastitih životnih, a ne iz pukih sentimentalnih ili nekih drugih razloga izvršiti potrebni demokratski pritisak na vlast da se angažuje u navedenom smislu tek treba stvoriti, usljed čega tom zadatku, i samo njemu, treba da bude okrenut sav trud i napor vjernika i poštovalaca CPC.

Sve drugo se, u datim okolnostima, čini irelevantnim. Osobito, nije mudro vjerovati:

da problem o kome je riječ nije akutan, u smislu da CPC i Crna Gora s njim na leđima mogu „koliko hoće“;

da će taj problem umjesto građana Crne Gore riješiti neko drugi, i da to može uraditi na način koji ne podrazumijeva njihovu demokratsku akciju na ostvarivanju vlastitih prava i sloboda;

da bez dobro organizovanog i upornog rada u tom pogledu, može doći do promjene u svijesti crnogorskih građana, nakon koje će im biti jasno da zakinutost u osnovnim ljudskim pravima

i slobodama postulira najveći dio svih njihovih društvenih i političkih ograničenja i nesloboda, te da njihova faktička pozicija u tom pogledu, u krajnjoj liniji, zavisi od njih samih.

P. S.

Povodom naprijed rečenog, valjalo bi, možda, imati u vidu i ovo:

da „odreći se svoje slobode - kako je govorio Ruso - ne znači ništa drugo do odreći se svog svojstva čovjeka, čovječanskih prava, čak i svoje dužnosti“, pri čemu „nije mogućna nikakva odšteta za svakog onog, koji se svoga odriče“, budući da „takvo odricanje nije u skladu s ljudskom prirodom“;

da čovjek nije, kako bi Herder rekao, pasivni proizvod slučajnih zbivanja, već „kraljevsko biće uzdignute glave“, koje priroda i istorija složno vode prema kulturi „čiji je vrhunac religija čovječnosti“, pri čemu, razumije se, glavni činioci tog procesa nijesu pojedinci, nego narodi;

da bi ne vjerovati u mogućnost, s jedne strane, kako Monteskije kaže, „odgoja naroda za demokratiju“ i, s druge, važnog uticaja koji je CPC upravo u tom pogledu imala nakon svoje obnove, značilo isto što i sumnjati u mogućnost postojanja demokratske Crne Gore i smisao postojanja CPC kao jednog od istorijskih stožera njene duhovnosti;

da bi zanemariti ili potcijeniti, te momente značilo isto što i ogriješiti se kako o CPC samu, tako i o suštinu elementarnog ljudskog, budući da je vjerovanje u demokratiju i snagu onih koji u nju vjeruju smisleno već i zbog toga što ona, kako bi K. Kosik rekao, „proizilazi iz egzistencije čovjeka“.

TRINAESTOJULSKI USTANAK I ANTIFAŠIZAM

Ilija Despotović

Among the terms most often used in the 20th century, fascism and anti-fascism are probably the most frequent words. That was also the main relation of distinction between people, political parties, organisations, nations and countries. When the fascism was established as a political practice and a ruling system in some countries, it was easy to recognise its characteristics and differences in relation to other political programmes. In such context, the anti-fascism was created as the opposite position. It was clear what was to be done against fascism and how to build the anti-fascism.

Među terminima koji su najviše korišćeni tokom 20. vijeka, možda su fašizam i antifašizam najfrekventnije riječi. I ne samo to, nego je to, vjerovatno, i glavna relacija po kojoj su se dijelili ljudi, političke partije, druge organizacije, narodi i države, osobito u jednom periodu. Onda kada je fašizam uspostavljen kao politička praksa, kao sistem vladanja u nekim zemljama, svakako, tada je bilo lako prepoznati njegove osobenosti, razlike u odnosu na druge političke programe i projekte, njegovu suštinu. Jer, sve je bilo na djelu, lako vidljivo, sve se dešavalo pred očima. Naravno, u takvom kontekstu, nije teško bilo ni stvarati suprotnu poziciju-antifašizam. Relativno jednostavno znalo se šta treba raditi protiv fašizma, odnosno, kako graditi antifašizam. Na jasno vidljiv, prepoznatljiv fašizam u Španiji, 30-tih godina 20. vijeka, španski republikanci, demokrate i komunisti iz drugih zemalja Evrope, odgovorili su antifašizmom-ideološkim, političkim, ali i oružanim otporom tom sistemu vladanja.

Pojmovne nedoumice i konfuzija

Tokom Drugog svjetskog rata, pa i neposredno nakon njega, takođe, nije bilo ni teorijskih, ni političkih, dilema u vezi sa time što su fašizam i antifašizam. Ali, kako je vrijeme odmicalo, množile su se neodumice oko sadržaja i suštine tih pojmova. Danas, više decenija od pojave fašizma u njegovom „čistom obliku“, sve više se stvara konfuzija oko toga, a naročito u vezi sa suštinom antifašizma. Moglo bi se pomisliti da je i toliko vremena kasnije lakše prepoznati fašizam, a da nije jednostavno definisati antifašizam. Ipak, to je samo na prvi pogled. Jer, ako umijemo da vidimo fašizam, nije nam teško i da mu suprostavimo adekvatan antifašizam. Problem je, međutim, u tome što se fašizam danas javlja u čitavoj lepezi idejno-političkih obrazaca, projekata i programa, vrlo kamufliran u druge ideološke ili političko-pragmatske oblande, u konceptima koji veoma tijesno, uvjerljivo i uspješno korespondiraju sa političkom, socijalnom i opštom situacijom u raznim zemljama i društvima, i koji, kao takvi, lako se lijepe na različite društvene slojeve, dobijajući tako optimalnu podršku u javnosti, što bi se reklo u narodu. Otuda fašizaciju svijesti imamo i kod omladine, što je samo na prvi pogled apsurdno. Kao što može izgledati protivurječno da fašizam ne iščezava sa opštom globalizacijom u svijetu. Naprotiv, upravo ta generalna tendencija kao da podstiče produkciju čitave lepeze desničarskih ideja i koncepata, i to u razvijenom dijelu svijeta, Evropi i SAD. Čak i u demokratski razvijenim zemljama, pored manifestacija „klasičnog“ imamo i „novi fašizam“ - u Francuskoj, Austriji... Oblici institucionalizovanja desnice, desničarskog raspoloženja i prakse su vrlo različiti-od uličnih skinhedsa do najviših akademskih krugova. Na Balkanu, takođe, desnica i fašizam se ispoljavaju u raznim formama, a u najekstremnijem vidu - u etničkom genocidu. Vrlo

izražena ideološko-politička razuđenost u savremenim društvima zbunjuje čak i teoretičare, sociologe i politikologe, u pokušaju deskripcije „savremenog“ fašizma. I dalje se postavljaju pitanja - da li je fašizam pobijeđen, šta je fašizam danas, šta je antifašizam. U akademskim teorijskim razglabanjima se pojavljuju nove kovanice, među njima i „liberalni fašizam“ - kao ideološko-politička pozicija koja zagovara, tako da kažemo, sva prava svima.

Dnevno-politička percepcija društvenih pojava

Ideološko-politička strukturiranost crnogorskog društva izgleda nam dosta pojednostavljena-vidimo je, uglavnom, kroz političke partije, a njih posmatramo, prije svega, kroz prizmu „podjela, dioba“, u prvom redu na nacionalno-identitetskoj osnovi. U suštini, to jeste naša stvarnost. Ipak, koliko god malo, nerazvijeno, neki kažu i „pretpolitičko“, crnogorsko društvo i nije baš tako jednostavno atomizirano. Problem je u tome što u Crnoj Gori ne postoji tradicija sociološkog razmatranja, praćenja, analize, identifikovanja društvenih fenomena, pa, u tom okviru, svakako, i ideološko-političkog dijapazona, njegovog socijalnog potencijala i izvorišta, karaktera i ciljeva. Bez sociologije, politikologije, socijalne psihologije, kao nauka, teško je, u savremenim uslovima, razabrati ideje, njihove korijene, nosioce, motive, posljedice. U Crnoj Gori ne postoje, u prvom redu, univerzitetske katedre sociologije, a osobito ne socijalne psihologije, na kojima bi se relevantnim teorijskim i pojmovnim aparatom sagledavala priroda našeg društva, u najširem smislu. Kod nas je to, manje-više, sve svedeno na dnevno-političke percepcije i „analize“. Ima nešto istraživanja javnog mnjenja, kroz anketiranje stereotipnih uzoraka, ponekad neki okrugli sto, i to je, uglavnom, stručna uloga u sagledavanju društvenih procesa. Par univerzitetskih profesora sociologije i politikologije, ili se

bave čistom teorijom, često odlazeći na teren tuđih i dalekih teorijskih koncepcija, ili su usko, medijski, angažovani, u dnevno-političkim stranačkim polemikama i obračunima. Medijski „analitičari“, ponekad promovisani samim tim što su lako dostupni novinarima, što su spremni da daju svoj komentar, bave se isključivo pragmom međustranačkih dnevno-političkih odnosa. Rezultati parlamentarnih izbora se, takođe, površno i stereotipno objašnjavaju. Kod nas ne postoje analize, proučavanja, evo da ne idemo dalje, kako se, na primjer, u Podgorici, na izborima strukturira biračko tijelo. Zašto gradski centar glasa na ovaj, a periferija na onaj način, kakva je, sociološko-politikološki, podgorička gradska periferija, itd. Krajnje je skučen pojmovni aparat i stručni instrumentarij kojim se ovđe analiziraju ova pitanja. Naše „analize“, uglavnom, idu do stereotipnih ocjena o „političkom raspoloženju“, reduciranom na odnos prema ovom ili onom pitanju, čak, samo na to „za koga ko glasa“. O dubljim i svestranijim sagledavanjima širine ideja, shvatanja, ponašanja, zabluda i ambicija, naročito onih koje su kamuflirane, „pritajene“, „sofisticirane“, gotovo se ne može ni govoriti. U tom kontekstu, možda je radikalno, ali se može postaviti i pitanje koje se tiče naše teme - ima li u Crnoj Gori oblika, pojava, manifestacija fašizacije svijesti, političkog djelovanja, programa i prakse. Ili - koliko je crnogorsko društvo danas uistinu antifašističko.

Kako je počelo

Samo pokušaj, i ništa više, da se ukaže na ova pitanja, neminovno nas vodi, prvo do potrebe da se podśetimo na teorijska poimanja fašizma i antifašizma, a zatim, do osvrta na karakter Trinaestojulskog ustanka 1941. godine, kao najupečatljivijeg, najjasnijeg, identifikacionog koda antifašizma u Crnoj Gori. Kad je riječ o ovom drugom, vrlo je važno da bacimo pogled na

način kako obilježavamo godišnjice tog ustanka i u kojoj mjeri, kako, baštinimo njegove antifašističke ideje. U tom smislu, pitanje bi moglo da glasi i konkretnije - šta je danas antifašizam u Crnoj Gori? Enklopedijska tumačenja kažu da je fašizam „oblik vladavine koja ističe naciju i rasu iznad pojedinca i koristi nasilje i moderne tehnike propagande i cenzure za prisilno potiskivanje političke opozicije“. To je „autoritarni način organizacije društva koji se, uglavnom, vrti oko toga da je uloga pojedinca da primarno služi društvu, a sebi i svojim individualnim željama i potrebama može se (i treba) posvetiti tek nakon što je društvu dao svoj obol“. Fašizmom se označava jedna vrsta ideologije, partije, režima, sistema i tehnike vladanja i kontrole. Sam izraz potiče od latinske riječi fascio, što znači snop pruća. Rodonačelnici fašizma, italijanski socijalisti, u periodu neposredno iza Prvog svjetskog rata, uzeli su za svoj politički simbol upravo snop pruća, u koji je utaknuta šekira. To bi, najjednostavnije objašnjeno, trebalo da označava savezništvo, sa ambicijom, u najmanju ruku, čvrstog vladanja i stroge kontrole društva.

Italijanski socijalista Benito Musolini osnovao je 1921. godine Nacionalnu fašističku stranku. Njeni članovi su se nazivali fašistima. Od tog, čisto stranačkog imena, izraz fašista kasnije je korišćen za označavanje svakog oblika vladanja, sličnog italijanskom fašizmu, pa su fašistima nazivani frankisti u Španiji (po Franku), peronisti (po Peronu) u Argentinu, ili, na primjer, na našim prostorima, ljotićevci u Srbiji (po Dimitriju Ljotiću). Vremenom, fašista je bio svako onaj ko je agresivan, ko ima imperijalističke ciljeve, ko negira druge narode i kulture, ko nije politički tolerantan, ko nasiljem pokušava da rješava političke i društvene konflikte. Masovnost pripadanja takvim idejama je, takođe, jedna od karakteristika fašizma. I slijepa odanost „vođi“ ukazuje na fašizam. Zajedničko svim oblicima fašizma, bez obzira na različite ciljeve i metode rada, su nacionalizam, kontrola privrede, odbojnost prema demokratiji, nemirenje sa

internacionalizmom, a kod nekih je izražen i ekspanzionizam. Fašizam po svojoj prirodi oponira socijalističkim idejama, liberalizmu i principu jednakosti u društvu.

Trinaestojulski antifašizam

To su odlike, ipak, prije svega, „klasičnog fašizma“, ali elemenata toga ima i u „savremenom fašizmu“. Ovaj drugi danas konstituiše se, opstoji, u raznim oblicima simbioze sa ideološkom i političkom desnicom, sa raznim formama njenog ispoljavanja. Stoga, „savremeni fašizam“ nije lako „otkriti“, prepoznati. Nekad je vrlo „zavodljiv“, jer se relativno lako lijepi na socijalne frustracije čitavih slojeva društva, kao i na razne izazove, proizvode savremenog načina života i globalizacije. Crnogorska priča o fašizmu, odnosno, antifašizmu, vezana je, isključivo, za Trinaestojulski ustanak 1941. godine, protiv italijanskog okupatora. Taj, zaista veličanstveni istorijski događaj, jedinstven u fašistički pokorenoj Evropi u to vrijeme, prvo na što asocira je otpor fašizmu, i to u trenutku kad je bio na vrhuncu sopstvene sile i moći. Nema, takoreći, nijedne ideološke, političke, vojno-organizacijske okolnosti i činjenice koja ne ide u prilog ocjenama da je Trinaestojulski ustanak u Crnoj Gori bio događaj bez presedana, za divljenje čitave Evrope i svijeta. Jedan od najmanjih, pa i najsiromašnijih naroda u Evropi, upustio se u oružani okršaj sa jednom od tri sile fašističko-nacističko-militarističke osovine Njemačke, Italije i Japana. Pripreme ustanka, njegova sama organizacija, karakter vojnih operacija, masovnost posebno, politička harmonizovanost (naročito u početku) ustanika, vojni karakter ustaničkih operacija, energičnost, moralna čvrstina ustaničke vojske, a najviše vojni uspjeh ustanka, poraz okupatora i oslobođenje gotovo cijele Crne Gore u svega dvadesetak dana - sve to Trinaestojulski ustanak uzdiže u sam vrh događaja koji predstavljaju trajnu

istorijsku, civilizacijsku baštinu crnogorskog naroda, njegovu legitimaciju pred demokratskom Evropom i svijetom.

Stoga, u ovom prilogu neće biti podšećanja i detaljnijeg osvrtanja na te činjenice. One su dobro poznate, precizno su identifikovane i ne blijede u našoj istorijskoj memoriji. Uzgred rečeno, Evropa nikad nije, kao ni u vrijeme Prvog svjetskog rata, odala priznanje Crnoj Gori zbog trinaestojulsko-ustaničkog požrtvovanja, osim ocjena pojedinih uticajnih pojedinaca. Suštinski karakter Trinaestojulskog ustanka, dakle, ne može se, i ne treba, dovoditi u pitanje. Ipak, i u ovom slučaju, kao i inače, neophodno je kloniti se stereotipa, treba napuštati inerciju po kojoj, doslovce, ponavljamo istu priču o tom događaju. Na isti način, istim ocjenama, stereotipnom retorikom, navođenjem istih podataka, obilježavamo godišnjice Ustanka. Sve se svodi na puko činjenično memorisanje i na službeno-ceremonijalne, protokolarne, svečanosti povodom tog datuma. Tako je bilo i ove godine, kada je obilježena 70. godišnjica Trinaestojulskog ustanka.

Ovđe nije u pitanju bilo kakvo zalaganje za zaborav značaja Ustanka, za njegovo arhiviranje, bez pomena, zbog činjenice da se protok vemena približava periodu od jednog stoljeća. Radi se samo o tome da se potpunije vrednuje cjelina Trinaestojulskog ustanka. Duga istorijska distanca u ovom slučaju podrazumijeva svestraniji kritički pogled na sam događaj, iz ugla antifašizma, ali, prije svega, na njegove savremene aspekte. Može li se, recimo, postaviti pitanje - da li je, ili, koliko je, Trinaestojulski ustanak vid oružanog otpora samoj činjenici okupacije Crne Gore, a manje fašizmu kao takvom. Nije li Ustanak, u tom smislu, više vojno-borbena, klasično patriotska, reakcija jednog slobodarskog naroda na okupaciju njegove zemlje? U tom smislu, Trinaestojulski ustanak se uklapa u niz vojno-oslobodilačkih poduhvata Crnogoraca koji tuđina ne trpe na svojoj teritoriji. Crnogorci bi se, lako je pretpostaviti, istom energijom, suprotstavili bilo kojem i bilo kakvom okupatoru, a ne samo fašističkom. Naravno,

Trinaestojulskom ustanku je, u dužem periodu, prethodila ideološka i politička „indoktrinacija“ od strane Komunističke partije koja je, nema sumnje, ojačala svijest o fašizmu u Evropi, i tako oslobodilačkim, takoreći, genetski usađenim, porivima Crnogoraca dodala nove motive za onako energičan odgovor na okupaciju. Em okupacija, em fašistički okupator - to je, u jedinstvu, dalo ogromnu snagu ustaničkoj energiji Crnogoraca na samom početku Drugog svjetskog rata. Mnogi od njih su, na kraju krajeva, imali i lično iskustvo u sukobu sa fašistima, iz građanskog rata u Španiji, što je, takođe, bilo važno u propagandnoj pripremi otpora okupatoru. Svakako, i ruski faktor je odigrao važnu ulogu u političkim priprema Ustanka. Sovjetski Savez bio je napadnut 22. juna 1941. godine. Crnogorce, tradicionalno odane Rusiji i Rusima, nije teško bilo ubijediti da im treba pomoći. Uostalom, nije prvi put da Crna Gora objavljuje rat nekoj moćnoj sili zato što je Rusija napadnuta. Bilo je to 1905. godine, kada je Crna Gora objavila rat Japanu, nakon napada na Rusiju. Takođe, u, inače, nekritičkom stavu u snagu Rusije, Crnogorci su, svakako i pod uticajem propagande komunista, možda više nego drugi na Balkanu, povjerovali da će rat Njemačke i Sovjetskog Saveza (Rusije) relativno brzo biti završen, naravno, pobjedom Rusa. Stoga, ne pomoći Rusima, u takvoj situaciji, maltene, smatralo se izdajom, „sramotom“. Sve su to objektivne okolnosti koje su uticale na borbeno raspoloženje ustaničkih masa, i njima se ne može prigovoriti. One ne umanjuju značaj i veličinu ustanka 13. jula 1941. godine. Širina, energičnost i borbenost samog Ustanka mogu se objašnjavati i nizom drugih faktora, pa i onima iz domena nacionalnog mentaliteta i socijalne psihologije. Crnogorci imaju, reklo bi se, ugrađen gen da u teškim časovima reaguju „jurišom“, na „ko je vitez“, na talasu kolektivistički motivisanog individualniog „prestiža“. To je ono što je izraženo apoteozom „neka bude što biti ne može“.

Nije ni 13. jul tabu tema

Veličinu Trinaestojulskog ustanka neće potamniti neka pitanja koja se mogu, nakon toliko vremena, postaviti. Prvo, da li je Ustanku prethodila svestrana strateška procjena njegove realnosti, stvarnih vojno-oslobodilačkih mogućnosti i posljedica? Drugo, konkretnije, da li je Trinaestojulski ustanak vojnički uspjeh? Što se tiče prvog pitanja, objektivno posmatramo sa ove distance, moglo bi se raspravljati o realnosti, racionalnosti, odluke da se sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem ulazi u oružanu bitku u momentu kad su Njemačka i Italija bile potpuno porobile Evropu i kad je frontovska bitka sa okupatorom bila nezamisliva. Rat je tek bio počeo i lako je bilo pretpostaviti, procijeniti, da veliki oružani poduhvati protiv okupatora nemaju izglede na uspjeh u dužem periodu. Tako se i dogodilo.

Rezultati Trinaestojulskg ustanka su bili više nego impozantni, ali samo tokom samog Ustanka i neposredno nakon tog događaja. Poslije toga, relativno brzo, uspjeh Ustanka je bio krajnje relativizovan, ili se, praktično, istopio. Okupator je ponovo zaposjeo teritoriju Crne Gore i zaveo okrutniji režim kontrole i vladanja. U tom smislu, može se reći, a vjerovatno, to je i danas za nas emotivno i politički neprihvatljivo, da je Trinaestojulski ustanak, u vojnom pogledu, na duži rok, bio poraz. Sjajni vojni uspjesi, postignuti tokom Ustanka, nijesu bili, što bi se danas reklo, održivi. Čak i sa političkog aspekta, Ustanak je imao negativne posljedice. Došlo je do oštrije ideološko-političke heterogenizacije ustaničkih masa. Već u jesen 1941. godine, naglo je ojačao četnički pokret, osobito nakon neuspjele partizanske Pljevaljske bitke. Činjenica je da je Crna Gora u toj bici pretrpjela velike žrtve. Ostalo je u narodu da je na Pljevljima stradala crnogorska mladost. Pljevaljska bitka, u neku ruku, ima sličnosti sa bitkom za Skadar, u balkanskim ratovima. Na hiljade

Crnogoraca poginulo je pod Skadrom, iako je, uglavnom, bilo jasno da taj grad neće pripasti Crnoj Gori. Dubina političkih podjela u Crnoj Gori, pod kraj 1941. godine, naravno, nije samo zbog velikih ljudskih žrtava u oružanim borbama sa okupatorom, nego je i posljedica razilaženja u odnosu na okupaciju. Trinaestojulska relativna ideološko-politička homogenizovanost nije mogla dugo trajati, a partizanski poraz na Pljevljima je ubrzao diobe. Tome je doprinio i tradicionalni radikalizam Crnogoraca, njihov mentalitet i temperament - uporno ostajanje na sopstvenom pogledu i stavu, mentalitetske teškoće za spremnost na korekciju svoje političke pozicije, za dijalog. Crnogorci, kad se jednom opredijele za jednu stranu, teško prelaze na drugačiju poziciju, čak i onda kada ima razloga za to. Mentalitetska i politička zagriženost su vrlo izražene. Otuda, možda baš kod Crnogoraca imamo najviše primjera nepomirljivih ideološko-političkih dioba u samim porodicama, između braće, oca i sina.

Vlast, uspostavljena na oslobođenoj teritoriji, poslije Trinaestojulskog ustanka, odmah je pokazala namjere da se izvodi, ili da će, uz oslobodilački rat protiv okupatora, biti izvedena i političko-socijalna revolucija. Već tada su se pojavili elementi sovjetizacije novouspostavljene vlasti, što, ipak, nije moglo korespondirati sa primarnim nacionalnim zadatkom u tom trenutku - da se zemlja oslobodi okupacije. Zapažanja ove vrste, naravno, nikako nemaju za cilj da na bilo koji način obezvrijede političku filozofiju, organizacijske napore i vojničke žrtve Ustanka, niti ambicije ustanika, već samo da budu doprinos potrebi da se sagleda cjelina Trinaestojulskog ustanka. Upozorenje u smislu - da li je bilo najmudrije sukobiti se, takoreći, frontalno, sa okupatorom u samim gradovima, a posebno, ući u bitku kakva je Pljevaljska, već u prvoj godini Drugog svjetskog rata, ni u kom smislu, nema veze sa četničkim zagovaranjem da „treba čekati“, da „još nije vrijeme za borbu“ i slično. Četnici su, nema sumnje, u ideološko-političkom smislu,

bili monarhistička, a što se tiče odnosa prema okupaciji, transparentno kolaboracionistička formacija. Njihovo „nije vrijeme za borbu“ značilo je da ne treba baš ništa raditi na otporu okupatora, odnosno da se prema okupatoru treba taktički podešavati, do „povoljnog trenutka“, a to je za njih bio onaj momenat kad su oni mogli da budu sigurni da će moći sačuvati velikosrpski monarhistički sistem. To je za četnike bilo primarno. Dakle, vrijeme nije četnicima dalo za pravo. Oni su od početka bili i ostali kolaboracionisti. Štaviše, niđe kao u Crnoj Gori, četnički pokret nije bio u tako tijesnoj borbenoj saradnji sa okupatorom. Italijanski okupator se poslije Trinaestojulskog ustanka, u nastojanju reorganizacije okupacijskog režima, oslonio upravo na građanske snage velikosrpske rojalističke i ultranacionalističke orijentacije, umjesto dotadašnje saradnje sa crnogorskim separatistima.

Lekcije 13. jula

Pokušaj izvjesnog „propitivanja“ (ne preispitivanja) Trinaestog jula 1941. godine ima smisao, u prvom redu, da se iz tog događaja, što bi se reklo, izvuku neke „lekcije“. Trinaesti jul 1941. godine za Crnu Goru, za Crnogorce, svakako, ima neka metaforička značenja i asocijacije. Crnogorci su i tada pokazali da nijesu zatvoreni u sopstveni usko-nacionalni, duhovni, okvir, nego da, naprotiv, pripadaju mnogo širem okruženju, Evropi. Kroz svoju istoriju, Crnogorci su uvijek pokazivali potrebu da civilizacijski komuniciraju sa svijetom. To je vrlo jasno manifestovano i 13. jula 1941. godine. Tom prilikom je, takođe, osvjedočena još jedna mentalitetska crta Crnogoraca - da su skloni „kolektivističkom jurišu“. Istoričari, recimo, navode da je u Trinaestojulskom ustanku bilo ne malo onih koji su smatrali moralnom obavezom da u odsudnom času ne izostanu sa „strašnog mjesta“. Navode se prigovori pojedinaca iz uglednih,

„junačkih“ kuća, koji su organizatorima Ustanka prebacivali - „kako si mogao početi bez mene“, „nije tvoja nikad pucala prije moje“. Jedna od „lekcija“ Trinaestog jula 1941. godine, ne prvi put, je da ideološki, politički, vojni „juriši“, na dugi rok, ne daju najbolje rezultate. Za velike poduhvate te vrste neophodne su svestranije, mnogo dublje strateške procjene. Nije dovoljno, nije pametno, nije racionalno, nije u nacionalnom interesu u „prelomnim situacijama“ oslanjati se na sopstvene zanose, nacionalne emocije i ośećanja slobode. Smije li se, bar danas, reći - nije nacionalno razumno, mudro, uvijek biti prvi, nije „sramota“, nekad i „pričekati“.

Moguća su, u nekom smislu, a i prave se, poređenja između 13. jula 1941. godine i 21. maja 2006. godine. Jedno od njih, čini se, ide u prilog 21. maja. Bilo je onih, znamo, koji su bili nestrpljivi, koji su požurivali - što prije referendum. Navodno, kažu neki, trebalo je nezavisnu Crnu Goru proglasiti još devedesetih godina 20. vijeka, ili 1999. godine. Odgovorniji političari, oni koji su bili u stanju da strateški sagledaju ukupni referendumski kontekst, međutim, s pravom su upozoravali - sačekajmo. Nestrpljivi su pitali - a šta, koga, čekamo? Odgovor je bio - sami sebe. Trinaestog jula 1941. godine, ipak, politički se razmišljalo drugačije. I kad je već riječ o „paralelama“ 13. jula i 21. maja, još nešto se nameće, mada su priroda tih događaja i istorijske situacije sasvim različite i neuporedive. Ipak, Trinaesti jul nas uči da poslije „juriša“ slijedi strpljiv rad, da ono što se u „jurišu“ osvoji, treba i zadržati. Referendumske pripreme, nadamo se, nemaju karakter „juriša“, trajale su duže, pustilo se vremenu da sazri, ali dozvolimo da je 21. maj 2006. godine, u nekom smislu, sasvim uslovno, bio naš Trinaestojulski ustanak. Nadati se, stoga, da se neće dogoditi posttrinaestojulska situacija, „kontrarevolucija“, da referendumski „jurišnici“, „ustanici“, neće dopustiti poništavanje „ustaničkih“ rezultata. Crnogorcima još treba iskustva, znanja, hrabrosti, umijeća, učenja da uspješne

„juriše“ i „ustanke“, poslije njih, nastavljaju uspješnom odbranom postignutog, osvojenog „na juriš“. I da prihvate da „junački juriši“ nijesu ništa više za poštovanje, za medalje, nego strpljivi rad, bez „juriša“, da se očuvaju „jurišnički, ustanički“ rezultati. Za ukupno sagledavanje Trinaestojulskog ustanka simptomatično je i to što taj nacionalni poduhvat Crnogoraca, iako bez presedana u Evropi, nije imao neki neposredni odjek kod drugih naroda, čak ni kod „naše braće“, u ondašnjoj Jugoslaviji da i sami nešto slično preduzmu. Ustanci koje su, u nizu od jula do decembra 1941. godine, digli drugi jugoslovenski narodi, bili su, manje-više, samo varnice otpora okupatoru, u odnosu na pravi rat koji su Crnogorci poveli. Može se danas reći da je i u tom pogledu u Jugoslaviji ustanovljen ideološki i politički egalitarizam - da svi narodi imaju svoje ustanke. Narodnostima, doduše, nije pripala ta privilegija.

Nema sumnje, niđe drugo, osim u Crnoj Gori, nije bilo ni približno takve ustaničke energije, masovnosti, entuzijazma i požrtvovanosti. Ni Evropa se nije „zapalila“ Trinaestojulskim ustankom. Priznanja Crnoj Gori došla su tek kasnije, iako više kroz pojedinačne ocjene i izjave. Tekovine Trinaestojulskog ustanka „pretopile“ su se u opšti oslobodilački trijumf jugoslovenskih partizana. A nakon rata, Trinaestojulski ustanak je, dobrim dijelom, bio samo jedan u nizu, i to ne i prvi, narodni ustanak na prostoru Jugoslavije.

Kad je Trinaesti jul bio zaboravljen

Za nas u Crnoj Gori, danas, ipak, najvažnije je što u savremenim uslovima, sedam decenija kasnije, objektivno znači Trinaesti jul 1941. godine. Iz tog ugla posmatrano, postavlja se pitanje - da li i kako mi danas baštinimo ideje Trinaestojulskog ustanka, odnosno, koliko je crnogorsko društvo antifašističko. Odgovori se mogu naći već u samom načinu „obilježavanja“

godišnjica 13. jula 1941. godine, o čemu smo već nešto rekli. Vidimo da se godišnjice Ustanka slave na isti način, gotovo jednako 1951, 1961, 2001, 2011. godine. Htjeli-ne htjeli, te proslave su postale svojina vlasti koja trinaestojulske svečanosti koristi u svoje svrhe, što je naročito karakteristično u posljednjih 20 godina, nakon zbacivanja komunističko-socijalističke vlasti. Nova vlast, došla na talasu takozvane Antibirokratske revolucije, u ranim 90-tim godinama nije poklanjala naročitu pažnju 13. julu. Ali, nije ga mogla ni potpuno ignorisati. Trebalo je, ipak, i na tome dokazati da je samo zamijenjena „odnarođena“ vlast, a da ostaje socijalistički sistem, sa komunistima „mladim, pametnim i lijepim“, koji će ispraviti sve nepravde i greške svojih prethodnika. Ni borci Narodno-oslobodilačkog rata, stoga, nijesu viđeli da se, zapravo, ruše njihovi ideali, sve ono što su oni politički baštinili. Boračke delegacije su, štaviše, i same odlazile na poklonjenje novoj vlasti. Komunističko-postkomunistička vlast u Crnoj Gori se relativno brzo nakon ustoličenja i učvršćenja svog položaja, što svojom voljom, što pod pritiskom činjenice prvo negiranja, a zatim, i rušenja komunizma u Evropi, počela distancirati od „prošlosti“, pored ostalog, preimenujući ulice i gradove, ali i na druge, razne, načine. Ipak, u političkoj retorici nije napravljen diskontinuitet prema „prošlosti“. Međutim, ono što je učinjeno u praksi, upravo je, objektivno, značilo raskid. Učešćem u ratnim planovima i operacijama bivše Jugoslovenske narodne armije, u procesu razgrađivanja jugoslovenske federacije, a posebno, ratom „za Dubrovnik“, crnogorska vlast je, u tim godinama praktično bila napustila, može se reći, i trinaestojulske ideje antifašizma.

Fašisoidne retorike, simbolike, asocijacija, elemenata fašizacije svijesti, svakako, bilo je već i na prvim „protestnim“ mitinzima povodom situacije na Kosovu. Homogenizacija „naroda“ na politički i medijski uporno ponavljanoj tvrdnji o ugroženosti „Srba i Crnogoraca“ na Kosovu, bila je sama po sebi elemenat

fašističkog političkog djelovanja. Populizam, kao suštinska karakteristika takozvanog događanja naroda, je tipična odlika fašizma kao režima političkog vladanja. Kasnije smo mogli viđeti i druge manifestacije i primjere fašističke retorike i postupaka. Izjave uticajnih političara i mitingaški pokliči, kvalifikacije u medijski ostrašćenim propagandastičkim „komentarima“ o Hrvatima kao „genocidnom narodu“, o Slovencima kao „austro-ugarskim konjušarima“, svakako pripadaju repertoaru fašističkih, ili fašisoidnih, iskaza i postupaka.

Fašističke falange kod nas

Nijesmo li, takođe, bili svjedoci otvorene prijetnje nasiljem, silom („čuvajte oružje, trebaće nam“), a fašisti se, pored ostalog, i time služe, u ostvarivanju sopstvene kontrole i manifestovanja moći? Zar i u Crnoj Gori nije bilo pokušaja legitimisanja fašističkih falangi? Recimo, u jednom momentu, pristalice populističko-desničarskog radikalizma, omamljene nacionalističkim idejama velikosrpstva i „odbrane“ Kosova krenule su u pohod na Tuzi. Takozvani Pljevaljski događaji 1992. godine, kada su lokalni ratni huškači i nacionalistički radikali, takoreći, bili preuzeli vlast u tom gradu, imaju sve primjese fašističkog scenarija. Događaji 14. januara 1998. godine u Podgorici, povodom pobjede na predsedničkim izborima Mila Đukanovića, nosili su fašističko obilježje. Pristalice Đukanovićevog protivkandidata Momira Bulatovića su nasrnule na zgradu Vlade. I, uopšte, „obilježevanje“ takozvane Srpske Nove godine u Crnoj Gori, u noći između 13. i 14. januara, u periodu poslije 1997. godine, sa pucnjavom, verbalnim prijetnjama i kletvama od strane predstavnika Srpske pravoslavne crkve, mirisalo je na fašističke manire iskazivanja političkog raspoloženja. Srpska pravoslavna crkva nije krila ni svoje veze sa paravojnim formacijama. Čak i u Cetinjskom manastiru su, u jedno vrijeme, „gostovali“ sljedbenici predvodnika dobrovoljačkih paravojnih formacija Željka

Ražnatovića Arkana. Aktivnosti, uloga, poznatog „Sedmog bataljona“, posebne, formalno regularne, vojne formacije u Crnoj Gori, u periodu nakon što se crnogorska vlast otvoreno distancirala od politike srpskog vođe Slobodana Miloševića i pošto je otvorena priča o suverenosti države, nijesu bili daleko od formi fašističkog djelovanja. Medijska propaganda u Crnoj Gori, u dužem periodu poslije tzv. AB revolucije, u njeno vrijeme osobito, po retorici, intonaciji, porukama, bila je tipično fašistička, sa osloncem na, takoreći, neograničene manipulacije i na prijetnje svima koji nijesu slijedili tadašnju zvaničnu politiku, a naročito ratnu politiku. Informativno-politički sadržaj u medijima imao je karakter fašističke harange, sa promovisanim ratnim huškačima u državnim medijima, naročito u listu „Pobjeda“ i Televiziji Crne Gore. Razumije se, elementi, slike, izdvojeni pojavni oblici fašističkog ispoljavanja i djelovanja u Crnoj Gori, nijesu bile „uvezane“ u institucionalni sistem, pa su utoliko bile manje opasne po društvo. Ali, samim tim, što su se, u određenim situacijama, manifestovale, ukazuje na „potencijale“ koji mogu da pogoduju ideološko-političkoj desnici i u Crnoj Gori. Podjela na ljevicu i desnicu kod nas gotovo je nepoznata, iako, realno, ako bi se napravila svestranija i produbljena analiza ideja, oblika političkog djelovanja i političkih snaga u Crnoj Gori, vjerovatno bi se došlo do onoga što bi se moglo prepoznati kao „crnogorska desnica“. Višegodišnja politička floskula o „diobama“ u Crnoj Gori, o nacionalno-identitetskim podjelama,izgleda, zamaglila je vidike teoretičara i političkih analitičara, te u fokusu njihove pažnje gotovo nema registrovanja i razmatranja ljevičarskih i desničarskih ideja.

Crnogorska desnica

Možda bi se moglo reći da se „crnogorska desnica“ okuplja, „zameće“, upravo oko pitanja statusa države i identitetskih pitanja Crnogoraca (nacija, kultura i jezik). Čak, „desnica“ je, u

neku ruku, suviše blaga riječ za neke političke stranke koje i dalje negiraju potrebu suverenosti države Crne Gore, bez obzira na to što je, silom prilika, prihvataju. Ali, jedno je usiljeno, nevoljno, prihvatanje nezavisnosti države, a drugo odnos prema toj činjenici, nemirenje sa njom, čak, otvoreno nepoštovanje, na primjer, kroz ignorisanje državnih simbola - himne i zastave. Crnogorska nacija se, međutim, odavno otvoreno negira. Kultura, takođe. Priznaju se samo „etnički Crnogorci“. U raspravama o službenom jeziku u Crnoj Gori, crnogorskom jeziku, upravo tokom ove godine, ispoljena je otvorena netrpeljivost prema crnogorskom jeziku. Štaviše, javno je saopšten i stav koji bi u nekim drugim zemljama mogao da se označi kao segregacija, o tome da treba formirati posebna „jezička odjeljenja“ u školama. Član Srpskog nacionalnog savjeta Predrag Vukić se otvoreno založio za „razdvajanje“ Srba i Crnogoraca u Crnoj Gori, za „srpska“ i „crnogorska“ odjeljenja đaka, kao i za „srpske“ i „crnogorske“ nastavnike. Vukić je, pored ostalog, tražio da se osnuje „pravoslavna srpska gimnazija“ u Podgorici. Ne kriju li se u takvim stavovima upravo fašističke ideje?

Ovakve tvrdnje, činjenica upornog održavanja dubokih „političkih podjela“, i poslije referenduma o nezavisnosti, upućuju nas na domen antifašizma danas. To nas vodi do pitanja - šta je antifašizam danas, da li je, i koliko, crnogorsko društvo antifašističko. Takvo pitanje treba postaviti, i stalno postavljati, upravo zbog svijetlog Trinaestog jula 1941. godine, kada je crnogorski narod „očitao lekciju“ porobljenoj Evropi, kada su Crnogorci pokazali, i tada, da su Evropljani. Precizniji odgovor na postavljeno pitanje nije moguće dati. Prije svega, zbog vrlo široke razuđenosti samih pojmova fašizam i antifašizam. Fašizam se, uglavnom, vezuje za određenu istorijsku situaciju u Evropi. Samim tim, i antifašizam se shvata kao otpor fašizmu upravo u toj situaciji, ili u određenim prilikama i zemljama, kada je i đe je fašizam izbijao u nekim „čistijim izdanjima“. Kod

nas, takođe, antifašizam, u prvom redu doživljavamo kroz relaciju okupacija u toku Drugog svjetskog rata - Narodno-oslobodilački pokret u tim godinama i partizani-četnici. Antifašizam je, ipak, mnogo širi pojmovni dijapazon i može se reći da ne zastarjeva, jer se, kao što je već rečeno, fašizam stalno pojavljuje u novim oblicima i manifestacijama, prerušava se u razne druge ideološke oblande, često vrlo uvjerljive za određene socijalne grupe koje, same po sebi, i ne moraju biti „sklone“ fašizmu, ali im ta orijentacija, tendencija „dobro dođe“ da ispolje svoja nezadovoljstva.

Antifašiazam danas

Dakle, danas je najvažnije da se razumije da fašizam, fašisoidne ideje, programi, nijesu, jednom zauvijek, otišli u prošlost, onda kada su poražene njegove ideološke, političke i vojne koncepcije, projekti, institucionalni sistemi i oružana sila zemalja, glavnih aktera fašizma u periodu između 20-tih i 40-tih godina 20. vijeka. U skladu sa time, još je važnije, ali, svakako, i teže, shvatiti, „naučiti“, „osposobiti se“ da se prepoznaju i domeni, aspekti, „polja“ djelovanja na antifašističkim osnovama. Da se u društvenom procesu, u politici, u svakodnevnom životu, registruje sve ono što nagovještava fašisoidnost, što, u određenim okolnostima, može da dovede do toga. Politički pluralizam, vrlo izražena difuzija demokratskih sloboda, ljudskih prava, svakako, mogu tome da pogoduju, iako se treba čuvati opasnosti da se fašisoidnost vidi i tamo đe je nema.

Ako bismo pokušali da u Crnoj Gori identifikujemo, ili samo naznačimo, područje antifašističkog djelovanja i angažmana, to je moguće učiniti sasvim uslovno, više kroz upitanost o određenim pojavama, tendencijama i manifestacijama. Neke od tih pojava su, naravno, jasnije, „čistije“ po svojoj ideološko-političkoj suštini, pa ih je lakše i prepoznati. Takvi su, na primjer, pokušaji rehabilitacije četništva u Crnoj Gori, recimo, kroz nastojanje da

se četničkom vojvodi Pavlu Đurišiću podigne spomenik. Ovdašnja javnost, ipak, još je, manje-više, dovoljno ošetljiva prema tom pitanju, ali ne treba zanemariti ni pokušaje „balansiranja“, ili, čak, izjednačavanja, partizanskog oslobodilačkog pokreta i četničke uloge u Drugom svjetskom ratu. Na tome rade i neki istoričari. Jedan od njih, Zoran Lakić, recimo, u svom pristupu i prilogu o istoriji pljevaljskog kraja, ide gotovo dotle da, u najmanju ruku, pokušava da opravda četničku ulogu. Ima i nastojanja da se znatno uveća broj četnika koji su napustili Crnu Goru na kraju Drugog svjetskog rata i koji su pobijeni u Sloveniji. Kontekstu antifašizma, po svemu sudeći, pripada i politički jasno određenje prema ratu bivše Jugoslovenske narodne armije, na području Dubrovnika, južne Dalmacije i zapadne Hercegovine (Mostar), u kome su učestvovali i građani Crne Gore. S tim u vezi, sada imamo i nominalnu zbrku. Udruženje koje okuplja, i predstavlja, učesnike tog rata, u svom nazivu ističe da je to „Udruženje boraca ratova od 1991. do 2000. godine“. Zašto „borci“, za šta se „borili“ ti „borci“ - na to pitanje se mora jasno odgovoriti, uz svo poštovanje onih koji su poginuli, bez obzira na to da li su bili „voljni“ ili „nevoljni“ saučesnici nečasnih ratnih operacija na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Borac asocira na borbu za pravednu stvar, za istinski nacionalni i državni interes. Najviši predstavnici države Crne Gore su se izvinili zbog onoga što su građani Crne Gore loše učinili građanima Hrvatske, ali to nije dovoljno. Neophodna je puna „denacifikacija“ u Crnoj Gori u odnosu na pitanje ratnog angažovanja Crne Gore 90-tih godina prošlog vijeka. To, naravno, podrazumijeva i lustraciju u politici, u medijima. Umjesto toga, mi danas imamo činjenicu da je jedan od najistaknutijih medijskih ratnih huškača poslanik Skupštine Crne Gore. I za divno čudo, mediji često prenose njegove izjave, ocjene, komentare, umjesto da se prema tom poslaniku primijeni bojkot, bez obzira na to što je na toj funkciji.

Pitanja

A sada da samo kroz pitanja i konstatacije proširimo „polje“ antifašizma. Zašto nema veće pokretljivosti đaka i radne snage unutar Crne Gore? Škole, učenici, roditelji s „juga“ Crne Gore kao da nijesu zainteresovani da upoznaju śeverni dio zemlje. Đačke ekskurzije s primorja, Podgorice, Nikšića, Cetinja, nerado odlaze u Pljevlja, Bijelo Polje, Berane, Plav. Ekskurzije se, posljednjih nekoliko godina, doduše, organizuju i po Crnoj Gori, ali „po naredbi“, a manje po volji. Đaci bi radije „preskočili“ śever Crne Gore i šetali po Srbiji, obilazeći tamošnje manastire i mauzolej Karađorđevića na Oplencu. Prođu pored Manastira Morača, Đurđevih Stupova, Crkve Svetog Petra i Pavla u Bijelom Polju, da bi viđeli Studenicu ili neki drugi manastir u Srbiji! S druge strane, da li imamo dovoljno đačkih ekskurzija sa śevera, mogu to biti i jednodnevne pośete, muzejima na Cetinju, Njegoševom mauzoleju na Lovćenu? Zar ne bi trebalo, vjerovatno, to nikada nije učinjeno, da međusobno razmijene pośete učenici, recimo, iz Pljevalja i Ulcinja?

Da li se kad dogodilo da su đaci iz Rožaja ili Plava, recimo, ako, i kad, idu prema primorju, „svratili“ u Manastir Morača ? Da li su, na primjer, ikad pośetili Cetinjski manastir, naravno, sve ovo turistički. Isto tako, zar ne bi bilo „normalno“ da učenici s juga Crne Gore, sa Cetinja, iz Nikšića, odu u Pljevlja i obavezno pośete Husein-pašinu džamiju, najvišu u Evropi? Možda u nju, organizovano, nikad nijesu ušli ni pljevaljski gimnazijalci!

Zašto se „nerado“ ide na odmor u Ulcinj („ne mogu sa Šiptarima“), šta znače ideje o „ekonomskoj suverenosti“ područja na kojima, većinski, žive Albanci, na kraju krajeva, otkud, zašto, tolika upornost da se dobije opština tamo đe su manjinski narodi u većini? Crna Gora je toliko mala, da je svako njeno administrativno,

političko i bilo koje vrste rasparčavanje, atomizacija, u prvom redu, nerazumno, sa ekonomskog stanovišta. A o mogućim širim posljedicama te tendencije da i ne govorimo. Šta znači sve češće održavanje bratstveničkih skupova? Na nekima od njih su, čak, usvajane „deklaracije“ o tome od „koga“ se treba ženiti! Uporno se istrajava i na plemenima, na plemenskom okupljanju, reagovanju na određene političke odluke. Neke nevladine organizacije su, na primjer, u atmosferi rasprava o statusu srpskog jezika u Crnoj Gori saopštavale stavove u ime „Vasojevića“. Čitali smo, slušali - „neće Vasojevići dozvoliti da im se oduzima jezik kojim su uvijek govorili“. Određenih oblika „plemenske pobune“ imali smo i u vezi sa urbanističkim planovima (Paštrovići), ili kad je bilo aktuelno uništavanje viškova naoružanja, zaostalog iza bivše JNA.

Vehabizam, takođe, može da bude razlog za jačanje antifašističke svijesti i djelovanja. I odnos prema Albancima, a posebno u kontekstu pitanja nezavisnosti Kosova, mogao bi da se uključiti u kritički pogled na antifašistički aspekt u Crnoj Gori. Neslaganje sa nezavisnošću Kosova ne zadržava se na političkim ocjenama, već prelazi na teren negiranja samih Albanaca, čak, njihovog vrijeđanja na nacionalnoj osnovi.

Tačna je, u suštini, politička ocjena o multinacionalnoj, multikonfesionalnoj i multikulturalnoj Crnoj Gori. U principu, crnogorsko društvo ima sve te dimenzije. I to je dokazano u prošlosti, ali i u nekim novijim, teškim, situacijama. Prihvatanje velikog broja izbjeglica, u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini, kao i u vrijeme bombardovanja od strane NATO-a, bila je praktična potvrda pomenutih vrijednosti Crne Gore. Ipak, ima potrebe da se ponekad zapitamo - da li je crnogorsko društvo toliko „multi...“ koliko o tome pričamo? Da li te vrijednosti baštinimo svuda - u obrazovanju, u medijima, itd. Evo jedne ilustracije (navodio sam je i ranije u nekim kritičkim tekstovima o medijskim prilikama), koja može izgledati sporedna, čak, beznačajna.

Uzmimo muzički program Radija Crne Gore, kao nacionalnog radijskog servisa. U programu nema muzičkih emisija, tipa kolaža, sa crnogorskim, srpskim, muslimanskim (bošnjačkim), hrvatskim i albanskim pjesmama. Slušamo samo „jednonacionalne“ muzičke emisije!

Štaviše, stanje antifašističke svijesti možemo testirati i na pitanju odnosa prema učešću pripadnka Vojske Crne Gore u mirovnoj misiji u Avganistanu. Nije li otpor tome, u neku ruku, prikriven nekom vrstom „prezrenja“ prema toj dalekoj, nepoznatoj, zemlji i narodu. Za učešće Crnogoraca u Španskom građanskom ratu, 30-tih godina 20. vijeka, bilo je dovoljno razumijevanja. Čak su učesnici tog rata dobili naziv koji asocira na simpatije, na posebno poštovanje - „španac“. Zar se ne mogu, u nekom smislu, avganistanski talibani uporediti sa španskim fašistima? Pa ako je tako, zar učešće u mirovnoj misiji u Avganistanu nije i neka vrsta antifašizma? Jer, fašizmu je imanentan teror, a u Avganistanu ima mnogo terora.

I ovđe da završimo, bez pretenzije da otvaramo sva pitanja, a još manje da dajemo odgovore. Trinaesti jul 1941. godine, kao biljeg antifašizma u Crnoj Gori, ne treba samo „obilježavati“, stereotipno, jednolično. Potrebno je to činiti sa više političke promišljenosti i kreacije, upravo sa stanovišta potrebe da ojačamo svijest o antifašizmu i sam antifašizam kao stanje svijesti, pokreta, akcije. Barjak Trinaestog jula, antifašizma, ne može biti isti danas, kao prije šest, pet, četiri ili tri decenije.

SREDSTVA POLITIČKE PROPAGANDE U CRNOJ GORI

Radenko Šćekić

Montenegro has entered the early 90s with a newly created political atmosphere and a multiparty system. In the era of mass media it was of crucial importance to know how to use different resources of persuasive activities and various forms of promotion. Free and paid resources which included speeches, rallies, press conferences, radio and TV interviews, posters, public meetings, debates and other – represent a wide range of forms and means of political propaganda used to present political messages on the newly created political scene of Montenegro.

*

Crna Gora je početkom devedesetih godina XX vijeka postala višestranačka, a porast značaja masovnih medija nametao je upotrebu raznovrsnih sredstava ubjeđivačkog djelovanja i raznovrsnih oblika promocije. Govori, skupovi, konferencije za novinare, partijski aktivisti na terenu, interpersonalne komunikacije, štampani mediji i zakup prostora u štampi i na radiju, intervjui, pokretni razglasi sa snimljenom porukom (najčešće auto u pokretu), politički posteri, javni skupovi, tribine, mitinzi, televizijski spotovi, međunarodni susreti... predstavljaju široku lepezu oblika i sredstava upotrebljavanih za prezentovanje poruka u političkom životu Crne Gore.

Globalni trend porasta značaja masmedija nije zaobišao ni prostor Balkana, đe su mediji postali odraz rata i njegovih posljedica.

Sukob naroda, nacija i ideologija ogledao se i u sukobu medija. „Nasilje riječima u etru“, po M. Tompsonu (2000:2), „proizvodilo je fizičko nasilje na terenu, dok je eventualna nezavisnost i kritičnost prema stavovima vlasti kažnjavana i čišćena, što je bila predigra ’čišćenju’ teritorija“. Strah se danas dobro prodaje. Ova sentenca kao da oslikava dominantan medijski sadržaj u savremenom svijetu. Pokreću se određena pitanja i teme u cilju diskreditovanja političkih oponenata ili odvlačenja pažnje javnosti sa gorućih tema poput teške ekonomske situacije, političkog skandala i sl. Negativne vijesti se smatraju „boljim“ od pozitivnih i dobrih. Putem medija ljudi dolaze do saznanja o različitim opasnostima, a masovni mediji kreiraju dramatične scenarije. Tako bi se moglo zaključiti da strah može biti i određeno djelotvorno sredstvo za održavanje reda u društvu. Strah čini, na određen način, ljude sklonim da žive u miru jedni sa drugima. Može se reći da je to „pripitomljena“ sloboda, jer se nudi mogućnost da ljudi biraju da jedan oblik straha zamijene drugim. „Masovno društvo i mas-mediji postižu uspjehe, jer rastakanjem psiholoških veza u primarnim grupama dezintegrišu pojedince koji ostaju bez svog socijalnog uporišta, što ih ostavlja „otvorenim“ za udare savremene propagande. Izolovanost pojedinca („usamljenost u gomili“) dozvoljava i omogućava sredstvima masovnog komuniciranja da ga „obrađuju“ i kanališu u smjeru date poruke“ (A. Nuhanović, 2005:264).

Željena politika se može veoma efikasno plasirati građanima pomoću medija. Vodeće političke strukture mogu veoma brzo i uspješno da prenesu ideju na najveći broj čitalaca, gledalaca i slušalaca i da na taj način usmjeravaju razmišljanja i činjenja. Mediji se koriste kao sredstvo kontrole stvarajući neophodnu iluziju, često i u zabavnoj formi, koja je u interesu određene politike.[1]

[1] Jer „politika nije nauka ni umjetnost, već igra za moć i igra sa moći. Ta igra nije zabava, već smrtno ozbiljna stvar u kojoj su smrt, fanatizam i kalkulacija češći od humora i smijeha“ (S. Orlović, 2002:109).

Mediji, naročito televizija, imaju „trajniju" i opštu, prije nego konkretnu i formalnu ulogu u formiranju stavova i pretpostavki neophodnih za učešće ljudi u društvenom životu. Prema M. Radojković (2005:196) „stavovi su armatura ljudskog ponašanja jer se u njima krije voljni naboj koji će psihomotorički da nagna ljudsko biće da nešto fizički ili duhovno učini ili ne učini. Mehanizam promene ponašanja prati i manifestuje procese rekonstrukcije stavova".

Za izbor tema u medijima nije presudna njihova informativna vrijednost već politički značaj njihovog objavljivanja (ili neobjavljivanja), a takvi kriterijumi odabira služe za postizanje određenog propagandnog cilja. Informacije koje ne odgovaraju dnevno-političkoj svrsi prezentuju se (ako nijesu izostavljane) na kraju informativnih emisija, na periferiji štampanih medija, a određene, za vlast nepovoljne vijesti prezentuju se nejasno i nerazumljivo sa očekivanjem da njihovo dejstvo i značaj budu umanjeni. Nijesu rijetki ni slučajevi svojevrsnog političkog reketa i trgovanja informacijama (političkim i ekonomskim) koji su često na ivici zakona i etičkih normi. Vršeno je zadržavanje određenih „vrućih informacija", njihovo plasiranje kada je to „potrebno" i efektnije, kreiranje afera, dizanje „medijske prašine" u svrhe skretanja pažnje javnosti sa važnijih, ali ipak „neodgovarajućih i bolnijih" tema.

Sa formiranjem političkih partija nametnula se potreba za boljim i efikasnijim prezentovanjem zagovaranih stranačkih ideja i stavova. Putem organizovane propagande i političkog marketinga nastojalo se potencijalnim glasačima približiti stranački program i ideje. Korišćeni su najčešće oglasi kao dio izbornog političkog marketinga. Zakupljivan je prostor u tada jedinom dnevnom listu *Pobjeda*. Tokom izborne kampanje dominantni su bili sledeći propagandno-markentiški slogani: „Mi znamo kako – godine počinju januarom" – slogan Saveza komunista Crne Gore, „S narodom i uz narod" – Narodna stranka,

„Glasajte za nas“ – SRSJ (Savez reformskih snaga za CG, saveznog premijera A. Markovića) i druge. Slogan „Mi znamo kako“ trebalo je da biračima prenese poruku da je Savez komunista u to vrijeme znao „pravi, ispravni i najbolji“ put kojim treba voditi Crnu Goru. Plakat Saveza komunista „Godine počinju januarom“ je imao cilj da podsjeti na januar 1989. godine kada su građani Crne Gore izveli tzv. Antibirokratsku revoluciju, u kojoj su tražili promjene u cjelokupnom političkom životu Crne Gore. Zato je i Savez komunista osmislio ovakav plakat koji je trebalo da nagovijesti da će na izborima pobjediti upravo oni (izbori su bili u decembru, a nova godina trebalo je da počne s komunistima u januaru). Na plakatu Saveza reformskih snaga Jugoslavije za Crnu Goru pisalo je „Vratimo se u Evropu“ i fotografija kralja Nikole s porodicom nastala na krunisanju 28. avgusta 1910. godine. Plakat je imao cilj da uz pomoć tradicije i političkog autoriteta u Crnoj Gori pridobije birače koji vjeruju u Crnu Goru kao državu. Na jednom predizbornom skupu održanom na Cetinju 1. decembra 1990. godine, predstavnik reformista V. Kašćelan je kazao da reformisti hoće u Evropu đe je prije 100 godina knjaz Nikola obezbijedio časno mjesto, a to sada mogu da postignu uz SRSJ sa saveznom vladom na čelu (A. Rabrenović, 2008:170).

U duhu ove poruke „Cetinje je bilo i biće crveno“ proteklo je predstavljanje izbornog programa Saveza komunista Crne Gore na Cetinju 12. novembra 1990. godine, koja jasno odslikava naslijeđenu partijsku matricu i tehnologiju. Neke od opštih karakteristika izborne kampanje su: dominacija načela pojednostavljivanja slike svijeta (putem diskreditovanja oponenata, naročito od strane novoformiranih političkih subjekata kojima je oštrica političkog diskursa obojena antikomunizmom i pripisivanja krivice komunističkom sistemu, a nastojanja da diskreditiju aktuelnu vlast); metodički postulat personalizacije politike uočavao se kroz dovođenje određene politike u neraskidivu vezu

sa jednom ili više konkretnih ličnosti (što je inače bila odlika i ostalih ex-komunističkih država, pa su mnoge novoosnovane stranke preopoznate kroz lidera, „vođu“); načelo segmentacije publike i propagandne slojevitosti kojim se nastojalo persuazivno djelovati na odabrane ciljne grupe (u prvom redu prema etničkoj i religijskoj strukturi i ideološkoj prepoznatljivosti). Prepoznatljiva je bila tehnika direktne propagandne akcije putem tribina i mitinga. Tehniku vertikalne propagande koristila je u prvom redu aktuelna vlast, koja je djelovala snagom svoga autoriteta. Tehnika transfera se ogledala kako u upotrebi pozitivne retoričke figure „i“ vezivanja političkih subjekata sa kategorijama koje u određenom kolektivitetu izazivaju pozitivna osjećanja, poput „crnogorstvo“, „srpstvo“, „bratstvo i jedinstvo“, „jugoslovenstvo“..., tako i u upotrebi negativnog vida, diskreditovanja konkurenata (korumpirani i nesposobni političari, šovinisti, lopovi, izdajice, komunjare).

Nakon prvih parlamentarnih izbora održana je i konferencija za novinare jedne opozicione partije. Bila je to konferencija Narodne stranke koja se od starta profilisala kao nacionalna stranka kojoj je prioritet bila borba za srpstvo i pravoslavlje i koja će tokom sledeće decenije predstavljati ozbiljan činilac u crnogorskom višepartizmu. Novak Kilibarda je nakon konstatacije „da nema ozbiljnih primjedbi na regularnost izbora“ (ostavljajući pritom, kako je rekao, po strani razne psihološke pritiske) naglasio „da on lično ne želi da vjeruje da je crnogorski narod glasao za komuniste, jer je dovoljno pametan da mu komunisti nijesu donijeli dovoljno dobra, već da se na izborima glasalo za dva mlada čovjeka, koji su u januarskim događajima pobrali toliko simpatija, pa im crnogorski narod i dalje gleda kroz prste što su komunisti“. Takođe je naglasio „da je čuo da se u skupštini opštini Ulcinj govori dvojezički – prvo albanski pa srpski“, napomenuvši da „toga ne bi bilo da je Narodna stranka pobijedila, iako bi u tom slučaju Albanci imali sva prava po

dokumentima UN“. Narodna stranka je istakla zahtjev i „da se Božić proglasi državnim praznikom, a Savindan i Vidovdan školskim praznicima“ (prema Ž. Andrijašević, 1999:23). Sličnu notu su nosile izjave i komentari povodom posjete delegacije Reda Malteških vitezova Crnoj Gori.[2] Ovakve i slične ideje i izjave bile su u funkciji pridobijanja određenih ciljnih grupa i segmentiranja poruka prema etničkoj i religijskoj pripadnosti.

Potencirano je opredjeljenje tadašnje vlasti za reforme, njena namjera da „uvede red“, njena pravdoljubivost i humanost. Sve je to bio znak da je ona još uvijek upotrebljavala provjerenu ideološku matricu i floskule koje su se decenijama pokazale kao uspješne i efikasne, posebno kada su kombinovane sa socijalnim populizmom i čvrstim monopolom nad državnim resursima i malobrojnim medijima. Tako se kroz propagandnu tehniku transfera vlast povezivala sa terminima koji u kolektivnoj i individualnoj svijesti izazivaju pozitivna osjećanja i podršku (poput „uvođenja reda“, „pravdoljubivost“ i sl.).

---

[2] Prijem predstavnika Malteških vitezova od strane vlasti u Crnoj Gori N. Kilibarda ocijenio je veoma negativno: *„Dušebrižnici su se i ranije javljali u krizama da pod plaštom ekonomske pomoći izvrše svoj uticaj, ali su crnogorske vladike surovo kažnjavale one koji bi se „upecali“ na taj mamac“* kaže Kilibarda. *„Uvijek je postojala ideološka i politička pozadina pomoći, a ovoga puta to je najeklatatniji vid uplitanja katolicizma u poslove Crne Gore“.* Kilibarda je rekao da je organizacija Malteški viteški red desna ruka Vatikana i njegova prethodnica, a da su njene glasnike primili ministar Lekić, Mugoša i potpredšednik vlade Rade Perović, bivši član Narodne stranke. Kilibarda upozorava koliko je prostora na televiziji dobila ova zvanična posjeta i kaže da su to ljudi koji stvarno u jednoj ruci drže ljekove, a u drugoj katolički krst. *„Prihvatanje predstavnika Malteških vitezova poklapa se sa inicijativom da se u crnogorske škole uvede italijanski jezik. Podsjećam da se italijanski nije u Crnoj Gori učio ni u vrijeme kralja Nikole koji je imao prijateljske veze sa Italijom“* („Vitezovi katolički barjaktari“, „Pobjeda“, 12. januar 1994, strana 2).

Tokom izborne kampanje 1992. godine mitinzi, manifestacije, tribine i muzički hepeninzi ulaze u politički život novooformljenih stranaka kao nezaobilazni oblik prezentovanja političkih programa i ideja. Tako je protekla promocija Liberalnog saveza Crne Gore u Podgorici koja je prestavljala devedesetominutni kolaž „od roka do politike“, održana u prepunoj dvorani sportskog centra „Morača“. Skupom su dominirale zastave, a pjevalo se „Oj svijetla majska zoro“, „Montenegro“, „Crna Gora jes' malena al' će biti suverena“, „Oj junačko naše leglo, viva vero Montenegro“, „Ko to kaže, ko to kaže Srbija je mala, biće mala, biće mala dok je liberala“, „Crna Gora nema mira dok je Mila i Momira“ ... Skandiralo se „Crna Gora“, „Mi smo Crnogorci“, „Ovo nije Srbija“, „Slobo Sadame“... *(Pobjeda* decembar 1992. str. 7). Na promociji Srpske radikalne stranke u Podgorici 16. decembra 1992. godine mogle su se čuti sledeće parole: „Crna Gora – Srbija“, „Od Topole do Topole ...“, „Crna Gora nije mala, biće groblje liberala“, „Peroviću izdajniče, sa Lovćena vila kliče“, „Srbija ..“. *(Pobjeda,*17. decembar 1992. godine, str. 9).

Na ovim i ovakvim prezentacijama političkih poruka mogu se uočiti brojne propagandne tehnike i načela, poput personalizacije politike, pojednostavljivanja slike svijeta, segmentacije publike, propagande akcijom, tehnike transfera, direktne propagande, tehnike ponavljanja poruka. Lider opozicionog LSCG, S. Perović oštro je kritikovao politički marketing vladajuće DPS-a: „Ja bih se duboko zabrinuo da sam na mjestu Momira Bulatovića. Ko je taj ko mu pravi marketing? Njihov slogan za izbore glasi: „Mi znamo kako“. Liberalni savez tu stavlja dvije tačke i nastavlja: „kako posvađati narode u Crnoj Gori, kako poniziti Crnu Goru, kako organizovati mitinge i dobrovoljačke odrede, kako izazvati međunacionalne i međuvjerske napetosti, kako Crnu Goru dovesti do ekonomskog kraha“ (prema B. Vojičić, 2007:26).

Tokom izborne kampanje 1992. najave promotivnih skupova preko državnih medija organizovane su besplatno, i to:

televizija po četiri najave za pet promotivnih skupova, a radio takođe četiri, dok *Pobjeda* u posebnoj rubrici „Predizborne najave“ na dan koji stranka odredi. Konferencije za štampu su se morale najavljivati 36 sati prije održavanja, a promotivni skupovi 5 dana ranije. Izvještaji sa konferencija za štampu su dobijali do 45 redaka u *Pobjedi* i do 3 minuta u programima radija i televizije. *Pobjeda* je bila dužna da fotografijom proprati tri promotivna skupa političke stranke koje stranka sama odredi. Televizija i radio su bili dužni da od pet promotivnih skupova prezentiraju tri koje sama stranka odredi u okviru specijalnih emisija u trajanju do 30 minuta na televiziji, odnosno 15 minuta na radiju *(Pobjeda,* 30. jul 1996., str. 3).

Politički marketing svodio se na predstavljanje programa, ideja i kandidata na stranačkim skupovima kao i na prve političke nastupe u medijima. Većinu stranačkih skupova karakterisalo je isticanje stranačkih i nacionalnih simbola, zastava, frenetično skandiranje lideru i rukovodstvu stranke. Nisu rijetki bili ni pokušaji svojevrsne propagandne tehnike „emocionalnog sendviča“[3] u formi organizovanja muzičkog hepeninga ili guslarske večeri, prije i nakon stranačke promocije, čime je trebalo u prvom redu privući što veći broj građana, a takođe i ostaviti

[3] Emocionalni sendvič se odnosi na elementarno pravilo razrade propagandne poruke. Ova tehnika započinje izazivanjem snažnih emocija, čime se stvaraju pretpostavke za prijem poruke, zatim slijedi poruka koja je usmjerena više-manje racionalno, da bi se na kraju ponovo snažnim emocijama zatvorio ovaj svojevrsni sendvič. Ta tehnika je prisutna i u ekonomskoj, ali i u političkoj propagandi. „Na primjer, na predizbornom mitingu veliki je broj državnih zastava i ostala nacionalna obilježja, nacionalna himna, čime se stvara snažan emocionalni osjećaj zajedništva i pripadnosti. Prve rečenice govornika uvijek su nabijene emocijama i njima se govornik predstavlja prisutnima kao pravovjerni i iskreni zastupnik upravo onih vrijednosti u zastavi, grb i himni“ (I. Šiber, *Osnove političke psihologije,* Politička kultura, Zagreb, 1998, str. 317).

pozitivan utisak i djelovati na emocije prisutnih putem karakterističnog kolorita, nacionalnh ili državnh zastava i amblemima, podići nivo emocija kako bi prisutni lakše primili pripremljene govore i ideje. Dominantne teme za stranačka sučeljavanja mogle bi se svesti na sledeće: ideološke (na liniji komunisti-četnici, komunističko-zelenaške, četničko-zelenaške, pitanje Golog otoka i sl.), nacionalne (crnogorstvo–srpstvo), konfesionalne (muslimani-pravoslavci, pravoslavlje-katoličanstvo), odnos pozicija-opozicija (pitanje monopola u medijima, „izdaja nacionalnih interesa", šverc i korupcija). U atmosferi pada dotadašnjih društvenih vrijednosti, kada su sve opcije bile „otvorene i sve dozvoljeno", novooformljeni politički subjekti su se počeli „učiti" višepartizmu i političkom dijalogu.[4] Koristeći se populizmom na tribinama i mitinzima, kopirajući od komunističkog vremena ostale tehnike agitovanja na terenu, stvarajući zastave i ambleme kao znak prepoznavanja, stranke su nastojale da propagandno djeluju na biračko tijelo Crne Gore. Kroz vidove otvorenog propagandnog djelovanja, propaganda participacije, propaganda agitacije, primjenjujući načelo potreba, tehnike prenosa emocija, učestalog ponavljanja ideja i stavova i tehnike nagrade i kazne vršio se snažan uticaj na javno mnjenje i glasače.

---

[4] Potpredśednik Skupštine Crne Gore S. Božović oštro je reagovao na riječi A. Višnjića, poslanika Srpske radikalne stranke, upozorivši ga da sa skupštinske govornice ne može vrijeđati i iznositi teške i grube riječi na račun kolega. Višnjić je naime, replicirajući, izjavio da R. Rotković (poslanik Liberalnog saveza) i nije Crnogorac, već primorac i da ne može braniti Crnu Goru. Dodao je takođe, da Rotković svojim izgledom više podsjeća na Muslimana i da starom čovjeku ne priliči da iznosi laži... Poslanik SRS je još kratko nastavio sa tvrdnjom da je i Rotković, iznoseći neistine na račun istorije i prošlosti, uvrijedio Crnu Goru..." *(Pobjeda,* 1. jul 1994, str. 3).

* *

Jedini dnevni list u republici i državno glasilo, *Pobjeda* je podsticala na patriotizam, a u negativnom kontekstu i sa animozitetom pisala o onima koji nijesu podržavali rat za Dubrovnik.[5] Tako je u decembru 1991. prenijela i izjavu Ž. Ražnatovića Arkana, koji je sa oduševljenjem pričao o junačkim podvizima Crnogoraca na dubrovačkom ratištu usput prijeteći domaćim izdajnicima u Crnoj Gori: Pozdravi mi junačku braću Crnogorce i poruči da Dubrovnik mora biti naš ili božji! Na ljeto dolazim u Dubrovnik da slušam gusle, a poslije ćemo sa ovom mojom vojskom da vratimo Skadar! I kaži onim ustašama Jevremu

[5] „Divota ih vidjeti. Poginule ljudski ožaliti. Ne ginu za Jevrema, Slavka, Žarka i njima slične. Nego za svoju otadžbinu, za svoj narod i svoju Armiju. Časno! Gdje će izdajice da se dočepaju časti. Možda na Tuđmanovom parastosu, koji izgleda počinje. Peta crnogorska je jutros otišla u rat. Bez suze i straha. *Pozdravite nam Crnu Goru,* poručiše. Razbijene ustaške horde i razni bjelosvjetski Tuđmanovi plaćenici - među kojima ima Kurda, Bugara, Rumuna, Turaka, Iračana, pa čak i Filipinaca - pružaju poslednji otpor jedinicama JNA i rezervistima koje su stigle nadomak Dubrovnika. Danas su vođeni žestoki okršaji oko Ćilipa, Grude i još nekih mjesta u Konavlima u kojima su učestvovali artiljerija, mehanizovane oklopne jedinice i pješadija ... Juče je na zidinama Dubrovnika jedan čas bila istaknuta bijela zastava. Potom je zamijenila šahovnica, a trojica izbjeglih Dubrovčana, koji su istakli znak izdaje, kazivali su danas da su dvojica njihovih sugrađana, koji su takođe učestvovali u ovom činu, likvidirani. No, bilo kako bile, Dubrovnik se nalazi u snažnom obruču i samo je pitanje dana kada će ustaše i raznobojna Tuđmanova vojska, koja spas traži u starom gradskom jezgru, biti prinuđena da se preda. Ostavljeni zlikovci, saznaje se, sačinili su scenario rušenja drevnih kulturno-istorijskih spomenika u Dubrovniku, u očajničkom nastojanju da spasu glavu. Praktično, Dubrovčani su njihovi taoci“ *(Rat za mir I,* Specijalno izdanje *Pobjede,* oktobar 1991).

Brkoviću i Slavku Peroviću da ću im, kada završim sa spoljnim neprijateljem, i oca i majku!, poručio je Arkan decembra 1991. na stranicama *Pobjede.*[6]

Zaoštravanju složenog političkog stanja, u prvom redu indukovanom srpsko-hrvatskim tenzijama i sukobima, doprinosili su i pripadnici drugih konfesija i nacionalnosti, koji su kulturne i vjerske manifestacije održavane po Crnoj Gori koristili za širenje govora mržnje i time doprinosili produbljivanju atmosfere nepovjerenja izuzetno pogodne za razne vidove manipulacije i propagande.[7]

---

[6] U sličnom tonu je i sljedeći tekst u *Pobjedi* usmjeren protiv političkih neistomišljenika: „Potpomognuti samohranim cetinjskim babama, dječurlijom i žutokljunim mladićima, koji se još načisto ne znaju pravo ni prekrstiti, crnogorski liberalno-reformistički nastrojeni (kon)federalisti uputili su ovih dana sa ravnog Cetinja svoj apel i aber svekolikoj javnosti (a, bogme, i crnogorskoj Skupštini) o potrebi što skorijeg „razdruživanja" Crne Gore sa Srpstvom, stvaranja „Neovisne Države Crne Gore" i priznavanja nepostojeće „Crnogorske autokefalne pravoslavne crkve". Nesrećni crnogorski lažni martiri, umišljeni proroci i „neovisni" književnici, koje je zarad poznatih zasluga sjeverozapadni tisak nazvao „prvim crnogorskim perima i pernicama, pardon – perjanicama" (zna se kojih ideja), ponovo su se obratili na pogrešnu stranu, tražeći upravo od crnogorske „boljševičke vlasti" da im prizna ono što im je, eventualno, jedino ortodoksni boljševizam mogao priznati i vratiti što im niko nikad nije uzeo" *(Pobjeda,* 7. mart 1991.).

[7] „Nespretni knez Lazar je 1389. godine istrčao sa svojim istomišljenicima pred moćnu imperiju, koja ga je skršila. Potom je od toga nastala lažna epopeja na kojoj su generacije gradile svoju inferiornu kulturu. I sada kukaju kako je čitavom jugoslovenskom narodu tobože dobro, samo njima nije. A kako će im biti dobro kada su između zemaljskog i nebeskog izabrali nebesko carstvo. Odmaglio im Knez u nebesko carstvo i taj nebeski pomahnitali oblik odande širi ovaj pomahnitali rat ..." iz govora dr Rasima Muminovića na osnivačkoj skupštini kulturnog društva muslimana „Preporod" u Plavu, na sjeveru Crne Gore, na kojem su između ostalih prisustvovali i dr Šefket Krcić, Harun Hadžić, predsednik SO Plav Sadrija Balić, i poslanici u Skupštini Crne Gore: Ferid Šarkinović, Ruždija Redžepagić i Ibrahim Reković *(Pobjeda,* 28. januar 1992, strana 9).

Činjenica je da prostor Crne Gore nije ostao imun na ratno okruženje, da je izvršena mobilizacija više desetina hiljada vojnih obveznika, i da je kompletna državna medijska infrastruktura bila stavljena u funkciju propagadnog djelovanja. Premda građanski rat nije zahvatio teritoriju „treće Jugoslavije“, ratna zbivanja u okruženju koja su trajala sa promjenljivim intenzitetom od 1991. do 1995., bitno su uticala na politički život u SRJ. Zadatak propagande koju su sprovodile strane u sukobu je bio da mobilizuje i zaplaši, da glorifikuje i demonizuje. Naravno da je osjećaj straha i ksenofobije indukovan i u javnost Crne Gore u cilju prihvatanja određene i politike, naročito u vrijeme ratnog okruženja početkom 90-tih, tokom NATO bombardovanja 1999., kao i tokom jačanja tenzija i „zveckanja oružjem“ u političkom sukobu crnogorske vlasti i opozicije podržavane od strane S. Miloševića.

Početkom devedesetih godina dnevni list *Pobjeda* i državna televizija imaju naglašenu tendenciju da spektakulamim izvještajima i tekstovima sugestivno informišu javnost da bi se što više podstaklo uvjerenje o nacionalističkim projektima u drugim republikama, u prvom redu Hrvatskoj i opasnosti po mir. Naslovi tekstova u *Pobjedi* poput: „Više od izdaje“, „Ustaše dolaze“, „Za izdaju nema opravdanja“, kao reakcija na događaje u Hrvatskoj predstavljali su zapravo uvertiru za konsolidovanje vlastitih redova.

Otpočinjanje sukoba na prostoru bivše SFRJ privuklo je neviđenu pažnju svjetskih medija. Izgleda da je prostor Balkana postao eksperimentalni teren za isprobavanje različitih medijskih manipulacija koje, kombinovane sa nedovoljnom obaviještenošću i do finesa razrađenim različitim propagandnim tehnikama, su postizale željene rezultate. Novinar P. Brok u američkom tromjesečniku *Foreign Policy* piše o izvještavanju zapadne štampe o zbivanjima na Balkanu, iskrivljavanju činjenica, jednostranom komentarisanju, o velikom nepoznavanju stvari i

zaključuje „da je svjetsko novinarstvo na Balkanu doživjelo krah“. Kao što se može zaključiti, proces političke propagande u tragičnim sukobima na prostoru bivše SFRJ tokom poslednje decenije 20. vijeka, karakterisala je surova i bespoštedna borba sa političkim protivnicima putem medijskog govora mržnje, monopola i kontrole medija, kao i putem njihove cenzure i zabranom rada nepodobnih. Sama tehnologija vladanja preko noći preobraćenih komunističkih lidera u nacionaliste, „branioce nacionalnih interesa“, „očeve domovine“ i „voždove“, „reformiste“ i „demokrate“ svodila se na surovi obračun sa svim potencijalnim oponentima korišćenjem raznih vidova njihove diskreditacije, lijepljenjem etiketa izdajnika nacionalnih interesa, stranih plaćenika, pa i fizičkog uklanjanja, zloupotrebom raznih sportskih navijačkih grupa, korišćenjem raznih „insajdera“ u opozicionim strankama kako bi se one rasparčale u momentima kada bi postale opasne za postojeći režim i korišćenjem emocionalno nabijenih nacionalističkih izjava. Propagandom integracije nastojala se izvršiti što veća homogenizacija željene grupe i putem tehnika šokiranja javnosti, prenosa emocija i stvaranja ksenofobije usmjeriti stavove u željenom pravcu, upotrebom „stereotipa“ (naročito u odnosu prema pripadnicima drugih etničkih grupa i konfesija[8], ili pak političkih oponenata).

[8] „Da su Hrvati i islamizovani Srbi (Muslimani) bili spremni da se vrate svojim srpskim korijenima, u Jugoslaviji ne bi bilo rata. Za njih još nije kasno, oni još uvijek mogu da pođu za primjerom „mladog muslimana iz Mostara, koji doživljava ljudski nacionalni preobražaj, vraća se svojim korijenima i staroj vjeri“, o kome govori jedna pjesma koja je, uz navedeno objašnjenje i podatak da je pjesma zabilježena prema kazivanju nekog starog seljaka, objavljena u paljanskoj *Javnosti* (7. oktobar 1995). Mladi Musliman, u pjesmi „mlado Ture“, poručuje: „Zna se da su moji preci, bili Srbi pravoslavni / i tukli se na Kosovu isto kao Lazar slavni / Neću više Turčin biti, neću kupit tursku četu / hoću poći na Cetinje, da s’poklonim svetom Petru.“ *(*prema I. Čolović, *Politika simbola*, B92, Beograd, 1997. str. 69.).

Iz brojnih izveštaja, studija, članaka i svjedočanstava proizlazi da je zajednička crta nacionalnih političkih programa u bivšoj Jugoslaviji prisutnih od kraja osamdesetih godina pa do prvih godina trećeg milenijuma to što su ih podržavali i omogućili mediji koji su postali najverniji službenici nacionalističkih stranaka na vlasti u republikama. Nove vlasti nastale nakon sloma bivše Jugoslavije su se poslužile medijima kao oružjem koje može da doprinese ostvarenju njihovih kratkoročnih i dugoročnih političkih ciljeva. Da bi to ostvarila, svaka vlast je nastojala da zavlada medijima na svojoj teritoriji, a naročito televizijom, pretvarajući ih u instrumente režimske propagande sa zadatkom da se stanovništvo „pridobije" za svoje političke zamisli i akcije. Dakle u ovakvom ratnom okruženju, u atmosferi naraslih nacionalnih strasti, prostor Crne Gore nije mimoišao talas ratne propagande, medijske pripreme i podrške i opravdanja ratnih dejstava. Međutim, u samoj Crnoj Gori su se ispoljile određene specifičnosti, jer na samoj teritoriji republike, ako se izuzmu povremene incidentne situacije, i nije bilo pravih oružanih sukoba. Druga specifičnost je i određeni procenat zagovornika crnogorske nezavisnosti koji su svojim idejama i nastupima u medijima i političkom životu davali poseban ton u atmosferi ratnog okruženja. Oružani sukobi u južnoj Hercegovini, Dubrovniku, Baniji đe su učestvovali mobilisani vojnici iz Crne Gore, indukovali su u crnogorskoj javnosti psihoze ksenofobije i nacionalizama svih vrsta, a to je pratila i adekvatna propagandna priprema i agresivna ratna propaganda.

U sličnom kontekstu mogla bi se shvatiti i izjava mitropolita crnogorsko-primorskog, Amfilohija data u listu *Borba,* od 28. marta 1992. godine: „Mi govorimo o poturicama u vremenu turskog robovanja, a previđamo jednu, veoma bitnu činjenicu: da su naše moderne poturice mnogo opakije i opasnije negoli poturice prošlih vjekova ... njihova izdaja je mnogo opasnija za biće srpskog naroda, negoli, ako hoćete, izdaja poturica prije njih..." (prema *Monitor,* 14. januar 2000., str. 19).

Uzimajući u obzir rat na granicama Crne Gore i u njenom bližem okruženju, kao i činjenicu da je ona predstavljala jedan za tadašnje jugoslovenske prilike mali politički i ekonomski sistem koji je nemoguće izolovano posmatrati izvan konteksta ekonomskih, političkih i ratnih dešavanja na širem prostoru SFRJ, potrebno je u osnovnim crtama prikazati propagandno djelovanje u okruženju koje se prelivalo i na prostor Crne Gore.[9] Politička propaganda u ratu razlikovala se od one predratne. Mediji tada naglašavaju priče o žrtvama i krivcima, o „njima" i „nama", a slike postaju sve krvavije i okrutnije. Sam jezik i slike postaju emotivniji sa ciljem da probude reakciju. U ovim tragičnim zbivanjima građanskog rata mediji svih strana učesnica su se utrkivali u govoru mržnje i dizanju tenzija, mada su često njihove isfabrikovane i tendenciozne laži bile i očigledne i mada je još u prvoj polovini 80-tih korišćenje medija za politička razračunavanja postalo praksa.[10]

[9] Ovđe ćemo navesti samo nekoliko primjera političkog diskursa na samim granicama Crne Gore. Na osnivačkom zboru SDS-a u Bileći 1990. isticao se transparent sa natpisom: *„Slobodane rosno cvijeće primi pozdrav iz Bileće"*, a jedan od govornika je zaključio da su u SFRJ: *„Srbi od svih prava imali samo tri, da dišu, da jedu ako su imali šta i da aplaudiraju Josipu Brozu, i da nikom u SFRJ nijesu cvjetale ruže a da Srbima nije cvjetalo čak ni trnje"*. Na sličnom skupu SDS-a u Nevesinju čula se sa zvučnika i pjesma da *„nema viša dva bandita od Kardelja i od Tita"*. Na zboru HDZ-a u trebinjskom kraju 1990. Tuđmanov izaslanik poručio je: "*da majka Hrvatska plače nad svojim ćerkama Bosnom i Hercegovinom, da je raširila ruke da ih primi u svoj zagrljaj i da ih otrgne iz ruku maćehe Jugoslavije. Recite tom Anti Markoviću: imali smo prvu Jugoslaviju koja je poklala hrvatski narod, imali smo drugu Jugoslaviju koja je poklala hrvatski narod, takvu treću Jugoslaviju nikome nećemo dozvoliti da stvara"* (Zbornik *Ratovi u Jugoslaviji 1991 – 1999,* Društvo za istinu, Beograd, 2002, str. 78).

[10] „U ljeto 1987. godine *Borba* je objavila izvještaj po kojem je bosansko ekonomsko čudo Agrokomerc iz Velike Kladuše, izgrađeno izdavanjem mje-

U samoj ideji i organizaciji proslave na Gazimestanu šest vjekova od Kosovske bitke očigledan je bio cilj rukovodstva Srbije da se političkim elitama u ostalim republikama prezentuju snaga i moć. Takođe, mogu se prepoznati propagandni postulati, segmentacije publike i odabranih ciljnih grupa, pojednostavljivanja slike svijeta (figure neprijatelja), kao i propagandne tehnike vertikalne propagande, ponavljanja sadržaja poruka, transfera, šokiranja publike, propagande akcijom kojima se uspjelo snažno persuazivno djelovati, kako na prisutne, tako i na širu javnost putem elektronskih i štampanih medija. Jezikom mržnje u medijima se uticalo na stvaranje opšte psihologije, vladajućeg mišljenja koje je neophodno za funkcionisanje željenog političkog sistema.[11] Emitovani su komentari puni uvreda, pa su vladajući

nica bez pokrića u vrijednosti od nekih 865 miliona dolara. Skandal je potresao same temelje partijske vlasti u Bosni. Jedan od mnogih funkcionera koji su morali podnijeti ostavke bio je i najviše rangirani političar iz BiH tog vremena u Jugoslaviji Hamdija Pozderac, član Predsjedništva SFRJ. Vjeruje se da je njegovo uklanjanje bilo i glavni motiv otvaranja cijele afere i stvaranja ovog političko-ekonomskog skandala“ (K. Kurspahić, *Zločin u 19 i 30 – Balkanski mediji u ratu i miru,* Dan Graf, Beograd, 2003, str. 79).

[11] „Upitan zašto njegov list naziva Hrvate „ustašama“, jedan od urednika *Ljiljana,* Nedžad Latić rekao je: *„Pa morao sam učiniti nešto da navedem svoj narod da vodi rat i misli vlastitom glavom“*. Bile su tu i razne druge ekstremne publikacije, poput *Zmaja od Bosne* u Tuzli i nedjeljnika *Bošnjak,* koji su pozivali na revanš protiv Srba i u manjoj mjeri protiv Hrvata. „Svaki musliman treba da ima svog Srbina da ga pogubi“, pisao je Zilhad Ključanin. Zenički odbor Islamske vjerske zajednice, štampao je vlastita Uputstva islamskom borcu, čiji su potpisnici Halil Mehić i Hasan Makić, zaključujući da je do vojne komande da odluči da li je korisnije i više u interesu naše stvari da se oslobode, razmijene ili likvidiraju neprijateljski zarobljenici. Pomenuti Ključanin u uvodniku u *Ljiljanu,* 23. februara 1994. godine piše: „U Ugljeviku ima 500 srpske siročadi. Mašallah! Armija BiH do sada je poslala u džehenem pedesetak hiljada četnika. Eyvallah! Srpske majke će ubuduće što bi rekao

krugovi na ovoj ili onoj strani, pa čak i cijeli narodi, bez zazora proglašeni „četničkim, odnosno ustaškim ili džihadovskim, genocidnim“ i sl.[12] Govor mržnje koristio se i pogrešnim izgovorom imena protivnika ili davanjem naziva koje pripadnici druge nacije smatraju pogrdnim ili nepodobnim (kao „Šiptari“ za Albance, „balije“, „mudžahedini“, „poturice“ ili „Turci“ za bosanske muslimane, „bečki konjušari“ za Slovence, „srbo-četnici“, „četnici“, „bizantinci“ za Srbe i sl.). Propagandisti govora mržnje kreiraju nove fraze, koje polako postaju dio svakodnevnog diskursa. Tako su u jezik ulazile riječi i fraze koje su opisivale ono što se dešavalo oko nas, a ratna terminologija, koja se usvajala iz medija, podrazumijevala je riječi kao što su: neutralizacija, humano preseljenje, etničko čišćenje, agresor, neprijatelj, genocid, ustaše, četnici, srbo-četnička armada, ustašoidna vlada, islamska država Bosna, mirovni pregovori, Alijini bojovnici, ustaški fašisti, koljači, islamske ustaše, džihad-ratnici i dr. Ekspanzija junaka u vremenima kriza i rata manifestovala se i kroz pokušaje da se tematika rata u bivšoj Jugoslaviji izloži i

---

Ibrišim, rađati grumenje leda umjesto djece. Inšallah! Srbin se približava čovjeku samo onda kada je mrtav, ili zatvoren“ (prema K. Kurspahić, *Zločin u 19 i 30 – Balkanski mediji u ratu i miru*, Dan Graf, Beograd, 2003, str. 109). I Biljana Plavšić iznosi svoj stav o pripadnicima druge konfesije: „Muslimani su genetski kvaran materijal prešao u Islam. I sad, naravno iz generacije u generaciju se jednostavno taj gen kondenzuje. Postaje sve gori i gori, izražava se jednostavno, diktira način razmišljanja i ponašanja. To je u genima već usađeno“, *(Svet,* 6. septembar, 1993, Novi Sad).

12 „U centralnoj informativnoj emisiji TV Dnevnik emitovanoj 1992. na televiziji bosanskih Srba, urednik upoređuje tadašnju muslimansku teritoriju i čita sudbinu stanovništva tog entiteta gledajući u fildžan za kafu. Neetično je ponašanje urednika koji je Dnevnik počinjao kadrom u kome pere noge u lavoru, aludirajući na zaostalost muslimanskog naroda, što je još više produbljivalo antagonizme i mržnju prema pripadnicima ovog naroda“ (V. Zuber, *De/monopolizacija medija u R. Srpskoj,* B. Luka, 2005, str. 35).

jezikom stripa, pop muzike i sl.[13] Primjetno je bilo pribjegavanje svojevrsnom duhovnom nasilju nad vrijednostima iz prošlosti.[14]

---

[13] „Autori stripa Vitezovi Kninske Krajine, pokušali su da stvore srpskog ratnog junaka koji se odlikuje nekim osobinama svojstvenim modernim junacima stripa (šampion karatea, pilot helikoptera, poliglota i šarmer, itd.) i koji istovremeno otelovljuje srpske nacionalne vrijednosti – on se bori za svoj narod, zove se Sava i ima dušu Obilića. Na istoj ideji zasnivaju se i stripovi sa ratnim junacima nastali tokom rata u Hrvatskoj i BiH – Superhrvoje *(Slobodna Dalmacija,* 1992) i Zelene Beretke *(Gorčin,* Tuzla, 1994.)“ (I. Čolović, *Politika simbola,* B92, Beograd, 1997, str. 62). I muzički repertoar je bio uključen u političko-propagandne svrhe, poput: Baje Malog Knindže „Ne volim te Alija“, „Ćuti Mujo ubiću te ja“, „Stanite paše i ustaše ne dirajte to je naše, u nama je srce lavlje mi branimo pravoslavlje“ R. Hamidović sa hitovima „Bajram dođe, Bosna gori“ ili „Rodni kraj Sandžak“ (sa spotom u kome se prikazuje nezavisni Sandžak s bosanskim ljiljanima) i „Mudžahedin turski sin, bori se za Bosnu srcem svim“. Zanimljiv je i ratni opus sarajevskih rokera ispunjen ljubavlju prema A. Izetbegoviću (Dino Merlin: „Ne bi sjala tako jako ova moja lijepa avlija, ja bih svijetlo zvao mrakom da te nije Alija“), A.Vrapca i njegov ratni hit: „Oj dušmane sad ćeš vidjet jada, eto Muje, eto Muje sve do Beograda“, Marka Perkovića Tompsona „Za dom spremni“ i dr.

[14] U političkom govoru u Sloveniji i Hrvatskoj primjetno je bilo nastojanje da se političke i vojne akcije koje su se tamo preduzimale opravdaju i legitimišu kao poduhvati koji su u skladu sa vrijednostima i interesima evropske kulture. Navodno je u interesu Evrope, da se na tlu bivše Jugoslavije povuče i utvrdi nova granica između „njenog zapadnog i njenog istočnog dijela, odnosno između skromne i radne zapadno-katoličke tradicije i violentnog, pokvarenog orijentalno-vizantijskog nasljeđa“, kako se izrazio slovenački ministar nauke Petar Tancig. Predrasude tipa: Hrvati su lukavi Latini, Srbi su lukavi Bizantinci, Šiptari su agresivni, drski, surovi i podmukli samo su neke od široko upotrebljavanih u svakodnevnom diskursu (Ž. Trebješanin, *Politika i duša,* Vreme knjige, Beograd, str.94).

* * *

Nerazvijenost medijskog prostora (samo jedan dnevni list i državna televizija) imali su neosporan uticaj i na političke procese i na sam pluralizam. Kontrola nad tako malim brojem medijskih sredstava imala je presudan značaj za politički život republike. Uređivačka politika državne televizije i *Pobjede* kao dominantnih informativnih institucija u Crnoj Gori, okarakterisana je još početkom 1990-te od strane opozicije kao „dio partijskog aparata“, odnosno „potpuno u njegovoj funkciji“.[15] Tako je političke promjene krajem osamdesetih godina XX vijeka i početak raspada SFRJ Crna Gora dočekala praktično u medijskom monopolu: jedna državna dnevna novina, jedan državni radio i jedna državna televizija - sve pod kontrolom jedne, komunističke partije. Tokom 90-tih osnivani su novi mediji, prvo dvonedjeljnik *Krug,* potom i nedjeljnik *Monitor*. Sredinom 1994. godine počeo je sa radom i *Antena M,* prvi privatni radio u Cmoj Gori, a 1997. godine i *Blue Moon*, prva privatna televizija.

Medijski bum u Crnoj Gori zabilježen je tokom 1997. godine, kada se dio cmogorske vladajuće partije sukobio sa politikom S. Miloševića. Nastao je veliki pritisak Beograda na vlast u

---

15 *Pobjeda* je decenijama bila list Socijalističkog saveza radnog naroda Crne Gore (SSRN CG). Kao informativno-političko glasilo počinje da izlazi u tek oslobođenom Nikšiću, 24. oktobra 1944. godine. Izlazila je neđeljno. Od juna 1954. *Pobjeda* izlazi u Titogradu, odnosno Podgorici. Od 1. januara 1975. izlazi dnevno. Prosječan dnevni tiraž *Pobjede* 1982. iznosio je 22.000 primjeraka, da bi krajem te decenije i početkom poslednje decenije prošlog milenijuma (u periodu tzv. AB ili Antibirokratske revolucije i uoči raspada SFRJ) *Pobjeda* za crnogorske prilike postizala zlatne tiraže - između 30 i 40 hiljada primjeraka dnevno, sve do pojave domicilne konkurencije (prvenstveno *Vijesti* i *Dana),* koja je znatno redukovala prodajni tiraž“ (V. Sredanović, *Javnost i mediji u Crnoj Gori,* Obod, Cetinje, 2007. str. 96)

Crnoj Gori i ona je, u želji da obezbijedi podršku svojoj politici, snažno podržala razvoj privatnih medija. Donacijama iz inostranstva je intenzivno pomagano stvaranje novih medija u Crnoj Gori. Ne samo radi pravljenja demokratskog društva u Crnoj Gori, kako su se obrazlagale inostrane donacije, već i kao sredstvo borbe protiv vlasti u Srbiji. Naime, tadašnje zajedničko tržište je omogućavalo da se mediji registrovani u Crnoj Gori prodaju i u Srbiji bez ograničenja. Septembra 1997. godine iz neđeljnika *Monitor* formirane su prve dnevne privatne novine u Crnoj Gori - dnevnik *Vijesti*. Bio je to medij koji je, osim pomoći iz inostranstva, obezbijedio i domaće izvore prihoda. Neki mediji iz Srbije registrovani su u Podgorici *(Dnevni telegraf* i *Danas).*[16] Kako piše S. Kusovac, „područje bivše SFRJ i ratom pogođeni dijelovi nekadašnjeg Sovjetskog Saveza iznjedrili su poseban soj medijskih tajkuna – antiratne profitere. Tako je u ovim prostorima 90-tih godina XX vijeka ulagano sa Zapada na milione dolara godišnje u ime „podrške“, „nezavisnim“ i „antiratnim“ medijima i nevladinim organizacijama, „širenja demokratije“, „medijskih sloboda“ i „odupiranja ratu“ (S. Kusovac, „Kako je u Crnoj Gori nastala medijska imperija“, *Pobjeda,* 15. mart 2010., str. 5). Koristeći se pogodnom atmosferom i dobijajući finansijsku podršku za širenje demokratskih ideja i medijskih sloboda, pojedini štampani i elektronski mediji su vremenom postali bitan činilac u fluktuaciji političkog diskursa i širenju željenih političkih poruka i ideja.

Na drugoj strani S. Milošević je nastojao da logistički pomogne osnivanje „svojih“ medija u Crnoj Gori, pa je 1998. godine osnovan dnevni list *Dan,* druga privatna dnevna novina u Crnoj

[16] U periodu 1997-2000. zabilježen je i najveći upliv stranih donacija u oblasti medija u Crnoj Gori - otprilike oko petsto hiljada eura godišnje. (Grupa autora, *Medijska spoticanja u vremenu tranzicije,* Media plan institut, Sarajevo, 2005, str. 46).

Gori. Osim *Dana* zvanični Beograd je, kroz finansijsku podršku tadašnje Savezne vlade pomogao i osnivanje radio stanice *Radio D, TV YU Info* i nekih drugih glasila koja su uglavnom bili eksponenti Miloševićeve politike u Crnoj Gori. Politička borba značajno je doprinijela razvoju broja medija na crnogorskoj sceni. Takođe se putem osnivanja brojnih „nevladinih" organizacija i raznih „nezavisnih" udruženja građana nastojalo stvoriti utisak o slobodi izražavanja, pluralizmu i na indirektniji način pridobiti u javnosti podrška za određenu ideju.

U tom burnom vremenu nije bilo teško staviti znak jednakosti između nekog medija i političke stranke za koju radi, jer je političkim strankama bilo jasno koliku moć imaju mediji i da je kontrola onoga što oni objavljuju neophodna za održavanje na vlasti.[17] Mediji su predstavljali polje za razne vrste manipulativnog djelovanja u cilju propagiranja željenih ideja i stavova. Negativni sadržaji koje su mediji prezentovali o pripadnicima drugih nacija i konfesija neminovno su kod velikog dijela publike izazivali određeni stepen netolerancije, često i mržnje, a ovako visoko indukovana mjera netolerancije neminovno je vodila masovnom nasilju prema ovim grupama. „Nijesu mediji uzročnici nasilja, nego moćnici koji se njima služe, a sa druge strane, od samih novinara i njihove profesionalne etike zavisi da li će se pretvoriti u vojnike određene politike" (D. Reljić, 1998:25).

Komunističku medijsku scenu karakterisali su u osnovi državni mediji (iako su formalno bili u „društvenoj svojini"). Upravljanje medijima od strane vlasti je ostvarivano posredno – preko osnivača i izdavača medija, raznih društveno-političkih

[17] „Državna televizija ne može i ne smije emitovati vijesti koje odudaraju od državnog interesa" izjavio je P. Drecun, potpredšednik Vlade i član Upravnog odbora TV Crne Gore povodom emitovanja na TV CG vijesti o postavljanju poglavara organizacije CPC Mihaila *(Monitor,* 20. mart 1998., str. 28).

zajednica i organizacija. U prvim godinama višestranačja monopol nad medijskim prostorom koji je vladajuća DPS zadržala od SK CG, predstavljao je jednu od fundamentalnih tema sporenja između vlasti i opozicije. Ta tema je bila veoma aktuelna i često eksploatisana u crnogorskom parlamentu. Tako je Ž. Rakčević (SDP) istakao: „Mediji kod nas nijesu sredstvo obavještavanja, već dezinformisanja, u najvećoj mjeri. U ratu je poginula istina“. Rakčević je ukazao i na fabrikovanje neprijatelja i izdajnika, okrivljujući najviše dio „Pobjedinih novinara“.[18] („Pobjeda“, 28. jul 1993.) D. Kujović, poslanik vladajuće DPS se osvrnuo na izrečene kritike od strane opozicije: „Sloboda štampe se ne može mjeriti količinom njene kritike prema vlasti“, na šta je od strane opozicionog LSCG-a isticano da javna glasila u Crnoj Gori nijesu sedma sila već treća ruka vladajuće partije i crnogorske vlasti. Tako je poslanik Liberalnog saveza R. Đonović naglasio je da su „..mediji ogledalo vlasti a ovakvi kakvi su, crnogorskoj vlasti bolji nijesu ni potrebni“[19] *(Pobjeda,* 28. jul 1993.)

[18] U drugoj polovini 90-tih, u izmijenjenim političkim pravilima igre, od strane opozicije stizale su optužbe i tvrdnje o monopolu vlasti nad medijima: „Crnogorski državni mediji, koji odavno funkcionišu kao privatno vlasništvo čelnika autokratskog režima i miljenika crnogorske aktuelne oligarhije, potpuno su se otuđili od naroda, njihovog osnivača“, rečeno je u izjavi za javnost SNP-a koju je saopštila Zorica Tajić-Rabrenović, poslanik u republičkom parlamentu *(Pobjeda,* 29. jul 1999. str. 6).

[19] Govoreći o primjerima zloupotrebe medija Đonović je istakao „da je Radio Crne Gore obavijestio slušaoce da je u Pakracu bilo 40 mrtvih iako to nije bila istina. Ili objavljeno je da je S. Perović sa devet hiljada Crnogoraca krenuo na Knin u odbrani Hrvatske što je za posljedicu imalo satanizaciju i S. Perovića i Liberalnog saveza (rasprava u parlamentu Crne Gore o javnim medijima *Pobjeda*, 28. jul 1993.).

Pobjeda, tada jedini dnevni list u Crnoj Gori, glasilo koje je bilo pod kontrolom tadašnje vladajuće partije – najprije Saveza komunista Crne Gore a od sredine 1991. Demokratske partije socijalista je instrument u funkciji politike vlasti. Međutim, predstavnici crnogorske vlasti su uporno tvrdili da se državni mediji ne nalaze pod njihovom kontrolom, već su objektivni i dostupni za sve. U redovnoj kolumni poneđeljkom jedan od prvaka vladajuće partije S. Marović, sekretar CK SKCG, u eseju pod naslovom „Sloboda štampe" između ostalog piše: „Novine nesumnjivo daju moć ili tu moć oduzimaju određenim ljudima ili idejama, njihova vezanost za politiku je nesumnjiva. Novine kao i politika savjetuju o onome što se svakoga tiče i nastoje da ljude vežu za sebe. Novine kao i politika nastoje da im se vjeruje. Politika nastoji novinama steći ili učvrstiti povjerenje u javnosti, a svaka novina ima svoju politiku i onda kada odbacuje bilo kakvu političnost svojih namjera" *(Pobjeda,* 13. maj, 1991, str. 5*)*. U raspravi o javnim glasilima koja je vođena u crnogorskom parlamentu, tadašnji ministar informacija u Vladi Crne Gore (M. Stojanović) je između ostalog rekao: „Može se konstatovati da Radio i Televizija Crne Gore i „Pobjeda", čiji je osnivač ova Skupština, nijesu aktivni učesnici u medijskom ratu, kao sredstva neistine i manipulacije, kao vazali i apologete dnevne politike, nacionalističkih i drugih interesa". Ministar informacija je dalje istakao da je informativni prostor Crne Gore potpuno otvoren, da su uređivački timovi samostalni i da državni mediji „u osnovi obezbjeđuju građanima ostvarivanje njihovog ustavnog prava na pravovremenu, potpunu i istinitu informaciju." *(Pobjeda,* 16. maj 1991., str. 6).

Pobjeda u broju od 1. juna 1992., u rubrici „Svijet" na cijeloj strani donosi tekstove i komentare „Svjetski mas-mediji o aktuelnom političkom trenutku Crne Gore".[20] Objavljivanje

[20] U komentarima se između ostalih prenose i zapažanja: „Vlada predsjednika Bulatovića pokušala je da se distancira od Beograda na međunarodnoj sceni.

pozitivnih komentara trebalo je da pruži određeni legitimitet i podršku aktuelnoj politici crnogorske vlasti. Sam podatak da je decenijama u crnogorskom društvu egzistirao samo jedan dnevni list, u koji je veliki dio građana a priori vjerovao, moglo bi donekle objasniti njegovu peruazivnu snagu[21]. *Pobjeda* je u posebnoj rubrici objavljivala pisma čitalaca. Izgleda da je glavni kriterijum za objavljivanje većine tih pisama bio da su ona na „talasu" vladajuće politike, da afirmišu stavove tadašnje crnogorske vladajuće elite o jugoslovenskoj krizi i da se kritički osvrću na „nepatriotski" dio opozicije, čime se doprinosilo učvršćivanju poželjne političke i ideološke svijesti građana Crne Gore. Vladajuća partija je u potpisnicima ovih pisama i javnih apela dobila korisne pomagače u funkciji kreiranja poželjnog javnog mnjenja i diskreditovanju protivnika i svakog političkog

---

Prije nekoliko mjeseci čak je prkosila Srbiji prihvatanjem glavnih preporuka lorda Karingtona o budućnosti bivše Jugoslavije i kao nagradu, EZ je krajem marta ukinula sankcije protiv Crne Gore. U međuvremenu ona je postala dio nove jugoslovenske federacije (SRJ) i sada je zajedno sa Srbijom meta mnogo oštrijih sankcija. To objašnjava zašto predsjednik Bulatović sada preispituje odnose sa Srbijom. Kao što je i sam rekao „Crna Gora ne može da izdrži višemjesečne sankcije, a interesi republike moraju da budu na prvom mjestu" „Kazna zbog srpskih grehova" (BBC). „S obzirom na slabo učešće na izborima, političko vođstvo Crne Gore posumnjalo je u cjelihodnost saveza sa Srbijom, iako se crnogorsko stanovništvo još u martu mjesecu na referendumu opredijelilo za takav savez". „Sumnje u Podgorici" *(Dojče vele).* „Predsjednik Momir Bulatović izazvao je iznenađenje izjavom da bi mogao da preispita savez sa Srbijom" „Pukotine u savezu" *(Kotidijen de Pari), (Pobjeda,* 9. jun 1992).

[21] Agencija „Damar" je oktobra 1997. prezentovala javnosti rezultate istraživanja javnog mnjenja prema kojima je dnevni list *Pobjeda* neprikosnoveni lider na crnogorskom tržištu, a listovi poput *Borba, Politika ekspres* i njima slični nisu se mogli izboriti ni za jedno mjesto među pet najčitanijih dnevnih novina u Crnoj Gori *(Pobjeda,* 1. oktobar 1997. str. 8).

mišljenja koje se ne podudara sa zvaničnim stavovima. A, svaku eventualnu kritiku koja bi joj zbog toga mogla biti upućena, vladajuća stranka je lako mogla odbiti, sa obrazloženjem da su to stavovi „običnih građana“, a ne njenih pristalica ili deklarisanih članova.[22] Mnoga od tih pisama su se odnosila na komentarisanje aktuelnih političkih događaja a pojedina i na „podučavanje“ patriotizmu pojedinih opozicionih stranaka i njihovih prvaka uz jasan nedostatak političke tolerancije za eventualno drugačije mišljenje.[23] U ovome bi bili prepoznati primjeri upotrebe propagandne tehnike indirektne propagande i prikrivenog propagandnog djelovanja, plasiranja pisama i stavova „običnih“ građana koji korespondiraju sa stavovima vlasti. Sličan trend je nastavljen i nakon razdora u vrhu vlasti 1997. godine, s tom razlikom što je sada žaoka državnih medija bila usmjerena u suprotnom smjeru. Nastojalo se u javnosti indukovati stanje nemogućnosti i neracionalnosti daljeg života u SRJ, a pristalice suprotnog tabora su javno okarakterisani kao izdajnici interesa Crne Gore.

Sa druge strane, opoziciona stranačka glasila *Liberal* (LSCG-a), *Narodno gledalo* (Narodne stranke), *Velika Srbija* (SRS-a), kao i listovi i časopisi opozicione profilacije - dnevni list *Dan* (od 1998.), neđeljnik *Monitor* (od 1990.), *Onogošt* i kasnije

---

22 „Radilo se očito o vještoj strategiji „čistih ruku“. U skladu sa takvom strategijom logično je bilo da se, recimo, pojavi pismo „grupe građana iz Titograda“ u kojemu oni opozicioni i „suverenistički“ Liberalni savez Crne Gore označavaju kao najveću sramotu Crne Gore od njenog postanka, a djelatnost LSCG „zločinačkom“ (Ž. Andrijašević, *„Nacrt za ideologiju jedne vlasti“,* Conteco, Bar, 1999., str. 163).

23 Politička tolerancija bi bila nivo do kojeg je pojedinac voljan da dozvoli da se neprimjerena mišljenja ili ideje diskutuju, štampaju ili propagiraju (R. Hajneman, *Uvod u političke nauke,* CID, Podgorica, 2004, str. 121).

Glas Crnogoraca[24] su svako iz svoga ugla i interesa nastojala da minimiziraju eventualne uspjehe vlasti kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu. Izuzetno oštrim diskursom karakterišući svaki potez vlasti, nastojali su stvoriti sliku u javnosti o „odnarođenoj" i „kriminogenoj" političkoj eliti. Takođe su i radio a kasnije i TV stanice, u prvom redu *Montena* i *Elmag,* svaka iz svoga ugla i interesa davale više prostora pojedinim opozicionim strankama.

Zanimljiva je dakle bila i tendencija stvaranja tzv. nezavisnih medija, koji su se formalno tako i deklarisali dok su faktički bili u funkciji propagiranja određenih političkih stavova. Očigledno se u ovom slučaju radilo o fingiranoj demokratiji. Tipični primjeri za ovakav stav su dnevni listovi *Vijesti* (počele da izlaze 1997. godine) i *Dan* (1998. godine). List *Dan* od početka se stavio u političko-persuazivnu funkciju određenih opozicionih političkih subjekata (u prvom redu SNP-a, jedno vrijeme NSS-a M. Bulatovića i SNS-a), propagiranja njihovih stavova i ideja i otvorene crne propagande u odnosu na crnogorsku vlast. Sa

[24] „Nesumnjivo je da su veliku ulogu u formiranju javnog mnjenja i političkog života u Crnoj Gori odigrali izdavačka, publicistička i žurnalistička djelatnost, iako su do pojave nezavisne i opozicine štampe uglavnom bili pod uticajem crnogorskih gospodara. Početak žurnalistike u Crnoj Gori je 23. januar 1871. godine, kada se pojavio prvi broj lista za knjževnost i politiku *Crnogorac.* Datum izlaska prve crnogorske novine izuzetno je značajan za razvoj javnosti u Crnoj Gori i od tada se može govoriti o kontinuitetu novinarstva i medijske javnosti u Crnoj Gori. Za crnogorsku žurnalistiku poseban značaj ima list *Crnogorac,* koji je nakon zabrane rasturanja na susjednim teritorijama Austrije i Turske 1893. od aprila iste godine počeo da izlazi pod nazivom *Glas Crnogorca* (V. Sredanović, *Javnost i mediji u Crnoj Gori*, Obod, Cetinje, 2007. str. 61). Naravno da je želja pokretača opozicionog lista *Glas Crnogoraca* da jedan vijek kasnije naprave određeno transferisanje u publici sa nazivom novoosnovanog glasila.

druge strane, dnevni list *Vijesti* je nastojao da se javnosti predstavi kao „nezavisni dnevnik“ iako je apologetski odnos prema crnogorskoj vlasti, njenoj politici, idejama i stavovima bio uočljiv do, ali i izvjesno vrijeme i nakon referenduma o državnom statusu 2006. godine. Nakon toga perioda *Vijesti* su se počele sve kritičnije i oštrije odnositi prema aktuelnoj vlasti u Crnoj Gori, okrenuvši svoju „žaoku“ sa dotadašnjih „dežurnih neprijatelja“, unionista u Crnoj Gori i vlasti u Beogradu, u pravcu DPS-a. Tako su *Vijesti* i neđeljnik *Monitor,* koji su do tada afirmativno pisali o vlasti, podržavali i snažno „duvali u jedra“ indipendističkoj politici DPS-a, postali izrazito kritički nastrojeni prema državnim čelnicima, fokusirajući svoju kritiku na kriminal i korupciju u redovima DPS-a. Svakodnevno, putem članaka, izvještaja međunarodnih organizacija i inostranih zvaničnika kreirana je i potkrepljivana slika o Crnoj Gori kao taocu organizovanog kriminala i korumpirane vlasti. Apostrofirana je korupcija u sudstvu, bankarskom sektoru, veze vladajuće političke elite i kriminala. Ovo je dovelo do toga da vlast više pažnje posveti državnom javnom glasilu *Pobjedi* čiji je tiraž pojavom novih dnevnih listova bio u konstantnom padu. Nakon toga list *Pobjeda* otvoreno poprima odlike stranačkog glasila a što se ogleda u tipičnom agitpropovskom stilu pisanja na stranicama lista, od diskreditovanja čelnika opozicije optužujući ih da rade protiv interesa sopstvene države, preko ponovnog kreiranja dežurnog krivca u vidu Srbije i njenih zvaničnika. Posebna pažnja je posvećenja nastanku i finansiranju tzv. nezavisnih medija u Crnoj Gori, u prvom redu *Vijesti* i *Monitora* koji su otvoreno optuživani za anti-ratno profiterstvo.[25]

[25] U tom smislu se može i razumjeti potez vlasti da na čelu *Pobjede* 2009. godine postavi tadašnjeg političkog direktora DPS-a dok na mjesto glavnog urednika dolazi nekadašnji savjetnik za medije predśednika Vlade.

Tokom druge polovine 90-tih televizija postepeno preuzima primat u političko-persuazivnim aktivnostima. Očigledno je to bio trend ne samo u Crnoj Gori već i u okruženju, jer se shvatala moć i efekat televizije.[26] Tokom i nakon političkog rascjepa 1997. godine, RTV Crne Gore i *Pobjeda* orjentisali su se na korišćenje informacija novinskih agencija iz Crne Gore i Srbije (Montena fax, FoNet, Beta), a TV Crne Gore je prestala da preuzima Dnevnik i Jutarnji program RTS-a. U političkom sukobu nakon rascjepa 1997. godine, opoziciona SNP je zahvaljujući sredstvima i podršci od strane S. Miloševića nastojala da kao što je ranije istaknuto, osnivanjem medija u Crnoj Gori, na izvjestan način parira medijskom monopolu crnogorske vlasti, koja je u negativnom kontekstu preko svojih medija nastojala da diskredituje svaki takav pokušaj. „Televizija udruženja građana pod nazivom Vijeće narodnih skupština, predstavljala je poslednjih mjeseci jednu od udarnih pesnica diktature S. Miloševića u Crnoj Gori. U vrijeme kampanje za tzv. savezne izbore sa ekrana televizije VNS emitovani su isključivo prilozi koji su negirali crnogorski državni i nacionalni indentitet i koji su veličali politiku „leve koalicije“ i njihovih sljedbenika u Crnoj Gori – Socijalističke narodne partije. Poslije prošlonedjeljnih događaja u Beogradu, televizija VNS preuzela je program nove RTS, ali su danas saopštili da to više neće činiti i da prekidaju rad. Očigledno je da se ne slažu sa uređivačkom politikom nove RTS koja afirmiše demokratske promjene u Srbiji, već da ostaju vjerni starim nalogodavcima. Istina, u saopštenju ističu da su „ohrabreni čvrstim stavom dr Vojislava Koštunice da secesije Crne Gore i Kosova i Metohije neće i ne smije biti“. Kao i to da

[26] Pomenimo samo moć RTS-a u Srbiji pod rukovodstvom M. Vučelića i sl. čije su metode i iskustva itekako „kopirane“ i u Crnoj Gori tokom 90-tih godina XX vijeka.

„podržavaju Koštunicu u njegovoj namjeri da ne dozvoli izručenje srpskih vitezova Haškom sudu“ („Miloševićevim padom ruše se i njegove ekspoziture u Crnoj Gori – Vijeće narodnih skupština ugasilo televiziju“, *Pobjeda,* 12. oktobar 2000, str. 6.).

* * * *

Politički skupovi u formi političkih tribina, mitinga i konvencija su široko upotrebljavani još u prvim godinama višestranačja. Tako je masovnost i prisutnost određenom političkom skupu predstavljala mjerilo snage jedne političke partije. Gradski trgovi, sportski stadioni i hale, domovi kulture i škole su tako postajale prave političke arene za manifestaciju određene politike i slanje poruka okupljenim. Stvaranje atmosfere bliskosti u masi, zapaljivi govori stranačkih lidera, kolorit boja partijskih, nacionalnih i vjerskih zastava i amblema, uz parole, uzvike i često muziku – dovodili su okupljene u određeno stanje euforičnosti, a što je imalo za posledicu efektnije prijanjanje političkih poruka.

Sirovi populizam sa početka decenije, vremenom je poprimao formu svojevrsnog političkog spektakla. Tako je već ranije opisana strategija izborne kampanje DPS-a na parlamentarnim izborima krajem 1996. zamišljena u stilu „red politike, red muzike“. „Za muzički dio kampanje angažovana je Jadranka Jovanović, prvakinja Beogradske opere. Mlađe naraštaje uveseljavaju poznate beogradske muzičke grupe „Piloti“, „Tap 011“, „Divlji kesten“, „K2“, dok su za srednjovječne generacije angažovane Merima Njegomir, Lepa Lukić i Slavko Banjac. Sve se to izvodi uz muzičku pratnju Simfonijskog orkestra Radio televizije Crne Gore, dok brojni glumci jugoslovenskog teatra evociraju dramatične momente iz nacionalne istorije. Ovaj poetsko-

muzičko-politički hepening propraćen je i tehničkim inovacijama uz lasersko osvjetljenje, a tu je i fascinantni „video-zid“, sačinjen od desetina TV ekrana kompjuterski povezanih u jedan veliki ekran. Scenografiju i atmosferu tokom stranačkih izbornih kampanja često su upotpunjavali i vatrometi, čime se upečatljivo djelovalo na sva čula prisutnih, a sve u cilju pripreme terena za persuazivno djelovanje. Po uzoru na političko-propagandne kampanje u okruženju i šire, tokom stranačkih promocija korišćenja su izuzetno jaka ozvučenja, a posebnu novinu predstavljalo je korišćenje već pomenutih ogromnih video-bimova[27] čime je trebalo stvaranjem spektakla, psihološki uticati na prisutne ovom vrstom marketinga.

[27] Kopirajući „propagandna dostignuća i nove tehnike“, kako u okruženju, tako i šire, vlast u Crnoj Gori je nastojala da ide ukorak sa savremenim trendovima koji su se reflektovali u najbližem okruženju – Srbiji. Ovđe ćemo navesti jedan karakterističan detalj upotrebe savremenih sredstava u svrhe političkog marketinga, što će kasnije postati praksa na mitinzima i predstavljanjima političkih subjekata i u Crnoj Gori. Na kongresu Socijalističke partije Srbije, održanom u Beogradu 2. marta 1996. korišćen je „video bim“, sa 96 monitora i ukupnom površinom od 50 kvadratnih metara. Ovaj video ekran bio je sve vrijeme rada kongresa u pogonu. Na njemu su se smenjivale dvije vrste slika. Najpre su to bile uveličane slike TV prenosa onoga što se događalo u kongresnoj sali. U tom slučaju video ekran je funkcionisao kao džinovsko ogledalo. Učesnici kongresa imali su tako priliku ne samo da vide kongres nego u isti mah i da vide sebe na kongresu. Pored tih slika-odraza, na video ekranu javljale su se i slike-fikcije, tačnije, slike buduće Srbije, Srbije XXI veka. Prikazan je film „Srbija 2000“, koji je, kako je pisala tada *Borba,* „na vrlo ilustrativan način oslikao sve ono što će karakterisati Srbiju na pragu trećeg milenijuma - Srbiju kao modernu, evropsku, bogatu, prosperitetnu zemlju slobodnih, ravnopravnih i srećnih ljudi“ (I. Čolović, *Politika simbola,* B92, Beograd, 1997.str 135).

Glavni slogani kampanje Narodne sloge 1996. upereni su bili protiv lidera DPS-a: „Vratite pare“, „Tačka na pljačku“, „Bolje narodna sloga nego droga“, „Idite na Kipar“ i slično[28]. Uz to, N. Kilibarda i S. Perović su svaki miting započinjali i završavali uzdižući tri, odnosno dva prsta (simbole jedinstva „srpstva“ i „crnogorstva“). Lider narodnjaka N. Kilibarda je isticao da bez obzira na rezultate izbora, politički savez Liberalnog saveza i Narodne stranke znači „istorijski iskorak“ za Crnu Goru. „Prvi put dvije autohtone političke partije u Crnoj Gori, suprotstavljene još od 1916. godine, udružile su se u zajedničkom interesu naroda u Crnoj Gori“, zaključuje Kilibarda. O udruživanju liberala i narodnjaka drugačije su mislili lideri DPS-a, koji najveći dio svoje kampanje posvećuju upravo napadima na koaliciju Narodna sloga, iako tvrde da taj savez neće osvojiti značajan broj glasova: „Šta hoće ti velikosrpski antisrbi, pravoslavni katolici, jugoslovenski antijugosloveni, samozvani eksperti, neumorni kopači po prošlosti i osvjedočeni gubitnici?“ zapitao se Đukanović na promociji DPS-a u Podgorici. „Njihova neutoljiva želja za vlašću odvela ih je udružene u mržnju protiv DPS-a, a oni sem mržnje ne mogu ponuditi ništa drugo“. Osim oštrog verbalnog diskursa uperenog na koaliciju Narodna sloga, lideri vladajuće partije pažljivo su birali specifičnu strategiju nastupa

---

[28] U Podgorici, Nikšiću, Baru i drugim crnogorskim gradovima postale su vrlo popularne pjesme grupe „Mozak eliminator“ u kojima se govori o švercu, kriminalu, drogi, barikadama, o propadanju Crne Gore. Riječ je o obradi pjesme „Makarena“ (refren: *„Dobar dan, čika Slobo, je li kući mali Momo“),* kao i obrada hita „Gagnster’s paradise“ *(*refren*: „O, mama, da li znaš, on je pravi mafijaš / u, mama, kada znaš, zašto ga glasaš“).* Policija je privela tada na „informativni razgovor“ Miška Đukića, voditelja nezavisnog radija Antena M sa pitanjem da li je on autor slogana „Tačku na pljačku“ koji se ističe na mitinzima „Narodne sloge“, kao i „nezgodnih“ hitova grupe „Mozak eliminator“ čiji je Đukić član *(NIN,*17. oktobar 1996.*).*

po gradovima širom Crne Gore. Na osnovu analize govora S. Marovića, predśednika Skupštine Crne Gore i potpredśednika DPS-a, može se zaključiti da vladajuća partija ima različito intoniranu političku priču, zavisno od sredine kojoj se obraćaju. Tako Marović u Baru poručuje da taj grad predstavlja „crnogorska vrata za Evropu“, a u Beranama veliča zajedništvo Srbije i Crne Gore: „Biće poražena svaka politika koja hoće da odvoji Crnu Goru od Srbije.“ *(NIN,* 17. oktobar 1996.).

Na konferenciji za novinare Narodne sloge iznošene su optužbe za manipulacije od strane vlasti na polju medijskog predstavljanja. Tako je u udarnom TV Dnevniku „prezentirano desetine promotivnih skupova DPS-a, dok se izvještaji Narodne sloge falsifikuju slikom, tonom i kadrom. Za Narodnu slogu važe pravila koja daju dva besplatna minuta slike i svega tri minuta koje moramo da platimo, dok građani Crne Gore svake noći prisustvuju upornim repriziranjem režiranih skupova DPS-a u gotovo neograničenom trajanju i kako izgleda besplatno. Ovaj DPS materijal koji se prikaže samo u jednom danu košta dnevno po 20.000 maraka. Kada se ovome dodaju besplatni, višeminutni prilozi u kojima učestvuju ministri i drugi uglednici DPS-a jasno je da su samo po osnovu kršenja pravila medijskog predstavljanja od strane DPS, ovi izbori već neregularni“ istakao je jedan od lidera koalicije Narodna sloga S. Perović *(Pobjeda,* 18. oktobar 1996. str. 8).

Rascjep u DPS-u 1997. godine je očigledno temeljno izmijenio odnos snaga u crnogorskoj skupštini. Umjesto nekadašnje većine od 45 mandata od ukupno 71, DPS-u je nakon rascjepa preostalo samo 28 mandata, jer se 17 poslanika priklonilo struji M. Bulatovića i novoosnovanoj SNP CG. Izmijenjeni odnos snaga u parlamentu prinudio je DPS da oformi koalicionu vladu u koju su, pored oslabljene DPS, ušle opozicione stranke: Narodna stranka Crne Gore (NS CG), Socijaldemokratska partija Crne Gore (SDP CG) i dvije male albanske partije:

Demokratska unija Albanaca (DUA) i Demokratski savez (DS). Kako se „zahuktava“ izborna kampanja, propagandna „mašinerija“ obje strane nije prezala ni od zadiranja u lični život političkih oponenata. Izborna utakmica je protekla u do tada za crnogorske prilike neviđeno žestokoj kampanji, međusobnim optuživanjima, iznošenju *„političkog prljavog veša“,* i uzavrele i zategnute atmosfere, u šokiranju publike iznošenjem malverzacija, skandala, korupcionaških afera i sl. Tokom kampanje u okviru izbornog marketinga M. Bulatovića napravljen je spot u kome se pojavljuju fotografije Danila Kiša, serdara Janka Vukotića, Save Kovačevića, Njegoša i dr. a spot prati tekst: „Neka bude – neka traje“ i „Borba za istinu o sebi i drugima sveta je ljudska dužnost“ *(Pobjeda,* 1. oktobar 1997. str. 7). Takođe su, u cilju animiranja mladih da daju svoj glas bloku koji je predvodio M. Đukanović, od strane omladinskih i studentskih organizacija u republici javno upućivani apeli mladim glasačima da u što većem broju izađu na izbora i daju svoj glas „*budućnosti Crne Gore“* i *„protiv despotije i jednoumlja“*. U tom cilju u više gradova u republici su bili organizovani muzičko-zabavni hepeninzi kao vid propagandnog djelovanja na mlađu populaciju đe su uočljive upotrebe kombinacije propagandnih tehnika akcije, indirektne i prikrivene propagande.[29] Dotadašnja, a i kasnija

[29] Tako je u *Pobjedi* 19. septembra, na cijeloj strani objavljen poziv na muzički hepening: *„Svi na izbore! Glasajmo za sebe! Vrijeme za buđenje! Crna Gora sama bira!“* u organizaciji Omladinskog savjeta Crne Gore, Saveza studenata Crne Gore i Akademskog kulturnog centra, u Nikšiću, Bijelom Polju, Pljevljima, Cetinju, Kotoru i Podgorici od 23. septembra do 2. oktobra *(Pobjeda* 19. septembra 1997, str. 16.) *„Omladinski savjet i Savez studenata Crne Gore pozivaju sve mlade ljude Republike da 5. oktobra 1997. godine izađu na predsedničke izbore na kojima se odlučuje o sudbini Crne Gore, njenoj državnosti, ravnopravnosti u okviru SRJ, razvoju i povezivanju sa svijetom ... zato je krajnje vrijeme da se probudimo i iskoristimo svoje ustavno*

apstinencija studentske i omladinske populacije od kritičkog društvenog angažmana leži u odsustvu tradicije kritičke misli jer je evidentno da je energija omladine instrumentalizovana od strane određenih političkih faktora za uskostranačke ili etničke interese.[30]

Udarni slogan grupacije okupljene oko M. Bulatovića - „Istina“ , trebao je da u širem kolektivitetu izazove transfer jednog termina koji izaziva pozitivno osjećanje na ideje i rukovodstvo grupacije. Komentarišući Bulatovićev slogan „Istina“ Đukanović je za dnevni list *Vijesti* rekao: „Mislim da je Momir Bulatović za svoj izborni slogan mogao izabrati bilo šta drugo, samo ne to. Jer ako je danas nešto prepoznatljivo za karavan na čijem se čelu nalazi Momir Bulatović, karavan koji jezdi Crnom

---

pravo da odlučimo o sudbini svoje zemlje... Izađimo na izbore i despotsku jednoumnu politiku pobijedimo demokratijom. Mladost Crne Gore koristi svoju šansu! Petog oktobra izlazi na izbore, glasa za sebe i pobjeđuje! Probudimo se i uspravimo! Ko prespava nedjelju, prespavaće vijek!“ (Pobjeda 2. oktobar 1997, str. 17).

Iste organizacije imale su sličnu ulogu i u kasnijem periodu: *„Omladinski savjet i Savez studenata Crne Gore studentima i svim mladim ljudima Republike, čestitaju predstojeće Novogodišnje i Božićne praznike, uvjereni da će u 1998. godini nastaviti proces demokratizacije Crne Gore i započete promjene. Započete reforme u Crnoj Gori daju nadu da se ovđe mogu stvoriti uslovi za normalan i pristojan život, dostojan čovjeka i populacije kojoj pripadamo“ (Pobjeda* 31. decembar 1998. str. 6).

[30] Na konferenciji LSCG-a septembra 1999. je izrečeno niz optužbi na račun Omladinskog savjeta Crne Gore: „Omladinski savjet je totalno indinferentan prema mladima i njihovim problemima i oglašava se samo u izbornim terminima kao pomoćno krilo vladajuće oligarhije“. *(Pobjeda,* 21. septembar 1999. str. 6). Slične ocjene su iznijete i po pitanju Saveza studenata Crne Gore (godinu dana ranije), koja je tada označen kao: „organizacija koji je eksponent vladajuće partije“ *(Pobjeda,* 10. april 1998. str. 6).

Gorom sa logističkom potporom prorežimskih medija iz Srbije, onda je njihova osnovna karakteristika – da siju grozne neistine“. Na ovim izborima kandidat Demokratske partije socijalista Milo Đukanović predstavljen je plakatima na kojima su bili slogani „Takav nam treba“ i „Nikad sami, uvijek svoji“. Predśedničku kampanju za Đukanovića radila je agencija Idea plus iz Beograda. Na jednom od plakata iz ove kampanje, uz slogan je prikazan i orah. Ko poznaje Crnu Goru, asocijacija je jasna: orah asocira na Njegoševe stihove iz Gorskog vijenca „Tvrd je orah voćka čudnovata, ne slomi ga, al’ zube polomi...“. Đukanović je upravo taj „orah“, a u pozadini oraha je broj jedan, što predstavlja pobjedu na izborima (A. Rabrenović, 2009:175)

Takođe je bila uočljiva upotreba propagande akcijom u formi održavanja „dočeka Pravoslavne nove godine“. Tako su u Podgorici organizovane trodnevne demonstracije na kojima je protivnički tabor optuživan za izbornu krađu. Na mitingu pristalica M. Bulatovića i B. Bojovića dominirale su uglavnom jugoslovenske i crnogorske trobojke, slike M. Bulatovića i S. Miloševića, obilježja Narodne stranke kao i nekoliko transparenata sa natpisima *„Jugoslavija je naša sudbina“, „Lješkopolje za dostojanstvenu Crnu Goru u Jugoslaviji“, „Amfilohije – Turčine“, „Policijo, vi ste narodni sinovi“, „Rušimo vlast, branimo čast“, „Fundina u Kučima za istinu i Momira“, „Narod strada, dolje vlada“, „Dolje teror američke vlade njihovih emisara i trabanata koji unose zlu krv u naš narod“,* a bila je vidljiva i zastava *Stranke deviznih štediša* sa četiri ocila i dolarskim znakom. Uglavnom je vladala opuštena atmosfera, sa rijetkim skandiranjem, a preko razglasa puštane su crnogorske narodne pjesme, ali i hitovi V. Zmijanac, Lj. Aličića, Đoganija ... („Pobjeda“ 13. januar 1998, str. 5.). Vidjele su se i šubare i kape sa kokardama i čuli zvižduci na pomen imena *M. Đukanovića, S. Marovića, M. Pejanović-Đurišić, F. Vujanovića, N. Kilibarde, S. Sušića, a uzvici odobravanja i pljesak uz imena M.*

Bulatovića, Z. Kneževića, P. Bulatovića i S. Perovića („Pobjeda“ specijalni dodatak „Rušilačke demonstracije u Podgorici – u slici i riječi“ 10. februar 1998, str. 3).[31] Miting, u formi protestnog skupa, kao oblika promocije, uz stvaranje željene atmosfere, „red političkih parola – red muzike i zabave“ karakterisale su upotreba propagandne tehnike akcije, tehnike transfera - pozitivnog sa terminima „Jugoslavija“, „narodni sinovi“, „Crna Gora“, tako i negativnog transfera u cilju diskreditovanja oponenata uz korišćenje termina „droga“, „krađa“, „lopovi“, „Turčine“, „teror“. Preovladavala su propagandna načela pojednostavljivanja slike svijeta (kreiranje figure neprijatelja i pronalaženja krivca), personalizacije politike („Momo“, „Milo“), segmentacija publike i propagandna slojevitost - prilagođavanje poruka odgovarajućim ciljnim grupama, segmentiranje u prvom redu po etničkoj, religijskoj ideološkoj pripadnosti. Upotreba tehnike horizontalne propagande mogla se prepoznati kroz propagandu integracije i jačanje homogenosti okupljenih. Takođe

[31] U šest zahtjeva Organizacioni odbor „Velikog narodnog mitinga“ je između ostalog tražio: 1. da Skupština RCG u najkraćem roku stavi van snage Rezoluciju o nepriznavanju nadležnosti i odluka saveznih organa, preinači nezakonitu odluku. 2. Da Skupština Crne Gore donese odluku o skraćenju svog mandata i da se najkasnije do 15. aprila ove godine održe prijevremeni parlamentarni izbori. 3. Da u novoj Vladi ne mogu ponovo biti dosadašnji ministar unutrašnjih poslova, ministar pravde, ministar finansija, ministar zdravlja, sekretar za informacije i sekretar za zakonodavstvo, zbog uloga koje su imali u krađi predsjedničkih izbora, kao i u vremenu od izbora do današnjeg dana. 4. Poništenje predsjedničkih izbora i njihovo ponavljanje istovremeno sa prijevremenim parlamentarnim izborima. 5. Da se prekine pritisak na organe lokalne samouprave, da se odustane od zavođenja privremenih mjera i raspuštanja skupština opština, posebno SO Podgorice... 6. Prekid medijskog terora koji se vrši u Crnoj Gori („Pobjeda“ specijalni dodatak *„Rušilačke demonstracije u Podgorici – u slici i riječi“*,10. februar 1998. str. 3.).

se mogu prepoznati i upotrebe propagandnih tehnika ponavljanja sadržaja i šokiranja publike - iznošenjem kompromitujućih podataka i optužbama za krađu i izdaju. Svojevrsnu specifičnost je predstavljalo stalno potenciranje određene podjele na „bogati jug“ nasuprot „siromašnom sjeveru“ Crne Gore. Kreiranjem i indukovanjem ovakve podjele u javnosti nastojala se stvoriti percepcija o zapostavljenosti inače siromašnijeg dijela republike od strane vlasti i tako putem načela segmentacije publike prilagoditi poruke određenoj ciljnoj grupi.

Predśednički izbori iz oktobra 1997. označili su da je granica pređena, ali se vlast antimiloševićevske koalicije stabilizovala tek nakon parlamentarnih izbora iz maja 1998. Kampanja koalicije „Da živimo bolje“ bila je organizovana tako da su prvo sve tri članice koalicije imale odvojene promocije, a pravi zamah dobija uključivanjem M. Đukanovića u promotivne skupove, koji je u okviru zalaganja za ravnopravnu poziciju Crne Gore u SRJ tokom kampanje izjavio: „Uvijek je mala Crna Gora u velikim i teškim previranjima znala da se uspravi. Znaćemo i sada i nećemo dati Crnu Goru!“ (M. Đukanović, Pljevlja, 19. mart, *Monitor,* mart 1998. godine, str. 16). Đukanovićeva pobjeda nad Bulatovićem sedam mjeseci ranije bila je dakle samo „predigra“ za vanredne parlamentarne izbore zakazane za 31. maj 1998. DPS je za izbore 1998. obrazovala izbornu koaliciju sa NS CG i SDP CG pod imenom „Da živimo bolje“. Izborni program te koalicije sastojao se od pet bazičnih principa ekonomske i društvene reforme koje je početkom aprila 1998. izložio predśednik republike Đukanović u dokumentu pod naslovom „Strateška inicijativa SRJ osnove za novi početak“ *(Naša Borba,* 4-5. april 1998.). Ti principi su: 1. Internacionalizacija ekonomskog i društvenog žvota; 2. Ekonomske reforme, privatizacija i preduzetništvo; 3. Vladavina prava; 4. Demokratizacija političke sfere i 5. Socijalna pravda i sigurnost.

Nasuprot tome, izborni program SNP-a bio je koncentrisan na jednu tačku - odbranu SRJ i zajedništva Srbije i Crne Gore koji

su, po ocjeni SNP, ugroženi od strane koalicije „Da živimo bolje“. Na tom programu SNP je nastojao da okupi i mobiliše ne samo svoje sledbenike nego i birače koji su na prethodnim izborima davali podršku strankama tzv. srpskog bloka, što potvrđuje i izjava jednog od čelnika SNP-a izrečena u Beranama: *„Nijesu uzalud te kape sa četiri ocila na vašim glavama. Jer samo sloga Srbina spašava!“ (Monitor,* mart 1998. godine str. 15). To je vidljiv primjer upotrebe propagandnog načela segmentacije publike i propagandne slojevitosti.

Plakati koalicije „Da živimo bolje“ bili su upravo pod ovim sloganom, s varijacijama „Tražimo“, „Možemo“, „Hoćemo“ i „Zaslužili smo“ da živimo bolje. SNP nastupa s pratećim sloganom „... moja zemlja – Jugoslavija!“, slikovito objašnjavajući pripadnost Jugoslaviji rečenicom: „Pančićeva omorika raste na Tari, crni bor na Durmitoru. Ali zajedno, pod istim nebom, rastu u Jugoslaviji!“ *(Pobjeda,* 28. maj 1998, str. 36). Već u kampanji za sledeće parlamentarne izbore aprila 2001. godine Demokratska partija socijalista nastupa sa sloganima kojima se pokušava Crna Gora predstaviti kao samostalna država. Na plakatima Demokratske partije socijalista nalazi se i košarkaš Vlado Šćepanović, što bi trebalo da posluži kao „lični primjer“ drugim potencijalnim glasačima DPS i ostale dvije partije, članice koalicije „Da živimo bolje“. Liberalni savez Crne Gore za ove izbore je nastupio s personalizovanim plakatom na kome je prikazan Slavko Perović, lider te partije; u donjem dijelu plakata piše „Za Slavka i budućnost“. Ovaj plakat je primjer primjene načela personalizacije politike u smislu da partiju oličava prvenstveno njen lider (A. Rabrenović, 2008:176). Izvukavši se iz sjenke harizme, moći i politike S. Miloševića, predšednik RCG M. Đukanović se neosporno počeo nametati kao značajan faktor u političkom životu ne samo SRJ već i u regionu đe je izgrađujući imidž reformiste, demokrate, pomiritelja i pragmatičnog lidera, nastojao da pridobije simpatije međunarodne

javnosti.[32] Podrška, brojni susreti sa međunarodnim zvaničnicima i predstavnicima najmoćnijih država uspješno su korišćeni na domaćem terenu u propagandne svrhe do te mjere da su se napori na izgrađivanju imidža Đukanovića ponekada graničili sa pokušajima stvaranja novog kulta ličnosti. Frenetično skandiranje na tribinama i skupovima, politički marketing kojim je kreiran imidž *„britkog"* i *„jasnog"* političara, podrška i susreti sa najznačajnijim svjetskim političarima i sl., doprinosili su Đukanovićevom ugledu u javnosti.[33] I od strane značajnih međuna-

---

[32] „Želim da u svoje i u ime građana Crne Gore, posebno onih koji dijele moja moralna i politička uvjerenja, izrazim žaljenje svim građanima Republike Hrvatske, posebno Konavala i Dubrovnika, građanima Neretvljanske Župe – za sav bol, za sva stradanja i sve materijalne gubitke koje im je nanio bilo koji predstavnik Crne Gore u sastavu JNA, u tim tragičnim događajima" kazao je predśednik M. Đukanović na konferenciji za novinare poslije prvog susreta sa hrvatskim predśednikom S. Mesićem u Cavtatu. Đukanovićev je stav da se odgovornost mora personalizovati: „To je jedini i najbolji put kako bi se skinula hipoteka nacionalne odgovornosti koja je kroz istoriju dugo pripisivana, ili se pokušala pripisati, i hrvatskom narodu, a sada se pokušava pripisati crnogorskom narodu" *(Monitor,* 30. jun 2000. godine, strana 10). V. Koštunica je ustvrdio da je M. Đukanović ovom izjavom „oprao ruke od svojeg učešća u ratu, i sebe pokušao predstaviti kao potpuno promijenjenu osobu, i kao pravog zapadnjaka". On je, nadalje, podsjetio javnost da je „tokom ranih 90-tih Đukanović kreirao crnogorsku i jugoslovensku politiku, te da se sada pretvara kako je to činio neko sasvim drugi"
(Izvor: http://www.mediaclub.cg.yu/eng/news/archive/2000/june/26index.htm)

[33] *„Milo Đukanović ima istinsku harizmu da bude idol novih modernih generacija"* izjavio je Slobodan Milić, nekadašnji šef saveznog protokola, *(Pobjeda,* 20. novembar 1999, str. 32). Slični izlivi ljubavi prema vođi zabilježeni su i u odnosu prema S. Miloševiću od strane njegovih privrženika u Crnoj Gori. Tako je M. Bojović, poslanik SNP-a novembra 1999. izjavio: *„Ja ću reći, i neće me biti stid, da je Slobodan Milošević dobar i mudar državnik"* (prema *Monitor,* 31. decembar 1999. godine).

rodnih faktora javno je iskazivana naklonost vlasti u Crnoj Gori, koja je predstavljana ne samo kao alternativa vlasti u Beogradu, već i baza i glavni oponent njoj. U tom smislu se mogla shvatiti i izjava visokog zvaničnika SAD, Džemsa Rubina koji je govoreći o namjerama SAD da se, uprkos spoljnem zidu sankcija prema SRJ pronađe način da se pruži materijalna pomoć Crnoj Gori izjavio: „Vjerujemo da je to korak naprijed, veliki korak naprijed za razvoj demokratskih institucija u Saveznoj Republici Jugoslaviji". Takav stav SAD bio je i podsticaj Evropskoj uniji i njenim članicama da isto učine i u praksi realizuju. Dakle, iz prethodne izjave Dž. Rubina proizilazi da je M. Đukanović tj. Crna Gora pod njegovim rukovodstvom, *taj, ključni faktor i oslonac* preko koga će Zapad brže doprinijeti rušenju vlasti S. Miloševića (M. Orlandić, 2005:68). Podvajanje identiteta i imidža, kao jedan od metodičkih postulata persuazivnog djelovanja, moglo bi se prepoznati i u samom kreiranju imidža M. Đukanovića. Plasiranjem javnosti njegovog imidža kao reformiste, demokrate, hrabrog, oštrog u izjavama (nadimak „britva" u javnosti), sposobnog, sportiste i sl., nastojala se na markentiški način stvoriti slika modernog političara. Takođe se putem načela personalizacije politike snažno identifikovala određena politika sa određenim političarem, doveden je u neraskidivu vezu određeni politički program sa jednom, sasvim konkretnom ličnošću kao njegovim nosiocem.

* * * * *

Evidentirano je i korišćenje kontroverzne tehnike „euromarketinga" u političko-propagandne svrhe. SDP CG koristila se u izbornoj kampanji 2009. godine metodom neuromarketinga, čemu su ih obučavale kolege iz slovenačkog SDP-a. SDP CG je unutar koalicije „Evropska Crna Gora" imala potkampanju „Pobjeda je tek početak" što je bukvalni prevod kampanje slovenačkog SDP-a Boruta Pahora *„Zmaga je šele začetak"*. Inače,

neuromarketing je markentiški pravac razvijen u SAD krajem 80-tih, koji propagandne poruke bazira na osnovu analize kako mozak reaguje na sadržaj koji prima. Manje su bitne same riječi, bitan je konceptualni okvir poruke. Protivnici smatraju da je namijenjen manipulaciji i nadzoru misli birača, odnosno potrošača, pošto se bazira i prati reakcije čovjeka na podsvjesnom nivou. Neuromarketing koristi moderne medicinske tehnologije, prije svega funkcionalnu magnetnu rezonancu da se prouče reakcije ljudskog mozga na različite marketinške poruke" *(Vijesti,* 2. april 2009, str. 2). Kao propagandno sredstvo za ovu namjenu, od strane SDP, korišćen je TV spot, radio džingl i politički poster.

On-line, internet prezentacija političkih programa, politički blogovi, sajtovi koji afirmišu nacionalnu istoriju i kulturu u „željenoj percepciji" – tekovina su već prve decenije novog milenijuma i kasnije su zaživjeli u Crnoj Gori. Internet prezentacije političkih subjekata se svode uglavnom na kratko predstavljanje istorijata i programa političke stranke, i uglavnom su aktuelni tokom izborne kampanje služeći za informisanje publike o programu i najavama promocija. Tako npr. Pokret za promjene na svojoj internet prezentaciji *www.promjene.org* prikazuje aktuelne aktivnosti partije, fokusirajući se na borbu protiv korupcije u državi. Osnovana po uzoru na G 17 + u Srbiji, u partijskom diskursu dominantne su ekonomske teme i pitanja. Sama naslovna strana sajta je upotpunjena fotografijom na kojoj su jedno pored drugog prikazani stari spomenik u vidu zvonika ili kule i savremeni repetitor mobilne telefonije a što bi trebalo da simbolizuje i asocira posjetioce na spoj tradicionalnosti i modernog duha preduzetništva i blagostanja. Takođe je uočljiv link na popularnu društvenu grupu facebook.com na kojoj lider partije N. Medojević ima svoju ličnu prezentaciju i profil sa oko 5.000 prijatelja. I vladajuća stranka DPS ima kreirane web prezentacije, *www.dpscg.org, www.sigurno.me,* ali je njihova odlika da se

rijetko ažuriraju ili ne funkcionišu, što dovodi do zaključka da ova partija ne pridaje previše važnosti ovom vidu promocije, fokusirajući se više na interpersonalnu komunikaciju, televiziju i štampu. Za razliku od njih, druga članica vladajuće koalicije posvećuje mnogo više pažnje redovnom ažuriranju svoga sajta. Tako Socijal-demokratska partija Crne Gore na *www.sdp.co.me* prikazuje aktivnosti partije, kako na unutrašnjem planu, tako i na planu međunarodne saradnje, dajući fokus na zaštiti i promovisanje crnogorskih nacionalnih posebnosti, kao i jasnu privrženost NATO i EU integracijama. Internet prezentacija je upotpunjena foto i video galerijom sa konferencija za štampu i partijskih skupova. Posebni linkovi upućuju na sastave opštinskih odbora partije, omladinu SDP-a, forum žena SDP-a, kao i na facebook prezentaciju partije. Sajt Socijalističke narodne partije *www.snp.co.me* i *www.srdjanmilic.com* sadrži između ostalog informacije o aktivnostima partije, organizacija, klubova odbornika i poslanika, klubova mladih, foto, audio i video galeriju. U posebnom odjeljku pod nazivom „Dokumenti“ dati su Ustavi Crne Gore, Bijela knjiga – Referendum 2006, Prostorni plan Crne Gore i dr. U zaglavlju stoji natpis „Snaga ljubavi“ pored zastave EU, a i brojni linkovi i dokumenti apostrifiraju privrženost evropskim integracijama.

Sajt Nove srpske demokratije (partije nastale iz nekadašnje Srpske liste i Srpske narodne stranke) *www.nova.org.me* sadrži podatke o aktivnostima i organizaciji partije, partijskim dokumentima, klubu poslanika. Sav je u ćiriličnom pismu, a poseban link upućuje na facebook profil stranke.

Bošnjačka stranka Crne Gore na svojoj internet prezentaciji *www.bosnjackastranka.org* daje istorijat, ciljeve i organizaciju stranke. Osim toga dat je program i statut partije, predstavljen klub poslanika a poseban link upućuje na facebook profil stranke.

Hrvatska građanska inicijativa na *www.hgi.co.me* u prezentaciji svoje partije daje podatke o aktivnostima, organizaciji, statutu i

spisku članova. Sajt je dekorisan nacionalnim obilježjem šahovnicom u crvenoj, plavoj i bijeloj boji.

Liberalna partija Crne Gore (proizašla iz nekadašnjeg LSCG-a) na svome sajtu *www.lpcg.org* daje program, statut i aktivnosti partije. Data je i galerija slika a zaglavlje sajta je upotpunjeno crnogorskom zastavom i grbom.

Narodna stranka Crne Gore ima kreiranu internet prezentaciju na *www.narodnastranka.com.* Sajt je u ćiriličnom pismu i osim aktivnosti, organizacije partije i foto galerije daje istorijat i povezanost savremene stranke sa Narodnom strankom iz 1906. godine.

Osim masovnih medija - štampe, radija i televizije, koji su inače predstavljali dominantna sredstva političko-propagandnog djelovanja na javnost Crne Gore, ne bi trebalo zanemariti ni ostale persuazivne oblike i sredstva. Grafiti, karikature, plakati, letci, državne, nacionalne i stranačke zastave su uvođenjem višestranačja poprimili noviji oblik i formu, mada nastale partije nijesu posvećivale preveliku pažnju čuvanju propagandnog materijala, plakata i rekvizita. Negativna strana aktivnosti tokom izbora jeste lijepljenje političkih plakata i ostalog propagandnog materijala na javnim mjestima u gradu i seoskim centrima, bez jasno definisanog pravilnika o tom vidu promovisanja. Nacionalne zastave i amblemi korišćeni su i viđani u propagandno-marketinškoj formi stranaka poput Narodne stranke, Srpske radikalne stranke, Srpske narodne obnove, Demohrišćanske stranke, Srpske narodne stranke i dr. Srpska i pravoslavna obilježja predstavljala su nezaobilazne detalje na stranačkim skupovima prosrpskih stranaka. Sa druge strane, Liberalni savez Crne Gore je postao prepoznatljiv po zastavi na kojoj je dominirao krst koji je podsjećao na zastavu sa bitke na Vučijem dolu, što je trebalo da asocira na *„vitešku i junačku“* prošlost Crne Gore. Ruža kao stranački amblem i zaštitni znak korišćen je na stranačkim plakatima kako Socijal-demokratske partije, tako i Socijalističke narodne partije, ali i DPS-a, a list đeteline

postao je prepoznatljivi logo Narodne stranke. Tokom prve polovine devedesetih godina u *Pobjedi* dominantan je bio oblik stranačke promocije putem oglasa. U rubrikama „Oglasi i obavještenja“ je izvještavano sa partijskih skupova, konferencija za štampu, tribina. Čitaoci i potencijalni glasači su barem na tako štur način mogli da se upoznaju sa stavovima političkih partija. Bilbordi postaju vid reklamiranja političkih partija, krajem 90-tih godina XX vijeka. U tome je prednjačila vladajuća partija upućujući svoje političke stavove sa bilborda postavljenih na vidljivim mjestima, lako uočljivih, na raskrsnicama, uzvišenjima. Tokom naredne decenije i opozicione partije SNP, Pokret za promjene, Srpska lista, Nova, počele su aktivnije koristiti bilborde kao oblik promocije i slanja političke poruke.

Tokom izbornih kampanja kao sredstva promocije korišćeni su i brojni rekviziti dijeljeni simpatizerima na kojima su se nalazili amblemi političkog subjekta, moto izborne kampanje i sl. - zastavice, djelovi odjeće, kape, šalovi, olovke, upaljači, kišobrani, privjesci za ključeve i dr. Telefon se kao sredstvo propagiranja političkih sadržaja i persuazivnog djelovanja na potencijalne birače rijetko koristio, uz izuzetak Pokreta za promjene koji je ga je upotrebljavao tokom predsedničke kampanje svoga kandidata N. Medojevića 2008. godine. Razlog male upotrebe telefona kao marketinškog sredstva može ležati u činjenici da je biračima to ipak bilo strano i novo ali i da je upotreba fiksne telefonije naglo počela gubiti primat u odnosu na tri operatera mobilne telefonije u Crnoj Gori.

Radio džingl kao propagandno sredstvo, široko upotrebljavan tokom prve polovine 90-tih ustupa primat TV spotu, kao dominantnom obliku plaćene promocije. U kombinaciji muzike i govora kroz spotove se nastojala simbolizovati politička ideja, ključna za date izbore. Propagandne poruke su plasirane u formi simplifikacije. To znači da bi javnost efektnije upamtila ono što propagandista želi da ona upamti, efikasnije je objaviti jednu

kratku i sažetu poruku koja rezimira ili po potrebi karikira određeni program, politiku ili ideju. Takva poruka, shodno principu reklame, prenosi se raznim kratkim i upečatljivim formulacijama - „krilaticom“ ili sloganom koji su sažeta formulacija cilja koji treba postići i imaju vrijednost zajedničkog zadatka svih članova neke stranke, grupe i zajednice ili, pak, simbolom (slika, crtež, melodija...) koji za datu društvenu grupu (zajednicu, nacionalnost, narod) ima određenu istorijsku, mitsku ili sakralnu vrijednost. Dakle, u formi lako razumljive formule u kojoj može da se sažme i prepozna određeni politički program i koje će javnost lako moći da upamti (poput: *„Sigurno“, „Da živimo bolje“, „Mi znamo kako“, „Siguran korak“, „Domaćinski za Crnu Goru“, „Gotovo je“, „Svako dobro“, „Crna Gora može“, „Bez dileme“, „Samo najbolji smije“, „Vrijeme je za pravdu“* i sl.). Slogan „Mi znamo kako“ sa početka 90-tih trebalo je da biračima prenese poruku da je Savez komunista u to vrijeme znao koji je pravi put kojim treba voditi Crnu Goru i njene građane. Takođe i slogan „Godine počinju januarom“, imao je cilj da podśeti na januar 1989. godine kada su građani Crne Gore izveli tzv. Antibirokratsku revoluciju, u kojoj su tražili promjene, te je stoga i osmišljen sa ciljem da nagovijesti da će na izborima pobjediti upravo oni, jer, izbori su bili u decembru 1990., a nova godina trebalo je da počne s komunistima u januaru 1991. (A. Rabrenović, 2008:171).

Za prve parlamentarne izbore u nezavisnoj Crnoj Gori i izbore za predśednike opština u Crnoj Gori 10. septembra 2006. godine, političke partije i kandidati nastavili su s kampanjom započetom prije referenduma u Crnoj Gori 21. maja 2006. godine. Vladajuća koalicija nastavila je sa sloganom „Pobjedničkim putem – evo ruka!“ što je bio osnovni slogan s pratećim sloganom „Idemo dalje, Crna Gora!“. Tako su neki kandidati za predśednike opština prikazani kako pružaju ruku zamišljenom potencijalnom glasaču. Tumačenje ove poruke s plakata je višesmisleno.

Na jednoj predizbornoj promociji, potpredśednik Demokratske partije socijalista Svetozar Marović je objasnio da „Evo ruka“ znači da treba pozvati sve one koji do sada nijesu bili za Demokratsku partiju socijalista i Socijaldemokratsku partiju da im se pridruže i glasaju za njih. Prateći slogani za gradonačelnika Podgorice bili su „Znamo šta hoćemo i možemo“, što je previše uopšteno, ne kazuje ništa konkretno, zatim „Nastavljamo siguran evropski put“, „Sasvim pouzdan put za dobro svih građana“ i, na kraju, „Bez dileme vaš“ Miomir Mugoša. Prateći slogani opozicije su „Glavu gore narode“ i „Nek se čuje glas naroda“, „Važni su ljudi“ i „Pravi ljudi za pravu Crnu Goru“, „Neka bude borba neprestana“, „Crna Gora nije na prodaju“ itd. Interesantno je da opozicija koristi neke biblijske elemente u kampanji. Na primjer „Ne“ se kombinuje s Božjim zapovjestima, na primjer „Ne kradi“! itd. Pokret za promjene sa Nebojšom Medojevićem na čelu imao je slogan „10. septembra polažemo zajednički ispit za čisto 10“. Oni su u trku za mandatima na ovim izborima ušli u poslednji čas, jer su do pred izbore bili NVO (slično kao G17 plus u Srbiji 2003. godine). Liberali i Bošnjačka stranka, koalicija koju predvodi Miodrag Živković, nastupa sa sloganom „Ispravni u prošlosti, pravi za budućnost“. Srpska lista nastupila je sa osnovnim sloganom „Poštenije i bolje“, s pratećim sloganom „Mi za nas“, koji je variran prema imenima pojedinih krajeva Crne Gore, npr. „Mi za Zetu“. Filip Vujanović, kandidat Demokratske partije socijalista, je za kampanju 2008. plasirao plakat „Bez dileme“, lider Srpske liste Andrija Mandić, koji je kampanju započeo plakatima „Samo najbolji smije“; predśednik Pokreta za promjene Nebojša Medojević, koji je započeo kampanju plakatom „Budi se, Crna Goro“, a završio plakatom „Da nam služi na čast“. Socijalistička narodna partija kandidovala je Srđana Milića, čiju su kampanju obilježili plakati „Vrijeme je za pravdu“. Program predśedničkog kandidata Socijalističke narodne partije Srđana Milića zas-

nivao se, između ostalog, na nekoliko tačaka: da se zaposle ljudi, oživi privreda, povećaju plate i penzije; raščisti s korupcijom i kriminalom, sa siromaštvom, da se gradi mir, stabilnost i napredak. Na plakatima na kojima je prikazan Milić, pored njegove fotografije stoje i osnovni slogani „Vrijeme je za pravdu“ i „Srđan Milić, predsjednik i u tvoje ime“. Bilo je i plakata sa slikom Milića i sloganom „Vrijeme je za snagu naroda“ i „Narod je vladar Crne Gore“. (A. Rabrenović, 2008:177).

Politički spot kao oblik promocije političkih stavova nametnuo se u Crnoj Gori tek dominacijom televizije nad političkim posterom i radijom krajem 90-tih godina XX vijeka. Kreiran kao kolaž slike i tona, snažne i jednostavne poruke i slogana, tempiran je u udarnim terminima na televiziji i ponavljan danima tokom izbornog ciklusa radi postizanja što jačeg efekta na birače. U spotu prethodnika DPS-a, Saveza komunista Crne Gore iz 1990. pod nazivom „Godine počinju januarom“, prikazan je konj kako snažno galopira kroz snijeg, naredni kadrovi daju panorame prirodnih ljepota Crne Gore, kulturnih znamenitosti, manastir, džamija, fotografija Njegoša i propraćen je instrumentalom „Još ne sviće rujna zora“. Spot se završava porukom, „Mi znamo kako“! U okviru Koalicije za evropsku Crnu Goru, u izbornom spotu SDP-a kaže se: *„Crnogorski je da si Evropljanin, da si svoj na svome – istrajmo za Crnu Goru!“* Poruka spota imala je za cilj persuazivno djelovanje na glasače koji su tek stekli pravo glasa, putem upotrebe dvoje osamnaestogodišnjaka koji govore o stremljenju ka Evropi, putovanjima, sportu, pozitivnom, zdravom, boljem životu i u njemu se prepoznaje upotreba načela segmentacije publike. U spotovima partija na vlasti dominirali su apeli poput, *„Siguran korak“! „Domaćinski za Crnu Goru“! „Svi za Crnu Goru – Crna Gora za sve!“* Tokom kampanje za predšednika Crne Gore 2002. u spotu Filipa Vujanovića pojavljuju se i afirmativno o njemu govore njegov dugogodišnji frizer, prijateljica iz djetinjstva i sa

studija, kolege iz advokature i drugi čiji je opšti zaključak *„da se on izmijenio samo na bolje“*. U sljedećem spotu, nekoliko likova, svak ponaosob izgovara po jednu riječ: kosač na livadi (moja!), poslovan čovjek u kravati (naravno!), đevojka (da!), „obična“ žena (jeste moja!), a spot se završava animacijom teksta i riječima: „Filip Vujanović, predśednik Evropske Crne Gore“. Spot „Domaćinski za Crnu Goru“ u trajanju od 15 sekundi započinje sunčanim danom otvaranjem prozora kuće od strane „obične“ žene , domaćice koju prate riječi „za svaku kuću“, sledeći kadar prikazuje kosača na livadi kojeg prate riječi „za svako selo“, a završava kadrom mladog bračnog para koji zajedno nosi kolica za bebu i koje prate riječi „za svaki grad“. Kroz prikazane tri životne situacije nastojala se uputiti poruka kako onima koji žive na selu, tako i onima u gradu, koji zaslužuju domaćinski da žive. U jednom spotu vladajuće Koalicije za evropsku Crnu Goru govori starica na selu *„Ja samo volim Mila, najviše Mila, i radi moje đece, radi tebe i radi svega u državi“* – Evropska Crna Gora! A stjuardesa crnogorske aviokompanije u drugom spotu apostrofira: *„Naša sledeća destinacija je Evropa – Evropska Crna Gora!*“ Spotove DPS-a, koji se na državnoj televiziji emituju petnaest minuta u udarnom terminu pred glavni TV dnevnik, svojim *prisustvom* uveličali su likovi Dejana Savićevića, Bila Klintona (slika rukovanja sa premijerom Đukanovićem), Tota Kotunja i drugih poznatih ličnosti *(NIN,* 17. oktobar 1996.). I u ovom markentiškom korišćenju poznatih ličnosti ogleda se široko upotrebljavana propagandna tehnika transfera upotrebom „ljudi od ugleda“.

Opozicija je izbornim spotovima nastojala da u što negativnijem kontekstu prikaže stanje i život u Crnoj Gori, nudeći sebe kao „spasonosnu“ alternativu, poput: *„Promjene za Crnu Goru – odlučno danas za pravedno sjutra“* (Koalicija za promjene SNP-SNS-NS). *„Ovo se promijeniti mora“* (đe su korupcija, kriminal, nezaposlenost, siva ekonomija, narkomanija prikazane

u vidu dijagrama sa enormnim porastom). Jedan opozicioni izborni spot propraćen je sljedećim monologom „obične“ žene: *„Svako treba da krene od svoje kuće, da je počisti, sredi. Nekada sam radila, sad se nema posla. Uvijek smo bili časna kuća, sada se moramo dovijati da se preživi. Ovi uz režim milione okreću – država im čuva leđa. Ja hoću to glasno da kažem, ja sam za promjene“!* Poruka ovog spota jasno odražava težnju da se putem povezane simbolike, nekada časne kuće i države, u društvu stvorio nesiguran, krimogeni ambijent praćen izraženom nezaposlenošću. Spot Narodne stranke propraćen je komentarom: „Za dobro Crne Gore, za dobro svih nas, svako dobro!“. Spot Pokreta za promjene prate sledeće riječi: „Možemo! 29. marta učini pravi pokret, zaokruži Pokret za promjene“! a komentar je praćen zaokruživanjem broja sedam na plavoj pozadini. Jedan spot Narodne stranke prati sledeći komentar: „Znaju samo da dijele, množe i oduzimaju. Dijele nam zemlju i ljude, braću i sestre, očeve i sinove. Množe zlo i nesreću, strah i neizvjesnost. Oduzimaju nam najsvetije, obraz i čast, vjeru i dostojanstvo. Pravo na normalan život. Računica je jasna – saberimo se“! Narodna stranka! Komentari su praćeni fotografijama nemaštine i kriminala.

Putem segmentacije publike persuazivno se djelovalo na dio birača koji su u penziji i koji čine respektabilan dio biračkog tijela, pa jedan anoniman penzioner u spotu kaže: *„Časno sam radio i zaradio, treba i ovi mladi da rade, ja sam za promjene*! Crna Gora za promjene – promjene za Crnu Goru“! A u spotu Liberalnog saveza pojavljuje se poruka sljedeće sadržine: *„Ko su oni bili, a ko ti? Jasno je! Đe su oni sada a đe ti? Jasno je! Prevariše li? Ti to znaš! Opljačkaše li? Ti to vidiš! Gurnuše li u kriminal? Ne pitaj! Izdadoše li? Boli! Oće li još? Neće više! Nećeš im dati 20-tog oktobra! Ajmo! Crna Gora može! Liberalni savez Crne Gore!“* Jasne poruke o prevari, pljački, izdaji trebale su da snažno utiču na dio javnost indipendistički

profilisan. U drugom spotu LSCG-a prikazana je scena sa mitinga te partije sa brojnim zastavama i okupljenom publikom a spot se završava krupnim, bijelim i žutim slovima, „Crna Gora – može, LSCG! U spotu SNP-a u kampanji za predśedničke izbore „Srđan Milić i u naše ime“, mladi student iz Šavnika se pita: „Danas mladi ljudi teško žive na selu, nema tu ničeg od onoga što nas interesuje, od onoga što nam treba, nema posla, nema budućnosti, ima li izlaza? Zato Srđan Milić i u moje ime!“ Srđan Milić – predśednik i u tvoje ime! Srpska radikalna stranka za Crnu Goru za razliku od ostalih partija i njihovih spotova nije bila kreativna, tako da se njen spot sastoji samo od fotografije srpskog grba sa dvoglavim orlom iznad koga bijelim slovima piše „Za nas“ a ispod grba naziv partije uz pjesmu „Marš na Drinu“. Albanske i bošnjačke partije u sličnom maniru kreiraju svoje spotove, uz nacionalnu ili stranačku zastavu i muziku.

Kao zanimljiv i neobičan način promocije predśednika jedne partije treba izdvojiti *Facebook party* februar 2009. Srđana Milića predśednika opozicione SNP. Naime, Milić je pozvao sve svoje prijatelje sa društvene mreže facebook.com na kojoj ima kreiran lični profil na druženje uz muziku u restoranu. Očigledno je bila želja inicijatora da se ovim i sličnim potezima SNP predstavi kao moderna evropska stranka. Sličnu funkciju imaju i novogodišnji kokteli, jubileji i stranačke slave.

Prema kvantitativnom pregledu nastupa predśedničkih kandidata tokom predśedničkih izbora oktobra 1997. godine, koji je uradio Radio Crne Gore za period 12. septembar do 21. oktobar, M. Đukanović je na ovom mediju bio prisutan 29.479 sekundi a M. Bulatović 24.503 sekundi, dok su ostali kandidati bili prisutni u rasponu od 5.670 (S. Vujačić) do 14 162 sekunde (N. Stanić) (prema *Monitor,* 13. mart 1998, str. 41). U „završnom izvještaju Centra za monitoring (CEMI)“ objavljenog nakon lokalnih izbora u Podgorici i Herceg Novim u junu 2000. godine, urađen je i monitoring medija u Crnoj Gori. Ovđe ćemo

navesti nekoliko karakterističnih detalja medija-efekata, koji na određen način odslikavaju upotrebu medija u izbornim kampanjama i njihovu (zlo)upotrebu. U pomenutom monitoringu mogu se uočiti upotrebe brojnih propagandnih tehnika, načela, oblika propagandnog djelovanja poput difuzne propagande[34], manipulacije uglovima snimanja i kontrole nad slikom[35], neobjektivnog izvještavanja itd.[36] U periodu 25. april – 1. jun 2000. godine.

---

[34] *Pobjeda* (10. maj 2000.) je na 15-toj strani objavila tekst o prijemu košarkaša i uprave kluba „Budućnost" u skupštini opštine Podgorica povodom osvajanja titule prvaka Jugoslavije. Međutim, košarkaši su pomenuti tek u zadnjoj rečenici, dok je većina teksta posvećena interpretaciji izjave Miomira Mugoše, predšednika odbora Vladinih povjerenika. Iako je prijem priređen u čast košarkaša, na fotografiji je u prvom planu rukovodstvo opštine, dok se košarkaši nalaze u pozadini. Ovđe bi se mogli zapaziti i elementi indirektnog propagandnog djelovanja i upotrebe jedne nepolitične teme (sportske) u političke svrhe, što je i odlika difuznog propagandnog djelovanja. Sa ovim primjerom korespondira i sljedeći: TV CG je 27. maja 2000. u Dnevniku III u informaciji o muzičkom događaju na Skalinama u Herceg Novom nije pomenuto prisustvo predšednika M. Đukanovića, premijera Vujanovića i ministra M. Mugoše, ali je dva puta data slika u kojoj se oni prikazuju u krupnom planu. Slično kao i u prethodnom primjeru – uočljiva je upotreba jednog nepolitičkog događaja (muzičkog) u političke svrhe u izbornoj kampanji u opštini Herceg Novi.

[35] TV CG Dnevnik II i III od 29. maja 2000.: Redovna šednica Savjeta za privatizaciju. Kamera snima članove Savjeta u istoj ravni i podiže se tek toliko da se sa plakata nalijepljenih na zidu može pročitati slogan „Da živimo bolje". Karakterističan primjer upotrebe televizijskog prenosa i priloga, kao i uglova i objekata snimanja (kontrole nad slikom) uz upotrebu tehnike indirektne propagande i prikrivene persuazije.

[36] TV CG Dnevnik III od 16. maja 2000.: U skupštinskom izvještaju spiker govori: *„Od optužbi SNP-a ministar Vojin Đukanović se branio iznoseći realne statističke podatke".* Ovom rečenicom novinar iznoseći lično mišljenje dovodi u pitanje objektivnost podataka na kojima se temelji kritika.

(CEMI, str. 41) opoziciona televizija YU Info prema istraživanju CEMI-a je 66 % prostora davala temama o vlasti u dominantno negativnom kontekstu, dok je Koalicija Jugoslavija „Momir Bulatović“ bila prikazana u izrazito pozitivnom svjetlu. (CEMI str. 42). Tema informativnih emisija državne TV CG je u 98 % slučajeva bila vlast i to u dominantno pozitivnom svjetlu.

Finansiranje stranaka i izbornih kampanja vršeno je iz više izvora: iz budžeta republike predviđana su određena sredstva za parlamentarne stranke, partijskom članarinom, donacijama (novčanim ili materijalnim), prihodima partije (od iznajmljivanja prostora ili opreme).[37] Po zakonu o finansiranju političkih partija, troškovi izborne propagande nijesu smjeli preći iznos od 250 prosječnih zarada u republici (181 DM maj mjesec 2000.), a sekund propagandnog spota u udarnim terminima TV CG koštao je tada 49 DM. (*CEMI, str. 28*). Ovi podaci jasno pokazuju nekoliko bitnih činjenica. Prije svega, zvanični troškovi partije tokom kampanje u svrhu političkog marketinga nijesu smjeli preći ukupan iznos od oko 45.000 DM. Za ovaj limitirani iznos se u udarnom TV terminu moglo zakupiti maksimalno oko 923 sekunde, odnosno samo 15 minuta. Dakle, političke partije su u izbornoj utakmici bile limitirane kako visinom novčanog iznosa za kampanju tako i vremenom za promociju. Naravno da su ovakva pravila pogodovala vlasti jer su joj, osim

[37] Tako je DPS godinama prihodovao sredstva od iznajmljivanja nekretnina bivšeg SKCG, ali i iznajmljujući opremu, poput već pominjanog video zida (video bima). A brojni su bili i primjeri optužbi od strane opozicije na neredovno uplaćivanje sredstava za partije u opštinama u kojima nije bio DPS na vlasti. Dio stranačkih sredstava je tokom izbornih kampanja isplaćivan potencijalnim biračima za pokrivanje njihovih putnih troškova ili u vidu svojevrsnih potvrda i bonova za benzin (vidjeti više u „Respekt“, br. 6, maj 2002.).

ovako limitiranog plaćenog oblika promocije, stajale na raspolaganju i razne varijante „besplatnog predstavljanja“ poput zvaničnih i službenih aktivnosti nosioca državnih funkcija, a koji su istovremeno i partijski funkcioneri. „Dobro upućeni tvrde da je vladajuća partija potrošila pola miliona maraka samo za kupovinu „video-zida“. Procjenjivalo se da je DPS za održavanje brojnih promocija po crnogorskim gradovima utrošio za ovdašnje prilike fantastičnih tri miliona maraka. Za ilustraciju, njihov najjači politički oponent, Narodna sloga, nakon višemjesečne agitacije sakupila je svega 300 hiljada maraka za izbornu kampanju“ *(NIN,* 17. oktobar 1996.). Takođe su, prvenstveno od strane partija na vlasti, široko korišćeni tzv. besplatni oblici promocije, putem publiciteta koji dobijaju članovi vlade, predśednika, direktori javnih preduzeća i sl., naročito tokom izbornih kampanja, kada se aktivnosti ministarstava i ostalih republičkih službi pojačano angažuju. I TV sučeljavanja, debate i dueli postaju neizostavan dio političkog života. Naročito dolaze do izražaja tokom prelomnih izbora 1997. i 1998. godine.

U zaključku bi mogli konstatovati da su putem socijalnog i nacionalnog populizma, indukovanja podjela i animoziteta prema oponentskim opcijama, uz nezaobilaznu terensku agitaciju (od kuće do kuće), korišćena raznovrsna propagandna sredstva i oblici promocije. U dijapazonu od stranačkih obilježja do svih vidova masmedijskog predstavljanja (spotova, debata, tv duela, konferencija za štampu, izjava za javnost, interneta) i propagiranja željenih stavova i ideja, a sve u cilju pridobijanja što veće podrške u javnosti i biračkom tijelu.[38] Osim nezaobilazne

[38] Tokom referendumskog procesa nekoliko godina kasnije, marketinške agencije MAPA (Podgorica) i Inkognito (Beograd) vodile su kampanje koje su bile stereotipne u lansiranju emocionalno sugestivnih apela, simbolički prikazanih u konfrotaciji DA i NE.

interpersonalne komunikacijie i djelovanja partijskih aktivista na terenu, masovni mediji (u prvom redu televizija i štampa) su predstavljali dominantna polja za plasiranje političkih poruka javnosti i glasačima.

OSNOVI DEMORATIJE I NJEN NASTANAK U CRNOJ GORI

Svetlana Mišković

Today, each society has its form of the governing system, but we can say that there are more democratic states than those with nondemocratic governing system. Systems of government are of different kind and some are better than the others. Societies in which principles are breached are under those in which that isn't the case. In that context, this article deals with the range of democracy in Montenegro.

Država kao samostalni mehanizam vlasti ima svoj uređeni sistem putem kojeg izražava i sprovodi volju. *Ta se volja smatra suverenom, a to se svojstvo pripisuje i samoj državi.*[1] U državi se odvijaju sve osnovne društvene funkcije i zadovoljavaju se osnovne društvene potrebe, pa s toga, državno uređenje jedne zemlje utiče na društveni život pojedinca, i samim tim, zajednice u cjelini. Danas, u XXI vijeku, svako društvo mora imati svoju formu državnog uređenja, i prisutna je situacija da je znatno veći broj demokratski uređenih država u odnosu na one u kojima još uvijek postoji nedemokratski oblik uređenja vlasti.

[1] Pavle Jovanović, „Politika i politička nauka", u: Pavle Jovanović, Nenad Dimitrijević, Milan Popović: *Savremeni politički sistemi*, Podgorica: Univerzitet Crne Gore, Cetinje, štamparija Obod, 1998., str. 29.

Mi vidimo da su državna uređenja različita po vrsti i da su jedna gora, a druga bolja. Jer oni oblici u kojima se griješi i odstupa od načela moraju da budu ispod onih u kojima se to ne čini[2]. Imajući u vidu ovo, veoma je važno koji tip državnog uređenja egzistira u određenoj državi.

Osnovna distinkcija između demokratskih i nedemokratskih političkih režima je postojanje izborne konkurencije i kompeticije, kao i učešće građana u glasanju, u skladu sa zakonom. Završetkom „Hladnog rata“ i rušenjem Berlinskog zida označen je raspad komunizma. Raspadom Sovjetskog Saveza i druge dvije manje federacije (SFRJ i Čehoslovačke) otpočeo je proces stvaranja „mladih demokratija“. Usvajanje zapadnih ideja i vrijednosti, u cjelini, obilježili su novi svjetski poredak na istoku Evrope. Oslobađanjem od totalitarnih režima, zemlje nove demokratije su počele da se pretvaraju postepeno u „nove države nacije“, što je bila novina za međunarodnu zajednicu, ali isto tako i jedna vrsta opasnosti od novih konflikata. Demokratizacija je složen proces i podrazumijeva sprovođenje radikalnih promjena u gotovo svim segmentima političkog života. Proces u kojem autoritarni režimi mijenjaju svoje funkcionisanje okrećući se poštovanju političkih i građanskih prava naziva se liberalizacija. Međutim, proces demokratizacije je znatno obuhvatniji jer podrazumijeva mijenjanje osnova prethodnog autoritarnog sistema, odnosno, potpuni prekid sa njim.

Za razvoj demokratije važni su istorijska pozadina, socijalno-kulturne karakteristike i stabilnost institucija u novoformiranom sistemu. Zbog ovoga su „mlade demokratije“ bile suočene sa brojnim izazovima jer su, osim demokratije, usvajale cjelokupan sistem vrijednosti sa Zapada. Ono što su demokratske zemlje Zapada poznavale i gradile godinama, postkomunističke zemlje su usvajale za relativno kratko vrijeme.

---

[2] Aristotel, *Politika*, Beograd: BIGZ, 2003 (Beograd: Velika filozofska biblioteka), str. 60.

Politički razvoj Crne Gore umnogome determiniše moderne demokratske procese, zato kratak osvrt na tu istoriju može biti od koristi za razumijevanje njenih specifičnosti.

U periodu od 1852. do 1905. Crna Gora je sekularna država, ima državno-statusni rang knjaževine, i organizovana je strogo centralistički. Nakon međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu, 13. jula 1878. znatno je ojačana funkcija države, a država je postala višenacionalna i viševjerska. *Oblik vladavine u ovom periodu se zove prosvijećeni apsolutizam – pravno neograničena vlast Knjaza Gospodara*[3].

Donošenjem ustava 1905. godine uspostavljena je ustavna parlamentarna monarhija, koja je postojala do 1918. U ovom periodu Crna Gora je bila monarhija sa ustavnom ograničenom vlašću. Glavni organi su bili: knjaz/gospodar, Narodno predstavništvo/Narodna skupština, Ministarski savjet, Državni savjet i Glavna državna kontrola, a sudstvo je bilo nezavisno.[4] Nijedan od ovih organa nije imao apsolutnu vlast. Ovaj period je poznat po tome što je Crna Gora proglašena za kraljevinu, 1910. godine

Na kraju Prvog svjetskog rata, 1918. godine u Crnoj Gori je uveden vojno – civilni totalitarizam, nelegalno i nelegitimno uspostavljen odlukom Podgoričke skupštine 26. novembra. Ovom odlukom je ukinuta država Crna Gora i njena teritorija je pripojena Srbiji.

Bez državnog subjektiviteta Crna Gora je u unitarnoj jugoslovenskoj kraljevini i sa njenim političkim sistemom. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je bila apsolutna monarhija do 1921. kada je donesen ustav koji ju je odredio kao državu unitarističkog uređenja, bez decentralizacije i dekoncentracije

---

[3] Mijat Šuković, *Politički sistem novovjekovne države Crne Gore od 1796. do 1992.*; presjek istorijskog razvoja, str. 129

[4] Mijat Šuković, *Politički sistem novovjekovne države Crne Gore od 1796. do 1992.*; presjek istorijskog razvoja, str. 208

vlasti. Država je monarhija, a kralj je glavni organ vlasti. Kralj učestvuje u vršenju sve tri grane vlasti - zakonodavnoj, sudskoj i izvršnoj. U periodu od 1929. do 1941. godine Crna Gora je bila u sastavu Kraljevine Jugoslavije, koja je od 1929. godine bila ustavna monarhija. Za vrijeme rata AVNOJ i CASNO odredili su federativni karakter buduće Jugoslavije. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je postojala u periodu od 1945. do 1992. godien – a Crna Gora se dobrovoljno pridružila federaciji i prihvatila obavezu da njeno državno ustrojstvo i politički sistem budu saglasni sa državnim ustrojstvom i političkim sistemom federacije. Glavne karakteristike zemlje su bile socijalistička usmjerenost i marksistička komunistička ideologija. U okviru ove federacije, Crna Gora je ustavom od 3. novembra 1946. godine uspostavljena kao narodna država republikanskog oblika.

Raspadom SFRJ, četiri zemlje (Slovenija, Hrvatska, BiH i Makedonija) su postale samostalne, a Srbija i Crna Gora su 27. aprila 1992. stvorile Saveznu Republiku Jugoslaviju - federativnu državu, čiji je centralistički federalizam bio na štetu Crne Gore. Organi Crne Gore nijesu priznavali savezne organe i njihove propise, i nijesu učestvovali u finansiranju federacije. Uvođenjem eura kao svoje monete i uobličavanjem privrednog sistema, Crna Gora se znatno udaljava od Srbije. Nefunkcionisanja Savezne Republike Jugoslavije i nezadovoljstvo Crne Gore neravnopravnim udjelom u vlasti, rezultirali su stvaranjem Državne zajednice Srbije i Crne Gore. Ovo je bila državna tvorevina konfederalnog tipa. Nakon nefunkcionisanja konfederacije, 21. maja 2006. godine u Crnoj Gori je sproveden referendum kojim je stvorena je nezavisna država Crna Gora. Politički sistem Crne Gore se određuje kao parlamentarni sistem sa predśednikom.

Raspad socijalizma 1989. i 1990. godine nije označio nestanak „starog društva“, jer je ono u nešto izmijenjenom obliku i dalje bilo osnov djelovanja ključnih političkih institucija novoizgrađenog

poretka. Sve postkomunističke zemlje su imale slične karakteristike - proizvod dugogodišnje dominacije real-socijalizma. Ovo zadržavanje osobina prethodnog režima je uveliko usporavalo i otežavalo proces uspostavljanja demokratije. Pored ovog, bitan problem koji se nametao bio je uspostavljanje tržišne privrede, zato što je dominacija državnog vlasništva nad privatnim proizvela sputavanje private inicijative. Interesne razlike između grupa i slojeva društva bile su minimalne i pojedinačni interesi su bili u sjenci real-socijalizma. Pojedinac se u ovakvom sistemu oslanjao na državu zato što su sve sfere društva bile pod njenom strogom kontrolom. Nakon promjena devedesetih godina došlo je do zaokreta kako u formiranju novog državnog uređenja tako i u formiranju ličnosti, jer demokratija sa sobom nosi konkurentnost u svim sferama. U novom okruženju, pojedinac je morao više da koristi svoj potencijal a u manjoj mjeri da se oslanja na državu, pa je tako došlo i do stvaranja „novog“ društvenog karaktera. U izmijenjenom sistemu vrijednosti pojedinac pronalazi način da postigne svoje ciljeve. Organizovanje slobodnog tržišta zahtijevalo je posebne napore koji su podrazumijevali potpunu eliminaciju elemenata ekonomije real-socijalizma. Ovaj proces je promijenio i sastav društva, izdvajajući sloj bogataša koji su u velikom broju bili i pripadnici bivših komunističkih partija i svoje nekadašnje veze pretvorili u svoju prednost i korak ka privrednom kapitalu. Na drugoj strani, stvoren je brojniji sloj društva koji je podređen izvjesnom broju bogataša. Ove razlike su bile veće u početnoj fazi uspostavljanja demokratije, ali su postepeno ublažene zahvaljujući velikim investicijama SAD-a i zemalja zapadne Evrope. Pomoću njih su privrede postkomunističkih zemalja ostvarivale brži napredak. Zemlje centralne i jugoistočne Evrope su siromašne i u njima se odvija ubrzana transformacija državne u tržišnu ekonomiju.

Vladajuće komunističke partije su odluke donosile rukovodeći se svrsishodnošću, smatrajući ovaj princip bitnijim

od principa zakonitosti. Ovakvo nasljeđe je dovodilo do nepovjerenja u pravo što je otežavalo ostvarivanje vladavine prava koja je najvažniji uslov za konsolidaciju demokratije. Kao dodatak na ovo javlja se nepovjerenje u političke institucije i procedure.

Još jedan bitan problem je etnički problem - nacionalna homogenost i etnički problem kao bitan faktor stabilnosti demokratije. Većina postkomunističkih zemalja je izrazito etnički heterogena što je u pojedinima (Hrvatska, BiH, Srbija - Kosovo, Rusija - Čečenija, Ingušetija…) izazvalo slabije ili intenzivnije etničke sukobe. Dugo godina je potiskivana etnička samosvijest pojedinih grupa, a buđenje te etničke samosvijesti je bio uzrok ratne drame u nekim zemljama. Rat je izabran kao sredstvo rješavanja pitanja državnosti i očuvanja svog identiteta. Takav slučaj je bio sa SFRJ, đe je prekid sa komunizmom nastavljen u krvavi rat, jedan od najbrutalnijih od Drugog svjetskog rata. Crna Gora nije etnički homogena zemlja ali je stepen zadovoljstva etničkih manjina najveći među zemljama u regionu. U Crnoj Gori je, kao i u drugim zemljama prisutan proces stvaranja modernog identiteta, uz isticanje istorijskog nasljeđa, obnovu crkve i imenovanje jezika.

Postkomunistička ili postsocijalistička tranzicija je istorijski proces poslije 1989. godine. Ova tranzicija je neizbježno bar dvostruka. To je prvo, prelaz iz poretka jednopartijskog ideološko-političkog monopola u višepartijsku takmičarsku demokratiju. To je, zatim, prelaz iz dirigovane, planske ekonomije sredstvima u državnoj svojini na otvorenu tržišnu ekonomiju zasnovanu na privatnoj svojini i profitu.[5]

Dok su se Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska i Slovenija uspješno suočavale sa tranzicijom, u Crnoj Gori, Srbiji, Albaniji, BiH i Hrvatskoj vlast je odlagala ulazak u tranziciju (koji je bio neizbježan), tako da je ovđe taj proces počeo 5 do 10 godina kasnije.

---

[5] Pavle Jovanović, *Tranzicionizam: Refleksije o postkomunističkoj tranziciji,* Podgorica: CID, 2006. - Biblioteka Politea / CID, Podgorica, str. 19.

U Crnoj Gori je dolazak do tranzicije i njeno sprovođenje išlo na teži način nego kod ostalih postkomunističkih zemalja (osim Srbije), a glavni razlog za to je problem državnosti, koji je bio baziran na jakim etničkim osnovama, odnosno teritorijalnom etno-federalizmu.

Prvi višestranački izbori nakon Drugog svjetskog rata održani su krajem burne 1990. godine, i na taj način je Crna Gora, 9. decembra formalno označila raskid sa jednostranačkim komunističkim sistemom. Ostale republike bivše SFRJ (osim Srbije) učinile su to nešto ranije. Razvoj, pravac, intenzitet i dinamika procesa transformacije sistema političke reprezentacije bili su uslovljeni mnoštvom različitih faktora.

U Crnoj Gori su postojale dvije tranzicije - prva 1989. i druga 1996. U prvoj tranziciji je došlo do eliminisanja s vlasti konkretne rukovodeće garniture, ali ne i sistema. Naime, masovne demonstracije u Podgorici 10. i 11. januara 1989. godine, dovele su do uklanjanja partijskog i državnog rukovodstva, ali nijesu zahtijevale stvaranje nove partije. Ovaj događaj je poznat kao *obračun unutar komunističke elite*[6], i nakon prevrata nije stvorena nova politička stranka, nego su lideri ovog pokreta preuzeli vodeće funkcije unutar Saveza komunista. Lideri januarskog pokreta bili su članovi Saveza komunista Crne Gore i Jugoslavije i organizacija – SSRN (Socijalistički savez radnog naroda) i SSO (Savez socijalističke omladine). Sam pokret nije bio usmjeren na rušenje komunističkog i izgradnju demokratskog režima, već je bio usmjeren na konkretnu rukovodeću garnituru i stvaranje nove, unutar iste partije. Ideja o političkom pluralizmu je postojala i pored toga što su se ovi događaji odvijali prije pada Berlinskog zida (novembra 1989). Čak je u aprilu 1989. godine, Savez komunista Crne Gore istakao interesovanje za ideju o

[6] mr Srđan Darmanović, *Demokratske tranzicije u Južnoj i Istočnoj Evropi*, doktorska disertacija, Univerzitet Crne Gore, Pravni Fakultet, Podgorica 2002, str. 185.

političkom pluralizmu. Glavni lideri nakon prevrata su bili Momir Bulatović budući predśednik i Milo Đukanović - budući premijer Crne Gore, koji su do 1996. godine bili saradnici u jednoj partiji, a nakon toga postaju politički protivnici - pripadnici dvije različite partije, proizašle iz one prethodne.

Novoobrazovani pluralistički poredak nije označio jasan prekid sa socijalizmom. Partije nastale iz komunističke partije (ranije monopolističke), bez značajnijih reformi, su ubjedljivo pobijedile opoziciju na prvim pluralističkim izborima, u decembru 1990. Ove partije nijesu prekinule vezu sa starim režimom, ističući dvosmisleni stav prema procesu privatizacije. Post-januarska vlada je prihvatila demokratiju, višepartijski sistem, ljudska prava i slobode, ali stvoreni režim je bio nedovoljno određeni i dvostruki, u kojem su autoritarni elementi bili dominantni u odnosu na demokratske. Ovaj period je bio obilježen preplitanjem elemenata iz oba režima. Demokratska partija socijalista je bila dominantna i istakla se kao velika stranka. Period 1990-1996. godine može se označiti kao poluautoritarni ili autoritarno-demokratski režim (jedna partija vlada na monopolistički način ali uz postojanje opozicije).

Druga tranzicija je započela novembra 1996. godine rascjepom u vladajućoj partiji nakon pobjede na parlamentarnim izborima. Sukob se odigrao na liniji predśednik ili premijer odnosno režimski reformisti protiv režimskih konzervativaca. Ovo dovodi do pregovora i kreiranja Sporazuma o minimunu principa za razvoj demokratske infrastrukture u Crnoj Gori, koji je potpisan 1. septembra 1997. Sporazumom je opozicija dobila garancije za održavanje slobodnih i fer izbora ubuduće, što je predstavljalo jedan od osnovnih temelja uspostavljanja demokratije u Crnoj Gori. Nakon ovog nastaje period takmičarskih i neizvjesnih, slobodnih i fer izbora, čime Crna Gora ulazi u fazu izborne demokratije. Na osnovu ovog se može reći da je stvarna tranzicija u Crnoj Gori počela 1997., a ne 1989. godine, a

dovršena je tek 5. oktobra 2000., padom Miloševićevog režima. Politički sistem Crne Gore se određuje kao parlamentarni sistem sa predśednikom.

Posljedica pola vijeka komunizma je borba između dvije opcije: tradicionalističke i proevropske. Tradicionalistička opcija je imala prevagu nad proevropskom opcijom na izborima 1990, 1992. i 1996. Do preokreta dolazi 1997, kao posljedica internog sukoba u vladajućem DPS-u, formiranjem dvije strane. Tradicionalističko krilo je izašlo iz partije i stvorilo novu Socijalističku narodnu partiju, a zastupnici proevropske ideje su ostali unutar DPS-a. Nakon podjele, DPS pobjeđuje na parlamentarnim izborima 1998.

Ovaj raspad je bio prelomna tačka u političkoj orjentaciji Crne Gore jer je *nakon raspada DPS-SNP počela ubrzana programska transformacija DPS-a*[7]*,* koja je bitno redefinisala svoja stanovišta i prihvatila demokratiju, tržišnu privredu, učešće u evroatlanskim integracijama. Koaliciona vlada formirana nakon izbora 1998. preuzela je korake ka privatizaciji. Tako se DPS na dimenziji ljevica-desnica približio centru (više lijevom), a SNP je i dalje ostao na lijevoj strani. Međutim, i crnogorska opozicija je postepeno počela da prihvata ideje demokratije i da ih primjenjuje, naročito nakon dešavanja u Srbiji 5. oktobra (izgubila je i podršku), tako da je zauzela umjereno lijevu poziciju. Podjela na pristalice snažnijih promjena i približavanje EU (evropeiste) i pristalice „statusa quo“ (tradicionaliste) je postepeno dobila još jedno obilježje: indipendentisti-federalisti, tj. stvaranje suverene države Crne Gore ili federacija sa Srbijom. Udaljavanje ideja je rezultiralo referendumom, 21. maja 2006. kada je većina crnogorskih građana (55,5%) glasala za nezavisnost državu Crnu Goru sa punim međunarodno-pravnim subjektivitetom.

---

[7] Vladimir Goati, *Političke partije i partijski sistemi,* Podgorica, Fakultet političkih nauka: Univerzitet Crne Gore, 2008., str. 301.

Uspostavljanje i postizanje visokog stepena demokratičnosti društva je proces koji može da se odvija dugi niz godina, u zavisnosti od spremnosti i sposobnosti države da usvoji i poštuje demokratska načela. *Pobjeda demokratije nad komunističkom diktaturom ne pretvara se odmah u kraj svih diktatura: to je napola pobjeda. Demokratija je pobijedila kao princip legitimiteta: to je mnogo, ali to nije sve. Međutim, tržišni sistem pobjeđuje u svemu: to je potpuna pobjeda. Ekonomski poraz komunizma je još teži od njegovog političkog poraza.*[8]

Demokratsko konstituisanje političkih poredaka zasniva se na priznavanju opšteg, jednakog, neposrednog i tajnog izbornog prava. Međusobna borba političkih partija, neregularni birački spisak, nezakonita djelatnost organa za sprovođenje izbora, nizak nivo političke kulture - neki su od faktora koji ometaju regularno sprovođenje ovog prava. Zato je važno da se izbori održavaju dovoljno često da bi autoritet vlade održavao volju naroda.

U svim nekadašnjim socijalističkim zemljama dominiraju proporcionalni izborni sistemi. Prisutan je bio postupan prelazak sa većinskih na proporcionalne izborne sisteme, što je uglavnom određivano interesima tadašnjih političkih elita. Nakon opredeljenja za prelazak na proporcionalni izborni sistem došlo i do određene vrste manipulisanja, uvođenjem većeg broja izbornih jedinica i njihovim drugačijim teritorijalnim rasporedom. Đovani Sartori smatra da je izborni sistem u postkomunističkim zemljama odigrao značajnu ulogu, ističući da je *reinženjering i odabir izbornog sistema bio fundamentalan za (re)konstituisanje demokratije u postsocijalističkim društvima.*[9]

Posebnost izbornog sistema Crne Gore predstavlja činjenica da je u njoj od uvođenja višepartizma, 1990. godine postojao

---

[8] Đovani Sartori, *Demokratija, šta je to?* Podgorica, CID, 2001, str. 274

[9] Đovani Sartori, *Uporedni ustavni inženjering: strukture, podsticaji i ishodi* , Filip Višnjić, Beograd, 2003, str. 36-7.

proporcionalni izborni sistem. Jedino je u međuvremenu varirao broj izbornih jedinica (1-14), kao i visina izbornog cenzusa - od 3 do 5%. Danas je cjelokupna teritorija Crne Gore definisana kao jedna izborna jedinica, izborni census je relativno nizak - 3%, a mandati se raspodeljuju na osnovu Dontove metode. U Crnoj Gori postoje zatvorene neblokirane liste, što znači da su njihovi podnosioci u obavezi da polovinu osvojenih mandata rasporede prema redosljedu koji je utvrđen na izbornoj listi tokom kandidovanja, a ostatak može da bude izmijenjen. U Crnoj Gori se putem izbora ostvaruje i afirmativna akcija za pripadnike albanske, bošnjačke i hrvatske etničke zajednice

Političke partije su odigrale ključnu ulogu u procesima tranzicija iz autoritarnog u demokratski poredak, o čemu govori činjenica da su zemlje centrale i jugoistočne Evrope (među kojima i Crna Gora) kao glavni zahtjev u procesu tranzicije isticali zahtjev za slobodnim i fer višepartijskim izborima. I upravo na ovom zahtjevu temeljila se demokratija u ovim zemljama (Slovenija, Mađarska, Poljska, Češka, Slovačka), dovodeći do prve mirne smjene vlasti – od komunističkih partija do novoformiranih opozicionih partija. U onoj mjeri u kojoj su se zemlje centralne i jugoistočne Evrope formirale kao moderne demokratije, po uzoru na zemlje stabilne demokratije, u toj su mjeri i njihove partije bivale suočavane sa problemima stabilnih demokratija. Partije koje su nastale u Evropi i SAD-u uticale su na formiranje partija u drugim djelovima svijeta.

Postkomunističke zemlje su se razlikovale u odnosu na razvijenije zapadne zemlje. Razlog za jedan dio razlika su vrijednosti koje su zemlje komunističkog bloka dijelile, ali, *veliki dio razlika posljedica je „vremenske dimenzije“ jer su partije postkomunističkih zemalja nastale 1989. i 1990., dok partije zemalja stabilne demokratije imaju „iza sebe“ više decenija, a u nekim slučajevima i oko dvije stotine godina postojanja.*[10] Partije

[10] Vladimir Goati, navedeno djelo, str. 286.

postkomunističkih zemalja imaju kraću istoriju, i zato nastoje da se što brže organizaciono učvrste.

I pored ovakvog stava o važnosti partija za demokratiju, pojedini autori su nastojali da istaknu njihovu nepotrebnost i mogućnost zamjene drugim oblicima udruživanja – privremenim partijama, masovnim pokretima, sindikatima, ekološkim pokretima i drugim organizacijama. Među autorima koji su vjerovali u nepotrebnost partija bio je i Ostrogorski koji se zalagao za obrazovanje *„privremenih partija“ koje bi prestale da djeluju ostvarivanjem cilja radi kojeg su osnovane*[11]. Ova ideja ipak nije ostvarena, a pokušaj marginalizacije partija (Vašington u SAD-u i De Gol u Francuskoj) govori o neophodnoj funkciji partija u demokratskim procesima. One omogućavaju da se veliki broj ideja, ciljeva, vrijednosti i planova pretvori u određeni politički program o kojem će građani moći da odluče na izborima.

Demokratija počiva na pretpostavci da je sloboda pojedinca i njegovo pravo da odlučuje jedan od temelja socijalnih i političkih odnosa. Individuale slobode su podignute na znatno viši nivo nego u drugim sistemima, i svaki društveni odnos u sebi sadrži funkciju odbrane i unapređenja sloboda. Jedan od osnovnih zadataka demokratije jeste da isticanjem oslobođenja ličnosti i teorije o prirodnim pravima čovjeka pronalazi, podržava i stvara kult individue.

---

[11] Vladimir Goati, *Političke partije i partijski sistemi*, Podgorica, Fakultet političkih nauka: Univerzitet Crne Gore, 2008, str. 12.

NJEGOŠEV EFEKAT U FOKUSU LORDA REJLIJA

Vukota Babović

Knowing about the interest which the great Montenegrin thinker, poet and statesman Petar Petrović Njegoš showed for acoustics and optics, the author Prof Vukota Babović tells about an acoustic experiment which Njegoš performed in one church in Naples in 1851 which was identical to the experiment which the famous physicist Lord Reilly created and performed half a century later.

Vladar. U proljeće 1851. godine pjesnik i vladar Crne Gore, Petar II Petrović Njegoš nije kod kuće, ni u kancelarijama na Cetinju. Eno ga po Evropi, obilazi Italiju, dugo je u Napulju. Skoro da ne čita, malo piše i žestoko kašlje. Ne može da pobijedi nemilu suvu bolest.

Razlozi za pjesnikovo izbivanje iz domovine su mnogostruki i složeni: prosvjetiteljski, politički, turistički, stvaralački... Ponajprije, zdravstveni i metafizički. Žudi za misterijama Mediterana i kuša jesu li sutoni na Siciliji išta melemniji od bokeljskih. Ne uspijeva da spoji dva dobra. Podneblje u kojem na podlozi plodne antičke umjetnosti buja renesansna kultura i žari prosvjetiteljski duh prija romantičarskim zanosima, ali nažalost ne zacjeljuje kaverne u grudima. Vladika ide na Vezuv, viđa prijatne i zaludne ličnosti, gleda Rafaela i jede grožđe i pomorandže. Ali je šetan, i zabrinut.

Jedno iskustvo iz Pomorskog muzeja ne izbija mu iz glave[1]. Kustos mu je skrenuo pažnju na svetioničku tehnologiju prošlosti, ne propustivši da naglasi da su trenutno u primjeni moderni optički sistemi koje je patentirao francuski naučnik i inžinjer Augustin-Jean Fresnel. Pjesnika je zainteresovao detalj iz biografije ovog interesantnog Francuza – bio je primjeran đak čuvene nacionalne obrazovne institucije *Ecole Polytechnique* u Parizu, potom istaknuti fizičar i reformator prevaziđenih optičkih teorija. To na stranu, pogodile su ga riječi da je istraživač umro premlad, u 38. godini života (kad je Petar tek ulazio u tinejdžerske godine) – od suve bolesti.

Znoji se vladika u košmarnoj napolitanskoj noći, čini mu se da je vazduh koji nadire sa Tirenskog mora smolast; uplašen je saznanjem da je i francuska medicina nemoćna. Informaciju doživljava kao zlosutno predskazanje: u trideset osmoj je. Koliko najesen ugušiće ga cetinjske magle.

Tmuran i izmožden dočekuje jutra: izmiče mu vrijeme.

Do pronalaska streptomicina bijaše ostalo nešto više od sto godina (cijela vječnost za neutješnog crnogorskog bonika).

Putopisac. Ljubomir, sin Mateje Nenadovića, jedan dvadesetpetogodišnjak od Valjeva eno ga u to isto vrijeme na školovanju i usavršavanju u Evropi. Uči on po Dositejevoj formuli: otići. Talentovan je i pismen. Putuje, gleda i bilježi. Piše *Pisma* odasvud. Rečenica mu je moderna, a nabrekla kao živica iz njegove Brankovine. Imao je od koga da čuje i nauči. Otac mu je pisac znamenitih *Memoara*, knjige koju su iz duška čitali i vispreni, i sumnjala i erudite. Prota je tamo živo opisao prve godine Prvog srpskog ustanka.

[1] Za ovu tvrdnju ne postoje materijalni dokazi. Autor koristi mistifikaciju kao literarni postupak ofantastičenja ovđe adekvatan za dosezanje pritajenih kognitivnih ciljeva.

(Nije svejedno koje izdanje ove kultne knjige čitate: „nacionalni“ radnici su to ili ono, ovđe ili onđe prepravili, dodali, po patriotskoj procjeni i izostavili. Ostalo je dosta autentičnog i poslije krivotvorenja.)

Danas kada je u modi da kroz romane špaciraju istim drumom istorijske i fiktivne ličnosti, poznati i anonimni, Protin narativ je svakako šik! Štivo koje je uzbudljivo pročitati poslije vijeka ili dva od nastanka. To se zove „imati spisateljske sreće“. Ali vratimo se potomku.

Kad je riječ o turizmu, ispovijediću se, ako nije većma zazorno: pitam se iza svake tačke, iza svake zapete, odakle ljudima toliko novca da putuju i često, i daleko i dugo? Vladari zar ne haju za takva pitanja. Ali evo mudri Mateja piše, sa pedantnošću računovođe, kako je „zatvarao finansijsku konstrukciju“ za svoja putovanja. Sin – ne; u Ljubomirovim *Pismima iz Italije* nema ni slova o brašnjeniku, ne znamo pošto je kilo hljeba u tuđini. Predlažem da malo nervozniji čitalac preskoči donji pasus u zagradama – ionako nije u vezi sa osnovnom poentom članka.

(U tekstu *Načertanija* iz 1844. Ilije Garašanina, koji je nedavno prenijela *Matica* [1], bili smo u prilici da pročitamo autorovu preporuku Vladi ondašnje Srbije da pronađe oštroumne, dokone i vjerne ljude koji će ispitati stanje u okolnim zemljama (tu je pomenuta i Crna Gora) i potom referisati; slijedi ovaj citat: „Ovim agentima nužno je dati nastavljenija kojim će načinima ove zemlje obići i proputovati. Između pročeg treba im naznačiti koja mesta i koja lica treba naročito da upoznadu i da izvide. Pored materijalnih inštrukcija treba im dati jednu obštu, glavnu inštrukciju, u kojoj ćedu biti...“. Zbog cilja „opšteg sojedinjenja Srbstva“ „ove mlade ljude pored ostalih treba osobito nadziravati i vaspitavati tako da njihovih radom sasvim obvlada ona spasitelna ideja opšteg sjedinjenja i velikog napretka.“ Izričito se preporučuje: „Neka Srbija i u Crnoj Gori primjer Rusije sljeduje i

neka dade Vladiki pravilnu svakogodišnju potporu u novcu. – Srbija će na ovaj način za malu cjenu imati prijateljstvo zemlje, koja najmanje 10.000 brdnih vojnika postaviti može.“)

Akustički eksperiment. Putevi crnogorskog vladara i srpskog putopisca ukrstili su se u Napulju u proljeće 1851. Nenadović piše da je do susreta došlo sasvim slučajno, kada se pred ruskom crkvom tučio sa Njegoševim perjanikom Vukalom. Od prvog susreta, vladar i putopisac su nerazdvojni.

Igraju šaha (Vladika nema strpljenja za tu igru). Jedu pomorandže i grožđe. Razgovaraju o slobodi i prosvjeti. Suverenu Crne Gore bolest je za vratom. Penju se na Vezuv. Biskaju po muzejima, razgledaju starine Pompeje i Herkulanuma. Posmatraju Rafaelove slike. Idu tragovima Cicerona i Adrijana. Sad obratite pažnju:

U jednom napuljskom hramu desio se zanimljiv slučaj. Vladika i pratioci izvode – akustički fizički eksperiment. Taj je događaj mogao biti više od zabave!

Pogledajmo prvo kako Ljubomir opisuje dogodovštinu. Radi komfora čitanja najbolje je da priložimo fotokopiju relevantnog dijela rukopisa[2].

> у другом неком великом храму такав је акустичан свод да смо се у њему дуже забављали - један стане с једне стране уз дувар, други према њему с друге стране уз дувар, а трећи стане на средину; од оне двојице један прислони уво на дувар и све чује лепо шта онај с друге стране уз дувар шапће, а онај што у средини храма стоји ништа не чује. Глас пролази уз дувар, па иде испод свода ономе другом.

[3] Ljubomir Nenadović, *Pisma iz Italije*, Prosveta, 1963, Beograd. Strana 44.

Mnogi značajni crkveni objekti po svijetu diče se nekom vrstom specifične mistike. Bez pojma čuda hrišćanstvo bi presahlo. Tamo đe su sahranjeni sveci suze se jave niz freske, krv kaplje iz relikvije, čuju se uzdasi odonud... Eto, u tom istom Neapolju u katedrali *Duomo di Napoli* čuva se relikvija sa prahom krvi svetog Junuarijusa. Prve subote u mjesecu maju, i 19. septembra takođe, iznosi se ta posuda i dogodi se čudo: likvefakcija krvi. (Ako mirakolo efekt izostane, kuku Napuljcima, veliko se zlo valja iza Vezuva.) Oskudni su podaci u citatu, te ne znamo nije li se Njegošev akustički efekat isto dogodio u rečenoj katedrali?

Pa govori li nam Ljubomir o takvim transcendenci-jama? Ne, riječ je o čistom fizičkom opitu, pri tom naučno svježem zapažanju u momentu izvođenja! Mnogi lucidni čitači *Memoara*, ovđe i u Srbiji, za više od stoljeća, propustili su da komentarišu ovaj izuzetno interesantan detalj.

Skoro dramski napeto vidimo scenu: Njegoš uz zid nešto važno šapuće, s druge strane Ljubomir napregnuto sluša a potom kratko sa uzbuđenjem odrešito odgovara. Vukalo u sredini, neobaviješten, zvijera lijevo i desno.

Rejlijev rad. U drugoj polovini devetnaestog vijeka bio je Englez Lord Rejli (William Rayleigh 1842-1919) istaknuti ekspert klasične fizike. Zajedno sa Kelvinom, bio je referentna tačka za svoje kolege: kad se njegovi računi dobijeni na principima klasične fizike ne bi slagali sa opitima, kolege nijesu ispravljale račun, nego principe.

U vrijeme kad je Njegoš šaputao sa Ljubomirom, Rejli je bio devetogodišnji dječak. Šezdeset godina kasnije, već kao nobelovac, Rejli je svestrano rasvijetlio efekt šaputanja [3].

Saznanja o ovoj pojavi, u evropskoj prirodnjačkoj praksi, vezana su za njeno ispoljavanje u londonskoj katedrali Svetog Pavla (St Paul's Cathedral). Zato se Rejli usmjerio u svom radu

na konkretne podatke koji važe baš za ovu konstrukciju. Na slici 1 prikazali smo relevantni nivo londonske katedrale. Do nivoa

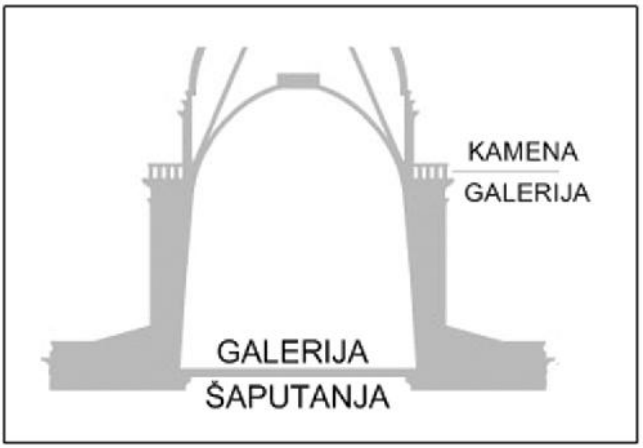

Slika 1 Relevantni nivo katedrale sv. Pavla u Londonu

akustičke galerije treba savladati 259 stepenika (30 metara od poda katedrale). Ako čitaoca zanima, visina ove galerije (do gornje, kamene galerije) iznosi 23 metra. Prečnik galerije šaputanja je 32 metra.

Zamislimo osobu koja stoji lijevo uz sami zid i tiho govori. Osoba koja bi stajala na drugom kraju dijametra galerija, dakle na našoj šemi uz sami desni zid, odlično bi čula i razumjela šta je rečeno, premda je udaljena od izvora glasa cijelih 32 metra.

Mada vrstan matematičar i teoretičar, Rejli je bio zaljubljenik u fizičke eksperimente. Danas izgleda zadivljujuće, ali je riješio da napravi model Galerije šaputanja i posljedice skrupulozno ispita. (Sve se to dešava mnogo decenija posle Njegoševog napuljskog akustičkog iskustva.) Napravio sam skicu Rejlijevog fizičkog modela i postupka mjerenja, slika 2. Obična svirala može zamijeniti šaptača (Š), a plamen svijeće može stajati umjesto

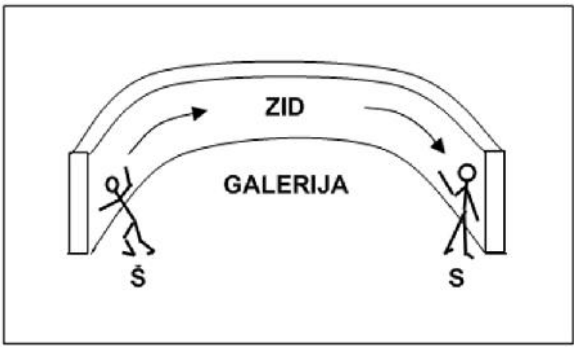

Slika 2. Površina zida kao zvučna vođica na galeriji

slušaoca (S). Kada zvučni talasi stignu do plamena, ovaj leluja i očigledno detektuje da je zvuk stigao do tog mjesta. Prva naša pretpostavka je da je zvuk putovao do plamena najkraćim putem, po pravoj liniji od Š do S. Ali uopšte nije tako! Modifikacijom eksperimenta (slika 3) pokazao je Rejli da je zvuk stigao do detektora „puzeći“ uza zid (viđeti strelice na slici 2). Rejli je stavio prepreku P, jedan ekran na putu talasa. Sa ekranom na zidu, prestaju lelujanja plamena – zvuk više ne može da stigne na odredište. Time je Rejli eksperimentalno

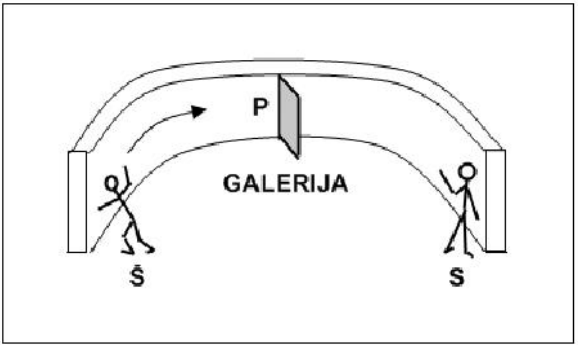

Slika 3. Na zidu je prepreka P i zvuk se prekida

dokazao da se zvučni talasi tako prostiru da je razdvojna površina zida i vazduha njihova fizička vođica. Ostalo je autoru da ovu ideju i matematički obradi, što je on i učinio; danas se u fizici akustički talasi ove vrste zovu po imenu pronalazača: Rejlijevi talasi. Energija talasa, ispostavlja se, koncentrisana je u relativno uskom pojasu oko razdvojne površine. Dosta uzani ekran blokirao je prolazak zvuka. Dakle, ako slušalac stoji u tom energetskom pojasu, on čuje šapat. Van tog pojasa, podalje od zida, šapat više nije čujan. Interesantno je da se baš šapat jasnije čuje od normalne riječi. Uzrok tome je činjenica da je šapat bogatiji komponentama visoke učestanosti, a teorija pokazuje da je pojas čujnosti širi za visoke učestanosti. Uz to, baš u cilindričnoj geometriji (nekog hrama) sporije opada jačina zvuka sa rastojanjem od površine[4].

Zaključne napomene. Ovaj tekst sam prvobitno zamislio da se naslanja na moj nedavni izvještaj o motivima fizike u beletristici [5]. Tamo sam nagovijestio da ću posebno jednom nešto reći o Njegoševim fascinacijama akustikom i optikom. Ovo je dio tog duga.

I tako, akustička proba koju je izvršila mala Njegoševa družina u nekom hramu u Napulju 1851. godine bila je svojevrsni prototip eksperimenta koji će poslije više od pola vijeka zamisliti, izvesti i osvijetliti Lord Rejli (koji „izlazi iz grmena velikoga“) i uvrstiti u svoja sabrana naučna djela. Na Rejlijev rad od prije sto godina reaguje, sve do danas, priličan broj fizičara svojim prilozima u naučnim časopisima; samo kao ilustraciju tog procesa navodim reference [6-8].

Nas ništa ne sprječava da na crnogorskim univerzitetima nazovemo ovu turističku akustičku zabavu „Njegošev efekt“. To bi bio jedan mali bezazleni, „sebični“ postupak, no koji je, kako vidimo, i solidno utemeljen.

Jesu li Petar i Ljubomir slučajno i nezavisno otkrili Rejlijeve

talase, tragajući za kvalitetom odjeka u hramovima („U jednom hramu pucao je Vukalo, po zapovesti Vladičinoj, iz puške, da čujemo kako se eho razleže.“)? Možda je priču iz Londona donio neki turista Englez („Rusi beže u Italiju od mraza, a Englezi od magle.“)? Ne znam odgovore na ovakva pitanje, *Pisma* ne otkrivaju suštinu pobude.

Ostalo je još da se osvrnem na ono mjesto koje smo gore zaobišli. Šta je Njegoš šapnuo Ljubomiru, a da Vukalo nije čuo? Vladika je tiho i razgovijetno rekao: „Dođi na Cetinje!“. Ozaren, mladi Ljubomir, pred kojim je karijera, prošaputao je: „Gledaću svakako!“.

Vukalo se zbunjen osvrtao.

Reference

[1] Program spoljne politike Ilije Garašanina na koncu 1844. god, Matica, br 46/47, godina XII, ljeto-jesen 2011, s. 395.

[2] Ljubomir Nenadović, Pisma iz Italije, Prosveta, 1963, Beograd. Strana 44.

[3] Rayleigh L (1912) Scientific Papers, The problem of the whispering gallery (Cambridge University, Cambridge, England), 5, pp 617–620.

[4] J. Walker, The flying circus of physics, John Willey & Sons, Inc. New York 1980.

[5] Vukota Babović, Fizika u beletristici, Matica broj 43, godina XI, Jesen 2010, s. 103-126.

[6] C. V. Raman & G. A. Sutherland, Whispering-Gallery Phenomena at St. Paul's Cathedral, Nature, 108, 8 Sept 1921.

[7] A E Bate, Note on the whispering gallery of St Paul's Cathedral, London, Proc. Phys. Soc, issue 2 (1 March 1938).

[8] T. Tachizaki, O. Matsuda, A. A. Maznev and O. B. Wright, Acoustic whispering-gallery modes generated and dynamically imaged using ultrashort light pulses, Phys. Rev. B 81, 165434, 2010.

ANDRIĆEVI ESEJI O NJEGOŠU

Lidija Vukčević

The author writes about nine short essays of Ivo Andrić on Njegoš. Some were written on the occasion of jubilees dedicated to Njegoš, whereas some were written as comments during the reading of works of this great Montenegrin writer and thinker.

Kritika Ive Andrića o Njegošu oblikovana je u devet kraćih eseja. Neki su pisani povodom godišnjica Njegoševih a neki su vjerojatno posljedica Andrićevih komentara uz čitanje Njegoša. U izdanju Sabranih djela, knjiga II, eseja ogleda i članaka, pod glasovitim naslovom Andrićeva govora povodom dodjele Nobelove nagrade, *Umetnik i njegovo delo* esejima o Njegošu pripada počasno uvodno i prvo mjesto. Nakon Njegoša dolazi Vuk Karadžić a obojica pod zajedničkim naslovom *Večna prisutnost*. Nijedan od Andrićevih eseja o Njegošu ne studira neko cjelovito određeno književno djelo ovoga pisca. Andrić promatra Petra I. Petrovića Njegoša u svjetlu neke, rekli bismo, unaprijed zadane poetike: prvi je esej posvećen Njegošu kao junaku kosovske misli, kako glasi i njegov naslov, drugi osvjetljava Njegošev boravak u Italiji, treći studira bilješke Ljube Nenadovića o tom boravku, četvrti govori o Njegoševoj čovječnosti, peti meditira o svjetlosti Njegoševa djela, šesti kazuje o

Njegošu kao piscu, sedmi govori o vječnoj prisutnosti pjesnikovoj, osmi određuje pjesnikov odnos prema kulturi a deveti rasvjetljava manje poznate momente iz Njegoševe prepiske.

Andrićevi eseji nisu ujednačeni ni esejističkom dikcijom, ni autorskom znatiželjom, ni umjetničkom snagom. Jedni su pisani apodiktički, drugi s emfatičkim oduševljenjem. Treći su intonirani svečarski, jubilarno. Ono što im je zajedničko i pojavljuje se kao jedinstvena stilska konstanta jest izostajanje tipično andrićevske točke gledišta: hladnoće, strogoće, suzdržanosti u promatranju i kazivanju.

Čini se kao da je Andrić želeći se približiti romantičarskom idealu pjesnika i književnog barda uspostavio neku vrstu empatijskog odnosa prema Njegošu. Stoga je odabrao „romantičarski“ ton svojeg esejističkog kazivanja, u duhu s Njegoševim načinom pisanja.

Na taj je način približio Njegoša čitatelju, ali se približio is am velikom uzoru književnosti XIX. stoljeća.

Uvodni esej pod naslovom *Njegoš kao tragični junak kosovske misli* pun je apriornih i apodiktičkih iskaza. Sugeriran tezom u naslovu eseja, tekst se razvija i raste u smjeru konzekvencija ideje da je u kosovskom mitu „početak i kraj Njegoševe drame“, i da je Njegoš sam „prototip kosovskog borca“. Nasljeđujući književni kod romantizma, Andrić se iskazuje njegovom stilematikom:

„I kao pesnik i kao vladalac i kao čovek on je čisto oličenje kosovske borbe, poraza i nesalomljive nade“.

I kao dokaz svom inicijalnom apodiktičkom frazemu podastire tezu:

„Ova je drama počela na Kosovu“.

Andrić se koristi brižljivim načinom književnog filologa, napominjući da je riječ *Kosovo* uz riječ *Bog* najčešće upotrijebljena riječ u *Gorskom vijencu*. Ova naizgled bezazlena, pozitivna ideja gotovo da ima nesagledive semantičke posljedice i potencijale. Ona je, naime, vrlo blizu konstatacije da dvije riječi

- *Kosovo* i *Bog* - nose sav značenjski i filozofski potencijal teksta, i time zapravo, čine dvije osovine, dvije jednakopravne poluge na kojima počiva književno djelo *Gorski vijenac*. Proširujući opseg značenja poetskog inventara, Andrić nešto dalje tvrdi:

„Ali nisu samo misao i poezija predeli za kosovsku tradiciju. Ona je za Njegoša život sam“.

Time esencijalno proširuje do egzistencijalnog. Ovo semantičko, pa stoga i ontološko proširivanje vidljivo je i u drugim andrićevskim čitanjima Njegoša. Da bi argumentirao svoju tvrdnju - jer ne zaboravimo, Andrić je ne samo pisac, beletrist i esejist, već i brižni histor -navodi momente iz Njegoševe prepiske s Rusima i Turcima, gdje je gotovo u pravilu inicijalna fraza u tekstu pisma:

„Od padenija našeg carstva“.

Smatram da Andrićev argument nije i najčvršći. Najprije stoga što kultura XIX. stoljeća, kao uostalom i galantnog stoljeća, njeguje u korespondenciji, nadasve diplomatskoj, neka stalna mjesta, topose, koje zatim varira, opetujući ih u mnogim inačicama.

Idući dalje u svojim apriorizmima Andrić tvrdi:

„I samo u toj svetlosti razumljivi su sudbina i delo Njegoševo“.

Ovako apodiktične Andrićeve teze uskraćuju mogućnost poliperspektivnosti u poimanju Njegoševa djela.

Bez neke vrste teorijske polifonije nemoguće je čitati i razumjeti romantičnog pjesnika. Smatramo da je Andrić u namjeri da se približi i razumije Njegoša vladara, ne samo pjesnika, morao nasljedovati romatičku emfazu i donekle hiperbolu, kazujući o velikom pjesniku romantizma ovako:

„Od tog trenutka, u premladom knezu, koji će se pokazati kao bogomdan pesnik i uman vladalac, odigravaće se niz tragičnih sukoba koji će ogorčati i prekratiti njegov život, ali i izoštriti njegovu misao i podići njegov duh do visina do kojih se uzdižu samo najviši i najbolji duhovi sveta“.

U argumentaciji koja slijedi Andrić afirmira zanimljivu tezu o trojstvu Njegoševe ličnosti: vladike, vladaoca i pesnika, kako kaže. I Njegoševi suvremenici bili su svjesni troobraznosti autorove pojave a i sam pjesnik u nešto drugačijoj verziji ponavlja zapažanja Sime Milutinovića i Medakovića - da je varvarin među knezovima i knez među varvarima - dajući tako još jedan dramatski ton svojem pozivu pjesnika, vladara i knjaza crnogorskog.

Nastavljajući dalje i proširujući svoja zapažanja o „trojedinom“ Njegošu, Andrić napominje o pjesnikovoj „visokoj misli i velikoj preosetljivosti“, koje su „u sudaru sa stvarnošću“.

Ova u osnovi antitetična konstatacija izvjesna je priprema za ideju o Njegoševu agnosticizmu i pesimizmu koji su posve u duhu poetičkih koncepcija romantizma.

Zamjećujemo kako je Andrićeva kritika Njegoša utemeljena u dobroj mjeri biografski, pa je u tom smislu on anticipator novije i moderne američke kritike, koja se oslanja na biografski znak i važnost životopisa u piščevu djelu. Međutim, Andrić je odveć pronicljiv kritičar da bi se zadržao samo na kodu biografije.

Lucidan u svojim detekcijama prethodnika nove tradicije, Andrić Njegoša tumači njim samim, njegovom poezijom. Evo kako objašnjava glasoviti stih *Vijenca*:

„Neka bude što biti ne može“:

„nije nigde ni u poeziji sveta ni u sudbini naroda našao strašnije lozinke“.

Njegošev filozofski ali u isti mah vrlo intiman stih - u pogledu konstitucije tragičnog glavnog protagonista djela vladike Danila - Andrić tumači kao izraz „samoubilačkog apsurda“, odnosno „pozitivnog nihilizma“.

Je li to Andrić čitao Njegoša ipak iz perspektve filozofije egzistencije XIX. i XX. stoljeća?

Držimo da je naprotiv, navedeni stih posljedica unutarnjeg dinamizma drame koja se s tom *lozinikom* počinje rastvarati, ali

i izvjesnog kolektivnog vitalizma koji se u samorefleksiji autora počinje aktualizirati. Drugačije kazano: iz prostora potencijalnog, mogućeg *djelatno* se seli u prostor historijskog, stvarnog.

Svakako da se gospodar Crne Gore i njen najveći pjesnik XIX. st. morao kretati unutar tragično zadanih koordinata putanje svoje sudbine i sudbine svoga naroda. Kako su ova dva pola tragično antitetički suprotstavljena u njegovoj ličnosti tako ih i Ivo Andrić sagledava u njihovoj dvoznačnosti:

„Njegoševa borba odigrava se istovremeno na dva plana, na fizičkom i duhovnom, na nebeskom i zemnom."

Mitski smisao ove borbe Andrić kritičar vidi i u autorskoj konstataciji pjesnika:

„Sam sam i mučenik na ovim stijenama, kao Prometej na Kavkazu".

Premda konfesionalnost Njegoševa priznanja premašuje i romantičarsku poetiku, dotičući načas i onu klasicističku, značajnija je kroz snagu i svjesnost samopromatranja Njegoševa, nego po silini usporedbe. Autorefleksija koja spoznaje pjesničku ulogu, upotreba simbola ukradene vatre, vrijednost i smisao žrtve, opravdavaju Andrićevu tezu o Njegošu kao iznimnoj pojavi kulture i književnosti XIX. stoljeća. Moderni nobelovac u romantičarskoj borbi sa stihijom vidi skriveni semantem „sudara dveju stihija, Istoka i Zapada". Govoreći o iznimnosti pojave koja stoji na raskršću dviju civilizacija, proširuje svoj ogled ključnom i tipično andrićevskom univerzalističkom stilizacijom:

„U tu borbu stihija bili su zavitlani i bačeni svi... sa istim smislom, istim junaštvom i istom verom u pravednost svoje stvari".

Andrić kao filozofski nastrojen pisac ne propušta nijednu priliku u kritici Njegoša da ne izloži svoje ne samo literarne i poetičke ideje i opservacije, već i političke stavove. Jedno od središnjih mjesta Andrićeva tumačenja Njegoša jest pismo koje pjesnik upućuje skadarskom veziru Osman-paši. Vrlo brižljivo Andrić analizira ovaj tekst, pomno ga studirajući i navodeći pismo

u integralnom obliku. Kao najavu citata pisma Andrić zamjećuje da je ono „smelo i proročansko“, ali i „vrlo malo poznato pismo“. Dalje Andrić kaže kako se u njemu „iza fasade dinarske retorike i obligatnog cnogorskog patosa krije velika i tragična istina naše istorije i odražava kosovska koncepcija Njegoševog poziva“.

Pretpostavljamo da je Andrić odabrao epistolarni tekst kako bi jednostavnije afirmirao svoju inicijalnu i apodiktičnu tvrdnju o kosovskoj dimenziji njegoševske misli.

Međutim, Njegoševo pismo pokazuje i neke druge znatne osobine: visok stupanj autorove obrazovanosti i prosvijećenosti, argumentaciju i izgradnju teksta koje su utemeljene povijesno, filozofski i lingvistički. Točno je da je tzv. svjetski duh u XIX. stoljeću obuhvaćao i uključivao različite semantičke perspektive. *Poliperspektivnost kazivanja* teško je bilo ostvariti u jednom strogo zadanom i ograničenom žanru kao što je diplomatsko pismo.

Doista je zanimljivo promatrati kako jedan gotovo dokumentaristički žanr Njegoš pretvara u politički, moralno i filozofski intoniran *literarni tekst*, naročito na ravni ideja i njihovih stilskih uobličenja.

Već na samom početku svoga pisma kao da se Njegoš tonom izravnog kazivanja odlučuje za metaforičku igru koju mu je nametnuo vezir svojom ciničnom primjedbom o „neopranim srcima“. Njegoš odgovara: „s neljudima prinuđen je čovjek da se neljudski vlada“. Ovim se iskazom gotovo izravno nastavlja na svoj poetem iz *Gorskoga vijenca*, vrlo dobro poznat u južnoslavenskim književnostima i kulturama: „zlo činiti onome ko zlo čini tu zločina nema nikakvoga“.

Navodimo ovaj paralelizam kao potvrdu naše teze o neproturječnoj antitetičnosti Njegoševe poetike. Uz to, za razliku od Andrića, mislimo da biografsko trojstvo Njegoševe ličnosti - uloge pjesnika, vladike i kneza - nije moralo biti samo i isključivo paradoks javnog i osobnog, političkog i poetskog. Kao što su

nerješive aporije u logici, područje stvarnosti zasićeno je nemogućim proturječjima kojih je mladi vladar morao biti svjestan. U praksi njegove stvarnosti na djelu su ne samo tri oblika jedinstvenog entiteta i egzistencije, već je prisutan i generativni *elan vital*, iz kojeg se razvijao autorov stvaralački genij.

Ilustracije radi: da nije bilo *tragičnog izbora* protagonista vladike Danila u odluci za istragu poturica u najpoznatijem djelu Njegoševu, ne bi bilo ni neprekidnog promišljanja, zdvajanja, skepse, tipične za kršćanske sumnje u moralnost ovakve odluke. Niti bi takav tragični izbor imao za posljedicu i bolnu refleksiju u ispravnost istrage; ona postaje središnje mjesto *Gorskog vijenca*. Moralno, filozofsko, pa stoga i poetičko.

Ako i rezonira kao retorička igra, ova dvojba dvostruko projiciranog autora/naratora, njegovi tragični izbori u funkciji su dramske tenzije. U formi diplomatskog pisma Njegoš namiruje svoju egzistencijalnu osamu pisca i vladara. Onu istu osamu koju u drugačijim okolnostima iskazuje ovako: „Ja sam inokosan, ja sam sirak“.

Izravnost tona kazivanja, eksplicitnost koja se ne libi intimnosti, rijedak je primjer u romantičarskoj literaturi. Čak i kada je riječ o strožem žanru pisma. I posebno kad je ono diplomatskog i povijesnog karaktera. Naizmjenično podizanje i spuštanje tona i načina kazivanja u ovome pismu nije sasvim u duhu diplomatskih namjera autora. S druge strane, dinamičnost njegove literarnosti nezatomljiva je. Ujedno je pismo vrlo plodotvoran primjer romantičarskog stila koji voli kontrast i antitezu, metaforu i alegoriju.

Da bismo ilustrirali tipičnu, njegoševsku povišenosti tona donosimo jednu metaforizaciju:

„Crna Gora biće dovijek almaz u vitešku krunu“.

Čini nam se da Andrić propušta neke važne okolnosti historijskog konteksta kad se usredotočuje samo na, kako je on naziva „čeličnu shemu kosovske misli“. Krećući se unutar svoje

misaone zamke, Andrić možda i nesvjesno podliježe romantičarskoj poetici kad u jednoj opasci napominje:

„Život je i za njega, kao za stare Germane, jedino i isključivo rat“.

Navodeći još jednom autorovu refleksiju o sebi kao varvarinu među knezovima i knezu među varvarima, Andrić je naziva *oprečnom egzistencijom*, smatrajući da je na djelu „tragično proturječje“. Bliži smo ideji da je na djelu *plodotvorni paradoks* koji je bio utoliko plodotvorniji koliko bio proturječniji. Naravno, Andrić je bio duboko svjestan njegoševske poetike i literarnosti i na mnogim mjestima u svojim esejima Njegoševo književno djelo prikazao kao najbolje na ovom jeziku, ili kako kaže: „po vrednosti ogromno Njegoševo delo“.

Istodobno Andrić ne propušta nijednu priliku da bi argumentirao svoju inicijalnu argumentaciju - poetem o kosovskoj misli kao središnjoj u Njegoševoj poetici.

Tako na primjer kaže da su *Gorski vijenac* i *Lažni car Šćepan Mali* „isključivo postavljeni u službu kosovske misli“, da bi već u sljedećoj tvrdnji promišljao ovako:

„Pa i sama *Luča mikorokozma* iako sva od metafizičkih preokupacija, nije bez veze s njome: i preko podvesnih aluzija i analogija“.

Ovakve konstatacije po svojoj su prirodi eksluzivne i apriorne. Najprije stoga što na temelju jedne refleksije isključuju sve ostale i sugeriraju sve sljedeće. Ujedno oslabljuju Andrićevu ozbiljnu zadubljenost u Njegoševo djelo. Ponavljamo, kao da Andrić previđa Njegoševo poetičko mnogoglasje, pa vlastitoj kritici uskraćuje poliperspektivnost. Shvatiti Njegoševo djelo kao prototip kosovske sudbine nije sasvim utemeljeno već i s historijskog stanovišta.

To bi značilo revolucionarnost XIX. stoljeća , njegovu buku i bijes, ne samo staviti u drugi plan ili ostaviti po strani, već i sasvim isključiti. Lišiti XIX. vijek njegove konkretne povijesne pozornice znači lišiti ga i njegove književne scene.

Njegoševo djelo, ne samo u krucijalnom epu, već i drugim djelima, aludira na proturječno XVII. stoljeće već i izravno polemizira s njim. Čak i tada kad se čini da ga problematizira iz perspektive nekog drugog vremena, kao što to čini u *Gorskome vijencu*.

Andrić svodi mnogostrukost njegoševskog filozofskog znaka na jednu i jedinstvenu refleksiju koja je sadržana u temeljnoj ideji o kosovskom mitu kao središnjem misaonom i moralnom stožeru oko kojeg se okuplja sva ostala filozofska građa Njegoševe poezije. Smatramo takvo shvaćanje donekle nepravednim prema Njegoševu književnom djelu.

Naravno, nemamo pravo nijekati simboličku snagu kosovskog mita i njegovih odjeka u XIX. stoljeću. Pjesnik Njegoš plodotvorno ih je koristio kao sistem simboličkih, alegorijskih, metaforičkih tehnika kojima naznačuje ono što bi se moglo dogoditi ukoliko se ne uzme u obzir ono što se uistinu već dogodilo, rečeno jezikom aristotelovske poetike.

Ipak, njegoševski filozofem uključuje i mnoge druge mitopoeteme. Antičke i atičke, i nacionalne i plemenske, i evropske i univerzalističke, mikrokozmičke i kozmičke.

Andrić kao da previđa ove aspekte Njegoševe misli i čvrsto se drži uvriježenog mjesta o mnogostoljetnom ehu kosovske tragedije.

U tekstu koji slijedi u Andrićevim esejima o duhovnosti Njegoševa pjesništva i koji je gotovo izravan nastavak njegovih primjedbi o pjesnikovoj nepozvanosti za vladiku i svećenika, stoji:

„U celoj našoj književnosti mi nemamo poezije koja bi bila bliža Bogu i koja bi to bila na uzvišeniji način. To je za nas dosta, jer to je sve“.

Ovako jednostavna, sažeta konstatacija kojom nobelovac u poziciji kritičara vlastite književne tradicije prikazuje kako se može govoriti jednostavnim načinom o religioznosti njegoševskog pjesništva, bez dvojbi i bez usporedbi, stavlja vladiku i pjesnika u sam vrh umjetničkog ostvarenja na svom, ili kako

on kaže, našem jeziku. Zanimljivo je promatrati kako andrićevski izraz raste u svojoj emfatičkoj frazi: od apodiktične ali stilski gotovo neutralne afirmacije o poeziji koja je najbliža Bogu Andrić gradacijom nijansira prema semantičkoj univerzalizaciji gdje govori o Njegoševoj poeziji koja je nesravnjiva s drugima, da bi poentirao frazom koja ponovo zadobiva oznake gnomskog izraza. Svjestan Njegoševa genija Andrić ga vidi kao goetheovskog junaka. Dakle sasvim unutar romantičarskog koda:

„Tragedija čiji tok pratimo, ima svoje trenutke pomračenja i njen junak trenutke svoje slabosti“.

Ili:

„Tragedija završiće se kao svaka tragedija: propašću glavnog junaka i docnije, pobedom njegove misli“.

Gledano tako, u rasvjeti romantičarskog poimanja tragedije, Njegoševo djelo još se više uvećava i dobiva na svojoj prometejskoj snazi. Kako bi upotpunio i zaokružio svoju goetheovsku analogiju, Andrić naziva pjesnikova sudruga Ljubu Nenadovića Njegoševim Eckermannom. Paralela upućuje na najmanje tri stvari: prvo, da Andrić nije smatrao najrelevantnijima književne medije, jezik, kulturu i književnu povijest u svojoj usporedbi. Jer Goethe izrasta iz znatno veće književne tradicije od one koja prethodi Njegošu. Andrić ih svejedno stavlja u ravnopravan položaj. Drugo, Andrić sasvim zapostavlja veličinu Goetheova opusa spram Njegoševa. Ova konzekvencija također nije bez važnosti i književnohistorijskih omjera. Treće, Andrić se ne obazire na neposrednu prethodnicu klasicizma u većini evropskih literatura koju je Njegoš morao sam nadoknaditi svojim djelom. Goethe je neposredni izdanak klasicističkih strujanja, koje su prepoznatljive u njegovu ranom sentimentalizmu. U tome smislu, smislu velikih romatičarskih analogija, Andrić koristi i Nenadovićevu primjedbu o Njegošu koji je „sumoran kao Byron“, da bi što potpunije mogao graditi svoju *romanticističku kritiku* Njegoša unutar sljedećih zadanih koordinata romantičarskih prosedea:

Njegoš je iznimni, nadareni, nesretni i tragični genij. Sam je i povijesni i donekle literarni lik, determiniran romantičnim fatumom svoje sudbine kratkog života i prerane smrti.

Goetheovski i byronovski je zadan pa je stoga ne samo tragični protagonist svoga vremena obilježen svjetskom boli, već i tragični duhovni i svjetovni vladar jednog tragičnog naroda.

Njegoševa pocijepanost vladike i gospodara, mitropolita i kneza, još je jedan prilog za biografiju tragičnog i proturječnog genija koji je pjesnički talent morao dijeliti s vladarskim i duhovnim pozivom.

Crnogorski pjesnik prva je pojava u nacionalnoj književnosti modernoga doba koja nadilazi svoje vrijeme nagovješćujući romantizam XIX. stoljeća, ali i mnoge književne postupke realističke i simbolističke književnosti ovih prostora.

Njegoš je također prva pojava svjetske književnosti na prostorima južnoslavenskih literatura, pjesnik koji svojim djelom nadmašuje svoje doba a svojim poetskim i filozofskim znakom osvjetljava i naše vrijeme.

Uz ove konstatacije, kojih je Andrić svjestan, napominjući ih u nešto manje eksplicitnom obliku navodimo i jednu odliku Njegoševa pjesničkog genija koja je promakla našem nobelovcu. Svevremenost i sveprisutnost pjesničkih ideja u Njegoševom poetskom djelu.

Njegoš ne promišlja samo kozmopolitizam svoga vremena. On proročanski najavljuje nova vremena koja će uslijediti, sabirući ih antičkom mitografijom, srednjevjekovnim misticizmom, grčkom dijalektikom u novovjeku osjećajnost i modernitet. Stoga njegove povijesne dileme i danas čitamo kao globalne: najavljuju XX. stoljeće koje ni s novim milenijem nije završilo. Pažljivo promatrajući univerzalnu partikularnost – da se izrazimo paradoksom - Njegoševe misli, i naše vrijeme mogli bismo iščitavati na nov način.

Zapažamo također da je Andrić u svojim esejima o Njegošu odstupio ne samo od uobičajene i akademske kritike pozitivistički

utemeljenje, već se donekle udaljio i od vlastite književne tehnologije koja je vrlo prepoznaljiva. Izostali su prividna hladnoću i objektivacija pripovijedanja i opažanja, glavni znakovi Andrićeva pisma. Ponesen stvarnom veličinom Njegoševa romantičnog genija, Andrić je, ispisujući svoju kritiku utemeljenu biografski, povijesno i filozofski, nerijetko svoj ton kazivanja uzdizao prema emfatičkoj frazi da bi svojom poznatom tehnikom univerzalizacije tražio stvarnu mjeru veličine Njegoševa rukopisa.

Shvaćamo to najprije kao vraćanje duga vlastitoj književnoj i umjetničkoj tradiciji. Dakle, onoj na koju se Andrić naslanjao i iz koje je crpio. Potom i kao znatiželju novijeg genija literature za nebeletrističke tekstove starijeg. Devet eseja koje je posvetio Njegošu, Andrić je ispisao s dužnim poštovanjem i posvećenošću. Upozorio je na dalekosežnost njegoševskog pisanja, promatranja i poimanja. U tom pogledu i danas je dragocjeno studirati Andrićeve eseje o Njegošu. Možda najprije stoga što tako imamo priliku spoznavati kako jedan mlađi patrijarh naracije gleda u svoga starijeg učitelja epike. Njegoša pjesnika i proroka, barda i vladiku Andrić vidi u svjetlu njegove povijesne uloge. Zapažamo kako se nije lako nosio s njegoševskom poetikom i politikom. Obojica su remetili kategorije univerzalnog i povijesnog. Svaki u domeni svojeg vremena, obojica iz središta iste jezične osjećajnosti. Imaginarni dijalog koji svojom kritikom Andrić uspostavlja s Njegošem shvaćamo i kao težnju da se propitaju vlastiti poetički i životni izbori.

Citati prema:

Ivo Andrić: *Umetnik i njegovo delo,* eseji, ogledi i članci, II. dio Svjetlost, Mladost Sarajevo, Zagreb 1977.

P. P. Njegoš: *Izabrana dela,* Narodna knjiga, Beograd, 1964.

DOSTOJEVSKI U CRNOJ GORI

Gojko Čelebić

The first mention of Dostoyevsky in South Slavs dates back to 1847, and in Montenegro quarter of a century later, when in 1884 two notes on this great Russian writer occurred in the magazine "Crnogorka". The author discusses about the influence of the work of Dostoyevsky from that time until the postmodern art, as well as the key impact on époques, styles and genres.

Prvi pomen o Dostojevskom kod Južnih Slovena datira iz 1847. godine,[1] koliko je dosad poznato, a kod Crnogoraca četvrt vijeka kasnije. Godine 1884, naime, u *Crnogorki* se pojavljuju dvije bilješke o tada još neprežaljenom piscu.[2] Prva javlja o njemačkom, druga o francuskom prevodu *Zločina i kazne.*

Ovaj kriminalistički roman mogao je biti povod da se autorovo ime spomene kod nas i ranije, možda dok se ni štamparski slog prvog izdanja nije bio osušio, a u Rusiji se upravo bila razgorela polemika oko njega (1867).[3] Te godine je, naime, crno-

[1] Up. *Podunavka*, 21. 02. 1847, br. 8, 32.

[2] Up. *Crnogorka*, 1884, 172, 272.

[3] Pisci A. Krajevski, N. Strahov, N. Ahšarumov bili su uključeni u polemiku a nekako u isto vrijeme, kada je *Zločin i kazna* pala pod štamparski slog, izvjesni student Danilov ubije i opljačka zelenaša Popova i njegovu sluškinju, te autor iz inostranstva, ali s pozivom na polemiku, piše Majkovu: „Njihovim

gorska zvanična delegacija, na čijem čelu je bio vojvoda Petar Vukotić sa Čeva, povodom Sveslovenske etnografske izložbe u Moskvi posjetila Rusiju i bila primljena kod ruskog cara.[4]

Govor na prijemu delegata održao je Orest Miler, prijatelj i prvi biograf Dostojevskog.[5]

Članovi delegacije sreli su se tom prilikom u prijestonici, kao i u Petrogradu s diplomatama, javnim radnicima, učenjacima i piscima – među njima i s ponajboljim drugom Dostojevskog, pjesnikom Apolonom Majkovim. No, o eventualnim saznanjima ovih naših ljudi iz delegacije o autoru već slavnog romana, izgleda, nema pomena.

Uostalom, Dostojevski je već u aprilu mjesecu od svojih povjerilaca pobjegao u inostranstvo,[6] a u vrijeme izložbe, i boravka crnogorske delegacije, bio zaokupljen jednim od dva zanimanja u svom „evropskom egzilu“ – ili je pisao *Idiota* (započet u septembru 1867. u Ženevi, okončan u januaru 1869. u Firenci), ili, pak, sjedio za kockarskim stolom i igrao rulet.

---

realizmom ne možeš objasniti ni stoti dio realnih činjenica koje su se dogodile. A mi smo našim idealizmom prorokovali čak i činjenice...“ Up: N. Nasetkin: *Enciklopedija Dostojevski*, prevela Neda Andrić-Radojević, CIP, Podgorica, 2004, 52.

[4] Up. Dr M. Prelog: *Pout´ Slowanů do Moskvy*, Orbis, Praha, 1931, 48.

[5] Up. *Srpske novine*, 1867, br. 68.

[6] „In april 1867, Dostoevsky and his young bride Anna Grigorevna left Russia planning to remain abroad for several months. They returned only in July 1871. (...) This period also saw the growth of his messianic dreams for Russia and the deepening of his hostility toward western Europe.“ Up: Linda Ivanitz: *Dostoevsky and the Russian People*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, 133.

Prvi pomen kod nas slaže se s vremenom kada pisca otkrivaju Francuzi, među prvima vikont de Vogije (E. Melhior de Vogüé, 1848 – 1910, književni kritičar, diplomata, putopisac, arheolog).[7]

Žid (André Guide, 1869 – 1951, Nobelova nagrada 1947), uprkos tome što je, kao urednik Galimara (Gallimard), odbio Prustov roman *U traganju za izgubljenim vremenom* (sic!), na početku je XX vijeka, ali i dugo kasnije, bio arbitar francuskog javnog mnjenja, i napao je Vogijea. Ne zato što Vogije otkrio ruskog pisca, nego što je to objavio mlako.

Vogijeove tekstove o Dostojevskom prvi je od naših pisaca čitao Marko Car i, u svom *Velikom Varvarinu* (1898), kompilirao francuskog vikonta počev od naslova. (Vogije se „branio necivilizovanošću autora – zbog čega taj svijet nije mogao da učini blizak našem, francuskom“, i Žid se svom zemljaku opravdano podsmjeva u lice u *Figaro*-u od 4. aprila 1911).

Uprkos tome, Carev opsežni ogled – možda najbolji južnoslovenski prikaz o autoru *Idiota* u XIX vijeku – i danas, na svoj način, čuva ljepotu i snagu.

No, za nas je važnija pažnja samog ruskog pisca, posvećena Crnoj Gori i Crnogorcima u najtežem času: 1876 godine. Kada je izbio rat Dostojevski je, u svom *Dnevniku pisca*, mobilizovao rusko javno mnjenje za podršku u borbi protiv Turske.

---

[7] „... Pošto je napravio plemeniti gest da na srebrnom tanjiru svoje elokvencije prinese Francuskoj gvozdene ključeve ruske književnosti“, kaže, ne bez pakosti, Andre Žid (Guide) u svom napadu na Vogijea, „izvinio se, stigavši do Dostojevskog, zbog necivilizovanosti ovog autora; priznajući mu pri svemu tome manir genija i, sa uzdržanošću lepo vaspitanog čoveka, zbunjen tolikom ogromnošću, molio čitaoce da mu izvine i priznao da ga je ’obuzelo očajanje kad je taj svet pokušao da učini razumljivim našem’.“ Up: Andre Žid: *Dostojevski*, prevela Đurđina Toporaš Dragić, Oktoih, Podgorica 1994, 9.

„Crnogorski knjaz Nikola ustao je protiv sultana i, kaže on, kad bude čitao ove redove možda će stići vijest o nekom značajnom sukobu ili čak o odlučujućoj bici.“[8]

Njegov odnos prema ovom ratu je manje više poznat. Nailazimo na njega i kod drugih autora, npr. kod Davida Goldštajna (Goldstein), autora čuvene studije *Dostojevski i Jevreji*, koji kaže da ga je ruski pisac „iskreno želio i vatreno podržavao“.[9]

Od pomena u *Crnogorki* o francuskim prevodima,[10] i kasnije u *Glasu Crnogorca*,[11] do Carevog osvrta, za nekih petnaestak

---

[8] Up: *Dnevnik pisatelja*, 1877, g. Spb. 1895, 31.

[9] „In April, Russia went to war against Turkey, a war that Dostoyevsky had earnestly desired and now fervently supported in every successive issue of *The Diary*.“ Up: David I. Goldstein: *Dostoyevsky and the Jews*, University of Texas Press, Austin and London, 1981, 142.

[10] Na prvog koji je našeg čitaoca upoznao s Dostojevskim, na Anonima, koji nam se obraća sa stranica *Crnogorke*, mora da je šokantno djelovala permanentno samoubilačka psihoza *Zločina i kazne*. Ko zna, možda je to isti onaj Anonim, koji u *Glasu Crnogorca* nešto više od dvije decenije kasnije (br. 37, 16. 09. 1906), potpisan inicijalom ’P’, izgovara rečenicu: „Na čelu današnje literature stoje ogromni Tolstoj i ludi Dostojevski.“

A možda i nije. To nikada nećemo saznati. Možemo samo, i to tačno sto godina kasnije, da samoubilačku psihozu romana potvrdimo zapažanjem savremenog američkog kritičara (Noah Norman Shneidman). „The general theme of physical self-destruction and the idea of Raskolnikov commiting suicide occupied the author’s mind from the very early stages of his work on the novel“, kaže on. „There are many references in Dostoevsky’s notebooks for the novel pertaining to Raskolnikov putting a bullet through his head.“ Up: N. N. Shneidman: *Dostoevsky and Suicide*, Mosaic Press, New York, 1984, 36.

[11] Vidi detaljnije: Vasilije Lukić: *O Dostojevskom*, Pobjeda, br. 27, 30. maj 1971, str. 6. Profesor Lukić je zaslužan što je skrenuo pažnju na nepotpisanog autora članka, koji Dostojevskog naziva „oduševljenim ludakom“ i očevidno

godina, Dostojevski je u Francuskoj preveden gotovo kompletno (posljednji *Dnevnik pisca* s podrškom crnogorskoj stvari, izd. Charpentir-Fasquelle, 1904).

To je razlog zašto ga Žid i Car posmatraju svaki iz drugog ugla – jer raspolažu sa dva sasvim različita kritička aparata, ako se, uopšte, Carev uvid jednim okom u površne i fragmentarne srpsko-hrvatske prevode, a drugim u neodlučnog Vogijea može nazvati aparatom. „Njegovo, a ne Tolstojevo ime treba staviti pored Ibzena i Ničea: – tvrdi Žid – veliki je kao i oni i može biti značajniji od sve trojice.“[12]

Deceniju ranije to kao da sluti i sam Car, u svom skromnom i toplom kutku, negdje u Crnoj Gori, zagledan, kao i svi ljudi onoga doba, jednim okom u slavenocentričnu Moskvu a drugim u „efekat“ na Zapadu. „Književni radovi Dostojevskog učiniše na Zapadu nastran efekat, kaže on, kao kad čovjek posmatra oštru realnost kroz maglu grozničavog sna ili bolesničkog ognja.“[13]

Ono što on naziva nastranim efektom na Zapadu u Crnoj Gori će biti uočeno tek mnogo godina kasnije. Suviše mnogo,[14] kad

---

ga ne drži mnogo pri srcu. „Između umjetničkih velikana mladoga doba, podsjeća Dostojevski, i to samo izdaleka, na Gogolja, koji je bio strašno komplikovan u svojoj prirodi i psihološki rastrojen u svojim stvaranjima, bolešljiv, s licem na kome se vide crte izmučenoga satanizma, sa očima koje su se čudno kretale – takav je bio i Dostojevski“, kaže Anonim. „Takvoga se sjećam iz svoje mladosti, kad sam ga slučajno, kao student, vidio na jednom javnom večeru.“ Lukić ispravno uočava da je riječ, dakle, o Rusu koji je pisao za *Glas Crnogorca*.

[12] A. Žid: Ibid, 9.

[13] Up. Marko Car: *Veliki Varvarin*, Letopis Matice srpske, knj. 193, Novi Sad, 1898, 101-02.

[14] Vasilije Kalezić je zapazio da je ruski pisac „sedamdesetih godina prošloga vijeka u domovini bio dosta popularan, a neko vrijeme poslije toga skoro

se uzme u obzir *brzina*,[15] s kojom su ideje ruskog pisca zaokupile zapadnu kritičku misao, počev od francuskog i kasnije engleskog modernizma.[16]

Međutim, iako su kasnili, Englezima je trebalo duplo manje vremena da, na svom jeziku, dođu u posjed gotovo kompletnog korpusa pripovjedačke umjetnosti Dostojevskog.[17]

Car je bio čovjek starog kova, i pravo je čudo kako je on u to doba uspio da prepozna – makar na jednom jedinom mjestu u svom opsežnom *Varvarinu* – ključno pitanje, ne samo u pogledu

zaboravljen“, te da je „početak XX stoljeća značio renesansu njegovog uticaja“. Up: V. Kalezić: *Dostojevski i moderna književnost*, Stremljenja, godina III, br. 1., Priština, 1962, 64.

15 Brzina je ključna fenomenološka referenca kako za dijalektiku mišljenja Dostojevskog, tako za horizont očekivanja njegovog čitaoca. Kod nas je to prvi uočio Momčilo Jokić u jednom tekstu s kraja šezdesetih. „A moramo priznati da je Dostojevski prvi u istoriji literature koji je omogućio svojim junacima da tako b r z o misle, kaže on, i da na onakav način ispoljavaju svoju istovremenost u razlikama i osporavaju jedni druge brzinom suočavanja i domišljanja.“ Up: Momčilo Jokić: *Mihail Bahtin i problemi poetike Dostojevskog*, Stremljenja, Godina IX, br. 3, Priština, 1968, 350.

16 Mora se priznati da su Francuzi bili u prednosti čitave dvije decenije, pošto se prvi prevod Dostojevskog pojavljuje u Engleskoj tek 1912 – u vrijeme kada je Žid već familijaran s ruskim piscem, kada, dakle, tvrdi da će „i ubuduće on dugo ostati najveći od svih romanopisaca“.

17 „In 1912, Constance Garnett released her first major translation of Dostoevsky, *The Brothers Karamazov*; within the next nine years she would translate nearly the complete body of his fiction.“ Up: Peter Kaye: *Dostoevsky and English Modernism 1900-1930*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, 1.

rada ruskog romansijera, nego i na planu razvoja evropskog romana uopšte: *otkriće individualnosti*.[18]

Vanshematično otkriće pojedinca u akciji – ključni doprinos ruskog pisca, doprinos koji je izazvao diskurzivnu krizu i, kasnije, početkom XX stoljeća, krizu romana sve do pojave Kafke i Hašeka („Više se ne može ispričati istinita priča“: R. M. Rilke) – vanshematično otkriće, dakle, nije bilo ocijenjeno tako brzo ni lako. Pravo je čudo, ponavljam, kako se ova rečenica o „individualnom osjećaju“ našla kod Cara upravo u najtežoj etapi narativne krize (prelom stoljeća).

No, tome ću se vratiti kasnije. Car je, kažem, bio čovjek starog kova i sve što je njega, na kraju stoljeća, moglo kauzalno interesovati – u odnosu na epski svijet kom je pripadao htio-ne htio – bila je jedna jedina stvar: naracija.

Tu je Car, u romanu *Zločin i kazna*,[19] koji je „potresao svu Rusiju“, dočim je autoru „uznio ime i digao cijenu na evropskom Zapadu“, ako ne projektovao svoj sud (nije ni mogao 1898. godine kao *monološki* orjentisan um: otkriće individualnosti u epskom svijetu rađa se najteže i traje najduže), a ono, barem, naslutio strukturu. Ne samo strukturu konkretnog narativnog prosedea, već, što je značajnije, strukturu pozicije pripovjedača u širem smislu.

Ne oklijevam da kažem *struktura*, iako, razumije se, Caru ta riječ nije bila upotrebno poznata. Pa ni Vogijeu, kog je on slijedio i od njega, manje ili više slobodno, preuzimao ideje.[20]

---

[18] „Ne vodeći računa o tome, što se javni život u Njemačkoj, u Francuskoj i u Italiji mahom razlikuje od javnog života u Rusiji, u evropskoj literaturi nema traga ni onom individualnom osjećaju, kojim je sav književni rad Dostojevskoga prožman.“ Up: M. Car: Ibid, 101.

[19] „U njemu je pisac sastavio najdublju krivično-psihologijsku studiju, koju je svijet upamtio poslije Šekspirova Mahbeta.“ Up: M. Car: Ibid, 92.

[20] “Le premier marque l’apogée de Dostoievsky; les homes de science,

Ova, za moderni roman odlučujuća riječ, biće *upotrebno* poznata tek par decenija kasnije, s pojavom ruskog formalizma i praškog strukturalizma.

Strukturalistička terminilogija biće, dakle, aktivan činilac u procesu iznalaženja rješenja za diskurzivnu krizu romana, s početka vijeka, tek nakon Bahtinove primjene strukturalne perspektive – 1929. godine (*Problemi poetike Dostojevskog*). Nakon, treba li dodati, nešto ranijih a i nešto kasnijih radova ruskih (Roman Jakobson, Viktor Šklovski, knez Trubeckoj), i čeških (Jan Mukaržovski – Mukařovský, Bohuslav Havranek – Havránek, Vilem Matezijus - Mathesius) teoretičara – strukturalista.

I, konačno, nakon otkrića kopernikanskog preokreta o samosvijesti pojedinca (*otkriće individualnosti*) u djelu ruskog romansijera. Vanshematičnog, revolucionarnog otkrića, koje je avanturi evropskog duha mogla ponuditi samo jedna forma: roman.

U doba Marka Cara sama riječ struktura i, shodno tome, naslućivanje *stoljeća strukturalizma* ravna je čudu i miraklu.

Bilo kako bilo, Car je – koliko ja znam prvi kod Južnih Slovena – ukazao na pojedinačnu slobodu, i na pripovjedačku samosvijest, dakle na dva termina koja će mučiti tolike autore čitavo stoljeće kasnije.[21]

---

voués á l'óbservation de l'âme humaine, liront avec intérêt la plus profonde étude de psychologie criminelle qui ait été écrite depuis Machbeth", kaže Vogije, pri čemu se vidi s koliko slobode se Car autostilizuje s tekstom francuskog pisca. Up: M. Vogüe: *Le roman russe*, Paris, 1910, 254.

[21] Caru se mora odati priznanje i za sintagmu *evropska književnost*, koja se prije njega kod nas, pa ni drugdje, nije ni upotrebljavala – pogotovo za preciznost konteksta u koji je smještena. „No oni su opet zato – književni radovi Dostojevskog, G. Č. – i to u tako zamašnoj mjeri, da bi je u ovaj mah bilo teško dogledati – imali ogromna uticaja i ostavili vidna traga na evropskoj pripovjedačkoj književnosti." Up: *Veliki Varvarin*, 101.

Ja se ovdje neću zadržavati na tome kako je, do koje mjere on prepoznao sadejstvo ova dva problema kod ruskog pisca kao tvorca nove književne strukture, polifonijskog pripovjedanja (Bahtinov termin), nego ću pojedinačno razmotriti, jedan i drugi, onim redosljedom kojim su se pojavili u crnogorskoj recepciji kod dvojice naših autora u XX vijeku: **a**) pripovjedačka samosvijest – Momčilo Jokić u svom radu o Bahtinovom čitanju Dostojevskog, 1968. godine; **b**) i, deceniju kasnije, Slobodan Tomović u svojim studijama o apsurdnom junaku.

Neću se zadržavati ni na istoričnim, kvantitativnim niti na biografičnim tumačenjima, vještini kod nas mimo svake mjere pretjerano rasplodnoj, pa ni na tome zašto je Car svoj rad pretvorio u metaforu *Veliki Varvarin* (aluzija na Velikog inkvizitora iz *Braće Karamazova*?; alegorija o istočnom pitanju s tačke gledišta francuskih izvora našeg pisca?; ili nešto treće i nama nejasno – možda zato što je Dostojevski dekonstruisao horizont očekivanja i kod svog istočnog i zapadnog čitaoca – pa i kod ruskog – i tako, kao što kaže Jaus, na kog se poziva i Peter Kej, drugima otežao prepoznavanje svoje umjetničke forme?)[22]

Ne, kretaću se, dakle, koliko mi vrijeme i prostor dopušta, uglavnom po ovoj liniji: Car – otkriće *osjećaja pojedinca*;[23]

---

[22] „Literary reception theory helps to explain the inability to recognize artistic form. According to Hans Robert Jauss, missunderstanding occurs when the aestehic distance between a given work and the prevailing horizon of expectations is too great.“ Up: Peter Kaye: *Dostoevsky and English Modernism*..., 21.

[23] To je, koliko znam, jedan od prvih organiziranih pokušaja među našim autorima da se afirmiše samosvijest pojedinca, a da se, istovremeno, taj pokušaj poklopio sa istraživanjima na planu organizacije umjetničke forme.

Jokić – Bahtinovo čitanje Dostojevskog i praktično prvo uvođenje Bahtina kod nas[24]; Tomović – apsurdni junak.[25]

[24] Na ovaj ili onaj način to praktično znači i prvo uvođenje velikih 'bahtinovskih' tema, na koje dotad nije bila skrenuta teorijska pažnja kod nas: **a**) prve teme, otvorenog i slobodnog svijeta, kako kaže E. Šulc u svom radu o Bahtinovom jeziku, pozicioniranog sada i uvijek u budućnosti, za razliku od epskog – projektovanog tvrdoglavo i beskompromisno u prošlosti („*...the world is open and free, everything is still in the future and will always lie in the future"*); **b**) odnosno, dakle, druge teme, očišćujućeg osjećaja od ambivalentnog smijeha („*the purifying sense of ambivalent laughter"*). Up: Emily A. Schultz: *Dialog at the Margins*, The University of Wisconsin Press, Madison, 1990, 151.

I Momčilo Jokić je zamijetio odsustvo prošlosti – šta je to do samo drugo ime za prevazilaženje kanonične epske svijesti – kod likova ruskog pisca. „Oni nemaju 'prošlosti'", kaže Jokić, „jer su sve što jesu samo u tom jednom, možda za njih jedinom, poslednjem i sudbinski svemoćnom trenutku." Up: Momčilo Jokić: *Mihail Bahtin i problemi poetike Dostojevskog*, Stremljenja, godina IX, br. 3, Priština, 1968, 347.

[25]Tomović je upravo na otkriću totalne individualnosti u modernom romanu, na otkriću koje dugujemo Dostojevskom, izgradio svoj stav o čvrstom uvjerenju apsurdnog junaka – a to je prvi književni junak koji je okusio individualnu slobodu u njenom totalitetu – „*da je bog zabluda i da je egzistencija pogrešna*" (filozofski samoubica Kirilov u *Bjesovima*); polje borbe proširio je ogledima o poznatim apsurdnim likovima koji su zapravo derivati ovog otkrića (Jozef K. kod Kafke, g. Merso kod Kamija, itd.). Konsekvence su jasne: „Ko jednom shvati metafizički pogrešno stanje egzistencije, za njega laž i istina imaju uslovljeno značenje." Up: Slobodan Tomović: *Junak apsurda*, Pobjeda, Titograd, 1980, 121.

Od šest toposa, na kojima je Car izgradio svoj ogled (rani život; sibirska robija;[26] novinarstvo;[27] „poniženi i uvrijeđeni"; *étude de psychologie criminelle*, kako kaže Vogije; konačno – otkriće individualnosti u djelu ruskog pisca: „...u evropskoj literaturi nema traga ni onom individualnom osjećaju, kojim je sav književni rad Dostojevskoga prožman"), polovina, dakle, od ovih toposa – drugi, peti i šesti – idealan su predmet za klasičnu strukturalnu analitiku.

Robija (u odnosu na rođenje *tekstualnosti*), struktura ideje o akciji (u odnosu na rođenje *zločina*) i, konačno, struktura samosvijesti (u odnosu na *individualnost*) predstavljaju temelj polifonije romana Dostojevskog. I temelj njegovog uticaja na jedan od monumentalnih trendova XX stoljeća, na strukturalno i post-strukturalno mišljenje, što je, dakle, i predmet moje kratke studije. Ne samo u optici ovog našeg starog pisca nego i čitavo stoljeće kasnije:

---

[26] Zna se da je Dostojevski izveden na gubilište u svojstvu osuđenika na smrt i da je imao pravo na tzv. „posljednju riječ"; Fuko je ovu situaciju nazvao *žanrom* („Već samo postojanje žanra 'poslednje osuđenikove reči' ima određeno značenje." Up: Mišel Fuko: *Nadzirati i kažnjavati*, prevela Ana A. Jovanović, Prosveta, Beograd, 1997, 76.

Ovu tavnu zgodu, možda najdramatičniju u biografskoj povijesti svjetskih romansijera, na svoj način je artikulisao i crnogorski pjesnik i boem Vitomir Nikolić stihovima: *Bez konferencija, rezolucija i pretprazničke kampanje / Bez pretenzija da bude prelomno, istorijsko i plodonosno / Stiglo je proljeće čudesno k'o pomilovanje / Fjodora Mihajloviča na trgu Semjonovskom*. Up: Vitomir Nikolić: *Drumovanja*, Nikšić, 1972.

[27] Složen i težak posao u doba carističke cenzure, koju je romansijer nosio na leđima čitav život. „But Dostoevsky's reader, acustomed to the Aesopian language of Ruissian journalism", kaže njegov vodeći američki poznavalac Džozef Frank, „would understand very well that the question was asked hopelessly..." Up: Joseph Frank: *The Petersburg Feuilletons*, in: *Dostoevsky / New Perspectives*, Prentice Hall, New Jersey, 1984, 37-38.

kod Bahtina (koji je rođen kad je Car pisao svoj tekst), odnosno kod naših drugih autora, Tomovića,[28] Jokića i Kalezića koji su rođeni tu negdje kad je Bahtin stvarao najpoznatiju studiju ikad o Dostojevskom napisanu.

Dostojevski – njegova pozicija u svjetskoj istoriji ideja?

Njegov uticaj na egzistencijalističko, te strukturalno/post-strukturalno, mišljenje?

I, konačno, naše čitanje tog uticaja 1881 – 2011?

Selektivno istrgnuta, istrgnuta iz automatizma promatranja, struktura Careve recepcije počiva gotovo bez ostatka u ravni ideja.

Prva dva toposa, robija,[29] i zločin,[30] na svoj način mogu biti

---

[28] Cjelovitu poziciju i autorskog, i tuđih glasova u romanu, dinamičku strukturu tačaka gledišta, ukupnih svijesti Tomović je umekšao sintagmom intelektualna konverzacija, ali je, s druge strane, za *Legendu o velikom inkvizitoru* kazao da „spada u najveća djela intelektualne konverzacije“, a za Velikog inkvizitora da je „najapsurdnija ličnost koju je ikada mašta romanopisca isplela“ . Up: Slobodan Tomović: *Junak apsurda*, Pobjeda, Titograd, 1980, 20 – 21.

[29] Car je u zamku lavirinta, poput mnogih drugih, upao zbog svoje egzaltacije i pretjerivanja, koja kod njega djeluje kao da se odnosi na „*žanr*“ neautorskog (epskog) a ne na žanr autorskog djela (roman). Evo jednog primjera kako inercija epske svijesti naprosto ubija drugi žanr (osim romana gdje je slučaj često obrnut). „Ova je strašna knjiga, po općem mišljenju, uskorila reforme, koje su kašnje uvedene u sibirskim robijašnicama; što su *Lovčevi zapisci* Ivana Turgenjeva bili za oslobođenje slugu, to su *Uspomene iz mrtvoga doma* bile za ublaženje robije.“ Evo i drugog kada Car citira – ko zna iz kog konteksta – Voltera, koji je, mi tek danas shvatamo s koliko intuicije i prava, veličao moćnu (kod nas poluzaboravljenu!) rusku kulturu XVIII stoljeća i pretpuškinskog doba : „C’est du Nord maintenant que nous vient la lumière.“ Up: *Veliki Varvarin*, 91 – 102.

[30] Povodom inspiracije i okolnosti zločina kod Dostojevskog, ne mogu, uprkos prostoru s kojim raspolažem, zaobići fenomenalno zapažanje A.

apstraktnog karaktera, barem u mjeri u kojoj su opšte mjesto i u ruskoj i u zapadnoj terminološkoj optici.

Lindenmejrove u ogledu *Grad Raskoljnikova i napoleonski plan*, koji ambijent *Zločina i kazne* (i uopšte ideju zločina) dijagnosticira u tančine. Bazirano je na činjenici da Dostojevski, hronotopski uoči ubistva stare lihvarke, urbane probleme u svom Petrogradu veže sa filozofijom Raskoljnikovljevog zločina odnosno s temom romana. Ne mogu odoljeti da ga ne navedem u cjelini. „Having lived in Petersburg's Haymarket area in the 1840s and 1860s, Dostoevsky observed at close hand the strains and dislocation created by unplanned urban growth. In a little noted passage in *Crime and Punishment* recounting Raskolnikov's thoughts just before the murder (I, 6), Dostoevsky connects these urban problems to Rskolnikov's thought and subsequent actions. Raskolnikov imagines a reconstruction of Petersburg aimed especially at improving the crowded, wretched conditions of Haymarket. This passage yields insights into the character of Raskolnikov and the thematic of the novel. In it, the city takes two forms, both of which have a powerful psychological influence on Raskolnikov: the squalid reality of Haymarket and the ideal of his imagining, modeled after Napoleon III's reconstruction of Paris. Both cities, real and ideal, support Raskolnikov's motive and justification for the murder." Up: Adele Lindenmeyr: *Raskolnikov's City and the Napoleonic Plan*, in: *Dostoevsky / New Perspectives*, Prentice-Hall, New Jersey, 1984, 99.

Za apsolutno pravo Lindenmejrovoj daje i *Dostojevski Enciklopedija* N. Nasetkina, odrednica Černiševski Nikolaj Gavrilovič (1828 – 1889), gdje je posjeta Dostojevskog 1862. u njegovom stanu opisana iz ugla obojice a tema razgovora je bila rušenje buvlje pijace u Petrogradu. Gost je tom prilikom molio domaćina da se zauzme za očuvanje buvlje pijace. „Čuo sam da Dostojevski ima rastrojene nerve do haotičnosti, nalik ludilu, kaže Černiševski, ali nisam pretpostavljao da je bolest toliko razvijena da bi se mogla povezivati predstava o meni s događajem paljenja buvlje pijace." Up: *Dostojevski Enciklopedija,* 731.

I jedan od naših autora, Miodrag M. Vulin je, u pljevaljskim *Mostovima* 1989. godine primijetio jetku oštrinu pisca *Idiota* prema Černiševskom.

Na drugoj strani, ovaj naš stari pisac je ispravno utvrdio da Sibir, da tako kažem, dijeli Dostojevskog na dva dijela.[31]

Treći topos, međutim, otkriće individue, u jednom svijetu epske provenijencije zavređuje vanredno suptilnu pažnju. Tim prije što Carev pogled na rat ideja u djelu ovog pisca, prethodi, najmanje nekoliko decenija, kasnijim glavnim tumačima i tumačenjima: Židu jednu, a Bahtinu čak tri decenije.[32]

„Fjodor Mihajlovič se najoštrije odnosio prema Černiševskom. 'Gospodin Černiševski uživa u tome da prstom priziva sve velikane ovog sveta', citira on. 'Kuda žurite, Černiševski?' Oštru polemiku sa Belinskim i Černiševskim Fjodor Mihajlovič je vodio sve do kraja života", kaže Vulin. Up: Dr Miodrag M. Vulin: *Legenda o Velikom Inkvizitoru*, Mostovi, godina XXI, br. 109, Pljevlja, 1989, 48.

[31] I savremena američka kritika akceptira presibirsku i postsibirsku fazu. „Many protagonists, in Dostoevsky's pre-Siberian prose, fail to cope with their social environment. They go down to defeat because they cannot overcome the complexities of their own natures. They succumb to internal, often irrational, self-destructive pressures. In Dostoevsky's post-Siberian fiction slow, passive, ruinous submission to fate is replaced by destructive and self-destructive acts of violence which are, most often, an expression of the freedom of choice and extreme self-will of those concerned." Up: N. N. Shneidman: *Dostoevsky and Suicide*, Mosaic Press, New York, 1984, 98.

[32] Andre Žid je svoj govor povodom sto deset godina od rođenja i pedeset od piščeve smrti (1931) posvetio u cjelini idejama. „Nema tako uzvišenog pitanja – kaže Žid – kome roman Dostojevskog ne bi pristupio. Ali odmah posle moram dodati: on takvom pitanju nikad ne prilazi apstraktno. Ideje kod njega postoje u vezi sa čovekom, a to baš i čini njihovu večitu relativnost, to čini takođe njihovu moć." Cit. Prema: Dr Milosav Babović: *Dostojevski kod Srba*, „Grafički zavod", Titograd, 1961, 164. I Bahtin se skrupulozno bavio semantičkim poljem *ideje* kod autora *Braće Karamazova*, ali ga je dekontaminirao sa četiri relativna pojma (misao, tačka gledišta, svijest, glas). „Dostojevski nije mislio mislima, veli Bahtin, već tačkama gledišta, svestima, glasovima." In: *Problemy poetiki Dostoevskogo*, Izd. vtoroe, Sov. pisatelj, M.

Na ovom planu kod nas je najdalje otišla filozofska recepcija Slobodana Tomovića. Ona je posvećena ne samo kataloškom pregledu glavnih ideja (tuđi glasovi u romanu) Dostojevskog, već i njihovoj orkestraciji u mentalnim, političkim i ontološkim okolnostima u prvom postdostojevskijevskom stoljeću (1881 – 1981).

Tomović se kod nas najviše bavio ovim piscem i njegova kreativna recepcija potvrđuje, bartovskim jezikom rečeno, da jedinstvo dostojevskijevskog svijeta leži u *destinaciji* njegove poruke čak više nego u samom originalu.

Vrijeme nakon Tomovićeve recepcije na Zapadu je već poznato pod imenom Dostojevski poslije Bahtina,[33] u kom je prevagu uzela žanrovska kombinatorika metodoloških, i strukturalnih, nad ideološkim i socijalnim interpretacijama.[34]

1963, 124, cit. prema: Nikola Milošević: *Bahtinovo tumačenje Dostojevskog*, Letopis Matice Srpske, ..., N. Sad, 1968, 135

[33] *Dostoyevsky After Bakhtin*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, autora Malkolma Džonsa (Malcolm V. Jones) samo je knjižna metafora, za proces nakon partikularnih osvjetljenja, uključiv ideološko, kojem je Tomović udario zadnji pečat rekao bih ne samo kod nas, nego najblaže rečeno u južnoslovenskim okvirima. Ovaj bahtinovski proces – na evropskom Zapadu i posebno u SAD traje već maltene pola stoljeća – samo je drugo ime za epohu strukturalističkog (i post-strukturalističkog) pristupa, koju je Bahtin, doduše, započeo ranih tridesetih, ali koja je tu i stala, da bi izronila tek u radovima strukturalista i egzistencijalista, te, konačno, post-strukturalista, s nemalim doprinosom upravo tamo gdje je i započela zapadnoevropska recepcija: s francuskim doprinosom (Sartre, Camus, Foucault, Barthes).

[34] Ovaj trend kao da je predvidio i M. Vuković, pišući još 1968. godine u svom prikazu da je Bahtinova knjiga bila „reakcija na filozofske i vulgarno-sociološke interpretacije djela autora 'Braće Karamazovih'"; i on ovim povodom spominje zapadnoevropsku književnu istoriju kao referentno polje; poput

Semantičko polje Tomovićeve interpretacije ispunjeno je, umjesto polifonijom aspekata, višeglasjem pojmova te u njegovoj osnovi, umjesto misaone strukture (razne tačke gledišta, svijesti, glasovi), počiva pojmovna struktura (sloboda,[35] moć,[36]

---

više autora iz tog perioda i on je, dakle, na bazi čitanja prevoda pomenute knjige, koji je sačinila Milica Nikolić – pojavio se u Nolitu 1967. godine – izrazio svoje oduševljenje „ravnopravnošću svijesti", „polifonijom punopravnih glasova", „dijaloškom organizacijom" književne strukture i sl. Poentira rečenicom koja bi se i danas mirne duše mogla potpisati više nego ikada: „Ako se za neku knjigu svjetske literarno-kritičke riznice može reći da je djelo koje je, na misaonom planu, ekvivalentno vrijednostima objekta literarnog istraživanja, Bahtinovi 'Problemi poetike Dostojevskog' ističu svoju kandidaturu." Up: Miladin Vuković: *Jedna strukturalna interpretcija Dostojevskog*, Stvaranje, br. 5, godina XXIII, Titograd, 1968, 519.

[35] Npr. Veliki inkvizitor, „najapsurdnija ličnost", po njemu je samo nosilac pojma („slobodu treba iskorijeniti kao *stanje* i kao *spoznaju*", zato što je čovjek „slab i nesavršen da bi iz perspektive svoga uma razlikovao *zlo* i *dobro*"); Tomović je, koliko je meni poznato, prvi od južnoslovenskih autora koji je težište prenio sa *dinamičkih* na *logičke* strukture, a istovremeno uspio da ne izgubi diskurzivnu orjentaciju i da ostane u čistom svijetu Dostojevskog (žanr romana kao akt neizvjesne sadašnjosti i budućnosti – nasuprot epskom modelu uzvišeno neumitne prošlosti; opipljivi život u zoni nezavršene i vulgarne stvarnosti – za razliku od epskog življenja i umiranja u odaljenoj i savršenoj prošlosti; prihvatanje više relativnih i svakodnevnih, neuzvišenih perspektiva u polifonijskom romanu – nasuprot veličanju jednoistinog i mrtvog kanona, odnosno veličanju nesreće i smrti kao u epici; itd.)

[36] Prestrukturiranje mišljenja Dostojevskog iz *polifonijskog* u *pojmovno* stanje Tomović je demonstrirao na primjeru „obrazovanog monstruma" Verhovenskog iz *Bjesova*, koji je „proistekao iz teorije i filozofije ruskih nihlista XIX vijeka" („'Sve je pogrešno'! 'Sve je dozvoljeno'! Govorili su nihilisti. Visok stepen jedinstva mogao se ostvariti samo pri rušenju.") „On je pri-

samoubistvo[37]).

Možda mu najbolje leži vlastita definicija „rigorozni logicizam“, pretvoren, dakle, u višeslojnu dinamičku strukturu logike.[38]

---

jenuo da izmijeni strukturu društva pomoću najrevnosnije logike *zločina* i *apsurda*, kaže Tomović, kojoj u njenom krugu pojmova ne može da odoli nijedan prigovor.“ Up: *Junak apsurda*, 187 – 189.

Osvrnuo se i na književnost o terorizmu, kojoj je vanredno dragocjen doprinos, u evropskim razmjerama, dao naš pisac Miodrag Bulatović sa svojim izvanrednim romanima *Ljudi sa četiri prsta*, i *Gullo Gullo*, negdje u isto vrijeme, krajem sedamdesetih, kada je i Tomović pisao svoje oglede o terorizmu u strukturi moći. „Verhovenski se ne zadržava na teoriji. Ubistvo člana ’petorke’ Šatova pod izgovorom kako je ovaj ’idejno skrenuo’ i pokolebao se, spada u remek djela terorističke monolitizacije.“ Up: Ibid., 190.

[37] Među 23 samoubistva kod Dostojevskog, osvjetljena inače u pažnje vrijednoj knjizi *Suicide as a Cultural Institution in Dostoyevsky’s Russia*, iz pera Irine Paperno, izdvajam filozofsko samoubistvo inženjera Kirilova, koje je Tomović takođe transformisao iz dinamičkog u pojmovno stanje na sljedeći način: „a) Boga nema, niti ga može biti, a on je krajnje neophodan čovjeku; b) Potrebno je objaviti čovječanstvu da je sva istorija njegovog mišljenja pogrešna pošto je bog iluzija; c) Praktičan korak da se ovo objavi je samoubistvo.“ Up: *Junak apsurda*, 110

[38] Višeslojnost dinamičkih struktura kod Dostojevskog familijarizovana je najviše u zapadnjačkoj teoriji; npr. polifonijske strukture realnosti, i njihove unutarnje tenzije, koje pominje G. Livermor. „Far from being downplayed or muted in *Devils*“, kaže on, „the tension between levels of reality appears to be repeatedly underscored. It is emphasized, for example, by implicit plays on the motifs of mystery and revelation.“ Up: Gordon Livermore: *The Shaping Dialectic of Dostoevsky’s Devils*, in: *Dostoevsky / New Perspectives*, 185.

I Tomovićevom insistiranju na frekvenciji filozofije smrti daje za pravo savremena zapadna kritika.[39] Najnovija američka kritička misao daje mu za pravo i povodom jednog od glavnih junaka *Bjesova*, Stavrogina, za kog tvrdi da zauzima filozofsko jezgro romana.[40]

Kao što često biva drugdje, i kod nas ima slučajeva da se filozofska recepcija miješa s političkom, tačnije obrnuto, ili, barem, da se politički diskurs inkorporira u filozofsku i ponegdje teološku misao ruskog pisca.[41]

---

[39] Tomović je svoj ogled o Stavroginu, doduše, naslovio *Inventivno samopodrivanje*, ali je ovog junaka *Bjesova* zapravo pretvorio u goli proces približavanja vlastitom grobu. Ukazujem na nekoliko konsekventnih citata: „Sa velikom dosljednošću Dostojevski vodi svog junaka u propast.“ „Ako Stavrogin vjeruje, on ne vjeruje da vjeruje. Ako ne vjeruje, on ne vjeruje da ne vjeruje. Posmatran filozofski, njegov je skepticizam krući od Dekartovog.“ „Stavrogin živi sopstveni trenutak ne mareći za posljedice.“ „Stavrogin je ravnodušan prema svakom spoljašnjem asutoritetu.“ Up: Slobodan Tomović: *Portret antihrista u likovima Dostojevskog*, Stupovi, Andrijevica, 1997,26 – 43.

Ovo mišljenje dijeli i savremena američka, odnosno kanadska kritička misao. Šnajdman istu stvar samo naziva drugim imenom: progresijom od duhovne do fizičke smrti. „Stavrogin enters the novel as a living corpse. His soul is in a state of total narcosis. His spirit is dead. The evolution of Stavrogin’s character is a progression from spiritual death to physical death.“ Up: N. N. Shneidman: *Dostoevsky and Suicide*, Mosaic Press, New York, 1984, 65

[40] „Stavrogin occupies the novel’s philosophical core.“ Up: Linda Ivanitz: *Dostoevsky and the Russian People*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, 117.

[41] Na jednoj večeri u Kremlju, koju priređuje Staljin, kako svjedoči

Razumjevanje sina, toplo i nježno osjećanje uz oca, s ocem i za ocem, koje je Đilas i nesmotreno ispoljavao prema Njegošu u svojoj romansiranoj biografiji *Njegoš vladika, pjesnik mislilac* osjeća se, i na jednom drugom mjestu i u sasvim drugim okolnostima – niti se on trudio da to sakrije niti je sakrio. Recepcija Dostojevskog na ovom mjestu – kada Đilas pita Staljina za mišljenje o piscu *Zločina i kazne* – shvatljiva je valjda samo u takvoj duši.[42]

Milovan Đilas u svojoj čuvenoj knjizi, domaćin pominje Dostojevskog u momentu kada se govori o složenosti ljudske psihe. „Kao i obično, oko 10 časova uveče, našli smo se oko Staljinovog stola – ja sam došao u kolima s Titom. U čelo stola seo je Berija, desno Maljenkov, pa ja i Molotov, zatim Andrejev i Petrović, a levo Staljin, Tito, Bulganjin i general Antonov, zamenik načelnika generalštaba. (...) Zatim me Staljin upitao šta je to bilo oko Crvene armije. Ja sam mu objasnio da mi namera nije bila da vređam Crvenu armiju, nego da sam hteo da ukažem na nepravilnosti nekih njenih pripadnika i političke teškoće koje nam one stvaraju. Staljin upada: Da. Vi ste, razume se, čitali Dostojevskog. Jeste li videli koliko je složena stvar ljudska duša, čovekova psiha?“ (...) „On je znao“, kaže Đilas za Staljina, „da je bio jedna od najsurovijih, najdespotskijih ličnosti ljudske istorije. Ali nije nimalo zabrinut zbog toga – uveren da vrši presude istorije.“ Up: Milovan Đilas: *Susreti sa Staljinom*, Naša reč, London, 1986, 63.

42 „Drugo pitanje odnosilo se na Dostojevskog. Ja sam od rane mladosti smatrao Dostojevskog u mnogočem najvećim piscem modernog doba, kaže Đilas, i nikako u sebi nisam mogao da uskladim napade marksista na njega. Staljin je i na to jednostavno odgovorio: Veliki pisac i – veliki reakcionar. Mi ga ne objavljujemo, jer loše utiče na omladinu. Ali, veliki pisac!“

Time smo došli do postmoderne, dakle do ključnog uticaja, i to ne na pojedinog pisca ili mislioca, već do uticaja na *epohe*, *stilove* i *žanrove* (najsnažniji upliv duha Dostojevskog na planu istorije ideja).

I, konačno, do njegovog uticaja na strukturalno/post-strukturalno, mišljenje u Evropi pa i kod nas.

PROSTORI POSTKOLONIJALNE KNJIŽEVNOSTI

Stanka Radović

The mixture of cultures in which we live today demands from us to be self-conscious and open toward the others. Special value of the postcolonial theory lies therefore in its ability to remind us of this essential paradox according to which a local culture of some area survives and develops exactly because it constantly communicates with foreign elements which exist outside of it, having also the strength to absorb new forms of expression without loosing its roots.

Postkolonijalna književnost došla je u žižu interesovanja na međunarodnoj sceni, a posebno u Severnoj Americi, pre svega na katedrama za humanitarne nauke i književnost, nakon objavljivanja čuvene studije Edvarda Saida (Edward Said) pod naslovom „Orijentalizam“ (1978). U ovoj knjizi, Said (1935-2003), znameniti teoretičar i književni kritičar palestinskog porekla i dugogodišnji profesor uporedne književnosti na univerzitetu Kolumbija u Njujorku, tvrdi da su konkretnu političku i teritorijalnu kolonizaciju „Trećeg sveta“ (koji danas u kulturološkim studijama često nazivaju i „globalni jug“) uvek pratile ideološki motivisane etnografske studije o kolonizovanim prostorima i narodima, to će reći vrsta „stručnog“ znanja koja podržava moć, kako je to još 1970-ih godina u svojim studijama pokazao Mišel Fuko.

Saidova knjiga počinje značajnom polemikom da je „Zapad“ izmislio „Istok“, odnosno „Orijent“, kao ideološku protivtežu i opravdanje za različite kolonijalne poduhvate koji karakterišu modernu istoriju od 16. do 20. veka. Danas, tvrde neki kritičari, nekadašnju direktnu kolonizaciju zamenio je savremeni, globalni imperijalizam. Said se, međutim, bavi pre svega književnošću 19. veka i analizirajući čuvene evropske pisce i putopisce poput Renana, Flobera, Šatobrijana i drugih, pokazuje način na koji su tendenciozni opisi i karakterizacije „orijentalnog“ čoveka doprineli lažnoj slici o tajanstvenom, mračnom i prevrtljivom istočnjaku koji treba da nas privuče svojom „egzotičnošću“ ali i da nas plaši jer ga nikada ne možemo do kraja razumeti. Na samom početku ukida se, dakle, mogućnost duhovne ravnopravnosti i bliskosti na ljudskom planu. Ostaje, međutim, uverenje da je „orijentalni“ ili kasnije „obojeni“ čovek tako različit da se i ne mora poimati kao ljudsko biće, već da njime može i treba da se vlada, kao pripadnikom „niže“ vrste. Način na koji su francuski i engleski „orijentalisti“ (eksperti za takozvani „Orijent“) prikazivali prostore Azije, Bliskog Istoka i severne Afrike stvorili su o tim prostorima duboke predrasude koje traju i danas, što je jasno iz medija i iz komentara o savremenim ratovima na Bliskom Istoku.

Ideja o drugome, o tuđincu, kao pretnji sopstvenom načinu života nije nova. Strah od drugoga ali i istovremena želja da se on potčini deo su duge istorije kolonijalizma i političko-ekonomske eksploatacije Trećeg sveta. Said pokazuje da svaka vrsta osvajanja nalazi svoje ideološko opravdanje u teorijama o fascinantnoj i zastrašujućoj „drugosti“ (o kojoj često piše fracuski filozof litvanskog porekla, Emanuel Levinas) koju treba pripitomiti ne samo u direktnim sukobima nego i kroz kulturno-istorijska istraživanja u kojima se ostvaruje prevlast idejnog tipa. U tom smislu, tuđinac je ne samo onaj koga odbacujemo ili marginalizujemo u praksi, već i u teoriji, načinu mišljenja i pogledu na svet u kome tuđincu i tuđoj kulturi nema mesta.

„Civilizacija“ je, kako često čujemo, u beloj Evropi. Vanevropski svet kolevka je, kako se često misli, divljaštva, marginalnih kultura i obojenih ljudi koji u rasističkim definicijama sveta postoje uglavnom samo kao odbačen, često potlačen, ali i romantizovan trag necivilizovane prošlosti. Takve kulture su, kako je uobičajeno reći, „primitivne“. Iako je „primitivizam“ kao umetnički pokret početkom 20. veka obeležio i iz korena promenio odnos prema umetnosti u Evropi, u tom okretu ka neevropskom kulturnom nasleđu ipak opstaje ideja o van-evropskom kao riznici nesvesnih, iracionalnih, naivnih, ali i autentičnih oblika života. Evropa u tom smislu sebe oduvek sagledava kao centar razvijenog *istorijskog* postojanja dok van-evropske kulture postoje van istorije, u vremenu mitske večnosti u kome se zauvek može pronaći ili divljaštvo koje nas plaši, ili naivnost koju smo nekada i sami posedovali i kojoj danas povremeno težimo. Zbog te slike o primitivnom čoveku, odlazak umetnika-avanturiste u izvorne prostore „egzotičnih“ naroda, poput Gogenovog odlaska na Tahiti ili Hemingvejevih putovanja po Africi, preteča je današnjih turističkih putovanja koja omogućavaju zamorenom i duhovno neplodnom građaninu Evrope ili Severne Amerike trenutak inspiracije i odmor od sopstvog napretka.

U nedavno objavljenoj studiji pod naslovom „Politički turizam i njegovi tekstovi“ (2008), Morin Mojna (Maureen Moynagh) govori o duhovno i intelektualno motivisanom turizmu kao vidu „saosećanja na daljinu“ (long-distance empathy), odnosno načinu da se pripadnik jedne kulture i istorije uključi u kulturu i istoriju drugih prostora svesno se odupirući želji za uzdizanjem ili negativnim poređenjem.[1] Mojnin pokušaj je da pojmu turizma, koji se danas u najvećom meri tiče potrošnje i efemernog uživanja u tuđoj kulturi najčešće sagledanoj kroz hranu ili pejzaž za porodične fotografije, dâ dublje i slojevitije

[1] Moynagh, Maureen. *Political Tourism and Its Texts*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.

značenje. Mojna se posebno bavi pitanjem političke solidarnosti koja prevazilazi nacionalne granice i pruža mogućnost povezivanja kultura preko ideja i sistema vrednosti a ne kroz isključivu nacionalnu ili versku pripadnost. Tako, na primer, Če Gevarina (Che Guevara) mladalačka putovanja po Latinskoj Americi ukazuju na njegov budući revolucionarni put i pripremaju ga za solidarnost sa istomišljenicima ili saborcima iz drugih kultura i prostora. To su putovanja one starinske vrste na kakva su išli misaoni ljudi, smatrajući susret i upoznavanje sa „drugim“ neophodnim delom sopstvenog duhovnog razvoja. Duboka i dobronamerna spoznaja različitosti je, prema tome, obavezan put ka spoznaji i poštovanju sebe samoga isto tako kao što je nepoštovanje za različitost znak suštinskog nepoverenja u sopstveno.

Putovanje i putopis Salmana Rušdija (Salman Rushdie) o Nikaragvi u njegovoj knjizi „Jaguarov osmeh“ (1987) govore o duhovnim vezama između svih naroda koji ne pripadaju „Zapadu“. Nije to, kako Rušdi piše, nikakva svedena ili pojednostavljena slika „Trećeg sveta“ nego neka vrsta produbljene svesti o tome šta znači ne biti u centru ili na vrhu, već živeti sa pogledom na svet „odozdo“ i saznanjem o preživljenoj istorijskoj patnji koja otvara put ka razumevanju drugih kroz saosećanje za političku „slabost“ nasuprot ideje o beskrajnoj moći.[2] Prema rečima južno-afričke spisateljice Besi Hed (Bessie Head), istorijske „žrtve“ su te koje poseduju suštinsku slobodu i sposobnost duhovnog razvoja, a dželat je u stvari žrtva sopstvene laži i ambicije: „Lica potlačenih nisu ružna. Ona nose ožiljke patnje. Ali mučitelji postaju iz dana u dan sve ružniji. Nema kraja zlu kome se oni odaju. Nema kraja tami i odumiranju njihove duše. Žrtva koja leži u zatvoru uvek vidi zrak sunca koji se probija kroz tamu. Ona sedi i sanja o lepoti. Šta se događa sa

[2] Rushdie, Salman. *The Jaguar Smile: A Nicaraguan Journey*. Picador, 1987.

svim tim suzama? I ko je onda veći čovek: čovek koji plače ophvran bolom ili njegov pakosni, podrugljivi dželat?“ („Pitanje moći“, str. 84)[3]

O nipodaštavanju i suštinskom nerazumevanju za takozvane „male narode“ od strane „velikih naroda“ govori u jednom eseju još 1932. godine i Isidora Sekulić: „Veliki narodi obično počinju sa traženjem i merenjem tradicije kod malog naroda, i svršavaju sa nenalaženjem onoga što traže. I objavljuju da je to narod bez tradicije, dakle sasvim primitivan narod. Ti veliki narodi zaboravljaju da se bez tradicije ne može biti nikakva individualnost, pa ni rasna; da je u toku života najmanjeg naroda, često jednog plemena, ili samo jedne kaste, *moralo* biti životnog plana, volje za radom i načelima, pripitomljavanja društva i shematizovanja egzistencija. Čuveno kraljevstvo hinduskih najnižih slojeva, parija, stvar je tradicije. Poznati muzički talenat Cigana, koji sviraju sa samosvešću i prose sa elegancijom, stvar je tradicije. Valiki narodi se varaju u pitanju tradicije kod malih naroda. Veliki narodi ne znaju čitati te tradicije.“ (39-41)[4]

Zanimljivo je istaći da Isidora Sekulić govori ne samo o „malom narodu“ nego i o tradiciji malog u malome, odnosno o tradicijama marginalizovanih grupa u okviru malog naroda, poput Roma u Srbiji ili Crnoj Gori, koji imaju svoju autonomnu istoriju i umetnost, ali i ono što Sekulićeva naziva „intimnom osetljivošću“ i „vitalnim protivrečnostima“ koje karakterišu svaku kulturu, ma gde ona bila. Napredak, viđen iz ugla „velikih naroda“, najčešće se shvata kao put ka uniformizaciji svih kultura prema jednom modelu, a to je model duhovne i materijalne prevlasti belog čoveka u svetu koji je, paradoksalno, prepun različitih jezika, rasa, religija, istorija, i kultura. Zanimljivo je zapažanje Isidore Sekulić o potrebi da se svuda nađe margina,

[3] Head, Bessie. *A Question of Power*. Heinemann, 1974.

[4] Sekulić, Isidora. „Problem malog naroda“ u zbirci *Balkan*. Beograd: Plavi Jahač, 2003., str. 33-47.

pa da čak i mali narodi – koji su i sami margina razvijene Evrope, na primer – sebe teše idejom da od njih postoji neko još manji, neko koga i oni mogu da odbace ili prezru. Na ovaj način, netolerancija postaje način da se dospe u „klub“ superiornih izuzetaka, onih čija se „veličina“ zasniva na potrebi za ekskluzivnim članstvom kojim se eliminišu nepoželjni posetioci. Na političkom planu, ovakav stav se danas često vidi u neprijateljskom i surovom odnosu prema izbeglicama, imigrantima i nedokumentovanim stanovnicima, kao što je to pokazao na primer odnos francuske vlade prema Romima ovih poslednjih godina. Ovakvi isključivi stavovi ukazuju na to da se ideja o sopstvenom identitetu nažalost ostvaruje ne na osnovu onoga što taj identitet *jeste* nego na osnovu onoga što on *nije* i što iz sebe nasilno isključuje. Ovakav negativni kulturni identitet ne počiva na stvaralačkom dijalogu i razmeni među kulturama nego na predrasudama isključivosti i straha. Istu ovu misao saopštava mnogo godina posle Isidore Sekulić i u drugom kontekstu južnoafrička spisateljica Besi Hed. U romanu „Maru“ (1971), ona piše: „Beli čovek našao je oko sebe previše ljudi koji izgledaju *drugačije*. To je ono što je izazvalo gnev potcenjenih ljudi, ta činjenica da je beli čovek izvrgnuo ruglu i podsmehu sve one koji nisu, poput njega, beli. A ako je beli čovek proglasio Azijate za nizak i prljav narod, Azijati su mogli da se osmehnu sa olakšanjem – oni bar nisu Afrikanci. A ako je beli čovek smatrao da su Afrikanci nizak i prljav narod, Afrikanci u Južnoj Africi još uvek su mogli da se osmehuju – oni bar nisu Bušmani. Svi oni imaju svoja čudovišta. Samo treba da se razlikuješ od njih, kao što lica Šudra ili Tamilaca ne liče na Induse visoke kaste, i onda nad tobom može da se vrši bilo kakvo fizičko ili verbalno nasilje jer ti tvoj fizički izlged ukida status ljudskog bića.“ (11)

Evropa je tokom istorije, osim svoje blistave umetnosti, stvorila i savremeni kolonijalizam od koga su se zemlje Afrike, Azije, i Latinske Amerike mukotrpno oslobađale do 70-tih godina 20. veka.

Neke od tih zemalja, poput Namibije, dobile su nezavisnost veoma kasno, tek 1990. godine! Neke bivše kolonije, poput Martinika i Gvadalupa, i danas su prekomorski „departmani“ Francuske i zvanično pripadaju Evropskoj Uniji, iako se nalaze u karipskom moru. Nakon različitih pokreta otpora i borbi za nezavisnost (Haiti se oslobodio Francuske još davne 1804, a Indija Engleske 1947), počelo je ozbiljnije istraživanje nekadašnjih kolonija, ali ovoga puta ne od strane belih osvajača iz Evrope, nego od strane obrazovanih teoretičara, istraživača i pisaca iz samih tih zemalja koji su sada, obrtom istorije i početkom globalizacije, i sami često obrazovani u zapadom svetu. Tako se i pogled na Treći svet polako promenio. To više nisu samo prostori za turizam ili eksploataciju radne snage i sirovina, nego i prostori velikih, nama često potpuno nepoznatih kultura, umetnosti i filozofija. Ovoj promeni u pogledu na svet naročito su doprineli postkolonijalni pisci i istraživači koji su, ugledajući se na Saidovu kritiku, pokazali da evropsko-američki svet zna veoma malo o vanevropskim kulturama i jezicima iako se uvek predstavlja kao vodeća sila globalnog poretka. Postkolonijalna teorija bavi se, prema tome, istorijom i posledicama kolonizacije, kritikom ekonomske eksploatacije koja motiviše kolonijalizam, i uvođenjem u evropsko-američku kulturu svesti o „drugome“ i njegovoj bogatoj različitosti. Nije cilj, međutim, da se ta različitost svede na naš nivo postojanja ili saznanja niti da se toj različitosti divimo kroz egzotiku; cilj je da *prepoznamo* i *upoznamo* svet i njegove mnogobrojne kulture na njihovoj teritoriji, kroz njihov izraz, jezik, način gledanja na svet, bez lažnih vrednosnih sudova u kojima smo samo mi mera svih stvari. Ovo je veoma težak, ali i suštinski zahtev postkolonijalne teorije: shvatiti i prihvatiti drugog kao drugog, sa poštovanjem za njegovu različitost, sa svešću da ne postoji jedna mera vrednosti nego da su i mere i svetovi brojni.

Ovu ideju, o istorijama a ne jednoj istoriji, o kulturama a ne jednoj kulturi, verama a ne jednoj veri, podvlače i mnogi značajni

filozofi poststrukturalizma i postmodrene, poput Fukoa, Bodrijara, Deride, i drugih. Postkolonijalna književnost oslanja se, u tom smislu, na postmodernu kritiku preuzimajući od nje ideju o mnogoznačnosti i mnogovidnosti ljudskog izraza i postojanja u kulturi, nauci, istoriji i naravno, dnevnom životu. Pritisak da sve bude isto i da sve bude tačno onako kao što sam „ja“ i po „mojoj“ meri deo je kolonijalnog shvatanja sveta koje osvaja i pred sobom briše ono što mu nije poznato i što ga duboko plaši. Strah je, u ovom slučaju, izvor želje za moći. Suprotna ideja karakteriše postkolonijalnu književnost, a to je potreba da se razume i opiše susret kultura i istorija tog susreta, čak i ako je on, kao u slučaju kolonizacije, započeo nasiljem i eksploatacijom. Pitanje je, dakle, kakve mogućnosti postoje za ljudsku ko-egzistenciju, saradnju, i proširivanje vidika kulture u današnjem svetu u kome su težnja ka izolaciji i šovinizam u kulturi neka vrsta anahrone čežnje za prostim pravilima i iluzije o čistom poreklu.

U svojoj knjizi „Malo mesto“ (1988)[5], postkolonijalna spisateljica Džamajka Kinkejd (Jamaica Kincaid), osvrće se na istoriju i savremene uslove života na svom rodnom ostrvu Antigva i pokušava da razume sudbinu malog i ekonomski ugroženog prostora u savremenom svetu globalnog turizma. Ona piše da je turista „ružno ljudsko biće“ zato što, zaštićen novcem i površnošću svog odnosa prema mestu koje posećuje, on može da prenebregne i zaboravi sve probleme koji ga okružuju. Turistu ne zanima nijedan deo kulture turističkog mesta koji nije namenjen njegovom uživanju i potrošnji. Sa druge strane, kulture koje se orjentišu prema isključivom razvoju turizma, pretvaraju sebe u prostore potrošnje, u robu, umanjujući time dubinu i slojevitost svog kulturnog nasleđa i njegovu duhovnost koja ne može biti na prodaju. U tom smislu je savremeni turizam, kako pokazuje Kinkejd, nastavak ekonomsko-kulturnih odnosa iz

[5] Kincaid, Jamaica. *A Small Place*. New York: Farrar, Strauss and Giroux, 1988.

vremena kolonijalizma. Veliki narodi, sa svojim velikim novčanim sredstvima, konzumiraju – na kratko i bez pravog interesa – prostore i kulturu malih naroda. Zauzvrat ne moraju da pruže ništa: turisti su tu u prolazu i ne bave se, naravno, dugotrajnim razvojem ili budućnošću zemlje u kojoj letuju. Ako im ne odgovara ovo mesto, naći će drugo. U tom smislu, kultura malih naroda mora biti u njihovim sopstvenim rukama i to sa jasnom svešću da razvoj kulture ne može da počiva na prodaji prirodnih lepota ili lažnoj egzotičnosti. Kultura je pre svega spoznaja svoje sopstvene istorije i ljubav za nju. Džamajka Kinkejd piše o tome kako Antigva, prelepo ostrvo koje danas mahom živi od turizma, nema pravu ili dobro uređenu biblioteku. Dok se svuda podižu skupi hoteli, bazeni i luksuzna letovališta, vrlo malo se ulaže u sâm život i obrazovanje stanovništva, dnevne potrebe običnih ljudi ili u lepotu javnih prostora. Zbog toga za Džamajku Kinkejd polusrušena biblioteka, neadekvatne škole ili vodovodni sistem postaju simbol neo-kolonijalne istorije: za imućne i moćne, sve je moguće i sve je sređeno. Za obične građane, njihova sopstvena kultura i prostori (na primer plaže ili čista voda) postaju nepristupačni.

Nasuprot ove mračne slike ekonomske zloupotrebe malih naroda, čuveni teoretičar i filozof sa Martinika, Eduard Glisan (Edouard Glissant), govori o potrebi da se savremeni svet u kome živimo razume kao svet „veza“ ili „odnosa“. U svojoj knjizi „Poetika odnosa“ (La poétique de la relation), Glisan zastupa ideju da je od trenutka prvih putovanja kolonista svet postao globalan: čovek je tada stekao svest o svetu kao svetu, a ne samo o svom direktnom okruženju i lokalnim oblicima života. Amerigo Vespući, Hernan Kortes, Kristofer Kolumbo i drugi renesansni pustolovi i osvajači, svojim „otkrićima“ doveli su Evropu u stalni kontakt sa vanevropskim svetovima. Ovaj kontakt nije proizveo samo nasilje kolonijalizma ili probleme globalne eksploatacije vanevropskih naroda nego i nešto suštinski

pozitivno: svest o drugom i dubok uticaj do tada nepoznatih kultura na zatvorene i geografski sužene prostore Evrope. Svet je danas, kako Glisan tvrdi, pun mešavina i ne može se više nikada vratiti u stanje „čistog“ porekla ili tradicije, ako su oni ikada i postojali. Lepota savremenog sveta počiva baš na multikulturnosti u kojoj susret jedne kulture sa drugom ne znači sukob nego spoznaju onoga što moju kulturu čini samosvojnom i različitom od drugih. To je upravo i smisao „odnosa“ o kome govori Eduard Glisan: može se na pravi način razmeniti samo ono što se zaista poznaje i voli, a razmena se ne zasniva na turizmu ili kupoprodaji nego na otkrivanju svetova kulture od književnosti, preko muzike, plesa, filma, arhitekture do vizuelnih umetnosti. Susret kultura u kome danas živimo traži od nas i svest o sebi i otvorenost ka drugima. Posebna vrednost postkolonijalne teorije počiva prema tome u njenoj sposobnosti da nas podseti na ovaj suštinski paradoks po kome lokalna kultura jednog prostora opstaje i razvija se baš zato što uvek iznova stupa u dijalog sa onim što joj je strano i što se nalazi izvan nje, imajući pri tom snage da u sebe primi nove oblike izražavanja ali ne gubeći svoje korene.

ULCINJANIN LUKA PANETI IZDAVAČ EPOHE RENESANSE

Savo Marković

Among many meritorious individuals who have contributed significantly to the culture of Europe in the time of the Humanism and Renaissance, distinguished is the position of Lucas Panaetius, a canon from Ulcinj, doctor and professor of arts, law and theology, philologist, editor and printer. It is obvious that the existing knowledge about the achievements in Montenegro must be amended.

U plejadi zaslužnih pojedinaca koji su svojim djelom značajno doprinijeli kulturi Evrope humanizma i renesanse ističe se Ulcinjanin Luca Panetti, doktor i profesor teologije, prava i slobodnih umijeća, filolog i štampar. Svojim multidisciplinarnim pregalaštvom prvih decenija XVI vijeka, posebno na polju komparativne analize i tekstološkog rekognosciranja izvornih latinskih spisa, uređivanjem brojnih izdanja religijsko-filozofske, pravne, istorijske i medicinske literature, odražavajući vrijeme u kojem je živio, promovisao je ideju prožimanja društvenih i prirodnih nauka.

Povezanošću s proslavljenim imenima humanističke učenosti, sviješću i identifikacijom s gradom kojem je porijeklom pripadao, uticao je na kulturnu afirmaciju sredine iz koje je potekao u evropskim i širim okvirima.

Caij Julij Caesaris: Inuictissimi imperatoris

*

Lucas Panaetius (*Lucas Panetius, Lucas Pannetius, Panetys; Luca Panetio, Luca Panezio, Panetti*), ulcinjski kanonik, moguće tamošnjeg kaptola, rođen vjerovatno u drugoj polovini XV v., koji se u humanističkom maniru određivao i po gradu iz kojeg je potekao (*Luca Olchiense, Luca Olchinense, Luca Olchinensi, Lucas Olchiensis, Lucas Olchinensis*), doktor nauka i profesor slobodnih umijeća, prava i teologije, filolog i izdavač aktivan u Veneciji prvih decenija XVI vijeka, vrhunac svojeg mnogostrukog rada i stvaralaštva postigao je kao štampar, 1517-1518. g.

Panettijevo određenje kao kanonika sugeriše da je pripadao višem društvenom sloju[1] u Ulcinju i da je prije odlaska na studije već mogao raspolagati određenim beneficijem na crkvenim posjedima, što je finansijski, posebno uz podršku države, moglo potpomoći njegov boravak u Italiji. Klerici su biskupskom dozvolom za vrijeme studija, na koje su odlazili oko dvadesete godine života, zadržavali prihode do sedam godina, uz uslov obezbjeđenja redovnog bogosluženja u pripadajućim crkvama.[2] Visoka naučna titula mogla je podstaći Lukinu društvenu promociju u ceremonijalnim prilikama i uspon u crkvenoj hijerarhiji. Kaptolska elita visoko je uvažavala titule stečene na studijama, a u crkvenoj strukturi je djelovalo više školovanih pravnika nego u institucijama staleški utemeljene, svjetovne vlasti.[3]

---

[1] Zakon o obaveznom plemićkom porijeklu kanonika u Dubrovniku donesen je još 1442. g. Prije toga, pravilo s malo izuzetaka bilo je da patricijskom sloju pripadaju svi kanonici. Nella LONZA, Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 48, Dubrovnik 2010., str. 28, 36.

[2] N. LONZA, Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku, ... op. cit., str. 37, 41.

[3] Shodno odluci dubrovačkog Vijeća umoljenih iz 1505. g., status kanonika s doktoratom *(doctor canonicus)* bio je odmah ispod arhiđakona, arhiprezvitera i primicerija, a „viši“ od običnih članova kaptola. Ibid., str. 43.

Kako su u to vrijeme na studijama prava preovladavali kanonici, razložno se može pomisliti da je otišao na studije rimskog (svjetovnog) prava, ali i na produžetak studija - kanonskog prava - čijim bi završetkom, po uobičajeno skraćenom programu, stekao doktorat oba prava.[4] Pravo je u to vrijeme još čuvalo prestiž najstarije univerzitetske discipline, a studije rimskog prava bile su zahtjevnije i prestižnije od studija kanonskog. Čak je unutar crkvene strukture ta diploma imala veću težinu.[5] Uz to su studenti koji su završili rimsko pravo imali bolju perspektivu pronalaska službe u državnoj administraciji, što je moglo opredijeliti ostanak učenog Ulcinjanina u Veneciji. Lukino titulisanje upućuje na zaključak da je studirao i (slobodna) umijeća, odnosno teologiju. Podsticane obrazovanjem koje se sticalo izučavanjem *studia liberalia* u dominikanskim samostanima,[6] *studia humanitatis* su polako dobijale na važnosti u odnosu na središnju univerzitetsku poziciju pravnih disciplina, što ukazuje na ličnost izuzetnih intelektualnih sposobnosti, posvećenu sticanju opšteg znanja. *Aliqua ars alia* nije bila samo korisna, već i neophodna u povezivanju klasične i hrišćanske kulture na putu spoznavanja Boga, humanističke vizije ljudskosti i uravnoteženog ovozemaljskog života.[7] Navođenje Luke Panettija na štampanim izdanjima kao doktora *artium & legum* označava da je završio studije slobodnih umijeća i rimskog prava i položivši jedini,

---

[4] Ibid., str. 39.

[5] Ibid., str. 38.

[6] Franjo ŠANJEK, The Studies of Exact and Natural Sciences in the History of the Dubrovnik Dominicans, *Dubrovnik Annals* 1, Dubrovnik 1997, p. 15, 16.

[7] Cfr.: F. ŠANJEK, The Studies of Exact and Natural Sciences in the History… op. cit., p. 18.; Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, Novootkriveni autograf Filipa de Diversija iz 1455. godine: Poslanice sv. Jeronima, sv. Augustina i drugih, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 48, Dubrovnik 2010., str. 140.

doktorski ispit, postigao doktorski stepen. Isticanje da je on *„bene docto theologo“* sugeriše da je završio i te studije. Teologija je međutim bila slabije zastupljena na talijanskim univerzitetima, a studij se uglavnom popunjavao pripadnicima propovjedničkih redova, posebno dominikancima.[8]

Lucas Panaetius Olchinensis se kao izdavač pojavljuje 1501. godine, kada u Veneciji kod *„Jo. Alvisium de Varisio“* uređuje djelo *De secretis mulierum cum commento.* Kao urednik javlja se i u kolofonu novog izdanja ovog djela, 17. oktobra 1508. g., kada kod Pietra Quarengija *(Petri Bergomatis),* ponovo štampa vrlo popularni traktat sadržaja na razmeđu prirodnih nauka i okultnog, koji obrađuje pitanja koja se između ostalog odnose na nastanak fetusa, ali i na uticaj zvijezda - tekst tradicionalno atribuiran njemačkom skolastičkom filozofu i aristotelovcu, teologu i svecu Albertu Velikom (1206-1280.), zapravo kompilacija njegovog učenika: *„Albertus Magnus De secretis mulierum cum commento. Nouissime: inifinitis pene erroribus emendatus. (Tractatus Henrici de Saxonia, Alberti Magni discipuli....“.*

Humanistička aktivnost Luke Panettija u Veneciji ponovo je osvjedočena 17. avgusta 1511. godine, jednim od prvih postinkunabulnih izdanja, *Komentara* Gaja Julija Cezara *(Caij Iulij Caesaris: Jnvictissimi imperatoris commentaria...),* poduhvata tipografije Augustina *de Zannis de Portesio* (Agostino Zani, da Portese). Na naslovnoj strani izdanja početne riječi odštampane su crvenom bojom, a otisak drvoreza koji prikazuje scenu bitke crnom, s ukrasnom bordurom u crvenoj boji. Onovremena filološka praksa našla je odraza u emendaciji djela, što se saznaje iz naslova, kolofona i predgovora u kojima obrazovani i vrlo učeni *(„**viro docto**“)* urednik *Lucas Olchinensis* ističe da je odnosno izdanje pripremio na osnovu ispravki brojnih pogrešaka sadržanih

[8] N. LONZA, Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku, ... op. cit., str. 37.

u prethodnim tekstualnim predlošcima; prije štampanim edicijama nego rukopisima.[9] Korigovano djelo preporučuje kolaciji s ranijim tekstovima, kako bi se uvidio povratak sjaju izvornog spisa *(„pristinum candorem“)* i shodno renesansnoj težnji k obnavljanju antičkih vrijednosti, potvrdila korisnost njegovog filološkog umijeća. Takav oblik predstavljanja djela uvođenjem paratekstualnih elemenata, podnaslova i indeksa uz tekstove latinskih klasika odgovarao je namjeri privlačenja pažnje kupaca i čitalaca, posebno humanističkih erudita, od strane brojnih i kompetentnih venecijanskih urednika i izdavača. Konkretno, Cezarovi Komentari *(Commentaria Caesaris)* već su bili objavljeni u Firenci 1508. g. kod *Phillipusa* Giunte i odnosno Paneciovo izdanje je najvećim dijelom njegova reprodukcija, s tim da je mletačko štampano izdanje, uvodeći tek određene razlike u kompoziciji da bi se razlikovalo od ovog predloška, nastojalo i da očuva izgled inkunabule.[10] Izdanje je ponovo štampano kod istog tipografa 13. juna 1517. godine.[11]

---

9 *„Commentariis P. Marsi subscribatur; „P. Marsus... Ciceronis librorum, qui præfuit, certe præfatus est Lucas quidam Panetius, qui se conicatis exemplaribus manuscriptis libros reconouisse testatur, ut iam adparere uidebatur, ...“. M. Tulli Ciceronis De finibus bonorum et malorum, Libri quinque.* Recensuit et enarrauit D. Io. Nicolaus MADUIGIUS, Hauniæ MDCCCXXXIX, p. XXXII.

10 Antonio MORENO HERNÁNDEZ, La génesis de la edición de los *Commentarii* de César de Venecia, 1511: *¿emendatio* original o mera copia?, *Epos*, XXII, Madrid 2006, págs. 21-22.

11 Joseph William MOSS, *A Manual of classical bibliography: comprising a copious detail of various editions; commentaries, and works critical and illustrative and translations into the English, French, Italian, Spanish and German*, *and occasionally, other languages: of Greek and Latin classics*, London MDCCCXXV, Vol. I, p. 229.

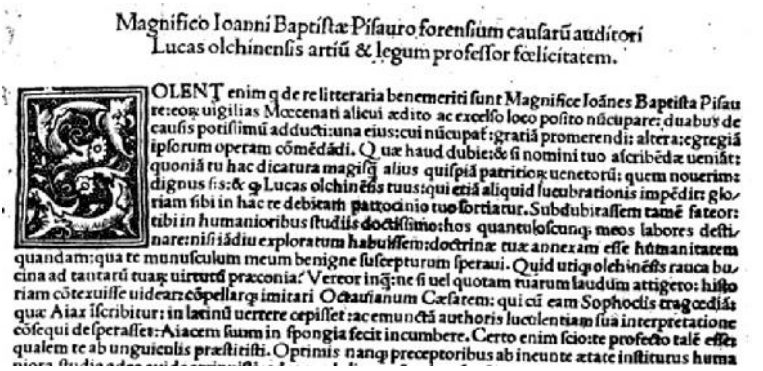

Magnifico Ioanni Baptistæ Pisauro forensium causarũ auditori
Lucas olchinensis artiũ & legum professor fœlicitatem.

OLENT enim q de re litteraria benemeriti sunt Magnifice Ioãnes Baptista Pisau re: eos uigilias Mœcenati alicui ædito ac excelso loco posito nũcupare: duabus de causis potissimũ adducti: una eius: cui nũcupat: gratiã promerendi: altera: egregiã ipsorum operam cõmẽdãdi. Q uæ haud dubie: de si nomini tuo ascribẽdæ uenãt: quoniã tu hac dicatura magis q̃ alius quispiã patritios uenetorũ: quem nouerim: dignus fis: & q Lucas olchinẽsis tuus: qui etiã aliquid lucubrationis impẽdit: gloriam sibi in hac re debitam patrocinio tuo sortiatur. Subdubitassem tamẽ fateor: tibi in humanioribus studiis doctissimo: hos quantuloscunq meos labores destinare: nisi iãdiu exploratum habuissem: doctrinæ tuæ annexam esse hũmanitatem quandam: qua te munusculum meum benigne suscepturum speraui. Quid utiq olchinẽsis rauca bucina ad tantarũ tuarũ uirtutũ præconia? Vereor inq̃: ne si uel quotam tuarum laudum attigero: histo riam cõtexuisse uidear: cõspellarq imitari Octauianum Cæsarem: qui cũ eam Sophoclis tragœdiã: quæ Aiax iscribitur: in latinũ uertere cepisset: ac emunctã authoris luculentiam sua interpretatione cõsequi desperasset: Aiacem suum in spongia fecit incumbere. Certo enim scio: te profecto talẽ esse: qualem te ab unguiculis præstitisti. Optimis nanq preceptoribus ab ineunte ætate instituti huma

Lucas Panetius, s određenjem svojeg imena i po gradu porijekla *(Olchinensis),* posvetio je navedeno izdanje Rosselu de Rossellisu iz Padove, sinu slavnog juriskonzultusa Antonija Rosellija iz Arezza (1381-1466.). Baveći se naročito odnosom države i Crkve, on je bio profesor univerziteta u Bologni, Sieni, Firenci, Rimu i Padovi, a pročuo se i po diplomatskim misijama koje je obavljao za Napuljsku kraljevinu i papu Eugena IV. Navedena posveta mogla bi ukazivati na univerzitetsko središte u kojem je Luka Ulcinjanin stekao najviši stepen obrazovanja. Padovanski aristotelizam i bolonjski nauk o tabelionima posebno su prisutni u njegovom izdavaštvu, a kao svešteniku, uz teološka, bliska su mu bila i filozofska gledišta. Kao podanik Mletačke Republike, bio je obavezan da studira u Padovi, a studije prava, koje su trajale između pet i osam godina, s još dvije godine za sticanje dvojnog doktorata, bile su najskuplje. Stoga je *peregrinatio academica* ponajprije mogla biti uzrokovana materijalnim razlozima.[12] U svakom slučaju, 15. februara 1516. kod istog štampara izdate su *Tusculanae quaestiones* prvaka rimskog govorništva, Cicerona, s komentarima Filippa Beroalda

[12] N. LONZA, Dubrovački studenti prava u kasnom srednjem vijeku, ... op. cit., str. 40, 41, 42.

i Omnibona Vicentinskog, u čijem se kolofonu također ukazuje na greške i izmjene koje je *accuratissime* prepoznao i ispravke načinio *Lucas Olchinensis*. Tada je saopšteno i nešto više podataka o učenom Ulcinjaninu; navedeno je da je on *„**artium et legum professor**“*. Na njegovo visoko pravničko obrazovanje ukazuju i drugi uređeni i objavljeni juridični traktati (građansko-pravna i kanonskopravna izlaganja, 1522.; *Novele* kanoniste Giovannija d'Andree, Venecija 1524.; kompendijum pravničkih radova značajnih za praksu advokata, pravnika i notara koje je sačinio juridički humanista, padovanski profesor građanskog prava, Bartolomeo Cipolla iz Verone: „*Cavtele Bartho. Cepol.: praestantissimi iuris vtriusque luminis domini... varij tractatus legum studiosis vtilissimi, materias quotidianas & practicabiles lucide complectentes*...“ – Lyon, 1535.; 1547., 1552.; *„Repertorivm domini Philippi Decii*, ***per Lucam Panetium Canonicum Olchinensesem artium & legum praeclarem doctorem fideliter concinnatum***“ – *Iacobus Giunta*, Lyon 1544.).[13] Cipollina *„Consilia criminalia celeberrimi ac praestantissimi iur. utri. interpretis*...“ i drugi traktati objavljeni su 1530/31. u Lyonu i 1555. g. u Veneciji, a Deciov *Repertorivm* o dijelu *Digeste*, kao i rad o dijelu *Kodeksa*, koje je također priredio *Luca Panetti*, ponovo su objavljeni 1546/47. i 1550. g. u Lyonu.

Uz pravno znanje, knjige kasnijeg izdanja ukazuju i na Lukino poznavanje notarskog umijeća, s obzirom da je uredio izdanje temeljnog spisa koji je doprinio razvoju bilježništva. Na univerzitetu u Bologni nastali su najstariji notarski priručnici, a učitelj javnog bilježništva *Rolandinus Rudolphinus de Passeggeriis* sastavio je 1255. *Summa artis notariae*, vjekovima

---

[13] A. MORENO HERNÁNDEZ, La génesis de la edición de los *Commentarii* de César de Venecia, 1511: ¿*emendatio* original o mera copia?, ... op. cit., pág. 25.

hvaljeni i korišćeni priručnik o notarskoj službi, koji je štampan 1480. g.[14] Luka Ulcinjanin se navodi kao urednik „*Orlandini Rodulphini Bononiensis, ... In artem notariae ordinatissimmæ summulæ. Vnà cum insigni notularum tractatu; necnon de tabellionatus officio in castris uel villis.*“ - koje je na osnovu ranijeg izdanja ponovo objavljivano 1549., 1562., 1565. i 1584. g. u Veneciji.

Još jedan podatak osvjetljava put uobličavanja Panettijevog humanističkog obrazovanja; slijedeći opet firentinski štampani predložak, venecijansko izdanje „*Marci Actii Plauti linguae latinae principis: Comoediae viginti: viuis pene imaginibus recens excultae ...*“ - Luka, kanonik ulcinjski, učenik filologa Giorgia Valle (Piacenza 1447. – Venecija 1500.) - priredio je za štampanje 1518. g.[15] G. Valla je u Milanu učio grčki kod Konstantina Laskarisa, a u Paviji, gdje je upoznao i Leonarda da Vincija, kod Andronika Kaliksta. Predajući i prevodeći sa latinskog i grčkog, od 1485. g. je preuzeo katedru u Veneciji. Iste godine publikovao je *„Commentaria in Ciceronis topica, de fato, de universitate“*. Njegove najznačajnije prijevode, tekstove grčkih matematičara, prije svih Arhimeda, objavio je njegov usvojeni sin, na čije se Plautove komentare poziva i Luka *Panezio*. Na osnovu ovih poveznica moguće je zaključiti da se Luka našao na talijanskom poluostrvu već krajem XV vijeka, a da je uz latinski bio dobar poznavalac i grčkog, kako bi sugerisalo i njegovo ime u grčkoj transliteraciji: *Loukas Panaitios* (latinska transliteracija *Panaetius*, stoičkog filozofa sa Rodosa

---

[14] Josip BRATULIĆ, Javno bilježništvo u Hrvatskoj do 19. stoljeća, *Javni bilježnik*, 31, Zagreb 2009., str. 20.; Nenad FEJIĆ, Kotorska kancelarija u srednjem veku, *Istorijski časopis*, br. 27, Beograd 1980., str. 58.

[15] *M. Acci Plavti rvdens ex recensione Reizii,* adnotatione critica instrvxit carl Ernst Christoph SCHNEIDER, prof., Vratislaviae : Apud Maxium, 1824., pp. VII, VIII.; *Plauti Bacchides.* Edited, with Introduction, commentary, and critical notes by J. M’COSH, London 1896., p. XXVI.

čije je djelo poslužilo kao predložak Ciceronovom, odnosila se na ime Παναίτιος). Navedeno izdanje Plautovih komedija sadrži otiske drvoreza koji su načinjeni posebno za ovu publikaciju i realno odslikavaju predstave u talijanskim teatrima, s vjernim prikazima scena i istorijskih kostima.

Štamparska djelatnost: Savonarolin spis „O trijumfu krsta“

Kao štampar, *Luca Olchiense* se pojavljuje 8. juna 1517. godine, kada u Veneciji objavljuje *„**Fratris Hieronymi Sauonarolae Ferrariensis, Ordinis prædicatorum, Trumphus crucis, de fidei ueritate.** Post nouissima(m) impressionem alias Venetiis excussam. Denuo nunc primu(m) a bene docto theologo adamussim recognitus, cunctisq(ue) mendis expurgatus.“* ***De triumpho crucis*** je vjerovatno najpopularniji duhovni spis poznatog dominikanskog propovjednika i reformatora Girolama Savonarole (1452-1498.), vladara Firence od 1494. do spaljivanja na lomači, 1498. g. Luka Paneti je podsticaj za štampanje njegovog djela mogao dobiti i iz zavičaja, s obzirom da su se susjedni Dubrovčani posebno zanimali za Savonarolu. Humanist, filozof i teolog Juraj Dragišić (Srebrenica, oko 1445. – Barletta, 1520.), učenik Ficinove novoplatoničke akademije,[16]

[16] Podstaknut čitanjem Plethona, Cosimo de Medici osnovao je Platoničku akademiju, koju je vodio Marsilio Ficino. Na Medicijevom dvoru filozofi su bili okruženi umjetnicima Leonom B. Albertijem, Filippom Brunelleschijem, Pierom della Francesca, Sandrom Botticellijem, Michelangelom, Vasarijem i dr. Marko TOKIĆ, Michelangelo i novoplatonizam u renesansnoj umjetnosti – s osvrtom na svod Sikstinske kapele i *Mojsija*, *Filozofska istraživanja*, God. 30, Sv. 1-2, Zagreb 2010., str. 35.

koji je 1487/91. bio profesor teologije i filozofije u Firenci, a 1493. predavao filozofiju u Pisi, našavši u Dubrovniku utočište, sastavio je 1497. spis u odbranu Savonarole u kojem filozofski razmatra slobodu volje i vjerodostojnost proroštva.[17]

U kolofonu Savonarolinog djela navedeno je da je štampar *Luca Olchiense* bio profesor slobodnih umijeća i prava, čijom je marljivošću ispravljen tekst spisa: „*Impressumque Venetiis accurata diligentia per Luca(m) olchiense artium & legum professorem. Anno domini M.CCCCCXVII.*[18] *Die uero octauo mensis Iunii*." Knjiga se sastoji od 14 kvaterna i 112 listova, s inicijalnim slovima ukrašenim viticama, a otisak drvoreza na naslovnoj strani prikazuje autora pokrivenog kapom koji piše u svojem studiju, sjedeći pred raspećem. Drvorez se temelji na prikazu iz venecijanskog izdanja iz 1504. g. Savonarolinog rada, Lazzara de' Soardija.[19] Knjiga se danas nalazi u bibliotekama Vatikana, Bergama, Padove, Ferrare, Firence, Modene, Napulja, Rima i drugih talijanskih gradova.

---

[17] Između 1495. i 1500. g. u dubrovačkoj dominikanskoj biblioteci našlo se tridesetšest različitih izdaja Savonarolinih spisa, uglavnom propovijedi, kao i „*Propheticae solutiones pro Hieronymo Savonarola"*, bosanskog franjevca J. Dragišića. Franjo ŠANJEK, *Dominikanci i Hrvati, Osam stoljeća zajedništva (13. – 21. stoljeće)*, Zagreb 2008., str. 96. Dragišić je tokom boravka u Dubrovniku napisao i svoje glavno teološko djelo „*De natura coelestium spirituum quos angelos vocamus",* štampano 1499. g. u Firenci. Dragišić, Juraj; tekst: Ljerka SCHIFFLER-PREMEC, *Hrvatski biografski leksikon*, 3, Č – Đ, Glavni urednik Trpimir Macan, Zagreb 1993., str. 556-558.

[18] *Univerzidad de Zaragoza/Sucursales*, http://roble.unizar.es... (22. 7. 2011.).

[19] http://www.library.nd.edu/rarebooks/exhibits/dominican/italy/1517_Savonarola.html (22. 7. 2011.).

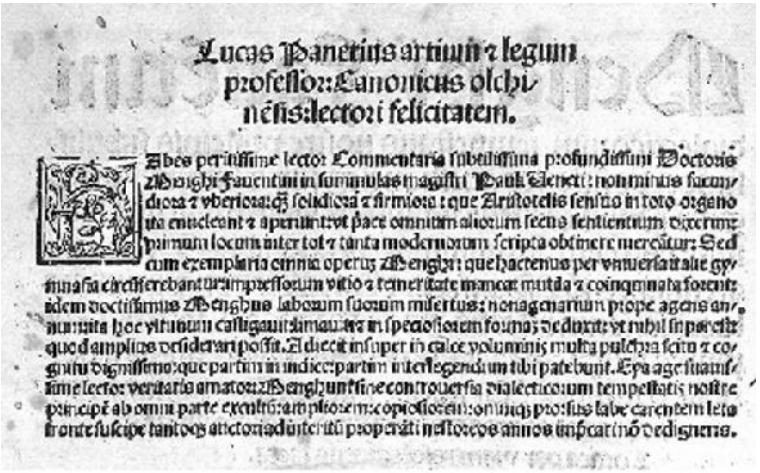
Lucas Panetius artium & legum professor: Canonicus olchinensis: lectori felicitatem.

Zbes peritissime lector Commentaria subtilissima profundissimi Doctoris Zbenghi Fauentini in summulas magistri Paulli Veneti: non minus sucundiora & vberiora: quoq; solidiora & firmiora: que Aristotelis sensum in toto organo ita enucleant & aperiunt: vt pace omnium aliorum secta sentientium dicerim primum locum inter tot & tanta modernorum scripta obtinere mereatur: Sed cum exemplaria eiusmodi operis Zbenghi: que hactenus per vniuersitatem gymnasii circulabantur: impressorum vitio & temeritate mancae: mutilae & coinquinata forent: idem doctissimus Zbenghius laborum sucorum misertus: nonagenarium prope agens annum: hoc vitiorum caligaui: dimouit: & in speciosiorem formam deduxit: vt nihil in pari esset quod amplius desiderari possit. Et dicere insuper in calce voluminis multa pulchra scito & coguitu dignissimo: que partim in indice: partim in ipsis legendum tibi patebunt. Ea age suauissime lector: veritatis amator: Zbenghium sine controuersia dialecticorum tempestatis nostre principe ab omni parte exentro: amplioremque copiosioremque omniq; prorsus labe carentem letaq; fronte suscipe tantoq; auctori ad interitu properati nestoreos annos impetrino dedigneris.

Uređivanje knjiga i tematika izdavačkih poduhvata

Panezio je nastavio da uređuje Savonarolina djela koja je objavljivao kod različitih štampara. *„Confessionale pro instructione confessorum reuerendi patris fratris Hieronymi Sauonarole Ferrariensis Ordinis predicatorum“* štampan je kod C. Arrivabenea 1517., A. i F. Bindonija 1520/24. g., a sadrži posvetnu epistolu venecijanskom patrijarhu Antoniju Contariniju,[20] svjedočeći o održavanju veza s obrazovanim i istaknutim ljudima u sredini u kojoj je živio. U prilog povezanosti iseljenika sa istočnog Jadrana govori činjenica da je i *prete Dominicus de Antibaro, canonicus s. Pietro di Castello*, koji se

[20] Mletački Senat je imenovao Antonija Contarinija za patrijarha Venecije 1508. g., a nakon ratifikacije u Konzistoriju, posvetio ga je splitski nadbiskup Zane, 5. februara 1509. g. Tokom svoje službe posebno se borio protiv korpucije klera. Zbog strogosti života stekao je glas svetosti, da bi nekoliko godina nakon smrti (7. novembra 1524.) bio proglašen blaženim.

u Veneciji spominje u razdoblju 1528.-1554. g., bio nekad kapelan ovog mletačkog patrijarha, a Dominikov kum vjerovatno brat ulcinjskog biskupa, Baranina Jakova Dalmasa. *„Prediche de fra Hieronymo sopra Amos propheta. Prediche utilissime per Quadragesima del sacro theologo frate Hieronymo Sauonarola da Ferrara...“* (o prorocima Amosu i Zahariji, o evanđeljima, s mnogim Davidovim psalmima, revidirane i s ispravljenim propustima starijih štampanih izdanja) štampane su 30. aprila 1528. g., takođe kod C. Arrivabenea, a sadrže posvetnu epistolu ulcinjskog kanonika Luke Panecija na mletačkom dijalektu, upravljenu njegovom duhovnom ocu, Francescu Contariniju, profesoru teologije, plebanu venecijanske crkve sv. Marine: *„Al mio padre in Christo obseruando Francesco Contarini: Piouano benemerito de Sancta Marina de Venetia: delle lettere sacre professore,* ***Luca Panetio*** *canonico Olchinense: delle arte & lege minimo discipolo. Felicita perpetua.“* Panecio za sebe kaže da je neznatan učenik slobodnih umijeća i prava, a svojem ocu u Hristu ističe pohvalni običaj antičkih rimskih vojnika: „*i quali primache in achun picoloso duello volessino cumdecendere: da qualche robusto & strennuo combatente cerchorono di esser promossi alle ultime frontiere.“* Od ostalih, brojnih djela, koja je prvih decenija XVI v. uređivao Ulcinjanin Luka Panecio, navedeni su samo radovi nekih autora, koji svojom tematikom najbolje odslikavaju polihistorski opseg njegovog znanja i interesovanja. Takođe, ona predstavljaju teorijsko uporište njegovog intelektualnog habitusa zasnovanog na klasičnom promišljanju i uz to su potcrtana konkretnom porukom koju upućuje čitaocu. Djela firentinskog sveštenika, ljekara, novoplatoniste i astrologa Marsilia Ficina *„De Christiana religione: aureum opusculum...“* (s posvetom patrijarhu A. Contarenu) i *„De triplici uita aurea uolumina tria...“* ulcinjski je „***bene docto theologo***“ uredio i pripremio za štampanje u martu i aprilu 1518. g., a „*Platonica theologia de immortalitate animorum“* kojom se

nastojala oživjeti hermetička filozofija, 1524/25. g. Spise sienskog filozofa i ljekara Huga *Bentiusa* (Uga Benzija)[21] zasnovane na medicinskom *Kanonu* novoplatoniste Avicene uredio je za štampanje 1523. g. Izdanje Komentara Uga Benzija na Galenovo

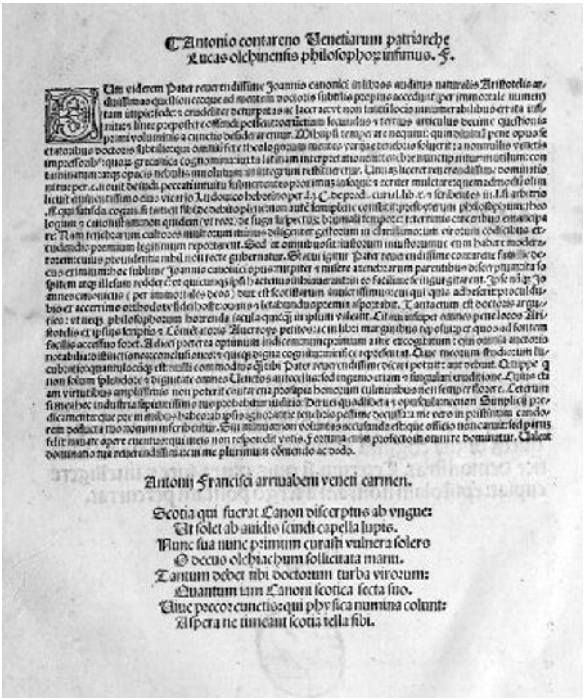

Antonio contareno Venetiarum patriarche
Lucas olchynensis philosophor infimus. F.

Antonij Francisci arrualdeni veneti carmen.

Scotia qui fuerat Canon discerptus ab vngue:
Vt solet ab auido fundi capella lupis.
Hunc sua nunc primum curaris vulnera solero
O decus olchiachum sollicitata manu.
Tantum debet tibi doctorum turba virorum:
Quantum tum Canoni scotica secta suo.
Vnde precor cunctos qui physica numina colunt:
Aspera ne timeant scotia tela tibi.

21 Ugo da Siena (1376-1439.) je studirao umijeća u Firenci, Bologni i Paviji, stekavši 1396. g. akademsko zvanje iz logike i filozofije. Zatim je studirao medicinu u Bologni kod magistra Marsiglia de Santa Sofia, a na tamošnjem univerzitetu je u razdoblju 1396. – 1405. g. podučavao logiku i filozofiju prirode. Nakon toga je predavao medicinu na brojnim talijanskim univerzitetima (Sieni 1405-1409., 1416-1421.; Bologni 1409-1412., 1423-1425.; Parmi 1412-1416.; Firenci 1421-1423.; Paviji 1425-1429. i Padovi, 1430.). Autor komentara i na Hipokratova i Galenova djela, koje je napisao uglavnom tokom spomenutog boravka u Parmi, uz Pietra d'Abana smatra se jednim od najistaknutijih predstavnika padovanskog aristotelizma.

djelo obilježava i dvostruki alfabetski indeks pitanja i stvari koji je pripremio *Lucas Panetius Olchinensis.*[22] Ovo izdanje stoji u vezi s rastućim uticajem grčkog humanizma na evropsku univerzitetsku medicinu, od treće decenije XVI v. Upravo je Lukin učitelj Giorgio Valla bio jedan od začetnika helenističkog uticaja na renesansnu medicinu. Jedna od aktivnosti sljedbenika toga pokreta bila je prevođenje i izdavanje medicinskih djela poznatih grčkih, antičkih i vizantijskih autora. Slijedi Lukin urednički rad na djelu *„Conciliator: eminentissii philosophi ac medici Petri Aponensis...“* – spisima „pomiritelja“ zapadnjačke nauke i teologije i arapskih učenja Petra d'Abana[23] i drugih - 1526. godine, a zatim „*Terrapeutica. Galeni Methodus medendi: vel de morbis curandis. Thoma Linacro Anglo interprete...*“ – Galenovoj fiziologiji u prijevodu Thomasa Linacrea, januara 1527. g. T. Linacre (oko 1464. – 1524.) je takođe pripadao krugu medicinskih helenista. Djelo je štampano u Veneciji i 1538. *(Aloysius de Tortis),* a sadrži posvetu kojom ga je *Lucas Panetius canonicus Olchinensis* smatrao vrijednim upraviti ljekaru Nicoli Massi. U njoj Luka hvali Massu kao najsposobnijeg recentnog pisca o sifilisu, ističući da se njegov traktat o toj bolesti (koja se po autoru u Italiji pojavila s opsadom Napulja, 1494. g.)

---

22 *„Index duplex copiossisimus omnium principalium ac emergentium questionum necnon omnium notabilium et eorum que cognitione digna sunt ex scriptis consumatissimi artium ac medicine doctoris domini Ugonis Senensis in tribus libris Microtechni Galeni. Nunc primum secundum multiplicem alphabeti seriem per Lucam Panetium Olchinensem elucubratus accurataque diligentia impressus et positus.“* Jon ARRIZABALAGA, Tradició medieval i cultura humanista en la medicina universitària: les activitats editorials de Francesc Argilagues i Guillem Caldentei per a les premses italianes de les acaballes del segle XV, *XVIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 1999, p. 185, 195.

23 Profesor Univerziteta u Padovi i istaknuti predstavnik padovanskog aristotelizma, živio je u periodu 1250. – oko 1315. g.

upravo nalazi u štampi.[24] Na taj je način Ulcinjanin pouzdano odredio 1527. kao godinu najranijeg izdanja Massine publikacije „*Liber de morbo gallico*“, koja u kolofonu sadrži, pogrešno navedenu, 1507. godinu. Uspješni renesansni ljekar praktičar i pisac Nicolò Massa rođen je 1489. g. u venecijanskoj župi S. Pietro di Castello, iseljeničkoj destinaciji mnogih Ulcinjana. Otuda je moglo poteći i poznanstvo sa Panettijem. Obrazovanje za hirurga završio je na venecijanskom kolegiju za ljekare 1515., da bi u istoj ustanovi stekao zvanje u umijećima i medicini 1521. g. U *La Scuola di Rialto* i privatno, izučavao je filozofiju i grčki jezik. Godine 1524. postao je ljekar bratovštine sv. Đorđa, a narednih decenija kao priznati ljekar i naučitelj steći će znatan imetak. Umro je 1569. g.

U literaturi[25] se navodi da je *Lucas Olchinensis* uredio i izdanje

[24] *Liber de morbo gallico* (1527., 1532., 1536., 1559., 1563. - s posvetom kardinalu Carlu Borromeu; *Il libro del mal francese*, 1565. i 1566.; s lyonskim izdanjem iz 1534., naslova manje uvredljivog za francuske čitaoce – *Liber de morbo neapolitano*). Ostala Massina djela su: *Liber introductorius anathomiae* (1536., 1559.), praktični priručnik za studente nastao na temelju brojnih anatomskih ispitivanja u hospitalu SS. Pietro e Paolo i samostanu SS. Giovanni e Paolo; *Liber de febre pestilentiali, ac de pestichiis, varolibus et apostematibus pestilentialis*, nastala vjerovatno pod utiskom epidemije kuge i tifusa iz 1527/29. g. (1540.; 1555. i 1556.); *La loica, divisa in sette libri* (1550.; 1559.); *Epistolae medicinales* (1550.; 1558.), *Epistolarum medicinalium tomus alter* (1558.); *Raggionamento... sopra le infermità che vengono dall'aere pestilentiale del presente anno MDLV* (1556.); *Diligens examen de venae sectione in febribus ex humorum putredine ortis* (1568.). N. Massa je Sorsanusov život Avicene preveo s talijanskog na latinski, a taj je prijevod od 1544. g. izdavan s *Kanonom.* Richard PALMER, Nicolò Massa, his family and his fortune, *Medical History*, 25, London 1981, pp. 385-386, 391-392. Primjerak *Anatomiae liber introductorius* Nicolausa Masse, štampan u Veneciji 1559. g., nalazi se u Dominikanskom samostanu u Dubrovniku. Stjepan KRASIĆ, Prirodoznanstvenici i medicinska bibliografija u Dominikanskom samostanu u Dubrovniku, *Acta Medico-Historica Adriatica,* Vol. 8, No. 1, Rijeka 2010., str. 101.

Vergilijevih djela, štampano 10. maja 1519. g. kod spomenutog A. de Zannisa, s posvetom humanisti Marinu Bečiću, iz koje se može zaključiti da je Bečić kao javni orator već boravio u Padovi. Njihovo poznanstvo je svakako moglo poticati iz Ulcinja, gdje je Bečić prebjegao i živio neko vrijeme nakon osmanskog osvajanja Skadra i gdje se oženio Ulcinjankom Katarinom Dobre. Luka je uredio za štampanje i Ovidijeva pisma (aprila 1515.), spise Ivana Kanonika[26] (13. novembra 1516., kada je naveden kao „***artium & theologie pofessorem***“, s posvetom A. *Contarenu*), izlaganje pariskog profesora, tomiste *Johannesa Versora* o logičaru Petru *Hispanu* (1518.), *Biblijske figure* avgustinca i eremite Antonija Rampegola (1519.), istorijske spise Tita Livija i „*Burleus in artem veterem*“ – engleskog skolastičkog filozofa i logičara Waltera Burleya (o. 1275 – 1344/45.) s tekstovima Aristotela i novoplatoniste Porfirija (1520.), spise latinskog gramatičara Diomeda[27] i pape Hadrijana VI (1522.), „*De philosophica consolatione*“ i druge filozofske spise Severina Boecija (1523.), spise teologa, filozofa i logičara Dunsa Skota[28] (1525.), faentinskog ljekara i filozofa Menga Bianchellija (1526.), traktate kanoniste *Roffredusa Beneventanusa* (12. maja 1537.), *Egidu* o posljednjoj

---

25 P. S. ALLEN et H. M. ALLEN, *Opvs Epistolarvm Des. Erasmi Roterodami,* Tom. VI, 1525 – 1527, Oxonii MCMXXVI, pp. 141-142.; A. MORENO HERNÁNDEZ, La génesis de la edición de los *Commentarii* de César de Venecia, 1511: ¿*emendatio* original o mera copia?, ... op. cit., pág. 24.

26 *Johannes Canonicus* (*Johannes Mambres, Jean Mambre, Tolosanus*); neoaristotelovac, XIV v.

27 „*Diomedes aliique XIX authores, post Io. Tacuini impressionem recogniti etc. (ed. Luca Panætius Olchinenis) Venetiis. Caesar Arrivabenus. 1522.*“ *Analecta Grammatica*, *maximam partem anecdota*, ediderunt Iosephus ab EICHENFELD et Stephanus ENDLICHER, Vindobonae 1837, p. XIX.

28 John Duns *Scotus* (Škotska, odnosno Irska, oko 1266. – Köln, 8. XII 1308.), „*Doctor subtilis*“, umješan u mirenju različitih stajališta, bio je jedan od najuticajnijih teologa i filozofa kasnog srednjeg vijeka. Stupio je u franjevački red 1291. g. u Northamptonu u Engleskoj. Studirao je i predavao u Parizu 1293-1297., u Engleskoj i Njemačkoj. Utemeljio je poseban pravac unutar skolastike, nazvan „skotizam“.

Aristotelovoj knjizi (1530.), a kao „***bene docto philosopho***“ *Komentare Aristotelove Etike* Tome Akvinskog (1539.). Mnoga djela koja je uređivao, među kojima izlaganje i komentari Aristotelovih knjiga od Agostina Nifa[29] (1552.) ponovo su štampana narednih decenija (*Novele*, 1574.).

*

Evidentiranjem i proučavanjem knjižnih fundusa u stranim bibliotekama, njihovom analizom i tumačenjem referentnih izvora, otvaraju se mnoga nova pitanja i dodatno rasvjetljava razvoj crnogorske pismenosti, štamparstva i književarstva, odnosno ukupnog kulturnog nasljeđa. Uz istraživanje kulturnih dodira, odnosa i doprinosa koje su iseljenici sa domaćih prostora ostvarivali u stranim sredinama, nameće se potreba utvrđivanja uticaja koje su takvi oblici društvene prakse, pripadnici intelektualne elite i izuzetni pregaoci imali u domaćoj sredini. Sagledavajući aktuelne kognicione dimenzije i rezultate domaćih saznanja o duhovnoj kulturi i tradiciji, uz svu opreznost i težnju ka objektivnoj interpretaciji zanemarenih, neuočenih i novospoznatih činjenica, stiče se neumitna potreba za njihovim upotpunjavanjem. Kulturni doprinos Luke Panetija u evropskim razmjerama neosporno podstiče na nove procjene dosadašnjih istoriografskih saznanja, duhovnog razumijevanja osobitosti i povijesti pojedinih prostora te revidiranje nivoa kulturnog razvitka odnosnog društvenoistorijskog perioda, a time i poimanja opštih kulturnih tokova prošlosti.

---

[29] *Augustinus Niphus* (Sessa Aurunca kod Napulja, oko 1473. – 1538. ili 1545.), talijanski filozof i komentator. Studirao je filozofiju u Padovi, a predavao u Padovi, Napulju, Rimu i Pisi, stekavši izuzetnu reputaciju pa ga je papa Leon X odabrao da brani katoličku doktrinu besmrtnosti od napada Pomponazzija i Aleksandrista. Usprotivio se Pomponazzijevoj teoriji da je racionalna duša neraskidivo povezana s materijalnom stranom individue i da stoga tjelesna smrt znači i smrt duše. Njegovo je stanovište bilo da je duša pojedinca, kao dio apsolutnog intelekta, neuništiva, smrću tijela stopljena s vječitim svejedinstvom. U početku je slijedio učenje Averroesa, ali je kasnije modifikovao svoja stanovišta postajući prihvatljiv za konzervativne katolike. Izdao je Averroesova djela s komentarima 1495. g., a njegovi brojni komentari Aristotelovog učenja bili su vrlo čitani i često štampani.

ANTIČKO RIMSKO NASLJEĐE U CRNOJ GORI I ITALIJANSKA SPOLJNA POLITIKA

Slavko Burzanović
Tatjana Koprivica

From the 70s of the 19th century to 1943, numerous Italian researchers and scientists were interested in the ancient roman heritage located in Montenegro. The Italian government recognized its interests to allocate financial and political support to the archaeologists in Montenegro, for the purposes of their Balkan and Mediterranean policy. The most significant reflection of such policy was the work of an Italian interdisciplinary scientific mission in Montenegro in 1902. Nevertheless, Italy never undertook any systematic explorations in Montenegro.

During the World War II, the rhetoric of the conquerors on the protection of Roman heritage resulted in an irretrievable deprivation of a large portion of ancient roman heritage from Montenegro.

Na vezu italijanske spoljne politike i doprinosa koji su Italijani dali arheološkoj nauci krajem XIX i početkom XX vijeka, dokumentovano ukazuje izvanredna knjiga Marte Petrićoli *Archeologia e Mare Nostrum. Le mission archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898/1943*.[1] Autorka pokazuje

[1] M. Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum. Le mission archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898/1943*, Roma 1990.

kako su prvi pokušaji istraživanja italijanskih arheologa na strani, koji su išli stopama svojih francuskih, njemačkih, pa čak i američkih kolega, u početku bili motivisani ličnom naučnom afirmacijom i afirmacijom svoje zemlje, bez ili uz skromnu pomoć italijanske Vlade. Nakon velikog uspjeha koji je postigao Federiko Halber u svojim istraživanjima na Kritu, italijanska Vlada uočila je mogućnost da rad arheologa iskoristi u cilju ekspanzije na Mediteranu. Ministarstvo spoljnih poslova počelo je nakon toga da odobrava subvencije, privilegujući projekte u oblastima u kojima su se preklapali politički i naučni interesi. Na tim osnovama uslijedile su italijanske istraživačke misije na Kritu, u Egiptu i Grčkoj, a kasnije Libiji, Dodekanezu, Maloj Aziji i konačno Albaniji, Transjordaniji i Iraku.

Mada se Petrićoli, u pomenutoj studiji, najvećim dijelom bavi Levantom i ne osvrće se na Crnu Goru, moglo bi se reći da neki opšti zaključci o motivima koji su italijanske vlade pokretale da podržavaju i finansiraju arheološke i druge naučne misije, važe i za Crnu Goru.

Među prvima koji su uočili vrijednost antičkog nasljeđa u Crnoj Gori bio je italijanski konzul Pero. On je u Skadru, đe je službovao, najvjerovatnije 1872. godine, kupio tzv. Podgoričku čašu sa Duklje koja će izazvati veliko interesovanje naučne javnosti.[2] Izučavanjem Podgoričke čaše, vrlo brzo nakon njenog otkrića, bavio se i italijanski arheolog Đovani Batista De Rosi, koji inače nije nikada boravio u Crnoj Gori.[3]

---

[2] Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, Paris 1873, 71-73; *The Podgoritza cup*, The Heythrop Journal 4, (1963), 55; P. C. Finney, *The Invisible God. The Earliest Christians on Art,* Oxford University Press 1994, 284-286, fig. 7.4.

[3] G. B. De Rossi, *Podgoritza in Albania-Insigne tazza vitrea figurate,* Bulletino di Archeologia Christiana, seconda seria, Roma 1874, 153-155; G. B. De Rossi, *L'insigne piatto vitreo di Podgoritza oggi nel museo Basilewsky in Parigi,* Bulletino di Archeologia Christiana, Seria terza, Roma 1887, 77-85.

Vijesti o istraživanjima koja su, u organizaciji crnogorskih vlasti, pod rukovodstvom Pavla Apolonoviča Rovinskog, 1890-1891. godine obavljena na Duklji, zainteresovale su i italijansko Ministarstvo inostranih poslova. Ministar Antonio de Rudini tražio je od direktora Muzeja Dioklecijanovih termi u Rimu stručnu ocjenu značaja ovih otkrića.[4] Italijanski stručnjaci bili su rezervisani prema stručnosti Rovinskog, naučnoj metodologiji koju je primjenjivao u istraživanjima kao i rezultatima do kojih je došao.

Međutim, proći će skoro decenija prije nego se jedan Italijan zauzeo za organizovanje arheološke misije u Crnoj Gori. Bio je to Gvido Kora, geograf koji je u Crnoj Gori boravio 1899. godine.[5] Svjedočanstvo o tome ostavio je u vidu putopisa.[6] Kao kartograf evropske reputacije, Kora je nastojao da da doprinos preciznijem topografskom lociranju pojedinih arheoloških lokaliteta. U slučaju Duklje, nesumljivo, njegove ambicije su bile nešto veće, jer je nekoliko dana proveo proučavajući njene ostatke. Nakon povratka u domovinu, Kora je pokušavao da zainteresuje crnogorske vlasti za organizovanje velike italijanske ekspedicije koja bi sa više naučnih aspekata proučavala Crnu Goru. Posebno mjesto u ovom projektu imalo je istraživanje Duklje.

---

[4] Archivio Storico Soprintendenza Speciale per i Beni Archeologici di Roma, Pratiche di Tutela, *Scavi di Doclea nel principato Montenegro,* Roma, 7. Marzo 1891, id. 840.

[5] Gvido Kora se bavio geografijom i etnografijom. Osnivač je časopisa *Cosmos*. Jedan je od najznačjinih kartografa svog vremena u Italiji; http://www.torinoscienza.it/accademia/personaggi/guido_cora_20147.

[6] G. Cora, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggo, I*, Nuova Antologia, vol. CLXXIV, Novembre-Dicembre 1900, Roma 1900, 652-680; *Ibid., Nel Montenegro, Impressioni di viaggio*, *II,* Nuova Antologia, vol. CLXXV, Gennaio-Febraio 1901, Roma 1901, 73-97; G. Cora, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggio*, *III,* Nuova Antologia, vol. CLXXVI,1901, Roma 1901, 243-261; G. Cora, *Nel Montenegro, Impressioni di viaggo (1899),* Roma 1901, 1-72.

Tokom 1900. godine, u više navrata, Kora je kontaktirao crnogorskog konzula u Rimu, Evgenija Popovića i sekretara crnogorskog Ministarstva inostranih djela, Slava Ramadanovića, pokušavajući da realizuje ovu ideju.[7] O ovom projektu razgovarao je i sa italijanskim prijestolonasljednikom, princom Vitorijom Emanuelom i njegovom ženom, princezom Jelenom.[8] Nije uspio da organizuje ekspediciju, ali je, po svemu sudeći, 1901. godine, u pratnji dva službenika italijanske vlade, ponovo dolazio u Crnu Goru.[9] Pisanje italijanskog lista *La Stampa* osvjetljava donekle razloge za odustajanje od ove ekspedicije. Ministar obrazovanja Nuncijo Nazi za ekspediciju je odredio sredstva iz neadekvatne budžetske pozicije zbog čega su nadležni finansijski organi *(Conte dei Conti)* odbili da ih isplate.[10]

Početkom oktobra 1901. godine, u Crnoj Gori je boravio i italijanski arheolog Roberto Paribeni.[11] Zahvaljujući preporukama Evgenija Popovića, crnogorska Vlada mu je dala dozvolu za

---

[7] Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, Ministarstvo inostranih djela (= MID), *E. Popović a S. Ramadanović*, Roma, 9/21 Mars 1900, F. 78, dok. 461; MID, *E. Popović a S. Ramadanović*, Roma, 2/14 Avril 1900, f. 78, dok. 520; MID, *S. Ramadanovic* a *G. Cora*, Cettigne, 2/14 Mai 1900, MID, F. 79, dok. 621; MID, *E. Popović a S. Ramadanović*, Roma, 4-7 Mai 1900, F. 79, dok. 632; MID, *G. Cora a S. Ramadanovic*, Roma, 7/5 1900, F. 79, dok. 645.

[8] Vitorio Emanuel pokazao je interesovanje za Duklju, a 1896. je posjetio. Kao strastveni numizmatičar, imao je poseban interes, *Un escursione del Principe di Napoli*, *La Stampa*, 27. 8. 1896, n. 239, p. 1; *Il Principe di Napoli a Podgoritza, La Stampa,* 29. 8. 1896, n. 241, p. 3.

[9] MID, *S. Ramadanović kapetanu Zambeli*, Cetinje 18 1901, F. 90, dok. br. 1152.

[10] *Per gli scavi archeologici nel Montenegro, La Stampa,* 17. 8. 1901, n. 227, p.1.

[11] *Глас Црногорца,* 45*,* субота, 3. новембар 1901, 3.

istraživanja i obezbijedila pomoć lokalnih vlasti.[12] Paribeni je istraživao u Podgorici, Gradini, Spužu, Nikšiću, na lokalitetu Marmore (?).[13] Najviše pažnje usmjerio je na proučavanje epigrafskih spomenika u Tuzima i Duklji, o čemu je objavio rad 1904. godine.[14] U pogledu opravdanosti italijanskog sistematskog istraživanja Duklje, Paribeni je pokazivao ozbiljne rezerve.[15]

Tokom svog boravka u Crnoj Gori, Paribeni je susreo Antonia Baldaćija, italijanskog botaničara, koja je značajan dio svog životnog opusa posvetio Crnoj Gori. Upravo Baldaći će, naredne godine, biti *spiritus movens* i rukovodilac velike naučne ekspedicije koja će sa više stanovišta, pa i arheološkog, istraživati Crnu Goru.

Ideja za koju se tokom 1900. i 1901. zalagao Gvido Kora, biće tako realizovana ali bez njegovog učešća.

Ekspediciji je prethodila predstavka Antonia Baldaćija ministru obrazovanja Nunciju Naziju od 15. juna 1902. u kojoj je sažet program ne samo ove misije nego i italijanske imperijalne ekspanzije na istočnu obalu Jadrana.[16] Među ciljevima misije

---

12 MID, *E. Popovic a Ministère des Affaires Étrangères* , Roma, 7 Sept. 1901, f. 91, dok. 1432; MID, *Ministarstvo inostranih djela serdaru Radoviću,* Cetinje, 4 9 1901, fasc. 91, dok. 1402.

13 A. Baldači, *Arheološki izlet dr-a Roberta Paribenija u Crnu Goru, u: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 827-833.

14 R. Paribeni, *Iscrizioni Romane di Doclea e di Tusi,* Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma, fasc. 4, anno 1903, Roma 1904, 3- 8;

15 Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *R. Paribeni a A. Baldacci*, Atena, 12 ottobre 1901, 9 30.

16 A. Baldači, *Radovi dvije talijanske studijske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji, u: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulević, D. Vincek, Cetinje 1991, 798.

navode se antropološka, folklorna, sociološka istraživanja stanovništva, posebno u graničnom području Crne Gore i Albanije, koja su trebala da preispitaju tezu da su slovenski stanovnici Južne Dalmacije, Stare Srbije, Crne Gore i Hercegovine, u stvari potomci sloveniziranih masa ilirskog porijekla od kojih vode porijeklo i susjedni Albanci. Ovom cilju pridonijela bi arheološka istraživanja kojima bi se bolje upoznala ilirska civilizacija. Koncipirajući ovako rad misije, Italijani su kao uzor imali Austro-Ugarsku i istraživačke projekte koje je ona sprovodila u Bosni. Baldaći je očekivao bogate arheološke nalaze o grčkoj i rimskoj kolonizaciji a posebno pronalaženje ostataka rimskih trgovačkih i vojnih stanica i puteva. Iza ove „antičke nostalgije" izbija njegova neskrivena želja za obnavljanjem ekonomskog i vojničkog prisustva Rima na Balkanu, kao i pretvaranje Jadrana u „italijansko more"- *Mare Nostro*.[17]

Baldaćijev projekat dobio je i podršku ministra Nazija, a potom predśednika Vlade Zanardelija, koji je pokazivao veliko interesovanje kako za pripremu, tako i za rezultate misije. Obrazlažući svoju odluku, ministar Nazi pisao je ministru spoljnih poslova Đuliju Prinetiju da ovu misiju smatra značajnom kako sa stanovišta italijanske istorije, tako i sa stanovišta Knjaževine Crne Gore ...*"che legò le sue sorti a quelle della Dinastia di Savoia"*.[18]

---

[17] A. Baldači, *Radovi dvije talijanske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji, u: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulevic, D. Vincek, Cetinje 1991,797-805.

[18] Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *Il Ministro N. Nasi a S. E. Il Ministro degli Affari Esteri Enrico Morin*, Roma, 9. Agosto, 10/421 A.

Već 10 avgusta 1902. godine, nakon kratkih priprema, u Kotor je stigla šestočlana italijanska misija.[19] Članovi ekspedicije bili su, pored Baldaćija, prof. Dante Valjeri, inspektor za arheološke spomenike, prof. Ugo Vram sa Antropološkog instituta u Rimu, prof. Alesandro Marteli sa Geološkog instituta u Firenci, dr Luiđi Santagata, fizičar i prirodnjak i Anibal Baldaći, agronom, koji je i ranije sa bratom Antonijom istraživao u Crnoj Gori. Prof. Dećo Vinčigvera, u poslednjem trenutku je otkazao učešće.

Članovi misije su se u Crnoj Gori zadržala do 19, odnosno 20. septembra. Istraživanja su obavljana širom Knjaževine, a djelimično i na teritoriji Albanije (Otomansko carstvo), mada ne u obimu u kojem je to projektom bilo predviđeno, zbog nemira na crnogorsko-osmanskoj granici. Tokom većeg dijela trajanja ekspedicije, njena baza se nalazila u Podgorici. Italijani su odatle u grupama ili pojedinačno polazili na naučne ekskurzije, prema unaprijed pripremljenom planu. O zadovoljavajućim rezultatima ove misije svjedoči i publikovanje nekoliko naučnih studija.

Prof. Valjeri je tokom ekspedicije ispitivao ruševine Duklje i i ostatke vodovoda kojim se antička Duklja snabdijevala vodom. Poseban interes pokazivao je prema ostacima rimskih puteva. Tragao je i za arheološkim lokalitetima u Nikšiću, Lazinama, Medunu, Šavniku, u oblasti Pive i Tare.[20] S obzirom da je, u

---

[19] S. Burzanovic, *Antonio Baldacci e il Montenegro*, Contesi Adriatici. Studi di italianistica comparata, a cura di V. Kilibarda e J. Vučo, Roma 2008, 73; Naučna ekspedicija iz Italije, *Глас Црногорца*, 32, Цетиње, субота, 10. август 1902, 3; A. Baldači, *Radovi dvije talijanske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji, in: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulevic, D. Vincek, Cetinje 1991,797-826.

[20] Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *D. Vaglieri a A. Baldacci*, Nikšić, 22. Agosto 1902, 10/443; *D. Vaglieri a A. Baldacci*, Šafnik (Šavnik), 28. Agosto 1902, 10/450; A. Baldači, *Radovi dvije talijanske misije 1902. i 1903. godine u Crnoj Gori i Sjevernoj Albaniji, in: Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, eds. V. Pulevic, D. Vincek, Cetinje 1991, 809-815.

arheološkom pogledu, Crna Gora smatrana za *terra incognita*, Valjeri je bio djelimično zadovoljan rezultatima svoje misije. Ipak, koliko je nama poznato, za razliku od drugih učesnika misije, Valjerijeva istraživanja nijesu rezultirala nekim značajnijim naučnim radom.

Crnogorske vlasti bile su vrlo predusretljive prema italijanskim naučnicima. Na Cetinju ih je primio ministar inostranih poslova Gavro Vuković, a u Nikšiću i knjaz Nikola. Izražavajući zahvalnost ministru Naziju, interesujući se za rezultate istraživanja, Knjaz je članove misije pozvao da i sledeće godine dođu u Crnu Goru.

Italijanska Vlada je i 1903. godine, u Crnoj Gori finansirala rad slične naučne misije.[21] Njen vođa ponovo je bio Baldaći, ali je njegova ekipa u odnosu na prethodnu godinu bila malobrojnija za dva člana.[22] Zbog drugih profesionalnih obaveza, u Crnu Goru nije mogao otputovati Vram, a Valjeri je odustao zbog bolesti i poodmaklih godina.[23]

Na arheološkom planu, nakon rekognisciranja iz 1902, logičan nastavak prestavljalo bi organizovanje sistematskih istraživanja, odnosno iskopavanja, na Duklji ili na nekom od drugih arheoloških lokaliteta. Na takav korak italijanska vlada se nije odlučila.

---

[21] Benevolentan prema Baldaćijevim zamislima, ministar Nazi tražio je prethodni izvještaj o rezultatima misije iz 1902. i informaciju o vremenu koje je potrebno za završetak čitavog projekta; Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *N. Nazi a A. Baldacci*, Roma, 10. Agosto 1903, 12/374; *N. Nazi a A. Baldacci*, Roma, 11. Agosto 1903, 12/375 A +.

[22] Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *N. Nazi al Ministro degli Affari Esteri*, Roma, 11. Agosto 1903, 12/375 A; Na V kongresu italijanskih geografa, u Napulju 1904, Baldaći je podnio referat koji u stvari predstavlja zbir pojedinačnih izvještaja učesnika ekspedicije u Crnoj Gori 1902. i 1903. godine.

[23] Biblioteca dell'Archiginnasio di Bologna, Fondo Antonio Baldacci, *D. Vaglieri a A. Baldacci*, Roma, 16. Luglio 1903, 12/316.

Inače, 1903. godine, pored zvanične italijanske misije, s Baldaćijem na čelu, u Crnoj Gori djelovala je još jedna istraživačka misija, predvođena političarem i finansijerom grofom Foskarijem, čiji je cilj bio ispitivanje prirodnih resursa Crne Gore. Mada je jedna misija bila okrenuta više praktičnim, a druga naučnim, akademskim pitanjima, obje su služile istom cilju, bile su etape istog procesa italijanske ekspanzije na Balkanu.

Nakon 1903. godine, interesovanje italijanske države za istraživanje Crne Gore zamire. Tokom naredne tri decenije nema novih misija po uzoru na one od 1902. i 1903. Italijanske ambicije u Crnoj Gori realizuju se preko privatnog kapitala, okupljeni oko venecijanske finansijske grupe, na čijem su se čelu nalazili Pjero Foskari i Đuzepe Volpi. Uz veliku političku i finansijsku podršku italijanske Vlade, oni su u Crnoj Gori uspostavili više kapitalnih preduzeća i tako u njoj obezbijedili snažan ekonomski i politički uticaj.[24]

Foskari i Volpi su, lobirajući kod italijanske Vlade da u nacionalnom interesu finansijski podrži njihove privredne inicijative u Crnoj Gori, podsjećali na političko i ekonomsko prisustvo antičkog Rima i Venecijanske Republike na ovim prostorima.

Mada su Italija i Austro-Ugarska bile saveznice u periodu od 1882. do 1915. godine, između njih je postojala snažna konkurencija za sticanje vlastitih interesnih sfera na Balkanu. Uspjehe,

[24] Barsko društvo izgradilo je luku u Baru, uz pravo da tokom 60 godina upravlja njome i slobodnom industrijskom zonom. Ovo preduzeće otkupilo je Markonijevu radio stanicu izgrađenu u Baru 1904. Isto preduzeće organizovalo je i saobraćaj na Skadarskom jezeru, a do 1908. godine, izgradilo je i željeznicu Bar-Virpazar. Ova željeznica planovima italijanskih kapitalista i Vlade koja je snažno finansijski i politički stajala iza njih, bila je samo prvi korak ka izgradnji velike željezničke saobraćajnice od Dunava do Jadranskog mora, S. Burzanović, *Virpazar-Bar, in: 100 godina crnogorske željeznice,* Podgorica 2009, 23-52.

koje je tokom prve decenije XX vijeka, u odnosu na svoju konkurentkinju, Italija ostvarila na političkom i ekonomskom planu, nije uspjela da ponovi i na polju arheologije. Ali upravo je jedan Italijan, Tršćanin Pjero Stikoti, pod pokroviteljstvom Austrijske akademije nauke i umjetnosti, istraživao Duklju 1892, 1902. i 1907. godine i dao najznačajniji doprinos arheološkom poznavanju Crne Gore, publikujući 1913. godine najsveobuhvatniju monografiju o Duklji, u kojoj su sistematizovani rezultati svih dotadašnjih istraživanja.[25]

U vrijeme fašističke okupacije Crne Gore 1941-1943, Italija je dobila mogućnost da neposredno odlučuje o crnogorskoj kulturnoj baštini, pa i antičkoj. Interes za istraživanjem i prezentiranjem spomenika iz rimskog perioda, koji je pokazivala Kraljevina Italija u Crnoj Gori na prelasku iz XIX u XX vijek, u vrijeme fašističke Italije postao je još veći. Italija ne samo da je imala ambicije za ekspanziju na prostorima nekadašnjeg Rimskog Carstva, već se poistovjećivala sa njim i projektovala propagandnu sliku Italije kao savremenog Rimskog Carstva, a Musolinija kao novog Avgusta. Antička rimska simbolika imala je značajnu ulogu u javnom životu fašističke Italije.[26]

Iščitavanjem italijanskih dokumenta stiče se utisak kako je kolateralna korist italijanske okupacije bila mogućnost da antička baština bude istraživana, čuvana i valorizovana zahvaljujući znanju, iskustvu i stručnim kadrovima, kao spremnosti države

---

[25] P. Sticotti, *Ueber die Ergebnisse einer Reise nach Doclea, Juli 1907*, Anzeiger der Kaiserlichen Akademiae der Wissenschaften, Philosophische-historische Klasse, XLV (1908), Wien 1908, 51-55; P. Sticotti, *Die Römische Stadt Doclea in Montenegro*, Schriften der Balkankommission Antiquarische abteilung VI, Wien 1913 (=P. Sticotti, *Rimski grad Duklja u Crnoj Gori*, Podgorica 1999).

[26] Begg, *Fascism in the Desert, A Microcosmic View of Archaeological Politics, in: Archaelogy Under Dictatorship,* New York 2006, 20-21.

da to organizuje i finansira. Ipak, zbog ratnih prilika, nije došlo do sistematskih arheoloških radova, osim skromnih pokušaja zaštite Rimske vile u Risnu 1942. godine. Za ovu namjenu, italijanska Vlada je opredijelila 15 000 lira.[27] Na Duklji, najznačajnijem lokalitetu iz rimskog perioda, u ovom smislu nije ništa rađeno. Na ovo je svakako uticala činjenica da se područje Duklje često nalazilo u zoni ratnih operacija.

Kad su okolnosti dozvolile, 1942. godine, u okviru *Direzione dell'Educazione e della Cultura Popolare* osnovana je posebna sekcija *Archeologia, Monumenti e Belle Arti,* kojoj su povjereni zadaci:

da sprovede pedantno rekognisciranje arheološkog i istorijsko-umjetničkog nasljeđa u Crnoj Gori, sakupljajući podatke o lokalitetima, istorijskoj i umjetničkoj vrijednosti i stanju očuvanosti pomenute baštine;

da izučava i realizuju aktivnosti radi bolje sistematizacije, konzervacije i čuvanja od strane samog stanovništva;

da prouči i predloži planove istraživanja koji bi se mogli ostvariti kad to opšte okolnosti dozvole;

da se obave tehnička i istorijska istraživanja spomenika, uz učešće eksperata;

da se dā podsticaj i ohrabrenje, đe je moguće, umjetničkim i zanatsko-umjetničkim aktivnostima u Crnoj Gori.

Kao konsultant po pitanju antičke baštine, angažovan je italijanski prof. Luiđi Krema.[28]

---

[27] Archivio Centralle dello Stato-Roma, fondo Ministero della Pubblica Istruzione, Direzione generale delle antiquità e belle arti, Div. II (1940-1945), I Scavi, Da Cagliari a Dalmazio, *Risano, Rafforzamento e protezione dei resti di una villa romana,* Zara, 19. 6. 1942, busta 9.

[28] Archivio Centralle dello Stato-Roma, fondo Ministero della Pubblica Istruzione, Direzione generale delle antiquità e belle arti, Div. II (1940-1945), *Tutela artistica nel Montenegro,* Roma, 22. ottobre 1942, fasc. 2041, dok. 1827.

Iza retorike okupacionih vlasti o brizi za antičku baštinu, skrivala se drugačija realnost. Upravo u ovom periodu, po naredbi Pircija Birolija, iz muzeja i privatnih kolekcija, oduzete su najvrijednije skulpture, slike, arhitektonski fragmenti, numizmatičke zbirke i dr. i transportovane u Italiju.[29] Tada je, iz muzeja na Cetinju, u Rim odnešena i mermerma predstava boginje Dijane sa Duklje (1942) i jedna mermerna glava iz rimskog perioda.[30] Ovi eksponati nikada nijesu vraćeni u Crnu Goru, a u Italiji im se izgubio svaki trag.

[29] Mirku Homenu iz Kotora, italijanske vlasti su oduzele 92 komada rimskog i grčkog srebrnog i bakarnog novca i arheološke predmete (amfore, lakrimarije, fibule, bronzanu narukvicu, nadgrobnu ploču i dr); porodici Novaković iz Sutomora antički nakit, novac i dr; Vasu Mariću iz Bara, 1850 komada, grčkih, rimskih, vizantijskih i srednjevjekovnih novčića; Kuslev Vinki iz Podgorice, 30 zlatnih i 100 srebrnih moneta; Oduzeta je i Arheološka zbirka iz Više realne gimnazije u Nikšiću; Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond br. 54, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, Kulturno umetnički predmeti, Zahtevi (prijave) NR Crna Gora, *Zahtjev za restituciju kulturno umjetničkog dobra iz Italije,* dok. br. 64, 65, 74, 131, 154.

[30] Arhiv Jugoslavije, Beograd, Fond br. 54, Reparaciona komisija pri Vladi FNRJ, Kulturno umetnički predmeti, Zahtevi (prijave) NR Crna Gora, Zahtjev za restituciju kulturno umjetničkog Kulturno umetnički predmeti, Zahtevi (prijave) NR Crna Gora, *Zahtjev za restituciju kulturno umjetničkog dobra iz Italije,* Beograd, 4. mart 1948, dok. br. 34; 37, Beograd, 4. mart 1948.

HRVATSKI UMJETNICI NA SVEČANOSTIMA 1910. GODINE

Velimir Vujačić

The author describes thoroughly the participation of Croatian artists at the jubilee ceremonies in 1910 in Cetinje on the occasion of proclamation of the Montenegrin Kingdom who were invited beside other recognised writers, painters and cultural societies from different countries to enhance this event. Beside Mosinger, the famous Croatian photographer from Zagreb who made an imposing Montenegrin collection, Rudolf Valdec, a sculptor and collector of medals, and composer Vilhar, the Royal Croatian Theatre also participated with a performance in the celebration of the jubilee.

U mozaiku crnogorskog kulturnog nasljeđa tokom XIX, i naročito na početku XX vijeka, sudjelovale su brojne istaknute ličnosti iz drugih zemalja i naroda, pa i iz Hrvatske. Dugotrajno prisustvo tih duhovnih poslenika u političkom, društvenom, ekonomskom, a naročito u kulturnom životu Crne Gore umnogome je uticalo na stvaranje ukupne kulturološke slike Crnogoraca. Brojni pojedinci, a ponekad i određene skupine ljudi iz hrvatskog naroda, došli su u novo, njima samo donekle blisko, ali velikim dijelom po ambijentalnosti, jeziku, kulturi, etici, obredima i običajima, sasvim novo socio-etničko i demografsko kulturno okruženje. Upravo takve ličnosti iz Hrvatske ostavile su značajne tragove na raznim poljima društvenog tkiva crnogorskog naroda: humanističkim i prirodnim naukama, književnosti, umjetnosti, školstvu, ustrojstvu državnih ustanova,

izdavačkoj djelatnosti, publicistici, graditeljstvu, vjerskim ustanovama i kulturi uopšte. Najintenzivniji zamah tih veza odigrao se za vrijeme vladavine dinastije Petrović-Njegoš, sve do propasti crnogorske države početkom XX vijeka. Zahvaljujući velikom ugledu Petra II Petrovića Njegoša i atraktivnosti zemlje kojom je vladao, Crna Gora postaje interesantna za mnoge evropske naučnike i umjetnike, pa i za intelektualce iz Hrvatske. Ti odnosi dostižu vrhunac tokom duge vladavine knjaza i kralja Nikole Petrovića (1841-1921). Veze kralja Nikole sa ličnostima iz Hrvatske uglavnom su tekle u dva smjera. Prvi je intezivna i duga saradnja sa Josipom Jurajem Štrosmajerom, uglavnom vezana za Konkordat, dok je drugi smjer dovođenje iz Hrvatske u Crnu Goru ne samo umjetnika raznih profila nego i školovanih ljudi, koji su pokrivali visoke položaje u prosvjeti, graditeljstvu, upravnim službama, poljoprivredi i dr. S obzirom na širinu i razuđenost ovih odnosa, heterogenost građe razasute po brojnim izvorima, ovom prilikom zadržaćemo se samo na boravku hrvatskih umjetnika za vrijeme jubilarnih svečanosti 1910. godine.

Međutim, kako proglašenje Crne Gore za kraljevinu, obilježavanje pedesetogodišnjice vladavine kralja Nikole i zlatna svadba kraljevskog para predstavlja, po mišljenju mnogih istraživača, najznačajniji događaj u novijoj istoriji naše države, potrebno se podśetiti, makar u najkraćim crtama, na pomenute događaje. Odmah treba reći da je tom prilikom Crna Gora značajno ojačala svoje pozicije u međunarodnim odnosima i stekla svojevrstan politički kapital koji je mogao biti od značaja za njen budući razvoj. U sredstvima informisanja tog vremena, širom Evrope, a i drugih kontinenata, opširno se piše o pregalaštvu crnogorskog naroda, koji vjekovima drži zublju slobode na Balkanu. Najviši predstavnici evropskog javnog i političkog života – carevi, kraljevi, predśednici vlada i ministri, književnici, naučnici i umjetnici – iskazuju priznanje, pa i divljenje crnogorskoj državi i njenom suverenu.

Domeniko Fajluti:
Kralj Nikola, 1910.

Domeniko Fajluti:
Kraljica Milena

Odluka knjaza Nikole da se proglasi za kralja, a Crna Gora uzdigne na stepen kraljevine, značila je, kako je crnogorski suveren to u više navrata isticao, samo obnavljanje starog crnogorskog kraljevstva. „Duboki su temelji“, kaže na jednom mjestu kralj Nikola, „ ovoj obnovljenoj Kraljevini našoj. Oni silaze do nekadašnjih zetskih kraljeva Vojislava, Mihaila i Bodina. Vrijeme je rušilo samo ono, što je nad zemljom bilo, ali što je izidano bilo u njoj i što je usađeno bilo u srcima slobodnih gorštaka ovih planina, to ni jedan silnik, koji je na našu Otadžbinu nasrtao, nije mogao porušiti. Na tom dubokom temelju počeli smo mi zidati, i danas evo staroga Kraljevstva našeg opet da blista pod suncem nebeskim“.[1] Ova odluka dobila je punu podršku, tako da su kraljevsku titulu crnogorskom suverenu priznale sve evropske države. To se manifestvovalo čestitkama svih evropskih suverena i vlada, ličnim prisustvom izaslanika sa većine evropskih dvorova i dolaskom flota velikih sila u slobodne

[1] *Cetinjski vjesnik,* 28. VII 1910, br. 60.

crnogorske vode. Prvu pošetu Crnoj Gori i čestitke knjazu Nikoli učinila je, još krajem 1909.godine, francuska flota što je na Cetinju označeno kao veliki politički trijumf. Time je, u stvari, inaugurisan „novi međunarodni položaj slovenske Knjaževine, koji proizilazi iz ukinuća Berlinskog ugovora, koji zabranjivaše pristup ratnim brodovima u crnogorske vode“.[2] Neposredno pred jubilarne svečanosti u slobodne crnogorske vode uplovile su i flote drugih evropskih država: Austro-Ugarske, Italije, Rusije, Turske i Grčke.

Jubilarne svečanosti su dobile izuzetnu važnost dolaskom na Cetinje visokih gostiju, predstavnika gotovo svih evropskih dvorova. Prvi od stranih vladara, koji je čestitao kralju Nikoli jubilej, bio je rumunski kralj Karol. Rumunsku delegaciju predvodio je general Budisteanu, predśednik Senata. Uslijedili su dolasci velikog vojvode Adolfa Fridriha, prijestolonasljednika Meklenburg – Strelica, Himli-paše, velikog vezira, izaslanika sultana Abdul Hamida. Neposredno pred svečanost u crnogorsku prijestonicu doputovali su bugarski kralj Ferdinand sa prijestolonasljednikom knezom Borisom, italijanski kralj Viktor Emanuel III i kraljica Jelena, knjaginjica Jelena od Srbije, njihova imperatorska veličanstva veliki knez Petar Nikolajevič Romanov i velika knjaginja Milica, knez Franc Jozef Batenberg sa suprugom Anom i srpski prijestolonasljednik knez Aleksandar Karađorđević.

Za razliku od ranijih dinastičkih svečanosti, jubilej pedesetogodišnjice vladavine kralja Nikole i zlatne svadbe kraljevskog para pripremao se kao nesvakidašnji događaj. Pripreme za proslavu otpočele su znatno ranije iz bojazni da zbog kratkoće vremena nešto ne ostane neurađeno. Organizacija čitave proslave povjerena je posebno za to formiranom Odboru, sastavljenom od uglednih ličnosti, na čelu sa mitropolitom Mitrofanom Banom.

---

[2] *Glas Crnogorca,* 9. I 1910, br. 2

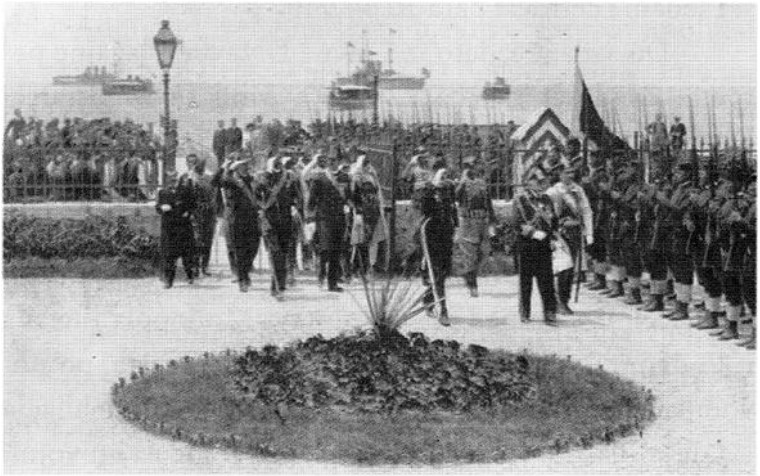

Doček francuskog admirala Pivea na Topolici 1909. godine

Uprkos brojnim teškoćama, među kojima su najvažnije bile finansijske, pripreme za svečanost tekle su u najboljem redu prije svega zahvaljujući radu Centralnog odbora za proslavu. Iz sačuvanih zapisnika Odbora, vidi se da su problemi rješavani odlučno i, s obzirom na oskudna sredstva – efikasno. Šednice su održavane redovno, ponekad dva puta sedmično, a pred samu proslavu svakodnevno.

Najvažnija stvar u organizaciji čitave proslave bila je u želji da se gosti što bolje dočekaju. Na jubilarnim svečanostima očekivan je veliki broj gostiju iz zemlje i inostranstva. Gotovo svi evropski dvorovi poslali su na Cetinje svoje predstavnike, a crnogorska prijestonica tih dana je bila gotovo zatrpana specijalnim izvještačima, reporterima i fotografima iz gotovo čitave Evrope. Prema svjedočenju jednog savremenika na Cetinju je tokom jubilarnih svečanosti boravilo oko 28 000 ljudi.[3]

[3] Komarčić Mil. L., Na Adriju..., *sa Beogradskim pevačkim društvom kroz Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru i Dalmatinsko primorje,* Putničke beleške, Beograd, 1911.

U zemlji đe je tek zaživljavao automobilski saobraćaj, đe se uglavnom putovalo na karocama i konjima, nije lako bilo dočekati toliki broj gostiju. Ipak, zahvaljujući, prije svega, radu Odbora za proslavu svi problemi su riješeni na najbolji mogući način.

Budući da su na jubilarnim svečanostima očekivani brojni gosti iz zemlje i inostranstva, uređenju crnogorske prijestonice poklonjena je velika pažnja. Nastojalo se da Cetinje, svečano iskićeno, sa novim električnim osvjetljenjem, ostavi što ljepši utisak na pošetioce. Proslava je iskorišćena za završetak radova na nekim značajnijim građevinama na Cetinju. Za ovu priliku vladarska rezidencija podvrgnuta je opsežnom obnavljanju. Dograđen je ulazni trijem, a namještaj u prostorijama za stanovanje popunjen je i obnovljen. Sve odaje su snabdijevene parketom, a zidovi su prekriveni slikama, prizorima iz istorije ili portretima evropskih vladara i istaknutih ličnosti iz kuće Petrovića. Istovremeno, završeni su radovi na Domu knjaževske vlade. Dočaravajući Cetinje, jedan savremenik ovako je opisao pomenuto zdanje: „Nu, najlepši utisak pravi novi Vladin dom. Ta zgrada je tih dana tek dovršena i u nju će se smestiti odeljenja svih ministarstava i narodne skupštine. Dom je dvospratan u vidu kvadrata. Na taj način dvorište je u sredini i na sve četiri strane zatvoreno zgradom. Na Dom je Crna Gora utrošila milion kruna“. Samo za izradu slika u Velikom salonu (danas sala Crnojevića) utrošeno je 16 000 perpera.[4]

Za svečanosti, crnogorska prijestonica bila je okićena cvijećem, zastavama, inicijalima i slikama kraljevskog para. Na početku i kraju glavne ulice postavljeni su slavoluci. Uveče je proslava uveličana novim električnim osvjetljenjem, svečanom iluminacijom u svim djelovima grada. Nezapamćeno pompezna svečanost krunisanja kralja Nikole ostavila je dubok utisak ne samo na crnogorski narod nego i na prisutne goste i političare.

---

[4] Državni arhiv Crne Gore, Ministarstvo finansija i građevina, f. 373, 10. avgust 1910, bez broja.

Da bi se svečanost u cijeloj zemlji odvijala po jednom planu, u svim gradovima, varošima, plemenima, pa čak i po selima formirani su posebni odbori sa zadatkom da se staraju da što više stanovništva uzme učešća na proslavi. U to doba nije se mogla izdati naredba koja bi se lakše sprovela u djelo, naime da čitava Crna Gora uzme učešća u proslavi. I da bi izvršenje ove naredbe u cijelosti bilo sprovedeno u život, u gotovo svim crnogorskim gradovima podignuti su slavoluci iskićeni cvijećem, zastavama i slikama kraljevskog para. Pored toga, proslava je bila prilika da mnoge institucije i pojedinci, uz izraze simpatija i vjernosti, obasipaju kralja Nikolu vrijednim poklonima. Ali, taj izliv ošećanja, koji su mnogi članovi Centralnog odbora označili prećeranim, prinudio je samog kralja da naredi: „da neće ovom prilikom primati nikakvih darova, koji bi bili skopčani sa ma kakvim materijalnim žrtvama, pa makar se to sastojalo u prilozima za kakve god dobrotvorne ciljeve, koje bi se u to ime činile".[5]

Povodom jubilarnih svečanosti, evropski dvorovi obasuli su crnogorsku vladarsku porodicu mnogobrojnim poklonima. Kralj i njegova porodica odlikovani su najvećim evropskim odlikovanjima. Pored toga, kralj Nikola proizveden je u čin feldmaršala ruske armije, prijestolonasljednik Danilo u generala, princ Mirko u potpukovnika, a princ Petar u poručnika. Slične počasti su učinjene od strane Kraljevine Srbije.

Iz svega navedenog vidi se da je proslava pedesetogodišnjice vladavine kralja Nikole, zlatne svadbe kraljevskog para i proglašenje Crne Gore za kraljevinu, jedan od najznačajnijih događaja u crnogorskoj istoriji. Odgovarajući na zlonamjerne primjedbe nekih sredstava informisanja iz susjedstva, *Glas Crnogorca* objavio je sljedeći komentar:

„...A tek koliko smo dobili moralno!

[5] Ibidem, Uprava dvora, f. 98, 27. VIII 1910, bez broja.

O svečanostima nam se pružila prilika, i da vidimo kako se na strani gleda na Kralja Gospodara i na Crnu Goru.

I ako smo još unaprijed uvjereni bili da će rezultat po nas biti vrlo povoljan, ni iz bliza sanjali nijesmo, da će se najveći evropski dvorovi i najuglednija evropska štampa izraziti o Kralju Gospodaru, nama i našoj zemlji onako laskavo, onako prelijepo, onako oduševljeno i zanosno.

Kralj Velike Britanije naziva ga: „gospodine Moj brate i rođače“, predstavljajući mu se kao „dobar brat i rođak“. Austrijski car naziva ga dobrim prijateljem, isporučujući mu ośećanja iskrenog prijateljstva i poštovanja. Njemački car mu izražava svoje potpuno visokopoštovanje. Predsjednik francuske republike naziva ga „premilim velikim prijateljem“, isporučujući mu svoje visoko poštovanje i trajno prijateljstvo, a predśednik Saveznih Država Amerike naziva ga „Velikim i dobrim prijateljem“, uvjeravajući ga u prijateljstvo Vlade i naroda Saveznih Država, kao i njihovih dobrih želja za njegovu sreću.

A kad se pogledaju najveći i najugledniji evropski i američki listovi, viđeće se najljepše, najlaskavije ocjene o životu i radu Kralja Gospodara i o Crnoj Gori, koja, zahvaljujući njemu i njegovom mudrom držanju, uživa na strani glas kao još rijetko koja balkanska država.

Svečanosti su bile i prošle. One su ostavile na nas duboke utiske, od kojih su mnogi neizgladivi.

I po toku i po načinu izvođenja mi njima možemo biti zadovoljni, kao što smo zadovoljni i sa onijem što su nam one donijele. Te su dobiti tako velike, tako dragocjene, da ne bi bilo prećerano ako bi se reklo: sve i da nijesmo imali uzroka za njih, trebalo ih je stvoriti, samo da dočekamo ono što smo dočekali“.[6]

---

[6] Velimir Vujačić, *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910,* Cetinje, 2010, str. 120

Tokom jubilarnih svečanosti na Cetinju je zapaženo prisustvo mnogobrojnih afirmisanih umjetnika, slikara, vajara, književnika, inače veoma poznatih ličnosti u kulturnoj javnosti svojih država. Posebno za ovu priliku organizovana je italijanska izložba umjetnosti, industrije i poljoprivrede. U isto vrijeme na Cetinju je gostovalo nekoliko kulturno-istorijskih društava. Pored cetinjskih, na svečanostima su angažovana: „Beogradsko pevačko društvo“, pod rukovodstvom Stevana Stojanovića Mokranjca, te domaća: „Branko“ iz Podgorice, „Bratinmstvo“ iz Bara i „Zahumlje“ iz Nikšića, kao i četiri muzičko-instrumentalna sastava.[7]

Na svečanostima su boravili mnogobrojni fotografi, saradnici vodećih evropskih ilustrovanih časopisa. Tako je Kamilo Otolengi iz Torina zatražio dozvolu „da snimi za bioskop svečanosti jubileja“; fotograf Valter Tauš iz Sarajeva da snimi udarne događaje sa svečanosti, dok je: „g. Smodlaka, fotograf iz Kotora, pozvat na Cetinje po najvišem nalogu da snimi nekolike slike Nj. Kr. V. Knjaza Gospodara“. Njihovi snimci, objavljeni u mnogim evropskim listovima, predstavljaju značajna svjedočanstva o Crnoj Gori tog vremena. Pored samih svečanosti, svojim kamerama bilježili su egzotičnu ljepotu pejzaža, živopisno odjeveno stanovništvo i prizore iz svakodnevnog života.[8]

---

[7] Opširnije: V. Vujačić, op. cit; Anđe Kapičić-Dragićević, *Jubilej 1910-Pedesetogodišnjica vladavine kralja Nikole1860-1910,* Cetinje, 1989; *Obnova crnogorskog kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910,* Zbornik dokumenata, priređivači: Velimir Vujačić, Luka Milunović, Srđan Pejović i Stevan Radunović, Cetinje, 2010.

[8] *Glas Crnogorca,* 15. Avgust 1910. Godine. Pored velikog broja gostiju, navodi se u članku, na proslavi su boravili mnogobrojni novinari i fotografi iz Srbije, Hrvatske, Češke, Rusije, Njemačke, Francuske, Italije, Engleske i Mađarske. Posebno je naglašeno prisustvo Valtera Tauša, fotografa iz Sarajeva, saradnika vodećih evropskih i američkih časopisa.

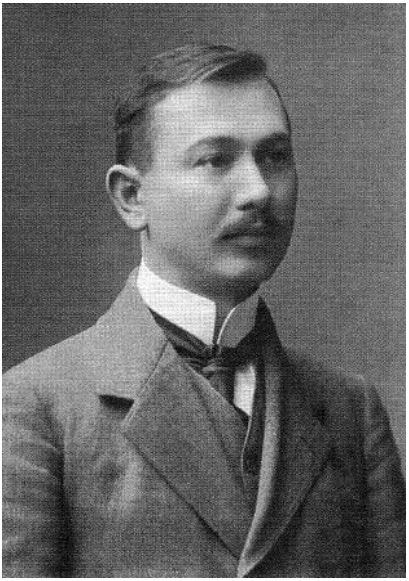

Rudolf Mosinger

Značajan doprinos na ovom polju dao je **Rudolf Mosinger**, poznati zagrebački fotograf, koga je crnogorska vlada angažovala da snimi sve važnije događaje vezane za svečanost. Mosinger je rođen u Varaždinu 1865. godine. Fotografsko obrazovanje stekao je kod dr Jozefa Sekeljija, jednog od najuglednijih bečkih fotografa, u periodu između 1885. i 1887. godine. Iz istraživanja Periše Lainovića i Srđana Pejovića vidi se da je Mosinger, po završetku školovanja, u Varaždinu otvorio fotografsku radnju, a nešto kasnije i atelje u Rogaškoj Slatini. Za relativno kratko vrijeme postao je veoma popularan, pa ga ondašnja hrvatska štampa karakteriše kao jednog od najboljih fotografa u zemlji. Njegovom ugledu umnogome je doprinijelo fotografisanje nadvojvode Josifa i njegove pratnje prilikom vojne vježbe, održane u Pečuju 1892. godine. Mosinger je od samog nadvojvode dobio pohvalne ocjene za svoj rad, a izrađene fotografije je sa ponosom držao u svom ateljeu. Nakon pet godina,

Mosinger otvara u Zagrebu atelje, zadržavajući i ona dva u Varaždinu i Rogaškoj Slatini. Ubrzo, Mosingeru se kao suvlasnik pridružuje Lavoslav Brejer, sa kojim radi do 1898. godine, kada samostalno osniva Prvi hrvatski artistički zavod. Za tadašnje prilike, Mosinger je veoma dobro organizovao posao, zapošljavajući veliki broj saradnika i pomoćnog osoblja. Po nalogu Zemaljske vlade, sa još četvoricom fotografa, Mosinger je uradio niz fotografija na kojima su predstavljeni pejzaži, gradine i stari hrvatski dvorci. Fotografije su 1896. godine izložene na Milenijumskoj izložbi u Budimpešti. Ovom prilikom, Mosinger je nagrađen sa dvije medalje, koje se danas čuvaju u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt. Nakon razlaza sa Brejerom, Mosinger je osnovao Svjetlotiskarski zavod, u kome je formirao i odjeljenje za litografiju. Mosingerov pokušaj promocije hrvatskih umjetnika doveo ga je u finansijske teškoće, koje je pokušao riješiti pretvaranjem svog preduzeća u dioničarsko društvo. Ipak, 1912. godine morao je objaviti njegovu likvidaciju. Konkretan povod finansijskim teškoćama bio je Mosingerov pokušaj presnimavanja cjelokupnog fonda Štrosmajerove galerije. Osim fotografija, uradio je kompletnu opremu, dizajn i uvodni tekst. Fotografije su objavljene u formi prodajnog albuma koji je urađen po uzoru na savremene kataloge evropskih muzeja i galerija. Reprodukcije su rađene u tada najsavršenijoj tehnici – faksimil gravuri. Mada je čitav posao obavljen veoma kvalitetno, loša prodaja kataloga izazvala je finansijske teškoće. Mosinger se oprobao i kao dizajner radeći plakate za Zagrebački zbor koji je prerastao u međunarodnu organizaciju. Agilan kao fotograf, pratio je savremene standarde u korišćenju fotografskih tehnika: aluminskih, platinotipijskih, kromofotografskih i plemenitu štampu. Pomenute tehnike koristio je prilikom izrade fotografija za izložbu salona Ulrih održanu 1911. godine. Izlagao je i na Međunarodnoj fotografskoj izložbi Hrvatskog društva umjetnosti, održanoj 1913. godine u prostorijama

Muzeja za umjetnost i obrt. Na izložbi je učestvovalo 59 umjetnika iz Austro-Ugarske, Njemačke, Italije, Engleske i Rusije.[9] U vezi sa Mosingerom, karakteristično je sljedeće mišljenje: „Malo je fotografa u povijesti hrvatske fotografije koji su tako hrabro kročili novim prostorima i propitivali granice svojih osobnih i profesionalnih mogućnosti i mogućnosti sredine u kojoj su djelovali kao što je to svojedobno činio varaždinski i zagrebački fotograf Rudolf Mosinger“. Rudolf Mosinger umro je 1918. godine.[10]

Nije, dakle, slučajno da je crnogorska vlada angažovala Mosingera kao glavnog fotografa na jubilarnim svečanostima.[11] Nema sumnje, odgovornim ličnostima u Crnoj Gori bio je dobro poznat Mosingerov renome kao fotografa. Stvaralački potencijal, bogata imaginacija, spretnost oka i plemenitost duha, koje je

---

[9] Periša Lainović, Srđan Pejović: O radu Rudolfa Mosingera u Crnoj Gori, *Arhivski zapisi,* br. 1-2, Cetinje, 2006, str. 50.

[10] Ibidem, str. 50;

[11] DACG, Ministarski savjet (MS), Zapisnik sa XXII šednice Centralnog odbora, 13. april 1910. godine. Na ovoj šednici riješeno je: „... da Mosinger dođe i skine nekoliko fotografskih snimaka u svrhu izdavanja razglednica prema njegovom pismu od 3. aprila, kojom prilikom da se sporazumijemo i o albumu od kojeg da Mosinger donese nekoliko modela“. (. V. Vujačić, op. cit. str. 127). Vrijedi pomenuti da je Mosinger i prije 1910. godine kontaktirao sa crnogorskim dvorom. Maja Dragićević, kustos u Muzeju kralja Nikole na Cetinju, objavila je pismo upućeno knjazu Nikoli 1899. godine, u kojem Mosinger moli da bude angažovan prilikom vjenčanja prijestolonasljednika Danila. U nedostatku arhivskih podataka, na osnovu Mosingerovog opusa pohranjenog u Muzeju kralja Nikole (sačuvano 179 fotografija izrađenih 1910. godine), M. Dragićević je ispravno zaključila da ovom prilikom nije došlo do saradnje. (Maja Dragićević, Jubilej 1910. godine kroz fotografske albume u Muzeju kralja Nikole. *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore,* nova serija, knj. III, Cetinje, 2007, str. 223.

Mosinger posjedovao i demonstrirao u svom radu, uz izuzetne reference njegovog Svjetlotiskarskog zavoda, bili su dovoljna preporuka za njegovo angažovanje na jubilarnim svečanostima. Ako se tome dodaju mogućnosti koje je Svjetlotiskarski zavod imao na raspolaganju, kao i bogato iskustvo u fotografisanju, ne samo portreta već i pejzaža, onda je jasno da je poziv koji mu je uputio Centralni odbor za proslavu prirodan slijed pažljivog izbora najpogodnije ličnosti, koja je bila u stanju da zadovolji potrebe naručioca u pogledu obilježavanja velikog jubileja. Na šednici Centralnog odbora, održanoj 27. aprila 1910. godine, kojoj je prisustvovao i Mosinger sa svojim asistentom, raspravljalo se o tome: „...kako da se izradi album Vladalačkog doma i drugi albumi pojedinih izgleda i drugih istorijski važnih mjesta u Crnoj Gori, kao i to da g. Mosinger u pratnji jednog od članova Odbora ili druge podesne za to osobe, proputuje kroz Crnu Goru, radi snimanja potrebnih izgleda i mjesta.

Riješeno: da se izrade oba albuma na način, koji će biti predviđen u ugovoru sa g. Mosingerom, a za osobu koja će putovati s njim, riješiće se na drugoj šednici“.[12]

Na sljedećoj šednici Odbora odlučeno je da se Mosingeru dodijeli đakon Kosto Lučić i da se: „kod Ministra Vojnog i Unutrašnjih Djela izrade dozvole da mogu činiti fotografije, a da im niko na put ne stane.

Dalje je riješeno da g. Živko Dragović i g. Milo Kovačević sklope preliminarni ugovor s Mosingerom, pa da ga podnesu Odboru na konačno odobrenje.

Gospodinu Slavu Ramadanoviću ponovo se stavlja u dužnost da se postara o nabavci fotografskih slika članova Vladajućeg Doma.

---

[12] Ibidem, M. S, Zapisnik sa XXIV šednice Centralnog odbora, 27. april 1910.

Da se g. Lučiću izda 1 000 (hiljadu) perpera na račun putnijeh troškova, o kojima će po povratku podnijeti tačne račune u pojedinostima“.[13] Istovremeno, izdato je sljedeće saopštenje:

„Centralni odbor riješio je da povodom jubileja, pored ostalog, priredi jedan album slika pojedinih varoši i znatnijih građevina Crne Gore, te je za tu svrhu dobavio naročitog vještaka u tom poslu g. R. Mosingera iz Zagreba, s kojim je u pogodbu stupio, i odmah na put kreće. Odbor je odredio đakona Kosta Lučića, koji će s njim cijelo vrijeme biti. Odbor je umolio g. Ministra Vojnog, te je izdao potrebite naredbe vojnim vlastima, da ne bi rečenoj dvojici u njihovom radu kakve god smetnje činili, te je s toga Odboru čast umoliti Vas Gospodine Ministre, da bi ste dali rečenim putnicima ovlašćenje za njihov posao, a u isto doba, da bi naredili policijskim vlastima ne samo da im ne prave smetnje nego da im i na ruci budu“.[14] Iz jednog arhivskog izvora, koji je objavila Maja Dragićević, vidi se da je: „Centralni odbor za proslavu Jubileja Nj. V. Kralja Gospodara Nikole I prošle godine povjerio izradu albuma Vladalačke kuće Petrović Njegoš i Slike iz Crne Gore- firmi R. Mosingera u Zagrebu, kod koje su firme ostala sva klišeta“.[15]

Krajem jula 1910. godine, *Glas Crnogorca* donio je opširan izvještaj o Mosingerovom radu, pa ga je potrebno prenijeti u cjelini:

„Jubilarna izdanja Centralnog odbora. Ovih dana stigli su prvi primjerci ovih svečanih izdanja, koje je Centralni Odbor spremio za proslavu Vladalačkog Jubileja Nj. Kr. V. Knjaza Gospodara. Ta izdanja sačinjavaju:

---

[13] Ibidem, M. S, Zapisnik sa XXV šednice Centralnog odbora, 28. april 1910. Na istoj šednici date su primjedbe na Mosingerove uslove, koje će se uzeti u obzir pri definitivnom sklapanju ugovora.

[14] Velimir Vujačić, *Crnogorska pošta i poštanske marke,* Cetinje, 2002, str. 149.

[15] M. Dragićević, op. cit, str. 223.

1)„Vladalačka kuća Petrović-Njegoš“, svečani album s umjetničkim reprodukcijama slika svih članova dinastije od vladike Danila do danas. U tom su albumu sadržane slike Djece, Zetova i Unučadi našeg Uzvišenog Gospodara.

2) „Slike iz Crne Gore“, album koji sa 32 umjetničke slike prikazuje našu Otadžbinu, njene prirodne krasote i njenu starinu.

3) „Ciklus od 25 razglednica“ sa slikama iz Crne Gore, rađenim u bojama i dvostrukom svjetlotisku (Lichtdruk).

I jednom i drugom albumu, koji su prava umjetnička djela, stavljeni su na čelo posebni predgovori u veličini jednog štampanog tabaka. Čitava izrada albuma ustupljena je ponajboljim umjetnicima, tako da ta izdanja uz svoju nacionalnu vrijednost imaju ogroman umjetnički, savremeni i istorijski značaj.

Centralni je odbor rukovodila misao kod ovih izdanja, da pruži u ovim djelima više nacionalnih i kulturno-istorijskih momenata. Za to je firma R. Mosinger u Zagrebu, kojoj je povjerena izrada ovih publikacija, unijela u njih ornamentiku iz naših rukopisnih starih knjiga, te tako oživjela i osnažila istorijsku starinu u ovim veličajnim spomenicima srpskog i crnogorskog slavlja. Svi ovi radovi uspjeli su na najbolji način, te mogu biti pravim ponosom onoga naroda, koji u jubilarnim danima svoga plemenitoga gospodara slavi svoju najveću slavu,

Nema sumnje da će svakoj crnogorskoj kući i svakom Crnogorcu ovim izdanjima Centralnog Odbora biti pruženo ono, što zadovoljava srce crnogorsko i ljubav prema Crnoj Gori.

Centralni će Odbor u kratko vrijeme objaviti cijene svim ovim izdanjima i označiti kod koga se mogu za Crnu Goru i inostranstvo dobiti“.[16]

U toku 1910. godine Rudolf Mosinger je u nekoliko navrata boravio u Crnoj Gori. Iz istraživanja Maje Dragićević vidi se da je prvi put došao krajem aprila, a posljednji početkom novembra.

---

[16] V. Vujačić, op. cit, str. 149.

Na šednici Centralnog odbora, održanoj 18. juna 1910. godine, odlučeno je: „Da se odredi i ovlasti od strane Centralnog Odbora gospodin nastavnik Dušan Đukić da u ime i za račun Odbora korespondira-poštom i telegrafom - sa Mozingerom odnosno cijelog Mozingerovog preduzeća, a prema učinjenim pismenijem ugovorima s istom firmom".[17] Na sljedećoj sjednici Odbora na dnevnom redu je bilo: „ Definitivno utvrđenje reda, kojijem imaju doći slike u Album Dinastije, što je konačno uređeno-prema ranijem odobrenju Njegovog Kralj. Visočanstva Knjaza Gospodara po iskazu određenih članova Odbora g. Lazara Mijuškovića i Serdara Janka Vukotića".[18] Sljedećeg dana, povodom rasprave o predgovoru za album dinastije Petrović-Njegoš, odlučeno je sljedeće: „Pošto je utvrđen gornji tekst riješeno je da se isti otkuca na idealu, kao i predgovor za album pejzaža, a za oba ta prekucavanja da se dadne gospodinu Đuru Mandiću četrdeset pet (45) perpera naknade za trud, računajući tu i trud oko prekucavanja grupa i portreta, koji po redu označenom imaju ući u Album Dinastije Petrović-Njegoš."[19] Konačni tekst na albumu dinastije Petrović-Njegoš utvrđen je na 49. šednici Odbora:

---

[17] DACG, MS. Zapisnik sa 46. šednice Centralnog odbora održane 18. juna 1910. godine. Šednici su prisustvovali: vojvoda Gavro Vuković, dr Božo Perazić, serdar Janko Vukotić, Lazar Mijušković, Filip Jergović, Labud Gojnić, Medo Lukačević, Živko Dragović, Ivo Kaluđerović. Sekretar je bio Milo Dožić.

[18] Ibidem, Zapisnik sa 47. šednice Centralnog Odbora od 18. juna 1910. godine. Šednici su prisustvovali: vojvoda Gavro Vuković, Lazar Mijušković, serdar Janko Vukotić, Labud Gojnić, Medo Lukačević, Risto V. Popović, Živko Dragović, Filip Jergović, Jovan Matanović, dr Božidar Perazić i sekretar Milo Dožić.

[19] Ibidem, Zapisnik sa 48 šednice Centralnog odbora od 19. juna 1910. godine. Pored stalnih članova Odbora, na ovu šednicu su pozvani predšednici i potpredšednici pojedinih pododbora: Vuko Vukotić, Ljubo Bakić, dr S. Ognjenović, Jovan Hajduković i Špiro Popović.

„Definitivno je utvrđen natpis Albuma Dinastije i to:

„Vladalačka Kuća Petrović-Njegoš“

-Unutra na prvom mjestu to isto i-

-Nikola I, Njegova Djeca, Zetovi, Unučad“.[20]

Na 53. šednici Centralnog odbora održanoj 27. jula 1910. godine raspravljalo se o: „... pismu R. Mozingera iz Zagreba od 7. jula ove godine odnosno grupa portreta u Albumu Dinastije Petrović- Njegoš, tražeći odobrenje za predloženi drugi raspored koji bi obuhvatio 34 table i to bez ikakve daljne odštete od strane Centralnog Odbora ili pak inače povišenja cijena.

Centralni odbor odobrio je gornji prijedlog gospodina Mozingera i ovlastio gospodina Dušana Đukića da mu u tom smislu piše-naš broj 24. od 27. VI 1910. godine“.[21]

Stalne kontakte između Centralnog odbora i zagrebačkog fotografa najbolje ilustruje molba izvjesnog R. Popovića da mu se isplate troškovi učinjeni prilikom posjete Mosingeru u Zagreb, koju prenosimo u cjelini:

„Na 18. jula o. g. otputovao sam u Zagreb po naređenju Centralnog odbora za proslavu, da učinim izvjesne izmjene u radovima, koje je Odbor bio povjerio zavodu Mosinger d. d. i primio sam na račun putnog troška kruna 500. Međutim, ja sam utrošio, odnosno pripada me prema đurini kruna 602, 50, pa molim da mi se taj trošak isplati.

---

[20] Ibidem, Zapisnik sa 49. šednice Centralnog odbora od 22. juna 1910. godine.

[21] Ibidem, Zapisnik sa 53. šednice Centralnog odbora od 27. juna 1910. Na istoj šednici riješeno je da se: „...telegrafski zamoli Maršalat Kralj. Srpskog dvora u Biogradu da pošalju slike: Kralja Petra, Prestolonasljednika Aleksandra, Kraljevića Đorđa i Knjaginjice Jelene Karađorđević - Ateljeu R. Mozingera u Zagrebu“. Na sljedećoj šednici, predšednik Odbora mitropolit Mitrofan Ban je obavijestio prisutne članove da je Mosinger dobio tražene fotografije kraljevskog doma Karađorđevića.

Napomenuti mi je, da nijesam mogao u detaljima podnijeti račun troškova, jer mi je nemoguće bilo pribaviti priznanice za svaki obrok ili životnu namirnicu, te sam s toga primoran bio pribjeći ovom načinu računanja - đurine prema zakonu - i ako to nije možda opravdano s obzirom na to da sam u penziji".[22]

Po svemu sudeći, prilikom dolazaka u Crnu Goru Mosinger nije imao nikakvih problema sa carinom. To se može zaključiti na osnovu dopisa koji je 10. avgusta 1910. godine D. Đukić uputio Ministarstvu finansija:

„Čast mi je saopštiti tom Ministarstvu da garderoba Kraljevskog Hrvatskog Zemaljskog Kazališta danas i sutra prolazi kroz Njeguše.

Isto tako danas onuda ima proći fotografski pribor sa pločama za kinematografisanje Jubilarnih svečanosti. Taj pribor i aparati pripadaju R. Mozingeru iz Zagreba.

Molim isto Ministarstvo da izvoli izdati Njeguškoj carinarnici nalog da jednu i drugu robu pusti bez pregleda do Cetinja.

Pošto je ova stvar hitna molim da se izvoli za nju izdati telegrafska naredba".[23]

Na osnovu citiranog dopisa ministar finansija je istog dana Upravi carinarnice na Njegušima izdao sljedeći nalog: „Kako danas prolazi tuda gardaroba Kraljevskog Hrvatskog Kazališta, kao i pribor sa pločama za kinematografisanje Jubilarnih svečanosti, koji pripada gospodinu Mozingeru iz Zagreba naređujem Vam da tu robu ne pregledate nego redovnim sprovodnicama odpremite na carinarnicu na Cetinje đe će se i izvršiti propisani pregled".[24]

Iz studije Maje Dragićević vidi se da je Mosinger, pored poslova oko jubilarnih svečanosti, bio angažovan i na drugim projektima: izradi štambilja, vinjeta, 200 karata u litografiji, koverata, čestitki za Novu godinu i 18 300 vizit karata za kralja Nikolu.

---

[22] DACG, Uprava dvora (UD), f. 103/a, 10. septembar 1910, bez broja.

[23] Ibidem, MF, f. 372, arh. br. 3951, 10. avgust 1910.

[24] Ibidem, MF,f. 372, arh. br. 3951, 10. avgust 1910.

Isti autor je objavila arhivske podatke iz kojih se vidi briga o svakom detalju i visoki kriterijumi za kvalitet izrade. U tom smislu, karakteristično je pismo koje je maršal dvora kralja Nikole uputio Mosingeru:

„Poštovani gospodine,

Primio sam poslate vinjete; nijesam sasvim zadovoljan sa hartijom koja je za iste upotrijebljena, pri tome na one za Upravu dvora slovo „O“ naopako je izrađeno.

Povraćam vam poslati račun s molbom, da mi uputite dva računa i to u redu sastavljena, jer ih moraju isplatiti dvije administracije, pa treba da su računi u redu.

Ono što je podvučeno pripada Dvoru, a ono što nije Ministarstvu Inostranih Djela. Računi treba da glase: „Kr. Ministarstvu Inostranih Djela“ Cetinje – i „Upravi sv. Dvora Kralja Gospodara“ Cetinje. Pošto račune dobijem izdaću nalog da vam se izmire.

Jedna štambilja iz mijedi od 40 kr. pripada Ministarstvu , a druga Sv. Dvoru.

Obije treba da mi pošaljete pošto ih stavljate na račun, ali prethodno treba da se isprave gore izložene greške na onoj te je za Dvor“.[25]

Izražavajući žaljenje što je njegov račun izazvao izvjesno nezadovoljstvo u Crnoj Gori, Mosinger kaže sljedeće:

„Nastojao sam cijelom vještinom, da priugotovim najljepše slike što je moguće, pa je usljed toga i cijena izrade nešto skuplja. Svekolike slike odaju najfiniju platinotipiju, te su ručni posao, što također poskupljuje izradu.

Pogledom na njihove reprodukcije, uslobođujem se primijetiti, da su iste izrađene sa vrlo malih obima (6/9 cm.) što oštećuje reprodukcije, te se mora doprinijeti za lijepu i uspjelu reprodukciju potrebna vještina fotografske struke.

[25] M. Dragićević, op.cit, str. 225.

Primijetiti mi je jošte, da ovakova izradba u platinotipiji nikada ne pomućuje, naprotiv bude svake godine sve jasnija".

I pored svega navedenog, Mosinger je pristao da snizi prvobitnu cijenu sa 540 na 480 kruna. Iz dostavljenog računa vidi se da se radilo o 13 reprodukovanih likova vladike Save i Petra II, knjaževića Danila i Petra, velike vojvotkinje Stane, majke kralja Nikole, dvorca Kruševac, te šest scena s predstavom jahanja i kočija.[26]

Pored navedenih poslova, Mosingerov Svjetlotiskarski zavod štampao je i akcije za Narodnu banku Kraljevine Crne Gore. Ovo je, ujedno, jedina serija koju je emitovala Narodna banka Kraljevine Crne Gore dok se nalazila u Baru. Akcije, nominalne vrijednosti 100 perpera u zlatu, višebojne su, a za motiv imaju Barsku luku i Stari Bar. Ukupna emisija ovih akcija bila je pet miliona perpera.[27]

U Mosingerovom Svjetlotiskarskom zavodu izrađene su i diplome za prvu generaciju maturanata Cetinjske gimnazije. Crnogorska štampa objavila je detaljan opis ovih diploma, pa ih u cjelini prenosimo:

Ovako ih opisuje *Cetinjski vjesnik:*

„Blanketi i svjedodžbe ispita zrelosti imaju oblik običnog tabaka. Rađene su na polu-pergament hartiji. Prvi list je svijetlo-zelenkasto-modar, sitno išaran kosim potezima. U sredini je Knjaževska porfira sa krunom. Unutra je grb Knjaževine Crne Gore, sve je obrubljeno njezinom ornamentikom, koja je sastavljena iz motiva minijatura iz starih rukopisa sačuvanih u arhivu cetinjskog manastira. Čitava izrada je dosta fino urađena i daje posmatraču utisak distingirane jednostavnosti. Kako smo izviješteni, rađeni su formulari kod firme Mosinger u Zagrebu, pored mnogih slovenskih, ako ne baš mnogo renomiranih srpskih firmi".[28]

---

[26] Ibidem, str. 226.

[27] P. Lainović, S. Pejović, op. cit, str. 57.

[28] Citirano prema: Stanko Roganović, Prva crnogorska matura, *Matica,* VI, br. 24, zima 2005, str. 347

Pod naslovom „Maturalna svjedočanstva“, *Glas Crnogorca* donio je iscrpniji opis:

„Veliki značaj prve mature u tridesetogodišnjem opstanku naše gimnazije iziskivao je da i svjedočanstva o tom državnom ispitu dobiju i svojom spoljašnošću što značajniju i dostojniju formu. Uprava Gimnazije dala je za tu priliku izraditi posebne nacrte u umjetničkom zavodu R. Mosingera u Zagrebu-jedinom zavodu svoje vrste na slovenskom jugu. Grb sa porfirom izradio je precizno i odlično po svim pravilima heraldike g. prof. Milo Kovačević, a svu ostalu tehničku i ornamentalnu stranu izradila je firma Mosinger sa svojim vještacima. Tip svjedočanstva udešen je u stilu naše narodne ornamentike, koja se nalazi usčuvana na rukopisnim crnogorskim knjigama iz XV-XVIII vijeka. Ovim je čitava obrada svjedočanstava zadobila poseban karakter, a cjelokupan utisak uz sve ostalo ima u sebi i momenat istorijske srpske starine.

Na svijetlo-zelenkastoj osnovi izrađen je sam grb sa porfirom, koga zaokružuje ukusan dekorativni okvir, rađen u stilu narodnih ornamenata. Tanki i isprekidani sitni potezi, koji prevlače čitavu osnovu, služe jednim dijelom njenom uljepšavanju, a drugim ispunjavanju onih praznina, koje sam grb za sobom ostavlja.

Čitava kompozicija odgovara i ozbiljnosti jedne državne isprave i posebnoj nacionalnoj karakteristici i dobrom estetskom rješenju. Kad se tome pridoda, da je saglasno s tim drž. Štamparija izvela štamparski rad na svjedočanstvima potpuno uspješno, onda ta svjedočanstva čine najbolji utisak i, bez sumnje, spadaju u najljepše isprave ove vrste“.[29]

Malo je poznato da je za proslavu jubileja bila predviđena jedna posebna serija poštanskih maraka. Po preporuci mitropolita Mitrofana Bana, predšednika Centralnog odbora, štamparija Rudolfa Mosingera dobila je nalog za izradu jubilarnih maraka. Komisija, određena da odredi nacrte maraka, predložila je sljedeće eseje: „Mačevanje“ od Paje Jovanovića, luku Bar, „Ranjeni Crnogorac“

[29] *Glas Crnogorca,* 19. jun 1910, br. 27.

Jubilarne poštanske marke, rad R. Mosingera

od Čermaka, kralj Nikola na konju i dopojasni portret kralja Nikole. Predviđeno je da se marke izrade u svjetlotisku u jednoj ili dvije boje (okvir u jednoj, a marke u drugoj boji). Iz nepoznatih razloga ovaj posao nije realizovan. Postoje, ipak, otisci u raznim bojama, rezani i zupčani.[30]

U iscrpnoj i na dokumentima rađenoj studiji o Mosingeru, P. Lainović i S. Pejović, pozivajući se na Maju Alilović, kustosa u zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt, nesumnjivog autoriteta u ovoj oblasti, iznose malo poznat podatak da se za pojavu ovog umjetnika vezuju i počeci hrvatske kinematografije. „Svega deset mjeseci poslije projekcije filmova braće Lumeiere, u Zagrebu je 1896. godine, u dvorani „Kola“, organizovana prva

[30] Ing. Vladimir Fleck, *Priručnik poštanskih maraka jugoslovenskih zemalja-Crna Gora,* Zagreb, 1954, str. 109.

javna projekcija „živućih fotografija“, zašto su zaslužni Mosinger i Breyer, što ih svrstava među pionire hrvatske filmske industrije. Nakon Zagreba filmovi su, u istoj organizaciji, prikazivani u Karlovcu i Varaždinu“, tvrde pomenuti autori.[31]

Sasvim je izvjesno da je Rudolf Mosinger snimio film o jubilarnim svečanostima 1910. godine. Iz zapisnika sa XXVIII šednice Centralnog odbora, održane 16. maja 1910. godine vidi se da je povodom Mosingerovog prijedloga: „...od 1. ovog mjeseca odnosno kinematografskih snimanja Jubilarnih svečanosti, riješio:

Da se usvoji g. Mosingerov prijedlog s tim da ga g. Serdar Janko Vukotić podnese knj. Vladi na odobrenje“.[32]

Ovo pitanje je definitivno riješeno na XXXVI šednici Centralnog odbora, održanoj 26. maja 1910. godine. Budući da je od izuzetnog značaja za našu temu, Zapisnik je potrebno prenijeti u cjelini:

„Prisutni: Predsjednik - Mitropolit Mitrofan, Marko Đukanović, Živko Dragović, Jovan Matanović, Vojvoda Gavro Vuković, Medo Lukačević, Filip Jergović, Đakon Ivo Kaluđerović, Lazar Mijušković.

Na dnevnom redu je:

Ponuda R. Mosingera d. d. Zagreb da mu se dade isključiva koncesija za kinematografsko snimanje jubilarnih svečanosti i putovanje kroz najljepše krajeve Crne Gore.

Centralni Odbor s obzirom na svoje rješenje od 16. maja o. g. i odobrenja g. Ministra Unutrašnjih Djela od danas br. 3850- riješio je;

Da se d. d. Mosingeru iz Zagreba dade isključiva koncesija za gornje snimanje do kraja 1910. godine, a prema učinjenom o

---

31 P. Lainović, S. Pejović, op. cit, str. 58.

32 DACG, MS, Zapisnik sa XXVIII šednice Centralog odbora, 16. Maj 1910.

ovijem Odborom odobrenom ugovoru od danas sa predstavnikom pomenutog ateljea, g. R. Mosingerom".[33]

Mosingerovo interesovanje za film ovim se ne iscrpljuje. Godine 1917. na ime svoje supruge osniva „Monopol film R. Mosinger - Mosingerov film", preduzeće kojim su rukovodili njegovi sinovi Lujo i Vilim. U početku, firma se bavila uvozom i distribucijom najnovijih filmskih ostvarenja, da bi vremenom prerasla u studio za izradu filmskih natpisa.[34]

Od impozantnog Mosingerovog crnogorskog opusa potrebno je posebno istaći luksuzni album „Vladalačka kuća Petrović - Njegoš", sa reprodukcijama svih vladara iz kuće Petrovića i fotografijama đece, zetova i unučadi kralja Nikole. Album je urađen u Mosingerovom Svjetlotiskarskom zavodu u Zagrebu. Distribucija cjelokupnog tiraža obavljala se preko trgovačke firme Nikole Kneževića. To se može zaključiti na osnovu jednog arhivskog izvora u kome se navodi da je Centralni odbor za proslavu obavijestio Upravu crnogorskog dvora da: „potrebni broj luksuznih albuma Dinastije, možete uzeti na priznanicu od depozitora g. Nikole Kneževića".[35]

U stručnoj literaturi do sada nije postojala saglasnost oko tiraža albuma. U citiranoj studiji o Mosingeru, P. Lainović i S. Pejović utvrdili su da postoje dvije vrste ovog albuma. Po njima, albumi su identične sadržine, ali različite opreme. Albumi skromnije izrade imali su na koricama utisnut državni grb Crne Gore, dok se naslov nalazio u pozadini. Prodajna cijena im je

---

[33] Ibidem, Zapisnik sa XXXVI šednice Centralnog odbora, 26. maj 1910. Na istoj šednici Centralni odbor je odlučio da izda Mosingeru, na njegov zahtjev, uvjerenje da je po nalogu Odbora radio fotografske snimke po Crnoj Gori za jedan album, koji će biti objavljen povodom proslave pedesetogodišnjice vladavine kralja Nikole i zlatne svadbe kraljevskog para.

[34] P. Lainović, S. Pejović, op. cit, str. 53.

[35] V. Vujačić, Obnova..., str. 174.

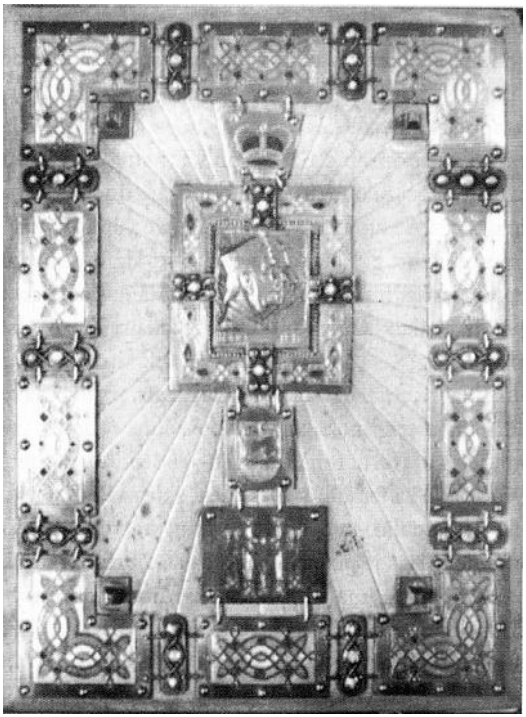

Album „Vladalačka kuća Petrović - Njegoš“,
primjerak kralja Nikole

bila pet perpera. Luksuzniji albumi, u kožnom povezu sa emajliranim državnim grbom, na luksuznom papiru, koštali su pedeset perpera.[36]

Maja Dragićević, kustos etnolog - antropolog u Muzeju kralja Nikole, došla je do sasvim drugačijih podataka. Pozivajući se na registraturu Muzeja kralja Nikole, pomenuti autor navodi podatak da je, od 3 101 primjerka albuma, štampanih u Mosingerovom Svjetlotiskarskom zavodu, jedan primjerak, „... koji je po odboru poslat Nj. Kr. V. Knjazu Nikoli I, štampan je na japanskom papiru i vezan u divot korice od safijana i emajla, po

[36] P. Lainović, S. Pejović, op. cit, str. 55.

nacrtu prof. Bele Csikosa-Seissie u Zagrebu; detalje za te korice u emajlu izradio je Ivan Bauer u Zagrebu, a plaketu u srebru sa likovima Nj. Kr. V. Knjaza Nikole i Knjaginje Milene izradio je prof. Rudolf Valdec u Zagrebu". Sto primjeraka ovog albuma, štampanih na Šelerovom kartonu, sa kožnim povezom, imalu su utisnuti grb Crne Gore i emajlirane ukrase. Jedan takav primjerak, poklonila je Muzeju kralja Nikole Nada M. Smith, unuka Rudolfa Mosingera. Korice albuma su izrađene od tamnobraon rebraste kože, sa crnogorskim grbom i stilizovanim ukrasima.

Crnogorski vladarski par ove albume poklanjao je uglednim ličnostima. To se vidi iz već citiranog dokumenta, kojim Centralni odbor obavještava upravu crnogorskog dvora da albume može podići kod Nikole Kneževića: „Albume prihvatite odmah, jer Nj. Veličanstvo Kralj želi pokloniti jedan primjerak Kraljeviću Grčkom".[37] „3 000 primjeraka albuma štampano je na Roederovom papiru i uvezano u platnene korice sa crnogorskim grbom u originalnim bojama. Štamparski uresi i i inicijali risani su po motivima iz starih crkvenih rukopisnih knjiga cetinjskog manastira". Ovaj je album mnogo skromnije izrade, sa koricama od bijele kože sa crnogorskim grbom i ćiriličkim tekstom „VLADALAČKA KUĆA PETROVIĆ - NJEGOŠ"[38]

Po svemu sudeći, album je štampan u više navrata. O tome svjedoči Zapisnik o prijemu albuma, koji prenosimo u cjelini:

„Zapisnik o prijemu albuma jubilarnih svečanosti izrađenih u studiju „Mosinger".

Zapisnik od 29. decembra 1911. godine o prijemu četiri sanduka albuma izdanja Jubilarnih svečanosti od 1910. godine upućenih od firme „Mosinger" iz Zagreba.

Mosingerova firma iz Zagreba uputila je četiri sanduka albuma za Ministarstvo Finansija, iste je Cetinjska Carinarnica predala 23. decembra 1911. g. magazinijeru Vladina Doma g. Savu

[37] DACG, UD, f. 98/a, bez broja i datuma.

[38] M. Dragićević, op. cit, str. 224-226.

Lukiću, a pri pregledu samih kašuna i u njima albuma utvrđeno je da je magazinijer Lukić primio:

A) 2. Slomljena kašuna i iz njih albuma „Slike Vladajuće kuće Petrović-Njegoš:

1. prosutih svega komada 20
2. 4 paka po 3 komada čini komada 12
3. 7 paka po 8 komada 56
4.1 pak od 9 komada 9
5. 13 paka po 10 komada 130

B) u 2 zdrava kašuna albuma zdravih:

a) albuma „Slike Vladajuće Kuće Petrović-Njegoš

1. svega komada zdravih 107
2. svega komada pokvarenih 24

svega komada 365

b) Slike iz Crne Gore

1. zdravih albuma komada 100
2. pokvarenih komada 6

svega komada 106

ukupno obije vrste komada 471

Gore rečena suma albuma predata je na sahranu i čuvanje magazinijeru Savu Lukiću u Vladinoma domu“.[39]

Rečeno je već da je Mosinger izradio i album „Slike iz Crne Gore“, koji sadrži panorame većih gradova i kulturno-istorijskih spomenika. Riječ je o 32 fotografije važnijih lokaliteta u Crnoj Gori (Duklja, Obod, Žabljak, Rijeka Crnojevića, Cetinje, Bar...), i kulturno - istorijskih spomenika (Cetinjski manastir, Manastir Morača, rezidencije predstavnika vladajuće porodice i sl.).

[39] DACG, MF, f. 420, 29. XII 1911, bez broja.

Ovom prilikom, Mosinger je demonstrirao umijeće i iskustvo koje je stekao snimajući pejzaže po nalogu svoje vlade još 1896. godine, za što je bio nagrađen na Milenijumskoj izložbi u Budimpešti. Korice albuma su od braon kože, sa panoramom „Pogled na Vranjinu sa Pavlove strane“ i tekstom u zlatotisku „SLIKE IZ CRNE GORE“. Unutrašnja strana korica i prva strana albuma dekorisani su crnogorskim heraldičkim znacima. Na početku albuma je kratak tekst vezan za geografiju Crne Gore.

Album je više puta preštampavan. Iz već citiranog Zapisnika o primopredaji albuma rađenih u Mosingerovom Svjetlotiskarskom zavodu, vidi se da je krajem 1911. godine prispjelo 106 komada albuma „Slike iz Crne Gore“.[40]

Crnogorski vladarski par je i ovaj album poklanjao visokim gostima. Iz prepiske Slava Ramadanovića sa Upravom crnogorskog dvora vidi se da je album „Slike iz Crne Gore poklonjen: „Po visokom naređenju Njeg. Visočanstva Kralja Gospodara ... Gosp. Kućinskom jedan albuma“,[41] zatim: „Gospođi Boman-ženi ovdašnjeg engliškog predstavnika“,[42] „Gđi Frank-u Anversi“,[43] „Gđi Adam u Parizu-Gđi Jovanović u Skopje i Gđi B. Kun“.[44]

Sve nedoumice oko tiraža i kvaliteta Mosingerovih izdanja povodom jubilarnih svečanosti mogu se otkloniti iz skoro objavljenih zapisnika sa šednica Centralnog odbora. Na XXVII šednici Odbora, održanoj 29.aprila 1910. godine, detaljno se raspravljalo o ugovoru sa hrvatskim umjetnikom, pa je zapisnik sa te šednice potrebno prenijeti u cjelini:

---

40 Ibidem,

41 Ibidem, UD, f. 98/a, 24. X 1910. Na poleđini akta: „Primljeno od Kneževića i poslano Ramadanoviću“.

42 Ibidem, UD, f. 98/a, 31. X 1910.

43 Ibidem, UD, F. 98/a, 9. X 1910.

44 Ibidem, UD, f.98/a, 21. X 1910.

Album „Slike iz Crne Gore“

„Prisutni: Mitropolit Mitrofan, Vuković, Mijušković, Gojnić, Dragović, Popović, Matanović, Kaluđerović. Na redu je sklapanje ugovora sa Mosingerom, koji je takođe prisutan, te bi sa istim utvrđeno:

1. Izrada 50 000 razglednica u dvostrukom svjetlotisku na finom žućkastom kartonu po cijeni od 24 krune po hiljadi.

2. Izrada 25 000 kolorisanih rukom razglednica na istom kartonu po cijeni od 50 kruna po hiljadi.

3. Izrada 3 000 komada albuma sa 32 cijele strane slike, tj. 32 kartona elber-feld velikog kvadrata sa 8 - 12 strana uvodnog teksta. (Na jednom kartonu može biti i više slike, a ispod svakoje slike ima stojati potpis po mogućstvu originalni). Korice imaju biti od tvrdog kartona - sa grbom crnogorskim utisnutim i pozlaćenim po nacrtu g. Mila Kovačevića i natpisom koji se naknadno odredi. Boje korica odabraće sama firma prema svom vještačkom nahođenju. Cijena 5 kruna po komadu.

4. Izrada istog albuma u 100 primjeraka na finom šelerovom kartonu. Korice u finoj koži. Grb reljefno ispupčen – pozlaćen – a po mogućstvu u originalnim bojama. Cijena 50 kruna po komadu.

5. Izrada istog albuma u samo jednom primjerku sa elegantnim koricama i sa portretom Nj. Kr. V. Knjaza Gospodara. Cijena 600 kruna-eventualno i više o čemu će firma predhodno Odbor izvijestiti uz nacrt iste.

6. Izrada albuma sa pejzažima iz Crne Gore u što tvrđim koricama-karton elber-feld – u 200 primjeraka-komad po 4 krune. Slike imaju biti u dvostrukom svjetlotisku na broju 32-po izboru Odbora, koji će se naknadno izvršiti.

7. Za svaki pojedini snimak slike, koja bi bila upotrebljena za razglednice i album „pejzaž“, Odbor će platiti g. Mosingeru po kruna 10 (za sliku koja bi ušla u razglednice i u album razumije se samo jedno plaćanje, tj. 10 kruna).

Neupotrijebljeni snimci ostaju svojina Mosingerova, ali tako da ih ovaj ne može ni u kom slučaju zloupotrijebiti, osim po naredbi Odbora ili njegovog pravnog nasljednika, kada će biti isplaćena cijena od 10 kruna po upotrijebljenom snimku.

8. Od sviju snimaka upotrijebljenih i neupotrijebljenih g. Mosinger ima predati Odboru po dvije fotografije.

9. Cio trošak g. Mosingerov oko izrade ovih snimaka kao i dolazak ovamo ostaje na teret firme, na čiji teret pada i 100 kruna za podvoz. Višak podvoza kao i trošak pratioca i sluge koji će aparat nositi ostaju na teret Odbora.

10. Izrada cijelog poručenog posla ima biti gotova što prije, tako da roba mora najdocnije biti predata na franko-Kotor-parabrod do 1/14. avgusta o. g.

11. Isplata cjelokupnog računa izvršiće se po prijemu robe preko Crnogorske banke na Veresijsku banku u Zagrebu.

Prema ovom rješenju ima se sačiniti ugovor u dva primjerka“.[45]

[45] DACG, MS, Zapisnik sa XXVII šednice Centralnog odbora, 29. april 1910.

Koliko se Mosinger smatrao počastvovanim svojom djelatnošću u Crnoj Gori svjedoči činjenica da se na zvaničnim dokumentima potpisivao, uz austrijskog, kao crnogorski dvorski fotograf. Za svoj doprinos na jubilarnim svečanostima Mosinger je odlikovan Danilovim ordenom.

Još jedan fotograf iz Hrvatske učestvovao je na jubilarnim svečanostima 1910. godine. Riječ je o **Dragutinu Šimiću,** fotografu Hrvatskog kraljevskog kazališta. Šimić je izradio album u kome se nalaze devet fotografija sa scenama iz prestave „Balkanska carica“, koju je zagrebački teatar izveo na Cetinju za vrijeme jubilarnih svečanosti. Uz vijest da je Šimić ovaj album poklonio kralju Nikoli, *Glas Crnogorca* napominje da je crnogorski suveren odlikovao zagrebačkog fotografa zlatnom medaljom za revnost.

Album, u luksuznim koricama od svilene tkanine sadrži, pored plakata-afiša predstave na zakoričenoj strani i posvete kralju Nikoli na prvom listu, devet kartonskih stranica (23,3 x 17,2) sa ivicama u boji zlata na kojima su fotosi. Između stranica sa fotografijama je fini zaštitni papir. Na fotografijama su predstavljeni:

1. Josip Štefanec (Stanko),
2. Bogumila Vilhar (Danica),
3. Andrija Fijan (knez Dean),
4. Stanko i Danica,
5. Stanko i Ibrahim-aga,
6. Guslar, sluge i Stanko pred šatorom,
7. Sukob Stanka i kneza Deana,
8. Starac proriče iz mačeva,
9. Danica na bojnom polju poslije bitke.[46]

[46] Milunović I. Luka, Gostovanje Kraljevskog zemaljskog kazališta, *Arhivski zapisi,* br. 3/2000, Cetinje.

Scena iz Šimićevog albuma

Na jubilarnim svečanostima učestvovali su i mnogobrojni skulptori, medaljeri, grafičari i graveri. Tako Hristifor Moravitz iz Podgorice, u obraćanju Ministarstvu unutrašnjih djela ističe: „Povodom ove visoke i rijetke proslave odlučio sam izraditi nekoliko hiljada spomenica, ali pošto mi je za ovaj posao potrebita naročita dozvola, to dolazim i molim: da gornji naslov meni blagoizvoli kako bih mogao rečene spomenice prema priloženom nacrtu što prije u posao dati“.[47]

Među umjetnicima čiji se rad vezuje za jubilarne svečanosti istaknuto mjesto zauzima hrvatski vajar i medaljer **Rudolf Valdec** (Krapina, 1872 - Zagreb, 1929). Od vremena baroka (Šega i Hirberinga, koji su radili u inostranstvu) nema hrvatskih umjetnika koji su se bavili medaljerstvom. Tek su Frangeš i Valdec, rođeni iste godine i školski drugovi na Obrtnoj školi u Zagrebu, kod Hrvata započeli rad na ovom području. Iako se Valdec ovom vrstom umjetnosti bavio samo uzgredno, uradio je znatan broj plaketa i medalja kao odraz sredine u kojoj je živio.

[47] DACG, MUD, f. 95, arh. br. 325, 22. januar 1910. (V. Vujačić, Obnova..., str. 134.

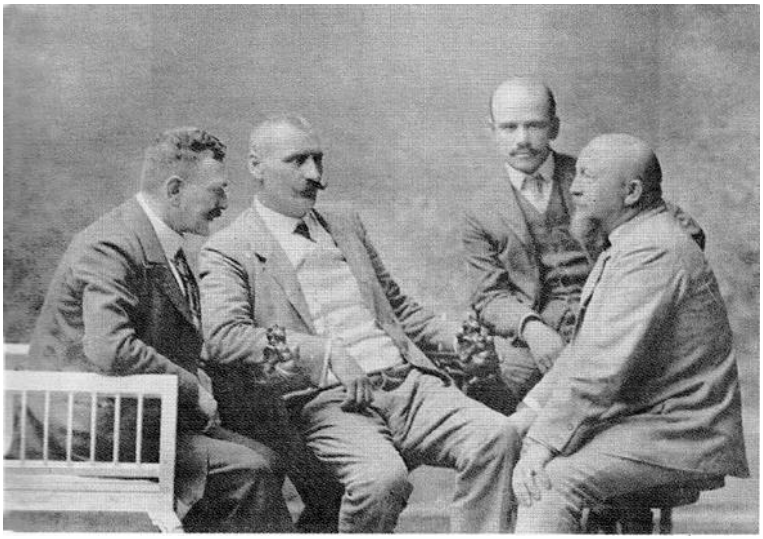

Umjetnici na jubilarnim svečanostima -
- R. Mosinger, D. Đukić, D. Plavšić i R. Valdec

Suprotno od Frangeša, Valdec radi oštro i tačno, barem na predmetima sitne plastike, što često prelazi u tvrdoću modeliranja. Izraziti je portretista te nastoji da, osim vjernog prikaza, dublje prodre u predmet oblikovanja. O tome se po svom značaju razlikuje i od Bukovca, kojega u svoje vrijeme nadopunjuje na području vajarstava.[48]

Rudolf Valdec rođen je u Krapini 8. marta 1872. godine. Osnovnu školu završio je u rodnom gradu, a gimnaziju (orfanotrofij) u Zagrebu. Po svemu sudeći, klasične nauke mu baš nijesu bile po volji pa je prešao na Obrtnu školu u Zagrebu. Nakon završetka Obrtne škole, nastavio je školovanje na Umjetničko-obrtnoj školi u Beču, a zatim na Umjetničkoj akademiji u Minhenu kod profesora Eberlea, cijenjenog vajara spomenika

[48] Vesna Mažuran-Subotić, *Medaljerski opusi Roberta Frangeša-Mihanovića i Rudolfa Valdeca,* Galerija likovnih umjetnosti, Osijek, 1987; Vladimir Maleković, Robert Frangeš Mihanović i Rudolf Valdec, *Umetnost,* Beograd, III/73.

kasnog naturalističkog stila. Prof. Eberle poznat je po ukrašavanju dvorca Ludviga II Bavarskog.

U Minhenu je 1882. godine osnovana grupa umjetnika secesije kao reakcija na tvrdi akademizam. Ta umjetnička struja odlučno je uticala na Valdecov rad. Nakon dvije godine provedene u Minhenu vraća se u Beč 1887. godine. I ovđe nailazi na secesiju, koju je izvjesan broj bečkih umjetnika osnovao upravo te godine. Nakon boravka u Beču, dopunio je svoje studije u Italiji, Rusiji, Njemačkoj i Parizu. Godinu dana proveo je i u Njujorku (1912/13).

Zauzimanjem I. Kršnjavog, pored niza drugih umjetnika, Valdec se vratio u Zagreb 1896. godine, đe je dobio mjesto profesora u Školi za umjetnost i obrt (kasnijoj Umjetničkoj akademiji). Sljedeće godine hrvatski umjetnici su se afirmisali na izložbi u Kopenhagenu, na kojoj je i Valdec izlagao. Vjerovatno, pod uticajem toga uspjeha osnovano je Društvo hrvatskih umjetnika, koje je 1898. godine priredilo prvu izložbu u novom umjetničkom paviljonu u Zagrebu. Na toj izložbi Valdec je, prvi put u domovini, izložio svoje radove. Većinom su to portreti, za koje pokazuje naročiti talenat i smisao. Budući da su mu to najuspjeliji radovi, i kasnije je najviše radio na tom području.

Godine 1905. udaren je temelj Modernoj galeriji u Zagrebu, na podsticaj i pod okriljem Hrvatskog društva umjetnosti. Ovo društvo, za čije je osnivanje i Štrosmajer imao velikih zasluga, naručilo je kod Frangeša i Valdeca Štrosmajerovu spomen plaketu. Očigledno je ova okolnost na Valdeca imala dvostruki uticaj: on je Štrosmajerov portret izradio nekoliko puta, pa je počeo prikupljati materijal za njegov spomenik. Vjerovatno se ova plaketa može smatrati podsticajem za to njegovo nastojanje, koje, međutim, nije ostvario. Ono što je od izuzetne važnosti jeste činjenica da se počeo baviti novom vrstom umjetnosti – medaljerstvom bez ikakvih domaćih uzora. Ovoj, dakle, narudžbini može se zahvaliti da je Valdec, pored opsežnog rada na vajarskim djelima, izradio i veliki broj reljefa i plaketa.

Uz R. Frangeša, Valdec je utemeljivač moderne skulpture u Hrvatskoj. Djelovao je gotovo četiri decenije i stvorio markantan kiparski opus koji obuhvata reljefne prikaze alegorijskog i metaforičkog karaktera, portretnu plastiku, nadgrobne spomenike, monumentalne javne skulpture i dekorativne kompozicije kao sastavni dio arhitektonskih kompleksa. Odgojen u atmosferi inovacija Beča i Minhena, na većini svojih radova sklon je slikovitoj obradi materije, ilustrativnosti, simboličkoj literarnosti i upotrebi stilizovanih vegetabilnih elemenata kao propratnom aranžmanu figuralnih kompozicija. Tim duhom posebno odišu njegovi rani radovi, npr. „Memento mori“, „Magdalena“, „Per aspera ad astra“ i dr, nastali između 1895. i 1899. godine. Valdecove inovacije za nadgrobne spomenike oslanjaju se na antičke prototipove epitafa (biskup Dobrila u Pazinu, 1911; J. J. Štrosmajer u Đakovu, 1912; S. S. Kranjčević u Sarajevu; porodica Tomić u Zagrebu, 1929), ili herme (A. Nemčić u Križevcima, 1897; F. Rački u Fužinama, 1928). Mnoge javne spomenike izveo je u formi herme (I. Kukuljević-Sakcinski, 1911; I. Mažuranić u Zagrebu, 1911; A. Šenoa u Zagrebu, 1928. i dr.). Portetni dio spomenika, kao i niz portretnih bista više od 30 ličnosti iz političkog i kulturnog života intepretira zrelim realizmom težeći ka vjernosti reprodukcije i psihološkom karakterizacijom (J. Jovanović Zmaj, V. Lunaček, A. G. Matoš, M. Krešić, I. Kršnjavi, V. Vidrić, kralj Petar I Karađorđević, kralj Nikola I Petrović-Njegoš i dr.). Pasionirano je studirao lik svog mecene biskupa Štrosmajera i izveo desetak portreta i dva predloška za spomenik. Najznačajniji Valdecovi javni spomenici su: D. Obradović u Beogradu, 1912. i konjičke statue kralja Petra I u Zrenjaninu, 1925. i Bijeljini, 1926, koje se odlikuju monumentalnošću i krutom stilizacijom.

Valdec je u Zagrebu ukrasio mnoge javne građevine skulpturama alegorijskog sadržaja, od kojih je najpoznatija grupa „Croatia“, „Slikarstvo i kiparstvo“ na Umjetničkom paviljonu, 1899, zabat

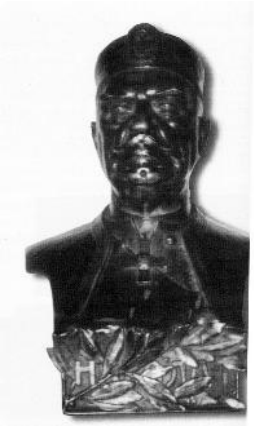

Rudolf Valdec:
bista kralja Nikole

na južnom pročelju Sveučilišne biblioteke, 1913. godine. Isticao se i kao kulturni i javni radnik, a postigao je znatne uspjehe kao likovni pedagog. Sa B. Čikošem-Sesijom autor je „Plastične anatomije“ za studente Umjetničke akademije (1914).[49]

Prilikom boravka na Cetinju 1910. godine, Valdec je izradio poprsje kralja Nikole, čemu je crnogorska štampa poklonila dužnu pažnju: „Profesor iz Zagreba g. R. Valdec, poznati hrvatski skulptor, onomad je otpočeo u Novom Dvoru izrađivati poprsje (bistu) Nj. Kr. V. Gospodara. Gospodar je bio milostiv, te je umjetniku ovijeh dana poklonio svaki dan pola časa, za koje je vrijeme g. Valdec prema živome liku Gospodarevome izrađivao poprsje“.[50]

Nekoliko dana kasnije, crnogorska javnost je dobila sljedeće obavještenje: „ u zagrebačkoj umjetničkoj livnici lije se u bronzi bista Nj. Kr. V. Knjaza Gospodara, koja je vrlo lijepo izrađena. Osobito karakterističan profil sa živim velikim svijetlim očima vanredno je dobro pogođen, a isto tako i cijela izrada je vrlo dobra“.[51]

[49] Ing. Dragutin Mandl, Valdec kao medaljer, *Numizmatičke vijesti,* Zagreb, 1957, br. 10.

[50] *Cetinjski vjesnik,* 1. jul 1910, br. 41.

[51] Ibidem, 3. jul 1910, br. 53.

Rudolf Valdec:
jubilarna plaketa

Međutim, nas Valdec interesuje više kao medaljer budući da se plaketa povodom pedesetogodišnjice braka kralja Nikole i kraljice Milene smatra jednim od njegovih najboljih ostvarenja. O Valdecovom medaljerskom radu postoji vrlo malo zapisa, pa je potrebno dati pregled njegovog rada na tom polju. Njegova sitna plastika redovno ima oblik pravougaone plakete, dok se kružna medalja pojavljuje samo izuzetno i to uglavnom kao replika već izrađene plakete, s nekim izmijenjenim pojedinostima.[52]

[52] T. Dimitrijević, Rudolf Valdec, Iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu, Obol, *Glasilo Hrvatskog numizmatičkog društva,* Zagreb, svibanj 1990, br. 42.

Kao i u njegovom ostalom radu, i na plaketama preovladava portret. Neki portreti su konvencionalno postavljeni, onako kako su naručeni, ali zato nijesu ništa manje uvjerljivi. Samo je mali broj plaketa bez portreta; za njih je uradio uspjele kompozicije u vezi sa događajima. Ipak, secesiju nije mogao potpuno savladati i napustiti, pa se ona, uz nekoliko izuzetaka, ošeća gotovo do njegove zadnje plakete poslije 1920. godine, Dakle, uz Frangeša Valdec je prvi hrvatski moderni medaljer koji je ostvario specifičan secesijski izraz.

Valdec je izradio sljedeće plakete i medalje, koje su ovđe navedene hronološkim redom, ukoliko je poznata godina izrade:

1. DEVEDESETI ŠTROSMAJEROV ROĐENDAN (1905). U kružnom medaljonu sa dvostrukom ivicom: glava okrenuta nadesno na polju od lovorovog lišća. Na uzdignutoj plohi troredni tekst: DR. JOSIP JURAJ ŠTROSMAJER-BISKUP ĐAKOVAČKI. Avers: signatura R. Valdec. Revers: natpis-SVE ZA VJERU I ZA DOMOVINU, uradio Frangeš. Bronza 57 x 70 mm. Plaketa, iste veličine, kovana je i u srebru.

2. KRALJ NIKOLA I KRALJICA MILENA (1910) – pedesetogodišnjica braka i vladavine kralja Nikole I Petrovića. Na polju od lovorovog lišća glava kralja Nikole i kraljice Milene u desnom profilu. U donjem dijelu na uzdignutoj plohi jubilarne godine: 1860-1910. Signatura VR (monogram). Kovana plaketa 44 x 50 mm; bronza, srebro.

3. VOJNI KASINO U ZAGREBU – Vojnik u rimskoj odori, sa štitom u lijevoj ruci, pleše s đevojkom pored koje se spušta grinalda. Vojnik i đevojka drže se uzdignutim desnim rukama. Pozadina je ispunjena seceonističkim ukrasnim elementima, koji su prilagođeni plesnoj pozi. U donjem dijelu natpis. CASINO – MCMXI, a u sredini signatura: R. VALDEC/ZAGREB. Kovana plaketa 44 x 50 mm, posrebrena bronza. Likovi su modelirani u savršenim proporcijama, iz čega se vidi Valdecovo dobro poznavanje anatomije.

4. STARČEVIĆ DR MILE – Glava u lijevom profilu; u pozadini red kandeliranih stubova sa lipovim lišćem u donjem dijelu. Ispod glave na uzdignutoj plohi: 1862-1912, a na uzdignutoj ivici natpis: DR MILE STARČEVIĆ. Bez signature. Kovana plaketa 49,5 x 65 mm, bronza, srebro.

5. CUVAJ ANTUN - Na pozadini, od ružinog trnja s lišćem i cvijetom, glava u lijevom profilu. Na uzdignutoj plohi dvoredni tekst ANTUN CUVAJ – 1887-1912. Bez signature. Kovana plaketa 49,5 x 65 mm, bronza, srebro.

6. ULANSKA PUKOVNIJA, VARAŽDIN – Vojnik na konju, okrenut na lijevu stranu, u mirnom pokretu; u pozadini stari grad Varaždin. Sa svake strane vojnik s lovorovim vijencem u stavu mirno, okrenut prema sredini slike. Na tri uzdignute plohe u donjem dijelu: 1886 – SLOB. KR. GRAD VARAŽDIN/ C. K. 5. ULANSKOJ PUKOVNIJI – 1912. – Signatura:VR (monogram). Kovana, uzdužno položena plaketa, 80 x 68,5 mm, bronza, srebro. Tipični elementi secesije, nikal.

7. GRBA RADE – Na pozadini od hrastovog lišća poprsje u generalskoj uniformi okrenuto ulijevo; iznad ramena, na pravougaonoj plohi, troredni tekst: RAIMUND/GERBA/G. D. I. – K. D. 13. K (general infanterije, komandant 13. Korpusa). Signatura: R. VALDEC. Kovana plaketa, 49 x 65 mm, bronza, srebro. Plaketom je odlično prikazan marcijalni tip vojnika. Vjerovatno je izrađena 1912. godine kada je Grba iz političkih razloga penzionisan.

8. RATNI NEMOĆNICI, I – Žena u narodnoj nošnji vodi iscrpljenog vojnika (sa štakom u desnoj ruci) u kuću. U pozadini: stubovi kuće i ukrasni elementi (lišće, kukuruz, preslica). Na uzdignutoj plohi tekst: NAROD ZA SVOJE NEMOĆNIKE. U donjem dijelu signatura: VALDEC – ZAGREB. Kovana plaketa, 56 x 65 mm. Plaketa je izdata u dobrotvorne svrhe u toku Prvog svjetskog rata. Izrađena je u ratnoj kovini u punom i šupljem kovu, pobakrena i pozlaćena. Bronzani otkovi ne postoje. Ova plaketa je jedna od onih, kod koje se Valdec udaljuje od

tipičnog portreta sa seceonističkim ukrasima, i u kojoj je dao vrlo uspjelu kompoziciju. Ona se po načinu oblikovanja umnogome razlikuje od ostalih njegovih radova te vrste, što je izazvalo neopravdano mišljenje o tuđem uticaju. Izrada cijele kompozicije, pa i u pojedinostima, naročito u oblikovanju narodne nošnje, jako podśeća na Frangešove radove u sitnoj plastici.

8 a. RATNI NEMOĆNICI, I – Izrada kao pod br. 8 (reprodukcija). Šuplje kovana značka dimenzija 28 x 32,5 mm, pobakreni cink.

9. RATNI NEMOĆNICI, II - Žena u narodnoj nošnji pruža posudu sa pićem vojniku sa štakom koji śedi. U donjem dijelu polukružni natpis: NAROD ZA SVOJE NEMOĆNIKE i signatura: VALDEC/ZAGREB. Livena plaketa, 78 mm.

Likovi su isti kao i na plaketi pod br. 8, a jednake su i mnoge druge pojedinosti (uniforma, narodna nošnja i sl.). Ipak je raspoloženje prikazane scene znatno izmijenjeno te djeluje više lirski. Oblik plakete je očigledno nastao samo iz razloga da posluži za izradu značke (9 a), koja u pravougaonom obliku nije odgovarala svojoj svrsi. Na to upućuje liveno izvođenje, koje ne dopušta izradu većeg broja primjeraka.

9 a. RATNI NEMOĆNICI, II - Izrada kao pod brojem 9. Jednostrana medalja (značka), šuplje kovana u cinku. Postoji i pobakrena i u srebru iskovana (11 g.), 28 mm.

10. PORODICA HERMAN, OSIJEK- Jedna muška i tri ženske glave u desnom profilu. Polje plakete je ispunjeno ružinim granama. Na uzdignutoj ivici troredni tekst: SEPTEMBER /1915/ DEM. LIEBEN. GROSSPAPA- signatura VR (monogram) - kovana plaketa, 75 x 60, 5 mm. Postoje primjerci u srebru.

11. VJENČANJE ALEKSANDRA I i MARIJE, I - Na pozadini od lovorovih grana i ruže glave u desnom profilu. Na uzdignutoj plohi natpis: IVNIVS=MCMXXII, signatura: R. VALDEC. Kovana plaketa, 85, 5 x 67 mm, posrebrena bronza.

Plaketa je izrađena kao spomenica na vjenčanje kralja Aleksandra I i kraljice Marije (8. VI 1922). Postojanje posrebrenih otkova upućuje na zaključak da nije rađena u srebru, mada je moguće da postoji po neki primjerak za reprezentaciju.

12. VJENČANJE ALEKSANDRA I i MARIJE, II-Avers: na glatkom polju glave u desnom profilu i signatura - R. VALDEC. Revers: između lovorove i ružine grane, koje popunjavaju cijelo polje uzdignuta ploha sa natpisom: MCMXXII. Kovana medalja prečnika 80, 5 mm. Posrebrena bronza.

12 a. VJENČANJE ALEKSANDRA I i MARIJE, II-Kao revers pod br. 12. Jednostrana medalja (značka), 25, 5 mm; posrebrena i pozlaćena bronza.

13. PRVI GRADITELJ - Muški lik s bradom u desnom profilu stoji na merdevinama; ispruženom lijevom rukom drži ploču, postavljenu na red stubova, a desnom šestar. Iza glave nalazi se trougao i sunce sa zracima. U gornjem dijelu je simbolički prikazan svemir (kružni luk i nebeska tijela na zracima sunca). Signatura: VR (monogram). Livena plaketa od bakra, dimenzija 153 x 235 mm.

13. a. PRVI GRADITELJ (varijanta) - Isti motiv i ista veličina kao pod br. 13, s tom razlikom što se na gornjem dijelu nalaze dva prepletena kruga.

Ova plaketa prikazuje masonsku simboliku pa je vjerovatno bila zamišljena kao priznanje istaknutim članovima, što se može zaključiti iz velikih dimenzija (57 x 85 mm.) predviđene za graviranje imena i natpisa. Po nekim znacima može se pretpostaviti da je nastala iza plakete sa vjenčanja kraljevskog para Aleksandra I i Marije.

14. DR VATROSLAV JAGIĆ - U konveksnom kružnom okviru sa uzdignutom dvostrukom ivicom, glava u desnom profilu. U donjem dijelu uzdignuta ploha sa natpisom: PROF. DR. VATROSLAV JAGIĆ. Signatura VR (monogram). Kovana plaketa od bronze i srebra dimenzija 46 : 53, 5 x 60 mm.

Vjerovatno je ovo posljednja Valdecova plaketa, izrađena povodom Jagićeve smrti (5. III 1923). Odlikuje se jednostavnošću i dobrom modelacijom glave i smatra se najuspjelijim radom ove vrste na području nekadašnje Jugoslavije. Kao i na prvoj Valdecovoj plaketi i ovđe se javlja kružni medaljon kao simbol neispunjene težnje za oblikom medalje, koju mu okolnosti nijesu dopustili da ostvari.

Malo je poznato da od brojeva 3, 4, 5, 6, 7, 10 i 14 postoje dva otkova: bečki i zagrebački. U prvom, bečkom otkovu plakete su izrađene od bronze, ivice su polukružne, dok je poleđina potpuno ravna. Za zagrebački otkov upotrijebljeni su bakar i cink, pa je boja nešto crvenija, ivice su kose, a poleđina neznatno zaobljena. Nijesu poznate okolnosti zbog kojih je postao drugi kov. Međutim, sasvim je izvjesno da sve plakete ovog kova nijesu nastale u isto vrijeme.

Godine 1954. pojavili se otkovi u olovu svih zagrebačkih plaketa osim Jagićeve. Dvije godine kasnije, ponovo su se pojavili novi otkovi u bakru istih plaketa osim Starčevića i Jagića. Lako se prepoznaju po boji kovine i slabe izrade na ivicama. Na osnovu ovoga ing. Dragutin Mandl je još davne 1957. godine iznio pretpostavku da originalne matrice postoje u neovlaštenim rukama.[53]

Povodom izrade plakete kralja Nikole i kraljice Milene, *Cetinjski vjesnik* donio je u broju od 3. jula 1910. sljedeći tekst:

„Jedan od hrvatskih vajara u Zagrebu radi plakat za pedesetogodišnjicu Nj. Kr. V. Knjaza Gospodara. Plakat taj prikazivaće dvostruki profil Knjaza Gospodara i Knjaginje Milene. On će biti za koji dan dovršen“.[54]

Plaketa je dimenzija 50 x 44 mm. Izrađena je od kovane bronze, na podlozi od bijele svile sa tri viseće trake u crvenoj, plavoj i bijeloj boji.

---

[53] Ing. D. Mandl, op. cit.

[54] *Cetinjski vjesnik,* 3. jul 1910, br. 53.

Na plaketi su prikazani kralj Nikola i kraljica Milena, poprsja u desnom profilu. Polje plakete prekriveno je lovorovim lišćem. U donjem dijelu, na pravougaonoj plohi: jubilarne godine 1860. i 1910. Uz donju ivicu signatura autora VR (Valdec Rudolf).[55]

Ovaj prikaz, rađen na osnovu studije ing. D. Mandla, potpun je u pogledu kovanih i sitno livenih plaketa. Međutim, Valdec je uradio veliki broj plaketa koje se nalaze na kućama ili spomenicima. Takva plaketa nalazi se na luksuznom albumu kuće Petrović - Njegoš, koji je poklonjen kralju Nikoli. Album je štampan na japanskom papiru i vezan u divot korice od safijana i emajla, po nacrtu prof. Bele Čikošija-Seise. Detalje u emajlu uradio je Ivan Bauer u Zagrebu, a srebrnu plaketu sa likovima kralja Nikole i kraljice Milene Rudolg Valdec.[56]

Valdec je bio oženjen Helenom, sestrom slikara Bele Čikoša-Seise, koja je uradila plaketu sa njegovim portretom.[57]

Sposobnost oblikovanja likova u skladnim odnosima Valdec zahvaljuje višegodišnjim studijama umjetničke anatomije. Uostalom, on je sa Čikošem objavio i prvu studiju anatomije za umjetnike. Umro je kao profesor vajarstva i plastične anatomije na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu 1929. godine. Od 1919. godine bio je dopisni, a od 1924. redovni član JAZU.

U vrijeme privođenja kraju priprema za velike jubilarne svečanosti, ugledni hrvatski kompozitor i horovođa **Franjo (Fran) Serafin Vilhar - Kalski** (Postojna, 5. januar 1852. - Zagreb, 4. mart 1928) obratio se kralju Nikoli sljedećim pismom: „Za proslavu 50-godišnjice Vašeg Kraljevskog Visočanstva napisah predigru Vašoj krasnoj „Balkanskoj carici“. Djelo mi je vanredno uspjelo te je napisano na motivu Vaše velebne pjesme „Onam’ onamo. Usudih se ovo djelo posvetiti Vašem kraljevskom

---

[55] Milan Jovićević, *Crnogorska odlikovanja i plakete,* Cetinje, 1998, str. 140.

[56] Maja Dragićević, op. cit, str. 223.

[57] Ing. D. Mandl, op. cit.

Visočanstvu nadajući se, da će Vaše Visočanstvo milostivo primiti ovo moje djelo“.

Hrvatski kompozitor je, očigledno, vrlo dobro obaviješten o stvaralaštvu kralja Nikole i odnosu javnosti prema njegovim djelima, pa svoju kompoziciju povezuje sa, u to vrijeme, dva najpopularnija literarna ostvarenja crnogorskog suverena- pjesmu „ Onam' onamo“ i dramu u stihu „Balkanska carica“.[58]

Iz istraživanja Luke I. Milunovića, zaslužnog istraživača kulturno-istorijske prošlosti Crne Gore, vidi se da su veze hrvatskog kompozitora F. S. Vilhara-Kalskog, “ jednog od najizrazitijih predstavnika nacionalnog smjera na prelazu u XX stoljeće“, sa Cetinjem bile duboke i mnogostruke. Pomenuti autor je objavio podatak da je *Glas Crnogorca,* u broju od 10. jula 1888. godine, u rubrici „Umjetnost“, objavio opširan „Poziv“ koji potpisuje Vilhar. U njemu se hrvatski kompozitor obraća rodoljubima, prijateljski ih pozivajući na pretplatu za svoje novo djelo – treću knjigu svojih kompozicija „koju kanim u kratko vrijeme objaviti“ (cijena 2 fjorina).

U najavljenoj Vilharovoj zbirci sabrane su 24 kompozicije koje predstavljaju, kako sam autor kaže: „opširno i raznovrsno gradivo“, koje će „zanimati svakoga koji se bavi glazbom i pjevanjem“. Dalje, autor upoznaje crnogorsku javnost sa sadržajem publikacije i daje osnovne podatke o svim kompozicijama. Publikaciju će sačinjavati 15 kompozicija za hor (muški i mješoviti), dok je, od devet preostalih, pet kompovano za vokalno izvođenje (4 za jedan glas i 1 za dvoglas) uz pratnju na klaviru, a četiri samo za instrumentalno izvođenje.

Za naša istraživanja od izuzetnog značaja su dvije kompozicije, kojima se, prema najavljenom sadržaju, otvara i zatvara

[58] DACG, UD, f.95, 14. VIII 1910. Luka I. Milunović, Prepiska F. S. Vilhara Kalskog sa crnogorskim dvorom, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU,* 28/2010, Podgorica.

Vilharova zbirka. Prva je kompozicija „Guslam (J. Sundečić) za muški hor“, dok je posljednja „Predigra k Balkanskoj Carici (Nikola I) za orkestar, priređena za glasovir (četvororučno)“. Za motive ostalih kompozicija u zbirci uzeti su, pored autorovih, tekstovi: S. Gregoriča, A. Aškerca, A. Šenoe, J. Gundulića, M. Vilhara, A. Funteka, A. Harambašića i L. Vukelića.

U citiranom „Pozivu“ autor obavještava da je prva knjiga njegovih kompozicija već rasprodana, a da se druga „još može dobiti po 1 fiorin i 60 novčića“, te da će, poslije treće, upravo najavljene knjige „izdati i moje najnovije djelo „Zvonimir: kralj hrvatski, romantična opera u tri čina u glasovirnom izvitku s cijelom partiturom i cijelim tekstom“. Opera „Zvonimir“ biti će objavljena u tri knjige (za svaki čin po jedna), po cijeni od 2 fiorina, Kompozitor Vilhar, za koga danas važi ocjena „da hrvatski narod u njemu vidi Stanka Vraza na glazbenom polju“, naglašava da, kao i do sada, očekuje lijep odziv i potporu, naročito muzičkih društava. Obavještenje o svojim djelima, uz poziv na pretplatu, koje donosi crnogorski zvaničnik, Vilhar je potpisao u Splitu „na dan sv. Ćirila i Metoda“ 1888. godine. Interesantno je napomenuti da su naziv opere i potpis autora „poziva“ u ćiriličnom *Glasu Crnogorca* složeni latiničnim pismom.[59]

Ubrzo nakon objavljivanja „Poziva“, Vilharovo ime se ponovo našlo na stranicama *Glasa Crnogorca*. Početkom oktobra mjeseca 1888. godine, crnogorska javnost je obaviještena i o drugim inicijativama ovog istaknutog hrvatskog kompozitora. Vilhar je, najvjerovatnije preko Jovana Sundečića, ličnog sekretara i bliskog saradnika knjaza Nikole, zatražio dozvolu da crnogorskom suverenu i pjesniku posveti publikaciju sa svojim najnovijim kompozicijama. Naime, crnogorski zvaničnik u broju od 4. oktobra prenosi, iz uglednog zagrebačkog lista *Obzor,* citat iz pisma Jovana Sundečića upućenog Vilharu, u kome stoji:

[59] Ibidem.

„Vrijedni i velecijenjeni gospodine! Čast mi je javiti Vam, da je Njegovo Visočanstvo, moj Knjaz i Gospodar Nikola I vrlo rado dozvolio, da mu Vi posvetite treću knjigu svojih glazbotvora, koju namjeravate skorim vremenom izdati. Dostavljajući Vam ovu ugodnu vijest, veoma se radujem, što sam imao priliku da Vam na usluzi budem. Sa odličnim poštovanjem – J. Sundečić, počasni tajnik Njegovog Visočanstva Knjaza Crnogorskog“.

Najavljeno Vilharovo djelo je već naredne godine ugledalo svjetlost dana. To je veoma luksuzno opremljena zbirka Vilharovih kompozicija (korice u boji, platno, koža, zlatotisak, dimenzije 240 x 320 mm). Objavljena je u Ljubljani 1899. godine. Na naslovnoj stranici publikacije, uz naziv izdavača, štampara, godine i mjesta izdanja, stoji: „F. S. VILHAR SKLADBE III KNJIGA“. Na sljedećoj, neparnoj stranici je autorova posveta: „NJEGOVOM VISOČANSTVU NIKOLI I VITEŠKOM KNJAZU I GOSPODARU CRNE GORE POSVEĆUJE SKLADATELJ“.

Međutim, sadržaj publikacije se razlikuje od onog objavljenog u *Glasu Crnogorca* godinu dana radije. Knjiga, kao i u najavljenom sadržaju, počinje notnim zapisom na stihove Jovana Sundečića, ali u nastavku nema šest kompozicija. Dodate su dvije nove za klavir: Kolo br. 1 i Kolo br. 2, tako da zbirka ima ukupno 20, a ne, kako je najavljeno 24 kompozicije. Među kompozicijama koje nijesu objavljene nalazi se i predigra „Balkanskoj carici“ za orkestar, priređena za klavir.[60]

Kao posebnu publikaciju, Vilhar je objavio svoju kompoziciju „Kolo. Jugoslavjanski narodni ples u slavu presretnog vjenčanja Njezine Svjetlosti Knjaginjice Milice Petrović-Njegoš sa Njegovim Carskim Visočanstvom Petrom Nikolajevićem“. Vjenčanje, koje se odigralo 1899. godine, po značaju prevazilazi porodično slavlje, jer je, povezujući direktnim rodbinskim

[60] Narodni muzej Crne Gore, Bibliotečko-arhivsko odjeljenje, DB-I-220. (L. Milunović, op. cit.).

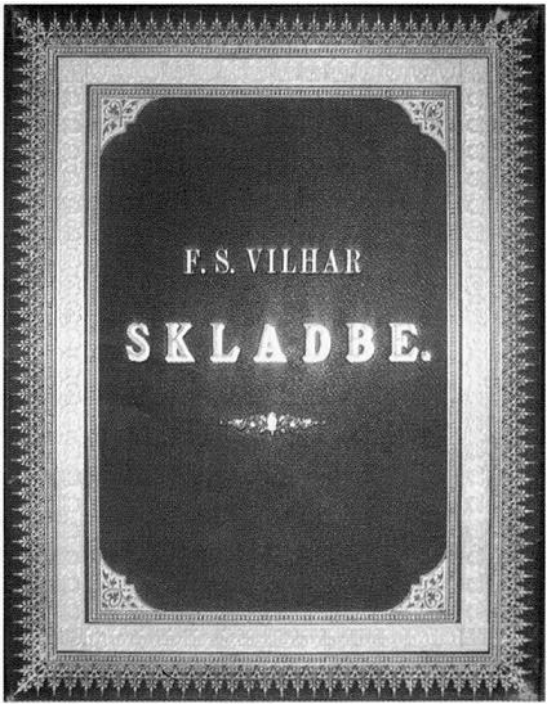

F. S. Vilhar: „Skladbe“

vezama Petroviće sa Romanovima, znatno učvrstilo autoritet knjaza Nikole I na evropskim dvorovima. Vilharov doprinos promociji ovog slavlja i važnog dinastičko-političkog čina svakako nije mogao ostati nezapažen na crnogorskom dvoru. Uostalom, primjerak ovog Vilharovog rada, na čijim koricama su državni grbovi Crne Gore i Rusije, čuva se u Dvorskoj biblioteci na Cetinju.

Krajem jula 1896. godine, u vrijeme proslave jubileja dvjestogodišnjice dinastije Petrović-Njegoš, F. S. Vilhar ponovo dobija pismo sa Cetinja. Lični knjažev sekretar, konte dr Lujo Vojnović, obavijestio je hrvatskog kompozitora o izvanrednoj počasti, učinjenoj od strane crnogorskog dvora, na inicijativu koju je, uz poslate kompozicije, učinio Vilhar: „Na odgovor Vašem cijenjenom pismu od minulog mjeseca čast mi je priopćiti Vam da je Nj. V. Moj Uzvišeni Gospodar, priznajući Vaše odlične zasluge na

polju nacionalne muzike, blagoizvolio odlikovati Vas viteškim Krstom Ordena Knjaza Danila“. Zahvaljujući na dobijenoj kompoziciji, Vojnović čestita Vilharu na odlikovanju i saopštava da će diplomu i znak ordena poslati odmah po obavljenim formalnostima u skladu sa međudržavnim ugovorom koji u ovom domenu ima Crna Gora sa Austro-Ugarskom.[61]

Iz istraživanja Luke I. Milunovića vidi se da je Vilhar odmah odgovorio crnogorskom dvoru. Početkom avgusta mjeseca uputio je dva pisma na Cetinje. U prvom, upućenom knjaževom sekretaru dr L. Vojnoviću, Vilhar navodi da je dobijeno pismo: „...uvelike uzradovalo je mene i sve prijatelje narodne naše glazbe“. Drugo pismo, datirano istog dana (u Zagrebu, 18. VIII), Vilhar je uputio lično knjazu Nikoli ističući duboku zahvalnost na dobijenom odlikovanju:

„Neka se Vaše Visočanstvo udostoji milostivo primiti izraz moje smjerne zahvalnosti, koja je tim veća, što to odlikovanje proizilazi od strane Knjaza – pjesnika dične grane našeg krošnjastoga narodnoga stabla.

Vaše Visočanstvo uvjerit će se da ću također i daljnim svojim radom pokazati se vriednim znaka naklonosti Vašega Visočanstva, koji ću uvijek s ponosom nositi“. Potpisujući ovo pismo, Vilhar uz svoje ime stavlja i novodobijeno zvanje „Vitez reda Danila I“.

U vrijeme jubilarnih svečanosti 1910. godine, kompozitor Franjo Serafin nije, međutim, bio jedini član porodice Vilhar koji je gostovao na Cetinju. Tokom avgusta 1910. godine, o čemu će iscrpnije biti riječi, u pozorištu Zetski dom dio svog repertoara prikazalo je Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište iz Zagreba. Za crnogorsku javnost svakao je najinteresantnije bilo izvođenje „Balkanske carice“. Ulogu Danice, glavnog lika u knjaževoj drami, tumačila je Bogumila Vilhar, kćerka kompozitora Franja Serafina. O tome hrvatski kompozitor, u već pomenutom pismu

[61] L. Milunović, op. cit.

Bogumila Vilhar u ulozi Danice u „Balkanskoj carici“

knjazu Nikoli, kaže sljedeće: „Vrlo se radujem, što ću imati čast, pokloniti se prigodom proslave Vašem Visočanstvu zajedno sa svojom kćerkom Bogumilom, koja glumi naslovnu ulogu u Vašoj „Balkanskoj carici“.[62]

Ovo pismo, uz lijepe želje za crnogorskog suverena i njegovu porodicu, hrvatski kompozitor završava sljedećim riječima: „Bog poživi i zaštiti Vaše Kraljevsko Visočanstvo! Vaš posve odani sluga F. S. Vilhar-Kalski hrvatski skladatelj, vitez reda Danila I“.

Ubrzo po prispijeću pisma na Cetinje, uslijedio je odgovor „hrvatskom skladatelju“. Međutim, o mogućoj audijenciji kod kralja Nikole I nije bilo ni riječi. To je razumnjivo ako se ima u vidu činjenica da je u to vrijeme sa crnogorskog dvora poslat veliki broj pisama, kao odgovora na brojne čestitke koje su stizale kralju Nikoli. Te odgovore je, naravno uz saglasnost sa „najvišeg

[62] DACG, UD, f. 95, 14. VIII 1910.

mjesta“, obično potpisivao ađutant, dežurni oficir, ili maršal dvora. Evo i odgovora na Vilharovo pismo-čestitku: „Njegovo Veličanstvo, Kralj Nikola I blagoizvolio je narediti mi da Vam srdačno zahvalim na napisanoj predigri „Balkanske carice“ po motivu pjesme „Onam’, onamo“. Izvršajući ovim vrlo rado naređenja Gospodarova ja Vas, molim poštovani Gospodine, da izvolite primiti uvjerenja o mom odličnom poštovanju“. Odgovor kompozitoru Vilharu potpisao je Slavo Ramadanović, tada vršilac dužnosti maršala dvora.[63]

Gostovanje Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta

Velike jubilarne svečanosti bile su povod da na Cetinju, tokom avgusta 1910. godine, gostuje „Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište“ iz Zagreba. Iz veoma, veoma kvalitetne studije Luke I. Milunovića o ovom gostovanju vidi se da prije ovog, prvog gostovanja oficijelne pozorišne kuće, u Crnu Goru poslije dobijanja međunarodnog priznanja na Berlinskom kongresu 1878. godine, dolaze samo putujuće družine profesionalnih glumaca. Doduše, bilo je pokušaja da na jubilarnim svečanostima prikažu svoj repertoar i neke od renomiranih pozorišnih kuća. To se može zaključiti na osnovu dopisa koji je početkom februara 1910. godine uputio Ljubomir Rajačić, direktor pozorišta u Zaječaru, crnogorskom ministru prosvjete i crkvenih djela. U pomenutom dopisu Rajačić navodi da je, iz privatnih izvora, doznao da crnogorska vlada namjerava da na jubilarnim svečanostima angažuje jednu pozorišnu trupu. Stoga je slobodan: „...ovim putem ponuditi Vam svoju pozorišnu trupu, koja broji 12 muških i 10 ženskih članova, svega 22 člana. U slučaju potrebe ova se trupa može i povećati. Imam odličan i probran pozorišni repertoar od 300 komada dela, od kojih su 200 prevodi a 100 originalna dela. Imam pristojnu i dobru garderobu i lepe dekoracije.

[63] Ibidem, UD, f. 95, god. 1910, bez oznake datuma, arh. br. 55.

Čast mi je, Gospodine Ministre, napomenuti da se o meni i mome pozorišnom radu možete najbolje informisati od Uprave Kraljevskog Srpskog Narodnog pozorišta u Beogradu".[64]

Međutim, Ministarstvo prosvjete je odbilo Rajčićev prijedlog s obrazloženjem da je u Crnoj Gori već učinjen pokušaj „... da se od diletanata stvori pozorišna trupa. Ako taj pokušaj ne bi bio uspješan, Vaša će se ponuda uzeti u obzir".[65] Ali, kao što će se viđeti, crnogorski zvanični organi su odlučili da na jubilarnim svečanostima angažuju Kraljevsko zemaljsko hrvatsko pozorište iz Zagreba.

Gostovanje hrvatskog pozorišta u Crnoj Gori pada u godini kada ova teatarska kuća obilježava 70 godina od početka hrvatskog scenskog profesionalizma. O početku proslave jubileja u Zagrebu, kada je 10. juna 1840. godine prvi put prikazana pučka igra „Juraj i Sofija" Ivana Kukuljevića-Sakcinskog, crnogorska štampa je obavijestila svoje čitaoce.[66]

Pregovore o gostovanju ove veoma ugledne pozorišne kuće u Crnoj Gori, poveo je njen član Mihailo Marković, boravećie na Cetinju u aprilu 1910. godine. U pismu Ministarstvu prosvjete, Marković kaže sljedeće:

„Niže potpisatome čast je ovim izvijestiti to veleslavno ministarstvo, - da sam pripravan, - poduzeti gostovanje jednog ansambla, dramske sekcije, - Kraljevskog Hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu, uz garanciju - po tom veleslavnom ministarstvu, od 10. 000 kr.-(slovom: deset hiljada kruna) t. j. 1000 kruna na dan, za deset predstava, i put od Kotora do Cetinja i natrag do Kotora, nakon završetka gostovanja.

Gostovanje ovog ansambla imalo bi uslijediti u toku mjeseca Avgusta ove 1910. godine.

---

64 DACG, MPCP, f. 58, arh. br. 227, 5. II 1910.

65 Ibidem, MPCP, f.58, arh. br. 227, 11. II 1910.

66 Luka I. Milunović, Gostovanje Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta, *Arhivski zapisi,* XVI, Cetinje, 2009, str. 60.

Prihod pojedinih predstava, kao i ostali troškovi oko aranžmana istih, kao: osvjetljenje, plakatiranje, i ostali sitni troškovi, ne bi imali sa podpisatim nikakve veze.

Svi pako ostali troškovi kao: put umjetničkog ansambla od Zagreba do Kotora, i natrag od Kotora do Zagreba, te svih ostalih izdataka za umjetničko osoblje, obavezuje se niže potpisati podmiriti iz gore navedene garantirane sume, - koja bi se imala isplatiti u 3 obroka, i to: I-vi obrok 8 dana pred polazak ansambla iz Zagreba, II-gi obrok nakon polovine gostovanja, i III-ći obrok na završetku istog.

Izbor repertoara prema međusobnom sporazumu, ili - osloniti se na slobodan izbor aranžera, koji će sve učiniti da isti bude dostojan uzvišene svetkovine".[67]

Po svemu sudeći, Markovićev prijedlog pao je na već pripremljeno tlo. U odgovoru, koji je potpisao ministar prosvjete i crkvenih djela, profesor Pero Vučković, stoji sljedeće:

„S najvećim zadovoljstvom i priznanjem prihvaćam Vašu ponudu o gostovanju bratskog-hrvatskog pozorišta prilikom jubileja moga Uzvišenog Gospodara.

Meni ta Vaša prijazna ponuda daje priliku, da iskažem, koliko visoko cijenim onu bratsku zemlju, za koju su nas - uz sve ostalo - nada sve uzvisile veze Moga Uzvišenoga Gospodara sa blaženopočivšim vladikom Štrosmajerom.

Uvjeravam Vas, Gospodine, da će sav narod ovih kršnih junačkih i planina s najvećom radošću dočekati predstavnike dramske umjetnosti Hrvatske.

Želeći, da Vaš dolazak ovamo bude potpuno obezbijeđen, ja sam uputio Upravi Knjaž. Crn. Narod. Pozorišta, da s Vama u ovoj stvari izvede na čistac sve što je potrebno.

Pošto me Uprava Knj. Pozorišta izvještava, da je u izgledu i gostovanje drugih pozorišta, ja držim, da će se broj vaših predstava

[67] DACG, MPCP, f. 60, arh. br. 653, 6. IV 1910. (L. Milunović, Gostovanje..., str. 61).

morati srazmjerno podijeliti, t. j. da će hrvatsko pozorište dati 5, a druga pozorišta 5-8 predstava.

Na taj način neće Zagrebačko Pozorište biti primorano donositi ovamo preveliku garderobu, a ni sudjelovati sa 25 članova, jer će ga u statiranju, kao i ostala pozorišta, po potrebi pomoći i članovi Knj. Crn. Nar. Pozorišta.

Van svake je sumnje, da će Vam se obezbijediti sav putni trošak do Cetinja i obratno, i da ćem se ovdje staviti – ma koliko to teško bilo zbog ogromnog broja gostiju - besplatni stanovi na raspolaganje.

U ostalom, ja Vas molim, da izvolite sačekati potanja objašnjenja o ovoj stvari od Knj. Crn. Nar. Pozorišta, i da primite uvjerenje o mom odličnom poštovanju".[68]

Iz dopisa, koji je ministar Vučković uputio Glavnom državnom računovodstvu, vidi se da je Dušan Đukić određen „za izaslanika koji će u ime C. N. Pozorišta, povesti pregovore sa predstavnicima Zagrebačkog kazališta". Kako će se pregovori voditi u Splitu ili Dubrovniku, ministar Vučković je naložio da se Đukiću, na ime putnih troškova, isplati 200 perpera.[69] U cetinjskim arhivskim fondovima nijesmo našli podatke o toku pomenutih pregovora, ali je, očigledno, dogovoreno da Hrvatsko pozorište prikaže 5 predstava iz svog repertoara i, uz to, naročito za ovu priliku, pripremi i na Cetinju premijerno izvede dramu „Balkanska carica", knjaza Nikole.

Bez sumnje, insistiranje na manjem broju predstava nametala je potreba reduciranja troškova obilježavanja jubileja. Dolazak čuvene teatarske kuće iz Zagreba i premijerno izvođenje knjaževe „Balkanske carice" dovoljno bi, po mišljenju crnogorskih zvaničnika, uveličalo oficijelni trodevni program jubileja. Postalo je mnogo važnije koliko će sve koštati, nego koliko će

[68] Ibidem, MPCP, f.60, arh. br. 653, 21. IV 1910.

[69] Ibidem, MPCP, f. 60, arh. br. 653, 5. V 1910.

se, poslije odlaska visokih gostiju, prikazati predstava u Zetskom domu. Da bi se moglo ostvariti dogovoreno, Ministarski savjet je, početkom avgusta, pod oznako „veoma hitno“ dostavio Glavnom računovodstvu odluku: „...da se stavi na raspoloženje g. Ministru Prosvjete i Crkvenih poslova svota od šest hiljada (No. 6000), na račun subvencije Upravi Zagrebačkog Pozorišta.

Od gornje svote, neka Glavno Državno Računovodstvo izvoli još danas izdati Crnogorskoj Banci perpera tri hiljade (No. 3000), koja će ih uputiti telegrafskim putom Zagrebačkom Pozorištu, a ostale tri hiljade (No. 3000) stavi na raspoloženje g. Ministru Prosvjete i Crkvenih Poslova“.[70]

U crnogorskoj štampi je zabilježeno da je Mihailo Marković, tokom jula mjeseca, ponovo boravio „pozorišnim poslom“ u Crnoj Gori. Ovaj boravak na Cetinju, Marković je iskoristio da, sa ansamblom upravo formiranog „Knjaževskog crnogorskog narodnog pozorišta“, pripremi i u Zetskom domu izvede Gogoljevog „Revizora“. Predstava je najavljena u crnogorskoj štampi nekoliko dana ranije: „Sjutra se daje odlična komedija Gogoljeva „Revizor“, u kojoj iz naklonosti prema našem pozorištu gostuje član Hrv. Zem. Pozorišta u Zagrebu g. M. Marković. Opravdana je nada, da će naša publika ovaj komad, u kome će biti zastupljene naše najbolje snage, brojno posjetiti, tim više, što u komadu igra glavnu ulogu prvi gost na našoj pozornici“.[71]

Predstava „Revizor“ ispraćena je s velikom pažnjom, tako da nijesu promakli mnogi detalji na pozornici, ali ni u sali. Iz tekstova u crnogorskoj štampi vidi se da je najviše komplimenata zavrijedio gostujući član Hrvatskog kazališta, Mihailo Marković u ulozi načelnika:

„U nedjelju u veče gostovao je u pozorištu Zetskom Domu g. Mih. Marković, član Kralj. Hrvatskog Zemaljskog Kazališta u

[70] Ibidem, MF-1910, f, 45, arh. br. 3769, 4. VIII 1910.

[71] *Glas Crnogorca,* 19. jun 1910, br. 27.

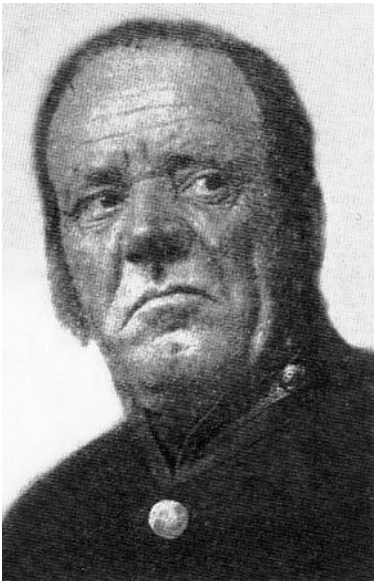

Mihailo Marković
u ulozi načelnika u „Revizoru“

Zagrebu. Predstavljena je odlična Gogoljeva komedija „Revizor“, u kojoj je g. Mihailo Marković imao ulogu načelnika. Zgrada Zetskog Doma bila je prepuna odlične publike. Taj dan mogao se slobodno ubrojiti u velike dane našeg pozorišta. Publika je pažljivo pratila predstavu, koja joj se veoma dopala. G. Marković je sa ostalom gospodom članovima i članicama, koji su toga večeri predstavljali, više puta požnjeo burni pljesak. Njegov zvonki organ i razgovjetni izgovor riječi učinili su te je publika lako mogla da prati njegovu tešku ulogu, koju je odigrao lako i prirodno, što je svojstveno pravome umjetniku“.

„Malo je kad sadašnje pozorište, kao toga večera, pružilo posjetiocima pravo umjetničko uživanje. I članovi i članice takmičili su se da svoje teške uloge što bolje i ljepše odigraju. Između činova publika je imala priliku da uživa u sviranju vojne muzike, koja je toga večera pod upravom g. Vimera takođe doprinijela da posjetioci i sa te strane budu potpuno zadovoljni“, zabilježio je izvještač *Cetinjskog vjesnika*. Carska loža u

Zetskom domu bila je ovom prilikom kao rijetko kada popunjena. Pored crnogorskog suverena, njegovih sinova, snaha i kćeri, u loži se nalazio i ruski veliki knez Igor Konstantinović. Evo i rijetkog opisa atmosfere van pozornice: „Lože, parter i parket sa velikim brojem posjetilaca dali su osobitu sliku, kakva se rijetko gdje može vidjeti. Narodni kostimi, bogate toalete dama, vojničke uniforme i evropska odijela sačinjavali su sliku punu scenarija i živopisnosti. I u toj se prilici pokazalo, da su kod naše domaće publike, koja potiče iz sredine jednog viteškog i gospodskog naroda, duboko razvijeni ukus za lijepo i razumijevanje dobrog tona i propisa pristojnosti. Razumije se, da nikome iz tako lijepo vaspitane publike nije moglo pasti na pamet, da u ime domaće ustanove u pozorišnome foajeu dočekuje visoke goste u lakome bijelome ljetnjem odijelu za tenis.

Po svršetku predstave uži krug odličnijeh prijatelja pozorišne umjetnosti priredio je u čast g. Markovića i članova i članica Pozorišta, koji su toga večera zajedno sa njim predstavljali, zakusku u bašti kafane g. M. Ćurčića. Tom prilikom izmijenjene su između prijatelja i g. Markovića srdačne kratke zdravice, koje su se odnosile na umjetnost, na gostovanje g. Markovića i na uspjeh pozorišta, koje svakome leži na srcu.

G. Marković otputovao je juče u Zagreb, otkuda će se u našu sredinu ponovo vratiti o jubilarnim svečanostima, kada bude gostovalo Hrvatsko Zemaljsko Kazalište“.[72]

O glumi samog M. Markovića i ostalih protagonista izrečene su najveće pohvale:

„U prošlu nedjelju davalo je naše Narodno pozorište vanredno uspjelu Gogoljevu komediju „Revizor“, u kojoj je gostovao član Kr. Hrvatskog Zemaljskog Pozorišta u Zagrebu g. Mih. Marković. Pozorište je bilo dupke puno najotmenijeg građanstva, a predstavu su izvoljeli posjetiti i Nj. Nj. Kr. Kr. V. V. Knjaz Gospodar i Knjaginja Prestolonašljegovica i Nj. Nj. Kr. Kr. V.

[72] *Cetinjski vjesnik,* 1910, br. 50.

V. Knjaz Mirko, Knjaginja Natalija, Knjaz Petar, Knjaginjica Ksenija i Knjaginjica Vjera. Sa Nj. Kr. V. Knjazom Gospodarom bio je u dvorskoj loži i Nj. I. V. Veliki Knjaz Igor Konstantinović. Što je predstava u svakom pogledu uspjela, ima se zahvaliti koliko gostovanju g. Markovića, toliko još više našim glumačkim snagama. Milo nam je, što baš u ovoj predstavi možemo s pohvalom istaći naše članove pozorišta.

G. Petrović kao Osip i sudija Amos Feodorović bio je gotovo nenadmašiv. Njegova ležernost, čisti verizam i najbolja akcentuacija na potrebnim mjestima učinila je, da su te dvije sporedne uloge postale interesom i gotovo središtem čitavog komada. A, g. Stevanović kao Hljestakov unio je u svoju partiju toliko zdravog shvaćanja, da je zaista zaslužan priznanja i pohvale. I ostali članovi izvršili su po svojim sposobnostima svoje dužnosti na zadovoljstvo. Čini nam se, da je ovo gostovanje doprinijelo mnogo tome, kako da se ocijene pojedini članovi našega pozorišta i da im se ustanovi njihova vrijednost".[73]

U prilici smo da objavimo pozorišni plakat sa ove prestave:

„Iz naklonosti prema pozorištu gostuje g. MIHAJLO MARKOVIĆ, član Kralj. Hrv. Zagrebačkog Pozorišta.

Danas u nedjelju 20. juna 1910. godine.

REVIZOR

Komedija u 5 činova

Napisao N. N. Gogolj. Preveo P. Todorović – Reditelj g. M. Petrović

Lica:

Antonije Antonović Dmuhovski, okružni načelnik,.....g. M. Marković

Ana Andrejevna, njegova žena,.....g-đa Petrović

Marija Antonovna, njegova kći,.....g-đa Anđelković

Luka Lukić, školski staratelj.....g Glasović

Amos Feodorović Ljapkin-Trapkin, sudija.....g. Petrović

Artemije Filipović Zemljanika, bolnički staratelj.....g. K. Martinović

73 *Glas Crnogorca,* 26. jun 1910, br. 28.

Ivan Kuzmić Špekin, poštar.....g. Lj. Tamindžić
Petar Ivanović Dopčinski, varoški spahija.....g. Pejović
Petar Ivanović Bobčinski, varoški spahija.....g. Kovačević
Ivan Aleksandrović Hljestakov, činovnik iz Petrograda..g. M. Stevanović
Osip, njegov sluga.....g. M. Petrović
Gostioničarski sluga.....g. M. Tamindžić
Žandar.....* * * *

Prvi, treći, četvrti i peti čin događa se kod načelnika Dmuhovskog, a drugi čin u gostioničkoj sobi".[74]

Krajem jula 1910. godine, crnogorska štamapa je najavila dolazak Hrvatskog kazališta i početak prikazivanja predstava. „Bratsko hrvatsko pozorište iz Zagreba želeći uveličati sjaj Jubilarnih svetkovina, sporazumjelo se sa upravom našega pozorišta za jedno odulje gostovanje na Cetinju. Danas možemo sa najvećim zadovoljstvom javiti, da nas do dolaska naše mile braće dijeli prekratko vrijeme. Njihova otadžbina, kolijevka tolikih velikana, koji su propovijedali najužu zajednicu srpsko-hrvatsku, šalje braći svojoj pod Lovćenom i Durmitorom mezimče svoje, ponos svoj – hrvatsku Taliju. Ona dolazi kao poklonik zaslugama i veličini našega uzvišenog vladaoca, koji je od uvijek bio najveći i najbliži brat hrvatskome narodu, i koji je svojim bliskim vezama sa blaženopočivšim Vladikom i Mecenom Štrosmajerom unaprijedio čistotu naših uzajamnih odnosa. Dolaskom hrvatskog pozorišta ukazana je bratska pažnja onoj zemlji junaka, koju mi s ponosom nazivamo svojom, a kojoj široki strani svijet odaje na svakom koraku zasluženu čast i priznanje.

Zagrebačko pozorište dolazi sa čitavim svojim personalom (40 lica) 11. avgusta, te će se zadržati u nas za vrijeme Jubilarnih svečanosti davši u svemu 6 odabranih predstava.

---

[74] *Stoljeće crnogorskog državnog teatra,* Tom I, repertoari u sezonama 1910!11. i 1911/1912, priredili: Luka I. Milunović, Velimir Vujačić, Ljiljana Milunović, Cetinje, 2010, str. 91.

Pozdravljajući braću Hrvate, Mi ne sumnjamo da će im naša otadžbina zasvjedočiti svu ljubav, počast i srdačnost. Dobro nam došli“.[75]

Naveden je i repertoar: konte Ivo Vojnović- „Ekvinocij“, drama u 4 čina; Robert de Flers i de Caillovet - „Buridanov magarac“, komedija u 3 čina; Hugo fon Hofmanštal (po Sofoklu) – „Elektra“; Alfredo Testom –„Ono nešto“ (Quel non so she...), komedija u 3 čina; Sem Beneli – „Bezdušna šala“, dramska pjesma u 4 čina i Vilijem Šekspir – „Hamlet“, tragedija u 5 činova.

Uz najavu repertoara hrvatske drame, u crnogorskoj štampi je objavljeno da će ulaznice za predstave biti u prodaji od 1. avgusta (cijene u abonmanu: gornje lože 20 perpera, donje 14, parter I 4, a parter II 3 perpera). Svečanoj predstavi, premijeri „Balkanske carice“, zakazanoj za najsvečaniji dan, 15. (28) avgust, uz naročite pozivnice prisustvovali su državni zvaničnici. Na afišu za ovu svečanu predstavu objavljene su cijene ulaznica, koje su, ionako visoke (20 perpera je jedan napoleon u zlatu), uvećane za blizu 50% u odnosu na ostali dio repertoara.[76]

U publikaciji „Kratka povijest Hrvatskog kazališta“, koju je dr Nikola Andrić objavio povodom gostovanja ove teatarske kuće u Dalmaciji, zapisano je sljedeće:

„Veliki crnogorski pjesnik i knez Nikola pozvao je našu dramu, da i ona svojom umjetnošću doprinese kamičak veličajnoj proslavi Njegovog jubileja. Naša se drama tom časnom pozivu odazvala svom pripravnošću, znajući, da je knez Nikola za cijelo doba svoga blagotvornoga vladanja simpatisao sa Hrvatima, naleći u nama krv od svoje krvi. U svim epohama naše hrvatske i srpske narodne evolucije stajao je knez Nikola

---

[75] Ibidem, 31. jul 1910, br. 33.

[76] L. Milunović, op. cit. str. 64.

na strani naših velikana Gajevog, Štrosmajerovog i Mažuranićevog poleta. On, pjesnik „Balkanske carice“, zaželio je da naši umjetnici pred Njim i pred Njegovim visokim gostima odigraju sjajni plod Njegovog Veleuma, a mi se s pouzdanjem nadamo, da će naši umjetnici udovoljiti Njegovim nadama i osvjetlati rodu glas“.[77]

Ansambl Hrvatskog kazališta stigao je u Kotor 9. (22.) avgusta i odmah produžio za Cetinje. Profesor Dušan Đukić je narednog dana, po nalogu Centralnog odbora za proslavu i pozorišne uprave, obavijestio Ministarstvo finansija da: „ gardaroba Hrvatskog pozorišta danas i sjutra prolazi kroz Njeguše.

Isto tako danas onuda ima proći fotografski pribor sa pločama za kinematografisanje Jubilarnih svečanosti. Taj pribor i aparati pripadaju R. Mozingeru iz Zagreba.

Molim To Ministarstvo da izvoli izdati Njeguškoj carinarnici da jednu i drugu robu pusti bez pregleda do Cetinja“.[78] Ministarstvo finansija je izašlo u susret ovoj molbi i izdalo nalog da se pomenuta roba redovnim sprovodnicama uputi na Cetinje.[79] Istovremeno, Ministarstvo prosvjete je zatražilo od Carinarnice na Cetinju da sve stvari koje su došle, u osamnaest kašuna, preda članovima Crnogorskog narodnog pozorišta Dušanu Vuksanu i Dušanu Đukiću.[80] Pored toga, zatraženo je od Ministarstva finansija da carinu na svu robu koja stiže za Crnogorsko narodno pozorište stavi na opšti državni račun, jer se radi o državnoj ustanovi.[81]

---

[77] Dr Nikola Andrić, Kr. Zemalj. Hrvatsko kazalište u Zagrebu: gostovanje drame u Dalmaciji, Zagreb 1911, str.11.

[78] DACG, MF, f. 372, arh. br. 3951, 10. avgust 1910.

[79] Ibidem, MF, f. 372, arh. br. 3951, 10. avgust 1910.

[80] Ibidem, MPCP, arh. br. 2656, 7. avgust 1910.

[81] Ibidem, MF-1910, f. 372, arh. br. 3888.

СВЕЧАНА ПРЕДСТАВА

КРАЉ. ЦРНОГОРСКО НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ
НА ЦЕТИЊУ.

Гостовање Краљ. Хрватског Земаљског Казалишта из Загреба.

III. ПРЕДСТАВА III ПРЕДСТАВА

У недељу 15. августа 1910. године у Зетском Дому

БАЛКАНСКА ЦАРИЦА

Драма у три чина. Написао Никола I. — Редитељ Јосип Бах.
Пролог декламује: Андрија Фијан.

ЛИЦА:

ИВАН-БЕГ ЦРНОЈЕВИЋ, господар Црне Горе и Зете .. .. Михајло Марковић
ЂОРЂЕ ЦРНОЈЕВИЋ, наслиједник пријестола .. .. .. Боривој Рашковић
СТАНКО ЦРНОЈЕВИЋ, војвода Зетски, млађи син Иван-Бегов Јосип Штефанац
КНЕЗ ДЕАН, властелин Зетски .. .. Андрија Фијан
КНЕЗ ПЕРУН, властеличић Зетски .. .. Фрањо Сотошек
ДАНИЦА, кћи Перунова .. .. Богумила Вилхар
МАРТА, њена другарица .. .. Мила Димитријевић
ИБРАИМ-АГА, посланик цара Мурата .. .. Јосип Папић
КАПЕТАН ЈОВАН .. .. Јосип Анић
СТАРАЦ, пророк .. .. Миливој Барбарић
УГЉЕША } слуге Станкове .. .. Стјепан Лијанка
ИВО } слуге Станкове .. .. Андрија Герашић
ГУСЛАР .. .. Фрањо Стипетић
ЧАСНИК, касније рођеник .. .. Вјекослав Велић

Људи, жене, војници српски и турски. Збива се при свршетку XV вијека у пријестоници Жабљаку и њеној околини.

ЦИЈЕНЕ:

ГОРЊЕ ЛОЖЕ 30 Перпера — ДОЊЕ ЛОЖЕ 21 Перпера — ПАРТЕР I. реда 6 Перпера. ПАРТЕР II. реда 4·50 Перп. — Стајање у партеру 2 Перп.

Улазнице могу се добити од 9–11 прије и од 3–5 сати послије подне у Управи Кн. Цр. Нар. Позоришта.

Почетак тачно у 8 часова у вече.

Plakat za predstavu „Balkanska carica“

Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište otpočelo je gostovanje na Cetinju 13. (26.) avgusta, Vojnovićevom dramom „Ekvinocij“, da bi narednog dana nastavilo „Bezdušnom šalom“ Sema Benelia, dramskim djelom koje je, prema najavi u štampi, trebalo biti prikazano u drugom dijelu repertoara. O počecima rada Hrvatskog pozorišta „Glas Crnogorca“ ukratko je obavijestio svoje čitaoce: „Kr. Hrvatsko zemaljsko kazalište, sa svojim itedantom g. Trešcom, stiglo je na Cetinje i već je počelo davati odobrene predstave u našem pozorištu. Do sada je dalo dvije predstave, a danas je svečana predstava „Balkanske carice“.

Znajući, koliko je spreme Hrvatsko pozorište činilo, da predstava „Balkanske carice“ ispane što dostojnije Uzvišenog Pjesnika, uvjereni smo, da će današnje veče biti trijumf bratske nam hrvatske Talije“.[82]

U smiraj prvog dana oficijelnog programa jubilarnih svečanosti, nakon što je u jutarnjim časovima Crnogorska narodna skupština donijela odluku da državi podari dostojanstvo kraljevine, a svom vladaru titulu kralja, Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište je 15. (28.) avgusta 1910. godine, pred punom salom u Zetskom domu, kao svoju premijeru i svečanu predstavu, prikazalo „Balkansku caricu“. Autor djela, crnogorski suveren Nikola I, koji je upravo toga dana proglašen za kralja, sa svojom svitom i uglednim gostima prisustvovao je predstavi. Nažalost, zbog obaveza međudržavnog karaktera iz bogatog programa obilježavanja jubileja, nije ostao do kraja predstave. Na osnovu sačuvanog plakata za ovu predstavu, prvog u kome se pozorište na Cetinju tituliše kao kraljevsko, jer je upravo toga dana donesen zakon po kome je Crna Gora postala kraljevina, a sve državne institucije kraljevske, može se govoriti o protagonistima. Predstavu je režirao Josip Bah, a igrala su poznata imena hrvatskog glumišta: Andrija Fijan (Knez Dean), Josip Štefanec (Stanko), Mihailo Marković (Ivan-beg Crnojević), Borivoj Rašković (Đorđe), Franjo Stošek (knez Perun), Josip Papić (Ibrahim-aga), dok su ženske likove igrale: Bogumila Vilhar (Danica) i Mila Dimitrijević (Marta). Ostale uloge tumačili su: Josif Anić (kapetan Jovan), Milivoj Barbarić (starac), Stjepan Lijanka (Uglješa), Andrija Gerašić (Ivo), Franjo Stipetić (guslar) i Vjekoslav Veljić (časnik i, kasnije, ranjenik).

Zbog obilja događaja tokom svečanosti, mada su tih dana izlazila na povećanom broju stranica, crnogorska sredstva informisanja nijesu stigla da detaljnije zabilježe utiske sa ove predstave.

---

[82] *Glas Crnogorca,* 15. avgust 1910, br. 35.

Andrija Fijan
u ulozi kneza Deana

Dva dana nakon svečane predstave „Balkanske carice“, glumce i članove uprave hrvatskog teatra primili su crnogorski kralj i kraljica, o čemu je *Cetinjski vjesnik,* pod naslovom „Hrvatsko Kazalište“, donio iscrpan izvještaj:

„Gostovanje Kralj. Hrvatskog Kazališta iz Zagreba prilikom ovijeh svečanih dana učinilo je na Cetinju najljepši utisak. Pozorište je svakoga večera bilo dupke puno. Burnim aplauzom praćeni su pojedini umjetnici u raznim komadima. Njegovo Veličanstvo Kralj Gospodar lično je prisustvovao na predstavi „Balkanske Carice“, koja je sjajno ispala.

Prekjuče prije podne Kralj i Kraljica primili su ovdje prisutno osoblje Hrva. Kazališta, koje je korporativno bilo došlo da ih pozdravi. Osoblje je predveo Kraljevskom paru g. Itendant Treščec. Kralj i Kraljica odlikovali su sve članove milostivom pažnjom. Kraljica je tom prilikom predala lijepe darove g-đi markizi Štrocijevoj i g-đi Vilharovoj, koja je predstavljala

Danicu iz „Balkanske Carice“. Kralj je izjavio, da mu je žao, što nije mogao doći u pozorište svako veče, da uživa u predstavljanju, te je tom prilikom pohvalio sve osoblje i zahvalio Kazalištu na pažnji prema Njemu i Crnoj Gori. Mi smo svi iz Moje kuće – rekao je Kralj – počevši od Sv. Petra, uvijek težili za slogom i zajednicom sa najbližom braćom Hrvatima, i Ja nikada nijesam pravio razliku između nas i vas, draga braćo. Kralj je po tome pozdravio sa nekoliko oduševljenih riječi uzvišenog suverena prisutnih članova i članica Kazališta, na što su svi oduševljeno uskliknuli: Živio Kralj! Živjela Kraljica!

Nj. Vel. Kralj Gospodar odlikovao je itedanta Kazališta g. Treščeca III stepenom Danilova ordena, i više ostalih članova i članica raznim stepenima istoga ordena. Cijelo osoblje bilo je očarano ljubaznošću i milostivom pažnjom sa strane Kralja i Kraljice“.[83]

U jednom kasnijem novinskom članku navedeni su ordeni koje su dobili članovi Hrvatskog pozorišta: itendant Treščec (Vladimir plemeniti Treščec-Banjski) i Andrija Fijan III stepen Danilovog ordena, markiza Štrocijeva (Marija Ružička Strozzi) i Bogumila Vilhar Zlatna medalja za revnost, dok su Danilovim ordenom odlikovani Josip Bah (IV stepen), Josip Štefanec, Mihailo Marković i Ivo Raić-Lonjski (V stepen).[84]

Repertoar, očigledno izmijenjen u odnosu na najavljeni, Hrvatsko pozorište završilo je 18. (31.) avgusta predstavom „Moral gospođe Dulske“, komadom koji nije bio pomenut u najavi. Sljedećeg dana ansambl hrvatske drame otputovao je sa Cetinja.

Povodom završetka gostovanja Kraljevskog hrvatskog zemaljskog kazališta u Crnoj Gori, *GlasCrnogorca* donio je sljedeći tekst:

„Gostovanje Kr. Hrvatskog pozorišta završeno je odlično uspjelom predstavom „Moral gospođe Dulske“. Na završetku

[83] V. Vujačić, op. cit, str. 150.

[84] Ibidem, str. 150.

Stanko i Danica
(Josip Štefanec i Bogumila Vilhar)

ovog gostovanja, koje je izraz žive simpatije hrvatskog naroda za veličanstvenu slavu današnje Kraljevine Crne Gore, Mi ne možemo smoći dovoljno pohvale i priznanja za sav onaj umjetnički uspjeh, koji je postigla hrvatska drama. Na najdostojniji i najsimpatičniji način hrvatski je narod svojom blistavom umjetnošću uveličao dane jubilarnih svečanosti. Zahvaljujući bratskoj pažnji Hrvata u ovoj prilici, Crna Gora toplo steže ruku njihovu i željno čeka čas, kada će intimna naša ljubav narodna pružiti svijetu još čvršćih i trajnijih dokaza nerazdruživosti srpske i hrvatske.

NJ. V. Kralj Nikola blagoizvolio je odlikovati g. itendanta Treščeca III stepenom Danilova ordena, i više ostalih članova i članica Pozorišta raznim stepenima istog ordena i medaljama za revnost".

Osoblje KZH Kazališta otputovalo je danas s Cetinja.

Iz Kotora uputio je itendant g. Treščec našoj pozorišnoj upravi ovaj pozdrav:

„Na polasku hitam, da još jednom zahvalim svoj gospodi Kraljevske Vlade, općine i pozorišne uprave na bratskom dočeku i pažnji iskazanoj za nezaboravnih dana velelepne cetinjske slave hrvatskom kazalištu uz poklik: do sretna viđenja“.[85]

U crnogorskim sredstvima informisanja pomenuto je prikazivanje samo četiri (prve tri i posljednja) predstave Hrvatskog kazališta na Cetinju. Ni na osnovu dostupnih arhivskih izvora nije moguće precizno utvrditi tačne nazive dramskih djela prikazanih na Cetinju 29. i 30. avgusta. Međutim, imajući u vidu repertoar koji je Hrvatsko pozorište prikazalo te godine na gostovanju po Dalmaciji i izuzimajući po najavljenom repertoaru preskočene predstave, zatim one koje prati klasična muzika, te jednočinke, slike i predstave čije su premijere odigrane nakon odlaska iz Crne Gore („Buridanov magarac“, „Elektra“, „Ono nešto...“, „Hirud“, „Dolazak Hrvata“, „Cabinet particulier“, „Poštenjak“, „Ona, on, ono“), tada dvije preostale prikazane predstave treba tražiti između najavljenog „Hamleta“ i dramskim djelima nenajavljenim za prikazivanje na Cetinju: Begović - „Stana“, Andrejev - „K zvijezdama“, Mars – Desvalleres - „Kakav otac, takav sin“, O. Vajld - „Glavno je, da se zove Ernest“, Bahr - „Koncert“ i Ibzen-„Sablasti“. Ipak, da bi se tačno saznao naziv još jedne predstave, pomaže crnogorska periodika. U komentaru datom uz vijest o smrti Andrije Fijana, objavljene u *Cetinjskom vjesniku* od 17. septembra 1911. godine, uz podsećanje na njegov boravak u crnogorskoj prijestonici, stoji: „Još nam je svima u živoj uspomeni njegovo predstavljanje Hamleta...“, iz čega slijedi zaključak da je 29. ili 30. avgusta „Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište“ u Zetskom domu odigralo ovu Šekspirovu dramu.[86]

---

[85] *Glas Crnogorca,* 19. avgust 1910, br. 36.

[86] L. Milunović, op. cit, str. 68.

Potrebno je pomenuti da je, povodom smrti Andrije Fijana, na u crnogorskoj štampi objavljenu izjavu saučešća sa Cetinja, Hrvatsko kazalište zahvalilo maršalatu crnogorskog dvora dopisom u kome, između ostalog, stoji i sljedeće: „ Uzvišene riječi Njegovog Veličanstva blag su melem za teško ojađelo srce hrvatske Talije i čitavog hrvatskog naroda“.[87]

U citiranoj studiji o Hrvatskom pozorištu Luka I. Milunović je, na osnovu podataka iz arhivskih izvora, ukazao na finansijske pokazatelje gostovanja ovog teatra u Crnoj Gori. U dopisu, koji je uprava Kraljevskog Crnogorskog pozorišta dostavila Ministarstvu prosvjete, sredinom oktobra 1910. godine, pominje se, uz isticanje prosječnih prihoda po predstavi, „i šest predstava zagrebačkih“ na kojima je od ulaznica prihodovano 1.634 perpera (272,33 perpera po predstavi), što je ukupan prosjek do tada prikazanih predstava KCNP sa 232, 44 povećalo na 239, 48 perpera. Isti autor je objavio izvještaje pozorišne uprave KCNP, nastale do aprila 1911. godine, koji je sačinio Dušan Vuksan kao član uprave zadužen za finansije, iz kojih se vidi da se o troškovima gostovanja Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta pojavljuje niz različitih podataka. U izvještaju iz oktobra 1910. godine navodi se da su u avgustu troškovi gostovanja Hrvatskog kazališta iznosili 5 209 perpera, da bi sa 670, isplaćenih u septembru, bili zaokruženi na 5 879 perpera. U izvještaju nije precizirano na što se odnose troškovi. U detaljnijem izvještaju o troškovima gostovanja Hrvatskog kazališta, iz februara 1911. godine, navedena je cifra od 7 513, 44 perpera, koliko je Pozorište po tom osnovu dobilo od Ministarstva prosvjete. Iz pojedinačne specifikacije troškova, vidi se da su tu bile uključene nabavke i opravke, koje su učinjene u pripremi Zetskog doma za jubilarne svečanosti. Državno računovodstvo je odobrilo ovaj iznos, uz dodatih 3 006, 5 perpera, koji su po odluci

[87] DACG, UD, f. 106, arh. br. 241, 29. XI 1911.

Ministarskog savjeta, preko Crnogorske banke, uplaćeni Hrvatskom kazalištu. Glavna državna blagajna je po ovom osnovu likvidirala iznos od 10 519, 94 perpera krajem februara 1911. godine. Nekoliko dana kasnije, Ministarstvo finansija će tražiti dodatnu dokumentaciju za 6, od ukupno 46 navedenih stavki (priznanice od 601 perper) u dostavljenoj specifikaciji troškova, što je uprava Pozorišta odmah uradila. U izvještaju iz aprila 1911. godine, pisanom rukom D. Vuksana, na ime troškova gostovanja Hrvatskog kazališta ponovo se navodi cifra od 5 789 perpera.[88]

Upravnik KCNP, profesor Milo Kovačević, uz zahtjev Ministarstvu prosvjete za dodatnih 4 520 perpera, naglašava:

„ Molimo to ministarstvo da nam još danas izvoli staviti na raspolaganje svotu od 4.520 perpera za isplatu druge rate subvencije zagrebačkom Pozorištu (300 perpera) i za podmirenje podvoznih troškova.

To što su ovi izdaci ovako veliki ima se pripisati skupoći prevoznih sredstava i velikom broju članova Kr. Hr. Zem. Kazališta.

Pošto je još valjalo pozorišnoj upravi pokupovati pokućstvo i renovirati Dvorsku ložu i gardarobe, sasvim je naravno da su izdaci znatno uvećani. Pri tome je pridošao neočekivano slabi prihod od predstava pa je sve to dovelo naše Pozorište u veliku novčanu krizu.

Slobodni smo predložiti Ministarstvu ovaj troškovnik da se vide prihodi i rashodi u pogledu:

10 kara iz Kotora.....	perpera	1 000
9 kočija „	„	370
2 mjesta u automobilu.....	„	120
1 kočija iz Kotora.....	„	50
Prekrcavanje robe u Kotor.....	„	120
	Perpera	1.660

[88] L. Milunović, op. cit, str. 68.

Prihodi:			
I predstava	.....	perpera	202
II „	.....	„	171
III „	.....	„	756
IV „	.....	„	260
			1. 389

K tome treba pribrojati dnevne troškove pozorišne prosječno na dan 100 perpera, te je onda vidljivo koliko su ogromni naši izdaci u ovoj prilici.

Kad se još uzme, da nam predstoje sad na povratku isti veliki izdaci i isplata drugog dijela subvencije u iznosu od 3.000 perpera onda se možemo nadati da će nam Ministarstvo odobriti isplatu svote od 4.520 perpera“.[89]

Krajem februara 1911. godine Crnogorsko pozorište podnijelo je ministru prosvjete preciznu specifikaciju utrošenog novca za gostovanje Hrvatskog kazališta, koju prenosimo u cjelini:

„Prema aktu Kr. Min. Prosvjete i Crkvenih poslova od 24. februara 1911. g. br. 612 na pitanje u utrošenom novcu za gostovanje Kr. Zagrebačkog Pozorišta, čast je upravi Kr. Crn. Nar. Pozorišta odgovoriti sljedeće.

Navedena u tom aktu suma od 10.520 (deset hiljada petstotina i dvadeset) perpera, nije prešla sva preko ruku Kr. Crn. Nar. Pozorišta, pa ono o njoj čitavoj i ne može dati računa, već samo o sumi, koju je uprava Kr. Pozorišta dobila preko Ministarstva prosvjete:

Dne	4. avgusta	perpera	500
Dne	7. avgusta	„	500
Dne	9. avgusta	„	500
Dne	12. avgusta	„	1 000
Dne	17. avgusta	„	4 520
Dne	31. avgusta	„	493, 50

[89] DACG, MS, f. 15, arh. br. 425, 17. VIII 1910.

Što je u svem perpera: 7.513, 50- riječima sedam hiljada petstotina i trinaest perpera i 50 para.

O toj sumi uprava Kr. Pozorišta podnosi originalne račune u prilogu, i ovdje ih poimence prema blagajnim knjigama iznosi:

	Dan	Broj priloga	Na što je izdato	Suma Perpera	Para
1.	11. maj	29	Put jednog člana poz. Uprave radi pregovora sa Zag. Poz.	51	74
2.	12. maj	225	Za pozorišnu mobilju (I)	616	90
3.	5. avg.	225	Za pozorišnu mobilju (II)	312	
4.	5. avg.	228	Za dovoz mobilje	60	
5.	7. avg.	231	Put dvojice članova po mobilje u Kotor (dva dana)	83	
6.	7. avg.	232	Za svotu u poz. Kancelariju	30	
7.	9. avg.	236	Za prevoz zag. Gardarobe od Kotora do Cetinja	500	
8.	10. avg.	238	Za zavjese u poz. kanc. i stolnjake	21	10
9.	12. avg.	244	Za uređenje pozornice i gardarobe	50	
10.	12. avg.	245	Za uređenje dvorske lože	300	
11.	12. avg.	249	Za kovačke popravke	25	60
12.	12. av.	251	Za prevoz glumaca od Kotora do Cet.		
13.	12. avg.	252	Za fijakere	30	80
14.	12. avg.	253	Za prenos dekoracije	1	
15.	12. avg.	255	Za prevoz zagrebačke gardarobe	119	2
16.	12. avg.	256	Za prenos stolica	8	
17.	12. avg.	257	Za iskrcavanje zagrebačke robe	12	
18.	13. avg.	258	Za iskrcavanje kulisa i gardarobe	6	
19.	13. avg.	259	Za čišćenje dvorane	2	40

20.	13. avg.	260	Za prevoz zagrebačke robe	60	
21.	14. avg.	261.	Rekvizita I zagrebačke predstave	25	60
22.	14. avg.	263.	Put za doček	39	10
23.	15. avg.	264	Rekvizita II zagrebačke predstave	18	20
24.	16. avg.	267	Iskrcavanje zagrebačke gardarobe	54	
25.	17. avg.	271	Rekvizita III zagrebačke predstave	17	10
26.	17. avg.	272	Za prevoz zagrebačke robe	60	
27.	17. avg.	273	Drugi dio subvencije i prenos robe	3 120	
28.	17. avg.	274	Otprema zagrebačke robe	180	
29.	17. avg.	275	Otprema zagrebačke robe	180	
30.	17. avg.	276	Otprema zagrebačke robe	80	
31.	17. avg.	278	Tovarenje zagrebačke garderobe	20	
32.	17. avg.	279	Rekvizita IV zagrebačke predstave	16	
33.	18. avg.	280	Rekvizita V zagrebačke predstave	8	
34.	18. avg.	281	Prenos harmonija	1	20
35.	19. avg.	282	Rekvizita IV zagrebačke predstave	11	20
36.	19. avg.	284	Za ukrcavanje zagrebačke sobe	26	
37.	20. avg.	286	Honorar automobilima	10	
38.	20. avg.	287	Honorar automobilima	10	
39.	22. avg.	290	Za ukrcavanje robe	5	
40.	22. avg.	293	Za otpremu robe	60	
41.	24. avg.	295	Bravarski popravci	15	
42.	25. avg.	297	Popravci oštećene garderobe	7	10

43.	27. avg.	299	Drv. poslovi za pozornicu	150	
44.	31. avg.	303	Tovarenje robe u Kotoru	70	
45.	3. sept.	319	Fijaker za glumce	50	
46.	18. sept.	352	Prevoz zagrebačke gardarobe	620	
			SVEGA	7 513	44
Slovimima: sedam hiljada pet stotina i trinaest perpera i 44 pare.					

Kako i Đukić nije primio novce za svoje putovanje u blagajni Kr. Pozorišta, to je Uprava Kr. Pozorišta zatražila od njega račun o tom putovanju i prilaže ga k ostalim računima.

Ujedno g. Đukić umoljava Upravu Kr. Pozorišta da umoli ministarstvo prosvjete da bi mu izvoljelo doplatiti sumu od 91, 30 perpera, koje je utrošio za svoj put od svog novca povrh dobijenih 200 perpera iz državne blagajne i 50 perpera iz blagajne Kr. Pozorišta.

Da su priloženi gornji računi ispravni i vjerni, da se slažu sa glavnom računskom knjigom, koja je ovjerena, to pozorišnom upravniku i blagajniku jemči

Uprava Kr. Cr. Narodnog Pozorišta“[90]

Po dolasku u Dubrovnik, uprava Hrvatskog kazališta je, kao uspomenu na ostvareno gostovanje u Crnoj Gori, na adresu crnogorskog dvora poslala spomen knjigu o zagrebačkom teatru. U propratnom aktu navedeno je sljedeće:

[90] Ibidem, MF, f. 407, arh. br. 2372, 25. II 1911.

„U prilogu čast mi je u ime gospodina intedanta priposlati spomen knjigu kralj. Hrvatskog zemaljskog kazališta u Zagrebu, koja je u znak nepokolebljive odanosti i humanosti posvećena Njegovom Visočanstvu Nikoli I kralju Zete i gospodaru Brda.

Stoga smjerno molim da posredovanjem Visokoga toga ureda bude priložena knjiga Njegovom Visočanstvu uručena i preponizno molim, da je izvoli preblagostivo primiti kao uspomenu gostovanja hrvatske drame na Cetinju".[91] Knjiga se danas čuva u dvorskoj biblioteci na Cetinju i na trećoj stranici sadrži tekst: „NJEGOVOM VELIČANSTVU NIKOLI I KRALJU ZETE I GOSPODARU BRDA U SPOMEN GOSTOVANJA HRVATSKE DRAME PRIKAZANO". Maršal dvora, Slavo Ramadanović, zahvalio je Kraljevskom zemaljskom hrvatskom kazalištu na poslatoj publikaciji, prenoseći riječi kralja Nikole „ da će se vazda rado sjećati gostovanja hrvatske drame na Cetinju".[92]

Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište nastavilo je i narednih godina saradnju sa Kraljevskim zemaljskim hrvatskim kazalištem. Iz Zagreba su, bez nadoknade, na Cetinje stizala dramska djela, koja su prepisivana za potrebe izvođenja na sceni crnogorskog nacionalnog teatra. Iz Zagreba je nerijetko nabavljana garderoba za KCNP. U godinama poslije gostovanja, o predstavama Hrvatskog teatra povremeno je izvještavala crnogorska štampa.

Sagledavajući razne aspekte gostovanja Kraljevskog zemaljskog hrvatskog kazališta na Cetinju, avgusta 1910. godine, nikako ne treba smetnuti s uma edukativni značaj. Bez sumnje,

[91] Ibidem, UD, f. 95 a, 8. IX 1910, b. b.

[92] L. Milunović, op.cit, str. 70 .

posmatranje predstava u izvođenju jedne renomirane teatarske kuće i njenih prvaka, moglo je poslužiti kao posebna obuka domaćim diletantima i mlađim glumcima. Pozitivni efekti ovog izuzetno značajnog kulturnog događaja morali su se ošetiti i na publici i pozorišnoj kritici prijestonice Kraljevine Crne Gore.[93]

Vrijedi pomenuti da je od 31. oktobra (13. novembra) 1910. godine, Kraljevsko zemaljsko hrvatsko kazalište u četiri navrata prikazalo „Balkansku caricu“ na svojoj matičnoj sceni u Zagrebu. O premijeri na zagrebačkoj sceni, u nedjelju 19. IX (2. X) 1910. godine, odmah je javio *Cetinjski vjesnik,* a kasnije, u dva navrata, uz izvode iz hrvatske štampe, isti list donio je posebne priloge o ovoj predstavi. Povodom premijere, *Cetinjski vjesnik* donio je sljedeći tekst:

„Balkanska Carica“ u Zagrebu

U prošlu nedjelju u veče prvi put je na sjajnoj pozornici braće nam Hrvata u Zagrebu prikazana „Balkanska Carica“, drama našeg Gospodara. Uloge su bile podijelile među seba prve i najbolje snage Hrvatskog Kazališta. Predstavljao je čak i sam Andrija Fijan, dramski prvak na slovenskom jugu. On je predstavljao kneza Deana. Kako nas izvještavaju iz samoga Kazališta, uprava kazališna na nekoliko dana ranije pobudila je kod zagrebačkog građanstva veliko interesovanje za Gospodarevu „Balkansku Caricu“. Pozorišni plakat, razaslan po varoši, obratio je posebnu pažnju na predstavu drame i uzvišenoga pisca. I odista, u veče na dan predstave veličanstveno Hrvatsko Kazalište bješe dupke puno posjetilaca. Bio je tu cvijet zagrebačkoga građanstva. Sve mnogobrojne lože bile su prepune dama i gospode iz prvih krugova. Parter i parket zauzeo je

[93] Ibidem, str. 71.

mlađi svijet, u kojem bješe veliki broj studenata. Glumci su odlično predstavljali G-đica Vilharova, kao Danica, odnosila je rekord. Umjetnost Andrije Fijana i toga je večera svakoga očaravala. Pojedini pasusi, naročito oni sa patriotskom tendencijom, bili su burno pozdravljani. Na Danicu je bacano cvijeće iz loža i partera, a uzvišenom piscu oduševljeno se klicalo. Publika je bila oduševljena, i svojim osjećanjima za dramu i rodoljubivu sadržinu davala je izraza čak i za vrijeme trajanja scene, što je u Zagrebu velika rijetkost.

Njegovo Veličanstvo Kralj primio je tijem povodom iz Zagreba telegrafske čestitke.

Hvala braći Hrvatima na takvoj lijepoj pažnji prema nama!

Hvala upravi Kralj. Hrvatskog Kazališta i njegovim članovima na ljubavi i trudu, koji su uložili, da prva predstava „Balkanske Carice“ u lijepome Zagrebu ispane tako sjajno“.

Poslije drugog izvođenja „Balkanske carice“ na Zagrebačkoj pozornici, itendant Kraljevskog hrvatskog zemaljskog kazališta Vl. plemeniti Treščec priredio je prijem za glumce, nosioce uloga u predstavi, koji su u vrijeme gostovanja na Cetinju dobili crnogorska odlikovanja. Kako je u štampi zabilježeno, zvanice su došli na banket veoma svečano odjeveni, noseći na grudima odlikovanja koja su dobili od crnogorskog kralja. To je bila prilika da se osvježe uspomene na boravak u crnogorskoj prijestonici i podigne zdravica u čast Crne Gore i njenog vladara, autora upravo prikazane drame.

U nedostatku iscrpnih novinskih tekstova, nikada se neće moći sasvim precizno saznati što je zapravo 28. avgusta 1910. godine na Cetinju i dva mjeseca kasnije u Zagrebu publika mogla vidjeti tokom prikazivanja „Balkanske carice“. No, da bi se danas ipak mogao dopuniti utisak, znatno je doprinio Dragutin Šimić, fotograf zagrebačkog teatra. Rečeno je već da

je Šimić, iz Zagreba poslao kralju Nikoli album, u kome se nalazi devet fotosa scena i glavnih protagonista iz drame „Balkanska carica“. Album, iz koga smo ovdje ekskluzivno objavili nekoliko fotosa, danas je izložen u stalnoj postavci Istorijskog muzeja Crne Gore.[94]

[94] L. Milunović, op. cit, str. 66.

DUŽDEV BROD U ROMANU *DESPA* I NEKE ISTORIJSKE PARALELE

Vesna Vičević

The description of the doge's boat in the King Nikola's novel *Despa* gave the author a motive for making interesting historical parallels on Venetian steamboats and the famous painting „Montenegro's Marriage with the Sea". His conclusion is that Montenegro has to cultivate traditional values of a Mediterranean maritime state.

Kao mediteranska zemlja Crna Gora je posjedovala unutar svoje državne teritorije i more još od svojih najranijih početaka. U svom dugom, skoro hiljadugodišnjem istorijskom hodu od XI stoljeća dukljanske države Vojislavljevića, preko Balšića, Petrovića, pa sve do savremene Crne Gore, more je zapljuskivalo njenu zemlju, stare, razvijene pomorske gradove poput Ulcinja, Bara, Budve, Kotora...

I to je nesporna istorijsko-geografska činjenica.

Današnje mediteransko obilježje Crne Gore je i njena duhovna komponenta koja se stoljećima postepeno oblikovala u mnogim kulturnim sferama života, u literaturi, muzici, slikarstvu, umjetnosti uopšte, kao i u građevinarstvu, arhitekturi, itd. Kulture su se razvijale na širokom potezu Sredozemnog mora i imale velika civilizacijska dostignuća. Sve zajedno, a pogotovo one evropske

provenijencije, bile su prihvatane i prožimale se sa postojećim i tako opstajale i opstale na ovim prostorima. Na tim kulturnim temeljima i danas se odvija duhovna mediteranska kulturna nadgradnja našeg društva.

Mediteranska strujanja dopirala su, primala se i održala u Crnoj Gori preko svih morskih područja - gradova, od Ulcinja, Bara, Budve i posebno preko Boke Kotorske i Kotora. Kotor je kao tipično mediteranski grad, na crnogorskom priobalju taj duh najduže i najcjelovitije njegovao i zadržao do današnjih dana.

Dakako, poseban značaj imao je grad Bar i njegovo ponovno vraćanje državi Crnoj Gori 1878. godine.

U istoriografiji, publicističkim radovima, novinskim člancima i sl, provlači se konstatacija: Crna Gora dobila je izlaz na more oslobođenjem Bara 1878. godine!

Crna Gora nije tada dobila izlaz na more, nego je Crna Gora oslobođenjem Bara od turske vlasti, u januaru 1878. godine, povratila dio svojeg mora koje je bilo dio Dukljankse države Vojislavljevića još u XI stoljeću, i dio države dinastije Balšića u XV stoljeću a cijeli grad Bar bio je i prijestonica.

Prekid u posjedovanju mora *de jure* je bio u periodu kada je država Duklja bila razorena i osvojena od strane druge države - Raške Nemanjića. U periodu Crnojevića koji nijesu uspjeli da održe svu teritoriju koju su prije njih držali Balšići, mnogi gradovi na moru često mijenjaju gospodare. Ali *de facto,* vezanost za more Crnojevića, ali i svih ostalih vladara kao i samog naroda, nikada nije prekidana jer su za njega bili i ekonomski, i politički, i kulturno i emotivno uvijek vezani i često, na razne načine pokušavali da more ponovo svojoj pripoje državi, pa i vojnim putem.

Crnojevići tako održavaju kontakte i uspijevaju da nastave i razvijaju ekonomske, kulturne i duhovne odnose sa svojim primorskim okruženjem (u Kotoru imaju i svoju palatu-rezidenciju), primljene mediteranske uticaje njeguju i produbljuju unutar svoje države i to na svim poljima a pogotovu na polju kulture

(osnivanje štramparije naručene u Veneciji) i umjetnosti (uticaj zapadnog, italijanskog stila na manastiru Crnojevića na Cetinju).

Pripadnost Crne Gore mediteranskom civilizacijskom krugu i vezanost za more vidljivi su u svim aspektima života te države i njenog društva u svim istorijskim trenucima kroz stoljeća do savremenog trenutka.

Takva pripadnost Crne Gore, u izvjesnom obimu nastavila se i za vrijeme kralja Nikola I Petrovića. To se vidi iz njegove službene korespondencije i osnivanja Uprave pomorstva na Cetinju (1879), odmah po povraćaju Bara svojoj državi, po školovanju tadašnjih crnogorskih pomoraca, uspostavljanju svoje pomorsko-trgovačke zastave (prve, 1880), iz brojnih ugovora o pomorskoj trgovini i koncesijama sa brojnim stranim državama. Uticaj Mediterana se zapaža u organizovanju i uređenju njegovog dvora na Cetinju, organizaciji raznih muzičkih svečanosti na Dvoru i u gradu, muzičkom obrazovanju svoje đece. Zapaža se iz detalja u njegovim literarnim radovima (roman *Despa),* iz izbora pojedinih umjetničkih slika, o čemu će upravo biti podataka i u ovom radu i sl.

Radnju romana *Despa*[1] kralj Nikola smjestio je u vrijeme Balšića, tj. zadnjeg vladara iz te dinastije, Balše III i njegove

---

[1] Roman Nikole I Petrovića-Njegoša *Despa* za štampu su priredili Aleksandar Radoman i Adnan Čirgić u izdanju Matice crnogorske i Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008. Priređivači su u studioznom predgovoru dali raznovrsne neophodne podatke o dosadašnjim saznanjima o ovom djelu. Posebno su obratili pažnju na jezik Nikole I Petrovića dajući brojne primjere izmjena koje su od strane ranijih priređivača vršene na samom djelu, tj. upravo na njegovom originalnom rukopisu, tako da je ponekad „na nekim mjestima bilo nemoguće pročitati dio koji je prepravljen“.

Suvišno je navoditi kako je to sa arhivističkog aspekta apsolutno neprihvatljiv i najblaže rečeno - nedopustiv postupak sproveden od tih nesavjesnih priređivača.

majke Jelene Hrebeljanović, kćerke srpskog kneza Lazara, u romanu nazvane Despa. Da je dobro poznavao taj period potvrđuje činjenica da je u djelu navodio neke detalja iz života Balše III i njegove majke koji se poklapaju s istorijskim činjenicama, a što mu je sve bilo dostupno iz istorijskog rada *Zeta i dinastija Balšića* tadašnjeg istoričara Josipa Jelčića koje je izvorno napisano na italijanskom jeziku, objavljeno u Splitu 1899. godine, a za koje je Nikola I Petrović autoru dodijelio čak i odlikovanje.[2] Prema podacima koji su sačuvani u istorijatu rukopisa *Despa* koji je jako oštećen, prije njegove konzervacije moglo se u njemu pročitati da je pisanje romana započeto 1900. godine, znači ubrzo poslije izlaska Jelčićeve knjige.

Glavni događaj u romanu, svadba Balše III, vezana je za more Zete (Crne Gore), Ulcinj, brodove, barke, obale, sa puno detalja i događaja koji se uklapaju u taj morski ambijent.

Evo nekoliko detalja koji to potvrđuju:

- majka Balše III putuje brodom iz Ulcinja za Drač da ugovori vjenčanje svojega sina sa kćerkom vladara Drača Đorđa Topije;

- poklanja budućoj snahi (pored ostalog) jednu sliku koju su najbolji italijanski majstori radili, na kojoj je naslikano malo pristanište... „sve su boje u njoj živo izvedene i najčarobnije molovane, i sunce i more, i lađe, i sjenke, i drveće i...“ (tekst je u ovom dijelu rukopisa jako oštećen ali se iz kasnijeg teksta vidi da je na slici nacrtan Ulcinj);

- spremajući dvor za svadbu, Despa upućuje brodom u Mletke dvoroupravitelja jer... „iz Mletaka sve, sve može dobaviti osim konja...“, i po povratku u Ulcinj on i donosi „sve“, tako da će dvor... „sinuti bogatstvom i ljepotom isto kao oni dužda mletačkoga“;

---

[2] Djelo Giuseppe Gelcich-a *La Zedda e la dinastia dei Balšidi, Studi storici documentati,* Spalato, 1899. preveo je s italijanskog na crnogorski i priredio kritičko izdanje, akademik Radoslav Rotković pod nazivom: Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića, dokumentovane istorijske studije,* Matica crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2010.

- prosci za mladu takođe pristižu brodom... „jedna poveća lađa naziraše se daleko na morsku pučinu i plovljaše na sva jedra k Dračkom zalivu. Kako se lađa primicaše, mogaše se na njoj zalijek poznavati zastava na katarci s bojama i znamenjem Balšića“;

- na dan svadbe... „No se učine Budvanske i Barske lađe okićene /.../ (...) ljepšega svijeta sliježu se u pristan Ocinjski. Odaslanstvo dubrovačko plovi na jednoj bijeloj lađi, okićenoj dubrovačkijem i zetskijem barjacima. Za njom šljeduju tri druge /l/ađe pune, pune najljepšega dubrovačkoga svijeta koji za svoj račun ide u Ocinj...“;

I sada slijedi pomen i opis broda mletačkog dužda kojeg autor, Nikola I Petrović, očigledno vrlo dobro poznaje, dajući mnoge podatke o njemu, jer su Mlečani prema tekstu u romanu, odlučili:

„ ...da pored izaslanstva dvaju senatora stave na raspoloženje Zetskome gospodaru za vrijeme svadbe divnu, bogato ukrašenu duždevu lađu „Busintor“ ... I kada se primicaše dan svadbe, „Busintor“ je sa mletačkijem poslanstvom prije svakoga usidrio pod Ocinjem. ... „Busintor“ sa mnogo lađa i odabranom kitom svatova pošli su po lijepu Jelenu, a veselje u Ocinju nije prekidalo... „Busintor“, veličanstvena duždeva lađa, veličanstveno iza jezička brijega namalja prednji kraj svoga zlatnoga lafa Sv. Marka. Lađa je zlatotkanom čohom prekrivena, a tisućom barjaka iskićena. Na njoj je veliki hodnik, vas od bijele svile, a pod njim lijepa zaručnica. Za lađom se /po/ moru vuče, koliko je i sama duga (...) /.../tom izvezeni skerlet u znak harn/.../ moru, koje Republici dava bogastvo i moć.

Pjena pred sjekirom njenoga prvoga /kr/aja prestaje, tri puta trideset bijeli/j/eh vesala, što ih na jednoj strani ima, ne dotiču površinu vode, a srebrno sidro, srebrnijem lancem vezano, u luku /se/ lagano spušta...“

Postavlja se pitanje: odakle duždev brod na Balšinoj svadbi, da li su njegovi odnosi sa Venecijom bili zaista na takvom nivou da se mogla pretpostaviti jedna takva mogućnost (istorijska

činjenica) da mu Venecija ustupi za svadbu brod, i odakle kralju Nikoli ovako detaljni opisi duždevog broda i da li oni odgovaraju stvarnom njegovom izgledu ili su samo plod piščeve mašte upotrebljeni da uveličaju ljepotu svadbe, tj. svadbene povorke Balše III na putu za mladu i povratka sa njom u Ulcinj?

Očigledno je u pitanju isključivo želja autora da svadbu smjesti u prelijepi primorski ambijent Ulcinja koji mu je sigurno bio drag, čiju je ljepotu osjećao i bio sposoban da je odabranim riječima opiše u svom romanu sa svim neophodnim detaljima, pa da se sve to još i uljepša, uključuje tu pored slike koju je „najbolji /ta/lijanski vještak toga doba molovao“, a na kojoj je bio naslikan upravo Ulcinj, i rasokošni brod mletačkog dužda, navodno kao duždev poklon da posluži svadbi, dakako, gest čiste fikcije knjaza Nikole.

Istorijski podaci koji su, kao što smo viđeli, bili poznati knjazu Nikoli o periodu Balšića, kao i odnosi Balše III, i naravno odnosi njegove majke sa Venecijom, a ona je imala veoma značajnu ulogu na dvoru, nijesu bili na takvom nivou da bi se to moglo pretpostaviti. Odnosi su bili promjenjivi još i za vrijeme vladavine njegovog oca koji je takođe često mijenjao politiku prema Mletačkoj, shodno svojim interesima, kao uostalom i sama Venecijom prema Balšićima.

Knjiga *Zeta i dinastija Balšića* koja je očigledno inspirisala knjaza Nikolu za njegov roman *Despa* ne sadrži pomen duždevog broda. Informaciju o tom brodu dobio je iz nekog drugog izvora, njemu tada dostupnog, najvjerovatnije u samoj Veneciji prilikom nekih od njegovih boravaka u njoj, očigledno prije početka rada na romanu.[3]

Istorijski pak podaci o duždevom brodu su sljedeći:

- njegov tačan naziv je „Il Bucintoro“ (na crnogorskom, „Bućintoro“) i veže se za doba dužda Orseola iz 1000. godine

[3] Nikola I Petrović -Njegoš, nav. djelo, Predgovor, str. 12, 13.

kada je poslije značajne pobjede na Jadranu zagospodario tim morem i kada je uspostavljena proslava „L ‘ Ascensione“, Uzašašće (pravosl. Vaznesenje) vremenom, narodski prozvano Sensa, tj. La Festa della Sensa i od kada se toga dana počelo slaviti i vladanje Venecije nad Jadranskim morem.

Za vrijeme dužda Sebastijana Zijanija 1077. godine, koji je uspostavio mir u Veneciji sa Fridrihom Barbarosom i papom Aleksandrom III, od kojega je uspio dobiti i zvaničnu potvrdu da je Venecija gospodar Jadranskog mora, na dan proslave La festa della sensa počelo se proslavljati, pored slavljenja vladanja Jadranskim morem, i simbolično vjenčanje Venecije sa tim Jadranskim morem. Sa obale, preko puta Sv. Marka i duždeve palate, kretao je duždev brod sa svečano odjevenim duždem, njegovim i crkvenim velikodostojnicima, a poslije tog broda povorku su činili ostali brodovi prema rangu i hijerarhiji, svi raskošno ukrašeni, pa do brodića i barki običnog puka koji se takođe mogao povorci pridružiti, ploveći do Lida. Poslije blagosiljanja mora od strane dužda uz asistenciju biskupa, dužd je kao simboličan gest, bacao svoj prsten u more, zatim je poslije ceremonije dužd išao u crkvu Sv. Nikole a biskup na molitvu sa Benediktincima.

Prema dosadašnjim saznanjima, poznato je da su pod imenom „Il Bucintoro“ bila izgrađena samo četiri broda, uz obavezni dekret Senata, u čuvenom venecijanskom brogradilištu L’ Arsenale i to prvi 1311. godine.

Znači, u doba Balšića, koje knjaz Nikola opisuje, i u koje je smjestio taj brod, on je u Veneciji postojao pod tim imenom.

Na brodu sagrađenom 1727. godine obavljeno je zadnje vjenčanje sa morem 1796. Veličanstvenu ukrasnu dekoraciju toga broda zapalili su Francuzi u januaru 1798. godine prije predaje Venecije Austriji. Njegov trup bio je sačuvan na Lidu đe se nalazio do 1824.

U Pomorsko-istorijskom muzeju Venecije nalazi se model broda u odnosu 1:10 koji je na osnovu sačuvanih dokumenata,

crteža, opisa i sl. konstruisan oko 1830. godine i izložen kao eksponat. Taj model vjerno prikazuje bogatstvo ukrasa, boje, dekoracije, sve detalje koje je taj raskošni, duždev brod imao. Zbog njegove ljepote i puno zlatne boje, imao je epitet „zlatni brod“.

Bio je dug 34,80 a širok 7,30 metara, iz mora su izlazile figure brojnih sirena koje su pridržavale vesla veslača. Otvora za vesla bilo je po 53, sa svake strane broda. Ornamenti u bordurama su od vijenaca cvijeća i voća. Brojne su karijatide, morska božanstva, nimfe, tritoni i razne morske životinje. Na vrhu pramca su dvije figure koje predstavljaju Pravdu i Mir sa golubom i grančicom masline. Na lavljoj koži utisnuta su imena moćnog dužda: *Aloysio Mocenigo Venetiarum Principe Anno Salutis 1727.* Na istaknutim mjestima raskošne spoljašnosti broda su i dva velika lava raširenih krila... Na izdignutom mjestu na palubi je počasno mjesto za dužda, ispod baldahina koji je prekriven crvenom tkaninom čiji krajevi dopiru do mora... kao i zastava Venecije sa krilatim lavom simbolom evanđeliste Marka, visokog zaštitnika grada.[4]

Očigledno je da je izuzetno lijep i raskošan duždev brod impresionirao knjaza Nikolu toliko da ga je smjestio u centar događanja svojeg romana da uljepša i uveliča svadbu jednog člana dinastije Balšića. Na osnovu detalja iz opisa broda u romanu, nameće se utisak da je kralj Nikola upravo gledao maketu broda-eksponata u muzeju u Veneciji za vrijeme neke pošete tom drevnom gradu.

Kralju je, očigledno, bio poznat i događaj simboličkog vjenčanja Venecije sa morem, jer i opis svadbene povorke Balše III, ukrašeni brodovi iz Dubrovnika, Budve i samog Ulcinja, predvođeni duždevim brodom, podsećaju na povorku brodova i barki iza duždevog broda „Bućintoro“ koja je plovila od Venecije do Lida.

[4] *Il Bucintoro del Terzo Millennio,* Fondazione Bucintoro, Venezia.

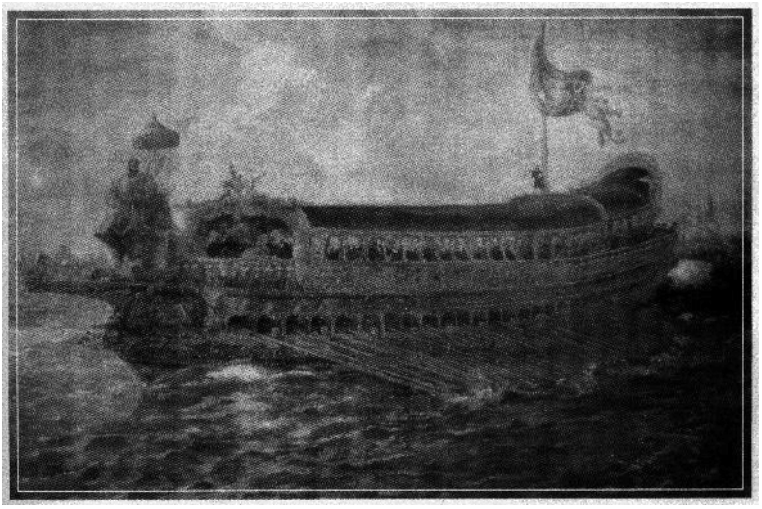

„Il Bucintoro“ Fondazione Bucintoro, Venecija

Povezanost knjaza Nikole s ovim brodom kojega je opisao i stavio u centar događanja u svom romanu zapravo, niti počinje niti završava.

Knjaz je bio upoznat sa postojanjem toga broda i njegovom simboličkom misijom u vjenčanju Venecije sa morem. Na to ga je upućivala jedna lijepa istorijska slika, koju je Knjaz gledao još 1881. godine na Cetinju, na svom dvoru. To je slika Ivana Žmirića *Vjenčanje Crne Gore sa morem* na kojoj je Knjaz na pramcu broda sa prstenom u ruci pred njegovo bacanje u more.

Ta slika došla do pune valorizacije u Veneciji u raskošnoj dužđevoj palati (koji se svi u romanu pominju:... „u Mletke se može dobaviti sve“,... dvor će Balšića pak „sinuti bogatstvom i ljepotom isto kao oni dužda mletačkoga“...) i upravo u vrijeme savremene proslave Festa della sensa kada je data i jedna obaveza da će svoj simboličan doprinos u izgradnji novog broda „Bucintoro“ imati i današnja Crna Gora.

Naime, aktuelni organizatori proslave La festa della sensa u Veneciji unutar koje se obilježava vjenčanje Venecije sa morem,

želeći da vrate stari sjaj toj tradicionalnoj svetkovini, odlučuju da započnu izgradnju novog broda koji će biti vjerna kopija posljednjeg izgrađenog 1727. godine, tj. „Il Bucintoro del Terzo Millennio“. Zatim, da istu obogate savremenim kulturnim događanjima, pored ostalog, ustanovljuju i bratimljenje Venecije sa gradovima na objema jadranskim obalama, uz želju da to more koje razdvaja geografski i spaja dvije obale, države, gradove, ljude.

U tom smislu, Crna Gora, tj. njen grad Kotor, bili su počašćeni pozivom Venecije da se 2005. godine svečano obavi bratimljenje Venecije i Kotora. U okviru tog događaja grad Kotor dobio je odgovarajuće poklone od organizatora kao i izvanredno urađenu kopiju duždevog prstena, simbola vjenčanja Venecije sa Jadranskim morem, koji se svake godine baca u more, i zastavu Venecije na jednogodišnje čuvanje. Održane su prigodne kulturne manifestacije od strane učesnika iz Crne Gore tj. Kotora. Ti eksponati bili su u tom periodu izloženi u Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru. Iduće, 2006. godine, prilikom izbora novog grada za pobratima Venecije, na odgovarajućoj svečanosti eksponati su vraćeni a Kotor je sa svoje strane uručio odgovarajuće poklone Veneciji:

- pisani dokument Opštine Kotor kojim se ona obavezala da će jednu malu, simboličnu količinu drvene građe iz Crne Gore (drvo se inače izvozilo u Mletačku Republiku iz Crne Gore i bilo visoko vrednovano po svojem kvalitetu) pokloniti da se od njega izradi neki dio na novom „Il Bucintoro“;
- reprodukcija na platnu slike Ivana Žmirića (Giovanni Smirich) *Vjenčanje Crne Gore sa morem* iz 1881. god. od strane Kotora svečano je uručena Veneciji, tj. visokim predstavnicima organizatora Festa della Sensa u raskošnoj dvorani duždeve palate Sala dello Scrutinio, prilikom vraćanja duždevog prstena.[5]

[5] Autorka ovog teksta kao član kotorske delegacije bila je prisutna aktu bratimljenja Venecije i Kotora 2005. prilikom prijema prstena na jednogodišnje čuvanje, kao i 2006. kada je isti vraćen. Kao predšednica Komisije koja je tre-

Slika ima već svoju bogatu „priču“, a činjenicom da se jedna njena kopija sada čuva i u Veneciji dobija još novi detalj.[6]

Verzija slike *Vjenčanje Crne Gore sa morem* koja se čuva u Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru neobične je tehnike: „Slika je na papiru zalijepljenom na platno, rađena u žutosmeđem krejonu, veličine 130x105. U desnom donjem uglu je slikarev potpis ’G. Smirich’“.[7]

Poznato je da je Žmirić napravio dvije verzije iste slike različitim tehnikama. Nju je otkupio od slikara crnogorski ministar Marko Đukanović, vjerovatno oko 1910. godine. Druga slika, rađena uljanim bojama na platnu, je bila u slikarevoj kući do 1922. kada joj se gubi trag.

---

bala predložiti opštini Kotor, tj. gradonačelnici Mariji-Maji Ćatović odgovarajući poklonVeneciji, predložila je uz potrebno obrazloženje da to bude kopija slike Ivana Žmirića *Vjenčanje Crne Gore sa morem* što je i prihvaćeno. Na svečanosti održanoj u Duždevoj palati prilikom vraćanja duždevog prstena, u punoj, raskošnoj dvorani Sala dello Scrutinio uz prigodni govor gradonačelnice Ćatović, predaja slike popraćena je aplauzom. Kako se to odvijalo 27. maja 2006., dakle neposredno poslije crnogorskog referenduma i izglasane nezavisnosti, slika je izazvala veliko interesovanje.

[6] Značajno je u vezi slike koju je Kotor poklonio Veneciji zabilježiti i podatak: u publikaciji *Tre Venezie, per promuovere e valorizzare storia, cultura, arte, turismo - Il Veneto a Cattaro,* Anno XVI, N. 106. 2009. koja sadrži uz prigodne tekstove i izvanredno lijepe fotografije Kotora i Boke Kotorske, u članku *Uloga Kotora i Perasta u odnosima Italija - Crna Gora* str. 40, u kojemu se pored ostalog konstatuje da je uticaj Jadranskog mora u određivanju identiteta Crne Gore evidentan, navodi se i podatak da je kopija istorijske slike *Vjenčanje Crne Gore sa morem* vezane za pripajanje Bara Crnoj Gori 1878. poklonjena Veneciji, 2006. godine prilikom povraćaja duždevog prstena u okviru proslave Festa della sensa.

[7] Ignjatije Zloković, „Vjenčanje Crne Gore sa morem“, *Godišnjak Pomorskog muzeja Crne Gore* Kotor, 1960.

Smatra se da su slikaru Žmiriću inspiracija za sliku mogli biti mnogi detalji vezani za „junaštvo crnogorskih sokolova“ i oslobođenje Bara od Turaka 1878. godine, proslave toj pobjedi u čast, govor tim povodom knjaza Nikole kao i njegova pjesma *Moru*. Naravno slikaru je bio poznat i venecijanski običaj vjenčanja sa morem jer je dio školovanja, učeći slikarstvo proveo u Veneciji, što sve rezultira slikom sa tim motivom i njenim detaljima.

Knjaz Nikola je na proslavi oslobođenja Bara rekao:

„Sokolovi moji, junaci moji! Evo nam mora - naše davne i predavne želje. Pozdravimo ga da bude čuvano i vjerno potomcima onih koji na kopnu proliše krv da u moru sagrade kule našem sretnijem boljitku. A, znajte, Crnogorci, - ja vas toga sjećam - da su grad Skadar razmetale vile, ne dajući mu da se učvrsti i sagradi prije no se u zidove njegove uzida nevino čeljade. Hajde, Crnogorci, koji će od vas dati se moru da nam more ostane trajnije, vječnim i neprolaznim! (Na te knjaževe riječi palo je trideset pušaka iz njegove pratnje - trideset junaka htjelo se žrtvovati za sigurnost mora po narodnom predanju.) - Ne, ne, šalim se ja - nadoveza knjaz - pođite za mnom da vas s morem našim nazdravim... (...Usred mora nazdravi knjaz, zahvativši kapicom morsku vodu, a za njim proslijediše i svi junaci)...[8]

[8] Nikola I Petrović Njegoš, „Govori“, *Cjelokupna djela,* redakcioni odbor: Risto Dragićević, Savo Vukmanović, dr Niko S. Martinović, knjiga četvrta, str. 104, Crnogorskoj vojsci prilikom oslobođenja Bara, uzeto iz: *Dan,* 1911, br. 1 i 2, str. 105-106. U bilješci 45) navodi se da je „Ove pozdravne riječi knjaz Nikola uputio svojoj pratnji poslije pada Bara, 28. decembra 1877. godine...“

U pjesmi „Moru“:

„Pozdravljam te sinje more,
o livado tečna, ravna,
ti velika prostorijo,
željo naša preodavna!

Pozdravljam te i začuđen
ljepoti se tvojoj divim,
a zle ljude i opake
kao ikad sada krivim,

rašta zlobno razdvajaše
dv’je stihije, dv’je slobode,
obje divne, silne obje:
moje gore, tvoje vode!

No zašto ću kleti ljude?
Eto, neka bog ih pita!
Sad smo svoji, sinje more,
nas bratimi krv prolita-

hvala bogu i junaštvu
crnogorskih sokolova!
Pjesmu ovu sad ti pjevam
uz silni ti buk valova.

I ovom te pjesmom kumim:
budi moje, more plavo,
tako višnji sačuva’ ti
ribe i tvoj biser zdravo!

Budi moje, sinje more,
dubine ti i širine,
i tako tih svih vjetrova,
tvog ijeda i tišine!

Budi moje, brodova ti
i mučenih pomoraca,
i lijepog plavetnila,
što ti ozgo nebo baca!

Budi moje, more plavo,
i uz kamen moj pjenuši,
dok je sv’jeta, dok je ljudi,
dok te sunce ne isuši!

Naveče Nikoljdana 1877.“ [9]

[9] Nikola I Petrović Njegoš, nav. dj. knjiga prva, „Pjesme“, str. 62, 63. U bilješci 16) navodi se „Prve stihove u pjesmi *Moru* knjaz Nikola je izgovorio 28. decembra 1877, kada je, prilikom osvojenja Bara, sa vojskom se spustio na jedno uzvišenje iznad sela Zubaca, odakle je prvi put vidio krajičak oslobođenog mora. Dvije godine kasnije (1879) on je pjesmu nešto preradio i dopunio“.

Slikar se u Zadru mogao upoznati sa dijelom ovih tekstova preko ondašnje crnogorske štampe u kojoj su bili djelimično objavljeni.

Ivan Žmirić je gotovu sliku donio iz Zadra na Cetinje 1881. Sliku su na Dvoru viđeli Knjaz i visoke zvanice, dok je za građane Cetinja bila izložena u „ondašnjoj velikoj gostionici".

Na slici je predstavljen svečano okićeni jedrenjak na kome se vijore crnogorske zastave, koji isplovljava iz Bara, sa mnoštvom svijeta na obali koji brod oduševljeno pozdravljaju. Na pramcu je markantna figura u stojećem stavu knjaza Nikole u pozi sa podignutom desnom rukom u kojoj je prsten za bacanje u more. Pored njega śedi knjaginja Milena sa prijestolonasljednikom Danilom. Na samom pramcu, u sjedećem položaju, nagnuta preko ograde jedrenjaka je princeza Zorka. Ostale ličnosti na brodu su poznati crnogorski junaci Božo Petrović, Petar Vukotić, Mašo Vrbica, Ilija Plamenac, Peko Pavlović, Marko Miljanov i dr. Po bočnoj strani broda vise vijenci cvijeća, na trakama trobojkama isprepletanim sa vijencem lovora ispisana su imena iz bitaka Vučji do, Nikšić, Fundina, Bar.

U *Glasu Crnogorca* objavljenja je jedna nepotpisana likovna kritika „Mjestimice je slika izrađena prekrasno, i kad se oko zadrži na tijem predmetima koji se osobito istječu pogođenom podjelom svjetlosti i sjenke te živom predstavom svojom hoće čisto da iskoče sa postave, zadovoljstvo se osjeti osobito. Tako npr. vijenci oko broda sa cvijećem čisto izmamljuju čovjeka da se maši rukom da ga ubere, katarka na brodu s uvijenim jedrima čisto plovi po vazduhu. Uopšte je utisak od cijele slike prijatan i trajan".[10]

Upravo iz te kritike, tj. na detalju o cvijeću, moglo bi se zaključiti da je na Cetinju izložena slika rađena uljanim bojama, đe je cvijeće moglo biti tako vjerno prikazano, a ne druga rađena u tamno-smeđem krejonu, koja je danas u Pomorskom muzeju.

Pored govora i pjesme, slikar Žmirić dobio je sa Cetinja crnogorsku narodnu nošnju u kojoj su mu pozirali učenici njegove

[10] Niko Martinović, *Crna Gora u slikarstvu XIX i XX vijeka,* „Oktoih", Podgorica.

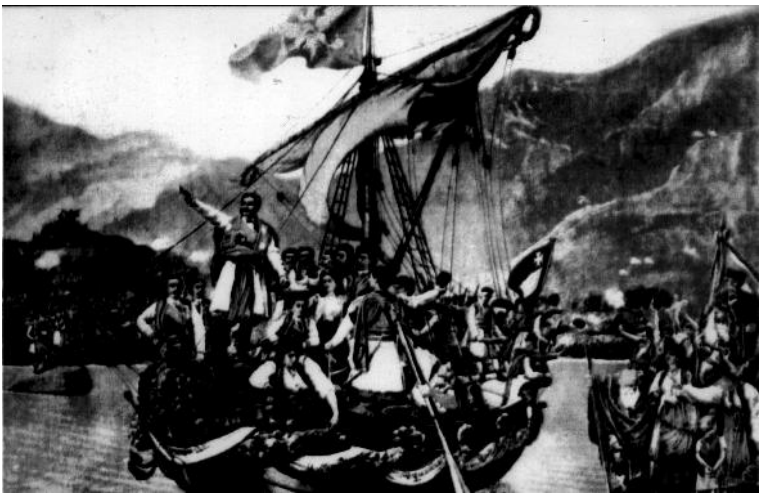

Vjenčanje Crne Gore sa morem Giovanni Smirich (1842-1929)

slikarske škole u Zadru kao i portrete mnogih slavnih crnogorskih junaka jer likovi na slici prepoznati su na osnovu njihovih poznatih portreta, kao Boža Petrovića, Petra Vukotića, Maša Vrbice, Marka Miljanova i drugih. Naravno, imao je i portrete knjaza Nikole i knjaginje Milene koji su na slici precizno naslikani i prepoznatljivog lika.

Utvrđeno je takođe, da mu je za lik mlade princeze Zorke pozirala čuvena zadarska ljepotica... „đevojka Nese (kasnije udata - Roli).“,[11] jer očigledno nije imao neki portret mlade princeze koja je u vrijeme rada na slici imala 15-16 godina.[12]

Jedan novi podatak, koji možda nije od neke velike istorijske važnosti, ipak dopunjuje podatke o čuvenoj slici, kompletirajući naša saznanja o njoj.

Osoba koja je slikaru pozirala za lik prijestolonasljednika Danila, koji je na slici pored majke, knjaginje Milene, bio je zadarski dječak, Dušan Brčić iz čuvene, stare porodice iz Zadra, koji je u vrijeme rada slikara na slici, imao Danilove godine.

---

[11] Ignjatije Zloković, nav. djelo str. 233.

[12] Princeza Zorka rođena je 1864. godine i u doba rada slike, imala je 15-16 godina tj. 17 kada je sliku autor Ivan Žmirić donio na Cetinje.

Podatak da je pozirao slikaru za lik Danila sačuvan je u pisanoj formi u porodičnoj arhivi te porodice. „Dušan, najmlađi od braće bio je lijepi dječačić sa tamnim očima i bio je uzet od prijatelja familije slikara G. Smirich iz Zadra (1842-1929) kao model za sliku *Vjenčanje Crne Gore sa morem*. Taj podatak sa starom fotografijom dječaka Dušana sa svojom porodicom ljubazno mi je dostavljen na uvid od jednog potomka te porodice, gdina Serđa Brčića[13] iz Venecije, čiji je đed bio brat pomenutog Dušana Brčića. Njegova kćerka, Dušanka Brčić-Vitale, čuvala je fotografiju slike *Vjenčanje Crne Gore sa morem* na kojoj je lik njenog oca i pokazivala je svom rođaku Serđu Brčiću. Na taj podatak, prema kazivanju Serđa Brčića, u široj familiji Brčić bili su ponosni, sa pažnjom ga zabilježili i sačuvali. Serđo Brčić kao potomak osobe koja je pozirala za lik prijestolonasljednika Danila, zvanično je dobio jednu manju reprodukciju slike na prigodnoj svečanosti u muzeju Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone u Veneciji.

---

[13] Gospodin Serđo Brčić (Sergio Brcic) iz Venecije (porijeklom iz Zadra) koji je bio uključen sa italijanske strane u širi organizacioni odbor proslave Festa della sensa dao mi je informaciju da je brat njegovog đeda Dušan Brčić bio model slikaru Žmiriću za lik prijestolonasljednika Danila. Inače, Gdin Brčić se jako interesuje za istoriju koju vrlo predano istražuje i ima bogatu zbirku kopija najraznovrsnijih dokumenta, uvijek povezanih sa detaljima iz poznate istorijske literature i njegovim ličnim istraživanjima, pa tako ima i značajnih kopija, fotografija i drugog materijala iz istorije Crne Gore, koju jako voli i poštuje. Ljubazno mi je dao na uvid takođe još neke interesantne detalje značajne za istoriju Crne Gore, kao npr. u vezi Đorđija Petrovića i njegovog groba u Zadru; podatak da je njegova tetka koja je živjela u Rimu poznavala dvorske dame kraljice Jelene, i da mu je pričala puno detalja, koje je on zapisao; neke detalje u vezi Bogorodičinog hrama na Prčanju; dosta detalja iz života i umjetničkog rada slikara Ivana Žmirića kao i njegovu fotografiju, itd. Jednom riječju, dosta zna argumentovanih detalja značajnih i interesantnih iz istorije Crne Gore.

Iz svega navedenog uočava se veliko angažovanje slikara Žmirića, koji za kratko vrijeme od događaja, oslobođenja Bara 1878. sakuplja sve navedene podatke, pa čak i za lik prijestolonasljednika pažljivo odabira u Zadru najsličnijeg dječaka, kao i gradsku ljepoticu za lik princeze Zorke, za vjerni prikaz crnogorske nošnje, istu donosi sa Cetinja u kojoj mu modeli poziraju,...

Knjaz Nikola sliku koju slikar donosi na Cetinje 1881. za otkup, izlaže na dvoru, a slikara poziva na ručak i dodjeljuje mu odlikovanje. Slika je izložena u „velikoj gostionici" da je može šira publika viđeti i diviti joj se. Cetinjanima se očigledno dopala, kao valjda i samom Knjazu, ali nije imao sredstava da je otkupi.[14]

Prije Prvog svjetskog rata, slika je „umnožavana kao dopisna karta u izdanju Glavne uprave pošte za Crnu Goru".[15]

Da sliku, tj. motiv koji je na njoj iskorišten, simboličko vjenčanje sa morem sa svečano ukrašenog broda, knjaz Nikola nije zaboravio, potvrđuje činjenica da je poslije tog „boravka" slike

---

[14] Autor ovog članka ne može se oteti utisku da je upravo knjaz Nikola povodom oslobođenja Bara zapravo sliku naručio. Motiv - vjenčanje sa morem po ugledu na venecijanski običaj, mogao je predložiti ili sam slikar ili Knjaz, kojemu je to izuzetno odgovaralo, kako u istorijskom smislu tako i u aktuelnom trenutku, da taj izuzetno značajan događaj za Crnu Goru i naravno on lično, i na umjetnički način – tj. odgovarajućom slikom budu ovjekovječeni. Možda je očekivao da će poslije počasti koje je dobio autor sliku pokloniti.

Bilo kako bilo, izuzetna je šteta što ta verzija slike nije tada otkupljena i sačuvana na Dvoru.

[15] Niko Martinović, nav. djelo. Stručnjaci će utvrditi, ali izgleda očigledno da su sa te navedene fotografije - dopisnice rađene razne uveličane kopije koje se nalaze u mnogim crnogorskim kućama. Kopija na platnu koja je poklonjena Veneciji upravo je urađena sa jedne takve razglednice, a ne sa originalne slike koji se čuva u Pomorskom muzeju Crne Gore u Kotoru, jer je ta sačuvana verzija slike I. Žmirića jako tamna sa teško prepoznatljivim i likovima i detaljima, uz to i oštećena.

na Cetinju, zapravo poslije skoro dvadeset godina, u svom romanu duždev brod smjestio u zetsko (crnogorsko) more i Ulcinj, i u jedno vjenčanje, ali ovog puta pravo, vjenčanje nasljednika dinastije Balšić, Balše III.

Divljenje Nikole I Petrovića prema raskošnom duždevom brodu i njegov opis u *Despi* mnogo je više od pukog teksta, deskriptivnog mjesta u romanu, koji kao činjenica poslije njegovog štampanja, postaje znan i trajan.

Slika *Vjenčanje Crne Gore sa morem* I. Žmirića, na kojoj je Knjaz protagonist koji sa pramca jedrenjaka skromnih oblika, veličine i ukrasa, crnogorskoj verziji duždevog „Bućintoro“ drži u ruci prsten pred njegovo bacanje u more kao znak simboličkog vjenčanja njegove zemlje sa tim morem, mnogo je više od slike - pukog muzejskog eksponata koji na zidu Muzeja zauzima svoje trajno mjesto.

To su dva svojevrsna dokumenta-svjedoci prošlog vremena u kojima su sažeta mediteranska obilježja ove zemlje, zapravo sublimirana sva njena vezanost za more, njena zavisnost od mora, i njena duboka privrženost svojem moru. Moru, neisrpnoj snazi koja daje impuls životu i zemlji koju zapljuskuje. Moru koje hrani, povezuje. Moru koje oplemenjuje. Moru koje je, i nikad do kraja iskazana ljepota.

Dio mora i obale koji je stoljećima pripadao i danas pripada Crnoj Gori, mali su. Kao što je i geografski mala čitava Crna Gora.

Za nadati se, da će mediteranska Crna Gora biti odlučnije orjentisana ka moru, njegujući stare, naslijeđene i ukorijenjene tradicionalne vrijednosti i razvijati savremene vrijednosti na kojima počivaju sve pomorske zemlje našeg mediteranskog okruženja, kao ustalom i sve pomorske zemlje cijelog svijeta.

Mare ditat, rosa decorat (more obogaćuje, a ruža ukrašava).

SA SAHRANE MILOVANA ĐILASA

Borislav Jovanović

Here we are publishing a journal note written on 25 April 1995, the year in which Milovan Đilas was buried. Besides the documentary observations of the funeral and the atmosphere that spread on that day through Podbišće, the native village of Đilas, the author also makes intimate reminiscences on the life path of this world wide known dissident and writer.

Dvadeset peti je april 1995. godine.

Poneđeljnik. Juče je sahranjen Milovan Đilas. Oblačno, ledeno, vjetrovito. Bjelasica još pod snijegom kao i Sinjajevina. Bjelina dopire do prvih kuća u Podbišću. Jak šum cerovine sa još očuvanim, ispijenim, lišćem. Prava domaća, seoska, sahrana. Kolone pokajnica. Nekoliko stotina. Ne, u svakom slučaju nekoliko hiljada kako danas piše, prije svega, u beogradskoj štampi. Lelekači, tužbalice. Poklonio sam se nad kovčegom Milovana Đilasa. Vidio sam nekoliko pisaca iz Udruženja književnika Crne Gore, nekoliko književnika iz Beograda, jednog istoričara iz Crne Gore. Pored odra stoje tri sveštenika iz Beograda i pomjesni paroh. Dok prilazim odru, dva mlađa čovjeka ispred mene, prekrstiše se.

I u ovom trenu, kao i prethodnih godina, svako je u Đilasu tražio svoj dio sebe. U novonastalom balkanskom rastrojstvu, pogotovo. Komunisti su viđeli komunistu, antikomunisti - antikomunistu, partizani - partizana, četnici - četnika. Intelektualci svih boja i nacija svog zajedničkog potajnog imenitelja, svog dvojnika koji je više od tri decenije bio oličenje građanske i intelektualne smjelosti. Poslije Titove smrti, napisao je i izdao u inostranstvu knjigu *Druženje sa Titom*. Ta je knjiga, u stvari, napisana još za Titovog života. Početkom 1990-ih, napisao je u koautorstvu i svoju posljednju knjigu razgovora: *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*.

Crnogorci su u Milovanu Đilasu i juče, na groblju u Podbišću, viđeli Crnogorca, Srbi – Srbina. Đilas ih je spajao i razdvajao na svoj način. Svojevrsni čas anatomije, lične i kolektivne. Čin istorije. Svako je mjerio svoje ćutanje, njegov sadržaj, svoju riječ i pogled. Oko mrtvog Milovana Đilasa bila je prikrivena, žestoko podijeljena Crna Gora. Podmukla tišina i nada. Da li danas, Milovan Đilas, može pomiriti one koji su došli, i one koji nijesu, na njegov odlazak. Neće, izgleda, to moći ni mrtav. Dok tužilice spominjahu Đida, primijetih kako, Matija Bećković vadi bijelu maramicu dodirujući s njom podnaočarje. Podalje sam bio od kovčega. Kada je kovčeg postavljen pored groba, zaleleka Aleksandar Krgović - Leko, postariji čovjek iz Štitarice u crnogorskom odijelu. Od jakog, povremenog, vjetra nijesam uspio da čujem nijednu riječ ovog lelekača. Prva tužilica bila je Kosa Novaković iz Štitarice: „Milovane, grdna rano, bez prebola... Nekad glavo, Crne Gore“. Druga tužilica, Bosa Fuštić. Od njenog tuženja zapamtih: „Milovane, ljudurino, Crne Gore...“ Treću tužilicu nijesam mogao čuti, niti joj saznadoh ime. Dok je tužjela Kosa Novaković, neko je – u trenutku kada je pominjala narodne heroje – viknuo, bolje reći dreknu: „A, ćuti tu, prekini više!“ Bio je to B. V. sekretar Udruženja književnika Crne Gore.

Tužilica kao da to nije ni čula. Nastavi sa svojom tečnom, lirskom, melodijom koju raznosahu udari vjetra. Malo poznatih lica. Iz crnogorskoga političkog establišmenta - niko. Ništa ni od nekih očekivanja da će govoriti neko u ime boraca Narodnooslobodilačkog rata. Govorio je onaj za kojeg se znalo da će sigurno govoriti. I s kakvom će retorikom nastupiti! I to će, svakako, biti zabilježeno i objelodanjeno. Na sahrani je rečeno da ukop uz vjerski obred „nije bila Milovanova oporuka, već želja sina mu Alekse“. Tada, kao i kad Bećković spomenu srpski jezik, ču se djelimičan aplauz od onih najbližih odru.

Umoran od dugog stajanja, odoh ka periferiji groblja i śedoh na najniži stepenik, već odavno zapuštenog groba. Počelo je opijelo Milovanu Đilasu. Trajalo je onoliko koliko obredno traje. Isprekidan naletima vjetra slušao sam rekvijem za Milovana Đilasa. *Teče Aleluja,* teče *Gospodi pomiluj, Vo imja Oca i Sina i Svetoga duha... Hristos voskrese...* U vazduhu pojna muzika, miris kandila i tišina narušavana sve jačim vjetrom. Šuma još šumornija. Pomisao: popovi sahranjuju Milovana Đilasa. Opijelo Milovanu Đilasu. Kažu, nije njegova oporuka. Da li je to njegov Sin htio da uradi sve što je mogao za svoga Oca kao što je njegov Otac napisao svojim roditeljima da je, podižući im spomenik, to sve što je mogao da uradi za njih? No, što god da jeste - ljudski je. I vaseljenski je, ako je sve to u granicama toga. Sin je Ocu, možda, otvorio mogućnost spasenja duše kao što se ta mogućnost nudi svakom smrtniku. Sin je Ocu posinio biblijsku varijantu svijeta? Ne zbog toga što jeste ili nije bio ideološki ili neki drugi grešnik, već zbog upokojenja koje s upokojenjem traje već skoro dvije hiljade godina.

Upitah se: koliko li je samo puta Milovan Đilas - Đido u svom vijeku stajao mirno, ispršeno, uzavrelo, u prvim redovima slušajući sa ushićenjem zvuke *Internacionale.* I bio, vjerovatno, srećan što će jednoga dana *Ustajte prezreni na svijetu, vi sužnji*

koje mori glad...Bude se Istok i Zapad... biti odsječno, horski, otpjevani nad njegovim odrom. Uz velike počasne straže i trostruke plotune. Danas ništa od svega toga. Šetio sam se i pjesme „Partija se zatalasa oko Tita i Đilasa“. Kao i onih koje su, također, bile iz glave cijelog naroda: „’Sva se Crna Gora pita, kad će Đido mjesto Tita’... ’Crna Goro, majko mila, nijesi više što si bila. / Sad si moćna i velika narodna si republika’... ’Mi možemo i hoćemo, komunizam širićemo’...’Jes, tako je. Jes tako je, Tito, zlato moje’... ’Oj, Crvena ruska gardo, proletera sviju nado’“... Slušao sam to kao dječak; možda je i pjevušio... Na jednom malom groblju, u selu koje se nekad zvalo Crvena Moskva, sažima se, evo, cijela jedna epoha. Cio dvadeseti vijek. Sa svim njegovim obrtima i beznađem koje traje.

Šedeći još uvijek tamo đe sam šedio, čuo sam istovremeno sa opijelom i eho svih internacionala i svih aleluja ovoga svijeta. A otpjevano ih je na milione i milijarde. A i jedna i druga tekstura i melodija zarad spasenja čovjeka! Da i jedna i druga budu ljudski rod. Uspostavljanje božje i ljudske pravde. Evo se i danas dižu do neba te dvije melodije, tegleći svaka na svoju stranu. Ječe, ječe, prolamaju se nebesa. Da li se neđe mogu sjediniti u ovozemaljsku i onozemaljsku harmoniju u kojoj neće biti ničeg od Crvenih i Crnih Sotona. Đe je sada u svemu tome ovaj znameniti pokojnik? Da li i dalje prevodi novu verziju nekog svog *Izgubljenog raja?*

Šećam se da je prije nekoliko godina Milovan Đilas izjavio da ne želi da bude sahranjen u svom zavičaju. Plašio se da će mu tamo neko, od onih koji su prethodnih godina sve učestalije zborili da je ratni zločinac, preturiti kosti u grobu. Ni mrtav nije mogao biti miran. Mnogi su na njegovu sahranu došli samo da vide hoće li biti popova ili neće. Hoće li govoriti komunisti ili neće. Sahranjen je petog dana poslije smrti. Uoči sahrane saznao sam, od jednog bivšeg oficira Jugoslovenske

narodne armije, da je Đilas prvi i posljednji put bio u crkvi na vjenčanju njegovog sina. Trebalo je obnoviti neko staro kumstvo. Pošto Đilasov sin, Aleksa, nije mogao da prisustvuje tom vjenčanju, zamijenio ga je Otac. U maju 1992. godine na jednom političkom, partijskom, skupu, u mjestu M. vatreni govornik bio je i jedan rudar. On je rekao da, ako već ne možemo da preduzmemo mjere protiv spoljnih neprijatelja, možemo protiv unutrašnjih. Naveo je primjer Milovana Đilasa koga bi, kako je rekao, trebalo ubiti maljem, zbog onoga što radi ovih dana po Italiji. Milovan Đilas nije, naravno, bio u Italiji, ali jeste, prije neki dan, dao intervju jednoj italijanskoj novini rekavši da se bez intervencije Zapada situacija u Jugoslaviji ne može smiriti. Izjavio je, takođe, da je za sve što se dešava na Balkanu, glavni krivac, prije svega, nacionalizam u Srbiji... Vraćajući se sa sahrane Milovana Đilasa naslućivao sam kako će jednog dana jedna ulica u mjestu M. ipak, nositi njegovo ime; kako će se, ne samo u mjestu M. održavati književne večeri i simpozijumi posvećeni njemu; kako će mu se dolaziti na poklonjenje. Bježao sam od komentara ubogog puka! Pomislio sam s gorčinom: jesam li prije nekoliko trenutaka, zaista, prisustvovao sahrani čovjeka kojeg je poznao cio svijet, ili, sahrani uglednijeg podbišćkog penzionera! Onda me je ugledao veliki osmijeh Milovana Đilasa sa skoro svih njegovih slika. Jedini crnogorski pisac koji se smije... Besudna zemlja!

Prekjuče je bio Vaskrs.

Potarje od juče nije što je bilo. Sad je tu grob Milovana Đilasa. Neće proći mnogo vremena kada će ovo mjesto biti hodočašće. Ovđe će se održavati književne i druge manifestacije, ustanovljavati nagrade koje će nositi Đilasovo ime. O njemu i njegovom književnom djelu pisaće se studije, održavati simpozijumi, posvećivaće mu se pjesme. Do sada se, uglavnom, sve to svodilo na predgovore ili pogovore. Pisaće se i drame i

monodrame, romansirane i druge biografije. Otišao je Đido u legendu, ako to nije već bio i za života.

I na kraju, mislim da je Milovan Đilas bio i ostao veliki idealista. Kako dok je bio komunista, tako i kad je postao antikomunista. A najveći udar za sve što je htio i mislio bilo je jugoslovensko rasulo i krvoproliće koje je po drugi put u životu doživio... Vidim li to Đilasa kako i dalje prevodi *Izgubljeni raj!*

ENCIKLIKE PAPE IVANA XXIII U SVIJETLU DRUGOG VATIKANUMA

Vladan Lalović

John XXIII opened a new page in the history of Papacy. He initiated the renewal of the Roman Catholic Church and for that purpose he assembled the Second Council of Vatican in October, 11th 1961. His encyclical Mater et magistra, published on May, 15th 1961, contributed significantly to the gathering and functioning of the Council. He stated his International – Political Platform of Peace in his prominent encyclical Pacem in Terris , and that was the first time ever that a pope addressed to all people of good will.

Ostajući vjekovima vjerna vlastitoj misiji i punoći univerzalnog poslanja crkva je znalački koristila tekovine različitih kultura, značajno doprinoseći razvoju savremene civilizacije. Ona je prolazila kroz najveće krize kada nije jasno prepoznavala protivrječnosti i tenzije u društvu. Tada bi se samodovoljno zatvarala, sa izraženim manjkom senzibiliteta i nesnalaženja, pred različitim izazovima društvenih mijena. U blokovskoj podijeljenosti svijeta Rimokatolička crkva na čelu sa papom Pijom XII (1939-1958) zauzela je čvrst antikomunistički stav, svrstavši se uz zapadni politički blok. Na tom kursu se rovovski pozicionirala na jednoj strani, poput osamljene tvrđave, grčevito braneći

svoje interese i ono što je definisala kao ideju slobodne hrišćanske Evrope. Zbog toga je zapadala u sve dublju krizu; sa svojim juridičkim konceptom i statičnom strukturom sve je teže mogla pratiti brze društvene promjene. Sekularizam je potiskivao tradicionalne religiozne predstave, a praktični ateizam i vjerska indiferentnost su pratili proces ubrzane urbanizacije i emancipacije širokih narodnih masa. Politizacija crkve sa autoritarnim Pijom XII predstavljala je jedan od glavnih faktora koji su slabili njen uticaj u hrišćanskom svijetu. Takvo stanje je uzrokovalo sve veći raskorak između centra u Rimu i postojećih struja u širim crkvenim krugovima, koje su težile za reformom i unutrašnjom obnovom. Delikatnost trenutka u kojem se Rimokatolička crkva našla na prekretnici, efektno oslikava sljedeći iskaz poznatog francuskog dominikanskog teologa Iv Kongara: „Evanđelje se treba propovijedati svijetu u kojem je svaki drugi čovjek Kinez, od kojih su dvije trećine slabo ishranjene, jedna trećina živi pod komunističkim režimom a tek svaki drugi kršćanin je katolik“.[1]

[1] Vjekoslav Cvrlje, *Vatikanska diplomacija,* Školska knjiga, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1992, 51.

Iv Kongar jedan od najblistavijih predstavnika „théologie nouvelle“ („nove teologije“) izgubio je svoju katedru zbog osude kojom je službeni dokument „*Humani generis“* 1950. žigosao nove teološke perspektive. On je crkvu shvatao kao narod Božji suprostavljajući je konceptu hijerarhijske piramide, a njenom ekskluzivitetu je pretpostavio odvažni ekumenizam. Slično su prošli Anri de Lubak koji je u svojim radovima pokušavao dokazati oragansku povezanost božanske milosti i ljudske prirode, kao i Mari Dominik Senu sa svojom teologijom rada, koji je uz to zastupao djelovanje Duha Svetoga u oblikovanju toka istorije. Christian Feldmann, *Ivan XXIII, Njegova ljubav – njegov život,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2002, 94.

Proces reforme i unutrašnje obnove crkve mogao je započeti tek dolaskom Ivana XXIII (1958 – 1963) na papski tron u Rimu.[2] U javnosti se o njemu govorilo kao o „papi prijelaznog perioda“ (*papa di passaggio*), čiji je izbor predstavljao kompromisno rješenje između tradicionalista i reformski orijentisane struje u Vatikanu. Međutim, pokazalo se da je njegov relativno kratki, ali veoma značajni, pontifikat predstavljao važnu etapu u evoluciji Rimokatoličke crkve, jer je crkvene zahtjeve, koji su se javljali *ad intra,* jasno iskristalizovao i postavio kao prioritete neophodne za njenu sveukupnu obnovu. Njegov obnoviteljski zahvat, poznatiji pod nazivom *aggiornamento,* nije bio lišen

[2] Kardinal i patrijarh Venecije *Angelo Giuseppe Roncalli* izabran je za poglavara Rimokatoličke crkve 28. oktobra 1958. godine, nakon tri dana glasanja u jedanaestom krugu, na *conclave* koje se tradicionalno održavaju u Sikstinskoj kapeli u Rimu. Uzeo je duhovno ime Ivan, po redu dvadeset i treći rimski prvosveštenik koji je nosio to biblijsko ime. Naslijedio je autoritarnog i kontroverznog papu Pija XII oko čijeg pontifikata, a posebno držanja tokom II svjetskog rata, do današnjih dana ima sporenja među poslenicima istorijske nauke u svijetlu dosada objavljenih izvora. Za razliku od njegovog trijumfalističkog koncepta crkve, papa Ivan XXIII nije bio ni nalik prototipu papemonarha na kakve se već stoljećima gledalo u Rimu. Uprkos tome što u krugovima Rimske kurije nije uživao prevelik ugled, *Roncalli* se, istrajno i strpljivo uspinjao stepenicu po stepenicu do samog vrha rimske crkvene hijerarhije.Više od tri decenije je proveo u diplomatskoj službi u Sofiji, Istanbulu i Parizu. Kao diplomata bio je u prilici da dobro upozna praksu visoke politike; na Istoku je kroz mnoge kontakte upoznao tamošnju kulturu, jezik i običaje, živo se interesujući za slovensku kulturu i pravoslavnu duhovnost, koje su na njega ostavile snažan utisak i podstakle ekumensku ideju, dok su godine provedene u Parizu umnogome izgradile njegov pogled na budućnost čovječanstva, poštovanje ljudskih prava i mira u svijetu. Giulio Nicolini, *Papa Giovanni oggi,* Editrrice Velar, Bergamo 1981, 106-108.

velikog rizika, koji se jasno očitovao tokom petogodišnjeg pontifikata praćenog poteškoćama reformatorskog zaokreta.[3]

Istorija nikada do kraja ne može riješiti antagonizme između pojedinca i društva, kvaliteta i kvantiteta; ona tretira opšte i univerzalno, a zanemaruje individualno, ali, uprkos svemu, progres je uvijek počivao na vizionarima usamljenim i neshvaćenim u svom vremenu koje su nadilazili, i viđeli mnogo dalje od manifestne pojavnosti dostupne svima. I u slučaju pape Ivana XXIII prepoznajemo trag istine visprene Ničeove misli da se „sve velike stvari dešavaju uprkos"! Tako se uprkos svemu desio „ivanovski zaokret", Drugi vatikanski koncil i napuštanje modela „konstantinovske crkve-države".[4]

U bogatoj zaostavštini dobrog pape (*papa buono*), kako su ga još za života zvali zbog njegovog humanizma i duhovne širine, posebno mjesto zauzimaju njegove enciklike (okružnice). One

[3] *Aggiornamento*" (osavremenjivanje i prilagođavanje okoštalih crkvenih struktura potrebama modernog društva). Ivan XXIII ne proglašava progres novom dogmom, ali izuzetno dobro razumije zahtjeve svoje epohe i detektuje „znakove novog vremena". Za njega tradicija predstavlja veliko blago, jer ona čuva srž neprolazne istine crkvenog učenja, koje treba izložiti tendencijama savremenosti kako bi je što više oplemenilo.

[4] Istaknuti francuski teolog, dominikanac Mari Dominik Senu pod „konstatinovskim grijehom" podrazumijeva institucionalni i misaoni sistem Crkve – sile i političkog papstva u neskladu sa evanđeoskim poslanjem. Pod „konstantinovskim razdobljem ili erom" ne misli se na neki konkretni istorijski period već na ukorijenjeni misaoni i organizacioni splet struktura i ponašanja koji se pod uticajem Konstantinovih postupaka vjekovima razvijao. Sa papom Ivanom XXIII model pape „*sub specie potestatis"* ozbiljno je uzdrman jer je pitanje modela papstva vezano za pitanje modela crkve (koncilske ili konstantinovske). Papa Ivan XXIII je ojačao ulogu nacionalnih episkopata u kolegijalnom upravljanju crkvom što je logično slabilo centralnu vlast u Rimu. Vjekoslav Cvrlje, n. dj, 51.

su bile više pastoralnog nego dogmatskog karaktera. U svojoj prvoj enciklici *Ad Petri chatedram* (Petrova stolica) objavljenoj 29. juna 1959. papa Ivan XXIII se založio za univerzalne vrijednosti jedinstva, mira i pravde koje treba njegovati u duhu ljubavi i istine, đe je ostale hrišćane nazvao odijeljenom braćom a ne šizmaticima, kako se do tada uobičajeno govorilo o nekatolicima u kurijalnim krugovima. Pored ove, objavio je još dvije enciklike: socijalnu *Mater et Magistra* i čuvenu *Pacem in Terris* posvećenu miru na zemlji, koja mu je donijela veliki publicitet, kao prva enciklika u povijesti kojom se jedan papa obratio svim ljudima dobre volje.

Enciklika Mater et Magistra – – razrada i novi pristup socijalnom pitanju

Enciklika *Mater et Magistra* („Majka i učiteljica"- misli se na crkvu) koju je papa Ivan XXIII objavio 15. maja 1961. godine, tretira problematiku savremenog razvoja socijalnog pitanja. Ona je unijela značajne inovacije u socijalnu doktrinu katoličke crkve i pomogla stvaranju povoljnih uslova za sazivanje Drugog vatikanskog koncila. Objavljena je na sedamdesetogodišnjicu enciklike *Rerum novarum* Lava XIII i tridesetogodišnjicu enciklike *Quadragesimo anno* Pija XI, oslanjajući se na njihove osnovne teze. Enciklika *Mater et Magistra* nije se ograničila na njihovu razradu, već je dalje produbila i izložila svoj pogled o gorućim društvenim problemima kroz aktuelizaciju crkvene socijalne doktrine.

Radnu verziju, odnosno prvi nacrt ove enciklike pod istim naslovom, pripremili su savjetnici Pija XII, ali ju je papa Ivan XXIII odbacio kao previše apstraktnu, i zbog toga upotrebljivu samo u stručnim krugovima. Razlog zbog čega je papa odbacio O'Nil Bruning *(O'Nell Breuning)* nalazi u njegovom osnovnom polazištu, koje nije bilo u skladu sa „diplomatijom srca",

otvorenom prema problemima savremenog čovjeka postindustrijskog društva. Enciklika je prvobitno napisana na italijanskom jeziku, ali je službeno objavljena na latinskom sa malim izmjenama. Na izradi enciklike sarađivao je milanski nadbiskup, kardinal Montini, a kao autora teksta koji je odobren od strane pape Ivana, navode monsinjora P. Pavana.[5]

Svojom enciklikom papa Ivan XXIII je inaugurisao novi pristup socijalnom pitanju jedne moderne zbilje, koja se znatno razlikovala od razdoblja tzv. „konkordatske faze" vatikanske diplomatije u kome je nastala glasovita enciklika *Rerum Novarum* pape Lava XIII. Za razliku od svojih prethodnika Pija XI i Pija XII koji su se oslanjali na apstraktno gledište socijalne problematike njemačkih teoretičara, i njihovog polazišta od pojma prirodnog prava, kod Ivana XXIII biće dominantan sociološki i istorijski metod proučavanja društvene stvarnosti, prožete biblijsko-teološkom dimenzijom u radovima italijanskih i posebno francuskih autora Lebreta, Pavana i dr. Kroz novi pristup socijalnoj problematici Ivan XXIII je enciklikom *Mater et Magistra* zatupio oštricu naglašenog katoličkog konzervatizma o tadašnjim socijalnim pitanjima, i najavio početak crkvenog angažmana u promjeni društvene strukture. Socijalna doktrina izložena u enciklici nameće neophodnost ujednačavanja ekonomskog razvoja i društvenog napretka. Ona nas upozorava na veoma važno načelo o socijalnoj pravdi koje zahtijeva da ekonomski razvoj prati razvoj društva, na način da od državnog bogatstva imaju podjednaku korist svi slojevi društva, bez razlike. Razloge nastanka kriza u svijetu enciklika nalazi u neusklađenosti pojedinačnih i opštih interesa.

Enciklika se sastoji iz četiri dijela. Papa se u prvom dijelu osvrće na učenje enciklike *Rerum novarum* Lava XIII, za koju

[5] Vjekoslav Cvrlje, *Vatikan u suvremenom svijetu,* Školska knjiga, Zagreb 1980. 74.

tvrdi da je bez obzira na izvjesna protivljenja ostavila neizbrisiv trag i pobudila pažnju ondašnje javnosti; ona ipak prva daje cjelovit prikaz načela i jednosmislen program za budući postupak, zbog čega je s punim pravom treba smatrati nekom „sumom katoličkog nauka o ekonomskom i društvenom pitanju."[6] Priznajući Lavovu encikliku za temelje na kojima počiva ekonomski i socijalni život Ivan XXIII zaključuje, da se ona s razlogom sve do danas naziva „*Magna charta* novog ekonomsko-društvenog poretka."[7] U istom dijelu se izdvajaju bitne misli iz enciklike *Quadragesimo anno* pape Pija XI. One se ogledaju kroz tvrdnju da ekonomska sfera mora biti prožeta humanističkim vrijednostima; da pravda i ljubav a ne profit, neograničena konkurencija, državni prestiž ili bilo koji drugi oblik nadmoći predstavljaju najviši zakon društvenog života. Osnivanje javnih ili slobodnih institucija na državnom ili međunarodnom planu omogućilo bi uspostavljanje takvog pravnog poretka u kojem bi se mogli harmonično uskladiti lični i opšti interes. Dalje se odaje priznanje papi Piju XII koji je u svojoj radio poruci 1. juna 1941. godine, poručio čovječanstvu da obrati pažnju na pedesetogodišnjicu Lavove enciklike, koja zaslužuje da bude upisana zlatnim slovima u istoriji Rimokatoličke crkve.[8] Navodeći tvrdnju Pija XII, da je „neosporna kompetencija Crkve da sudi" da li su temelji društvenog uređenja u skladu sa božanskim zakonom i poretkom, papa Ivan XXIII u svojoj enciklici upozorava na

---

6 *(Mater et Magistra,* 15), 109. u: *Socijalni dokumenti crkve, Sto godina katoličkog socijalnog nauka ur,* Marijan Valković, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1991.

7 MM 26, 111.

8 Radio poruke su bile omiljeni način obraćanja Pija XII svojoj pastvi. Za razliku od drugih poglavara Rimokatoličke crkve ovaj konzervativni, ali vrlo obrazovani, papa nije objavio nijednu encikliku.

velike promjene koje su se desile u svijetu nakon dvadeset godina, od kada se njegov prijethodnik obratio *„urbi et orbi”*. Pojava brojnih međunarodnih organizacija, koje prelaze granice i nacionalne interese pojedinih državnih subjekata, bitno je uticala na područje međunarodnih odnosa. Razmotrivši učenja ranijih papa, Ivan XXIII u neophodnosti rješavanja socijalnog pitanja u skladu sa potrebama modernog društva, nalazi povod za objavljivanje svoje enciklike, u kojoj će precizno izložiti crkveni pogled o važnim savremenim društvenim pitanjima.[9]

U drugom dijelu enciklike razvija socijalnu doktrinu Lavove *Rerum novarum*. Od državnog vođstva se traži da brine o opštem dobru zajednice, ali na način, da podupire i pospješuje slobodu privatne inicijative, a da osnovna ljudska prava budu sačuvana. Iz istorijskog razvoja pravilno se može uočiti da „kad nema privatne inicijative tada u državi vlada tiransko gospodstvo”.[10] S druge strane, ako u privredi izostane državna saradnja postoji objektivna opasnost od nepopravljivog nereda sa svim njegovim posljedicama po društvo; đe jaki obično iskoriste nemoć i bijedu slabih za sopstveni dobitak. Dalje se upozorava, kako se ekonomsko blagostanje nekog naroda ne može mjeriti količinom proizvedenih materijalnih dobara, već pravednošću njihove raspodjele. Korist od povećanog državnog bogatstva trebaju da ośete svi slojevi društva, čemu je „po svojoj prirodi upravljena sva državna ekonomija.”[11]

Prilikom određivanja odnosa plate i prihoda uvijek treba imati u vidu opšte državno dobro, kao i dobro sveukupne ljudske zajednice. Zahtjev opšteg dobra nalaže da treba izbjegavati nepošteno nadmetanje u gomilanju materijalnih dobara među narodima i državama. U enciklici se izražava posebno poštovanje

[9] MM (49, 50) 116.

[10] MM 57, 118.

[11] MM 74, 122.

prema Međunarodnoj organizaciji rada, koja se zalaže za uspostavljanje ekonomskog i socijalnog poretka u duhu pravednosti širom svijeta; poretka u kome se poštuju i priznaju zakonita radnička prava. Enciklika visoko cijeni rad kao neposredno izražavanje ličnosti, smatrajući da je čovjeku prirođeno pravo da pośeduje materijalna, pa i proizvodna dobra.[12] Pravo na privatno vlasništvo pripada pojedincu, što predstavlja bitnu crtu izražavanja ljudske slobode, jer društvo ne postoji prije pojedinca, pa zato ono treba biti usmjereno prema individui kao svom osnovnom cilju. Društvena uloga crpi snagu iz samog prava na vlasništvo.[13]

U sferi duhovnosti, individualno djelovanje ili angažman manjih građanskih grupa mnogo je plodnije i efikasnije u razvijanju duhovnih vrijednosti od npr. djelovanja sa državnog nivoa.

U trećem dijelu enciklike posvećuje se pažnja sljedećim oblicima socijalnog pitanja: odnosima između pojedinih privrednih grana, nesrazmjernosti u razvoju pojedinih regiona unutar država i odnosima unutar cijele ljudske zajednice. Ovđe se preporučuje zemljama u razvoju, da primijene iskustva modernih i razvijenih zemalja koje su dostigle visoki životni standard. Takođe se naglašava da treba poštovati i čuvati karakteristične osobine pojedinih zemalja, koje izviru iz njihovih tradicija, što korespondira sa univerzalnim vrijednostima. Zbog toga se sugerira razvijenim državama i narodima da prilikom pomoći zemljama u razvoju poštuju njihovu tradiciju i posebnost, pružajući im pomoć bez nametanja svog kulturnog modela kao obaveznog obrasca za njihov način života. Jedino se tako može sačuvati raskošno bogatstvo kulturnih različitosti savremenog svijeta.[14]

---

[12] MM 108, 128.

[13] MM 120, 131.

[14] MM 170, 143.

Sve jasnije se ističe potreba – kako se naglašava u četvrtom dijelu enciklike – za obnovom zajedničkog života u istini, pravdi i ljubavi. Odnose među pojedincima, kao i među narodima i državama, treba humanije urediti i uravnotežiti. Papa u tome vidi veliku ulogu crkve, jer njenu socijalnu doktrinu smatra trajno aktuelnom. Glavno načelo ove doktrine je čovjek, koji predstavlja temelj i krajnji cilj svih društvenih ustanova. Socijalna doktrina crkve je neraskidiva od njenog učenja o životu koji se mora smatrati svetim, što od početka zahtijeva kreativni božji zahvat. Načela socijalne doktrine treba etapno sprovoditi kroz tri nivoa ili faze, koje se obično označavaju kao: viđenje (pravog stanja stvari), prosuđivanje (kroz pažljivo vrednovanje kojim se upoređuje ovo stanje sa pomenutim načelima) i djelovanje (u skladu sa prilikama mjesta i vremena primjene). Ljudi odgojeni u hrišćanskom duhu treba da postupaju u skladu sa njim na svim poljima djelovanja, pa i na društveno-ekonomskom planu koji treba da bude usklađen sa socijalnom doktrinom crkve. Pri tome je uvijek potrebno priznavati i poštovati univerzalne vrijednosti, te nikako ne treba dopustiti da svijest o njihovoj važnosti oslabi u ostvarivanju ciljeva na putu za postavljenom svrhom. Na kraju svog izlaganja, hrišćansku socijalnu doktrinu papa upoređuje sa „evanđeoskim kvascem", koji duboko prožima građansko društvo do uspostavljanja pravog društvenog reda i pune harmonije u kojoj bi svi narodi, napokon, uživali blagostanje, sreću i mir.[15]

Progresivni pogledi i stavovi koje je Ivan XXIII izložio u ovoj dominantno pastoralnoj enciklici doći će do punog izražaja na Drugom vatikanskom koncilu, koji predstavlja poseban događaj i trajnu vrijednost njegovog pontifikata.

[15] MM 263, 161.

Ivanov govor na otvaranju Drugog vatikanskog koncila

Nepuna tri mjeseca nakon intronizacije papa Ivan XXIII je, 25. januara 1959. u kapitularnoj dvorani benediktinske opatije Svetog Pavla izvan zidina *(San Paolo fuori (le) Mura),* objavio kurijalnim kardinalima svoju odluku o sazivanju ekumenskog koncila (sabora) za rimokatolički episkopat. Okupljeni kardinali su njegovu odluku primili s nevjericom.[16] Jednima je predstavljala pravo iznenađenje, dok je kod drugih izazvala ošećaj protivljenja. Ovakav papin čin bio je bez presedana u istoriji Rimokatoličke crkve tim prije, što je Ivan XXIII bio izabran kao prijelazno rješenje da za nekoliko godina njegovog pontifikata, kako se mislilo u krugovima Rimske kurije, stvari ostanu iste i da se u crkvi ništa ne pokrene ili promijeni.[17] Svjestan otpora u redovima kurijalnih kardinala želio je da, upravo pred njima i cjelokupnom katoličkom javnošću, manifestuje raspoloženje episkopa, sveštenstva i laika, kako bi se javno izrazilo njihovo mišljenje o stanju i položaju crkve u savremenom svijetu. On će kasnije te ideje dovesti do značajnog nivoa razvitka. U radio poruci 11. septembra 1962. godine papa je elaborirao koncepciju za rad koncila, u kojoj su bili posebno akcentovani pitanje mira u svijetu i problemi nerazvijenih zemalja.[18]

---

[16] U opatiji Svetog Pavla bilo prisutno je dvanaest kardinala: Ežen Tiseran (dekan kardinalskog kora), državni sekretar Tardini, Kanali, Tedestini, Konfalonijeri, tadašnji prefekt *Propagande Fidei* Jermen Petar Grgur Agagianian, Pizardo, Ćiraći, Amleto Ćikonjani, Alojzi Masela, Gaetano Ćikonjani i kardinal Roberti. Giancarlo Zizola, *Utopija Ivana XXIII,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1977. 253.

[17] Ibid, 252-254.

[18] Ibid, 267.

Papa je svoju namjeru ozvaničio 11. oktobra 1962. sazivanjem Drugog vatikanskog koncila, kojim je zacrtan važan program sveobuhvatne obnove Rimokatoličke crkve. Prvo koncilsko zasijedanje trajalo je do 8. decembra i.g. pod njegovim predsjedavanjem, ali ga je smrt spriječila da isprati sljedeće tri etape do njegovog zatvaranja 8. decembra 1965. godine. U svom inauguralnom govoru[19] na otvaranju koncila papa je naglasio da Drugi vatikanum posmatra u širokom istorijskom okviru od dvadeset vjekova hrišćanske ere. Ivanov govor - prema mišljenju Zizole, izvanrednog poznavaoca vatikanskih prilika toga vremena – dao je obilježje tim danima, a može se reći i jednom čitavom razdoblju hrišćanske slobode: „To je bio svečani, odlučan i stvaralački trenutak u kojem je iznio sve izvorne misli zbog kojih je sabor bio zamišljen i sazvan. Tim je govorom papa iznio sav domašaj uloge i pitanja Crkve u svijetu. Konačno, time je otvoren put 'trajnoj obnovi' Crkve za ponovno propovijedanje hrišćanske poruke ljubavi. Sažeto rečeno, to je bio čin vjere, potvrda povjerenja u čovjeka, čin kulture."[20]

Papa Ivan je u svom govoru iznio sasvim nova stajališta o položaju i ulozi crkve u savremenom svijetu. Iz njegovog izlaganja dalo se naslutiti da će Drugi vatikanum biti prijelomni događaj, koji će Rimokatoličkoj crkvi omogućiti otvaranje prema svijetu i zahtjevima savremenog doba. Papa je pokazao želju za djelovanjem na polju ekumenizma i spremnost za vođenje konstruktivnog dijaloga sa drugomislećima po raznim pitanjima. Iznio je nekoliko veoma značajnih stavova koji su podrazumijevali sveobuhvatnu obnovu Rimokatoličke crkve *in capite et in membris* (od vrha do dna / od glave do udova) i raskid s

[19] *Gaudet Mater Ecclesia* (Veseli se danas majka Crkva), ovim riječima je počeo njegov tridesetsedmominutni govor koji se danas u svim relevantnim studijama citira poput enciklika. Op. Christian Feldmann, n. dj, 144-147.

[20] Giancarlo Zizola, n. dj, 272.

opterećenjima iz prošlosti. Jedan od njegovih najvažnijih stavova podrazumijevao je potrebu reafirmacije vjerske istine u obliku izvorne hrišćanske poruke, ali na način primjeren ljudima modernog doba. Ovo nam otkriva njegov antropološki optimizam i čvrstu vjeru u misiju crkve, koja još nije obavila svoj istorijski zadatak u hodu ka bezvremenosti. Nije se mirio sa sve glasnijim mišljenjem o crkvi koja predstavlja opterećujući relikt prošlosti i balast koji treba definitivno odbaciti, da bi se nesmetano išlo ukorak s vremenom. Naprotiv, papa nudi izlaz zahtjevom za svojevrsnom reevangelizacijom koja je prijeko potrebna modernom čovjeku i društvu. Doktrinarno besprijekoran Ivan XXIII zahtjeva da se pored čuvanja dragocjenog blaga čiste i cjelovite nauke grabi dalje; da se bez straha crkva uhvati u koštac sa modernim izazovima, kako bi pomogla zbunjenom i sumnjama ophrvanom čovjeku savremenog doba. Crkveni nauk, prema njegovom mišljenju, nije muzej starina koji ne treba dirati, već ga je potrebno nanovo ažurirati. Osim toga što bogato duhovno nasljeđe treba brižljivo čuvati, isto tako se treba posvetiti djelu koje traži savremena epoha. Kroz konsultacije na saborskim zasijedanjima pokušavao se izgraditi model kojim će se uspješno uskladiti crkvena doktrina sa zahtjevima savremenog doba. Papino razlikovanje suštine drevnog učenja *(depositi fidei)* i izraza kojim se to učenje prenosi generacijama, predstavlja ključnu tačku (*punctum saliens*) Drugog vatikanskog koncila.[21]

Sljedeća papina tvrdnja odnosi se na neugasivu hrišćansku nadu i vjeru u čovjeka; oslobođena paničnog pesimizma i bojazni konzervativnih duhova koji u savremenim prilikama vide samo opsjenu i propast. Papa ih poziva da pokažu više senzibiliteta za razborito čitanje stvarnosti. Prepoznavajući „znakove vremena" papa Ivan XXIII proročanski predskazuje da u modernom poretku stvari „dobro Proviđenje" nas vodi

[21] Vjekoslav Cvrlje, *Vatikanska diplomacija...,* 50.

novim međuljudskim odnosima, koji zalaganjem ljudi vode ispunjenju njenih ciljeva iznad svih očekivanja. „Sve, pa i ljudsko protivljenje može poslužiti većem dobru crkve."[22]

Novi međuljudski odnosi zahtijevaju i novi oblik međunarodnih odnosa kao i modernu diplomatiju, o kojoj se više ne može govoriti u klasičnom smislu riječi. Crkva treba da otvori dušu problemima savremenog čovjeka; da svojim prebogatim iskustvom i duhovnim nasljeđem pomogne društvu u savladavanju modernih izazova a ne da pribjegava osudama - što je bilo nerijetko u prošlosti. Papa je pozivom na jedinstvo hrišćana za jedinstvo ljudskog roda najavio početak ekumenskih gibanja unutar Rimokatoličke crkve. Njegova ekumenska vizija širom je otvorila vrata za saradnju sa ostalim hrišćanskim crkvama i zajednicama, kao i za dijalog sa pripadnicima nehrišćanskih religija.[23]

Hrišćansko milosrđe i ljubav najefikasnije su oružje protiv svakog šemena razdora. Ništa više ne doprinosi pravednom miru i bratskom jedinstvu među ljudima i narodima u svijetu kao poruke ljubavi i nade, koje crkva treba da širi posredstvom svojih sinova svuda i u izobilju. Kroz svoj iskaz Ivan XXIII je suptilno dotakao političku sferu djelovanja što predstavlja jezgrovitu formulaciju načela miroljubive koegzistencije.[24]

Papa opominje da ravnodušnost prema socijalnim razlikama predstavlja nehrišćansko i nehumano ponašanje; crkva od toga ne smije da okreće glavu ili da zanemaruje tako važnu socijalnu dimenziju, jer se radi o milionima obespravljenih i gladnih u svijetu. Crkva je ta koja mora nesebično pomagati društvo, kako bi život ljudi postao bolji i čovječniji. Navedeni stavovi iz uvodnog govora pape Ivana XXIII predstavljaju ključne momente i

---

[22] Giancarlo Zizola, n. dj., 273.

[23] Ibid, 274.

[24] Vjekoslav Cvrlje, *Vatikan u suvremenom svijetu...,* 76.

poruke, koje su oci Drugog vatikanskog koncila razmatrali na saborskim sesijama, kao dobru osnovu za sveobuhvatnu obnovu crkve.[25]

Naveče istoga dana, papa je sa prozora svoje radne sobe okupljenom mnoštvu na trgu Svetog Petra uputio riječi silne evanđeoske ljubavi i snage: „Trudimo se oko onoga što ujedinjuje, a pustimo po strani ako ima nešto da nas dijeli".[26]

Za pontifikata pape Ivana XXIII međunarodno-politička situacija, u uslovima blokovske podijeljenosti i prijetnje nuklearnim ratom, je bila vema napeta i eksplozivna. Blokovski

---

[25] Na koncilu je bilo prisutno 2540 biskupa Rimokatoličke crkve iz cijelog svijeta, koji su se pomalo nostalgično prozvali po uzoru na svete oce, nekadašnjih ekumenskih sabora, opšte hrišćanske Crkve prvog milenijuma. Prema kazivanju Feldmana na dan otvaranja koncila 11. oktobra 1962. Petrovim trgom je cijelih sat i trideset minuta prolazila povorka biskupa na čijim se „glavama svake boje kože" bijelila šuma mitri, a „među njima gdjegdje svjetlucale zlatne krune istočnih patrijarha". Prvi put se u istoriji na jednom mjestu skupila „sveopća Crkva u Rimu: Afrikanci, Azijci i Latini-Amerikanci iz mladih crkava Trećeg svijeta, a ne samo biskupi misionari uvezeni iz stare Europe". S njima su, kako Feldman slikovito kaže „u koncilsku dvoranu došli i problemi današnjeg svijeta, strahovi i čežnje suvremenih ljudi, teškoće koje imaju sa ‚starom damom Crkvom', i lagana nada da će čuti riječ koja bi mogla promijeniti svijet". Christian Feldmann, n. dj, 143.

[26] Ibid. 146 – 147. Te večeri je oko pola miliona vjernika i turista iz cijelog svijeta oduševljeno klicalo svom dobrom papi. Sto hiljada upaljenih baklji stvorilo je utisak nestvarne nebeske svjetlosti koja je davala poseban pečat tom veličanstvenom prizoru. Snažni Ivanov glas je hrabrio prisutne: „*Cari figlioli, cari figlioli, sento le vostre voci*! (Draga đeco, draga đeco čujem vaše glasove) - moj glas samo je jedan ali obuhvata glasove cijeloga svijeta... moja ličnost nije važna... obraćam vam se kao brat koji je voljom božjom postao ocem." Nekoliko dana kasnije, na audijenciji okupljenim delegacijama raznih država, izraziće svoju nadu i očekivanja od koncila, kao i nadu naroda kroz opšti vapaj za mirom.

podijeljeni svijet se kretao na ivici sukoba sa nesagledivim posljedicama po cjelokupno čovječanstvo. Tek što je u Rimu papa Ivan XXIII sazvao Drugi vatikanski koncil izbila je kubanska raketna kriza koja je ozbiljno prijetila da dvije supersile, SAD i SSSR gurne u pakao nuklearne katastrofe. Nikada od II svjetskog rata svijet nije bio bliži sukobu kao tih kritičnih dana druge polovine oktobra 1962. godine. OUN koja je postojala tek trinaest godina, kao i druge međunarodne organizacije, našla se pred krupnim izazovom, jer nije bilo vremena za duže pregovore kroz njene forume, izražavajući očiglednu nemoć da spriječi mogući sukob. Postojala je mogućnost da se alternativnim diplomatskim kanalima pokuša preduprijediti sukob u Karipskom moru. Posredovanje pape Ivana XXIII u pevazilaženju kubanske krize predstavljalo je temeljno iskustvo njegovog pontifikata. Njen uspješan rasplet još jače je učvrstio papino uvjerenje da se mir može postići kroz dijalog i iskrenu saradnju među onim ljudima koji i dalje ostaju ideološki i politički veoma udaljeni. Ova papina mirovna inicijativa snažno je poduprla politiku odmrzavanja prema režimima u istočnoj Evropi, i ujedno bila prekretnica u politici Vatikana na širem planu. Iskustvo iz kubanske krize snažno je uticalo i usmjeravalo preostalih 220 dana Ivanovog pontifikata, koji je vatikansku diplomatiju učinio efikasnijom i aktivnijom u svijetu brzih promjena i novih izazova. Nakon njenog okončanja papa je odlučio da u svojoj enciklici, koju će nasloviti *Pacem in Terris* (Mir na zemlji), razradi sve aspekte na koje je ta kriza upućivala, i napravi sintezu hrišćanskog pogleda na mir u duhu novog humanizma savremene epohe.

Enciklika Pacem in Terris - - međunarodna platforma mira

Papa Ivan XXIII je 9. aprila 1963. godine pred televizijskim kamerama potpisao encikliku *Pacem in Terris*. Ovom enciklikom se obratio svim ljudima dobre volje a ne samo katoličkim vjernicima, kako su do tada obično činili poglavari Petrova trona; vjerujućim i ateistima, jer svi podliježu i priznaju prirodno-moralni zakon koji je zajednički životni uslov svih ljudi.[27]

U svojoj enciklici, koju je i zvanično objavio 11. aprila 1963., papa obrađuje najvažnija pitanja iz oblasti međunarodnih odnosa, koja izražavaju stajališta Svete Stolice o ratu i miru. Ovo encikličko pismo sastoji se iz pet djelova.

U prvom dijelu se govori o poretku među ljudima, njihovim pravima i dužnostima, koja proističu iz prirodnog zakona i vezuju se u istom čovjeku. Kao najvažnija navode se: pravo na opstanak i dostojan život, prava s obzirom na moralne i kulturne vrijednosti, pravo na poštovanje Boga prema zahtjevima ispravne savjesti, pravo na slobodan izbor zvanja, potom ekonomska prava, pravo govora i udruživanja, pravo na selidbu i politička prava. Ova prava vezuju isto toliko dužnosti kao što je npr. pravo na život vezano s dužnošću njegovog očuvanja, pravo na dostojan život s dužnošću poštenog života itd.[28]

U drugom dijelu enciklike su obrađeni odnosi između građana i javne vlasti unutar pojedinih država. Tamo stoji da ljudsko društvo ne može biti dobro uređeno ako se za njegovo uspješno funkcionisanje i opšti napredak ne brine zakonito izabrana vlast.

---

[27] Jordan Kuničić, *Idejni sadržaj enciklike „Mir na zemlji",* Bogoslovska smotra, god. XXXIII. Zagreb 1963, 8.

[28] „Pacem in Terris" (Prvi dio): *Socijalni dokumenti Crkve, Sto godina katoličkoga socijalnog nauka,* Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991, 165-173.

Pritom se podvlači da je riječ o vlasti božanskog porijekla citirajući Sv. Pavla da: „Nema vlasti osim od Boga", jačajući argumentaciju, dodatnim tumačenjem apostolovih riječi, od strane Jovana Zlatoustog. Ona vlast, koja počiva na prijetnji i strahu pred kaznama ili na obećanju nagrada, ne može nikako sa uspjehom ostvariti opšte dobro. Ona može u savjesti obavezati ljude jedino ako je u skladu s božjom, i u njoj učestvuje. Nosioci državne vlasti treba da donose takve odluke koje nijesu samo formalno najbolje, nego i one koje su usmjerene na ostvarivanje najvišeg dobra države i društva. Opšte dobro se odnosi kako na materijalne tako i na duhovne potrebe čovjeka, jer samo pogodni uslovi omogućavaju nesmetani razvoj i usavršavanje ličnosti. Kao jedan od najvažnijih zadataka javne vlasti u enciklici se navodi poštovanje individualnih prava čovjeka, što savremeno društvo smatra opštim dobrom. Vršenje državne uprave treba da bude usmjereno u pravcu priznavanja, poštovanja i promovisanja navedenih prava, ali, isto tako da omogući ljudima da bez teškoća ispunjavaju svoje obaveze. Vlast koja ne poštuju ili gazi ljudska prava i slobode ne samo da ne ispunjava svoje obaveze i dužnosti, nego njezine naredbe više nemaju nikakav pravni legitimitet i postaju neobavezujuće. Izražavajući navedene stavove o pravima čovjeka, papa Ivan XXIII pravi značajan korak na doktrinarnom približavanju crkve zahtjevima savremenog doba.[29]

U trećem dijelu enciklike papa obrađuje problematiku međunarodnih odnosa. On smatra da među državama i narodima odnose treba uskladiti s istinom, pravdom, zdušnom solidarnošću i slobodom.[30] Isti prirodni zakon koji upravlja životima pojedinaca treba da reguliše odnose među državama i narodima. Državna vlast mora da teži opštem dobru, jer joj je to primarni cilj, a među najvažnije principe toga dobra spadaju moralni zakon i red, kao i njihovo pravo na nepovredivost. Ivan XXIII

[29] PiT 61, 176.

[30] PiT 80, 180.

poručuje da se međudržavne veze moraju zasnivati na istini i uzajamnom povjerenju: „Istina, pak, traži da se u ovom isključi svaki trag rasizma. S toga neka se svetim i čvrstim smatra da su sve državne zajednice po prirodnom dostojanstvu jedna drugoj ravne".[31] Razvijene države u naučnom, kulturnom i ekonomskom smislu, dužne su da pomažu zemljama u razvoju ili nerazvijenim područjima, ali nikako im ne smiju nametati svoju volju, niti na bilo koji način da ih sebi podređuju. Ljudi po prirodi ne mogu da dominiraju jedni nad drugima, jer ih sve odlikuje jednako prirodno dostojanstvo. Iz toga slijedi „da se ni državne zajednice gledamo li na dostojanstvo koje imaju od prirode, između sebe ništa ne razlikuju".[32] Papa dalje naglašava da se međunarodni odnosi trebaju usklađivati s pravednošću, a to podrazumijeva da se priznaju uzajamna prava i ispunjavaju obaveze među državama. Budući da države imaju pravo na svoj napredak i razvoj, kao i na akumulaciju sredstava potrebnih za sveopšti uspon, one su isto tako vezane dužnošću da efikasno štite ova prava i da izbjegavaju sve one radnje koje bi mogle, na direktan ili indirektan način, da nanesu štetu ovakvom poretku. Kao što ni pojedinci ne smiju ići za svojom korišću na račun drugog i po cijenu tuđe štete, tako ni veće države nemaju pravo tlačenjem ili nanošenjem nepravde drugima, po pravilu slabijim i manjim državama i zajednicama, ostvarivati sopstvenu korist i jačati svoj uticaj i moć u međunarodnim odnosima. Papa se na ovom mjestu poziva na poznatu Avgustinovu misao: „Ako se ukloni pravda, pa šta su carstva nego li velika razbojništva".[33]

---

[31] PiT 86, 181.

[32] PiT 89, 182.

[33] PiT 92, 182. Aurelije Avgustin (Tagasta 354 – Hipon 430), poznati srednjovjekovni hrišćanski filozof i teolog čije je učenje bilo pod uticajem Platonovih ideja i neoplatonizma. On je zastupao progresivni tok istorije a problem

Razmirice i sukobi interesa među državama i narodima ne smiju se rješavati oružanim putem već kroz dijalog i objašnjavanje obostranih razloga i stavova, argumentovano u skladu sa istinom i pravdom, prema kojoj treba upravljati suprotna mišljenja i interese. Razmatrajući prava nacionalnih manjina i nacionalnih grupa Ivan XXIII konstatuje činjenicu, da je od XIX vijeka na ovamo narasla želja ljudi iste narodnosti da žive u jednoj državi – samostalnom i međunarodno priznatom subjektu. Međutim, kako to u praksi ne biva često, i kada se djelovi jednog naroda nađu unutar državnih granica drugog, javljaju se problemi, nesuglasice i mnoga mučna pitanja. Pravda zahtijeva da državna

---

filozofije istorije postavlja u djelu *O Božjoj državi* đe razmatra smisao istorijskih zbivanja. Boga vidi kao uzrok i svrhu svih stvari, kao predobrog i svemogućeg, a prisutno zlo definiše kao nedostatak dobra. Avgustin smatra da se samo putem vjere može spoznati istina. Tragajući za spoznanjem nespoznatog Boga i duše izlaz iz sumnje nalazi u maksimi: *Credo ut intelligam* (Sumnjam, dakle jesam) koja mu pruža nadu i samoizvjesnost. Svoju eshatologiju izražava kroz konačnu pobjedu nebeske države kroz koju će biti dostignut cilj istorije u čijem će ostvarenju Hristova crkva imati vodeću ulogu. Njegovo shvatanje istorijskog procesa i društva nadilazi stoičko i metafizičklo hrišćansko poimanje svijeta koje se baziralo na socijalnoj statici a odbacivalo istoriju kao takvu. Zastupnik je voluntarizma, đe se volja pojavljuje kao bitna moć slobodna i nezavisna od racija, kao i teocentrističkog mišljenja prema kome je Bog odlukom sopstvene volje stvorio svijet. Ovog uticajnog hrišćanskog mislioca, koji je u početku bio učitelj retorike i gramatike, a kasnije pod uticajem manihejstva zastupao neprestanu borbu dobra i zla, da bi na kraju prihvatio hrišćanstvo i bio njegov gorljivi zastupnik, sveštenik i episkop grada Hipona, i zapadna i istočna crkva slavi kao sveca. Njegova najznačajnija djela su: *Civitas dei* (Država božija), *De beata vita* (O blaženom životu), *Contra Academicos* (Protiv akademika), *De ordine* (O poretku) i dr. (prema: Uwe Birnstein, „Isusov pokret postaje državnom Crkvom“, „Stara crkva do 499.“ u: Kronika kršćanstva, Mozaik knjiga, Zagreb 1998. 64 – 65.)

uprava vodi računa o pripadnicima manjinskog naroda: njihovoj kulturi, duhovnosti, tradiciji, jeziku i ekonomskom razvitku. Papa upozorava da se teško protivi dužnostima pravde sve što se preduzima protiv nacionalnih manjina i na njihovu štetu. Naravno, dešava se da su ove manjine, zbog stvarnog položaja u kojem se nalaze, ili zbog negativnih iskustava iz prošlosti, nerijetko sklone da iznose svoj značaj i interese zanemarujući one vrijednosti i dobra koja su svojstvena svim ljudima. U tom slučaju ispada da bi opšte dobro trebalo biti podređeno samo njihovim partikularnim interesima i ciljevima, što ne pridonosi harmoniji i stabilnosti takvog društva. No, u skladu je sa razumom da pripadnici manjina priznaju pogodnosti koje su za njih nastale iz tih posebnih prilika i da, miješanjem i suživotom sa građanima koji pripadaju drugoj kulturi, usavršavaju svoju vlastitu i doprinose sveobuhvatnom razvoju sredine u kojoj žive. Nacionalne manjine ne smiju predstavljati prepreku razvitku države, čiji su ravnopravni građani, sijući razdore što uzrokuju nebrojene štete, već one treba da budu koristan dio društva i most saradnje sa susjedima ili državama đe je njihov matični narod većinski. Budući da se odnosi među državama i narodima trebaju zasnivati prema zahtjevima istine i pravde, svaka državna vlast dužna je da štiti opštenarodno dobro, koje se ne može odvojiti od dobra cijele međunarodne zajednice. Pravo je i dužnost država, upozorava papa, da žive u međusobnoj slozi i zajedništvu, što se postiže svestranom i višestrukom saradnjom na političkom, privrednom, kulturnom i svakom drugom planu, kako bi služilo dobru cjelokupne ljudske zajednice. Saradnja među narodima podstiče veću razmjenu dobara i kapitala, s tim koliko je moguće da „kapital traži rad, a ne rad kapital".[34]

[34] PiT 102, 184.

U enciklici se dalje razmatra pitanje političkih raseljenika i njihovih neotuđivih prava; izbjeglice ih nijesu mogle izgubiti zato što su morali napustiti svoje domove i ostati bez svog državljanstva. Bez obzira na sve nevolje koje su doživjeli, njih krasi dostojanstvo slobodne ličnosti, te im treba priznati i poštovati sva ljudska prava. Poučen iskustvom iz kubanske raketne krize, čijem je mirnom razrješenju dao nemjerljiv doprinos, Ivan XXIII je posvetio posebnu pažnju pitanju razoružanja u svijetu. On sa žaljenjem konstatuje činjenicu da u ekonomski najrazvijenijim i vojno najmoćnijim državama svijeta ne žale ulagati najveći dio duhovnih i materijalnih dobara u proizvodnju strahovitih ratnih oružja, zbog čega građani tih država moraju snositi nemale terete, dok nerazvijene države i siromašni narodi ostaju bez neophodne pomoći za svoj društveno-ekonomski razvoj.[35] Trka u naoružanju se opravdava tvrdnjom da se mir u svijetu može sačuvati jedino kroz ravnotežu vojne moći glavnih takmaca hladnoratovske međunarodne scene. To znači, ako jedna država proizvede razornije atomsko oružje, to drugima predstavlja povod i opravdanje da i one nastoje doći do oružja slične razorne moći, što im obezbjeđuje veću sigurnost. Takva psihoza proizvodi neprekidni strah i strijepnju diljem svijeta, a prisustvo razornog oružja ne samo da može dovesti do eskalacije sukoba sa nesagledivim posljedicama, nego nastavi li se sa riskantnim atomskim eksperimentima u ratne svrhe, postoji opravdana bojazan da se dovedu u opasnost razni oblici života na zemlji. U klimi hladnoratovske zategnutosti papa apeluje na vodeće sile suprostavljenih blokova, kao i na one što ih slijede, da preduzmu sve što je u njihovoj moći da se prevaziđe takvo stanje podjele, jer pravda, razum i svijest ljudskog dostojanstva uporno traže da se prekine trka u naoružanju. Papa zahtijeva da

[35] PiT 109, 185 - 186.

se ratna sredstva što ih posjeduju države obostrano i istovremeno smanjuju; da se atomsko oružje zabrani; da se napokon svi nagode o odgovarajućem razoružanju, koristeći uzajamnu garanciju.[36] Kao glavne preduslove za prestanak trke u naoružanju on vidi, uzajamno povjerenje i svijest koja mora da dopre do same duše, ne bi li se oružje potpuno uklonilo, i čovjek oslobodio strahova i tjeskoba ratne neminovnosti. A to iziskuje da se umjesto hladnoratovskog načela ravnoteže u naoružanju na kojem počiva svjetski mir, postavi sasvim drugo - koje se bazira na istini, pravdi, ljubavi i solidarnosti. Ivan XXIII zbog toga kaže da će se moliti i zaklinjati državnike da ulože maksimum napora u očuvanje mira, slobode i ljudskog dostojanstva da međusobne odnose urede prema humanoj ravnoteži, koja počiva na uzajamnom povjerenju, iskrenim sporazumima i strogim ispunjenjem obaveza u međunarodnim odnosima. On posebno obraća pažnju na potrebe zemalja u razvoju, ponavljajući svoj stav koji je izložio u enciklici *Mater et Magistra*: da su ekonomski razvijene i bogate zemlje dužne da pomognu nerazvijenim ili manje razvijenim zemljama, kod kojih je ekonomski razvoj tek započeo a da, pri tom, poštuju njihovo dostojanstvo, suverenitet i društveno uređenje. Razvijene države su, kaže papa, dužne da to čine bez ikakvog nastojanja u pravcu dominacije i gospodarenja nad slabijima. Na kraju trećeg dijela enciklike papa izražava nadu da će narodi učiniti sve na uspostavljanju boljih međusobnih odnosa, zasnovanih na razumijevanju, a ne na ravnoteži straha. On priželjkuje da će ljudi otkriti istinske prirodne veze, što ih kao braću uzajamno združuju.[37]

U četvrtom dijelu enciklike se konstatuje da je naučni i tehnički razvoj snažno djelovao na savremenog čovjeka, kao i da se

[36] PiT 112, 186.

[37] PiT 129, 189.

razmjena ideja, ljudi i dobara umnogostručila, što obavezuje sve narode na viši nivo saradnje i međusobnog udruživanja. Privrede uslovljavaju jedna drugu, što vodi stvaranju jedne globalne ekonomije, tako da je društveni razvoj, red, bezbjednost i mir bilo koje zemlje višestruko povezan sa stanjem u drugim zemljama. Enciklika uči da je blagostanje i uspon jedne države dijelom posljedica, a dijelom uzrok, blagostanja i uspona svih ostalih.[38]

Papa ide korak dalje svojom tvrdnjom da u savremenim društvenim prilikama pravno uređenje država i nadležnost kojom raspolažu javne vlasti u mnogima od njih nijesu dorasli očuvanju i unapređenju čovječanskog dobra. Zbog toga bi trebalo, a što sam moralni poredak nalaže, da se ustanovi jedan sveobuhvatni javni autoritet.[39] Takva univerzalna vlast ne bi smjela biti nametnuta nikakvom vrstom sile, već stvorena zajedničkim sporazumom. Njeno funkcionisanje trebalo bi da bude iskreno, nepristrasno i efikasno, kako bi služila sveopštem dobru međunarodne zajednice. U protivnom, ako bi velike sile nametale taj opšti autoritet, postoji opravdana bojazan da bi on služio njihovim interesima i ciljevima. To bi svrhu i valjanost njegovog djelovanja svakako dovelo u pitanje. S druge strane, iako se države razlikuju po svom društveno – ekonomskom razvitku, veličini ili moći u naoružanju, svaka od njih želi da sačuva svoj suverenitet i ravnopravnost. Kada su im ove vrijednosti ugrožene one pružaju otpor vlasti koja im se silom nameće, a u čijem stvaranju same nijesu učestvovale ili joj se dobrovoljno povinovale. Papa Ivan XXIII opominje da se ne može suditi o opštem dobru naroda i države, ne povede li se računa o ličnosti pojedinca. Priznavanje, poštovanje i unapređivanje ljudskih prava i sloboda je veoma važan zadatak svjetskog javnog autoriteta, ističe papa. Odnosi ovog autoriteta prema javnim

[38] PiT 131, 190.

[39] PiT 137, 191.

vlastima pojedinih država trebaju da budu zasnovani na načelu supsidijarnosti,[40] analogno odnosu državnih vlasti u pojedinim državama prema njihovim građanima, porodicama i posrednim tijelima, uređeni prema tom načelu.[41] Tijelo koje pośeduje svjetsku nadležnost ne bi smjelo ograničavati niti prigrabiti za sebe one ingerencije koje imaju javne vlasti pojedinih država. Ivan XXIII je u OUN prepoznao važan subjekat u očuvanju i jačanju mira u svijetu.[42] Zbog toga je posebno naglasio značaj Opšte povelje o pravima čovjeka iz 1948. godine, jer ona predstavlja krupan iskorak u uspostavljanju pravno-političkog uređenja međunarodne zajednice. Stavovi izneseni u enciklici usklađeni su sa načelima Povelje OUN. Pod pritiskom ratnih prijetnji papa je energično tražio da se nuklearno naoružanje stavi pod međunarodnu kontrolu a načelo ravnoteže snaga, svedeno na trku u naoružanju, zamijeni iskrenim dijalogom.

---

40 *Subsidum* (*lat.*) - ispomoć, pripomoć. Čovjek je nosilac temeljnog društvenog života, pri čemu društvene strukture predstavljaju nužnu ispomoć.

41 PiT 140, 192.

42 Organizacija ujedinjenih nacija (OUN), osnovana je 26. juna 1945. Osnovni cilj ove međunarodne organizacije je da čuva i jača svjetski mir, te da podstiče prijateljske odnose među narodima i državama zasnovane na principima jednakosti, međusobnog razumijevanja, poštovanja i saradnje na svim poljima ljudske djelatnosti. Pri OUN djeluju predstavnici vlada raznih zemalja, kroz savjete čiji su članovi, kojima su povjereni važni zadaci na ekonomskom, kulturnom, društvenom, zdravstvenom i svakom drugom planu širom svijeta. Veliki doprinos poštovanju ljudskih prava i sloboda OUN je dala usvajanjem Opšte povelje o pravima čovjeka na generalnoj skupštini ove organizacije održanoj 10. decembra 1948. godine. U uvodnom dijelu Povelje istaknuto je da sve države i narodi trebaju aktivno raditi na istinskom priznanju i promovisanju svih oblika slobode i prava izloženih u daljem tekstu Povelje. Opširnije o tome: Rodoljub Etinski, *Međunarodno javno pravo,* Univerzitet u Novom Sadu - Pravni fakultet, Novi Sad 2002, 145-171.

U petom dijelu enciklike, pod naslovom „Pastirska upozorenja“, papa podstiče vjernike da aktivno uzmu učešće u upravljanju državom. On ih savjetuje da rade u interesu ne samo svoje zemlje, nego i cijelog ljudskog roda. Oni su ljudi i hrišćani koje vodi vjera i ljubav u javnom životu na društvenom, političkom i kulturnom planu. Dužni su da rade na izgradnji i razvoju svoje ličnosti, a pored toga se moraju i stručno osposobljavati u obavljanju profesionalnih poslova. Svaki posao traži cijelog čovjeka, prema tome: čovjek-hrišćanin u poslu koji obavlja vidi uzvišenu službu i dužnost, rukovođen uzvišenim duhovnim ciljevima i vrijednostima istine, poštenja, ljubavi i pravde, bez kojih rad čovjeka orobljava, degradira i pretvara u nijemo oruđe. Ivan XXIII konstatuje da je u zemljama sa bogatim duhovno-kulturnim hrišćanskim nasljeđem vidan prosperitet, i da su njihove javne institucije sposobne za ostvarivanje raznih ciljeva, ali su često „oskudno proniknute hrišćanskim pobudama i nadahnućem“.[43] Ima mnogo hrišćana na odgovornim mjestima ali, kao da je u njima došlo do rascjepa vjere i ovozemaljskog djelovanja. Taj dualizam potrebno je ukloniti da bi se stvorilo jedinstvo vjere, svijetla i hrišćanske ljubavi, kao pokretačke snage koja vodi boljem i humanijem društvu - naglašava papa. Uz to realistično primjećuje da je u praksi načela teško sprovoditi, jer nije lako društveni život dovesti u sklad s objektivnim zahtjevima pravde i istine. To se ne može jednom zauvijek riješiti jer se prilike mijenjaju, proces traje, ali ne treba posustati. Ivan XXIII anticipira budućnost, prepoznaje znakove vremena, i uviđa da se svijet kreće novim putevima na kojima se rađaju brojne perspektive. On se dalje pita – zašto se ne upotrijebe značajna naučna i tehničko-tehnološka otkrića za dobrobit cijelog čovječanstva? Zar svi ne teže savršenijem društvenom poretku; koja to

[43] PiT 151, 194.

institucija ili pojedinac ne želi postići uspjeh i poboljšati uslove rada i života? Načela izložena u enciklici, objašnjava papa, imaju izvor u samoj prirodi, a počesto i u prirodnom pravu.[44]

U priznavanju nekih načela prirodno-moralnog poretka slažu se svi ljudi, a u želji za blagostanjem i prosperitetom, sastaju se i vode dijalog ljudi svih vjera, kultura i ideologija. Na tim principima treba graditi odnose među ljudima, što vodi dobru i sreći cjelokupno čovječanstvo. Idejna, dogmatska, kulturna ili bilo koja druga različitost ne smije biti barijera konkretnoj slozi i saradnji među ljudima. U zajedničkim istinama – sloga; u idejama o kojima se slobodno raspravlja – sloboda; u životu i djelovanju – ljubav – pomalo kantovski zaključuje papa. On, takođe, preuzima temeljnu hrišćansku nauku primljenu od Hrista, kada razlikuje zabludu od onoga koji se u njoj nalazi.[45]

Sasvim je ispravno razlikovati krive filozofske teorije o suštinskim pitanjima čovjeka (priroda, porijeklo, svrha života i sl.), od pokreta na političkom, ekonomskom ili kulturnom planu djelovanja. Dok konačne teoretske formulacije više ne podliježu promjeni, dotle se pokreti pod uticajem životne nužnosti razvijaju i prilagođavaju društveno-istorijskim prilikama. Iz tih pokreta koji su nastali pod uticajem krivih filozofija, ako su u skladu sa zahtjevima zdravog razuma i odgovaraju opravdanim čovjekovim težnjama, mogu nastati pozitivni i progresivni elementi, koji će uspješno i mudro upravljati konkretnim djelovanjem. Razboritost je vrlina koja se beskompromisno drži načela, ali ih mudro primjenjuje u promjenljivim prilikama mjesta i vremena.[46]

Pored prirodnog prava mora se poštovati i socijalna doktrina crkve-ističe papa Ivan XXIII-jer crkva kao „majka i učiteljica“,

---

[44] PiT 157, 196.

[45] Jordan Kuničić, *Idejni sadržaj enciklike „Mir na zemlji”...,* 21.

[46] Ibid.

ima pravo i obavezu da službeno posreduje kod svojih vjernika kada je riječ o praktičnoj primjeni vjerskih ili moralnih načela. Kako se iz prirodne nužde sve razvija postupno, tako se u institucijama koje čine ljudi ništa trajno i istinski vrijedno ne može postići ako se ne radi iznutra korak po korak. On se poziva na svog prijethodnika Pia XII, koji se radnicima italijanskih biskupija u junu 1943. obratio sljedećim riječima: „Spas i pravda nijesu u revoluciji nego u sređenoj evoluciji, nasilje nikada nije činilo drugo, nego obaralo, a nikako podizalo; raspaljivalo strasti, a ne stišavalo ih; gomilalo mržnju i ruševine, a ne bratimilo zavađene; survalo je ljude i stranke u krutu nuždu da polagano, poslije bolnih iskustava, iznova grade na razvalinama što ih ostavi nesloga“.[47]

I doista, kako primjećuje katolički sociolog Kuničić: „Priroda ne čini skokove – to je pravilo neprolazne mudrosti života“.[48] Postepenost je zakon života u svim njegovim manifestacijama. To znači da je evolucija ona stvaralačka snaga koja gradi, stvara, mijenja i vodi u progres. Veliki je zadatak pred ljudima da uspostave nove oblike odnosa u ljudskoj zajednici, počevši od onih između samih pojedinaca u društvu; između građana i njihovih država; između država u međunarodnim odnosima i, na kraju, između pojedinaca, porodica, posrednih tijela i pojedinih država s jedne strane, i cjelokupne međunarodne zajednice s druge strane. Od uspjeha ovih poduhvata zavisiće čvrstina pravog mira prema božanskom poretku stvarnosti. Pri tome ne treba zaboraviti da je mir prazna riječ ako nije zasnovan na istini, sazdan prema zahtjevima pravde, pokrenut i ispunjen ljubavlju a učvršćen radom u slobodi. Ivan XXIII ovđe primjenjuje

---

47 PiT 162, 197; Obraćanje radnicima italijanskih biskupija (13. VI 1943.) AAS XXXV, 1943, 175.

48 Jordan Kuničić, *Idejni sadržaj enciklike „Mir na zemlji“...,* 22.

staru definiciju još od Tome Akvinskog, prema kojoj je mir spokojstvo u pravilnom poretku. Pod pravilnim poretkom se podrazumijeva neophodnost reda u mislima, željama, osjećajima i djelovanju, da bi potom nastupio potpuni i pravi mir, kao plod hrišćanske ljubavi koja širi slogu i jedinstvo.[49]

Na osnovu izloženog idejnog sadržaja enciklike *Pacem in Terris* možemo zaključiti da papa Ivan XXIII ne prihvata ustaljenu tvrdnju, da međunarodni odnosi predstavljaju oblast ljudskog djelovanja u kojoj moralni zakon nema nikakvu važnost i uticaj. Nastala u vremenu krize, koja je prijetila ratnim sukobom dvaju ideološki suprotstavljenih blokova sa nesagledivim posljedicama, ova enciklika poziva na očuvanje trajnog i čvrstog mira u svijetu, koji zavisi od pravednog svjetskog poretka. Politički dijalog na državnom i međunarodnom nivou u službi je čovjeka i mira, samo ukoliko sve strane poštuju preuzete obaveze, smatra Ivan XXIII. U suprotnom, takav dijalog postaje jalov

[49] Ibid. Toma Akvinski (1225 – 1274), veliki dominikanski teolog rođen u Akvinu, na sredokreći puta između Rima i Napulja. Ovaj briljantni mislilac plemićkog porijekla završio je opšte obrazovne osnovne studije *artes liberales* u Napulju, đe se po završetku školovanju priključio redu propovjednika. Nakon studija u Parizu i Kelnu kod Alberta Velikog (poznatog njemačkog profesora teologije), 1252. počeo je da drži predavanja u studijskom dominikanskom centru u Parizu. Godine 1257. zajedno sa franjevačkim teologom Bonaventurom, primljen je u kolegijum pariškog univerziteta na kojem je ostao iz dva navrata do 1272. U međuvremenu je predavao u Rimu, u dominikanskim školama. Njegovo najpoznatije djelo je *Summa Theologiae* (Ukupni prikaz teologije), na kojoj je radio od 1266. do 1273. kada prekida rad na njenom trećem dijelu i povlači se u svoju monašku ćeliju. Umire 7. marta 1274. godine, u cisteritskoj opatiji Fosanova (*Fossanuova*) kod Napulja. Papa Ivan XXII ga je proglasio svecem 1323., a Pio V ga 1576. uzdiže u crkvenog učitelja. (prema: Joachim Maier, „Sačuvati i obnoviti vjeru, razvijeni kasni srednji vijek 1000 -1499“ u: *Kronika kršćanstva...,* 1998. 173.).

i beskoristan jer u njegov povoljan ishod svi prestaju vjerovati, pouzdavajući se u korištenje sile kao najsigurnijeg garanta rješavanja sporova na međunarodnoj sceni. Prema tome, međusobno povjerenje i iskrenost u namjerama aktera u međunarodnim odnosima predstavlja društveni značaj od temeljne važnosti. Uprkos hladnoratovskoj napetosti u svijetu i ratnim prijetnjama papa Ivan XXIII je anticipirao početak duhovne obnove kroz četiri temeljna preduslova za mir, koji ujedno predstavljaju suštinske potrebe ljudske duše, a to su: istina, pravda, ljubav i sloboda. Proročko je bilo i njegovo učenje o društvu koje je sve više bivalo globalno povezano. Ova enciklika je prvi službeni papski tekst posvećen ljudskim pravima koja se temelje na dostojanstvu čovjekove ličnosti, i predstavlja svojevrsnu povelju prava čovjeka u kojoj se nabraja katalog istih.

Enciklika *Pacem in Terris* je imala širok odjek u svjetskoj javnosti. O njoj se raspravljalo u naučnoj i stručnoj literaturi, a u dnevnoj štampi i raznim časopisima uživala je veliki publicitet. U dijelu desničarskih glasila, enciklika je ocijenjena kao previše popustljiva, pa čak i sklona komunizmu, uz prigovore papi da favorizuje crveni prevrat.[50] Čak su neki išli dotle, kao na primjer milanski dnevnik *Corriere d'Informazione* u kojem je na satiričan način izmijenjen naslov enciklike u *Falcem in terris* (srp na zemlji), s očitom aluzijom na jedan od komunističkih simbola.[51]

Njemački demohrišćani su hladno i rezervisano primili papinu encikliku, a u konzervativnim medijima su skoro sa zaprepašćenjem komentarisali njene djelove. *New York Times* je ironično pisao o „utopijskim snovima" Ivana XXIII, čiji su se prijedlozi i zahtjevi o razoružanju tumačili kao suprotstavljanje američkoj politici.[52]

[50] Vjekoslav Cvrlje, *Vatikan u suvremenom svijetu...,* 96.

[51] Ibid. Vidi takođe: Christian Feldmann, n. dj, 180.

[52] Ibid.

Italijanski desničarski listovi su okrivili papu za uspjeh komunista na parlamentarnim izborima 28. aprila 1963. na kojima su osvojili oko 7 miliona i 700 hiljada glasova, preko milion glasova više nego na prijethodnim izborima; prigovarali su mu što nije odložio objavljivanje enciklike, i zbog susreta sa visokim uglednikom Centralnog komiteta KP SSSR Aleksejom Adžubejem, zetom sovjetskog lidera Nikite Hruščova i direktorom vladinog glasila *Izvestija*. Ivan XXIII je svojim kritičarima pastirski smireno, ali, isto tako, odlučno i jasno, poručio da se njegovo poslanstvo ne može podrediti političkim uslovima Italije.[53]

Papi se dalje zamjeralo zbog diskontinuiteta vatikanske politike koja je za vrijeme pontifikata njegovog prethodnika Pia XII bila naglašeno antikomunistički obojena, kada je papstvo imalo ulogu predstraže hrišćanskog atlantizma. Zbog toga se enciklika *Pacem in Terris* kod mnogih doživljavala kao duhovni antipod podmornice „Polaris“ u atlantskom kišobranu Zapada.[54]

Džon Meken, šef tajne obavještajne službe SAD, u prisustvu američkog monisinjora Martina O'Konora je 1. maja 1963. posjetio Svetu Stolicu sa namjerom da upozori papu na navodnu diplomatsku lukavost i prevrtljivost šefa Kremlja i italijanskih komunista.[55] „Ne uznemiravaju me nekontrolisane glasine koje možda pokušavaju uznemiriti crkvene ljude ... ja

[53] Italijanski komunisti su u svojoj predizbornoj kampanji koristili izvode i djelove iz enciklike, koja je tada bila aktuelnija u krugu siromašnog radništva nego u crkvama i vatikanskim palatama. Nezadovoljstvo koje je izazvao sadržaj enciklike išlo je čak dotle da su ga u rimskim krugovima počeli nazivati kriptokomunistom. Vjekoslav Cvrlje, *Vatikan u suvremenom svijetu...,* 96.

[54] Ibid. 96-97.

[55] Christian Feldmann, n. dj., 181.

blagosiljam sve narode i nijednome ne uskraćujem povjerenje ... ako bih pripisao zlu namjeru jednoj ili drugoj strani, zatvorio bih vrata dijaloga“, izjavio je nakon njihove posjete Ivan XXIII.[56]

Tadašnji predśednik SAD Džon Kenedi je, preko bostonskog nadbiskupa Ričarda Džejmsa Kačinga, izrazio žaljenje zbog neprimjerenih komentara u nekim američkim listovima na račun pape Ivana. Sovjetska agencija TASS je posvetila posebnu pažnju papinoj enciklici, opširno objavivši njen sadržaj. Ideje i načela o miroljubivoj konvivenciji i sveopštem progresu čovječanstva, koje je Ivan XXIII izložio u svojoj znamenitoj enciklici, pozdravili su ljudi različitih političkih, kulturnih i ideoloških opredjeljenja. Ona je postala aktuelna tema na raznim simpozijima i međunarodnim skupovima eminentnih intelektualaca, diplomata, političara i drugih značajanih ličnosti iz čitavog svijeta. Na inicijativu Centra za izučavanje demokratskih institucija sa sjedištem u Santa Barbari, u Ženevi je od 28. do 31. maja 1967. godine održano zasijedanje na temu o koegzistenciji pod radnim naslovom *Pacem in Terris II*, kojoj su prisustvovali državnici i intelektualci iz SAD, Latinske Amerike, Azije, zapadne i istočne Evrope i Bliskog istoka. Iako su bili pozvani, predstavnici Narodne republike Kine nijesu prisustvovali ženevskom zasijedanju. SFRJ su predstavljali dr Vladimir Bakarić i Vida Tomšič. Zaključci ovog susreta su se odnosili na: potrebu jačanja uloge OUN u krizom zahvaćenim područjima jugoistočne Azije i rat u Vijetnamu, pomoć nerazvijenim zemljama, sprečavanje upotrebe vojne sile prilikom rješavanja sporova između naroda i država, stvaranje

[56] Loris F. Capovilla, *Giovanni XXIII,* Roma 1970, 461.

fonda od izdataka za naoružanje prema ideji pape Ivana XXIII i miroljubivu koegzistenciju koja vodi zajedničkom dobru i opštem blagostanju.[57]

Na kraju je prikladno zaključiti da enciklika *Pacem in Terris* afirmiše apsolutne vrijednosti čovjeka i neprikosnoveno dostojanstvo njegove ličnosti, ukazujući na pogubnost i posljedice izazvane nerazumnom politikom sile i ratnih sukoba. Sa njom ljudska prava postaju nezaobilazni dio doktrine Rimokatoličke crkve, čiji se sadržaj u suštini slaže sa Poveljom Ujedinjenih nacija. Papa je ovu Povelju iz 1948., kao i Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda donesenu 1950., smatrao jednim od „znakova novog vremena“ i najvažnijim dokumentima te organizacije. On, štaviše, Povelju vidi kao prvi korak u pravcu uspostavljanja nekog oblika pravno – političkog uređenja međunarodne zajednice. Ivan XXIII vjeruje u pravdu i mir, odbacujući svaku pomisao o svrsishodnosti rata. Njegov stav se najpreciznije može izraziti kroz maksimu *non sunt facienda mala ut evenient bona* (ne smije se činiti zlo, da bi se postiglo dobro). U svojoj enciklici, takođe, afirmiše slobodu savjesti; priznaje načelnu mogućnost da ostali vjernici van hrišćanskih okvira ili, pak, ateisti ili agnostici, djeluju u skladu sa svojom savješću i prirodnim zakonom u službi mira na zemlji. Pri tome naročito ističe načela suživota i međusobnog razumijevanja, koja u hrišćanskoj poruci nalaze svoj životni *credo*. Papin u principu pozitivan stav, prema progresu i savremenom svijetu, nužno je pokrenuo unutrašnje crkvene reforme kroz koje ona postaje *Ecclesia semper reformada* tražeći stalnu obnovu u svome djelovanju i doktrini u skladu s evanđeljem.

[57] Vjekoslav Cvrlje, *Vatikan u suvremenom svijetu...,* 97-98.

Njeno gotovo dvomilenijumsko trajanje pokazuje vitalnost i snagu koju je crpila iz svoje specifične misije i transcedentalnosti. Crkva je odnjegovala značajan broj ljudi posvećenih svom uzvišenom cilju među kojima nesumnjivo istaknuto mjesto pripada papi Ivanu XXIII, koji je svojim *aggiornamentom* dao početni impuls za otpočinjanje procesa s vlastitom dinamikom, koji i danas traje unutar velikog tijela Katoličke crkve i njenih vjernika širom svijeta.

GRAĐANSKI PORTRET U CRNOGORSKIM FOTOGRAFSKIM ATELJEIMA

Maja Đurić

In the history of the Montenegrin photography more attention was given to the so called dynastic photography. This article throws some light on the photographic work done in the beginning of the 20th century in professional photography studios and it leads us to the stylistic changes of three aesthetics of the civic portrait in those studios.

Skoro cjelokupna fotografska produkcija u Crnoj Gori, u periodu od 1840. do 1940. godine, nastala je radom pojedinaca u domaćim ateljeima, i radom stranih fotografa koji su dolazili uglavnom na dvor. Pośete članova vladareve porodice i viđenijih ljudi inostranim fotografima, te neznatni broj putujućih fotografa, takođe su doprinijeli razvoju fotografske produkcije.

Razvoj portreta najcjelishodnije se može sagledati uspostavljanjem paralele između društvene uslovljenosti izrade portreta (ne samo ideološke, već i ekonomske, time nužno i tehničko-tehnološke, što je za fotografiju kao medij od izuzetnog značaja), i praćenjem stilskih promjena (neophodna estetska analiza unutar medijskih specifičnosti same fotografije uključuje i uočavanje niza različitih, nefotografskih ili neportretskih, uticaja slikarstva, filma, inostrane foto-scene, ilustrovana štampe, itd).

U cjelokupnoj mapi crnogorske fotografije uočavaju se i jasno profilišu dva tipa fotografije: građanski i dinastički. O dinastičkom portretu, kao tipu vladarskog portreta i svojevrsnog PR-a, objavljeno je dosta publikacija. Kralj Nikola je pridavao dosta značaja izradi svojih portreta i poruci koju treba da emaniraju. Interesantni i po malo zapostavljeni su portreti nekadašnjih junaka i serdara, nešto kasnije i prosvjetara, oficira, sudija, crkvenih velikodostojnika, senatora, vojvoda, koji su se iz novooslobođenih krajeva okupljali oko dvora u crnogorskoj prijestonici, formirajući posebni stalež vojnih i državnih činovnika, direktno zavisnih od gospodara.

Početkom 20. vijeka, u Crnoj Gori se otvaraju stalni fotografski ateljei, u kojim se odvija fotografska djelatnost prema opštevažećim konvencijama. Fotografiju tih profesionalnih ateljea odlikuje veoma sužen izbor motiva. U produkciji ateljea izrazita je dominacija portreta, dok su predio ili panorama, kao motivi, obrađivani veoma rijetko, najčešće samo za razglednice. Potrebe za drugim žanrovima, sa malim izuzecima, skoro da i nije bilo. Zato su prvi stalni fotografski ateljei u Crnoj Gori nastali onda kada je potražnja za fotografijama toliko porasla da je obezbijedila dovoljan broj stalnih mušterija, kako iz grada tako i sa sela, a time i bazične ekonomske uslove za život i rad fotografa.

Istorija portreta je bila uslovljena i razvojem tehnologije, jer su mnogi fotografi pedesetih godina 19. vijeka usvajali konvencionalna rješenja za problem najudobnijeg položaja ruke modela tokom ekspozicije, koja je u uslovima snimanja u ateljeu, mogla trajati i do 50 sekundi. To objašnjava često poziranje u šedećem stavu, đe se model, kao što se vidi po Njegošu na fotografiji Anastasa Jovanovića, oslanja rukom na fotelju i tako obezbjeđuje potrebnu nepokretnost.

Poboljšani objektivi sedamdesetih godina omogućavaju kraću distancu između kamere i modela, što dovodi do snimanja portreta u krupnom kadru. Zato je svakodnevna praksa ateljea

sedamdesetih i osamdesetih godina, da u veličini vizit karte i kabinet formata rade i biste i dopojasne portrete na neutralnoj pozadini, poput albumenskog portreta formata vizitkarte kraljice Milene nepoznatog fotografa.

Nepoznati fotograf, Kraljica Milena, albumenski portret formata vizit karte

Pojava formata fotografije vizit karte uslovljena je bila željom mušterija da pośeduju cijenom povoljne fotografije, koje predstavljaju njihov socijalni status. Fotografi su uslišili njihove potrebe, obezbjeđujući im naizgled pompeznu scenografiju, koja je, u suštini, bila vrlo jeftina. U studijima se uglavnom mogao naći mermerni ili drveni stub, tanki monitor zidovi ponekad povučeni unazad kao scena, i nekoliko komada namještaja, korišćenih u svim situacijama. Ovakav ekonomski aranžman dozvolio je raznovrsnim klijentima, najčešće u žurbi, da mogu uraditi nekoliko uobičajenih poza, pokazujući se u najboljoj nedjeljnoj odjeći.

Fotografi u prvo vrijeme najčešće rade pozu cijele figure, mada je ona aktuelna i danas. Kroz nju je najviše mogao da dođe do izražaja reprezentativni momenat i modela i cijelog „bogatstva“

ateljea. Poza „cijela figura“ je bila najrasprostranjenija, jer se, pored ostalog, štedjelo na retušu negativa, na kome je glava tako sitna, da su neizbježne neoštrine uništavale male nepravilnosti lica, koje bi mogle da smetaju „ljepoti“ modela.

Stevan Radonjić, crnogorski vojvoda, diplomata i ministar inostranih djela (1879-1889), svoje školovanje na liceju Luja Velikog u Parizu i česta putovanja, koristi i da pośeti atelje *Carjat&C* u Parizu 1866. godine, i atelje *Viktora Angerera* u Beču.[1] U skoro istoj pozi blagog kontraposta i s pogledom u stranu, fotografiše se na jednoj slici u građanskom odijelu u Parizu, a na drugima u nošnji.

[1] Radonjić Stanko Ivov (1842-1889) završio je licej Luja Velikog u Parizu, a zatim vojnu akademiju Sen Sir. Prvo je bio ađutant (pobočnik) knjaza Nikole. Od 1874. je član Senata. Nalazio se na čelu Kancelarije Senata za spoljne poslove. Tada je dobio i vojvodsko zvanje. Bio je član crnogorske komisije koja se bavila utvrđivanjem krivice za Podgorički pokolj. Zastupao je Crnu Goru prilikom potpisivanja ugovora o ratnom savezu sa Srbijom maja 1876. U vrijeme rata 1876-1878, bio je načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske. Jedan je od krivaca za poraz crnogorske vojske na Bišini (jula 1876.). Od januara do aprila 1877, tokom primirja između zaraćenih strana, učestvovao je, zajedno sa vojvodom Božom Petrovićem Njegošem, u radu Carigradske konferencije, na kojoj se pregovaralo o uslovima pod kojima bi Crna Gora pristala na zaključenje mira. U vrijeme druge faze crnogorsko-osmanskog rata, bio je predstavnik Crne Gore u ruskom glavnom štabu. Zajedno sa vojvodom Božom Petrovićem Njegošem, bio je u Berlinu u vrijeme održavanja Kongresa. Nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa između Crne Gore i Osmanskog carstva, imenovan je za prvog crnogorskog poslanika u Carigradu, a poslije nekoliko mjeseci preuzeo je dužnost crnogorskog ministra inostranih djela. Na tom položaju ostao je do smrti, oktobra 1889. U *Istorijski leksikon Crne Gore,* Podgorica: Daily Press-Vijesti, 2006. godine, str. 1074.

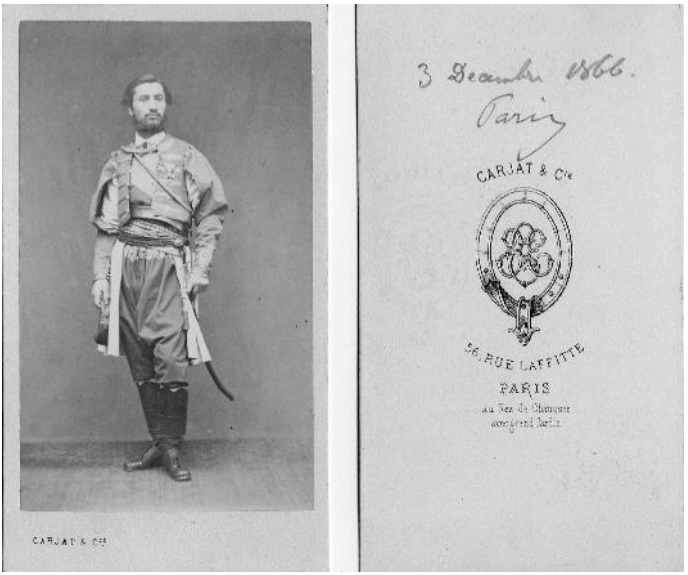

Atelje *Carjat & C*, Stevan Radonjić, 1866 godine,
Arhiv Jugoslavije Beograd

Za vrijeme knjaza-kralja Nikole, kada je plemstvo doživljavalo nagli uspon[2], kralj je svojim portretima nastojao dati što reprezentativniji, moćniji izraz, jer je ukus epohe određivala društvena klasa na vlasti ili sam kralj.

---

[2] Lijep primjer fotografije predstavnika plemstva, Maksim Baćović (1848-1876), albumenski portret formata vizitkarte u ateljeu. Baćović Maksim (Klenak, Banjani, 1848-1876), vojvoda, na Cetinju je završio osnovnu školu. Kada je 1872. godine vojvoda Simo Baćović odbio da uhapsi hercegovačkog hajduka i harambašu Stojana Kovačeviča i preda ga osmanskim vlastima, morao je, prema odluci crnogorskih vlasti, da zvanje vojvode preda svome sinovcu Maksimu Baćoviću. U 24. godini života postao najmlađi hercegovačko-crnogorski vojvoda. Malmudirski čin (oblasni upravitelj) od strane osmanskih vlasti dobio je 1873. godine. Učestvovao je u više mirovnih misija (Mostar, Sarajevo i Bileća). Kao vojvoda Banjana imao je česte kontakte sa vojvodom Petrom Vukotićem koji je bio povjerljiva ličnost knjaza Nikole

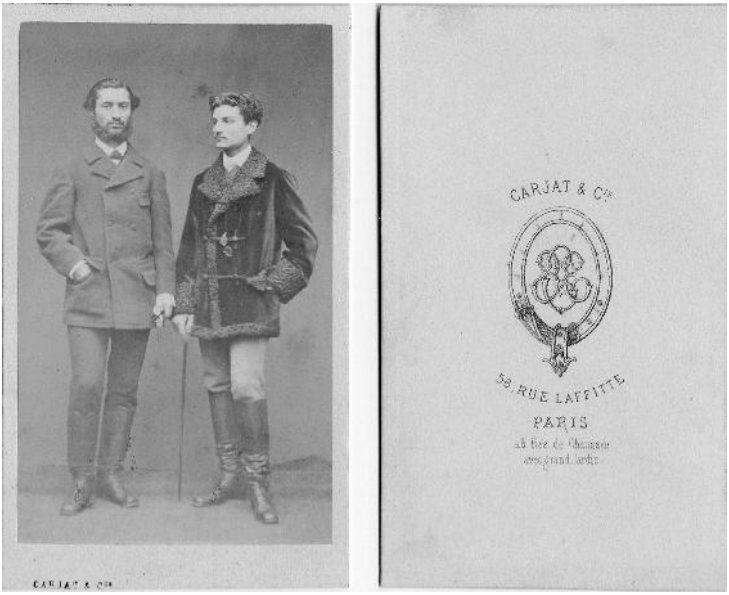

A. Jelaska**,** *Maksim Baćović,* lijep primjer fotografije predstavnika plemstva, albumenska fotografija formata vizit karte, oko 1870-te., Kolekcija Jovana Vuksanovića

Činilo se da je, uslijed proliferacije fotografskih portreta, došlo do njegove demokratizacije, mada to i dalje nije bilo tako.

Petrovića za održavanje veza sa hercegovačkim plemenima. Banjansko-rudinski bataljon, kojim je komandovao vojvoda M. Baćović, zajedno sa odredom crnogorskih dobrovoljaca, koje je predvodio Peko Pavlović, u drugoj polovini 1875. godine, imao je više sukoba sa osmanskim snagama na prostoru od Korita do Bileće i Dabra. Baćović je zajedno sa Pekom Pavlovićem uspio da 13. oktobra 1875. godine nanese težak poraz osmanskim snagama u Glavskom dolu. Tokom Veljeg rata učestvovao i u sukobima na Muratovici, Trnovici, Krscu i Plani. Na potezu između Radovan Ždrijela i Gluve Smokve, 20. januara 1876. godine, došlo je do borbe između osmanskih snaga i jedinica pod komandom vojvode Maksima Baćovića i Peka Pavlovića. U toj borbi život je izgubio vojvoda Maksim Baćović. Sahranjen je u Grahovu, kod crkve Sv. Nikole, U: Istorijski leksikon Crne Gore, *Nav. Djelo, s*tr. 66.

A. Jelaska, Kotor,
nepoznati vojnik,
kolekcija J. Vuksanovića

U Crnoj Gori se veoma rijetko ili skoro nikako nije mogla naći fotografija seljaka ili radnika snimljenog u ateljeu.

Osnovni kvaliteti kojima fotografi ateljea pri snimanju svojih mušterija treba da teže, sažeo je u nekoliko osnovnih principa, definisanih u fotografskoj estetici Dizderija, pronalazača „vizit karte“ i poze „cijela figura“. Njegov način snimanja, prihvaćen šezdesetih godina 19. vijeka, odnosio se ponajviše na portret. Osnovni uslovi su bili:

1. prijatna spoljašnjost;
2. opšta jasnoća;
3. dobro isticanje sjenki, polutonova i svijetlih djelova;
4. prirodne proporcije;
5. detalji u sjenkama;
6. ljepota.

Od modela se očekuje i da pozira. Tako su i ruke imale vrlo važnu ulogu u zauzimanju prave poze. Jedni se fotografišu s desnom rukom na prsima, a drugi je drže ležerno podbočenu o pasu, ili im ona nemarno pada niz bedro. Neki se igraju privjeskom džepnog sata, a neki imitiraju velike skupštinske govornike, držeći meditativno desnu ruku pod prslukom, kao na Jelaskinom portretu nepoznatog vojnika. U svim tim pozama, pa

Atelje Đonović- Vujović, Cetinje 1918, kolekcija IFCG

i u onima koje su na prvi pogled najjednostavnije i najprirodnije, ošeća se određena unutrašnja izvještačenost, izvjesno naivno i komično samoisticanje.

Popularna estetika se strogo poistovjećuje s društvenim normama, ili se prepoznaje jedino po poštovanju normi pristojnosti i prikladnosti. Prema Burdijeu, značenje poze koju ljudi zauzimaju za fotografisanje može se razumjeti jedino kroz odnos sa simboličkim sistemom u kojem ona ima mjesto i koji definiše ponašanje i navike primjerene odnosima s drugim ljudima.[3]

[3] Bourdie, Pierre, „The social definition of photography". U Evans, Jessica & Hall, Stuart (eds.), *Visual culture: the reader*, London: Sage publications, 1999, strane 162-181, str. 168.

Fotografije koje analizira Burdije, obično prikazuju lik čovjeka sa prednje strane i u središtu slike, dok stoji na pristojnoj udaljenosti nepokretan i dostojanstvenog držanja. Zapravo, dok pozira, osoba zauzima položaj koji nije, niti treba biti prirodan. Prepoznatljiva je briga modela da ispravi određeno držanje i da obuče najbolju odjeću. Poznato je i da su modeli decidno odbijali mogućnost da budu iznenada fotografisani u nekoj neobičnoj pozi ili pri svakodnevnom poslu. Pozirati znači poštovati samog sebe i zahtijevati da se bude poštovan.[4]

Atelje Đorđe Đorđević, Cetinje, Dušan Vuksan, kolekcija IFCG

[4] „Prirodnost“ je, kaže Burdije, kulturni uzor koji se mora stvoriti prije nego što može biti snimljen. Čak i slika iznenađenja, ostvarenje estetike prirodnosti, poštuje kulturne modele: uzor je još uvijek da se bude „prirodno” onakav kako se želi izgledati ili kako se mora izgledati. U, *isto*, str. 179.

Burdije primjećuje i to da je spontana želja za frontalnošću povezana s duboko ukorijenjenim kulturnim vrijednostima.[5] Naime, on smatra da onaj koji sjedi, upućuje promatraču znak poštovanja, ljubaznosti, u skladu s društveno uspostavljenim pravilima ophođenja, te traži da promatrač poštuje iste običaje i iste norme. On stoji licem naprijed, i zahtijeva da se gleda u lice i s određene udaljenosti. Potreba za recipročnim poštovanjem zapravo je srž frontalnosti.[6]

Atelje Đ. Đorđević, Cetinje, kolekcija Jovana Vuksanovića

[5] Kao rezultat, radi se samo o ekstremnom obliku našeg odnosa s drugima. Suočiti se s pogledom koji hvata i zamrzava izgled, te zauzeti najsvečaniji stav, znači smanjiti rizik od nespretnosti i odati sliku na koju se prethodno uticalo. Moglo bi se reći kako je frontalnost sredstvo pomoću kojeg se sprovodi vlastita objektivizacija: nudeći regularnu sliku samih sebe, na neki način namećemo pravila percepcije.

[6] Bourdie, Pierre, *nav. djelo*, str. 170.

Čovjek koji se fotografiše takođe je primoran da zauzme odgovarajuću pozu: lijeva mu je ruka naslonjena na sto (taj položaj ima bezbrojne varijante), oči ukazuju na meditativnu zamišljenost. Na taj način, i sam postaje dio dekora u ateljeu. Uz to, fotografski atelje postaje skladište scenskih rekvizita u kojem se, kao i u pozorištu, za svaku društvenu ulogu može naći odgovarajuća maska (Jelaskini instrumenti, bicikla, knjige, ...), a u našim ateljeima i narodne nošnje koje se mogu iznajmiti.

Anton Jelaska, Herceg Novi,
ženski portret, kol J. V.

Radoslav Rotković piše u dokumentima i komentarima o ateljeu *Laforest* u Herceg-Novom:

„U samom centru grada, na stepeništu koje vodi od početka ulice Cala longa ka sadašnjoj autobuskoj stanici, bio je i za vrijeme Austrije fotografski studio *Laforest*, u kojemu su se fotografisali svi Novljani, pa i mnogi gosti, među kojima su bili i

mitropolit Visarion Ljubiša i kralj Nikola i kraljica Milena. Laforest je imao i mušku i žensku crnogorsku nošnju, za đecu i odrasle, zato što je ta, dekorativna nošnja, uvijek bila skupa i nije je mogao svako nabaviti, ali je mogao doći kod njega i slikati se, i tako sačuvati uspomenu na nju i ispuniti svoju želju"[7]

Nakon 1860. godine, pojavili su se prvi anastigmati, specijalni objektivi koji su se odlikovali do tada neviđenom oštrinom. Njihovo tehničko savršenstvo dovelo do još veće upotrebe tehnike retuša,[8] čime fotografija gubi svoju najvažniju i bitnu osobinu, moć tačne i precizne reprodukcije.[9]

Fotografija je vremenom tehnički usavršavana i za klijentelu ovih krajeva. Uz proizvodnju već dugo ustaljenog formata „vizit karte", počinje se koristiti i „kabinet" format (17x11).[10] Površi-

---

[7] Rotković, Radoslav, *nav. djelo,* str 428.

[8] Retušeri su bili najtraženije osoblje ateljea i imali su mnogo posla, trudeći se da uklone svaku, i najmanju nepravilnost lica. Ispod njihovog alata: četkice, olovke i „šabera", sva lica su „upeglana" i glatka, tako da su skoro ličila jedno na drugo. I mlado i staro lice je postajalo glatko i ujednačeno kao porcelanska maska, pa je fotografski portret iz ateljea do kraja 19. vijeka bio bez lične note.

[9] Glavni pomoćnici uspješnog fotografa postaju režiseri i specijalizovani slikari. Zadatak potonjih je bojenje, jer su obojene fotografije naveliko ušle u modu. Nakon što bi klijenta namjestio u odgovarajući položaj, vlasnik ateljea bi zapisao osnovne podatke o njegovu izgledu, poput onih što se bilježe u ličnoj karti: boja kože obična, oči plave ili smeđe, kosa kestenjasta ili crna. Već nakon nekoliko dana obojena, uokvirena i na karton priljepljena fotografija bila bi isporučena klijentu. Tako je fotografija isprave postala zamjena minijature i portreta u ulju.

[10] Poslije 1870. godine mnogi prozvođači opreme za profesionalna ateljea uveli su standardizovane formate fotografskih kartona uz odgovarajuće trgovačke nazive. Nicolo Zar iz Herceg-Novog je često koristiom *promenade* format. Viđeti u poglavlju *Formati*.

nom gotovo dva puta većom od vizit karte, kabinet format omogućavao je da se pri snimanju portreta fotograf usredsredi na lice modela, ili da da više detalja šedećoj ili stojećoj figuri. Pošto su u novom formatu i neželjeni detalji postali vidljivi, u fotografskim radionicama se masovno počinje koristiti postupak retuširanja.[11]

Julka Poček, Cetinje, vlasnik Duško Poček

[11] Uljepšavanja i stvaranje idealizovanih ljudi, retuš koji je danas zamijenio kompjuterski program foto-šop (photoshop).

Međutim, sve veća potražnja fotografskih portreta među pripadnicima rastuće srednje i niže klase u 19. vijeku, bila je uslovljena i potrebom da pośeduju predmete koji simbolizuju viši društveni položaj. Umjesto same osobe, na fotografiji se često nalazi tipizirani predstavnik društvenog sloja kojemu ona pripada. Fotografski portreti bili su ekonomski dostupni većem broj ljudi, mada su i dalje podśećali na društvenu nadmoć aristokratije, čiji su pripadnici do tada bili jedini naručioci sopstvenih portreta.

RANKO RADOVIĆ: PROFESOR, URBANIST, ARHITEKT I TEORETIČAR ARHITEKTURE

Ljiljana Blagojević

I n this text which was read on the evening dedicated to Ranko Radović in Danilovgrad on 6 October 2011, the author who is a professor at the faculty of architecture in Belgrade makes a portrait of her teacher and colleague as an excellent connoisseur of modern architecture who had shared with students his ideas, fascinations, dilemmas and the passion for architecture and urban planning. She considers his legacy as a right to critical opinion.

Kao uvod ovog priloga o Ranku Radoviću, postaviću jednu osnovnu skicu kroz tek nekoliko crta izvedenih iz sopstvenog iskustva njegovog studenta, crta kojom ću proširiti reči navedene u naslovu. Prva reč, *profesor*, dakle, čini mi se da je osnovna crta, a uz to, rekla bih, *nesebičan profesor,* jeste ona karakteristika koju želim da stavim u prvi plan. Pored izvanrednog poznavanja istorije i teorije novog veka, moderne i savremene arhitekture koju je sistematično izlagao na svojim predavanjima, i koje je u svakom smislu bilo jedinstveno u jugoslovenskom kulturnom prostoru druge polovine dvadesetog veka, Ranko Radović je bio profesor koji je sa studentima nesebično delio svoje ideje, interpretacije, fascinacije, dileme, sumnje i strasti za arhitekturu i urbanizam, i čitanje i mišljenje o arhitekturi.

I kada je *ex-cathedra* govorio punom amfiteatru, njegova predavanja uključivala su svakog pojedinačno u svojevrsan dijalog, ako ne sa predavačom samim, onda, sasvim sigurno, sa njegovim idejama i stavovima i, naročito, sa literaturom čijim stranicama je svako predavanje direktno vodilo. Poseban autorski pečat posvećenosti predavačkoj misiji nosila je njegova vizuelna dokumenacija, kojom je kroz projekcije otkrivao najfinija zapažanja zasnovana na poznavanju i neposrednom iskustvu svetske arhitekture. Uvek otvoren za dijalog i usredsređen na pitanja i dileme svojih studenata, široke ruke davao je one najdragocenije upute, individualno skrojene prema svakoj ličnosti i svakom pitanju. Uz to, ova je velikodušnost bila laka za podneti; u njoj je uvek bilo duhovitosti, nikada patosa, i nikada zadrške.

Ali, ono što vidim kao najvažniju crtu portreta Ranka Radovića jeste *teorijska* linija njegovog rada. Upravo ta linija, rekla bih, ostaje i dalje živa i otvorena, kao najvredniji legat sredinama u kojima je radio, njegovo zaveštanje prava na kritičko mišljenje, a koje je ostavio na teret intelektualnih naslednika. Ako prihvatimo da se teorija arhitekture može definisati kao niz principa i koncepata koji čine sam osnov arhitekture – od fundamentalnih teorija klasičnih proporcija do teorija o društvenoj ili kulturnoj ulozi arhitekture – ulogu Ranka Radovića možemo videti u artikulaciji jedne emancipatorske teorijske pozicije. U artikulisanju svoje kritičke i teorijske pozicije, Radović je nastavio i razvio nekoliko značajnih kritičkih linija svojih prethodnika, naročito profesora Nikole Dobrovića, Olivera Minića, Milorada Pantovića i Bogdana Bogdanovića, ali i postavio sasvim nove pravce razvoja kritičke misli u arhitekturi.[1] Pokušaću, stoga, da u ovom predavanju, kroz tek nekoliko primera otvorim

[1] Nikola Dobrović (1897-1967), Milorad Pantović (1910-1986), Oliver Minić (1915-1979), Bogdan Bogdanović (1922-2010) i Ranko Radović (1935-2005).

temu istraživanja njegovog rada na uspostavljanju značaja društvene uloge arhitekture i stvaranju linije kritičke teorijske pozicije u arhitektonskom diskursu, kao i da uspostavim neke osnovne relacije i intelektualne veze njegovog rada sa prethodnim i budućim generacijama.

Preseci, granice i raskršća savremene arhitekture u teorijskom diskursu Ranka Radovića

Ranko Radović je bio jedan od ključnih učesnika u artikulaciji novog arhitektonskog diskursa koji je otvarao prostor za nove i eksperimentalne estetske prakse 1960tih i 1970tih i, naročito, postmodernizam osamdesetih godina dvadesetog veka. Ovaj diskurs nastaje kroz jedan višegeneracijski, heterogen, dug i diskontinuiran proces kritike formalizma i dogmatizma, i prakse otklona od kanona visokog modernizma, odnosno socijalističkog estetizma, koji su u posleratnom periodu pokrenuli Dobrović, Minić, Pantović i Bogdanović (Blagojević, 2011). Radović se u ovaj proces uključuje već kao student i mlad arhitekt, prvo kroz aktivizam u okviru Kluba mladih arhitekata, a potom, već od 1966. godine, kroz pedagoški i teorijski rad, kao i kroz svoju arhitektonsku praksu. Istražujući avangardnu i eksperimentalnu arhitekturu, ulogu tehnologije i materijala u savremenoj arhitekturi, utopijske prostorne modele, pitanja kontinuiteta i evolucije u savremenoj arhitekturi i, paralelno, radeći arhitektonske projekte i objavljujući eseje o urbanitetu, urbanoj kulturi i arhitekturi, Radović je formulisao svoje stavove o arhitekturi i njenoj društvenoj i kulturnoj ulozi i postavio nove granice u promišljanju arhitektonskog stvaralaštva.

Diplomirao je 1962. godine na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je i magistrirao 1971. godine kod profesora Olivera Minića. Izabran je za asistenta na Katedri za urbanizam 1966. godine, a od 1970. godine na beogradskom

fakultetu, kako sam piše u svojoj biografiji, „sa posebnom pažnjom prihvata rad na predmetu Savremena arhitektura, koji je od 1952. godine uveo u školski program Nikola Dobrović i sa željom da koliko je to moguće održi korak i nivo predavane materije postignut izuzetnim ugledom i značajem arhitekte Dobrovića za obrazovanje arhitekata u našoj sredini." (Radović, 1979: 124) U najboljem duhu otvorenosti i inspirisanog kritičkog i raspravnog pristupa materiji, Radović je konstruisao jedan veoma poseban, složeni verbalni, odnosno narativni diskurs savremene arhitekture, kroz koji je sistematično konstruisao i sebe kao subjekta, kao i svetove o kojima je govorio i u koje je posvećeno uvodio svoje studente i slušaoce. Kada je u svom značajnom tekstu o Nikoli Dobroviću pisao o uticaju koji je ovaj imao na generacije studenata među kojima je i sam bio, Radović je napisao jednu rečenicu koja mnogo govori i o njegovom sopstvenom radu sa studentima. Napisao je, naime, da „(n)ije lako steći poverenje u obrazovnom procesu, ali ga nije lako ni dati." (Radović, 1979: 20). Iz ovakvog razumevanja Dobrovića profesora, prirodno je proizašlo ono duboko poverenje – stečeno i dato – koje je generacijama uspostavljano kroz profesuru Ranka Radovića.

Sa profesorom Oliverom Minićem je, pored saradnje u nastavi urbanizma, godinama sarađivao u pionirskom radu na uređivanju beogradskog arhitektonskog časopisa *Arhitektura urbanizam,* koji će i sam kao glavni urednik voditi početkom 1980tih, naime, od br. 88-89 (1982) do br. 96 (1984). Rad u ovoj, po mnogo čemu jedinstvenoj arhitektonskoj publikaciji koja je obeležila epohu 1960-1990, predstavlja jedan od važnih formativnih uticaja na Ranka Radovića. U ovom časopisu objavio je neke od svojih najznačajnijih tekstova iz kojih bih izdvojila tekst „Revolucionarna arhitektura revolucionarne Rusije", koji je, 1966. godine kada je objavljen, zaista, u svetskim okvirima, bio jedan od pionirskih tekstova kojim je reaktuelizovan avangardni

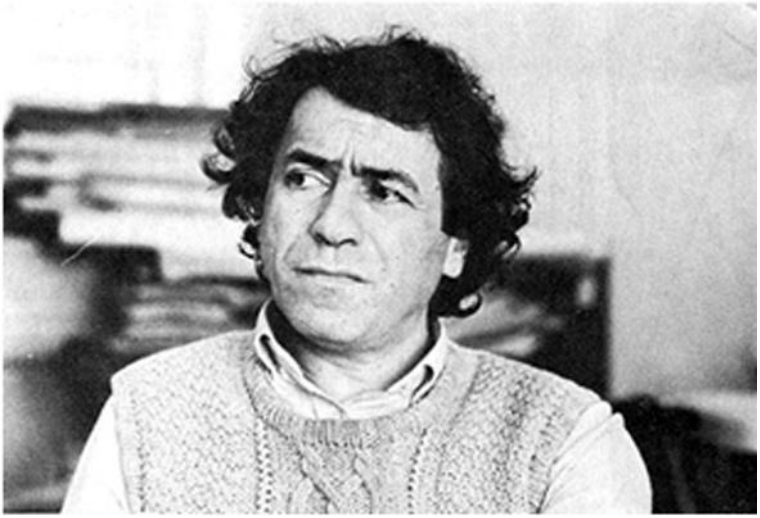

Ranko Radović

pravac sovjetskog konstruktivizma. U konstruktivističkom eksperimentu Radović je još tada prepoznao ono što će biti jedna od važnih uporišta njegovog teorijskog razmatranja savremene arhitekture, naime, kako sam piše trideset godina kasnije: „Postmoderna, Kasno-moderna ili Transmoderna (…) i svaka druga arhitektura danas duguje i postoji na jeziku i duhu, oblicima i elementima avangarde dvadesetih." (Radović [1989b]: [xi]).

Iste godine, 1966, u časopisu *Arhitektura urbanizam* predstavljen je i Radovićev projekt za Memorijalnu kuću na Tjentištu, posvećenu bici na Sutjesci. Zbog svog veoma specifičnog arhitektonskog karaktera koji je u posebnom sinergičkom sadejstvu sa freskama Krsta Hegedušića u enterijeru, memorijalna kuća na Tjentištu predstavlja jedan od najsloženijih memorijala posvećenih Drugom svetskom ratu na području bivše Jugoslavije, čija kritička tumačenja tek predstoje (Cf. Vesić, 2003). Koncipirana kroz svesno preispitivanje modernističke paradigme u odnosu na prirodno okruženje i kulturno-istorijski kontekst, kuću karakteriše

betonska konstrukcija prizmatičnih formi četvorovodnih krovova, koja je moderna u konstrukciji, kompoziciji i formi. Istovremeno, to je jedna višestruko kodirana arhitektura, od svedenosti u duhu japanske estetike i privilegovanja taktilnog kvaliteta betona, do reference na vernakularnu arhitekturu brvnara iz regiona i modernog transponovanja regionalne tradicije u duhu finske arhitektonske paradigme, ali i prisutne reference na epohu prosvetiteljstva i Marc-Antoine Laugierovog koncepta primitivne kolibe. Radović svesno konstruiše ovu složenost već u ovom svom prvom realizovanom delu, na samom početku karijere. Kao mlad, tridesetjednogodišnji arhitekt, on u tekstu o projektu memorijalne kuće, postavlja jedan duboko promišljen, univerzalni stav o arhitekturi:

... nije ovde moglo biti reči o folklorističkom formalizmu ... (a)li se po mom dubokom uverenju nije mogao mimoići onaj autentični duh podneblja, inspiracija etičkim i materijalnim suštastvima sveta surovosti i čistote. „Nacionalno“ [ili, ono što bismo danas nazvali regionalno, prim. Lj. B.] izgledalo mi je univerzalno. ... Japanska i finska škola time su čini mi se afirmisale sebe: poimanjem svojih univerzalnih, večitih neimarskih kodeksa, poimanjem sopstvenog duha i duha u sopstvenoj formi. (Radović, citiran u: O. M. N. 1966: 12)

U vreme kada je radio na projektu Memorijalne kuće, Ranko Radović je napisao jedan tekst povodom nagrade »Borbe« za arhitekturu, koji takođe možemo protumačiti i kao njegov tadašnji arhitektonski kredo:

Objekat je iznad svega plastična vizija. Gradi se u betonu, kamenu, vezuje se za prostor, datu tradiciju. Gotovo bi se reklo da je to arhitektura sećanja. Izraz te arhitekture je samosvojan, ona izmiče mogućim shematskim klasifikacijama i pleni svojom autentičnom naivnošću u kojoj su osećanje i intencija ispred razloga i čvrste duhovne strukture, koja modernu arhitekturu sve više prati i podstiče. (Radović, 1969: 11)

U nastavku on navodi da je najtipičniji primer takve arhitekture objekt hotela „Podgorica“ u Podgorici arhitekte Svetlane Kane Radević iz 1967. godine, a mogli bismo dodati da je to i Memorijalna kuća na Tjentištu. Radović svoj komentar zaključuje sledećim rečenicama: „Prava sinteza ovih pristupa čini se da tek predstoji. To je i iskra novih istraživanja. Pa čak možda – hrabro ćemo tvrditi – i jednog mogućeg jugoslovenskog izraza u arhitekturi.“ (Ibid.) Memorijalnu kuću na Tjentištu, stoga, vidim i kao arhitektonski iskaz ovakvog stava, u kojem je u punom smislu ostvarena težnju njenog projektanta ka jedinstvenoj sintezi savremenog/modernog, regionalnog i kulturnog u njenom izrazu.

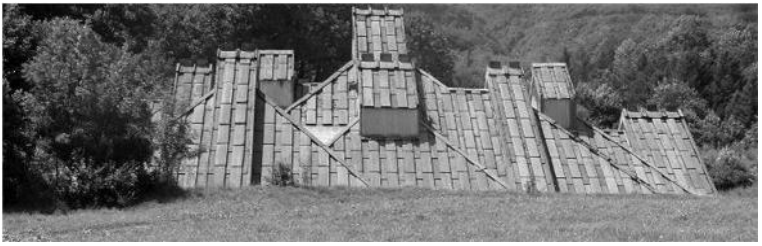

Ranko Radović, Spomen kuća na Tjentištu, 1971.

Još jedna značajna, a mogla bih reći i središnja teorijska postavka Ranka Radovića datira iz teksta objavljenog 1970. godine u časopisu *Arhitektura urbanizam*. Radi se, naravno, o njegovom stavu o ključnoj ulozi eksperimenta i istraživanja u arhitekturi, kako sam objašnjava: „U ovim sedamdesetim godinama promene sveta izazivaju tako sudbinske transformacije prostornih sistema i načina prostornog mišljenja da su istraživanja i eksperimenti postali uslov za opstanak arhitekture“. (Radović, 1970: 25) U ovom kontekstu, postavila bih relaciju ovakvog njegovog pisanja sa specifičnim duhom i idejama i teorijom avangarde i modernog pokreta, koje u beogradskoj sredini još od sredine 1930tih godina, najjasnije i najbeskompromisnije artikulisao Milorad Pantović, značajni moderni arhitekt

prethodne generacije, Le Korbizjeov saradnik iz herojskih dana modernizma, i profesor beogradskog fakulteta. U osvit po mnogo čemu prelomne 1968. godine, u anketi o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije, a koju je za časopis *Arhitektura urbanizam* uredio upravo Ranko Radović, Pantović paralelno postavlja s jedne strane, uticaj velikih promena – nauke, elektronike, automatizacije i kibernetike – i tehničkog napretka na arhitekturu, a sa druge strane, odlučujući značaj kritike i teorije arhitekture u tom kontekstu, pre svega kao mesta otpora pozitivizmu, formalizmu, odnosno dogmatizmu. Radović je, čini se, bio jedan od retkih koji je umeo da čuje Pantovića i da teorijski artikuliše suštinski duh eksperimenta i vizionarstva u arhitekturi i to ne kao stalno traženje novog po svaku cenu, već kao kreativno istraživanje uz shvatanje *socijalne neophodnosti* arhitekture i puno uvažavanje njene praktične i društvene uloge.

Konačno, još jedna linija kritičkog mišljenja i delovanja sa kojom je bio u stalnom dijalogu, jeste ona koja se bavila pitanjima urbane kulture i urbaniteta i sa njima povezana linija organskog urbanizma, koju još sredinom 1950tih formulisao arhitekt Bogdan Bogdanović (Cf. Blagojević, 2007: 198-202). Bogdana će Radović upoznati još kao student 1960. godine, sarađujući sa njim na projektima memorijala u Jasenovcu, Kraljevu i Leskovcu. Bogdanovićeva kritika monotonosti socijalističkih stambenih kolonija, zalaganje za raznovrsnost i simboličku, emocionalnu i romantičnu funkciju arhitekture, kao i njegov koncept „malog urbanizma", naći će refleksiju i nadgradnju u Radovićevim „malim esejima" koje je 1960tih i 1970tih objavljivao u dnevnim novinama i koji će biti sabrani u njegovoj knjizi *Živi prostor* (1979), a koju kao recenzent potpisuje Bogdan Bogdanović. Ova publikacija objavljena na kraju osme decenije zaokružuje period kritike visokog modernizma i kroz prikaz mogućih reinterpretacija moderne i ispitivanja odnosa modernosti i tradicije najavljuje ono što će u narednoj deceniji biti definisano kao diskurs postmodernizma.

Izrazita linija Radovićevog kreativnog senzibiliteta očitava se kroz njegove crteže, u vinjetama, slobodnim ili arhitektonskim studijama. U tekstu povodom svoje samostalne izložbe crteža „Arhitektura kao likovni jezik“, održane u Salonu Muzeja savremene umetnosti u Beogradu, 1981. godine, Radović arhitekturu i urbanizam definiše kao polje antinomija, naime kao:

... složeno i sveobuhvatno područje ljudskoga rada i delovanja ispunjeno motivima, materijalima i metodama, egzistencijom i idejama, duhovnim i fizičkim, tehnikama i vizuelnim, društvenim i ličnim, trajnim i prolaznim, kulturnim i biološkim i kakvim sve ne antinomijama ... ,

i dodaje da u tom polju za njega:

... arhitektura jeste i mora ostati umetnost, ali umetnost duboko prožeta realnošću i životom, idealima i ljudskim težnjama, daleko od larpurlartizma i samozadovoljstva ... (ali nota bene) ... rad i istraživanje likovnog u arhitekturi i njenog jezika jeste i treba da ostane prirodna i legitimna dimenzija svakoga graditeljskoga posla ... i ... ima i neke autonomije crteža u arhitekturi. (Radović, 1981: nepaginirano)

Poznati istoričar i teoretičar moderne i postmoderne arhitekture Čarls Dženks (Charles Jencks), u svom razvojnom stablu postmoderne evolucije druge polovine 20. veka, arhitekturu Ranka Radovića hronološki postavlja u sredinu devete decenije i to pod kategoriju *Romantic Revival* – oživljavanje romantizma – u okvire *metaforičko-metafizičke* tradicije (Dženks, 2007, 50-51). Sledeći Dženksa, mogli bismo, delo Ranka Radovića videti kao postmoderno i višestruko kodirano, ili, pre, kao pluralističko, dijaloško, kako sam kaže:

Naše je zalaganje za duhovni i jezički pluralizam arhitekture, za znanje i postojanje ogromnog, neiscrpnog niza iskustava / i istorije i modernog vremena / u novom, uvek novom i pozitivnom dijalogu. (Radović, [1989]: XIV).

Zaključna beleška

Konačno, kao zaključak ovih sažetih analiza, moglo bi se tvrditi da je u sredinama bivše Jugoslavije u kojima je delovao Ranko Radović u procesu kritičkog mišljenja stvorio nešto sasvim novo u polju arhitekture. To novo je, sa sigurnošću bih rekla, u tome što on proširuje modernistički koncept *praxis* (odnosno usko shvatanje arhitektonske prakse), na postmodernistički koncept arhitekture kao diskurzivnog polja koncepata, ideja, stavova, verovanja, dijaloga, koji čine *diskurzivne prakse*. Upravo tu, u tome što je svojim radom uspeo da u jednoj teorijski inertnoj sredini pokrene višesmerni, strukturisani, iterativni dijalog i vidim najznačajniji doprinos Ranka Radovića teorijskom polju arhitekture. U svojoj doktorskoj tezi *L'évolution et la continuité des idées et des formes dans l'architecture moderne*,[2] koju je odbranio 1980. godine pariskoj Sorboni i u njegovoj knjizi *Savremena arhitektura između stalnosti i promena ideja i oblika*, Radović je sistematski razvio svoj pristup istraživanju diskontinuiteta, preseka, granica i raskršća savremene arhitekture. U tome, kako sam kaže, uzima Foucaultovu *Arheologiju znanja* kao metodološku osnovu za istraživanja diskontinuiteta arhitektonske istorije, a *Zadovoljstvo u tekstu* Rolanda Barthesa postavlja kao analogno zadovoljstvu u građenju. Kako piše, Foucaultovi radovi pomogli su mu da formuliše koncept različitih arhitektonskih serija „... koje se prepliću, preklapaju, nastavljaju, dodiruju, presecaju, a da je nemoguće svesti ih na jednu linearnu šemu." (Radović, 1999: 33-34). U tome, Radović uvek zadržava i pro-modernističku i pro-postmodernističku poziciju (tako reći, liotarovsku [Lyotard]) posvećenost

[2] Teza odbranjena 11. februara 1980, kod prof. Bernarda Dorivala na *Institut d'Art et d'Archeologie, Paris-Sorbonne.*

novoj i tek nastajućoj kulturnoj produkciji postmodernizma, kao mogućnosti reinvencije jednog novog modernizma, koji u sebi nosi snagu modernog pokreta ali i svežinu novog. Konačno, zar Radović sam ne potvrđuje svoju viziju jednog regenerisanog modernizma kada kaže:

Da ne bude zabune – nismo za san o kućici … Radi se mnogo više o traganju za integralnim gradom integralnih ljudi integralnog sveta, u novim društvenim odnosima, u novim materijalnim uslovima i novim likovnim kategorijama.“ (Radović, 1964: 55)

Bibliografija

Blagojević, Lj. (2011). Postmodernism in Belgrade Architecture: Between Cultural Modernity and Societal Modernisation, *Spatium International Review* (Belgrade), no. 25, forthcoming.

Blagojević, Lj. (2007). *Novi Beograd: osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Zavod za zaštitu spomenika kulture, Arhitektonski fakultet.

Dženks, Č. (2007). *Nova paradigma u arhitekturi* (2002). Prevod Marijana Milosavljević. Beograd: Orion Art.

O.M.N. (1966). Informativni centar Tjentište, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), 38: 11-13.

Pantović, M. (1967). Anketa o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), 47: 38.

Radović, R. (1964). Sinteza ili zbir, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), 30: 55.

Radović, R. (1966). Revolucionarna arhitektura revolucionarne Rusije, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), 37: 7-10.

Radović, R. (1969). Nagrada »Borbe« za arhitekturu, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), 59: 11.

Radović, R. (1970). Smisao i vrednost eksperimenta i istraživanja u arhitekturi, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), 60: 25-30.

Radović, R. (1979a). Nikola Dobrović ili o povećanju s vremenom, *Urbanizam Beograda* (Beograd), 52: 18-29.

Radović, R. (1979b). *Živi prostor*. Beograd: Nezavisna izdanja (Slobodana Mašića).

Radović, R. (1981). Traktat o kreativnom mišljenju arhitekte. Arhitektura kao likovni jezik, *Komunikacija* (Beograd), 3: nepaginirano.

Radović, R. (nedatirano [1989a]). Jakov Černjihov, konstruktivista koji je omogućio dekonstruktivizam, u: Černjihov J. (1931) *Konstrukcije arhitektonskih i mašinskih formi.* Prevod Marina Bojić. Beograd: Građevinska knjiga: XIV.

Radović, R. (nedatirano [1989b]). Od stila ka stilizaciji, od uzvišenih nada do izgubljenih iluzija, u: Hičkok Džonson, *Internacionalni stil* (1931). Beograd: Građevinska knjiga: nepaginirano [xi].

Radović, R. (1999). *Savremena arhitektura između stalnosti i promena ideja i oblika.* Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka i Stylos.

Vesić, J. (2003). Povodom 60-godišnjice bitke na Sutjesci, u: *Tiho teče Sutjeska ...* Katalog izložbe Goranke Matić, Beograd: Muzej savremene umetnosti: 20-34.

CRNOGORSKI SUKOB SA KOMINFORMOM

Jadranka Selhanović

The political conflict between Yugoslavia and the SSSR had its victims – real and symbolic. One of those "victims" was the cult of the Soviet Union and Stalin which had been intensively fostered and formed since 1945. From 1948 the Yugoslav communist regime stopped keeping the cult alive through the institutions which served for shaping public opinion. In Montenegro, the destruction of that cult had more drastic consequences for the fates of many people.

Stvaranje kulta Sovjetskog Saveza i Staljina imalo je, kao što je poznato, svoje izvorište u političkim razlozima. Razlozi koji su uticali na njegovo stvaranje i učvršćivanje, doveli su sredinom 1948. godine do prvih koraka ka njegovoj razgradnji i slabljenju. Politički sukob između Jugoslavije i SSSR-a u potpunosti je promijenio spoljnopolitičku poziciju Jugoslavije, a umnogome i pravac njenog unutrašnjeg razvoja. Kao i svi drugi sukobi, i ovaj je imao svoje žrtve – stvarne ili simboličke. Jedna od tih „žrtava" bio je i kult Sovjetskog Saveza i Staljina, koji je od 1945. godine intenzivno učvršćivan i stvaran. Od 1948. godine nestaju ideološki i politički razlozi koji su taj kult održavali u javnom životu, i jugoslovenski komunistički režim prestaje da ga preko svojih institucija za oblikovanje svijesti održava u životu. Po prirodi stvari, istu sudbinu taj kult je doživio i u Crnoj Gori.

Sredinom 1948. godine jugoslovenskoj javnosti prvi put je saopšteno da je nastao ozbiljan nesporazum između Jugoslavije i SSSR-a. U stvari, bila je to samo završna faza sukoba koji je započeo krajem rata 1944. godine i trajao do njegovog eskaliranja 1948. godine. Prve nesuglasice između dva partijska rukovodstva nastale su oktobra 1944. godine, prilikom vojnih operacija za oslobođenje Beograda. Tim povodom određeni predstavnici najviše vojne i partijske vlasti u Jugoslaviji optužili su pojedine pripadnike Crvene armije za nedolično ponašanje prilikom oslobađanja Beograda. Prepiska nastala ovim povodom između Staljina i Tita bila je ujedno i početak Staljinovog podozrivog odnosa prema jugoslovenskom političkom vrhu. Staljinovo nezadovoljstvo u odnosu na jugoslovensko rukovodstvo bilo je ispoljeno i prilikom formiranja Privremene vlade DFJ marta 1945. godine, posebno izborom Milana Grola za njenog potpredsjednika. Ovakvo personalno rješenje u jugoslovenskoj Privremenoj vladi, za Staljina predstavljalo je stvaranje mogućnosti za uplitanje britanske politike u nove jugoslovenske prilike.[1] Ni Deklaracija Privremene vlade koja je objavljena 9. marta 1945. godine nije bila po ukusu Josifa Visarionoviča. Staljin je smatrao da je u Deklaraciji trebalo istaći da će nova Jugoslovenska vlada djelovati u potpunoj saglasnosti sa Sovjetskim Savezom. Tim povodom na adresu novog jugoslovenskog rukovodstva stiglo je i prijeteće pismo, na koje je jugoslovenska strana u svom odgovoru priznala neprikosnovenost sovjetskog autoriteta.[2] Godine 1946. na zaoštravanje odnosa

[1] O ovom vidi više: R. Luburić, Istorijsko–politički okvir sukoba Jugoslavije i SSSR-a 1948. godine, *Goli otok (1949-1956) Zbornik radova,* Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1998, 25-54.

[2] Kako navode B. Petranović i S. Dautović, prijeteće pismo Sovjetske vlade je glasilo: „Postoji drugi put koji se sastoji u tome, da Sovjetska vlada zvanično izjavi o svom nesudelovanju u pomenutim koracima Jugoslovenske vlade.

između dvije socijalističke zemlje uticalo je i stvaranje mješovitih društava o čijem djelovanju su dva rukovodstva imala sasvim oprečne stavove. Ovi sukobi na liniji Jugoslavija - SSSR držani su u strogoj tajnosti. Što više, sa njima su bili upoznati samo članovi najužeg partijskog rukovodstva.

Korak koji je nagovijestio kulminaciju sukoba između Jugoslavije i SSSR-a, bio je Staljinov zahtjev da se formira jugoslovensko-bugarska federacija. Na stvaranje nove federacije, odnosno na karakter i vremenski period za njeno realizovanje, jugoslovensko i sovjetsko rukovodstvo imala su različita viđenja. Sovjetska strana saopštavala je da treba odmah formirati dvočlanu federaciju između Jugoslavije i Bugarske. Rukovodstvo Jugoslavije zastupalo je stav da ne treba žuriti, a buduću federaciju vidjelo je u pripajanju Bugarske kao sedme federalne jedinice Jugoslaviji. Satljinov izričit zahtjev povodom formiranja federacije između Jugoslavije i Bugarske zvanično je saopšten februara 1948. godine. Zahtjev jugoslovenskoj strani bio je iskazan u formi ultimatuma. Tako je moskovska naredba o stvaranju nove federacije dovela do susreta jugoslovenske delegacije sa Staljinom u Moskvi. Iako je u početku izgledalo da je nesporazum riješen, moskovski sastanak samo je na kratko odložio rješavanje nametnutog ultimatuma. Već 27. marta CK VKP(b) uputio je pismo CK KPJ u kojem je iznio svoje optužbe na račun jugoslovenskog rukovodstva. U podužem pismu CK

Mi možemo dati takvu izjavu, pošto naša zemlja još nije povezana sa Jugoslavijom bilo kakvim ugovorom o savezu ili uzajamnoj pomoći. To bi Vas oslobodilo od obaveza da se konsultujete sa nama.“ Na ovo pismo uslijedio je odgovor Politbiroa CK KPJ 15. marta 1945. godine u kome se kaže: „Za Jugoslaviju postoji samo jedan put: ići samo sa Sovjetskim Savezom i pod njegovim rukovodstvom. To mislimo ne samo kao komunisti, već i kao odgovorni državnici. O konkretnim oblicima kako da ispravimo naše greške mi ćemo se savetovati sa Vama“. *Jugoslovenska revolucija i SSSR (1941-1945),* Beograd, 1988, 350.

VKP(b) optuživao je rukovodstvo KPJ da širi antisovjetske izjave, u smislu da se SKP(b) izrođava, da u SSSR-u vlada velikodržavni šovinizam, da SSSR želi da ekonomski osvoji Jugoslaviju. U pismu je bilo navedeno da u KPJ nema unutarpartijske demokratije, kritike i samokritike, da su partijski kadrovi stavljeni pod prismotru ministra državne bjezbjednosti, da je na mjestu pomoćnika ministra inostranih poslova postavljen čovjek (Vladimir Velebit) koji je engleski špijun...[3] Ovo pismo sovjetska partija proslijedila je i ostalim komunističkim partijama, članicama Informbiroa. Pisma optužbi, po sadržini slična sovjetskom, stizala su na adresu CK KPJ od svih komunističkih partija, izuzev KP Francuske i KP Italije. Odgovor na optužbe, CK KPJ poslao je CK VKP(b) 13. aprila 1948. godine. U odgovoru CK KPJ bilo je navedeno da je jugoslovensko rukovodstvo strahovito iznenađeno sadržinom dobijenog pisma, odnosno da smatra da je sovjetski zaključak nastao kao posljedica nedovoljnog poznavanja jugoslovenskih prilika. Informacije koje su dobijali Sovjeti o stanju u Jugoslaviji, CK KPJ tumačio je kao tendenciozne i zlonamjerne koje imaju za cilj da napakoste Jugoslaviji i da joj otežaju i onako težak rad na izgradnji socijalizma.[4] Sovjetska reakcija na ovaj odgovor KPJ, bila je iznijeta u upućenim pismima 4. i 22. maja 1948. godine.[5] Uslijedilo je i zasijedanje Informbiroa u Bukureštu, čijem se

[3] V. Dedijer, *Dokumenti 1948.,* knjiga prva, Beograd, 1980, 201-207.

[4] Isto, 239-249.

[5] Poduže pismo-odgovor CK SKP(b) upućeno CK KPJ 4. maja, bilo je obrazloženo u 9. tačaka: 1. O opozivanju sovjetskih vojnih savjetnika iz Jugoslavije; 2. O sovjetskim civilnim specijalcima u Jugoslaviji; 3. O Velebitu i drugim špijunima u aparatu Ministarstva inostranih poslova Jugoslavije; 4. O sovjetskom ambasadoru u Jugoslaviji i sovjetskoj državi, 5. O antisovjetskoj izjavi druga Đilasa o obavještajnoj službi i o trgovačkim pregovorima; 6.O nepravilnoj političkoj liniji Politbiroa CK KPJ u pitanjima klasne borbe u Jugoslaviji; 7.O nepravilnoj politici Politbiroa CK KPJ u pitanju odnosa izme-

pozivu nije odazvala KPJ. Na zasijedanju, održanom 29. maja, donešena je Rezolucija IB-a komunističkih partija o stanju u KPJ. Ovu Rezoluciju Informacioni biro, kako navodi Dedijer, nije dostavio CK KPJ, pa je jugoslovenska strana bila prisiljena da se služi agencijskim tekstom.[6]

O sukobu između Jugoslavije i SSSR-a crnogorska javnost zvanično je prvi put saznala iz štampe 30. juna 1948. godine. Tog dana „Pobjeda" je prenijela Izjavu Centralnog komiteta KPJ povodom donešene rezolucije Informativnog biroa komunističkih partija „O stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije". Plenum CK KPJ, koji je bio potpisnik objavljenog teksta, detaljno je informisao najširu javnost o toku i sadržaju prepiske.[7]

đu Partije i Narodnog fronta; 8.O zabrinjavajućem položaju u Jugoslovenskoj kompartiji; 9. O uobraženosti rukovodilaca CK KPJ i o njihovom nepravilnom odnosu prema svojim pogreškama; Na kraju pisma bilo je navedeno da iako drug Tito i Kardelj u svom pismu pozivaju predstavnike CK SKP (b), da dođu u Jugoslaviju da bi proučili pitanje sovjetsko-jugoslovenskog nesporazuma, to smatraju nepravilnim u odnosu na druge kompartije. Zato su predložili da se ovo pitanje riješi na najskorijem sastanku Informbiroa. Isto, 264-282.

6 Isto, 299.

7 „Izjava CK KPJ povodom rezolucije Informbiroa komunističkih partija", *Pobjeda,* 30. 06. 1948, br. 154, 1. U okviru ovog teksta objavljeni su i izvodi iz pisama koje je Sovjetska partija uputila Jugoslovenskoj partiji 4. i 22. maja 1948. godine. U pismima CK VKP(b) upućenim CK KPJ, kako je navedeno u tekstu, rukovodstvo Sovjetske partije zahtijevalo je da rukovodstvo KPJ prizna sljedeće greške: da rukovodeći ljudi KPJ samo na riječima uzdižu SSSR, a potajno ga kleveću; da jugoslovensko rukovodstvo, takođe, kleveće sovjetsku armiju i da se prema sovjetskim stručnjacima neprijateljski odnosi; da u KPJ nema demokratije; da Jugoslovenska vlada preko špijuna obezbjeđuje sebi zaštitu imperijalističkih sila; da se KPJ rasplinula u Narodnom frontu te se više ne može smatrati marksističko-lenjinističkom organizacijom; da je KPJ pretjerala sa hvalisanjem o uspjesima u ratu, koji nijesu veći od onih koje su ostvarile komunističke partije Poljske, Čehoslovačke, Rumunije, Albanije i Bugarske.

Samo nekoliko dana nakon objelodanjivanja Izjave CK KPJ, tačnije 04. 07. 1948. godine, u „Pobjedi“ se pojavila nova rubrika naslovljena „Poslije nepravedne optužbe Informacionog biroa protiv KPJ“. Bila je to rubrika putem koje se vršilo intenzivno mijenjanje slike o nepogrešivosti Sovjetskog Saveza i njegovog vođe. Stupce novonastale rubrike iz broja u broj ispunjavali su tekstovi rezolucija, koje su bile donijete na sastancima sreskih i mjesnih komiteta, omladinskih i sindikalnih organizacija, radnih kolektiva. U istoj rubrici objavljivana su pisma i proglasi sa mitinga koje je narod održavao po gradovima i manjim mjestima širom Crne Gore. U njima je rezolucija IB-a proglašavana nepravednom i neosnovanom. Istovremeno iskazivano je bezgranično povjerenje i podrška CK KPJ na čelu sa Titom. Slična novinska rubrika pojavila se i u „Omladinskom pokretu“. Istina, u listu crnogorske omladine, problem Rezolucije IB-a nije bio tretiran koliko u „Pobjedi“. Do kraja 1948. godine rubrika „Protiv nepravednih optužbi i kleveta“ objavljena je nekoliko puta. Aktivne pripreme koje su u to vrijeme sprovođene za održavanje Četvrtog kongresa SKOJ-a, koji je bio u oktobru 1948. godine i Kongresa ujedinjenja SKOJ-a i Narodne omladine, održanog u decembru 1948.godine, mogle su uticati da informacije vezane za ova dva događaja dobiju više prostora u omladinskoj štampi. Ali, kongresne aktivnosti, kao održavanje sreskih konferencija, na kojima su birani delegati za Kongrese, što se može zaključiti iz lista, bile su povod da se upute telegrami u kojima je iskazivana odanost i podrška KPJ na čelu sa Titom.[8]

[8] „Pred Kongres ujedinjenja SKOJ-a i Narodne omladine“; *Omladinski pokret,* 08. 12. 1948, br. 49, 1. Na naslovnici lista bili su objavljeni: pozdravni telegram delegata Sreske konferencije SKOJ-a i NO Sreza titogradskog; telegram delegata Sreske konferencije Kotora; telegram delegata Sreske konferencije Nikšića i telegram učesnika Sreske konferencije Berana. U telegramu upućenom iz Titograda, omladina se zavjetovala voljenom Titu da će jedinstveno i nepokolebljivo pod zastavom Partije i herojskog CK nastaviti borbu

Nakon objavljivanja rezolucije IB-a, prva se reagovanjem u štampi oglasila crnogorska omladinska organizacija. U objavljenoj rezoluciji, Pokrajinski komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije za Crnu Goru, potvrdio je potpunu solidarnost sa izjavom CK KPJ. Tom prilikom omladinsko rukovodstvo saopštilo je da bezgranično vjeruje u herojski Centralni komitet jugoslovenske partije na čelu s Titom. „Pokrajinski komitet SKOJ-a, pisalo je u tekstu rezolucije, izjavljuje da navedene optužbe neće ni najmanje smanjiti našu ljubav prema bratskim sovjetskim narodima i sovjetskoj omladini, slavnoj Boljševičkoj partiji i velikom Staljinu.“ No, opredijeljenost i konačan stav crnogorske omladine povodom rezolucije IB-a bio je saopšten kroz poruku: „Izražavajući bezgranično povjerenje našem CK na čelu sa drugom Titom, zavjetujemo se da ćemo još požrtvovanije raditi na zbijanju redova naše omladine oko naše slavne Partije i njenog herojskog CK, da ćemo i dalje neumorno vaspitavati našu omladinu u duhu neizmjerne ljubavi prema našoj divnoj domovini, da ćemo stalno i neprekidno širiti ideju komunizma...“ Ova omladinska rezolucija bila je objavljena u „Pobjedi“ i na naslovnoj strani „Omladinskog pokreta“[9] U narednom broju „Pobjede“ objavljeni su rezolucija Sreskog komiteta Cetinja i izvještaj sa protestnog mitinga u Pljevljima.[10] U rezoluciji SK Cetinja bilo je navedeno da su cetinjski komunisti uvjereni u pravilnost politike CK KPJ na čelu sa drugom Titom, koji

za socijalističku izgradnju svoje slavne otadžbine. Nikakve klevete, nikakve laži, ničim osnovane optužbe, poručivali su omladinci, neće i ne mogu skrenuti omladinu sa puta kojim ih vodi Tito, voljeni učitelj i herojska KPJ.

9 „Rezolucija Predsjedništva Zemaljskog vijeća NO Crne Gore povodom Rezolucije Informbiroa o ‘stanju u KPJ’“, *Omladinski pokret,* 20. 07. 1948, br. 29, 1; Rezolucija PK SKOJ za Crnu Goru, *Pobjeda,* 04. 07. 1948, br. 158, 2.

10 „Ispunjavajući svoje obaveze prije roka naš narod na mitinzima i konferencijama manifestuje svoju odanost Partiji i Titu“, *Pobjeda,* 06. 07. 1948, br. 159, 1.

nepokolebljivo i pobjedonosno vodi narod u socijalizam. Na mitingu u Pljevljima bilo je 2.500 građana. Tom prilikom Savo Rakuš, sekretar Sreskog komiteta saopštio je da je CK KPJ teško oklevetan kod SKP (b). „Ali ipak“, smatrao je Rakuš, „mi čvrsto stojimo uz naš CK i našeg Tita, koji nam je i usadio bezgraničnu ljubav u Sovjetski Savez.“ Sa mitinga u Pljevljima upućen je i telegram generalnom skretaru CK KPJ. Telegram su potpisali i komunisti i frontovci grada Pljevalja. U telegramu Pljevljaci obećavaju Titu, da ništa neće pokolebati njihovo jedinstvo i radni polet, zato ostaju vjerni Partiji i Titu, jer znaju da ih vodi sigurnim putem u socijalizam. „Partija i cio radni narod naše zemlje odlučno stoje uz svoje rukovodstvo“ bila je poruka sa naslovnice „Pobjede“ od 09. jula 1948.godine. U okviru ovog naslova bile su objavljene rezolucije Narodnog fronta grada Cetinja, Sreskog komiteta KPJ Bara, Osnovne partijske organizacije Andrijevice, Partijske ćelije NIP „Pobjeda“.[11] Nakon dva mjeseca od prve rezolucije, omladina je ponovo potvrdila odanost Partiji i Titu. U „Omladinskom pokretu“ objavljena je reportaža iz ljetovališta u Ulcinju. Među nagrađenim omladincima, koji su boravili u ulcinjskom odmaralištu, bio je i polumaturant koji je na pitanje novinara šta misli o posljednjim političkim događajima odgovorio: „Peti kongres je pokazao pravilnost politike naše Partije. Nas klevetaju, ali mi ćemo pobijediti jer nas vodi Tito, naš najveći sin i najbolji komunista. On je tvorac svega dobrog kod nas i brine se o svakom. Pa i mi za sve ovo što smo ovdje doživjeli i vidjeli najviše smo zahvalni Titu i Partiji.“ Ovaj odgovor, kako je tumačio novinar, bio je iskren i jednostavan izraz misli, ne samo svih učenika u ljetovalištu, nego i čitave omladine Crne Gore.[12]

---

[11] „Poslije nepravedne optužbe Informbiroa protiv KPJ“, *Pobjeda,* 09. 07. 1948, br. 162, 1.

[12] „Za sve smo zahvalni Titu i Partiji-Ljetovalište u Ulcinju“, *Omladinski pokret,* 23. 08. 1948, br. 34, 3.

Donešene rezolucije i upućeni telegrami, po sadržini, najčešće su ličili na poruke koje su samo par mjeseci ranije, raznim povodima bile upućivane velikom sovjetskom učitelju i vođi. U stvari, sada je iskazivanje neizmjerne ljubavi i potpune odanosti bilo usmjereno na novu adresu, odnosno namijenjeno Titu, novom učitelju i vođi kome je jedino trebalo vjerovati. Tako se u jednoj od rezolucija kaže: „Pozdravljamo naš slavni CK KPJ na čelu sa najboljim sinom naše Partije, radničke klase i čitavog radnog naroda naše zemlje, narodnim herojem, generalnim sekretarom KPJ, rukovodiocem naše Vlade i naše zemlje, voljenim Titom, i poručujemo da ćemo još jedinstvenije i još jače i upornije, pod Titovim rukovodstvom izgrađivati našu zemlju na temeljima nauke Marksa-Engelsa-Lenjina-Staljina, onako kako nas je on učio i kako nas danas uči da izgrađujemo socijalizam u našoj zemlji.“ U istom broju prenijet je i telegram koji su jugoslovenski studenti iz Moskve uputili CK KPJ. U njemu su studenti, između ostalog, iskazali ubjeđenje u trijumf jugoslovenske partije pod Titovim rukovodstvom.[13] Telegramom upućenom Titu, koji je prenijela „Pobjeda“, oglasio se i narod Sreza durmitorskog. U telegramu Durmitorici su poručili Titu da je njegovo ime duboko urezano u svim njihovim srcima, da oni ne mogu ni sada, kao što nijesu mogli ni u toku rata, da ne vežu svaku pobjedu za Partiju kojoj je on na čelu. „Ti si druže Tito, stajalo je u telegramu Durmitoraca, simbol naše velike NOB, danas procvat naše zemlje i bolja budućnost svih naših naroda“.[14] Plavljani su se u rezoluciji donešenoj na konferenciji grada

[13] „Telegram jugoslovenskih studenata u Moskvi CK KPJ“, *Pobjeda,* 09. 07. 1948, br. 162, 3. U telegramu studenti kažu: „Mi studenti koji se školujemo u Moskvi, duboko smo uvrijeđeni netačnom ocjenom rada našeg rukovodstva i naše slavne Partije. U toliko nam teže pada istorijska nepravda što ona dolazi od slavne Boljševičke partije u koju smo mi bezgranično vjerovali....“

[14] „Radni narod kao i uvijek stoji uz svoju Partiju i njeno vođstvo“, *Pobjeda,* 17. 07. 1948, br. 168, 1.

Plava, zavjetovali CK i drugu Titu da će još požrtvovanije učestvovati u radu na stvaranju socijalizma u zemlji i da će time dokazati čitavom svijetu da CK KPJ pod Titovim rukovodstvom sprovodi pravilnu marksističko-lenjinističku liniju.[15] Govori sa održanih mitinga povodom sukoba sa IB-om, redovno su objavljivani u štampi. Na mitingu u Tivtu, pred masom od 6000 ljudi, kako je pisala „Pobjeda“ govorio je Savo Joksimović, član PK KP za Crnu Goru i ministar unutrašnjih poslova. Tom prilikom Joksimović je okupljenoj masi rekao: „Rezolucija IB-a predstavlja za naš CK, za našu Partiju, za svakog njenog člana, za sve naše radne ljude, za sve naše narode uvredu i tešku klevetu. Ona predstavlja negiranje naše herojske prošlosti, negiranje naše borbe za izgradnju socijalizma. Ima li takvog srca u našoj zemlji“, nastavio je Joksimović, „koje može reći da su tvrdnje iznešene u Rezoluciji IB-a istinite i da se mogu odnositi na naš CK, na našu Partiju, na našu otadžbinu. Ako ima onda su to obični beskičmenjaci ili ljudi koji ne vide dalje od nosa, ili nemaju prosto ni malo ponosa, ili su to otvoreni neprijatelji ne samo naše Partije i našeg naroda nego neprijatelji mira i socijalizma“.[16]

Samo za dvije nedelje tačnije, od 4. jula 1948. do početka održavanja Petog kongresa KPJ, 20. jula 1948. godine, u 14 brojeva „Pobjede“ u okviru rubrike „Poslije nepravedne optužbe Informacionog biroa protiv KPJ“ objavljeno je 58 rezolucija kojima je iskazana svesrdna odanost i podrška CK KPJ i Titu.[17] Tekstovi

[15] „Narod Plava i Gusinja izražava nepokolebljivu odanost CK i drugu Titu“, *Pobjeda,* 18. 07. 1948, br. 169, 1.

[16] „Na mitinzima i konferencijama narod Crne Gore izražava svoju nepokolebljivu odnost CK KPJ i maršalu Titu“, *Pobjeda,* 10. 07. 1948, br. 163, 1.

[17] Rezolucija PK SKOJ-a za Crnu Goru, Rezolucija SK KPJ Cetinje, Rezolucija radnog naroda Titograda, Rezolucija MK Cetinje, Rezolucija SK Berane, Rezolucija SK Andrijevica, Rezolucija partijske ćelije Gruda, Rezolucija OPO Smailagića Polje, Rezolucija SK Danilovgrad, Rezolucija NF grada Cetinja, Rezolucija SK Bar, Rezolucija SNO Andrijevica, Rezolucija

slične sadržine objavljivani su i tokom 1949. godine, samo je rubrika mijenjala nazive: „Povodom klevetničke kampanje protiv FNRJ“, a potom „Za pobjedu istine – protiv laži i klevata“.

Protiv optužbi IB-a oglasilo se i Društvo za kulturnu saradnju Crne Gore sa SSSR-om. Protestna rezolucija Društva objavljena je na naslovnici „Pobjede“. Društvo je saopštilo da je njegovo djelovanje postalo besmisleno usljed klevetničke kampanje zbog koje su Sovjetski Savez i zemlje narodne demokratije prekinule gotovo svaku kulturnu saradnju. U tim zemljama, kako je informisalo Društvo, zabranjena je bila naša štampa, sa repertora su bili skinuti naši filmovi i pozorišna djela naših pisca. Posebno je u rezuluciji Društva bila apostrofirana osuda SSSR-a koji u Rezoluciji IB-a omalovažava NOR i borbu za mir, uspjehe jugoslovenskih naroda na svim poljima djelatnosti. „Jednom riječju, stajalo je u rezoluciji, oni su željeli predstaviti kao da Jugoslavija čak i ne postoji“.[18] Nekorektni postupci sovjetskog vođstva

SK Kolašin, Rezolucija NIP Pobjeda, Rezolucija SK Nikšić, Rezolucija SK Šavnik, Razolucija SK Herceg Novi, Rezolucija MK Danilovgrad, Rezolucija partijske ćelije Njeguši, Rezolucija partijske ćelije Zelenika, Rezolucija partijske ćelije Kosovi Lug, Rezolucija SNO Cetinja, Rezolucija partijske ćelije Čevo, Rezolucija MK Nikšić, Rezolucija partijske jedinice pri Zemaljskom odboru ratnih vojnih invalida Crne Gore, Rezolucija partijske ćelije radne zadruge „Svetozar Vukmanović-Tempo“ u Boljevićima, Rezolucija partijske organizacije SNO Cetinje, Rezolucija partijske ćelije privrednih preduzeća Zelenika, Rezolucija NF grada Ulcinja, Telegram komiteta gradilišta pruge Nikšić-Titograd, Rezolucija MK Titograd, Rezolucija SK Titograd, Rezolucija partijske ćelije Grahovo, Rezolucije MK Šavnik i Plužine, Rezolucija partijske ćelije fabrike „Lazine“, Rezolucija NF Plava i Gusinja, Rezolucija MK Gusinje, Rezolucija MK Vidrovan, Rezolucije partijskih ćelija Velimlje i Ozrinići, Rezolucija partijske ćelije radnog kolektiva „Vukman Kruščić...“

18 „Društvo za kulturnu saradnju sa SSSR donijelo je rezoluciju povodom klevetničke kampanje protiv naše zemlje“, *Pobjeda,* 07. 05. 1949, br. 107, 1.

prema Jugoslaviji, kako je javljala „Pobjeda“, nijesu bili upućeni samo na političke ličnosti, već je nekorektnost ispoljena i prema jugoslovenskim sportistima. Naime, sovjetski lovački avioni su sredinom 1948. godine, neopravdano prisilili na slijetanje avion u kome se nalazila naša fudbalska reprezentacija. Zbog njihovog namjernog zadržavanja aviona, naša reprezentacija koja je putovala na međunarodnu fudbalsku utakmicu u Norvešku, stigla je u Oslo sa izvjesnim zakašnjenjem.[19]

Reagovanja crnogorske štampe povodom neprijateljskih potupaka SSSR-a, u prvim mjesecima nakon izbijanja Rezolucije IB, bila su vrlo umjerena. Na to je obavezivala preporuka od strane najvišeg partijskog rukovodstva.[20]20o, kako su se tokom 1949. godine odnosi zaoštravali, i objavljeni tekstovi povodom sukoba sa IB dobijali su na jačini.

Ubistva jugoslovenskih graničara od strane pripadnika vojske SSSR-a i zemalja narodne demokratije bila su dovoljan razlog da diplomatski odgovori sa jugoslovenske strane postanu prošlost. Tekst o ovom događaju „Pobjeda“ je objavila 8. juna 1949. godine.U tekstu novinar je saopštio da se rukovodstva informbirovskih partija služe sve prljavijim i nedostojnijim sredstvima u borbi protiv naše zemlje. Naime, sramnim ciljevima, komunisti Informbiroa su se, kako je bilo navedeno, izjednačavali sa najgorim imperijalističkim klevetnicima. U svojoj neobuzdanoj mržnji i pakosnoj nemoći, isticao je novinar, informbirovska propaganda pozajmljuje „dokaze“ od reakcionarnih imperijalističkih i profašističkih agencija i listova. Tako se, zaključio je izvještač, stvara njihova žalosna i dirljiva zajednica interesa koja jugoslovenskom granicom, po planu, organizuje incidente i

19 „Zadržavanje naše fudbalske ekipe na putu za Oslo“, *Pobjeda,* 21. 06. 1948, br. 147, 6.

20 Na ovu preporuku ukazuje Edvard Kardelj u knjzi *Sjećanja*, isto o preporuci govori i Svetozar Vukmanović Tempo u knjizi *Revolucija koja teče*.

ubija stražare socijalističke Jugoslavije.[21] Malo ko je mogao ostati ravnodušan na članak objavljen u „Pobjedi“ 10. avgusta 1949. godine. I oni koji nijesu najbolje shvatali politički sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, mogli su ovog puta dobro razumjeti neprimjerene postupke sovjetskih vlasti. Sa naslovne strane „Pobjede“ crnogorska javnost je mogla pročitati vijest da „Sovjetska vlada odbija da vrati jugoslovensku djecu koja se nalaze u vojnim učilištima u SSSR-u“. U članku je bilo navedeno da se radi o 90-oro djece, uzrasta od 10 do 13 godina, koja su nakon oslobođenja 1945. godine bila upućena u tzv. Suvorovska učilišta, po raznim gradovima Sovjetskog Saveza. Nakon Rezolucije IB-a, pisalo je, ovoj djeci bio je uskraćen svaki kontakt sa roditeljima i rodbinom iz Jugoslavije. Pisma koja su im pristizala od kuće nijesu dobijala, niti je njima bilo dozvoljeno da svojima pišu. Ti mališani, navodio je novinar, bili su terorisani na razne načine. Oduzimali su im Titove slike i sprečavali ih da se sastaju sa Jugoslovenima. Nakon izbijanja Rezolucije IB-a, samo 12-oro ove djece uspjelo je da se vrati u Jugoslaviju. Iako je Vlada FNRJ, bilo je istaknuto u članku, već duže vrijeme ulagala ogromne napore kod Sovjetske vlade da se omogući povratak ovoj djeci, od sovjetske strane nije bilo odgovora.[22]

U drugoj polovini 1949. godine crnogorska medijska scena bila je pojačana sa dva nova lista, mjesečnikom „Politički rad“ i „Zadružno selo“ koji je izlazio petnaestodnevno. Prvi je bio organ CK KP Crne Gore, a drugi organ Glavnog zadružnog saveza zemljoradničkih zadruga NR Crne Gore. Iako namijenjeni partijskom članstvu, objavljeni tekstovi u „Političkom radu“ mogli su ukazati uredništvu „Pobjede“ na značaj određenih političkih tema koje

---

21 „Jedinstveni hor Informbirovske i imperijalističke propagande protiv naše zemlje“, *Pobjeda,* 08. 06, 1949, br. 136, 2.

22 „Sovjetska Vlada odbija da vrati jugoslovensku djecu koja se nalaze u vojnim učilištima u SSSR“, *Pobjeda,* 10. 08. 1949, br. 190, 1.

je bilo poželjno obraditi u jedinom dnevnom štampanom crnogorskom glasilu. Izlaženje ovog časopisa najavila je „Pobjeda“ na svojoj naslovnoj strani. Već u prvom broju „Političkog rada“, u tekstu posvećenom zadacima lista, navedeno je da će, između ostalog, ovo glasilo sa svoje strane pomoći partijskom članstvu u razjašnjavanju stvarne suštine spora koju vodi KPJ protiv kontrarevolucionarne kampanje Informbiroa, a time i protiv revizionizma u međunarodnom radničkom pokretu.[23] U istom broju objavljen je i tekst u kome se ističe da je KPJ pripala časna uloga pobornika protiv neosocijalističke i revizionističke prakse rukovodstva SSSR-a, a za uspostavljanje pravilnih odnosa između socijalističkih zemalja i komunističkih partija. Pitanje odnosa između socijalističkih zemalja, kako je navedno, jedino se moglo riješiti principijelnom borbom protiv revizionističke prakse rukovodstva Sovjetskog Saveza, koje pokušava da nametne neravnopravne i nesocijalističke odnose između socijalističkih država. Upravo zbog takvog pokušaja, naveo je novinar, nastao je i spor između jugoslovenske partije i partije SSSR-a, čije rukovodstvo želi da ostvari podređen položaj socijalističkih zemalja prema njemu. „Razjareni od bijesa zbog dosadašnjih neuspjeha, bilo je naznačeno u tekstu, rukovodstvo Sovjetskog Saveza ne bira sredstva u borbi protiv naše Partije i našeg naroda“.[24]

U novembarskom broju ovog lista bio je objavljen govor Blaža Jovanovića koji je održao na seminaru organizovanom pri Upravi propagande i agitacije CK KP Crne Gore. Tom prilikom o sukobu sa IB-om, Jovanović je između ostalog rekao: „Kao što znate drugovi, CK SKP(b) na čelu sa Staljinom, a zajedno sa

[23] „Čitaocima *Partijskog rada“, Partijski rad,* 15. 10. 1949, br. 1, 1.

[24] „KPJ-prvoborac protiv revizionizma u međunarodnom radničkom pokretu“, *Partijski rad* 15. 10. 1949, br. 1, 6. U ovom tekstu novinar komentariše i sudski proces protiv Laslo Rajka održan u Budimpešti. Kako je naveo, suđenje Rajku je primjena neljudskih i nepoštenih sredstava, kojima se koriste zagriženi revizionisti iz Moskve.

rukovodstvima drugih informbirovskih partija, preduzima najodvratnije mjere i služi se najprljavijim sredstvima protiv naše socijalističke zemlje, naših naroda i naše Partije. Oni izmišljaju takve drske klevete i bezočne laži protiv naše zemlje koje izazivaju kod svakog poštenog čovjeka odvratnost i prezir. Oni su zapravo izgubili svaki osjećaj za moral, za poštenje, za istinu i pravičnost.“ Osvrćući se na problem političkog vaspitanja pojedinca u Sovjetskom Savezu, Jovanović je u govoru istakao: „Oni ljude uče da lažu i da podlo klevetaju. Rukovodstvo SKP(b) u tom pravcu vaspitava i ostala informbirovska rukovodstva i od njih pravi poslušno roblje što će mu se kad-tad grdno osvetiti... Oni više ne vode računa o karakterima i časti ljudi, nego te karaktere lome i nagone ljude da pljuju sami na sebe. U njihovom društvu pošten čovjek više ne smije reći što misli i osjeća nego samo ono što želi i što prija njegovom gospodaru.“[25] U tekstu posvećenom izborima za sreska i gradska partijska rukovodstva koji su održani septembra 1949. godine, stajalo je da je partijsko članstvo iskazalo nepokolebljivo jedinstvo protiv kontrarevolucionarne politike rukovodilaca SKP(b) i Informbiroa.[26] U posljednjem

[25] „Shvatiti to da naša politička agitacija treba da bude živa i konkretna - znači shvatiti njen ogroman značaj“, *Partijski rad,* 15. 11. 1949, br. 2, 1.

[26] „Na izborima za partijska rukovodstva manifestvovano je nepokolebljivo jedinstvo partijskih redova“, *Partijski rad,* 15. 11. 1949, br. 2, 2. „Značaj partijskih izbora, stajalo je u tekstu, koji su održani u svim partijskim organizacijama, nesumnjivo je velik. Njihov značaj povećava se time što su održani u periodu kada kontrarevolucionarna politika rukovodilaca SKP(b) i Informbiroa, u odnosu na našu Partiju i zemlju, postaje sve drastičnija i perfidnija. Ovi izbori pokazali su čelično jedinstvo naše Partije, njenu snagu i odlučnost za dalju borbu u odbrani socijalističke izgradnje naše zemlje.“ U ovom broju bio je objavljen i opširan tekst „Pravilna borba socijalističke Jugoslavije postiže sve veće uspjehe“ u kome se govori o neprijateljskim stavovima koje su SSSR i ostale informbirovske zemlje ispoljile na Četvrtom zasijedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, koja je održana u Njujorku, septembra 1949. godine.

broju „Partijskog rada“ za 1949. godinu bilo je najavljeno otvaranje večernjih partijskih škola, koje su trebale da otpočnu s radom u januaru 1950. godine. Iz predviđenog školskog programa moglo se zaključiti da je izučavanje staljinističke teorije i prakse bilo nepoželjno. Programom škole bila je predviđena obrada tri predmeta: osnovi Lenjinizma, istorija KPJ i partijska izgradnja.[27]

Zadnja stranica lista „Zadružno selo“ bila je rezervisna za komentare posvećene sukobu sa IB-om. Tako je javnost, a posebno seosko stanovništvo kome je bio prvenstveno i namijenjen ovaj list, moglo pročitati tekstove, iz čijeg naslova je bilo moguće predvidjeti i sadržinu: „Neslavna godišnjica klevetničke kampanje“, „Za pobjedu istine - Ko izdaje oslobodilačku borbu grčkog naroda“, „Informbirovska politika - uzrok teškog stanja na bugarskom selu“, „O neuspjelim pokušajima izvrtanja istine“, „Borac za istinu - naša zemlja dobija istaknuto mjesto u svijetu“.[28] U jednom od ovih tekstova naslovljenom „Naša socijalistička izgradnja ne može se sakriti lažima“ pisalo je da kampanja laži i kleveta koju više od godinu i po dana vode protiv Jugoslavije rukovodioci SSSR-a i po njihovom diktatu rukovodioci drugih zemalja i partija Informbiroa, nije mogla pokolebati radne ljude u ostvarenju zadatka Petogodišnjeg plana. Naprotiv, na sve pakosti, klevete, pogranične incidente, povlačenje stručnjaka, sabotiranje isporuka i otkazivanje trgovinskih ugovora, oni su odgovorili s neviđenim radnim poletom. „Samo radne pobjede u toku ove godine“, istaknuto je u tekstu, dokaz su da nas laži i saboterski postupci nijesu zastrašili i pokolebali, već naprotiv još više učvrstili naše redove“.[29]

---

[27] „Pred otvaranje večernjih partijskih škola“, *Partijski rad,* 15. 12. 1949, br. 3, 5.

[28] *Zadružno selo,* 01. 07. 1949, br. 1, 6; 18. 07. 1949, br. 2, 6; 01. 08. 1949, br. 3, 6; 01. 09. 1949, br. 5, 6; 15. 09. 1949, br. 6, 6.

[29] „Naša socijalistička izgradnja ne može se sakriti lažima i klevetama“, *Zadružno selo,* 05. 12, 1949, br. 11, 6.

Na stranicama crnogorske štampe objavljivani su tekstovi kojima se uvjeravala crnogorska javnost da je Sovjetski Savez, nekada odani zaštitnik na spoljno-politčkoj pozornici, postao otvoreni jugoslovenski neprijatelj. U jednom takvom tekstu govorilo se o pristigloj noti iz SSSR-a u kojoj Sovjeti podsjećaju jugoslovensku javnost na izdajstvo njenog rukovodstva prilikom rješavanja statusa Slovenačke Koruške. U noti je stajalo da je, navodno, jugoslovensko rukovodstvo u tajnim pregovorima sa zapadnim zemljama, a zbog ličnih interesa, u Moskvi 1947. godine izdalo slovenački narod u Koruškoj.[30] Povodom lažnih i neprijateljskih stavova, saopštenih u sovjetskoj noti, narod je, kako je javljala „Pobjeda", brzo i spontano reagovao održavajući mitinge i donoseći rezolucije. Po već uhodanom pravilu, mitinzi su se održali u Nikšiću, Cetinju, Podgorici. Na mitinzima su donešene rezolucije. U njima, kako je objavila „Pobjeda" narod je jednodušno saopštio da su metodi koji se od pojave zloglasne Rezolucije IB-a upotrebljavaju protiv naše zemlje, samo obične gnusne klevete protiv herojskog jugoslovenskog rukovodstva na čelu sa Titom.[31]

---

[30] Iako je u početku rješavanja pitanja određivanja granice između Jugoslavije i Austrije, Sovjetski Savez pružao podršku jugoslovenskom zahtjevu da granica između ove dvije zemlje bude promijenjena, tako da Slovenačka Koruška uđe u sastav nove Jugoslavije, Sovjeti su kasnije izmijenili prvobitni stav. Na Ministarskom savjetu u Moskvi, od 10. marta do 24. aprila 1947. godine, zastupajući sopstvene interese, Sovjeti su podržali stav zapadnih sila o nepromjenjivosti granice između Jugoslavije i Austrije.

[31] „Najodlučnije protestujemo protiv nečuvenih i uvredljivih nota Sovjetske vlade upućenih našoj Vladi", *Pobjeda,* 02. 09. 1949, br. 210, 1. U okviru ovog teksta bila je objavljena i rezolucija sa mitinga u Titogradu upućena Titu, u kojoj se kaže „dosadašnja klevetnička kampanja, bez trunke morala, kao i ton i sadržina sovjetskih nota, pokazuju da su rukovodioci SSSR-a neprijatelji izgradnje socijalizma u Jugoslaviji. Ali oni su se grdno prevarili jer istina o našoj zemlji sve više prodire u svijet. Visoke peći i huka motora po našim novim fabrikama, djelo naših ruku, pokazuju čvrstu riješenost da izgradimo socijalizam u našoj zemlji pod rukovodstvom Tvojim i Partije."

Na sovjetsko neprijateljsko širenje neistina o Jugoslaviji, štampa je ukazala objavljivanjem teksta o sudskom procesu protiv Laslo Rajka, koji je održan septembra 1949. godine u Budimpešti.[32] Prilikom suđenja Rajku, jugoslovensko partijsko rukovodstvo je optuženo da priprema obaranje postojećeg državnog sistema u Mađarskoj. Takve insinuacije, pisala je „Pobjeda“ odvijale su se po diktatu Moskve. Propagandni aparati SSSR-a i ostalih članica Informbiroa, kako je navedeno, bili su mobilisani na širenju neistina o navodnim vezama Jugoslavije sa obavještajnim službama zapadnih sila.[33] Povodom suđenja Rajku oglasio se i „Partijski rad“. U listu crnogorskih komunista pisalo je da suđenje Rajku predstavlja primjenu neljudskih i nepoštenih sredstava, kojima se koriste zagriženi revizionisti iz Moskve.[34] Činjenice koje su, navodno, otkrivene prilikom ovog procesa bile su povod da sovjetska vlada 28. septembra 1949. godine, obavijesti jugoslovensku vladu o raskidanju Ugovora o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posljeratnoj saradnji između SSSR i Jugoslavije, zaključenog 1945. godine. Sovjetska strana je optuživala vladu FNRJ da je, kako je navela, ovaj Ugovor grubo pogazila i rastrgla u parčad. Do kraja 1949. godine note o raskidanju Ugovora o saradnji sa Jugoslavijom dostavile su i Vlade Mađarske, Poljske, Bugarske, Rumunije, Čehoslovačke.[35] Novonastale ekonomske prilike u zemlji, nakon prekida privredne saradnje sa Istokom, mogle su

[32] Laslo Rajk, bio je član Politbiroa CK Mađarske, ministar unutrašnjih poslova. U montiranom procesu suđeno mu je za izdaju koju je učinio kao ministar spoljnih poslova Vlade Republike Mađarske.

[33] „Proces u Budimpešti-nova antijugoslovenska provokacija“, *Pobjeda,* 20. 09. 1949, br. 225, 1.

[34] „KPJ-prvoborac protiv revizionizma u međunarodnom radničkom pokretu“, *Partijski rad,* 15. 10. 1949, br. 1, 6.

[35] Više o ovom V. Dedijer, *Dokumenta 1948,* knjiga druga, Beograd, 1980.

uticati na pojavu straha i očajanja kod naroda. Za uklanjanje takvih primisli pobrinula se i štampa. U periodu nakon raskida ugovora sa SSSR-om na stranicama crnogorskog štampanog dnevnog lista i slikom i riječju ukazivano je na značajan privredni prosperitet.[36] No, neki su se upravo tada mogli prisjetiti obećanja koje im je prije dva mjeseca dao savezni ministar Milovan Đilas u svom govoru na Cetinju prilikom proslave 13. jula Dana ustanka crnogorskog naroda. Tom prilikom, kako je prenijela štampa, Đilas je saopštio da će, i pored pritisaka koje na Jugoslaviju vrše SSSR i zemlje Kominforma, sprovođenjem Petogodišnjeg plana, mala, napaćena i herojska Crna Gora pretvoriti se u industrijsko i poljoprivredno razvijenu zemlju, u cvjetni vrt, u primjer šta sve može postići jedan mali narod kad složno sa drugim bratskim narodima krene u radne pobjede.[37]

---

[36] Nakon prekida saradnje sa SSSR-om u *Pobjedi* je objavljeno niz tekstova, koji su ukazavali na uspješan privredni razvoj: vršeno je isušivanje Skadarskog jezera; gradila se hidrocentrala na Glavi Zete; najveće građevine na Crnogorskom primorju podizale su se za najmlađe; ciglana „Lazine“ je uspjela da za veoma kratko vrijeme ispeče 120 000 cigli; u Nikšićkom i Durmitorskom srezu postignuti su bili vidni uspjesi na unapređenju stočarstva; izgrađivani su zadružni domovi u Barskom srezu. Uporedne fotografije Bijelog Polja, nekada i sada, ukazivale su na uočljivi napredak u izgradnji ovog grada; u rudniku Zagrad u Nikšićkom srezu, eksploatisana su velika nalazišta boksita; uzgajivači pamuka bili su ostvarili vidne uspjehe; slikom je bio zabilježen i momenat sa puštanja u pogon termoelektrane u Kotoru. U porušenom Titogradu nicale su brojne višespratnice, privodila se kraju i izgradnja zgrade Narodnog magacina. Industrija ribe u Bijeloj je u oktobru izvršila godišnji plan; Industrija maslinovog ulja u Baru obavila je pripreme za otkup i meljavu maslina. Turistička sezona u 1949. godini bila je proglašena veoma uspješnom. Uspješnom bila je ocijenjena i berba kukuruza u 1949. godini....

[37] „Govor druga Milovana Đilasa na velikom mitingu u Cetinju“, *Pobjeda,* 14. 07. 1949, br. 167, 1.

Sa istim optimizmom, na ovom mitingu, narodu se obratio i Blažo Jovanović. U svom govoru Jovanović je ukazao da se vjekovni crnogorski san o isušenju Skadarskog jezera upravo ostvaruje. „Tamo, rekao je Jovanović, već se nalaze radni ljudi Crne Gore, a 1. avgusta otpočinjemo sa najtežim i najvećim radovima na ovom velikom objektu“.[38] Na postignute privredne uspjehe u Crnoj Gori ukazao je i opširan tekst, koji je povodom godišnjice održavanja Osnivačkog kongresa KP Crne Gore, objavila „Pobjeda“. U tekstu se kaže da su uspjesi KPJ i svega što je jugoslovensko postali simbol odbrane pravičnosti i istine. To potvrđuju značajni uspjesi rekonstrukcije sela u Crnoj Gori. Takvi uspjesi, navedeno je, najbolji su bili dokaz besmislenosti IB kontrarevolucionarne kampanje. Rezultati agrarne politike koju je spovodila KPJ, služili su kao dokaz njene ispravnosti u odnosu na osporavanja koja su dolazila od strane SSSR-a. U prilog tome, u tekstu je navedeno: „Samo u jednom našem srezu, ima više seljačkih radnih zadruga nego na primjer u čitavoj NR Rumuniji“.[39] O uspješnosti crnogorskog agrara povodom seljačkih radnih zadruga, redovno je pisano u listu „Zadružno selo“. U jednom od tekstova, izvršeno je poređenje crnogorskih i bugarskih seljačkih radnih zadruga. Bugarska KP, bilo je navedeno, osnivala je zadruge nasilnim oduzimanjem zemljišta i stoke, grubim zastrašivanjem, pa čak i prijetnjom da će djeci seljaka koji ne stupe u zadruge uskratiti svako školovanje. Zbog ovakvih činjenica, pisalo je u članku, bugarski rukovodioci su prećutkivali ogromne uspjehe koje je KPJ postigla na socijalističkoj rekonstrukciji sela.[40]

---

38 „Govor druga Blaža Jovanovića“, *Pobjeda,* 14. 07. 1949, br. 167, 2-3.

39 „Godišnjica Osnivačkog kongresa KP Crne Gore“, *Pobjeda,* 04. 10. 1949, br. 237, 1.

40 „Informbirovska politika-uzrok teškog stanja na bugarskom selu“, *Zadružno selo,* 01. 08. 1949, br. 3, 6.

Na moguću vojnu intervenciju kojom se prijetilo sa Istoka, „Pobjeda“ je odgovarala prigodnim tekstovima kojima je unosila spokoj. Jedan takav tekst objavljen je 05. oktobra 1949. godine. Ovim tekstom željelo se ukazati da je Jugoslavija vojno spremna i snažna država, koja svom narodu može pružiti sigurnu zaštitu. Tog dana na naslovnoj strani lista bila je objavljena veća Titova slika u maršalskoj uniformi i tekst njegovog govora, koji je održao pred 600 generala i oficira u Beogradu na svečanom ručku priređenom povodom izvedenog manevra i defilea pripadnika Narodne armije. U svom govoru Tito je saopštio da su izvedeni manevri prvobitno pokazali da je Narodna armija ostvarila ogroman napredak od 1947. godine. Iako je maršalov govor najvećim dijelom bio usmjeren na objašnjavanje opšte političke situacije, u dijelu govora posvećenom Jugoslovenskoj armiji, mogla se prepoznati glavna poruka. Obrativši se oficirima i generalima, Tito je naveo da su manevri Narodne armije izvršeni u jednoj izuzetnoj situaciji u vrijeme kada se u spoljno-političkom pogledu Jugoslavija nalazi u dosta teškom položaju. To je vrijeme, kako je naveo Tito, kada se na Jugoslaviju sa svih strana vrši moralni i politički pritisak, u trenutku kada se na nju sipaju najraznovrsnije klevete i laži. Jednom riječju, vrijeme kada se pokušava da se jugoslovenski narod zastraši i razbije njegovo jedinstvo, a uspješna izgradnja socijalizma onemogući. „Mi“, rekao je Tito, „nijesmo vršili ove manevre kao protivmjeru raznim zastrašivanjima, već zato što je to bila uobičajena potreba kod jedne moderne armije, ako ona hoće da opravda sebe kao takvu, to jest modernu armiju, naoružanu savremenim naoružanjem“.[41]

Neprijateljski i izdajnički stav Sovjetskog Saveza prema Jugoslaviji, kako se često moglo pročitati u štampi, potvrdilo je i sovjetsko reagovanje na zasijedanju Četvrte Generalne skupštine

[41] „Govor maršala Tita na završetku velikih manevara jedinica Jugoslovenske armije“, *Pobjeda,* 05. 10. 1949, br. 238, 1.

UN-a. Na ovom zasijedanju UN-a oktobra 1949. godine, saopštavala je štampa, glavni zadatak sovjetske delegacije bio je da spriječi izbor Jugoslavije u Savjet bezbjednosti. Sovjetska delegacija, javljao je „Tanjug“, a prenosila „Pobjeda,“ služila se svim mogućim intrigama i mahinacijama, prijetila predstavnicma pojedinih zemlja koje su bile odlučile da glasaju za Jugoslaviju, čak i molila mnoge da podrže sovjetsku namjeru. U tekstu je bilo saopšteno da je konferencija za štampu, koju je održao sovjetski ministar inostranih poslova Andrej Višinski, samo dan pred glasanje za Savjet bezbjednosti, bila jaka neprijateljska kampanja protiv Jugoslavije. Objašnjavajući takav stav SSSR-a, pisalo je u tekstu, šef naše delegacije u Njujorku, Edvard Kardelj, saopštio je da izbor Jugoslavije u Savjet bezbjednosti, između ostalog, znači i onemogućiti sprovođenje bezuslovne hegemonije, zaustaviti pritiske i prijetnje koje vlada Sovjetskog Saveza sprovodi prema Jugoslaviji.[42]

Reagovanje Sovjetskog Saveza povodom izbora Jugoslavije u Savjet bezbjednosti UN-a, slikovitije od saveznog ministra, učesnika zasijedanja, predstavio je Blažo Jovanović u održanom govoru na partijskoj izbornoj konferenciji u Titogradu. Tom prilikom Jovanović je saopštio da su informbirovska rukovodstva na čelu sa Boljševičkom partijom zaslijepljena mržnjom i neprijateljstvom prema Jugoslaviji. To se jasno vidjelo, kazao je Jovanović, na Četvrtom zasijedanju Generalne skupštine UN-a. Na tom zasijedanju, kako je istakao, sovjetski delegati bili su tako niski i besprincipijelni da su ulazili u pojedine sumnjive nagodbe sa imperijalističkim zemljama. Laži i klevete koje su dolazile iz raznih kuhinja, rekao je Jovanović, naš narod prezire. Sa takvim činjenjem svi bivši autoriteti se ruše pa i autoritet

[42] „Izbor Jugoslavije u Savjet bezbjednosti predstavlja ozbiljan doprinos dijelu dosljednijeg poštovanja onih demokratskih i miroljubivih principa OUN-a bez kojih se trajan mir ne može zamisliti“, *Pobjeda,* 22. 10. 1949, br. 253, 1.

Staljina, koji je, kako je rekao, na čelu sramne hajke koja se vodi protiv Jugoslavije. Ni ovoga puta Jovanović nije zaboravio, da u već prepoznatljivom maniru ukaže na one koji su bili označeni kao izdajnici KPJ. „Poznato nam je drugovi, iz herojske prošlosti crnogorskog naroda da su izdajnici i kukavice uvijek prezirani od svog naroda i da su se njihovi potomci stidjeli od njih. Nesumnjivo je da i današnji izdajnici našeg naroda moraju biti prezreni, jer su izdali svoj narod u njegovoj teškoj borbi za izgradnju socijalizma".[43]

O neprijateljskom odnosu SSSR-a prema Jugoslaviji, u tadašnjoj štampi često je citiran ministar Joksimović. U „Pobjedi", ovoga puta bio je prenešen njegov govor, kojim se obratio Cetinjanima na Gradskoj partijskoj konferenciji. U govoru Joksimović je podsjetio na neprijateljski odnos sovjetske partije prema KPJ prije nego je donešena Rezolucija IB-a. Godine 1939., kako je saopštio Joksimović, Boljševička partija je zaključila pakt o prijateljstvu i trgovinski ugovor sa nacističkom Njemačkom, koja je slovila za najvećeg neprijatelja socijalizma uopšte. Nejasnoća ovog sovjetskog postupka, kako je kazao, objašnjavana je činjenicom da je to samo potrebna Staljinova taktika. Međutim, ta činjenica je kasnije pokazala da Boljševička partija na čelu sa Staljinom nije vodila računa o međunarodnom radničkom pokretu, o ostalim komunističkim partijama, o narodima koje su Njemci porobljavali. To je u stvari bio dokaz, tvrdio je Joksimović, da je Sovjetskom Savezu bilo tuđe sve što je van njegovih granica. Po njemu nije se trebalo čuditi što se Boljševička partija u sprovođenju jugoslovenske Narodne revolucije, nije slagala sa linijom KPJ. Zato je trebao biti jasan tadašnji sovjetski stav i preporuka CK SKP(b), da se ne treba boriti protiv Izbjegličke vlade u Londonu, protiv kralja Petra, da se treba izmiriti sa njima i sa Dražom Mihailovićem. Prihvatiti takvu

[43] „Govor druga Blaža Jovanovića na Gradskoj partijskoj konferenciji u Titogradu", *Pobjeda,* 09. 11. 1949, br. 268, 1.

liniju CK SKP(b), istakao je ministar Joksimović, značilo je prihvatiti samoubistvo za NOP Jugoslavije. U daljem izlaganju Joksimović je podsjetio i na sovjetske neprimjerene postupke u vezi osporavanja odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a, slanja rođendanskih čestitki kralju Petru od nekih rukovodilaca SKP(b), kao i tajnih dogovora sa Englezima o podjeli interesnih sfera na Balkanu. „No, takvi i slični postupci Sovjetske partije, rekao je Joksimović, pobijeđeni su bili zahvaljujući politici našeg CK i Titu koji je znao u svakoj prilici da osujeti sve napade neprijatelja“.[44]

Na neprekidnu klevetničku kampanju, kako je u štampi nazivana Rezolucija IB-a, stihovima pjesme „Klevetniku“ odgovorila je Nevenka Šoš.

Šta kažeš za nas da smo onakvi
kakvi nikada nijesmo bili?
Šta radili smo i šta radimo
mi nijesmo nikada krili.

Pogledaj kod nas, otvori oči,
i pitaj svakog kako se živi,
i kako omladina gradi pruge,
i kako rade naši kolektivi.

O pogledaj, raširi oči
pogledaj pobjeda naših vrhunce
ne nagoni zemlji našoj oblake sive,
jer kod nas sija sunce.

I pitaj našu djecu pionire
kako su proveli ljeto na moru
i kako kod nas žive grčka djeca.
I pitaj brigadire što znaju rušiti goru
za koga izgrađuju zemlju ovu.

Pogledaj dušu svoju i vidjećeš
svjetlost sve više prepušta mjesto sjeni.
Čemu ti laži?
Kod nas se istina cijeni.[45]

[44] „Govor druga Sava Joksimovića na Gradskoj partijskoj konferenciji u Cetinju“, *Pobjeda,* 09. 11. 1949, br. 268, 3.

[45] „Klevetniku“, *Pobjeda,* 03. 07. 1949, br. 158, 5.

Na stranicama „Pobjede“ crnogorski građani su obavještavani i o navodnom stavu „običnih ljudi“ u zemljama tzv. narodne demokratije o sukobu Jugoslavije sa IB-om. Oni, naravno, ne podržavaju svoja rukovodstva, iako to ne smiju javno saopštiti, već indirektno iskazuju podršku i priznanje jugoslovenskom rukovodstvu. U novinskom članku, posvećenom velesajmu u Pragu, koji je održan marta 1949. godine, pisalo je da je paviljon u kome su bila izložena jugoslovenska ostvarenja teške industrije, posjetilo 100.000 čehoslovačkih građana. Ogromna većina posjetilaca na velesajmu je svoju privrženost Jugoslaviji saopštila kroz knjigu utisaka. Skoro na svakoj stranici, kako je istaknuto u tekstu, mogle su se pročitati poruke: „Neka živi Tito“, „Neka živi jugoslovenska partija“, „Kada ćemo opet moći u Jugoslaviju?“. Ove poruke, tumačio je novinar, bile su dokaz da čehoslovački narod, uprkos žestokoj propagandi ne vjeruje lažima Informbiroa.[46] Neslaganje sa svojim državnim rukovodstvom, kako je obavještavala štampa, saopštili su i državljani Albanije koji su bili prebjegli u Crnu Goru. Albanski emigranti, pisalo je u „Pobjedi“, javno su osuđivali politiku Envera Hodže prema Jugoslaviji. Prilikom formiranja radne brigade za isušivanje Skadarskog jezera, komandant brigade, albanski emigrant Nik Vuksan, iskazao je zahvalnost crnogorskom narodu i njegovoj Vladi za srdačan prijem i pružanje pomoći. Tom prilikom Vuksan je saopštio da je njihova brigada formirana da na djelu pokaže jugoslovenskim narodima da je albanskom narodu strana izdajnička politika koju vodi lider albanske partije.[47]

„Pobjeda“ od 29. novembra 1949. godine, kao da je htjela, da ukaže na dva praznika. Prvi, što je bilo razumljivo, bio je obilježavanje godišnjice Dana republike. Na prvoj strani, pored

[46] „Na velesajmu u Pragu ukradena knjiga utisaka u kojoj su čehoslovački trudbenici odavali priznanje Jugoslaviji“, *Pobjeda,* 23. 03. 1949, br. 69, 1.

[47] „Formirana je brigada albanskih prebjeglica „Koči Dzodze“ koja će raditi na isušenju Skadarskog jezera“, *Pobjeda,* 13. 09. 1949, br. 219, 1.

naslova, koji je ovom prilikom bio crvene boje, prikazana je slika grandioznog spomenika Josipa Broza Tita, izvajanog u bronzi. Pored Titove slike objavljen je govor ministra Gojka Garčevića, koji je održao na svečanoj akademiji u Cetinju, priređenoj povodom Dana republike. U svom govoru Garčević je istakao značaj odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a za FNRJ. Tom prilikom, što je bilo za očekivati, Garčević se dotakao aktuelnog političkog problema. Govoreći o sukobu sa Sovjetskim Savezom, ministar Garčević ukazao je na neprijateljske postupke rukovodioca SSSR-a i ostalih informbirovskih zemlja, koji su se, kako je naveo, srozali u blato besprincipijelnosti, revizionizma i kontrarevolucionarnosti. Takvim postupcima, smatrao je ministar, prešli su na liniju izdaje međunarodnog radničkog pokreta. Svi njihovi metodi i sredstva koje su primjenjivali protiv Jugoslavije, nijesu ostvarili željene rezultate. Naprotiv, ona su, kako je naveo, ostala bez ikakvog dejstva i potpuno su propala. Na kraju svog govora ministar je naglasio: „Istina o našoj zemlji prokrčila je sebi put van naših granica i sve dublje prodire u međunarodnu demokratsku javnost, demaskirajući informbirovske laži i klevete“[48] Na simboličan način, na zadnjoj strani lista, bio je obilježen i drugi „praznik“. Prvi put u listu bila je objavljena Staljinova karikatura. Na podrugljiv način karikatura nazvana „Sudište“, prikazivala je Josifa Visarionoviča Staljina kao velikog sudiju. Sa izgledom gusara, koji u jednoj ruci drži vagu, u drugoj veliki mač, a preko koljena lentu na kojoj je pisalo Rezolucija Inforbiroa, Staljin je presuđivao ljudima koji su, sa primjetnim izrazom snishodljivosti i straha, stajali pred njim držeći u rukama spise na kojima je pisalo: proces u Varšavi, proces u Tirani, proces u Budimpešti, proces u Sofiji. Objavljivanje ove karikature, moglo je imati više

48 „Živjela naša slavna socijalistička domovina“, *Pobjeda,* 29. 11. 1949, br. 285, 1.

poruka. U svakom slučaju, jedna od njih mogla je glasiti „kult velikog Staljina se urušava“.[49]

I dok je crnogorska štampa iz broja u broj pisala o jedinstvu Partije i naroda u odnosu na optužbe iz Rezolucije IB-a, iza očiju javnosti dešavali su se veliki politički lomovi. Povodom prvog pisma CK VKP(b) i odgovora CK KPJ, partijski vrh u Crnoj Gori je raspravljao 19. aprila 1948. godine. Na osnovu zapisnika sa sastanka plenuma PK KPJ za Crnu Goru, može se zaključiti da je pismo sovjetske partije na članove crnogorskog Pokrajinskog komiteta djelovalo kao „grom iz vedra neba“. Članovi Komiteta bili su zaprepašćeni sovjetskim nepovjerenjem prema jugoslovenskom rukovodstvu i njegovoj odanosti prema bratskom Sovjetskom Savezu. „Optužiti naše partijsko rukovodstvo, bilo je mišljenje jednog od članova PK, (Jovo Kapičić) da na riječima hvali Sovjetski Savez, a da u stvari radi da potkopa njegov ugled i slavu, znači ogriješiti se o poznatu činjenicu kao što je uporni rad našeg rukovodstva u vaspitavanju partijskog članstva u bezgraničnu ljubav prema SSSR-u, VKP(b), i drugu Staljinu, ukazujući pri tom na njih kao na svijetle primjere od kojih treba da učimo. Takav rad našeg rukovodstva, tolike ljubavi prema SSSR-u nema ravne nigdje van granica Sovjetskog Saveza“. Na drugog člana PK (Vuko Tmušić) ovi događaji su ostavili mučan utisak. To je, kako je istakao, bila posljedica velikog vjerovanja u Sovjetski Savez i njegovu nepogrešivost. Prema njegovom shvatanju, bila je neobjašnjiva sumnja CK VKP(b) po pitanju odanosti KPJ prema herojskoj Boljševičkoj partiji i njenom rukovodstvu. I dok je jedan od članova PK (Savo Joksimović) iskazao osjećaj ličnog bola zbog sadržine pisma CK VKP(b)-a, drugi (Radivoje Vukićević) nije mogao vjerovati da su takvo pismo mogli potpisati Staljin i Molotov, jer, kako je saopštio, poslije Boljševičke partije, KPJ je bila najvjerniji i najdosljedniji učenik vođa i učitelja međunarodnog proletarijata: Marksa, Engelsa, Lenjina i

[49] „Sudište“, (karikatura), *Pobjeda,* 29. 11. 1949, br. 285, 8.

Staljina. Na sastanku se čulo i mišljenje (Božo Ljumović) da je odveć suvišno diskutovati o poznatim stvarima, kao što je provjerena odanost i ljubav prema Sovjetskom Savezu i Boljševičkoj partiji. Tih činjenica morali su biti svjesni članovi CK VKP(b). Za prvog čovjeka crnogorske KP (Blažo Jovanović) pismo CK VKP(b) predstavljalo je najveće iznenađenje koje je doživio. „Mogao sam“, rekao je Jovanović, „misliti na sve moguće, čak i nemoguće, ali nikad na to da CK VKP(b) može ovako i ovim tonom da piše jednoj bratskoj i herojskoj Partiji kakva je naša. Iznenađenje je kod mene i zbog toga što postoje svi drugi načini da se međusobno sporazumiju i objasne dvije bratske partije po svim pitanjima na drugačiji način, a ne da uslijed optužbi prije nego se išta unaprijed preduzme u tom pogledu, da se utvrde činjenice, da se provjere izvjesna obavještenja i da se vidi u čemu je nesporazum“. Posebnu nepravdu, kako je naveo Jovanović, činile su optužbe, upućene rukovodstvu KPJ i narodima Jugoslavije, da navodno ne vole bratski, iskreno i bezgranično Sovjetski Savez, Boljševičku partiju i druga Staljina. Za njega je ljubav, koju je narod, a posebno komunisti osjećao prema Sovjetskom Savezu, bila tokom kao i poslije rata, silna, velika, neugasiva. Ovom sastanku, kao predstavnik CK KPJ, prisustvovao je Svetozar Vukmanović Tempo. Tom prilikom Vukmanović je rekao: „Meni je jasno da je ovo pismo CK VKP(b) došlo i kao rezultat nepoznavanja stanja u našoj zemlji, kao i pogrešnih informacija koje je CK VKP(b) bilo kojim putem dobijao. No, meni je neshvatljivo da drugovi iz CK VKP(b) su mogli donijeti jednu tako tešku osudu koja je u suštini klevetnička za našu Partiju i njeno rukovodstvo, a da prethodno i ne pokušaju provjeriti navode i informacije raznih sumnjivih informatora koji su smišljeno klevetali i našu Partiju i njeno rukovodstvo“.[50]

[50] Zapisnik sa sastanka plenuma PK KPJ za Crnu Goru od 19.04. 1948. g. DACG, OSIO-PG, CKSKCG, k. 15/48; Povodom ovog sastanka Vukmanović u svojim memoarima piše: „Na sastanku u Crnoj Gori svi su usvojili rezoluci-

Povodom nastalog sukoba sa SSSR-om, predstavnici najviše državne vlasti u Republici izjašnjavali su se na sastanku Ministarske ćelije KPJ- Cetinje, održanom 10. i 12. jula 1948. godine. Iako su u svojim diskusijama najčešće saopštavali da podržavaju odluku CK KPJ, sadržaj pojedinih diskusija ukazivao je na drugačija razmišljanja. Jedan od članova Prezidijuma (Jakša Brajović) smatrao je da KPJ preživljava najteže dane od svog postanka. Po njemu neispravno je bilo za sve okriviti samo jednu stranu. Nemogućim je smatrao da Boljševička partija sa Staljinom na čelu na bilo koji način prihvati da povuče svoje optužbe i rezoluciju Kominforma. Ali, nepovlačenje rezolucije IB i neostajanje KPJ u sastavu komunističkih partija svijeta, za njega je značilo nemogućnost daljeg izgrađivanja socijalizma. Predsjednik Skupštine (Petar Komnenić) je nastalo političko stanje tumačio kao donošenje najteže i najsudbonosnije odluke. Takvo stanje značilo je zaokret, za koji se, kako je saopštio, nije moglo znati da li će zemlju povesti desno ili lijevo. Osnovu sukoba, po njegovom mišljenju, činilo je nepoštovanje partijske discipline koju je propisivao Kominform. „Je li opravdan stav naše Partije što se toj disciplini nije pokorila, ne znam“, bila je dilema prvog čovjeka Crnogorskog parlamenta (Petar Komnenić). U svom daljem izlaganju predsjednik parlamenta saopštio je da, po njegovom mišljenu, kritika i samokritika u KPJ nijesu na visini kao kod Partije boljševika. Neopravdanim postupkom smatrao je i neodazivanje KPJ pozivu Kominforma za sastanak u Bukureštu.

---

ju kojom se odbacuju Staljinove optužbe i usvaja odgovor našeg CK. Ali, bilo je i onih koji su našli za potrebno da istaknu kako u Staljinovom pismu ima i istine, pa su navodili djelove pisma u kojima se govori da nijesmo održali kongres Partije, iako smo to mogli učiniti, da nijesmo uopšte održavali plenume CK, da se ne objavljuju vijesti o radu partijskih foruma, da javnost ne zna ko su članovi komiteta..... Nijesam obraćao pažnju na te prigovore. Konačno, iste prigovore imao sam i ja“.

S. Vukmanović-Tempo, *Revolucija koja teče, memoari,* knj. 2, Beograd, 1971, 79.

I predsjednik Narodnog prezidijuma (Miloš Rašović) nastalu situaciju tumačio je kao tešku i sudbonosnu. „Ja lično priznajem da moja savjest nije nikada bila u ovako teškom iskušenju, niti razum u većoj pometnji. Svjestan sam, ma kako se izjasnio, da ću pogriješiti. Treba da kažem da li sam protiv, po jednom pitanju koje je za mene do danas bilo tako nerazdvojivo, tako jedinstveno kao što su jedinstveni duša i tijelo. Ja nikada nijesam mogao zamisliti da naša Partija, Partija boljševika i ostale komunističke partije ne čine jednu cjelinu, ne teže jednom jedinstvenom cilju ostvarenju socijalizma-komunizma u svijetu“. Za Rašovića je izjašnjavenje po ovom pitanju predstavljalo preispitivanje cjelokupnog uvjerenja, cijelog, kako je naveo, moralnog bića. „Ja ne mogu“, bio je izričit Rašović, „nikako zamisliti da je moguće sprovesti u našoj zemlji socijalizam u izolaciji od SSSR-a i ostalih narodnih demokratija...“ I ministar finansija (Gojko Garčević) nije mogao zamisliti da između SKP(b) i KPJ može doći do zategnutih odnosa. Proizašle posljedice iz nastalog sukoba smatrao je vrlo teškim. „Možda i težim, nego što se to danas vidi“. Na ovom sastanku čulo se i mišljenje sekretara partijske ćelije ministara, (Niša Milanović) da je spor između CK KPJ s jedne strane, i CK VKP(b) i Informbiroa s druge strane, vođen na nekomunistički način, zbog toga što nije rješavan samo unutar komunističkih partija. „Mišljenja sam“, rekao je sekretar ćelije, „da CK KPJ mora učiniti sve dozvoljeno da se spor riješi i time naša Partija uključi u rad ostalih KP svijeta, onamo gdje joj mora i biti mjesto“.[51]

Ako je prvo pismo vrha sovjetske partije od 27. marta 1948. godine među crnogorskim partijskim članstvom moglo biti tumačeno kao posljedica pogrešne informisanosti Sovjeta o jugoslovenskim političkim prilikama, naredna dva pisma CK VKP(b) upućena CK KPJ 04. maja i 22. maja 1948. godine, otklonila su svaku dilemu. Stav sovjetskog u odnosu na jugoslovensko rukovodstvo ovoga puta bio je jasan. Jugoslovenski partijski vrh na

[51] Zapisnik sa sastanka Ministarske ćelije- Cetinje, održan 10-12 jula 1948. DACG, OSIO-PG, CKSKCG, k. 17/48.

čelu sa Titom trebalo je primorati na poslušnost. Ni ove činjenice, kod pojedinih članova PK KPJ za Crnu Goru nijesu mogle promijeniti ubjeđenje o nepogrešivosti Boljševičke partije. Njihovo, navodno, prihvatanje stavova i odluka Petog kongresa KPJ, moralo je uticati da se vrlo brzo održi sjednica PK KPJ za Crnu Goru.[52] Crnogorski Pokrajinski komitet je zasijedao 1. avgusta 1948. godine. Bilo je to samo dva dana nakon završetka rada Petog kongresa KPJ. Pored utvrđivanja datuma za održavanje Osnivačkog kongresa KP Crne Gore, na sjednici Komiteta donešena je i odluka o isključenju iz Partije četvorice članova PK, koji su pored članstva u najvišem partijskom rukovodstvu obavljali i visoke državne funkcije. Iz Partije su tada isključeni Božo Ljumović, Vuko Tmušić, Niko Pavić i Radivoje Vukićević. Nakon partijskog isključenja, predati su nadležnim vlastima na dalje isljeđivanje. U zapisniku sa ovog sastanka bilo je navedeno: „Drug Blažo (Jovanović) se osvrnuo na držanje drugova Boža, (Ljumovića) Vuka, (Tmušića) Nika (Pavića) i Radivoja (Vukićevića) u vezi sa rezolucijom Informiroa. Podvukao je da je njihovo u početku kolebljivo držanje a kasnije otvoreno zauzimanje stava solidarisanja sa pojedinim tačkama iz rezolucije IB-a imalo za posljedicu da su se pokolebali izvjesni drugovi iz organizacije. Svoj stav su prenosili i na druge drugove a izvjesne drugove su pokušali vrbovati za svoj stav.

[52] Peti Kongres KPJ je održan u Beogradu od 21-30 jula 1948. godine. Na Kongresu je jednoglasno usvojena Razolucija o odnosu KPJ prema Informbirou. Rezolucijom je bilo definisano pet pitanja koja navodimo u skraćenoj verziji. Peti kongres: odobrava stav CK KPJ u vezi sa optužbama CK VKP(b) i Informbiroa; konstatuje da je kritika u pismima CK VKP(b) i Rezoluciji Informbiroa o stanju u KPJ netačna, nepravilna i nepravedna; konstatuje da CK KPJ nije napustio učenje marksizma-lenjinizma, nego ga naprotiv pravilno primjenjuje; konstatuje da je KPJ ostala vjerna principima međunarodne proleterske solidarnosti; smatra da CK KPJ treba da učini sve što je moguće da likvidira razmimoilaženja sa CK VKP (b); konstatuje da se KPJ nije isključila iz Informbiroa time što nije uzela učešća u zadnjem zasijedanju Informbiroa.

Takvim svojim radom išli su na razbijanje jedinstva naše Partije. I pred CK-om (KP Jugoslavije) drug Božo je ostao uporan u svom stavu, dok su se drugovi Vuko, Niko i Radivoje samo formalno raskritikovali, a u stvari ostali su i dalje pri svom stavu, što potvrđuje i njihovo držanje na Petom kongresu Partije".[53]

Osnivački kongres KP Crne Gore otpočeo je s radom 04. oktobra 1948. godine. Politički izvještaj PK KPJ za Crnu Goru podnio je Blažo Jovanović. U izvještaju posebno je bilo riječi o isključenim članovima PK KPJ za Crnu Goru. Pretpostavljamo da su brzina događaja, i u prvo vrijeme, stav o uzdržanom reagovanju na problem IB-a, uticali da Jovanović u dijelu izlaganja o slučaju isključenih članova PK Crne Gore, bude nedovoljno precizan. Tom prilikom prvi čovjek KP Crne Gore rekao je: „Oni su se toliko demoralisali, da su izgubili svaku vjeru u stvaralačku moć marksizma-lenjinizma, u Sovjetski Savez, u Staljina, u izgradnju socijalizma u našoj zemlji, u KPJ, u druga Tita".[54] Međutim, novonastala politička situacija po pitanju izjašnjavanja crnogorskog partijskog članstva za Rezoluciji IB-a, morala je uticati na Jovanovića, da se nakon tri mjeseca, povodom istog problema znatno oštrije izjasni. U govoru na Osmom plenarnom

---

[53] Zapisnik sa sastanka PK KPJ za Crnu Goru održanog 01. 08. 1948. DACG; OSIO-PG, CKSKCG, k. 15/48; Četvorica članova PK KP za Crnu Goru, Božo Ljumović, Vuko Tmušić, Niko Pavić i Radivoje Vukićević, pozvani su na konsultacije u Beograd uoči samog održavanja Petog kongresa Partije. Sa njima su, povodom zauzetih stavova o Rezoluciji IB-a, razgovarali članovi Politbiroa CK KPJ Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas. Skoro identična situacija bila je i sa članovima PK KPJ Bosne i Hercegovine, koji su takođe, uoči Petog kongresa KPJ pozvani na razgovor u Beograd. Za razliku od crnogorskih članova PK, beogradske konsultacije su imale uticaja na izmjenu stavova kod članova PK KPJ za Bosnu i Hercegovine. Više o ovom: *Zapisnici sa sjednica Politbiroa CK KPJ 11. jun 1945 – 7. jul 1948.* Priredio, B. Petranović, Beograd, 1995, 225.

[54] „Referat druga Blaža Jovanovića", *Pobjeda,* 05. 10. 1948, br. 238, 2.

sastanku CK Narodne omladine Crne Gore, održanom 12. januara 1949. godine, Jovanović je o isključenim članovima PK KPJ za Crnu Goru, između ostalog rekao: „No, mi ćemo se sa tim izdajnicima, tj. naša Partija, i naš narod, nemilosrdno obračunati. Njima nema mjesta u našoj Partiji i njih treba odlučno spriječiti u njihovom podlom radu. I baš zato što smo imali takvih tipova mi komunisti treba da budemo budniji, treba da damo više od sebe i da se u narodu osjeti prezrenje prema takvima koji su nagazili, koji su pljunuli na našu narodnu krv, na tekovine NOB-a. To treba objasniti širokim narodnim masama, to treba objasniti svakom radnom čovjeku, to treba da zna svaki čovjek u Crnoj Gori...“[55]

U ovoj teškoj situaciji slično držanje poput Jovanovića, imao je i organizacioni sekretar PK KPJ za Crnu Goru Andrija Mugoša. Mugoša je na Osnivačkom kongresu KP Crne Gore podnio referat o organizacionim pitanjima Partije. Tom prilikom saopštio je da partijsku organizaciju u Crnoj Gori čini 16.245 članova. Od objavljivanja Rezolucije IB-a do zasijedanja Kongresa, po riječima Mugoše, bilo je isključeno iz Partije 29 članova. Navođenjem broja isključenih članova, kao da je htio ukazati na činjenicu da je partijska organizacija u Crnoj Gori uspjela da se očisti od onih koji su nepopravljivo vjerovali stavovima Informbiroa. „Poslije temeljne prorade pisma CK SKP(b), Rezolucije IB-a i materijala našeg CK, saopštio je Mugoša, čitavo naše partijsko članstvo, osim pomenutog neznatnog izuzetka solidarisalo se jednodušno, bez kolebanja i rezerve sa stanovištem CK KPJ. Tako nešto se samo moglo i očekivati ... Naše partijce nije trebalo ubjeđivati u netačnost optužbi“.[56]

Ali, razvoj političkih prilika nakon održavanja crnogorskog Osnivačkog kongresa Partije, ukazivao je na drugačiju situaciju od one koju je predviđao Mugoša u izlaganju na Kongresu.

---

[55] „Govor druga Blaža Jovanovića na Osmom plenarnom sastanku CK Narodne omladine Crne Gore“, *Pobjeda,* 13. 01. 1949, br. 10, 1-2.

[56] „Referat druga Andrije Mugoše“, *Pobjeda,* 06. 10. 1948, br. 239, 1.

Proces „odvajanja duše od tijela“, kako je svoje unutrašnje osjećanje prilikom izjašnjavanja po rezoluciji IB-a, nazvao Miloš Rašović, predsjednik Crnogorskog prezidijuma, tek je nastupao u Crnoj Gori.

Samo pet mjeseci nakon održavanja Osnivačkog kongresa, tačnije 27. februara 1949. godine, Mugoša je na Drugom plenumu CK KP za Crnu Goru saopštio zabrinjavajuće podatke o isključenim članovima Partije po liniji IB-a. Znatan polugodišnji rast broja isključenih partijaca, Andrija Mugoša u svom referatu na Drugom plenumu, objašnjavao je kao posljedicu labavog i neodlučnog stava partijskog rukovodstva. „Mi smo dopustili Iliji Bulatoviću, Savu Žariću, Petru Komneniću, Radovanu Miliću, Blažu Boroviniću i drugima, da vrbuju i odvedu u izdaju jedan broj slabića koji nijesu bili spremni da se bore za sprovođenje partijske linije u vezi sa klevetničkom kampanjom“.[57] U daljem izlaganju Mugoša je ukazao i na problem Nikšićkog sreza gdje je većina članova Sreskog komiteta, kako je rekao, sistematski sabotirala i iskrivljavala liniju Partije. Ista situacija, prema njegovim navodima, bila je u Andrijevičkom srezu. Prikazujući razvoj partijske organizacije od Osnivačkog kongresa do kraja februara 1949. godine, Mugoša je iznio podatak da je iz crnogorske partijske organizacije bilo isključeno 214, kako ih je nazvao, antipartijskih elemenata. Ovoj plenarnoj sjednici prisustvovao je član CK KPJ Svetozar Vukmanović-Tempo. U svom saopštenju i Vukmanović je ukazao na pitanje Kominforma. Borba protiv njegovog uticaja, istakao je, predstavlja problem koji je u odnosu na ostale jugoslovenske republike, najozbiljniji i najviše izražen u Crnoj Gori.[58]

Tokom 1949. godine nije bilo mjesečnog partijskog izvještaja iz sreskih komiteta koji nijesu pisali o broju isključenih i uhapšenih članova partije po liniji IB-a. U izvještaju Sreskog komiteta

[57] Zapisnik-diskusije na Drugom plenarnom zasijedanju CK KP Crne Gore, DACG, OSIO-PG, CKSKCG, k. 40/49.

[58] Isto.

Danilovgrada za april 1949. godine stajalo je da je isključeno 28, a uhapšeno 17 lica. Oni su, kako je bilo navedeno, smatrali da: „SKP (b) zna šta radi, jer je tamo Staljin, Otkud mi da se borimo protiv Sovjetskog Saveza, otkud naša Partija pametnija od Boljševičke partije, otkud Tito pametniji od Staljina“.[59] Zbog sličnih izjava bili su isključeni i partijci iz SK Andrijevice. Prema izvještaju za mart 1949. godine iz Andrijevačkog SK bilo je isključeno 33 člana Partije. Od njih je 14 bilo uhapšeno, a 3 lica su pobjegla za Albaniju.[60] I u Kolašinu je od 23 uhapšena člana Partije, jedan bio ubijen prilikom pokušaja bjekstva. Povodom ovog događaja u partijskom izvještaju je pisalo: „Kritikovali su naše rukovodstvo, da je ono zgriješilo, da je skrenulo s puta socijalizma, a da nije zgriješilo rukovodstvo Sovjetskog Saveza i Boljševička partija, konkretno Staljin, koga su prikazivali kao zvijezdu vodilju u međunarodnom radničkom pokretu“.[61]

Na složenost političkog stanja po pitanju borbe protiv Informbiroa, ukazao je Blažo Jovanović na sastanku biroa CK KP Crne Gore, održanog 20. maja 1949. godine. Tom prilikom Jovanović je istakao da sumirani podaci o radu po pitanju IB-a pokazuju da ostvareni rezultati, kako je rekao, nijesu potpuni i dovoljni. Tom prilikom Jovanović je ukazao na propuste poput slabog raskrinkavanja onih koji su bili uhapšeni po liniji IB. „Na primjer“, naveo je Jovanović, „Petar Komnenić nije raskrinkavan kao izdajnik u Vraćenovićima, a isti je slučaj i sa Savom Žarićem, Jolem Markovićem, Radivojem Vukićevićem i još nekima. Izvjesni koji se kolebaju nijesu provjeravani na izvršavanju političkih zadataka“. Ozbiljni propusti, naveo je Jovanović, postojali su i u radu masovnih organizacija zbog kojih su se dešavali slučajevi kao u SK Bijelo Polje, bježanje preko granice 13 lica iz Andrijevičkog sreza, ubacivanje emigranata informbirovaca koji su donosili propagandni materijal u Srez titogradski i povezivali

[59] Izvještaj o radu SK Danilovgrad, DACG; OSIO-PG; CKSKCG, k. 41/49.

[60] Izvještaj o radu SK Andrijevica, DACG; OSIO-PG; CKSKCG, k. 41/49

[61] Izvještaj o radu SK Kolašin, DACG, OSIO-PG; CKSKCG, k. 41/49

se sa onima koji su se još kolebali. Ukazujući da ovakvih primjera ima još mnogo, Jovanović je skrenuo pažnju na, kako je nazvao, oportunističke propuste partijskih organizacija, koje su prepuštale da sve uradi UDB-a (Uprava državne bezbjednosti). Ističući da UDB-a ima svoje zadatke, da interveniše kada se ukaže potreba, a da Partija treba da vodi političku borbu, da raskrinkava i izvede na čistinu svakog pojedinca, Jovanović je, osim rukovodiocima partijskih organizacija, poslao poruku i predstavnicima UDB-e. U nastavku svog izlaganja predsjednik crnogorske Partije je saopštio. „Broj uhapšenih nije mali, a rodbinske veze su još jake kod nas, taj razlog govori da moramo pokloniti posebnu pažnju prilikom političkog rada sa njihovom rodbinom, kako bi ih uvjerili u pravilnost linije naše Partije i opravdanost mjera koje preduzimamo protiv izdajnika. Kod naših ljudi unijelo je, takođe, zabunu hapšenje ljudi iznenada noću. Zato mislim da na taj način ne treba vršiti hapšenje sem u izuzetnim slučajevima, nego da sumnjive ljude treba izvesti na čistinu, dakle raskrinkati ih u očima naroda kao neprijatelje i izdajnike pa potom ih hapsiti“.[62]

Prema podacima iz jedne partijske analize, broj članova partije od Osnivačkog kongresa do početka 1950. godine bio je u stalnom padu. Broj onih koji su vjerovali u Staljinovu nepogrešivost povećavao se u drugoj polovini 1948. kao i tokom čitave 1949. godine. U aprilu 1949. godine crnogorska partijska organizacija je brojala 15.687 članova, a novembra iste godine 15.407 članova.[63] Iako su, u međuvremenu, primani u Partiju novi članovi, crnogorska partijska organizacija je od oktobra 1948. godine do oktobra 1949. godine bila umanjena za 838 članova. Na crnogorski ishod povodom sukoba sa IB-om, posebno

[62] Zapisnik sa sastanka biroa CK KP Crne Gore, 20.05. 1949, DACG, OSIO-PG, CKSKCG, k. 40/49

[63] Analiza-Razvoj partijske organizacije od Osnivačkog kongresa KP CG do početka maja 1950. godine.

DACG, OSIO-PG; CKSKCG, k. 13/50.

ukazuje partijska statistika izvedena 1954. godine. Prema obrađenim podacima koje su dostavili sreski komiteti i Kontrolna komisija CK SK CG, u Crnoj Gori je početkom 1953. godine živjelo 3.420 informbirovaca, od kojih je 2.086 osuđeno a potom boravilo na „društveno korisnom radu“.[64]

Problem Rezolucije IB-a, manje - više, bio je prisutan na cjelokupnom jugoslovenskom prostoru. Ipak, statističke brojke kao i drugi podaci na koje smo pokušali da ukažemo, ovom problemu, kada je Crna Gora u pitanju, daju određenu specifičnost. Naime, partijski i sudski procesi protiv četvorice članova PK KPJ za Crnu Goru, svakako su predstavljali presedan u odnosu na politička zbivanja u drugim krajevima Jugoslavije. Tadašnju crnogorsku političku stvarnost činile su jedinstvenom i političke likvidacije po pitanju Rezolucije IB-a, prvog čovjeka Crnogorskog prezidijuma Miloša Rašovića, kao i predsjednika Crnogorske skupštine Petra Komnenića. Na postojanje posebnosti ukazuju i smjenjivanja partijskih rukovodstava Beranskog, Kolašinskog, Nikšićkog, Danilovgradskog i Pljevaljskog sreskog komiteta. Jedinstven je i slučaj fizičke likvidacije rukovodstva i članova Bjelopoljskog sreskog komiteta KPJ koji su se, ostajući dosljedni Rezoluciji IB-a a time Staljinu, bili odmetnuli u šumu pružajući oružani otpor.[65] Na crnogorsku posebnost u odnosu na Sovjetski Savez i Staljina ukazuje i istoričar Vladimir Dedijer, savremenik događaja. Milovan Đilas, pisao je Dedijer, bio je član jugoslovenske delegacije koja je boravila u Moskvi povodom Staljinovog zahtjeva za formiranjem jugoslovensko-bugarske federacije. Iako se radilo o ultimativnom zahtjevu Moskve, po povratku iz SSSR-a, Đilas je svoj izvještaj, kako navodi Dedijer, završio riječima: „Međutim, ne treba sumnjati nijednog trenutka u veliku ljubav druga Staljina prema čitavoj našoj Partiji, čitavom CK, a naročito

---

64 Informacija o radu i držanju hapšenih i isključenih iz SKJ na liniji IB-a, DACG, OSIO-PG; Zbirka *Blažo Jovanović,* u daljem navođenju ZBJ, k.12/53

65 B. Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore, 1945-1952,* Titograd, 1986, 417-418.

drugu Titu“. Iako je Đilas samo par mjeseci kasnije, kako kaže Dedijer, bio jedan od najoštrijih kritičara društvenog bića u SSSR-u i samog Staljina, on uzroke za Đilasov stav iz februara 1948. godine, vidi, pored dogmatske opsjednutosti, i u kultnom doživljaju Sovjetskog Saveza i Staljina zasnovanog na tradicionalnim vezama koje su postojale između ruskog i crnogorskog naroda.[66]

I pored snažno organizovane kampanje KPJ u borbi protiv napada Sovjetskog Saveza na Jugoslaviju, odvajanje od „majke Rusije“ u Crnoj Gori bio je težak i bolan proces. Na takvo stanje, svakako je morao uticati jako izgrađen kult Sovjetskog Saveza i Staljina.[67] Ipak, bilo bi neispravno zaključiti da su posljedice ovog problema bile isključivo i jedino opredijeljene navedenim kultom. Opravdanim razmišljanjem smatramo da su na ovaj problem, pored usvojenih ideoloških shvatanja, mogli uticati i drugi činioci kao lična nezadovoljstva, politički neostvarene želje, karijerizam. Utvrditi udio pojedinih činilaca na ovaj problem, smatramo važnim pitanjem na koje bi trebalo da daju odgovore neka nova interesovanja i istraživanja.

---

66 V. Dedijer, *Izgubljena bitka J.V. Staljina,* Beograd 1978, 183.

67 Istoričar Stevan K. Pavlović o crnogorskom problemu sa IB-om kaže: „Crnogorci su predstavljali 21% svih uhapšenih ili osuđenih od 1948. do 1963. godine. Ispostavilo se da je Crna Gora, republika sa najmanjom teritorijom i brojem stanovnika, ali jedan od najvažnijih partizanskih izvora, bila ibeovski bastion usljed porodičnih i plemenskih veza. Raskid sa Staljinom prouzrokovao je ogromne moralne i psihološke dileme kod rusofilski nastrojenih crnogorskih komunista. Oni su bili skloni da nekritički prihvate sovjetske uzore i identifikovali su komunizam sa Rusijom. U ljeto i jesen 1948, u ovim predjelima operisala je čitava divizija Službe bezbjednosti sa ciljem da suzbije informirovsku gerilu koja se širila i da spriječi bjekstvo u Albaniju“. *Istorija iza imena,* Beograd, 2004, 203.

CRNA GORA U OČIMA PIRCIJA BIROLIJA AVGUSTA 1941.

The documents we are publishing in Montenegrin are showing in which way the rebellion of 13 July influenced on the changes in the fascist policy towards Montenegro. The subject are three reports which the commander of the occupying forces in Montenegro Alesandro Pircio Biroli sent to the headquarters in August 1941.

Dokumenti, koje objavljujemo na crnogorskom jeziku, jasno pokazuju na koji način je Trinaestojulski ustanak uticao na promjene odnosa fašističke politike prema Crnoj Gori. Riječ je o tri izvještaja koje je komandant okupacionih trupa u Crnoj Gori, Alesandro Pircio Biroli, poslao Vrhovnoj komandi tokom avgusta mjeseca 1941. godine.

To su dani u kojima italijanske trupe ponovo uspostavljaju kontrolu na teritoriji Crne Gore, napredujući iz pravca Cetinja i Podgorice ka unutrašnjosti zemlje. Osim upravljanja vojnim operacijama, komandat Pircio Biroli ima zadatak da konkretno predoči ideje o budućnosti ove oblasti. On ima preko šezdeset godina i dugu vojničku karijeru za sobom (rat u Libiji, Solunski front

tokom Prvog svjetskog rata, komandovanje domorodačkom vojskom u italijansko-turskom ratu u Libiji, kada biva prozvan „gondarskim lavom“). Ujedno je i energičan čovjek koji naročito uživa veliko povjerenje Kralja i dvora.

Italijanski general, prije svega, iznosi svoje viđenje događaja, nudi objašnjenje razloga koji su doveli do izbijanja ustanka. Iako su vojne operacije ponovnog okupiranja izuzetno nasilne i dovode do velikih ljudskih žrtava među civilnim stanovništvom, komandant italijanskih trupa ne izražava žaljenje prema Crnogorcima, već ih krivi zbog naivnosti i zbog toga što su tako olako potpali pod uticaj komunističke propagande.

Ne kriveći direktno svog prethodnika Serafina Macolinija, a još manje kralja Viktora Emanuela III, Pircio Biroli obara projekat nezavisnosti smatrajući ga besmislenim, naročito unutar tako uskih granica i u jednoj tako siromašnoj oblasti.

S druge strane, ideja o nezavisnoj Crnoj Gori pod italijanskim protektoratom, isprva nije ni činila sastavni dio fašističke spoljne politike, već je predstavljala žarku želju kraljevske kuće Savoja.

Po mišljenju Pircija Birolija bilo bi pogrešno smatrati „zelenaše“ jedinim političkim sagovornicima, kada partija „bjelaša“, ili jugoslovenskih prosrpskih nacionalista ima više pristalica u narodu. Ovakva politička analiza, suprotno prethodnoj, zasniva se na njegovom tumačenju nacionalnog sastava naroda. Crnogorce po njegovom mišljenju nije moguće etnički razlikovati od Srba, te je stoga potpuno odvajanje ovih teritorija od Srbije veoma teško izvodljivo. Suprotno glavnoj liniji koja je karakterisala fašističku spoljnu politiku prema Jugoslaviji, Pircio Biroli zauzima u potpunosti prosrpsku poziciju, naglašavajući superiornost srpskog naroda u odnosu na ostale narode sa jugoslovenskih prostora. Nesumnjivo, na ovakvo viđenje uticalo je iskustvo italijanskog generala stečeno tokom Prvog svjetskog rata, kada se na Solunskom frontu borio rame uz rame sa srpskom vojskom od koje je čak dobio i visoko odlikovanje.

Vjerovatno podstaknut od strane Vrhovne komande, general Pircio Biroli izlaže nekoliko svojih razmišljanja o administrativnoj organizaciji teritorije, koja se koncentrišu oko neodrživosti teze o nezavisnosti osim u slučaju radikalnog proširenja granica. Suprotno, po njemu, najbolje rješenje moglo bi da bude pripajanje Italiji, „ako već ne Srbiji".

U vrijeme kada fašističku spoljnu politiku karakteriše izrazita antisrpska pozicija može se činiti čudnim to što jedan veoma ugledan general okupacione armije iznosi teoriju poput ove. Ono što je međutim, vjerovatnije jeste da Pircio Biroli spominje ujedinjenje sa Srbijom, znajući pri tom dobro da je riječ o neostvarivom projektu, u istoj mjeri kao što je neostvariva i ideja o proširenju crnogorskih granica, koje bi podrazumijevalo uključenje teritorija već pripojenih Italiji ili Albaniji.

Pouzdanijim se, pak, čini prijedlog pripajanja Crne Gore Italiji „kao provincije, poput Ljubljane". Apsorpcija južnog dijela Slovenije činila se, naime, tih dana, još uvijek odličnim političkim izborom, koji će se nakon samo nekoliko mjeseci pokazati potpunim promašajem.

Očigledno je, međutim, da, Pircio Biroli, naginje obrazovanju vojne vlade u što skorije vrijeme, na čijem bi čelu bio upravo on. To se i potvrđuje u mjesecima koji će uslijediti, uspostavljanjem vojnog guvernatorata u Crnoj Gori.

U ovakvim okolnostima on već planira uspostavljanje saradnje sa prosrpskim nacionalistima koja bi trebalo da ima striktno vojni karakter i ne obazire se na političku organizaciju teritorije – to prepušta periodu po završetku borbi.

Nije isključeno da je Pircio Biroli pomišljao i na stvaranje jedne srpsko-crnogorske države u „uticajnoj sferi Rima", uz pomoć saradnje sa četničkim vođom Dražom Mihajlovićem, koju je više puta tražio.

Ipak, ova ideja se probija tek tokom 1942. godine, za vrijeme dužeg boravka srpskog generala u Crnoj Gori i u periodu najvećeg poklapanja interesa između italijanske vojske i četničkog pokreta.

Avgusta 1941. Pircio Biroli samo iznosi preduslove za formiranje nove okupacione strategije već prihvaćene na velikom dijelu jugoslovenske teritorije koja se nalazi pod italijanskom okupacijom. Ona se bazira na dvijema osnovama:

-ideološki rat protiv komunista, koji se prepoznaju kao strana lica i narodni neprijatelji;

-vojna saradnja i politički savez širokog spektra sa srpskim narodom i sa njegovim vojnim predstavnicima.

Takođe, ne treba zanemariti činjenicu da je, i pored etičkih implikacija, represija i nasilja, ova strategija pokazala dosta dobar uspjeh na teritoriji Crne Gore i da je omogućila Italijanima i četnicima da njome upravljaju bez većih poteškoća barem u periodu koji je prethodio proljeću 1943. godine.

Erik Gobeti

POVJERLJIVO

VIŠA KOMANDA ORUŽANIH SNAGA ALBANIJE
GLAVNI ŠTAB – OPERATIVNO ODJELJENJE

Br. 9262. OP.

Vojna pošta, 22/A, 2. avgust 1941.

PREDMET: Crna Gora

VRHOVNOJ KOMANDI

Po isteku prve sedmice moga boravka na Cetinju i pošto sam stupio u kontakt i razgovarao sa raznim ovdašnjim predstavnicima naše vlasti i najviđenijim i najozbiljnijim crnogorskim ličnostima, stekao sam određena ubjeđenja, koja bih na ovom mjestu želio da predočim Vrhovnoj komandi, kako bi dobila tačnu procjenu političke, vojne i ekonomske situacije u Crnoj Gori.

1. U državi vlada duh nezadovoljstva, nepovjerenja, i razočarenja zbog nesigurne ekonomske i političke situacije.

Sakaćenje nacionalne teritorije sa svojim negativnim uticajem na već poljuljanu ekonomsku nezavisnost, na kojoj se bazira i ona politička, ključni je događaj. Naime, ionako deficitarna proizvodnja osnovnih sirovina, koja dostiže manje od polovine realnih potreba, pretrpjela je dodatne redukcije i to:

a) u proizvodnji pšenice i žitarica uopšte, zbog gubitka bogate kosovske oblasti (koja budi sentimentalne uspomene na slavne nacionalne vojne poduhvate) i ravničarskog pojasa u podgoričkoj kotlini, u području sela Tuzi i Gruda;

b) u proizvodnji soli, neophodnoj jednom stočarskom narodu, zbog gubitka Ulcinja, koji je pripao Albaniji, a sa njim i solana pod jugoslovenskom upravom;

c) u proizvodnji rude i drvne građe, zbog gubitka sreza Foče i Čajniča, koji su pripali Hrvatskoj i srezova Plav i Gusinje, koji su pripali Albaniji;

d) u oblasti turizma zbog gubitka (u odnosu na granice Zetske banovine koje je odredila Srbija) cijelog priobalnog pojasa od Kotora do Dubrovnika.

Na ovakvoj osnovi opšte demoralisnosti, stvorilo se, naročito u studentskoj populaciji pretežno nacionalističkih ideja, jedno snažno nezadovoljstvo sentimentalnog karaktera, koje se uvećalo doseljavanjem na hiljade Crnogoraca prisilno iseljenih sa albanske teritorije na Kosovu kao i sa teritorije Hrvatske, što je, u ionako slaboj proizvodnji nakon poraza Jugoslavije, značajno uticalo na porast siromaštva i na ekonomsku oskudicu u državi.

Ovakvu situaciju iskoristila je komunistička propaganda, koja je i ranije bila prisutna ali je buknula još većom žestinom nakon što su sile Osovine objavile rat Rusiji, što je protumačeno kao agresija na slovenstvo i na državu koja je uvjek doživljavana kao veliki zaštitnik Crne Gore.

Bivša Jugoslavija je u Crnoj Gori konstantno vodila politiku razdora, produbljujući sve više jaz između rezličitih crnogorskih partija, te je na taj način, uz nekoliko pouzdanih Srba vješto postavljenih na vladajuće pozicije uz uživanje podrške snažne miješane žandarmerije (u čijim su redovima, međutim, preovladavali Srbi), upravljala državom.

Veoma malo ili ništa je bivša Jugoslavija uložila u razvoj ekonomije u Crnoj Gori i u poboljšanje životnih i higijenskih uslova crnogorskog naroda. Ono malo što je utrošeno, utrošeno je na funkcionere, na penzije, kasarne i žandarmeriju.

Siromašna zemlja, sa malo obradive površine, čija je proizvodnja u mogućnosti da pokrije jedva malo više od trećine nacionalnih potreba, u trenutku kada dolazi do vojnog sloma

Jugoslavije, postaje laka žrtva komunizma, kome su već neko vrijeme posvećeni svi mladi nazoviintelektualci, kao i seosko stanovništvo iz pojedinih zona: podgoričke i nikšićke kotline, planinske zone Andrijevice i Berana, priobalnog područja između Budve i Bara i okoline Skadarskog jezera.

Ako se tome doda činjenica da nije sprovedena nikakva kontrapropaganda (niti je bivša Jugoslavija imala za to interesovanja i mogućnosti) dok je i prilično slabu kontrolu bilo nemoguće ostvariti budući da su nedostajale specijalizovane jedinice policije i poznavaoci lokalnog jezika, (u cijeloj Crnoj Gori postojao je samo jedan bataljon Kraljevskih karabinjera), lako je shvatiti kako je jedan primitivan, ratoborni narod, koji se lako da zanijeti, mogao da se trgne iz prividnog mira i podigne ustanak i na najmanji podstrek i podsticaj.

Upravo je dobrodušnost Italijana, koji su na ovu teritoriju stupili kao braća i koji su svojim stavom i ponašanjem nastojali da stvore ambijent koji je trebalo da osnaži veze između Italije i Crne Gore, pružila nenadane mogućnosti komunistima nafilovanim stranom propagandom naročito onom sa radija Moskva, koji je u mračnom svijetlu prikazivao situaciju u Osovini, i uticao na stvaranje opšte mržnje prema fašizmu i jedinicama crnih košulja, koje predstavljaju njegov najuočljiviji oblik.

Prema jedinicama crnih košulja ustanici su se ponijeli nedostojno, izuzetno brutalno i bez milosti. Svi koji su bili uhvaćeni, bili su i svirepo ubijeni.

2. U masi crnogorskog naroda treba razlikovati dva sloja:

- jedan sloj sačinjen od starijeg življa, koji prema nama nije neprijateljski nastrojen i koji blagonaklono gleda na povratak nekadašnjem uređenju: tj. monarhiji i staroj tradiciji. Ovaj sloj, međutim ima slabog uticaja na crnogorskoj teritoriji i čine ga ljudi koji nijesu sposobni za rukovođenje;

- jedan sloj koji sačinjava omladina, nadojena velikosrpstvom, tj. slovenstvom, i koji je tokom 22 godine jugoslovenske vladavine Beograd privlačio u svoju uticajnu sferu, prije svega podrškom koju je centralna vlada davala mladima da se školuju bilo na Cetinju (koje na 8.000 stanovnika posjeduje jednu gimnaziju u kojoj je upisano čak 1.200. đaka, mladića i đevojaka), bilo van zemlje, na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu.

Ova nesrazmjerna masa mladih nazoviintelektualaca bez iskustva, zanesena pričom i komunizmom, između Beograda (od koga su uvijek imali podršku) i Rima, iz rasnih, jezičkih i religioznih razloga bira da se osloni na Srbe i da podrži velikosrpski ideal.

Najveću nesreću za Crnu Goru predstavljala je upravo ovakva omladina, koja je u državi formirala jednu gomilu promašenih kafanskih ljudi i politikanata, a koja je mogla predstavljati značajan potencijal stručnih škola koje, međutim, u Crnoj Gori ne postoje.

Jednako ni u jednom ni u drugom sloju zvanično ne postoje partije u pravom smislu te riječi. Beograd ih je ukinuo. U stvarnosti, bilo zbog jugoslovenske politike po principu - zavadi pa vladaj, bilo zbog svadljive prirode Crnogoraca sjedinjene sa karakterističnim ponosom crnogorske nacije, partije niču na sve strane, iako nijesu organizovane, i sve se kolju međusobno. U ovom momentu najbolje je bila organizovana Komunistička partija, zato što je preko raznih udruženja kulturnog karaktera i zahvaljujući tajnoj pomoći iz inostranstva (posebno iz Rusije), uspjela da pronađe način održavanja kontakta sa svojim pristalicama.

U skorašnjoj buni, svi oni koji su bili nezadovoljni (a ekonomska situacija u posljeratnom periodu uticala je da se njihov broj značajno uveća) okupili su se pod okrilje Komunističke partije, jedine koja je imala svoje vođe (advokate, ljekare, itd.) i svoje ćelije skoro svuda, a posebno u Podgorici među duvanskim

proizvođačima, u Nikšiću, u Beranama i Andrijevici, na Virpazaru, u Budvi, takođe na Cetinju đe su mnoge porodice imale sinove i rođake u redovima komunista.

U organizaciji Komunističke partije, koja se protivila ideji nezavisnosti, učešće su uzeli, naravno, kao po instinktu, bivši oficiri razriješene jugoslovenske vojske (među njima i oni rodom iz Crne Gore), koji su nakon njenog sloma, pomogli snabdijevanje stanovništva oružjem koje je bilo lako sakriti u nepristupačnim crnogorskim brdima i bezbrojnim kraškim pećinama.

Budući da druge podrške osim one u starom sloju stanovništva odanom staroj kraljevskoj kući, i to podrške jedino sentimentalne prirode, nije imala, Italija nije bila u mogućnosti da na Cetinju - uprkos prisustvu izuzetnih domaćih ličnosti vrijednih poštovanja, oformi grupu povjerenika koji bi joj mogli pomoći da osujeti protivničke poteze. Dvojica mladih Crnogoraca koji su podignuti i školovani u Italiji nijesu bili ni od kakve koristi.

U ovako očajnoj ekonomskoj situaciji (bez mogućnosti da se uz pomoć rada ona dovede u ravnotežu) i u situaciji komunističkog ideološkog ushićenja (bez mogućnosti da se ono ugasi uz pomoć odgovarajuće kontrapropagande), misliti da se Crnogorci mogu držati pokornim, i da se može održati red i mir obećanjima i ubjeđivanjima, isto je što i graditi kule od pijeska, to jest, živjeti u iluziji.

Narod sa Balkanskog poluostrva poštuje samo onoga ko je silan. Za njih je dobrota slabost. Oni, kao i svi sirovi i primitivni narodi imaju potrebu da se prema njima odnosiš pravično ali s čvrstinom.

Velika je greška postupati nježno i koristi se laskanjem.

Potrebna je jedna politika sile, koja, naravno, iziskuje ljude, vrijeme i novac.

3. Što se tiče vjeroispovjesti, apsolutnu većinu stanovništva čine pravoslavci i svi sveštenici imaju veliki uticaj na narod.

Mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije, miljenik beogradskog patrijarha Gavrila, naizgled je veoma pokoran, a i javno, prilikom propovjedi održane 20. jula na Cetinju, u crkvi Presvete Bogorodice, osudio je čin pobune, čije su žrtve takođe bila i sveštena lica. Međutim, sumnjive su njegove aktivnosti i njegove veze sa Beogradom. Mitropolit je rodom iz Kotora. Jedan njegov brat, bivši gradonačelnik Kotora koga je udaljio prefekt Skaselati, protivnik je Italijana, a jedna njegova kćerka priklonila se komunističkim idejama.

Većinski dio klera drsko ispoljava svoj neprijateljski stav prema Italijanima. Nijesu udostojili pozdrava čak ni pređašnjeg Visokog Komesara. Zbog toga je uložen protest kod mitropolita.

Katolika ima vrlo malo. Nadbiskup, primas srpski, ima sjedište u Baru. Riječ je o veoma obrazovanom Crnogorcu, koji govori italijanski i njemački i čini se da nam je prijateljski naklonjen.

Muslimana ima više nego katolika, naročito u opštinama na granici sa Albanijom i u Novopazarskom srezu. U svim djelovima, oni su mirni, i suštinski, prema nama ne pokazuju otvoreni otpor.

Za razliku od pravoslavaca, muslimani rade i predstavljaju dobrostojeći društveni sloj, budući da su uglavnom trgovci i posrednici. Ne bave se politikom i, kao drugdje Jevreji, oni čine onaj sloj koji teži bogaćenju.

4. Da Osovina na vrijeme nije reagovala protiv Rusije, vjerovatno bi se ustanak u Crnoj Gori savrešeno poklopio sa ruskom akcijom u najpovoljnijem trenutku za zadavanje teškog udarca fašizmu i nacizmu.

Oštri zaokret okolnosti iznenadio je sve komuniste u Crnoj Gori, koji su, ubrzavajući pripreme i držeći za istinite lažne

glasine koje je širila moskovska propaganda (ulazak ruskih trupa u Berlin, skoro spuštanje sovjetskih padobranaca na crnogorsku teritoriju, itd.) iskoristili priliku održavanja Ustavotvorne skupštine i proglašenje crnogorske nezavisnosti, 12. jula, kako bi dali znak za opšti ustanak. Ovom ustanku direktno su se pridružile srpske glavešine, koje su se krile u zemlji i komunističke vođe koje su se finansirale iz Moskve uz prećutnu saglasnost sreskih načelnika, koji su učinili veoma malo ili ništa kako bi se suprotstavili djelovanju ustanika, za koje su sigurno znali.

Moj prvi potez bio je povlačenje naših civilnih predstavnika (sve službenici), ustupanje civilne vlasti kapetanima garnizona, kao i smjena sreskih načelnika koji su bili postavljeni od strane jugoslovenske vlade, svih osim njih trojice koje namjeravam naknadno da propratim.

Cilj pobunjenika bio je očigledan: pružanje direktne pomoći sovjetskoj vladi, tako što bi se u Crnoj Gori zadržale italijanske trupe, koje bi potom bile istjerane i time se spriječila obnova jedne nacionalne države u političkom i ekonomskom smislu potčinjene Italiji, tim prije što ju je ova posljednja, u dogovoru sa Osovinom, teritorijalno osakatila i osiromašila na račun Albanije, njenog vjekovnog neprijatelja.

Kao što je, žestoka propaganda, kod naroda stvorila lažnu sliku o veličanstvenim pobjedama Rusa nad Osovinom, tako ga je i dovela do ubjeđenja da fašistički režim u Italiji podržava neznatna manjina i da je italijanski narod ugnjetavan od strane milicije koju čine fanatici i nasilnici u službi Dučea i fašizma.

Jedino se imajući u vidu ovakvo raspoloženje u narodu, mogu shvatiti svireposti počinjene nad crnokošuljašima 108. legije u Martinovićima (na putu Budva – Cetinje, 18. jula), naročito u poređenju sa ponašanjem drugih trupa, koje su čak spontano

oslobađale zatvorenike (vjerovatno u svrhu vršenja komunističkog prozelitizma).

Počele su da kruže glasine kako su crnokošuljaši u Crnoj Gori uspostavili režim terora, uz pljačke, masakre i silovanja na Cetinju i drugdje, i kako veliki broj žrtava čine žene, koje nijesu htjele da udovolje željama vojnika (sve apsolutna laž, suvišno je reći).

Ponašanje naših trupa bilo je primjerno u svakom pogledu.

Širenje mržnje prema Italiji, predstavljalo je, dakle, kampanju koja se vodila u cilju obezbjeđivanja sigurnog uspjeha ustanka, utoliko prije što je bila obezbijeđena i velika količina oružja i municije skrivena po skoro svim crnogorskim srezovima. Ovo potvrđuje i činjenica da su se tokom napada na naše garnizone i kolone mogli viđeti naoružani čak i žene i đeca.

Najegzaltiranije su bile žene.

Pretpostavlja se da je centar pobunjeničkog pokreta bio u Beogradu i u Hrvatskoj.

Skoro svako selo je dalo svoj doprinos ustaničkom pokretu, utoliko prije što se stvorilo ubjeđenje da će u roku od najviše jedne sedmice italijanske trupe biti proćerane sa crnogorskog tla.

5. Neka zapažanja i planovi koje treba ostvariti

Odmah u djelo sprovedene odluke o slanju pojačanja iz Albanije u Crnu Goru, odlučno držanje svih trupa, i onih manjih, raštrkanih odjeljenja Kraljevskih karabinijera, Kraljevske finansijske policije, kao i mjere predostrožnosti koje su uslijedile: proglasi, naredbe, itd, doveli su do slamanja ustanka i osujećenja želja ustanika unutar teritorije između Bara, Podgorice, Nikšića i Boke Kotorske. Nastavlja se sa oslobađanjem garnizona na preostaloj crnogorskoj teritoriji i sa uvođenjem reda u preostalim agitacionim centrima.

U toku su čišćenja u Grahovu i u nepristupačnim i nepokornim Krivošijama (poznatim po bunama iz 1869. i 1882. god. protiv Austrijanaca). U toku je takođe i akcija koju je organizovala divizija „Venecija“ iz Podgorice prema Kolašinu i Beranama uz učešće I alpinske grupe „Vale“ sa Kosova. U pripremi je i pohod jedne motorizovane kolone sa kamionima iz Nikšića preko Žabljaka na Pljevlja, i druge iz Nikšića na Goransko u kojoj učestvuju divizija „Kačatori dele Alpi“ [Alpski lovci] i II alpinska grupa „Vale“.

Da bi se ugušio ustanak, i to ne samo trenutno, već kako bi se onemogućilo njegovo ponovno izbijanje u budućnosti i pokupilo svo oružje rasuto i sakriveno širom Crne Gore (preko 30-35 hiljada pušaka, i veliki broj mitraljeza prisvojenih nakon jugoslovenske kapitulacije), potrebno je djelovati sistematski.

Naime, moramo se pobrinuti da nam se ne dogodi da napravimo korak naprijed, a da potom budemo primorani da se vraćamo unazad. Dobro usmjerenu političku akciju u korak mora pratiti čvrsta, odlučna i neumoljiva vojna akcija, poput neprestanog lupanja čekićem dok se buna u potpunosti ne sravni, kako potpunim pokoravanjem pobunjenika, tako i predajom cjelokupne količine oružja, što se mora postići pošto - poto, pa i najdrastičnim mjerama, ako je neophodno.

Politička akcija mora imati za cilj prije svega, rješavanje pitanja državnog uređenja, ekonomskog i finansijskog pitanja, kao i pitanja granica.

Dok je na jednoj strani u toku pružanje pomoći u hrani onima kojima je ta pomoć potrebna, kako bi se izbjegla glad - jer gladnom čovjeku svašta pada na pamet - neophodno bi bilo, i to pod hitno, uraditi sljedeće:

1) Osnovati, što je prije moguće, crnogorsku nacionalnu banku; uvesti italijansku liru kao valutu kako bi se pospješila razmjena za namirnice kojih nema na kontingentu (dopunske životne namirnice), između pojedinaca i preduzeća sa Italijom; povući štambiljani dinar sa kojim je svaka razmjena zaključena.

U današnje vrijeme nijedan italijanski ili albanski trgovac na veliko nema mogućnost da svoju robu uveze u Crnu Goru. Svuda u državi je došlo do sistema robne razmjene, uz nevjerovatan rast cijena.

2) Zajedno sa monetarnim, ostvariti i carinsko jedinstvo između Italije i Crne Gore, uz organizovanje finansijskih službi na Cetinju u cjelosti (trenutno tamo nema nijedne, ali je Ministar finansija obećao da će vratiti Botarija).

3) Budući da, ako se izuzmu disidenti, ogroman broj Crnogoraca, ili bolje reći svi do jednog, ne žele samostalnost, već da se, ako ne Srbiji, pripoje Italiji, možda bi najprikladnije bilo, da se donese odluka o postavljanju namjesnika koji bi upravljao državom, i ograničavajući svaki suvišni, dodatni trošak (zgrade predstavništava, zgrade propagande itd,) do kraja izveo već započete i hitne radove i time uposlio što više ruku, i to odmah, prije zime. Na taj način bi se riješio problem nezadovoljstva i nezaposlenosti.

4) Imajući u vidu činjenicu da je jedan od najvrjednijih proizvoda u Crnoj Gori duvan (donosi prihod od preko 40 miliona dinara godišnje), trebalo bi odmah uložiti u podgoričku fabriku u kojoj je 800 radnica zapošljeno samo na berbi odličnog duvanskog lista koji se proizvodi u Crnoj Gori (sličan čuvenoj „sultanovoj bradi”), kako bi se poboljšala proizvodnja i prodaja gotovog proizvoda.

5) S obzirom na bogatstvo u drvnoj građi, treba dodijeliti osoblje za službu u Odjeljenju za šumske resurse, kako bi se iskoristio ovaj značajni izvor prihoda.

6) 54 miliona dinara poslatih iz Rijeke na račun Italijanske banke (kao zamjena za istu količinu novčanica zadržanih za vrijeme trajanja štambiljanja, zbog njihovog sumnjivog porijekla) biće dovoljni da umire one kojima taj novac pripada, ali bi nam hitno, radi vršenja poslova i organizovanja javnih radova, ali i u cilju održavanja mira u državi za početak trebalo 150 miliona dinara, minimum koji nam diktira hitna potreba. Bez toga, sve mjere predostrožnosti biće uzaludne.

7) Preuzeti razne mjere za formiranje jednog povjerljivog žandarmerijskog tijela putem brižljivog odabira članova; za naimenovanja opštinskih organa koji poznaju život u zemlji i imaju veoma jak uticaj u svim manjim centrima itd.

Hvale vrijedno djelovanje svih podređenih komandi, komande Kraljevskih karabinjera i obavještajne službe, omogućilo mi je da prikupim mnogo podataka koji se tiču ustanika i da identifikujem organizatore i vođe, kao i one koji su najodgovorniji za pokolj jedinica crnih košulja. Klupko se, tako, postepeno odmotava, čemu doprinose takođe i pojedinci koji se samostalno prijavljuju našim vlastima da se predaju i potčine. Prema sramnim mučiteljima naših vojnika postupiće se oštro, a ako svi oni ne budu pohvatani u ovom periodu, s početkom zime biće nam još lakše, jer kad padnu prvi snjegovi krivci za zvjerske zločine moraće se, htjeli ne htjeli, spustiti sa planina i izaći iz svojih skrovišta.

Između ostalog, uredio sam da se prilikom raspodjele hrane, svakom pojedinačno podijeli po identifikaciona kartica. Na taj način, moći ću lako da ustanovim ko je u pojedinim porodicama neopravdano odsutan. To će, naravno ukazati na izvjestan broj pobunjenika.

U ovom sažetom izlaganju svojih utisaka, vjerujem da sam se dotakao ključnih tačaka koje karakterišu cjelokupnu situaciju, kao i složenih razloga koji stoje u osnovi trenutnog stanja stvari. Čvrsto vjerujem da ću za relativno kratko vrijeme povratiti sigurnost na cjelokupnoj teritoriji Crne Gore, nastaviću sa temljnim prikupljanjem oružja i sa civilnom obnovom.

ARMIJSKI GENERAL
VIŠI KOMANDANT ORUŽANIH SILA
U CRNOJ GORI
(A. Pirzio Biroli)
Svojeručni potpis
[Alessandro Pirzio Biroli]

PRILOG BR. 2 UZ DOKUMENT BR. 21553
22. AVGUST 1941.

Pircio Biroli, Komandant Oružanih snaga Albanije, Vrhovnoj komandi

Reg br. 539

Vojna pošta, 12. avgust 1941.

Predmet: Crna Gora

Nastavak mog prvog izvještaja Op.br. 9262. od 2. avgusta

Nakon tačno jednog mjeseca od dana izbijanja narodnog ustanka, zahvaljujući hrabrom i odlučnom držanju podređenih trupa koje su morale da prevaziđu izuzetno teške prepreke na nepristupačnom terenu, prvi dio plana koji sam zacrtao ispunjen je okupacijom najvažnijih crnogorskih centara i ponovnim uspostavljanjem bezbjednosti na cijeloj teritoriji, koja je sada već pod našom kontrolom.

Radujem se što mogu da istaknem drugarsku i efikasnu pomoć koju su, u ovom periodu intenzivnog operativnog rada pružile kako Kraljevska mornarica iz Kotora tako i Kraljevsko vazduhoplovstvo.

1) VOJNA SITUACIJA

a) Udružena akcija divizije „Venecija“, koja je iz Podgorice nadirala prema Kolašinu i Andrijevici i I alpinske grupe „Vale“ pojačane albanskim formacijama kapetana Prenka Kalija iz Vrmoša i formacijama iz Đakovice, uprkos teškoćama na terenu, žestokom otporu neprijatelja i brojnim prekidima na putevima, imala je ishod kakvom smo se nadali. Tako je cijela oblast sa centrima Kolašinom, Andrijevicom i Beranama ponovo okupirana.

U Kolašinu je oslobođeno 20 oficira i 185 podoficira i vojnika, u Beranama 563 podoficira i vojnika, a u Bijelom Polju 5 oficira i 106 podoficira i vojnika iz redova Kraljevske finansijske policije, Karabinjera i Pješadije.

b) Divizija „Kačatori dele Alpi“ - nakon okupacije nikšićke kotline, deblokiranja garnizona u Nikšiću i potom garnizona u Vilusima, potisnula je jednu kolonu u Šavnik, koji je potom zauzela uprkos žestokom otporu ustanika. Nakon što je započeto čišćenje okolne teritorije, pripremila se za pohod na Žabljak radi učestvovanja u akciji alpinske divizije „Pusterija“ čim ova stigne u Pljevlja.

c) Divizija „Taro“ – smijeniviši diviziju „Mesina“ u garnizonima u Martinovićima (između Cetinja i Budve) i u Njegušima (između Cetinja i Kotora) pojačana II alpinskom grupom „Vale“, pošto je izvršila čišćenje reona Grahova, počev od 15. ovog mjeseca vršiće detaljno čišćenje područja Krivošija, trougla Risan – Grahovo – Orjen.

d) Divizija „Mesina“ – pošto povrati sopstvene isturene jedinice, ponovo će izvršiti čišćenje koje je u obalskoj zoni između Rijeke, Budve, Virpazara i Bara već jednom izvršila alpinska divizija „Pusterija“.

e) Alpinska divizija „Pusterija“ se motornim vozilima prevezla do Kolašina, obavila brzo i hrabo izviđanje ka Šahovićima i Bijelom Polju, i uputila se jednom motorizovanom kolonom (četa motociklista 4. bersaljerskog puka i alpinski bataljon „Bolcano“ sa kamionima i propratnim artiljerijskim oruđem) ka Pljevljima koja je okupirala juče, u zajedničkoj akciji sa garnizonom 93. pješadijskog puka koji je pod komandom pukovnika Mazelija ne samo pružio odlučan otpor, već je i preuzeo niz energičnih ofanzivnih akcija malih razmjera u okolini samog grada. Jutros oko 10 časova i 30 minuta, ista kolona u sadejstvu sa avijacijom koja je izviđala dolinu rijeke Tare iznenada se iz Pljevalja uputila ka jugu usmjerivši se ka Levertaru i zauzela

most na rijeci Tari (impozantno umjetničko djelo na putu Pljevlja-Žabljak-Šavnik-Nikšić) prije nego ga ustanici dignu u vazduh.

Zaključno sa ovom briljantnom i odlučnom akcijom divizije „Pusterija“, naše trupe su ponovo okupirale cijelu crnogorsku teritoriju koja se ranije nalazila pod našom kontrolom.

f) I alpinska grupa „Vale“ što prije će započeti energično, detaljno čišćenje područja Berane-Andrijevica duž doline rijeke Morače, posebno obraćajući pažnju na područje Pipera, odakle su potekli napadi na komunikacijske linije divizije „Venecija“. Nakon toga će se okupiti u Podgorici i tamo ostati u vojnoj rezervi.

g) II Komanda XIV armijskog korpusa prebaciće se 14. ovog mjeseca u Podgoricu.

h) Sa pristizanjem različitih divizija u odgovarajuće sektore, omogućiće se smjenjivanje Njemaca u okupaciji Prijepolja i zatvaranje cijelog graničnog pojasa sa Hrvatskom od Priboja do Grude i mora.

Razmotriću mogućnost da se odgovori pozivu njemačkih trupa na zauzimanje Novog Pazara.

2) POLITIČKA SITUACIJA

Potvrđujem već izneseno viđenje situacije. Prisutne podjele i antagonizam između partija ispoljavaju se na jednoj zajedničkoj osnovi velikog nezadovoljstva zbog nemogućih životnih uslova u kojima će Crna Gora biti primorana da živi u okviru aktuelne demarkacione linije.

Ako je na teritoriji nekadašnje Zetske banovine, koja je obuhvatala Boku Kotorsku do Dubrovnika, dio Hercegovine sa dolinom rijeke Drine, Novopazarski Sandžak i Metohiju sa Kosovom, državni budžet bio deficitaran, za to je bio odgovoran jugoslovenski administrativni sistem. Pošto bi pokrila potrebe službenika Banovine i srezova, obezbijedila penzije, gradske

službe, itd., vlada u Beogradu bi zaplijenila ostatak prihoda, dajući, pritom, veoma slab podstrek razvoju trgovine i industrije, ako se izuzme eksploatacija šuma i pojedinih rudnika u nikšićkoj kotlini i to od strane privilegovanih grupa.

Međutim, na kraju svake godine, Beograd je bio prinuđen da Crnoj Gori, u obliku pomoći, vrati jednu sumu novca koja se kretala oko 150 miliona dinara. Na taj način bi se obezbjeđivala ravnoteža budžeta.

Tako da, kada bi današnja teritorija Crne Gore i približno odgovarala teritoriji nekadašnje Zetske banovine, onda bi izvozom sopstvenih proizvoda u inostranstvo (kože, vune, duvana, drvne građe, uglja, stočnih proizvoda, svježih sireva, suvih šljiva i destilata šljive, itd.) crnogorska država mogla da plati uvoz skoro svega onoga u čemu oskudijeva (dopunskih životnih namirnica, odjeće, posuđa i staklarije, poljoprivrednih mašina, sapuna i deterdženata, bicikala, mašina za šivenje, obuće, ljekova).

U trenutnim uslovima, ako bi, dakle, bile potvrđene sužene granice Crne Gore, bilo bi rizično stvaranje jedne nezavisne države zato što bi joj, kao takvoj, nedostajali osnovni uslovi za život, osim ako Italija ne bi u potpunosti pokrivala njene potrebe, uključujući, naravno i izdatke za namjesništvo, ministarstava i odgovarajuću administraciju.

Samo ograničen broj starih crnogorskih uglednih ličnosti, uz mali broj pristalica, zastupa ideju o nezavisnosti u formi monarhije, tražeći od Italije postavljanje namjesnika iz crnogorske kraljevske kuće. Ali narodna masa danas ne želi ni nezavisnost ni krunu, koje bi opteretile deficitarni budžet nove države. Rađe bi se samo čisto i jednostavno pripojili Kraljevini Italiji, ako je već Osovina odlučila da odvoji Crnu Goru od Srbije, sa kojom ova dijeli isti jezik, religiju i običaje.

Dakle, od dvije postojeće crnogorske partije (pojava boljševizma je prolazna i ubrzo će biti eliminisana) praktičnijom se čini partija federalista sa prosrpskom orjentacijom, koja zastupa

ideju o fuziji ili nekoj vrsti unije sa drugom silom, kako bi se obezbijedilo preživljavanje. S druge strane, partija separatista, koja od Italije traži postavljanje namjesnika Kraljevine, slijedi jedan prilično tradicionalni, ideološki koncept, umjesto da se brine o tome kako bi bez strane pomoći crnogorski narod mogao da preživi.

Ako bi došlo do prisajedinjenja Crne Gore Italiji, kao što je učinjeno sa Slovenijom, trebalo bi se osloniti na crnogorske trgovinske razmjene u kotorskoj luci, plućima kojima Crna Gora diše.

Sa granicama obilježenim aktuelnom demarkacionom linijom nikada se neće uspostaviti mir u zemlji. Kako među obrazovanim ljudima, tako i u narodnim masama, rasprostranjeno je ubjeđenje da Crna Gora ne treba da postoji kao samostalna država, niti bi takva država bila prihvaćena iz razloga što niko ne želi da mu se đeca i unuci pate u budućnosti još više nego što su se njihovi očevi patili u prošlosti.

Ukratko: ili Crna Gora sa hercegovačkim pojasom (naseljenim Srbo-Crnogorcima) Bilećom, Gackom, Fočom, Čajničama, Novopazarskim Sandžakom, Metohijom (tj. glavom rijeke Ibar sa Rožajama i Tutinom), Ulcinjem i Bokom Kotorskom (sa svim ograničenjima koja bi Italiji garantovala potpunu vlast nad ovom pomorskom bazom) uz mogućnost stvaranja jedne države u okviru Rimske imperije, ili, u suprotnom, aneksija Italiji u formi provincije, kao što je slučaj sa Ljubljanom.

Glasina koja je s namjerom puštena u narod - a prema kojoj se Hitler navodno ne protivi, ujedinjenju Crne Gore sa Srbijom - uz nepostojanje jedne efikasne propagande sa naše strane koja bi je demantovala, uticala je na oživljavanje otpora prema Italiji koja biva prikazana u ruhu prepotentne fašističke države sa osvajačkim tendencijama.

Delegati sazvani na Cetinju radi održavanja Ustavotvorne skupštine 12. jula bili su ljudi koji nijesu imali sljedbenikâ u zemlji. Ja zaista smatram da bi bilo pogrešno oslanjati se danas

samo na taj stari sloj u crnogorskom narodu. Neophodno je privući mlađe, aktivnije članove koji uživaju ugled u seoskim masama i ja bih, u pogodnom trenutku, na tome poradio, osim ako mi drugačije ne bude naređeno. Na taj način bi se potpomoglo pomirenje i prevazišao dubok jaz koji postoji između starih i novih partija. Nažalost, postojećim razmiricama dodaju se i mnogobrojne lične mržnje uzrokovane pristrasnošću i stranačkim osjećanjima koja postoje u svakom Crnogorcu. Raniji interesi, privilegovanje pojedinih crnogorskih ličnosti od strane Srba, uticaj jugoslovenskih uglednika, sve je to doprinijelo tome da se kod crnogorskog naroda razvije jedan osjećaj nelagodnosti, nezadovoljstva toliko snažan da su komunističke teorije uspjele da uzmu maha kako kod intelektualaca bez dinara, obrazovanih uz pomoć stipendija u Zagrebu i Beogradu, pa i u Italiji, tako i kod radnika u urbanim centrima, naročito u Podgorici, đe su radnici u duvanskoj proizvodnji 100 % komunisti.

Ali, važno je naglasiti sljedeću činjenicu: opšte nezadovoljstvo postoji odranije, i ono se povezuje sa težnjom Crnogoraca da žive u zajednici sa braćom Srbima.

Dakle, jedino pravedne granice, one koje u Crnu Goru uključuju teritorije koje joj u etnografskom pogledu pripadaju, mogu predstavljati djelotvoran lijek kojim bi se ublažilo ovo opšte, mučno stanje strepnje i razočaranja i stvorila nada u održavanje mira u zemlji, time što će joj biti omogućeno da živi od eksploatisanja većih resursa u proširenim granicama, dopunjavajući svoje potrebe u zamjenu za neposredno učešće u italijanskoj imperijalnoj konstelaciji.

3) BALKANSKI NARODI

Uprkos njihovom grubom karakteru, od svih balkanskih naroda, po mom mišljenju, Srbi su još i najbolji. Hrvati su pretvorno ljubazni i dvolični – pravi licemjeri i u suštini kukavice, dok, nasuprot njima, Srbe i Crnogorce odlikuje ratnički i viteški duh.

Ako se zanemari politička greška koju su Srbi napravili svrstavši se među protivnike Osovine (ali to se mora pripisati nemoralnim i korumpiranim rukovodiocima i iluzijama o moći Rusije), bolje je u nacionalnim aspiracijama favorizovati Srbe i Crnogorce nego Hrvate i Albance. Svi su oni manje ili više nepouzdani, ali najmanje nepouzdani su opet Srbi. Nakon pada Rusije, po mom mišljenju, politički ne bi bilo loše poraditi na ulasku Srbije u uticajnu sferu Rima. Dodajmo svemu ovome i činjenicu da Crnogorce veoma pogađaju događaji zlostavljanja Srba od strane hrvatskih ustaša i to naočigled italijanskih vojnih vlasti, te da ovi ne razumiju zašto Italija ne interveniše kako bi prestali bespotrebni masakri.

4) PRIJEDLOZI

Imajući u vidu postojeću situaciju, hitno treba uraditi sljedeće:

- definisati oblik vladavine;
- definisati granice.

Ako Crna Gora sa teritorijom upotpunjenom na pravi način - barem uz Metohiju, Sandžak i zapadni pojas do Drine – treba da uđe u sastav Italije, korisno bi bilo ostvariti monetarno i carinsko jedinstvo kako bi mogla koristiti kotorsku luku koja predstavlja njena pluća, između ostalog, i zbog povezanosti te luke sa nikšićkom kotlinom preko željezničke pruge uskog kolosjeka koja saobraća u pravcu Zelenika - Nikšić.

Barska luka je dosta dobra, ali udaljena; s druge strane obje luke i ona barska i ona kotorska potrebne su Crnoj Gori. Uklanjanjem carinskih i birokratskih prepreka priliv i odliv sa Italijom preko ove dvije luke bio bi obezbijeđen tokom cijele godine.

Trgovinski promet između Italije i Crne Gore bio bi osiguran proizvodima koji su navedeni u Prilogu br.1.

Pripajanje okupirane Crne Gore Italiji uz raspolaganje kotorskom lukom ohrabrilo bi Crnogorce, svakako bi doprinijelo neutralisanju neprijateljske nastrojenosti velikog dijela ustanika i umirilo strepnje pobornika njene nezavisnosti, koji u toj istoj

nezavisnosti jedino vide sredstvo kojim bi ponovo zauzeli izgubljene pozicije i zavladali narodom.

Za ostvarenje ovog logičnog plana, baziranog na uzajamnim mogućnostima za život kako Crne Gore, tako i Kotora (koji se snabdijeva iz svog zaleđa), bilo bi dovoljno formirati namjesništvo, ili možda bolje, guvernatorat, sličan onom u Dalmaciji, koji bi mogao da obuhvati 4 provincije od kojih bi tri sačinjavala Crna Gora, a jednu Boka Kotorska, ili, pak, samo tri crnogorske provincije, ali uz carinsku i monetarnu uniju sa Dalmacijom. Na ovaj način, i bez materijalnog spajanja dvije teritorije, postiglo bi se da ekonomski život u Crnoj Gori bude manje težak.

Na planu propagande, moglo bi se započeti sa radom na obnovi zemlje, uz nastojanje da se formira jedan jedinstveni front u okviru koga bi se okupile sve aktivne snage:

„Front Ujedinjenog Crnogorskog Preporoda“ (FUCP).

Po započetom radu, mogli bi se načiniti sljedeći koraci:

a) Narediti aneksiju, sa namjesnikom ili guvernerom na Cetinju (sa ili bez Kotora, s tim da ova luka praktično dobije funkciju izlaska Crne Gore na more i na tržište);

b) Na najpogodniji način preduzeti mjere za smanjenje vrijednosti dinara i njegovu zamjenu lirom;

c) Utvrditi graničnu liniju ili dati formalno obećanje da će granica Crne Gore uključiti – počev od mora na śeveru – ravnicu Grude do Cavtata [vidi Prilog br. 2 (*)], Bileća, Gacko, tok rijeke Drine s Fočom, cijeli sliv rijeke Lima s Rudom, Priboj, Novopazarski Sandžak sa Novom Varoši i Sjenicom; Metohiju sa kotlinama Tutin i Rožaje, potom staru granicu sa Albanijom, izuzev Plava i Gusinja, Grudi, Tuzi i Ulcinja. Ako je moguće solane pridati Crnoj Gori, zato što one obezbjeđuju godišnji prihod. Eventualno bi se one mogle zamijeniti ustupanjem Crnoj Gori nekih manjih sela s albanskim življem, u reonu Livari na Skadarskom jezeru. Proizvodnja solane se kreće oko 8. 000 tona godišnje, uz dohodak od cirka 20.000.000 dinara.

d) Garantovati Crnoj Gori proizvod solana u Ulcinju ukoliko bude nemoguće odvojiti njihovu sudbinu od samog grada.

5) RAZMATRANJA

Gore izloženo rješenje nama bi donijelo mogućnost da preko Crne Gore kanališemo jedan dio srpske trgovine preko Novopazarskog Sandžaka i omogućilo bi nam da putem jedne odgovarajuće politike prema Srbiji – kada u potpunosti budu ugušena strujanja koja je privlače Rusiji – ostvarimo prodor italijanskog uticaja sve do donjeg toka rijeke Save i do Dunava.

Srbija, pri tom mislim na staru Srbiju, u rasnom smislu predstavlja najhomogeniju i najkompaktniju grupu, nesumnjivo najbolju na cijelom Balkanu. Grub i ratoboran Srbin posjeduje snagu duha, intelektualne kapacitete i temperament po kome se jasno dâ razlikovati od Hrvata, Albanca, Bugara i Rumuna.

Pogrešno je vjerovati da, kada je u pitanju slom Jugoslavije, srpski element treba zanemariti. Propast Jugoslavije uslijedila je zbog mnogih, opštepoznatih, faktora. Krajevi koji su Versajskim ugovorom pridati Srbiji bili su prvi razlog njenog sloma. Jedna homogena Srbija u okviru svojih etničkih i geografskih granica imala bi veću moć da pruži otpor u borbi sa nadmoćnijim neprijateljem, kao što se pokazalo u ratu sa Austrougarskom u ne tako davnoj prošlosti.

U okviru svojih prvobitnih granica, Srbi su, tokom posljednje 23 godine, značajno napredovali na svim poljima, a naročito u oblasti poljoprivrede.

6) ZAKLJUČAK

Zaključno sa današnjim danom, 12. avgustom, navršava se tačno mjesec dana od izbijanja ustanka. Jamčim da je situacija u našim rukama budući da su svi centri koji su ranije bili pod našom okupacijom, ponovo zauzeti.

Ali izvršene vojne operacije neće biti djelotvorne ukoliko se hitno ne pristupi sprovođenju civilnih mjera neophodnih radi uspostavljanja mira u državi i sticanja povjerenja u Italijane kod naroda.

Ove mjere odnose se na sektor ekonomije, finansija i trgovine, na higijenu i poboljšanje životnih uslova, na radnu aktivnost u cilju povećanja opšteg blagostanja i maksimalnog smanjenja nezaposlenosti.

Ovđe je, u cilju obnove zemlje, potrebno sve preurediti:

- reorganizovati službu Banovine, a službenicima odrediti pravedne, trenutno minimalne, plate;
- čim se uspostavi mir imenovati civilne sreske načelnike;
- postaviti gradonačelnike u svim mjestima ili potvrditi položaj onih koji su nam se pokazali odanim.

Čim budem raspolagao zatraženim sredstvima, moći ću da započnem radove na putevima čiji je popravak najhitniji, da utvrdim predračun za 1941./42. godinu, koji je već u pripremi i da organizujem obnavljanje razmjene i trgovine, jer je ekonomska situacija zaista očajna. Cijene najneophodnijih životnih namirnica dostigle su prećerano velike cifre: kilogram goveđeg, ovčijeg i jagnjećeg mesa košta 48 dinara, telećeg 50 dinara (na crnom tržištu dostiže i 60 dinara), kologram krompira staje 15-20 dinara, luka 14-18, pasulja 17-20, paradajza 16, limun košta 6 dinara po komadu, litar benzina 20 dinara, kilogram tjestenine i pirinča 16-18 dinara, metar drva za ogrjev 350 dinara.

Službenici sa najvećom platom (3.000 dinara) koji su u normalnim vremenima mogli sasvim pristojno od nje da žive, jedva se snalaze u trenutnoj situaciji.

Sljedovanje hljeba, od 150-200 grama, nije dovoljno budući da vlada nestašica drugih prehrambenih proizvoda. Oskudica je i u mlijeku, a sasvim nedostaju ulje, mast, i uopšte masnoće.

Moje civilne službe ulažu nadljudske napore kako bi, uprkos teškoćama sa valutom, u Crnu Goru uvezle hranu i druge životne namirnice, jer su u zemlji sve zalihe već pri kraju.

Kako bi se izbjegle veće štete ne smije se gubiti niti jedan jedini dan, naročito kada se ima u vidu skori dolazak zime, koja ovđe počinje krajem septembra i zahtijeva posebne i neodložne mjere snabdijevanja (drva za ogrijev, ugalj, hrana, itd.).

Uvjeravam Komandu da ću organizaciji civilnih službi pristupiti maksimalno štedljivo: za centralnu djelatnost dovoljne su službe Banovine (koja će, međutim, morati da bude preimenovana u Kraljevsko namjesništvo ili Guvernatorat Crne Gore, u zavisnosti od toga koje od dva rješenja će se smatrati najprikladnijim). Civilne službe su popunjene italijanskim savjetnicima i crnogorskim službenicima, i sve je to već sprovedeno u djelo (vidi Prilog br. 3)

Ako se izbjegne izgradnja predstavništava, i ako se zaobiđu masovne špekulacije na svim poljima (građevinskom, trgovinskom, industrijskom), uz korišćenje onoga čime se raspolaže, a bez megalomanskih projekata i prećerano velikih plata, dakle, uz trezvenu primjenu kriterijuma umjerenosti, smatram da će ova lađa koja sa svih strana propušta vodu, ipak uspjeti da doplovi u luku.

U svoje vrijeme, kada pukotine na njoj budu zakrpljene najbolje što se može, moći će se poraditi na davanju novog tona administraciji Crne Gore. Danas, za ljubav otadžbine, neophodno je da se zahtijeva maksimalni doprinos uz minimalne napore, tj. sa minimalnim troškovima.

Neophodno je donošenje hitnih odluka i direktiva za moju političku akciju, koja je ovđe od velikog značaja zbog svog reflektovanja na situaciju u zemlji.

Jedna ugledna crnogorska ličnost, koju je u Splitu, krajem juna 1941. godine ispitivao moj obavještajni službenik odličan poznavalac srpskog jezika, rekla je sljedeće:

„Italija danas u svojim rukama drži vlast i može da radi što joj je volja. Međutim, trebalo bi da se zapita: što će biti sjutra? Mi mislimo da je važnije ono što će biti sjutra od onoga što je danas.

Crnogorci znaju da pokažu zahvalnost. Ako sudbina bude htjela da srpstvo bude razjedinjeno, tada će i Crnogorci odlučiti koji će stav zauzeti i neće zaboraviti način na koji se Italija prema njima odnijela. Ako, pak, sudbina bude htjela da se srpstvo obnovi, tada će se Crnogorci viteški odužiti Italiji, a sa njima i svi Srbi".

Smatram interesantnim da priložim (vidi Prilog br. 4) mišljenje pravoslavnog episkopa u Mostaru - veoma privrženog Crnoj Gori – u vezi sa situacijom i, u Prilogu br. 5, mišljenje dr Sekule Drljevića, rodom iz Kolašina, za koga se nedavno interesovalo naše Ministarstvo inostranih poslova, a koji je nakon što se svojevoljno povukao u Beograd, došao na Cetinje prilikom održavanja Ustavotvorne skupštine. Danas se nalazi u Dubrovniku kod jedne svoje rođake.

DOKUMENT BR. 7
PRILOG BR. 224 UZ ISTORIJSKI DNEVNIK

Kavalero, načelnik glavnog Generalštaba, Ministarstvu inostranih poslova.

Reg. br. 21773/Op.

Predmet: Politička i vojna situacija u Crnoj Gori. Pircio Biroli, komandant Oružanih snaga Albanije – Kancelarija Glavnog štaba – Operativno odjeljenje, Vrhovnoj komandi.

U nastavku prethodnih izvještaja vezanih za ovu temu, upućuje se izvještaj ekselencije Pircija Birolija koji se tiče obavljene inspekcije razmještenih trupa u Crnoj Gori, kao i trenutne vojno-političke situcije.

Posebno važnim se ukazuje hitno rješavanje problema koji sprečavaju političko-ekonomsku reorganizaciju ove oblasti, a koji su predočeni u izvještaju. Bili bismo zahvalni naslovljenom Ministarstvu ako bi nam ukazalo smjernice za rješavanje istih.

Reg.br. 10177/Op. *Vojna pošta, 22/A, 27. avgust 1941.*

Predmet: Inspekcija trupa u Crnoj Gori i politička situacija.

23, 24. i 25. ovog mjeseca izvršio sam inspekciju podređenih trupa u Crnoj Gori prateći sljedeću maršrutu:

23. avgust – Cetinje – Podgorica – Danilovgrad – Nikšić – Šavnik – Žabljak – Most na Tari – Pljevlja;

24. avgust – Pljevlja – Čajniče – Goražde – Most na Drini – Čajniče – Pljevlja –Draškovina – Bijelo Polje – Berane;

25. avgust – Berane – Andrijevica – Berane – raskršće Andrijevica – Mateševo – Lijeva Rijeka – Bioče – Podgorica – Cetinje.

Putovao sam automobilom u pratnji čete motociklista 4. bersaljerskog puka[1], trojice oficira i 120 bersaljera.

Inspekcija je prošla bez incidenata.

Prvog dana konferisao sam sa komandantom XIV Armijskog korpusa u Podgorici, sa komandantima 51. pješadijskog puka u Danilovgradu, I/51. puka u Bogetićima, divizije „Kačatori dele Alpi“ i I alpinske grupe „Vale“ u Nikšiću, alpinskog bataljona „Bolcano“ (Pusterija) u Šavniku, II/93. puka (koji je bio stacioniran u Pljevljima, a trenutno na putu nazad za Cetinje) između Šavnika i Žabljaka; sa komandantom bataljona „Basano“ (Pusterija) u Žabljaku; sa generalom Espozitom, komandantom divizije „Pusterija“ u Pljevljima, đe sam i prenoćio.

U Šavniku, Žabljaku i Pljevljima dočekali su me komandanti garnizona, svi predstavnici civilne vlasti, predstavnici vjerskih zajednica i sav narod. U Pljevljima je doček bio posebno srdačan: uz pozdrav gradonačelnika, uručenje cvijeća i uz skandiranje Kralju Imperatoru i Dučeu. Cio grad je bio pod italijanskim zastavama i preplavljen natpisima na kojima se veličala Italija i italijanska vojska.

Čvrsta akcija, ali očinska, zajedno sa komandantom divizije „Pusterija“, organizacijom prepuštenom civilnim službama i određenim držanjem trupa, vjerovatno su doprinijeli stvaranju osjećaja sigurnosti u cijeloj prelijepoj sjevernoj oblasti Crne Gore bogatoj šumama, pašnjacima i obrađenim poljima.

Drugog dana sam obišao Čajniče i Goražde. Tamo se ponovio srdačan, ako ne i još srdačniji, doček koji sam imao u Pljevljima. U Goraždu sam posjetio eksperimentalnu školu voćarstva koja zavrjeđuje da bude potpomognuta stručnim osobljem i finansijskim fondovima.

Po povratku u Pljevlja, saslušao sam referat Komandanta divizije u vezi sa radovima na rovovima, nakon čega sam, uz pratnju srdačnih pozdrava gradskih vlasti i naroda, produžio za

[1] Streljačkog puka. *Prim. prev.*

Draškovinu (posljednji garnizon „Pusterije“) i Bijelo Polje (bataljon „Val Natizone“ I alpinske grupe „Vale“). U 24:30 h sam bio u Beranama (uz zadržavanje na Limu đe je četa inžinjeraca divizije „Venecija“ za šest sati (od 18 do 24 h) napravila gaz za moju kolonu).

Trećeg dana, u 8 časova obišao sam tabore trupa divizije „Venecija“ (II/84 alpinski bataljon „Val Taljamento“, artiljerijsku grupu 19. puka) i odbrambene položaje. U 9:30 h je uslijedilo predstavljanje svih predstavnika civilne vlasti, u 10 h poklonjenje narodnih masa uz klicanje Italiji koje se ponovilo i u Andrijevici u 11 h. Tamo sam osim trupa (I/84. i III grupa 19. artiljerijskog puka) izvršio smotru lokalnog odreda formiranog u cilju hvatanja komunista koji su učestvovali u ustanku. Vratio sam se u Berane odakle sam, u 12:30 časova, uz ponovljene pozdrave od strane lokalnih vlasti i naroda, krenuo za Mateševo đe sam konferisao sa komandantom 83. pješadijskog puka u vezi sa jednom operacijom čišćenja koju je trebalo izvršiti prije 31. ovog mjeseca u planinskom masivu južno od puta Berane – Mateševo, sa dva bataljona i odredom Crnogoraca iz Andrijevice. U Lijevoj Rijeci sam konferisao sa komandantom II/83. puka uključenim u spomenutu operaciju. Putujući od Mateševa prema jugu naišao sam na četu inžinjeraca pripadnika XIV armijskog korpusa koja se upravo selila južno od Berana radi rekonstrukcije važnog mosta na Limu koji su ustanici zapalili. Naišao sam takođe na III/84. puk koji se selio u Bijelo Polje da tamo zamijeni bataljon „Val Natizone“.

Stigavši u Podgoricu u 17:30 časova ponovo sam obavio konsultacije sa ekselencijom Mentasti u vezi sa tokom jedne veoma važne akcije čišćenja u brdima koja okružuju put Bijelo Polje – Berane – Andrijevica – Mateševo – Kolašin. Ova akcija je povjerena pukovniku Piciju, komandantu I alpinske grupe „Vale“ sa bataljonima „Val Natizone“, „Val Taljamento“, crnogorskim odredom iz Andrijevice, I/83. pješadijskim pukom iz Kolašina, u zajedničkoj akciji sa avijacijom i četom motociklista 4. bersaljerskog puka. Datum: 1. ili 2. septembar, prema povjerljivim

informacijama koje nam prosljeđuje jedan nama odani bivši jugoslovenski oficir, rodom iz Kolašina koji je ranije jednom vještom intervencijom osujetio strijeljanje 20 oficira i 150 zarobljenika pohvatanih u Beranama i prebačenih u Kolašin po naredbi komunističkog ustaničkog vođe.

U 19:30 h sam na Cetinju.

Tokom inspekcije uspio sam da zaključim da je situacija na cijeloj teritoriji koju sam obišao mirna. Broj preostalih ustaničkih grupa, nakon energične intervencije naših trupa i primjernih kazni polako se smanjuje svuda, osim u planinskim zonama đe je u toku priprema policijskih akcija sa pristižućim kolonama i pojačanjem od strane domaćih odreda koje smo snabdjeli oružjem. Narod je povratio duh, sabrao se i sada našim vojnim vlastima nudi pomoć u ljudstvu. Nude se i bivši odani crnogorski oficiri da povedu borbu protiv komunista.

Akcija čišćenja, potpomognuta crnogorskim odredima, u cilju pronalaženja sakrivenog oružja i hvatanja ustanika, sigurno će imati pozitivan ishod. Crnogorac je veoma vezan za svoju pušku. Ljubomorno je čuva i drži na skrovitom mjestu koje ne otkriva ni svojim najbližima. Vrlo često ni pokušaj da se do oružja dođe držanjem talaca ne urodi plodom. Do sada su naše divizije oduzele ukupno četiri hiljade komada oružja. U tome su nam dosta pomogli povjerenici tajno vrbovani nagradama i raznim vrstama pomoći.

Ovim sistemom naoružavanja u cilju postizanja razoružanja, namjeravam i dalje da se služim tako što ću u svakom centru naoružati manju grupu za koju će mi garantovati njen vođa. Uz to ću popisati sve njene članove i ustupljeno oružje, kako bih mogao da ih kontrolišem. Kao i u Istočnoj Africi, ovo je jedini način da se dobiju pozitivni rezultati i da se potčinjenom stanovništvu udaljenih i nepristupačnih sela koje nam se pokazalo odanim (a kod kojih nije moguće uspostaviti nijedan garnizon) garantuje zaštita od odmazde malobrojnih bandita.

Kako na političkom planu, tako i na planu bezbjednosti namjeravam da uključim Crnogorce. Na političkom planu učiniću

sljedeće: u gradsku i administrativnu vlast ubaciću crnogorske članove (ključne ličnosti na Cetinju biće iz redova onih koji su potpisali dnevni red Ustavotvorne skupštine). Na taj način dio odgovornosti u upravljanju narodom pripašće njima pa će se, stoga, truditi da djelaju u njegovu korist. Na planu bezbjednosti, pak, moraću se osloniti na male povjerljive lokalne odrede, dok se ne oformi nova žandarmerijska organizacija sa brižljivo odabranim i provjerenim članovima (*krilašima*). Na taj način moći će se na okupu držati okupacione trupe, tako da istureni odredi neće biti manji od bataljona, a i biće pošteđeni veoma teškog zadatka sprovođenja policijskih akcija čišćenja. Iskustvo nas uči da je za odlučne i energične akcije važniji kvalitet nego kvantitet. Naime, manje jedinice u tajnosti opremljene i vođene lokalnim naoružanim vodičima ili manji odredi, daju bolje rezultate od onih velikih, slabije pokretnih i u svakom pogledu zahtjevnijih.

U vezi sa današnjim razmiještanjem trupa uputio sam teleks br. 10130/OP sa naznačenim današnjim datumom, kojim molim da mi se što prije da odobrenje za okupaciju svih lokaliteta duž demarkacione linije koja razdvaja Crnu Goru od Hrvatske i od Srbije, a koji su nam nakon dogovora u Beču pripali, kako bi se bolje kontrolisali uplivi od spolja i obezbijedila bolja saradnja sa jedinicama Druge armije, kao i sa njemačkim vlastima u Beogradu sa kojima sam u stalnom direktnom kontaktu.

U susret zimi koja ovđe počinje krajem septembra, svim alpinskim bataljonima podijeliću skije, kako bih obezbijedio njihovu pokretljivost. Pokušaću da povratim i one koje su skijaški bataljoni „Val Červino“ i „Monte Roza“ predali Intendanturi, a ako to ne bude dovoljno zatražiću dodatne količine od Italije.

U cilju obezbjeđivanja zaštite trupa (ljudi i životinja) tokom oštre zime, naredio sam montažu baraka, od kojih na raspolaganju u barskoj i budvanskoj luci imam stotinak (dijelom će mi poslužiti i u Podgorici za zbrinjavanje izbjeglica iz Metohije). Na ševeru, đe bi njihov transport iziskivao prećeran trošak, barake će biti izgrađene od drvne građe kojom obiluju magacini u pilanama.

Za to će biti zadužene čete inžinjeraca čim privedu kraju obnovu velikog broja mostova koje su ustanici prekinuli ili zapalili.

Ukupno uzevši, situacija je ohrabrujuća, što, međutim, ne znači da ćemo popustiti sa preduzetim mjerama predostrožnosti.

Sve više ćemo raditi na širenju propagande uz pomoć radija koji već preko zvučnika funkcioniše na Cetinju, u Pljevljima, Beranama, itd. Hitno treba poraditi i na štampanju „Glasa Crnogorca“ [*La voce del montenegrino*], koji bi na Cetinju izlazio jednom u tri neđelje, ali za to je neophodno da nam se dodijeli fond od 500.000 lira, koji smo već zatražili.

U dogovoru sa Ministarstvom finansija uredio sam da se počev od ovog mjeseca trupama dodijele čekovi u dinarima iz fonda štambiljanih dinara, koji treba da budu vraćeni. Međutim, hitno je potrebno da se rješavanjem pitanja valute koja, u zavisnosti od sistema vlade, treba da bude prihvaćena za Crnu Goru (prema teleksu dobijenom iz Ministarstva), riješi problem dodjele fondova neophodnih za oživljavanje Crne Gore. Treba isplatiti dohotke funkcionerima (iz gore spomenutog fonda, koji nam ne pripada, tražio sam da budu odobrena dva zaostala mjesečna dohotka za službenike i penzionere). Tu su i hitni, neodložni radovi (na cetinjskom vodovodu, na putevima, mostovima, itd.), zatim funcionisanje službi, transporta, obezbjeđivanje hrane za stanovništvo, zaliha drva za ogrjev koja moraju biti dopremljena iz Šavnika i drugih krajeva te geografske paralele do mora, itd. Za sve to neophodno je raspolagati dinarima, a budući da štambiljane dinarske novčanice ne mogu izaći iz Crne Gore i da ih ne primaju ni u Kotoru, ni u Hrvatskoj, ni u Srbiji, ni u Albaniji, veliki su izgledi da će, ukoliko SAGAM[2] ne pojača pošiljke u cilju fomiranja dovoljne količine zaliha u nepristupačnim naseljenim krajevima, sa skorim dolaskom sniježne zime narod zahvatiti oskudica.

---

[2] SAGAM - skraćenica za *Società anonima gestione agraria e mercantile,* u prevodu: Društvo za upravljanje poljoprivredom i trgovinom – jedno od društava oformljenih od strane Italijanske banke (Banca d'Italia), u periodu 1926.-1961. *Prim. prev.*

Tražio sam od Italije i nekoliko kamiona - čistača snijega kako bih obezbijedio protok saobraćaja tokom zimskog perioda barem na glavnim putevima: Cetinje – Kotor; Cetinje – Podgorica, Podgorica – Nikšić – Šavnik – Pljevlja – Bijelo Polje; Podgorica – Mateševo – Andrijevica – Berane. U priobalnom području nema potrebe za preduzimanjem sličnih mjera.

I za to su potrebna sredstva.

Nadam se da će se pitanje valute što prije riješiti, i da će tome uslijediti prijeko potrebna dodjela 150 miliona dinara koje sam već i u svoja ranija tri izvještaja spominjao i tražio.

Molio bih da se štambiljanje ne vrši kao prije iz razloga što se žig lako briše usljed lošeg kvaliteta materijala koji se upotrebljavaju u tom procesu. Predlažem da se ubuduće bilježenje vrši na način kako to rade Njemci, to jeste probijanjem novčanice. U vezi sa ovom temom, zamolio bih da se uzme u obzir potreba za novčanicama u manjim apoenima. Danas se, naime, događa da se novčanice od stotinu, petsto i hiljadu dinara ne prihvataju jer nedostaje sitnijih novčanica za kusur, i obrnuto, događa se da špekulanti uveliko kupuju velike novčanice, pa se sa 300-400 dinara u malim apoenima kupuje 1000 dinara.

Mali apoeni bi trebalo da čine 4/5 od ukupne zatražene sume od 150 miliona dinara.

Inspektor iz Ministarstva finansija, cijenjeni gdin Boteri, koji se zajedno sa službenicima bivšeg Visokog komesarijata, vratio u Italiju, a koji je na moj hitan zahtjev, ponovo od strane Ministarstva postavljen na istu funkciju, još uvijek mi se nije javio. Od 26. jula na Cetinju se nije pojavljivao, niti znam kada će se vratiti. Stručnjaka za finansije iz Ministarstva trezora morao sam da pošaljem u Rim zbog neophodnih kontakata i instrukcija i očekujem njegov povratak.

Čitava administracija je povjerena kvalitetnim službenicima i prožeta crnogorskim osobljem bivše Banovine. Oni daju sve od sebe i zaslužuju sve pohvale, ali nedostaju stručni rukovodioci koje ja ne mogu zamijeniti.

S druge strane, u toku je provjera svih službenika iz vremena bivše Jugoslavije kako bi se izvršila selekcija i zamijenili oni koji nijesu Crnogorci (čast izuzecima). U toku je rad na predračunu troškova za 1941-42. godinu, međutim već je kraj avgusta i hitno nam je potrebna neka orjentacija.

U zaključku, još jednom ponavljam prijeku potrebu za: dodjelom sredstava za pokretanje zemlje; definisanjem pitanja valute na način da se Crnoj Gori omogući da kupi ono što joj je potrebno kako bi makar „na škrge“ prodisala, ali barem da može da diše. Crna Gora, posebno u današnje vrijeme, ne može da preživi bez svoje dvije prirodne luke: Bara i Kotora.

Pitanje Kotora odvojenog od Crne Gore goruće je pitanje isto kao što je to i pitanje granica. Jer, osakaćena Crna Gora neće nikad biti spokojna. Kada su u pitanju granice, Crnoj Gori su neophodni barem cijela ravnica Grude do Cavtata na obali, visoravan Gacko, Sandžak i Metohija (prema Albaniji). I konačno, upravljenje, makar uz učešće Albanije, ulcinjskim solanama.

U svim crnogorskim krajevima koje sam tokom moje nedavne inspekcije obišao, odzvanja jedan zajednički glas naroda: „Soli za našu stoku“.

Za sada sam uspio da obezbijedim njen uvoz iz Hrvatske preko linije Goražde – Pljevlja za ševerni dio, i dopremanje iz Ulcinja preko komande Kraljevke finansijske policije Podgorice, Berana, Nikšića i Šavnika.

U svim garnizonima tražili su mi duvana i vina. Sa tim zahtjevom sam upoznao Kraljevsku finansijsku policiju i Intendaturu.

Problemi koje treba riješiti složeni su i mnogobrojni. Jamčim da je kod svih nas jaka želja da pomognemo njihovom rješavanju, da se na sve načine i svim silama za to zalažemo, i da smo odlučni u tome da dovedemo u red ovu zemlju koja tek treba da odigra ulogu moćnog grebena koji će zadržati nadolazeću plimu nereda sa ševerozapada i onemogućiti njeno eventualno prelivanje na jug.

S italijanskog jezika prevela: **Deja Piletić**

POLJOPRIVREDA SREDNJOVJEKOVNE ŽUPE - NAHIJE BUDIMLJE

Marijan Premović

The Turkish note we are publishing here was written in 1485 and it gives us more information about farming in the area of Budimlja and we were able to learn from it more about the crops grown in that time. The most important crops were wheat, barley, panicle, millet and other plants. Farmers from Budimlja also grew legumes, lenses, vegetables, fruit. The Turkish note also showed that farmers paid taxes for fruit, especially in Čaglavina (6 aches) and Trepča (10 aches). Farmers from Trepča also had to pay taxes for plums. The village of Trepča is still famous for the production of delicious plums and excellent plum brandy. Bee-keeping was also very developed in the area of Budimlja.

Župa kao opšti pojam predstavlja pitomu oblast sa obradivom zemljom i blagim pogodnim klimatskim uslovima. Prema nekim mišljenjima riječ župa potiče još iz slovenske prapostojbine, đe je označavala grupu ljudi u krvnom srodstvu koja je nastanjena u istom kraju. Sloveni su po dolasku na Balkan upravo nastanili župske predjele, organizujući se po župama. Poslije doseljavanja, smatra se da je teritorijalna komponenta potisnula rodbinske veze, tako da u osnovnom značenju župa predstavlja „branjeno i zaklonjeno zajedničko prebivalište“. Župe su se prostirale u rječnim dolinama i kotlinama, kraškim poljima i ravničarskim, kultivisanim predjelima. Pojam župe kod svih

Slovena prisutan je između IX i XII vijeka. Po Stojanu Novakoviću, župa je više „geografski administrativni pojam, a sve ono što se kaže da čini župa u stvari činila su sela“. Sjedište župe bio je grad, kojeg je stanovništvo župe moralo da stalno čuva i da ga održava u dobrom stanju opravkama i doziđivanjem.[1] Međe između župa su bile ili kakvo pusto brdo ili šuma đe su stanovnici susjednih sela morali da čuvaju puteve. Primjer ove granice je planinski kompleks Crne gore koji se nalazi između župa Plav i Budimlje.[2]

Župa u crnogorskom jeziku označava osunčani predio sa obradivom zemljom, koji je prirodno zaklonjen od vjetra i zime, a zbog blagih prelaza godišnjih doba pogodan za zemljoradnju i gajenje vinograda. Pored brojnih kotlinskih zaklonjenih oblasti koje se u narodu nazivaju župama, neke su do dana današeg sačuvale svoj naziv.[3]

Što je sve činilo teritoriju i cjelinu jedne župe saznaje se iz opisa primorske župe Konavli krajem XIV vijeka: sva sela i ljudi i zemlje i paše i vode i mlinovi i dohoci i sve, što pripada župi konavoskoj i sa svim međama i granicama. A međnici su

---

[1] S. Novaković, *Selo*, Beograd 1965, 28 – 30; K. Jireček, *Istorija Srba II*, Beograd 1978, 4 – 5; *Leksikon srpskog srednjeg veka*, priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, Beograd 1999, 195 – 197 (G. Tomović); M. Blagojević, „Grad i župa – međe gradskog društva“, *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (XII – XVIII vek),* Beograd – Smederevo 1992, 67 – 84.

[2] M. Premović, *O nazivu Crne gore u Svetostefanskoj i Dečanskoj hrisovulji*, Matica 46 – 47, Cetinje – Podgorica 2011, 327 – 334.

[3] Današnji geografski nazivi pojedinih oblasti kao što su: *Nikšićka Župa, Velika Župa kod Prijepolja, Dubrovačka Župa, Aleksandrovačka Župa*, sačuvali su osnovno zanačenje riječi na balkanskom prostoru, time potvrđujući da se nijesu mijenjale dvije osnovne odlike župe: poseban geografski položaj i klimatski uslovi. Viđeti: M. Premović, „Granice župe Budimlje u srednjem vijeku“, *Rožajski zbornik 15,* Rožaje 2011, 129 – 134.

bili označeni biljezima i znamenjem. Teritorija župe može se podijeliti na dva nejednaka dijela. Prvi dio sačinjavali su: pašnjaci, šume, susjedna brda i vode, dok su se u drugom dijelu nalazile obradive površine. Svako seosko stanovništvo polagalo je pravo u svom okruženju na obradive i neobradive terene, što je vodilo stvaranju seoskih atara.[4]

Za istorijsku demografiju Budimlje od posebnog su značaja dečanske hrisovulje.[5] U dečanskim hrisovuljama uz svako naselje označeni su statistički podaci o broju kuća i muških glava, jer imena ženskih lica i đece nijesu unošena tako da se njihov broj može samo nagađati. Manastir Dečani, kada je 1330. godine dobio selo Dobru Reku[6] sa zaseocima imao je 62 kuće, broj žitelja po prvom popisu je 62, a po drugom popisu 71.[7]

Prema drugoj dečanskoj hrisovulji, u Dobroj Reci ukupan broj muških glava je 199, neoženjenih je oko 20 %, a ukupan broj stanovnika 915. U trećoj dečanskoj hrisovulji ukupan broj muških glava je 204, neoženjenih oko 20%, a ukupan broj stanovnika 940. Uporedimo li broj stanovnika iz ovih hrisovulja vidimo da je Dobra Reka jedna demografski stabilna oblast.[8]

---

[4] M. Blagojević, *Zemljoradnički zakon: srednjovekovni rukopis*, Beograd 2007, 169 – 191.

[5] S. Mišić, „Naseljenost Polimlja u srednjem veku“, *Mileševski zapisi 6,* Prijepolje 2005, 69.

[6] Selo Dobra Reka, dodijeljeno manastiru Dečani bilo je veliko dvorsko selo uzgajivača konja, konjuha. Po njima je danas ostalo ime seoskog naselja Konjuhe. Dečansko selo Dobra Reka nalazilo se na mjestu današnjeg sela Konjuhe kod Andrijevice, na lijevoj i desnoj strani rijeke Perućice. G. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete*, Titograd 1959, 70.

[7] R. Ivanović – I. Sindik, „Istorijsko – geografski značaj Dečanske hrisovulje iz 1330 god.“, *Istorijski časopis II,* Beograd 1951, 187.

[8] S. Mišić, *Naseljenost Polimlja u srednjem veku*, 70.

Iz treće dečanske hrisovulje saznajemo da su stanovnici Dobre Reke bili dužni: soće da daju crkvi (manastiru Dečanima).[9] Prihod od soća pripadao je vladaru, ali je on mogao da ga se odrekne, obično u korist neke crkve ili manastira. Iz odredbe Dušanovog zakonika (čl. 198) može se saznati koliko je iznosila obaveza plaćanja soća. Iznosila je kabao žita ili 1 perperu u novcu (kabao žita, polovina čista a polovina priprosta, ili perper u novcu). Dakle Dobrorečani mogli su birati kako će izmiriti ovu obavezu prema manastiru Dečani, u žitu ili u novcu.[10]

U selu se navode tri sokalnika, koji su bili vrsta kućne posluge: Smil Liljanović, Vitan Vilčić i Dobretko Đulić. Po ovom ličnom imenu očigledno je poteklo ime sela Đulići na desnoj strani Kutske rijeke, nasuprot Konjuha, zabilježeno već krajem XV vijeka.[11] Sokalnici čine malobrojnu, nedovoljno jasno određenu društvenu grupu, čije porijeklo i osnovne obaveze ni do danas nijesu potpuno razjašnjene. Njihova osnovna obaveza bila je učestvovanje u poljskim radovima. U sezonskim poslovima morali su da kose i plaste sijeno, da žanju, i da rade u vinogradu.

[9] Zanimljivo je to, da se soće kao dažbina ne pominje ni u prvoj niti u drugoj dečanskoj hrisovulji, što nam ukazuje da je selo Dobra Reka plaćalo soće kralju, a tek trećom dečanskom hrisovuljom (1343 – 1345) Dobrorečani soće daju crkvi (manastiru). P. Ivić – M. Grković, *Dečanske hrisovulje*, Novi Sad 1976, DH III 2140 – 2224, 2813 – 2817.

[10] N. Radojčić, *Zakonik cara Stefana Dušana*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1960, 83, 141; O soću kao dažbini viđeti: M. Blagojević, „Soće – osnovni porez srednjovekovne Srbije“, *Otisak iz Glasa CCCXC Srpske akademije nauka i umetnosti,* Odeljenje istorijskih nauka, knj. 11, Beograd 2001, 1 – 44, đe je navedena starija literatura.

[11] M. Grković, *Prva hrisovulja manastira Dečani*, Beograd 2004, 99 (sokalnici u Dobroj Reci); M. Barjaktarović, „Etnički razvitak Gornjeg Polimlja“, *Glasnik Cetinjskih muzeja knj. VI,* Cetinje 1973, 172.

Učestvovali su u građevinskim radovima i vršili transportnu službu u korist manastira.[12]

Zbog ovih raznih poslova koje su obavljali na vlastelinstvu, sokalnici su imali smanjene zemljoradničke rabote. Dužnost svakog sokalnika u dečanskoj metohiji je bila takva da mora u potpunosti obraditi određenu površinu zemljišta. Zemljišne obaveze bile su izražene mjernom jedinicom mat koja je iznosila 939,18 m². U konkretnom slučaju iznosi jedan mat za sjetvu ozime pšenice, koji bi se uzorao u jesen. Za sjetvu jarih žitarica, najčešće ovsa, uzorao bi se još jedan mat svakog proljeća, dok bi se u maju ili junu uzorala površina od jednog mata za sjetvu prosa, zatim obrada vinograda od jednog mata. Ukupno četri mata, iznos bi bio 3.756,72 m².[13]

U selu Dobra Reka u drugom popisu dečanske hrisovulje pominje se i pop Preljub. Popovi su bili obavezni da daju vrhovinu. Zatim vinograd da kopaju ako zemlju drže. Vrhovina je dohodak koji su popovi davali episkopu koji ih je zaređivao i u čijoj su duhovnoj nadležnosti bili. U trećoj verziji dečanske hrisovulje određuje se da popovi vrhovinu koju su davali episkopu hvostanskom sada daju manastiru, jer je kralj otkupio

---

[12] S. Novaković, *„Soće“ i „Sokalnik“ u srednjevekovnoj Srbiji*, Godišnjica Nikole Čupića XXVI, Beograd 1907, 118 – 128; B. Radojković, *O sokalnicima*, Beograd 1937; A. Solovjev, „Sokalnici i otroci u uporedno – istorijskoj svetlosti“, *Glasnik Skopskog naučnog društva XIX,* Skoplje 1938, 103 – 132; M. Dinić, „Sokalnici“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,* knj. 28, sv. 3 – 4, Beograd 1962, 149 – 157; *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 680 – 682 (Đ. Bubalo); V. Trijić, „O sokalnicima“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,* knj. LXVIII – LXIX, sv. 1 – 4, Beograd 2002 – 2002, 3 – 28.

[13] P. Ivić – M. Grković, *Dečanske hrisovulje*, DH I 284 – 285, 60; S. Ćirković, „Merenje i mere u srednjovekovnoj Srbiji“, *Rabotnici, vojnici, duhovnici,* Beograd 1997, 159.

popove svoje crkve od hvostanskog episkopa Nikole za 400 ovaca s jagnjadima i 500 perpera.[14]

Prirodu srednjovjekovne župe Budimlje karakterišu visoke planine, niskobrdoviti predjeli i manje površi. Pored Lima se pruža uska ravnica s proširenjima sa obje strane rijeke, koja je bogata ne samo livadama, pašnjacima i šumama, nego i dolinama i uvalama povoljnim za razvoj agrokulture.[15]

Pretpostavljamo da je u pogledu načina iskorišćavanja zemlje, agrarni sistem u župi Budimlji bio kao i na mnogim prostorima na Balkanu. Naime, poslije dvije ili više godina korištenja njiva se ostavljala na ugar sve dok se prirodnim putem ne obnovi plodnost. Obično se ostavljala jedna trećina zemljišta da se odmara, a dvije trećine su zasijavane. Ovakav sistem poznat je pod nazivom tropoljni sistem, obzirom da se jedno polje odmara a dva se obrađuju. Primjenjivao se i višepoljni sistem, a zemlja se obrađivala volovskom zapregom.[16]

O zemljoradničkoj djelatnosti na prostoru župe Budimlje određeniju sliku pruža turski defter iz 1485. godine.[17] Zahvaljujući ovom defteru danas smo u mogućnosti da saznamo koje su vrste zasijavane poljoprivrednim kulturama, zatim kolike su bile obaveze zemljoradničkog stanovništva za svaku vrstu žitarica ponaosob.[18]

---

[14] M. Milojević, „Dečanske hrisovulje“, *Glasnik Srpskog učenog društva knj. XII,* Beograd 1880, 62; *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 107 – 108 (D. Dinić – Knežević).

[15] M. Lutovac, *Ivangradska (beranska) kotlina*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja, knjiga CCXIX, Geografski institut, knjiga 11, Beograd 1957, 65.

[16] *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 237 – 241 (M. Blagojević).

[17] S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* Tiranë 1974, 73 – 91.

[18] Spisak stanovnika sela u pomenutom defteru pokazuje da su djelovi istih porodica upisivani kao samostalna domaćinstva, čime bi se nasilno cijepale veće porodične zajednice da bi se povećao broj obaveznih na dažbine i uvećao prihod od sela.

Skadarski defter 1485. g.	pšenica	raž	ječam	zob	proso	sočivo	porez na lan	porez na povrće	porez na pčele	porez na voće	porez na šljive
Budimlja	33 tovara =990 akči	22 tovara =440 akči	19 tovara =240 akči	15 tovara =160 akči	10 tovara =200 akči	1 tovara =30 akči	25 akči	64 akče	50 akči	/	/
Šekular	15 tovara =40 akči	5 tovara =100 akči	8 tovara =128 akči	30 tovara =420 akči	/	/	20 akči	40 akči	28 akči	/	/
Papranište	15 tovara =450 akči	15 tovara =200 akči	15 tovara =240 akči	17 tovara =238a kči	2 tovara =40 akči	/	60 akči	36 akči	52 akče	/	/
Peknik	15 tovara =450 akči	10 tovara =200 akči	5 tovara =80 akči	25 tovara =350 akči	5 tovara =100 akči	/	10 akči	58 akči	29 akči	/	/
Borovca	5 tovara =150 akči	2 tovara =40 akči	/	15 tovara =160 akči	2 tovara =40 akči	/	/	10 akči	9 akči	/	/
Zabarana	5 tovara =150 akči	5 tovara =100 akči	2 tovara =42 akči	4 tovara =56 akči	2 tovara =40 akči	/	30 akči	14 akči	15 akči	/	/
Dolina Zagradina	6 tovara =180 akči	8 tovara =160 akči	10 tovara =160 akči	15 tovara =210 akči	6 tovara =120 akči	/	27 akči	20 akči	11 akči	/	/
Vojnička	20 tovara =600 akči	21 tovara =420 akči	5 tovara =80 akči	15 tovara =160 akči	/	1 tovara =30 akči	53 akče	74 akče	87 akči	/	/
Buče	15 tovara =450 akči	10 tovara =200 akči	8 tovara =128 akči	8 tovara =112 akči	3 tovara =60 akči	/	6 akči	46 akči	19 akči	/	/

Pod-strana	14 tovara =520 akči	12 tovara =240 akči	/	25 tovara =400 akči	8 tovara =160 akči	/	16 akči	36 akči	33 akče	/	/
Mačta	13 tovara =390 akči	1 tovara =20 akči	8 tovara = 128 akči	30 tovara =420 akči	13 tovara =260 akči	3 tovara = 60 akči	45 akči	34 akče	29 akči	/	/
Dapsić	10 tovara =300 akči	/	/	24 tovara =336 akči	8 tovara =160 akči	/	90 akči	54 akče	81 akča	/	/
Kaludra	10 tovara =300 akči	5 tovara =100 akči	/	20 tovara =280 akči	/	/	21 akča	20 akči	24 akči	/	/
Črno-vrh	7 tovara =210 akči	5 tovara =100 akči	8 tovara =128 akči	20 tovara =280 akči	2 tovara =40 akči	/	45 akči	34 akče	63 akče	/	/
Babina	15 tovara =450 akči	5 tovara =100 akči	3 tovara =48 akči	15 tovara =252 akče	5 tovara =100 akči	/	10 akči	34 akči	/	/	/
Goražde	15 tovara =450 akči	/	7 tovara =116 akči	24 tovara =336 akči	4 tovara =80 akči	/	45 akči	34 akče	45 akči	/	/
Tihodol	5 tovara =150 akči	5 tovara =100 akči	5 tovara =80 akči	10 tovara =140 akči	2 tovara =40 akči	1 tovara =30 akči	30 akči	28 akči	32 akče	/	/
Drago-sava	11 tovara =330 akči	/	5 tovara =80 akči	19 tovara =266 akči	3 tovara =60 akči	/	5 akči	24 akči	8 akči	/	/
Din (Dejn)	5 tovara =150 akči	/	/	19 tovara =266 akči	2 tovara =40 akči	/	10 akči	16 akči	15 akči	/	/

Gorni Zagrad	10 tovara =300 akči	5 tovara =100 akči	8 tovara =128 akči	36 tovara =504 akče	3 tovara =60 akči	1 tovara =30 akči	24 akče	22 akče	38 akči	/	/
Luka i Bečače (Vrapo-tok)	15 tovara =450 akči	15 tovara =300 akči	5 tovara = 80 akči	22 tovara =308 akči	6 tovara =120 akči	/	31 akča	42 akče	12 akči	/	/
Čagla-vina	3 tovara =90 akči	5 tovara =100 akči	4 tovara =64 akče	13 tovara =182 akče	3 tovara =60 akči	/	10 akči	8 akči	/	6 akči	/
Trepča	15 tovara =450 akči	15 tovara =300 akči	/	20 tovara =320 akči	12 tovara =240 akči	/	58 akči	44 akče	34 akče	10 akči	30 akči
Ržanica	15 tovara =450 akči	15 tovara =300 akči	10 tovara =160 akči	30 tovara =420 akči	10 tovara =200 akči	/	5 akči	32 akči	26 akče	/	/
Zaostro	15 tovara =450 akči	5 tovara =100 akči	6 tovara =96 akči	30 tovara =420 akči	5 tovara =100 akči	/	19 akči	44 akče	35 akči	/	/
Parica	3 tovara =90 akči	4 tovara =80 akči	3 tovara =64 akče	10 tovara =140 akči	4 tovara =80 akči	/	11 akči	14 akči	14 akči	/	/
Lume-nica	4 tovara =120 akči	2 tovara =40 akči	2 tovara =32 akče	10 tovara =160 akči	/	/	15 akči	18 akči	18 akči	/	/
Zagorje	14 tovara =420 akči	4 tovara =80 akči	12 tovara =192 akče	50 tovara =700 akči	3 tovara =60 akči	/	30 akči	44 akče	45 akči	/	/
Ukupno	328 tovara =9084 akče	203 tovara =3920 akči	158 tovara =2494 akče	571 tovar =7996 akči	123 tovara =2460 akči	7 tovara =180 akči	751 akča	944 akče	852 akče	16 akči	30 akči

Tabela I prema popisnom defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine

Analizirajući iznesene podatke iz Skadarskog deftera 1485. godine[19], koji su nam jako dragocjeni za sagledavanje ekonomske moći stanovništva, uočava se da je ovo područje bilo privredno dobro razvijeno. Zemljoradnja je preovlađivala, posebno u selima pored Lima.

Po plaćenom porezu, vidimo da se najviše gajio zob, zatim pšenica, ječam, raž i proso. Gajila se kako jara tako i ozima pšenica i ječam, zatim raž kao ozimi usjev, dok su zob i proso sijani kao proljećni usjevi.[20] Osim zoba, sve ove vrste pomenutih žitarica koriste se za ljudsku ishranu, jer zob je služio za ishranu konja, a i ljudi su ga trošili u krajnjoj nevolji. Zemljoradnici u Budimlji pored žitarica po svojim njivama sijali su mahunasto bilje, odnosno leguminoze. Jedna od najpoznatijih biljaka ove vrste jeste sočivo ili leća. U srednjovjekovnoj Crnoj Gori sočivo se koristilo u redovnoj ishrani.

Gajenje žitarica iziskivalo je potrebu izgradnje mlinova za mljevenje žita. Rijeke i potoci u župi Budimlji imali su dovoljno vode, uglavnom, u svim godišnjim dobima. Mogućnost za podizanje mlinova Budimljani su imali, sem Lima, na Šekularskoj, Dapsićkoj i Kaludarskoj rijeci, zatim Bistrici i drugim manjim tokovima. U srednjem vijeku nema pisanih pomena o vodenicama u Budimlji, iako ih je bilo. Tako u Skadarskom defteru iz 1485. godine navode se 34 mlina na području nahije Budimlje. Na području sela: Papranište, Zabarana, Dolina

---

[19] Podatke o poljoprivrednim kulturama i iznos dažbina zemljoradničkog stanovništva prikazali smo na osnovu Skadarskog deftera iz 1485. godine. S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* 73 – 91; Imena i položaj ovih naselja viđi u radu: M. Premović, „Budimlje u skadarskom defteru iz 1485. godine“, *Matica 45,* Cetinje – Podgorica 2011, 329 – 340.

[20] M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Istorijski institut, Beograd 1973, 99, nap. 82, 101.

Zagradina, Šekular, Podstrana, Mačta, Kaludra, Črnovrh, Goražde, Tihodol, Din, Gorni Zagrad, Čaglavina, Zaostro, Parica, Lumenica, Zagorje navodi se po jedan mlin; u selima: Peknik, Buče, Dapsić, Vrapotok, Trepča, Ržanica zabelježeno je 2, u Vojničkoj 3, a u samoj Budimlji 4 mlina. Za vodenice koje su radile pola godine naplaćivano je 15 akči, a od onih koje su mljele žito preko cijele godine po 30 akči.[21]

Od industrijskih bilja uzgajao se lan. Lan u srednjem vijeku imao je isti značaj kao i pamuk danas. Skoro svako zemljoradničko domaćinstvo proizvodilo je za svoje potrebe određene količine lanenih vlakana, od kojih su se tkala platna od koga se krojila i šila odjeća. Od vlakana lana izrađivane su tanje tkanine. A u srednjem vijeku lanena vlakna biće veoma cijenjena roba.[22] Uspomena da se lan uzgajao u prošlosti sačuvana je u današnjem nazivu zaseoka Lanište.

Postojale su dvije vrste prosa u srednjem vijeku: običan proso *(milium)* i italijanski proso *(panicum)* koji je bio nešto boljeg kvaliteta. M. Blagojević navodi da se u dolini Lima sijao obično proso *(milium)*. Gajenje ove vrste bilo je u manjim količinama, ali je bilo prisutno gotovo u svakom selu. Da bi se dobilo brašno od prosa, on je morao da se samelje. Prilikom spravljanja hrane, proso bilo da je samljeveno ili ne, kuvalo se u vodi ili mlijeku, pa se od njega dobijala neka vrsta kaše koja se u tadašnjim prilikama smatrala ukusnom poslasticom.[23] Da se proso na prostorima

---

[21] S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* 73 – 91; Viđi: O. Zirojević, *Mlinovi u vreme turske vladavine (od XV do XVIII veka)*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića VI, Prijepolje 1978, 153 – 159; S. Mišić, *Unutrašnje vode i njihovo korišćenje u srednjovekovnoj Srbiji*, Dodatak IG 1 – 2, Beograd (1990 – 1992), 42 – 51.

[22] M. Blagojević, „Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji“, 109; S. Mišić, „Gajenje i prerada lana i konoplje u Srbiji XIV – XVI veka“, *Istorijski časopis XXXIX,* Beograd 1994, 47 – 57.

[23] M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, 101 – 103, nap. 87.

Budimlje uzgajao u ranijim periodima, očuvana je uspomena u topografskim nazivima (Prosine, današnje Hareme, Prosjane).[24] U posljednjih dva stoljeća ova kultura je prestala da se gaji.

Obradive površine u budimljanskom kraju na kojima se gajilo povrće nazivaju se vrtovi, bilo ih je uza svaku zemljoradničku kuću. Vrtovi su bili neophodni za život i opstanak svake zemljoradničke porodice. Povrće se u ćirilskim tekstovima naziva zelje. Od zelja su se najviše gajili: kupus, crveni luk, bijeli luk, praziluk, zatim rotkva a možda i paprika.[25] O razvijenosti povrtlarstva na ovom području potvrđuje nam i pomenuti defter. Naime, svako selo plaćalo je porez na povrće, a ukupni prihodi od povrća za nahiju Budimlje iznosili su 944 akče.[26] Gajenje povrća bilo je jako značajno jer time je ostvarivana i raznolikost u prilično jednoličnoj ishrani tadašnjeg stanovništva.

Jedna od osnovnih zemljoradničkih alatki bila je motika, koja se u zemljoradnji koristi od najstarijih početaka do današnjih dana. U zemljoradnji koristio se još trnokop, zatim kosa, srp, kosijer. Od oruđa kojima se nešto rezalo i šeklo treba pomenuti nož i šekiru, koji su imali svoju primjenu i u zemljoradnji. Zemljišne površine orale su se ralom i plugom. Ralo kao sprava za oranje upotrebljavalo se od davnina, u XIII i XIV vijeku predstavljalo je osnovno oruđe za oranje. U našim krajevima plug se počeo upotrebljavati od XIV vijeka. Od gvozdenih djelova na ralu postojao je samo raonik, a kod pluga još i crtalo. Ralo je u srednjem vijeku bilo najzastupljenija alatka za oranje. Jedini i osnovni oblik zaprege za oranje činila su dva vola.[27]

---

[24] M. Lutovac, *Ivangradska (beranska) kotlina*, 68.

[25] M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, 169 – 174; *Istorija srpskog naroda I*, Beograd 1981, 360 (M. Blagojević).

[26] S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, 73 – 91.

[27] M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, 21 – 58.

U srednjem vijeku najčešće su se krali metalni raonici, jer je bila nestašica gvožđa, a drveta je bilo na svakom koraku. Imamo podatak iz dubrovačkog arhiva da je u srednjovjekovnom Brskovu pokraden veći broj raonika 1372. godine, pa je tužitelj podnio tužbu „*supra Jurchum Petroevich de Breschoa, dices: quod furatus fuit vomeres X qui constiterunt 6*“. Ukradeno je ukupno 10 raonika, vrijednosti 6 perpera.[28]

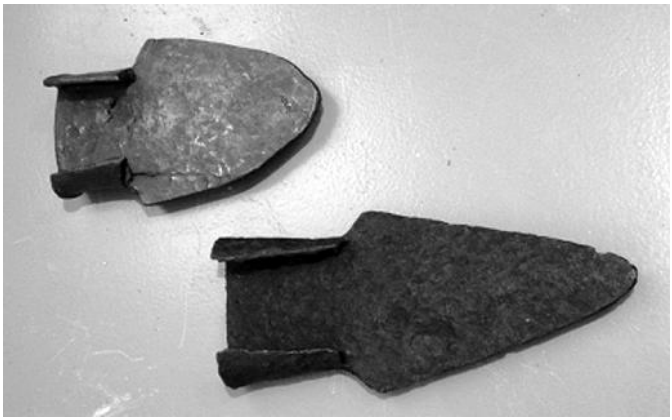

Srednjovjekovni raonik (Polimski muzej, Berane)[29]

Nahija Budimlja bila je sandžak – begov has, ali u nekim selima: Pekniku, Babinu, Goraždu, Dragosavi i Ržanici postojale su i hasa livade, pośedi koje je spahija mogao sam obrađivati ili ih ustupiti, po slobodnoj pogodbi, na obrađivanje drugom licu. Ove hasa – livade nijesu spadale u rajinsku zemlju, već je spahija

[28] Historijski arhiv u Dubrovniku, *Lameta de foris 1, foris 44, 16. I 1372*.

[29] Ove srednjovjekovne alatke potiču iz XV vijeka, pronađene su u Vinickoj, zaseok Ljute kod Berana. Predmeti su iskopani u gomili kamena u voćnjaku Dušana Bogavca, a muzeju je poklonio ove predmete Zečević Dušan 12. 01. 1958. godine. Predmeti su očuvani dobro i konzervirani. Ovi eksponati danas se nalaze u izložbenom dijelu Polimskog muzeja u Beranama. Inv. broj 183.

njima mogao raspolagati dok je bio timarlija. Ukupan godišnji prihod sa ovih hasa – pośeda bio je procijenjen na 380 akči.[30]

Klimatski uslovi pogodovali su gajenju voća na prostoru Budimlje. Zanimljivo je da u turskom defteru iz 1485. godine navedeno da su porezom na voće jedino bile zadužene Čaglavina (6 akči) i Trepča (10 akči). Pored ovog pomenutog poreza na voće, zanimljivo je istaći da je Trepča bila zadužena i posebnim porezom u iznosu od 30 akči na prihod od šljiva. Treba reći da je Trepča jedino selo u Gornjem Polimlju koje je plaćalo porez na prihod od šljiva.[31] Ovo selo je i danas poznato po uzgoju šljiva u Gornjem Polimlju i proizvodnji šljivove rakije.

Voće je izgleda gajeno tek toliko da se podmire potrebe stanovništva u ishrani, i pored toga, ono je predstavljalo bitan faktor u ishrani, jer je od jula pa do kraja oktobra bilo svakodnevna hrana, što je povoljno uticalo na uštedu hljeba. Konzumiralo se svježe i sušeno voće (ošaf), velike hranjive i energetske vrijednosti, dok su u medicinske svrhe korišćeni plodovi voćaka, lišće i kora.[32] Od voća je gajena kruška,[33] orah, trešnja, oskoruša, šljiva, jabuka. Jabuka „budimka“, najrasprostranjenija je vrsta jabuke u Zapadnom Pomoravlju, oko Ivanjice, Arilja, Požege i u Šumadiji, i smatra se da potiče iz budimljanske župe i da je tamo prenijeta iz ovog kraja. Nekada je, prije Osmanlija, voće moglo da se gaji najviše na manastirskim ekonomijama. U doba

[30] S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* 73 – 91.

[31] *Isto*, 88; U srednjem vijeku pravila se razlika između šljiva, jedne se nazivaju bijele, a druge crne. Viđi: M. Blagojević, *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, 168.

[32] *Leksikon srpskog srednjeg veka*, 104 (J. Mrgić).

[33] U Svetostefanskoj hrisovulji u međama budimljanskog sela Goražde pominje se kruška (*otuda po delu u krušku*). Lj. Kovačević, *Svetostefanska hrisovulja*, Spomenik SKA 4, Beograd 1890, 4. Kruška je jedna od najrasprostranjenijih voćaka u srednjem vijeku, na našim prostorima.

osmanske vladavine voćku je mogao da njeguje onaj koji je imao za to vremena i koji je bio koliko – toliko na svojoj zemlji. Za to su imali uslova najviše oni koji bi primili islam pa se nijesu pomjerali sa baština i bježali sa zemlje. Iz toga razloga voćarstvo je kasnije više bilo razvijeno u Bihoru.[34]

Ne postoje pisani podaci da se gajila vinova loza, mada pojedini topografski nazivi: Vinogradište u selu Docu, Vinogradi u Lušcu i u selu Budimlja, zatim selo Lozna u Bihoru, jasno nas upućuju na zaključak da su nekada u ovoj oblasti bili prisutni vinogradi.

Jedno od zanimanja srednjovjekovnih Budimljana bilo je i pčelarstvo. Glavni proizvodi pčelarstva bili su med i vosak. Med se koristio umjesto šećera, a vosak se upotrebljavao za osvjetljenje. Pored toga što ima svojstvo poslastice, ovaj prirodni dar korišten je kao lijek. Med se upotrebljavao i za spravljenje alkoholnog pića, medovine.[35] Sve je ovo uticalo da ljudi drže makar nekoliko trmaka (košnica) pčela. Osnova ovog ranijeg pčelarstva bile su šume, livade i pašnjaci. Ovome treba dodati da cvijet i plodovi voća u doba sazrijevanja pružaju nektara i praha za veliki broj pčelinjih zajednica. Budimljanske livade bogate su raznim medonosnim biljem: bagremom, kantarionom, žalfijom, dubačacem i dr. Da pčelarstvo nije bilo beznačajno potvrđuje nam i turski defter iz 1485. godine, đe vidimo da je skoro svako selo plaćalo porez na pčele. Ukupan prihod iznosio je 852 akče.[36]

---

[34] M. Lutovac, *Ivangradska (beranska) kotlina*, 70; M. Barjaktarović, *Etnički razvitak Gornjeg Polimlja*, 185 – 186.

[35] Pčelarstvo pripada važnijim segmentima privrednog razvoja u srednjem vijeku. Korist od pčelinjeg rada rano je uočena među Slovenima. E. Kurtović, *Iz historije pčelarstva u srednjem vijeku (košnice, pčele i med na uzgoju i u pljačkama u Dubrovniku i dubrovačkom zaleđu),* Prilozi 39, Sarajevo 2010, 11 – 12.

[36] S. Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485,* 73 – 91.

I rijeke ove oblasti pružale su povoljne uslove za život ribe, jer njihova voda slivajući se sa vododržljivih i plodnih površina obiluje raznovrsnom hranom. U Limu, koji je bogat vodom kroz sva godišnja doba, ima dosta raznovrsne ribe.[37] Budimljansko stanovništvo u srednjem vijeku vjerovatno se bavilo lovljenjem ribe u rijeci Lim.

Pored ribolova bio je zastupljen i lov. Lovljena je raznovrsna divljač: srne, divokoze, međedi, bivoli, divlje svinje, jeleni itd. Topografski nazivi Turija i Turjak upućuju na to da je ovđe u daljoj prošlosti živjelo divlje goveče - tur. O boravku još nekih divljači na ovom području podśećaju imena mjesta: Meča Ravan, Svinja Ravan i Košutiće. Meso divljači upotrebljavalo se u ishrani, a značajna su bila i krzna od životinja za pravljenje odjeće.[38]

[37] M. Lutovac, *Ivangradska (beranska) kotlina*, 52.

[38] *Isto*, 52; O lovu viđi: S. Mišić, *Lov u srednjovekovnoj Srbiji*, Istorijski glasnik 1 – 2, Beograd 1995, 51 – 66.

KOTORSKE LISTINE (4)

Jovan J. Martinović

In this sequel of the old historical documents of the town of Kotor we are publishing the letter of attorney of the emissaries of Kotor for taking over the pledges of the District Prefect of Desa and another document dating from the same year containing a complete inventory of the mentioned pledge.

27. 1281. godine, 1. jula, u Kotoru:

Punomoć kotorskih poslanika za preuzimanje zaloga župana Dese

Ova i sljedeća listina, kao i još jedna koja će kasnije biti donesena, vezane su uz ličnost Dese, sina srpskog kralja Vladi-slava, sa titulom župana, i njegove majke Beloslave, koji su ostavili u Dubrovniku značajan zalog dragocjenosti, a koga Kotorani preuzimaju po nalogu kralja Stefana, odnosno, Uroša I.

Prema Smičiklasu, original isprave nalazio se u Historijskom arhivu u Dubrovniku, zbirka „Saec. XIII“.

Smičiklas, Codex, VI, str. 388, dok. br. 329.

Salutifere incarnationis domini anno millesimo ducentesimo octogesimo primo, mense iulii primo die intrante.

Nos comune Catari consentimus Johani de Pribi, Nicolao Dabronis, Johanni Gymanoi, Johanni Gille, Marco Basilii et

Medosio Tome Dragonis /(1), quos dominus noster rex Stephanus missit Ragusium ad recipiendum depositum, quod reposuit iuppanus Dese et mater eius. Unde nos dictum comune facimus nostros supradictos concives nostros syndicos et procuratores ad recipiendum dictum depositum per iuppanum Dese et matrem suam in Ragusio positum, et facimus cartam per manum nostri iurati notarii scriptam ad conservandum comune Ragusii et homines eius indempnes a iuppano Desse, matre eius et omni humana persona super nos et omnia nostra bona. Et qucquid nostri supradicti syndici et procuratores fecerint in hoc facto, promitimus et obligamus semper habere ratum et firmum.

Actum est hoc in presencia testium, videlicet: Petri de Calixto iurati iudicis, Bartolomei Dobrossii et Marci Guzolane /(2).

Inter quos et ego presbiter Triphon Petri, comuni iuratus notarius Catarensis manu propria complevi et roboravi utraque parte presente. Hec autem carta nullo testimonio rumpi possit. Hii sunt testes: Vitagna de Cerna, Vitale Binçole, Grubessa de Ragnana /(3), iurati iudices, et ego Thamasius de Savere sacri palacii et communis Ragusii iuratus notarius interfui et rogatus duas cartas similes et eiusdem tenoris scripsi et roboravi.

(Signum notarii)

P r e v o d :

Godine spasonosnog utjelovljenja Gospoda 1281, tekućeg mjeseca juna, prvog dana.

Mi, opština Kotora, složni smo da Ivan Pribi, Nikola Dabro, Ivan Gimanoj, Ivan Gila, Marko Bazilijev (Drago) i Medoš Tome Dragova, koje je gospodar naš kralj poslao u Dubrovnik, uzmu natrag zalog kojeg je ostavio župan Desa i njegova majka. Stoga mi, rečena opština, imenujemo naše goreimenovane sugrađane za sindike i zastupnike koji bi preuzeli rečeni zalog,

ostavljen u Dubrovniku od strane župana Dese i njegove majke, i pravimo ispravu pisanu rukom našeg zakletog notara da bi sačuvali opštinu Dubrovnika i njene ljude obeštećene od strane župana Dese, njegove majke i svake ljudske osobe, zalažući nas i sva naša dobra. I što god urade naši gorenavedeni sindici i zastupnici u ovoj stvari, obećavamo i obavezujemo se da će uvijek biti postojano i čvrsto.

Rađeno u prisustvu svjedoka, naime: Petra Kalića, zakletog sudije, te Bartolomeja Dobroša i Marka Gačulane.

Između njih i ja, Tripun Petrov, zakleti notar opštine Kotora svojom rukom završih i osnažih, uz prisustvo obiju strana. Ovu pak ispravu nikakvo svjedočenje ne može oboriti. Ovo su svjedoci: Vitanja Crijević, Vital Binčulić i Grubeša Ranjina, zakleti sudije te ja, Tomazino de Savere, svete palate i opštine Dubrovnika zakleti notar, prisustvovao sam i zamoljen dvije istovjetne isprave istog sadržaja napisao i osnažio.

(Znak notara)

Iako Smičiklas, koji je ispravu svakako čitao sa originala, nije to naznačio, po svemu sudeći da su na listini dva rukopisa i to kotorskog notara Tripuna Petrova i dubrovačkog notara Tomazina Savere, koji je svakako stavio svoj notarski znak.

B i l j e š k e :

1. Prva četiri zastupnika pripadala su poznatim kotorskim porodicama **Pribi**, **Dabro**, **Gimani** i **Gila**, dok je **Marko Bazilijev**, iz porodice **Drago**, praunuk priora Bazilija iz natpisa iz **1195**. godine, jednako kao što je to i **Medoš Tomin Drago**.

2. Takođe su i svjedoci iz poznatih kotorskih porodica **Kalić**, **Dabro** i **Gačulana**.

3. Dubrovački sudije su iz patricijskih porodica **Crijević** (Cerva), **Binčulić** (Binçola) i **Ranjina** (Ragnina).

28. 1281. godine, 3. jula, u Dubrovniku:
Kotorski zastupnici preuzimaju zalog župana Deše

Smičiklas je naveo da se original ove listine, ispisan na većem pergamentu, nalazi u Arhivu Dubrovnika.

Smičiklas, Codex, VI, str. 389, dok. br. 330;
Rački, Listine, Rad JAZU, I, 135-139 (po slabom prepisu).

In Christi nomine. Anno domini millesimo ducentesimo octuagesimo primo, indictione nona, die tertio intrante mense iulii, Ragusii in minori concilio congregato, ut moris est, coram nobili viro domino Nicolao Mauroceno, comite honorabili Ragusii.

Subscripti testes, nos quidem Johannes de Pribi, Nicholaus Dabronis, Johannes Gymanoi, Johanes Gille, Marcus Basilii et Medossius Thome Dragonis, cives Catari, syndici et procuratores comunis et hominum Catari, ad hoc specialiter consignati notariali et publico instrumento confecto manu presbyteri Triphonis Petri, iurati notarii comunis (!) Catari, ibidem lecto confitemur, quod pro nobis et nomine et vice comunis et hominum Catari recepimus a prenominato domino comite et comuni Ragusii res infrascriptas, depositas per condam iuppanum Dessam, filium condam domini regis Ladisclavi, et dominam Bellosclavam, matrem ipsius iuppani Dese.

Unde nos dicti syndici et procuratores comunis et hominum Catari pro nobis et nomine et vice dicti comunis et hominum Catari, obligantes nos et comune et homines Catari et omnia bona nostra et comunis et hominum Catari, promittimus et obligamus prenominato domino comiti et comuni et hominibus Ragusii, si aliquo tempore apparuerit aliqua persona, que petat predictas res depositas per dictum iuppanum Dessam et matrem eius predictam, et domino comiti Ragusii, qui pro tempore fuerit et comuni Ragusii videbitur, quod illa persona, que petierit dictas res, habeat in

ipsis ius et ad ipsam perti/neant/, comune et homines Catari sine aliqua questione teneantur omnes dictas res de deposito predicto restituere et assignare in manibus domini comitis, qui pro tempore fuerit in Ragusio, et comunis Ragusii infra unum mensem postquam dicti commune et homines Catari fuerint requisiti.

Et si non restituerent dictas res infra dictum terminum, prenominati comune et homines Catari debeant in continenti sine ulla contradictione solvere dicto domino comiti et comune Ragusii tantum, quantum dicte res extimate fuerint per ipsum dominum comitem, qui per tempora fuerit in Ragusio, et comune Ragusii. Et etiam promittimus et obligamus, nos et comune et homines Catari conservare comune et homines Ragusii perpetuo indempnes ab omnibus dampnis et expensis, que possint eis quocunque modo occurrere occasione dicti depositi. Pro quibus omnibus et singulis suprascriptis attendendis et inviolabiliter observandis, nos dicti syndici et procuratores comunis et hominum Catari obligamus nos et comune et homines Catari et omnia bona nostra et comunis et hominum Catari et omnium singularium personarum de Cataro, mobilia et immobilia presencia et futura.

Iste autem sunt res de dicto deposito: primo, una capsella, in qua erant res infrascripte, videlicet:

- ycona una in qua erat Christus sicut dormivit;

- ycona una cum cruce et cum ligno domini;

- drapus /(1) unus de seta in quo erat Christus cum discipulis operatus ad aurum;

- pecie due de drapo de seta, operate ad aurum, longe palmo uno;

- duo cherubini in argento, qui dicuntur ripidi in lingua sclavonica;

- pecie de xamito /(2) operato ad aurum pro cooperiendo calice;

- planeta /(3) una parva pro diacono de zendatto /(4) nigro;

- liber unus evangeliorum, qui habet in una tabula

Christum in cruce de argento, et in alia tabula crucem in argento;

- pecia una de xamito per quadrum de palmo uno et dimidio cum smaldis /(5) et perlis;

- item liber alius evangeliorum cum tabulis operatis argento et cum perlis duplicibus et cum smaldis;

- drapus unus pro cooperienda altari de xamito cum una cruce intus;

- item drapus unus pro cooperienda altari cum lista circumcirca de auro filato;

- item in una peciola de drapo lineo ligate aliquod peciole de argento et de cristallo.

Item una <u>secunda</u> capsella, in qua erant res iste, scilicet:

- liber unus evangeliorum, qui habet in una tabula resurrectionem Christi operatam argento, et in alia tabulla (!) Christum in cruce operatum argento;

- item liber alius evangeliorum cum tabulis operatis corio nigro et cum aliquantulo de argento per angulos et de medio;

- item cooperte due pro calice de drapo ad aurum, in qua erat lignum domini, et cum reliquiis et perlis;

- incenserium /(6) unum de ramo deauratum;

- duo saculi /(7) de reliquiis, qui portantur ad gulam;

- carta una in qua est scripta (!) officium misse;

- ycona una in qua est sanctus Teodorus cum modico argento et libri quatuor.

Item in una <u>tercia</u> capsella in qua erant:

- ycona una cum tribus sanctis et cum argento;

- ycona una cum sancto Georgio et cum argento et cum perlis circa caput;

- ycona una cum sancta Maria et cum argento et cum petris;

- ycona una parva cum sancto Nicolao et cum argento;

- ycona una cum Christo et cum argento et cum petris et cum aliquot perlis;

- ycona una cum multis sanctis et cum argento et cum perlis;

- ycona una parva cum sancto Michaele et cum argento et cum perlis.

- ycona una parva cum sancto Iohanne babtista et cum modico argento;

- vrceolus /(8) unus de ramo;

- ycona una parva cum sancta Maria et cum argento et in perlis;

- ycona una vetus cum Christo et cum modico argento;

- cooperte quatuor pro calice de drapo ad aurum;

- ycona una cum sancto Simeone et cum argento et cum septem petris de cristallo;

- item drapus una de seta longum septem cubitis, cum virgis blavis intus;

- ycone due cum sancto Petro et sancto Paulo et cum argento et petris;

- pecia una de zendato rubeo;

- et ycona una de osse cum figura sancte Marie.

Item una <u>quarta</u> capsa in qua sunt:

- caput sancti Gregorii, una cum cruce smaldi in vertice;

- item os unum cum zendato circa ipsum bullato;

- crux una parva de argento de uno pomo et cum petris;

- calix unus de nuce Pharaonis /(9) cum argento;

- cooperta una de argento pro calice facta in modum crucis cum cocleari uno de argento;

- manipuli /(10) duo de drapo ad aurum;

- cooperte due pro calice ad aurum;

- pecie due de lista cum crucibus nigris et pecie de zendato blavo, que omnes sunt cubiti viginti tres;

- binde due de seta cum capitibus ad aurum;

- pantaree (!) /(11) due de frisis, una blava et alia rubea;

- item capsela una bullata parva;

- botaçulum /(12) uno parvum de ramo bullatum;

- peciola una parva de drapo ad aurum sigillata;

- saculus unus parvus bullatus;

- groppus /(13) unus de cartula bullatus;

- toralia /(14) una parva de seta et vexillum unum de zendato rubeo et blavo.

Item una quinta capsella, in qua erant:

- coopertura una de bumbusino albo pro facienda umbra;

- cortine due de drapo lineo operate cum seta;

- cintura de corio cum argento et bocale unum de stagno.

Item una sexta capsa, in qua erant:

- camisie tres magne pro femina;

- leones /(15) tres de drapo ad aurum, camisie tres parve, pecie tres de camisiis;

- intrecature /(16) due de seta cum auro filato;

- toalie tres pro tabulis, corile /(17) tres pro manibus, cintura una de corio cum bucla de argento;

- bragerium /(18) unum de corio cum bucla de argento;

- bragerium unum de seta;

- lista /(19) una ad aurum longa tribus cubitis;

- pantaree due, una alba de seta et alia zala ad aurum;

- binda /(20) una de seta ad aurum;

- bursa /(21) una parva ad aurum;

- pecia una de tignamine (lignamine ?), pecia una de stola veteri;

- coverçerium /(22) unum longum uno cubito de seta ad aurum;

- capiçera una de drapo ad aurum modici valoris;

- specula tria.

Item in un saculo:

- pometi tres de auro et perlis et una perla et una frexatura longa cubitis duobus et dimidio;

- capsula una parva cum cartis intus;

- item gropetti quatuor sigillati;

- carta una magna scripta;

- cordele due de seta;

- ycona una vetus cum Christo et cum argento;

- ycona una cum sancto Michaele;
- ycona una cum santa Maria;
- smaldi tres parvi et bocla una de argento deaurata.
Item res infrascripte extra capsellas, videlicet:
- libri viginti duo;
- paramenta quinque de lana alba;
- paramentum unum de lana sanguinea et cubiti viginti novem de drapo de lana pro faciendis paramentis;
- drapus unus magnus de cavenacia /(23) inbindata pro facienda umbra;
- media pellis de foynis /(24) et lavarum /(25) unum de foynis.

Tenor autem instrumenti syndicatus presentati per dictos syndicos et procuratores comunis Catari talis est:

*(Vidi listinu od 1. jula g. 1281., u Kotoru, naš br. **27**).*

P r e v o d:

U ime Hrista. Godine Gospodnje 1281, indikcije 9., dana 3. tekućeg mjeseca jula, u Dubrovniku, u Malom vijeću sazvanom prema običaju, pred plemenitim čovjekom gospodinom Nikolom Maurocenom, časnim knezom Dubrovnika.

Doljenavedeni svjedoci, mi naime Ivan Pribi, Nikola Dabro, Ivan Gimanoj, Ivan Gila, Marko Bazilijev (Drago) i Medoš Tome Dragova, građani Kotora, sindici i zastupnici opštine i ljudi Kotora, za ovo specijalno određeni notarskim javnim dokumentom, učinjenim rukom Tripuna Petrova, zakletog notara opštine Kotora, ovdje pročitanim, izjavljujemo da smo za nas i u ime opštine i ljudi Kotora primili od navedenog gospodina kneza i opštine Dubrovnika doljenavedene stvari, založene nekada u Dubrovniku od strane pokojnog župana Dese, sina pokojnog kralja Vladislava, i gospođe Beloslave, majke samog župana Dese.

Stoga mi rečeni sindici i zastupnici opštine i ljudi Kotora za nas i u ime rečene opštine i ljudi Kotora, obavezujući nas i opštinu i ljude Kotora i sva dobra naša i opštine i ljudi Kotora,

obećavamo i obavezujemo se navedenom gospodinu knezu i opštini i ljudima Dubrovnika, ako bi se u neko vrijeme pojavila neka osoba da traži rečene stvari založene od strane rečenog župana Dese i njegove navedene majke, te ako se gospodinu knezu Dubrovnika, koji u to vrijeme bude bio, i opštini Dubrovnika učini da ta osoba, koja bi tražila rečene stvari, ima na njih pravo te da joj pripadaju, opština i ljudi Kotora su bez ikakvog pitanja dužni da sve rečene stvari iz navedenog zaloga vrate i dostave u ruke gospodina kneza, koji bi u to vrijeme bio u Dubrovniku i ljudima Dubrovnika, u roku od jednog mjeseca pošto budu opštini i ljudima Kotora zatraženi.

A ako ne vrate rečene stvari u navedenom roku, naprijed navedena opština i ljudi Kotora moraće bez odlaganja i bez ikakvog protivljenja nadoknaditi rečenom gospodinu knezu i opštini Dubrovnika onoliko, koliko bi te stvari bile procijenjene od samog gospodina kneza, koji bi u to vrijeme bio u Dubrovniku, i od opštine Dubrovnika. A takođe obećavamo i obavezujemo se mi i opština i ljudi Kotora, da ćemo zaštititi opštinu i ljude Dubrovnika zauvijek neoštećene od svih šteta i troškova koji bi ih mogli zadesiti na bilo koji način u slučaju ovog zaloga. Zbog čega, za sve ukupno i pojedinačno što je dolje napisano pridržavajući se i nepokolebljivo pazeći, mi rečeni sindici i zastupnici opštine i ljudi Kotora obavezujemo nas i opštinu i ljude Kotora i sva naša dobra kao i opštine i ljudi Kotora i svih pojedinačnih osoba u Kotoru, pokretna i nepokretna, sadašnja i buduća. A ovo su naime stvari rečenog zaloga:

Prvo, u jednom sanduku su bile dolje navedene stvari, kako slijedi:

- jedna ikona na kojoj je bio Hrist kao da spava;
- jedna ikona sa krstom i sa drvetom Križa;
- jedna tkanina od svile na kojoj je bio Hristos sa učenicima, izrađen u zlatu;
- dva komada tkanine od svile izrađene u zlatu, duge po jedan dlan;

- dva kerubina od srebra, koji se nazivaju ripide u slovenskom jeziku;
- komadi somota izvezeni zlatom za pokrivanje kaleža;
- jedna mala planita (dio svešteničke odjeće) za đakona od crnog zendada;
- jedna knjiga Evanđelja koja ima na jednoj korici Hrista na krstu od srebra, a na drugoj korici srebrni krst;
- jedan komad somota u kvadratu od jednog i po dlana, sa emajlom i biserima;
- zatim druga knjiga Evanđelja sa koricama obrađenim u srebru sa biserima i emajlom;
- tkanina jedna za prekrivanje oltara od somota sa jednim krstom na sredini;
- zatim jedna tkanina za prekrivanje oltara sa obrubom unaokolo od zlatne žice;
- zatim u jednom komadiću lanene tkanine nekoliko komadića srebra i kristala.

Zatim jedan drugi sanduk u kome su bile ove stvari, naime:

- knjiga jedna Evanđelja, koja na jednoj korici ima uskrsnuće Hristovo u srebru, a na drugoj korici Hrista na krstu, izrađenog od srebra;
- zatim druga knjiga Evanđelja sa koricama izrađenim od crne kože sa nešto srebra na uglovima i u sredini;
- zatim dva prekrivača za kaleže od tkanine sa zlatom, na kojima je drvo Gospodnje, sa relikvijama i biserima;
- kadionica od pozlaćenog bakra;
- dvije kesice sa relikvijama koje se nose oko vrata;
- jedan papir na kome je napisana služba mise;
- jedna ikona na kojoj je Sv. Teodor sa malo srebra i četiri knjige.

Zatim, treći sandučić u kome su:

- jedna ikona sa tri svetitelja u srebru;
- jedna ikona sa Sv. Đorđem, sa srebrom i biserima oko glave;
- jedna ikona sa Sv. Marijom u srebru i sa dragim kamenjem;
- jedna ikona mala sa Sv. Nikolom i u srebru;

- jedna ikona sa Hristom, sa srebrom i dragim kamenjem i nešto bisera;
- jedna ikona sa mnogo svetaca , u srebru i sa biserima;
- jedna ikona mala sa Sv. Mihailom, u srebru i sa biserima;
- jedna ikona mala sa Sv. Ivanom Krstiteljem i malo srebra;
- jedan krčažić od bakra;
- jednaikona mala sa Sv. Marijom i sa srebrom i biserom;
- jedna ikona stara sa Hristom i malo srebra;
- četiri prekrivača za kalež od tkanine sa zlatom;
- ikona jedna sa Sv. Simeonom u srebru sa sedam kamenova od kristala;
- zatim jedna tkanina od svile duga sedam lakata, sa plavim grančicama na njoj;
- dvije ikone sa Sv. Petrom i Sv. Pavlom, u srebru sa dragim kamenjem;
- jedan komad zendada crvenog, i
- jedna ikona od slonovače sa likom Sv. Marije.

Dalje, jedan četvrti sanduk u kome su:

- glava Sv. Grgura, sa krstom od emajla na tjemenu;
- zatim jedna kost obavijena zendadom, pod pečatom;
- jedan mali krst od srebra sa jednom jabukom i dragim kamenjem;
- jedan kalež od faraonskog oraha (nojevog jajeta) sa srebrom;
- jedan prekrivač od srebra za kalež načinjen u obliku krsta i jedna kašika od srebra;
- dva manipula (dio svešteničke odjeće) od tkanine sa zlatovezom;
- dva prekrivača za kalež od zlata;
- dva komada obruba sa crnim krstovima i komadi plavog zendada, koji su svi dužine dvadeset tri lakta;
- dva zavoja od svile sa počecima od zlata;
- dvije obrubne trake sa resama, jedna plava a druga crvena;
- zatim jedan mali zapečaćeni sandučić;
- jedan vrčić od bakra zapečaćen;
- jedan mači komadić tkanine, zlatom zapečaćen;

- jedna mala kesa zapečaćena;
- jedan svežanj papira zapečaćen;
- jedan mali pokrivač od svile i zastava jedna od zendada crvenog i plavog.

Zatim peta kutija u kojoj su bili:

- jedan sucobran od bijelog pamuka za pravljenje sjenke;
- dva zastora od bijelog platna obrađena svilom;
- pojas od kože sa srebrom i jedan bokal od kalaja.

Zatim, šesti sanduk u kome su bile:

- tri dugačke košulje za žene;
- tri neka dijela odjeće od tkanine izvezene zlatom, tri male košulje i tri komada od košulje;
- dvije pletenice od svile sa zlatnom žicom;
- tri stolnjaka za sto, tri salvete za ruke, pojas jedan od kože sa kopčom od srebra;
- jedan opasač od kože sa kopčom od srebra;
- jedan opasač od svile;
- jedan obrub od zlata dug tri lakta;
- dvije obrubne trake, jedna bijela od svile i druga žuta od zlata;
- jedan povez od svile sa zlatom;
- jedna torbica mala od zlata;
- jedan komad drveta i jedan komad stare stole (dio svešteničke odjeće);
- prekrivač dugačak jedan lakat od svile sa zlatom;
- jedna kapica od tkanine sa zlatom male vrijednosti;
- tri ogledala.

Zatim u jednoj vreći:

- tri jabučice od zlata sa biserima, jedan biser i jedan vez dug dva i po lakta;
- jedna mala kapsula sa papirima unutra;
- četiri svitka zapečaćena;
- jedan veliki ispisani papir;
- dva užeta od svile;
- jedna ikona stara sa Hristom u srebru;

- jedna ikona sa Sv. Mihailom;
- jedna ikona sa Sv. Marijom;
- tri mala smalta i jedna naušnica od pozlaćenog srebra.

Zatim doljenavedene stvari izvan kutija:

- dvadeset i dvije knjige;
- pet paramenata (dio svešteničke odjeće) od bijele vune;
- jedan parament od jarko crvene vune i dvadeset devet lakata tkanine od vune za izradu paramenata;
- jedna velika tkanina od konoplje savijena za pravljenje sjene;
- pola kože od kunice i jedan prsluk od kunice.

Sadržaj naime poslaničkog dokumenta, koga su pokazali rečeni sindici i zastupnici opštine Kotora je sljedeći: (*Vidi prethodnu listinu od 1. jula 1281. godine, u Kotoru, naš broj **27**).*

Gore navedena listina donesena je ovdje namjerno izdvojena po stavkama, brižljivo navedenim u ovoj vrsti primopredajnog zapisnika, gdje je bilo najteže pronaći odgovarajući izraz za pojedine predmete ili materijal od koga su rađeni /(**26**). *Ovo je zapravo najpotpuniji inventar jednog bogatog zaloga, zbog kojega će Kotorani imati još okapanja, kako će vidjeti u jednoj kasnijoj listini (naš broj **30**).*

B i l j e š k e :

1. Tkanina, obično od lana. **2.** Svilena tkanina **3.** Dio svešteničkog ruha. **4.** Fina svilena tkanina, vrsta tafta. **5.** Raznobojno kamenje. **6.** Kadionica **7.** Vrećica. **8.** Vrčić **9.** Eventualno, nojevo jaje. **10.** Snopić **11.** Eventualno, opšivna traka. **12.** Vrčić. **13.** Svežnjić. **14.** Stolnjak, ubrus. **15.** Neka vrsta ukrasa. **16.** Pletenica. **17.** Salveta. **18.** Opasač. **19.** Traka **20.** Povoj **21.** Torbica, novčanik. **22.** Prekrivač. **23.** Konoplja. **24.** Vrsta kune. **25.** Vrsta krznenog prsluka. **26.** Lexicon latinitatis Medii aevi Iugoslaviae, I-II, Zagreb, 19

IZVJEŠTAJ EVROPSKE KOMISIJE O NAPRETKU CRNE GORE ZA 2011. GODINU

The Commission of the European Communities has adopted a work document of the Montenegro 2010 Analytical Report.

Since in the magazine MATICA we published the Report for the 2006, 2007, 2008, 2009 and 2010, in this number, as a part of our regular practice, we are publishing the document for 2011.

1. UVOD

1.1. Predgovor

Od marta 2002. godine, Komisija redovno izvještava Savjet i Parlament o napretku ostvarenom od strane zemalja zapadnog Balkana. Ovo je prvi izvještaj o napretku Crne Gore nakon objavljivanja Mišljenja Komisije o zahtjevu Crne Gore za članstvo u Evropskoj uniji u novembru 2010. godine i nakon dodjeljivanja statusa zemlje kandidata Crnoj Gori od strane Evropskog savjeta, u decembru 2010. godine.

Ovaj izvještaj o napretku Crne Gore ostvarenom u pogledu pripreme za članstvo u EU:

- ukratko opisuje odnose između Crne Gore i Evropske unije,
- analizira stanje u Crnoj Gori u pogledu političkih kriterijuma za članstvo,

- analizira stanje u Crnoj Gori na osnovu ekonomskih kriterijuma za članstvo,

- daje pregled rezultata ostvarenih u pogledu kapaciteta Crne Gore da prihvati obaveze koje proističu iz članstva, tj. cjelokupni korpus zakonodavstva EU sadržanog u ugovorima, sekundarnog zakonodavstva i politika EU.

Ovaj izvještaj obuhvata period od oktobra 2010. godine do septembra 2011. godine. Napredak se mjeri na osnovu odluka koje su donešene, zakonodavstva koje je usvojeno i mjera koje su sprovedene. Po pravilu, zakonodavstvo ili mjere koje su u pripremi, ili čekaju na usvajanje u Skupštini, nijesu uzeti u obzir. Ovakav pristup osigurava jednak tretman u svim izvještajima i omogućava objektivno ocjenjivanje.

Izvještaj se zasniva na informacijama prikupljenim i analiziranim od strane Komisije. Korišćeni su mnogi izvori, uključujući doprinose Vlade Crna Gora, država članica EU, izvještaje Evropskog parlamenta[1], kao i informacije dobijenih od različitih međunarodnih i nevladinih organizacija.

Na osnovu tehničke analize sadržane u ovom izvještaju, Komisija je u posebnom saopštenju o proširenju[2] izradila detaljne zaključke o Crnoj Gori.

1.2. Kontekst

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Crne Gore i EU je potpisan u oktobru 2007. godine, a stupio je na snagu u maju 2010. godine.

Crna Gora je podnijela zahtjev za članstvo u Evropskoj uniji 15. decembra 2008. godine. Nakon zahtjeva Savjeta, Komisija je podnijela svoje Mišljenje o zahtjevu Crne Gore za članstvo u

[1] Izvjestilac za Crnu Goru je g-din Čarls Tanok.

[2] Strategija proširenja i glavni izazovi 2011-2012., COM (2011) 666

Evropskoj uniji u novembru 2010. godine. U decembru 2010. godine, Evropski savjet je Crnoj Gori dodijelio status zemlje kandidata. U svojim zaključcima, Savjet je konstatovao da će otvaranje pregovora o pristupanju biti razmotreno od strane Evropskog savjeta, u skladu sa utvrđenom praksom, nakon što Komisija ocijeni da je zemlja dostigla neophodni nivo usklađenosti sa kriterijumima za članstvo, a posebno da je ispunila ključne prioritete date u Mišljenju Komisije[3].

Savjet je pozvao Komisiju da svoj izvještaj o napretku za 2011. godinu posebno usredsredi na sprovođenje tih ključnih prioriteta.

1.3. Odnosi između EU i Crne Gore

Crna Gora učestvuje u **procesu stabilizacije i pridruživanja.**

Sve u svemu, Crna Gora je nastavila da nesmetano sprovodi obaveze iz **Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju** (SSP).

Nastavljen je **politički i ekonomski dijalog** između EU i Crne Gore, naročito u okviru tijela nastalih na osnovu SSP-a. Sastanak Odbora za stabilizaciju i pridruživanje održan je u maju 2011. godine, dok je sastanak Savjeta za stabilizaciju i pridruživanje održan u junu 2011. godine. Od oktobra 2010. godine, održano je sedam sastanaka pododbora. U junu 2011. godine, Savjet za stabilizaciju i pridruživanje je donio odluku o osnivanju dva zajednička konsultativna odbora, kao foruma za dijalog između Komiteta regija EU i lokalnih organa Crne Gore,

[3] Ključni prioriteti se odnose na sledeće oblasti: zakonodavni izborni okvir i zakonodavna i nadzorna uloga Skupštine; reforma javne uprave; reforma pravosuđa; borba protiv korupcije; borba protiv organizovanog kriminala; sloboda medija i saradnja sa civilnim društvom; sprovođenje antidiskriminacijskog okvira i položaj raseljenih lica. Za kompletan tekst ključnih prioriteta, viđeti COM (2010) 670.

sa jedne strane, i između Evropskog ekonomsko-socijalnog odbora i socijalnih i ekonomskih subjekata u zemlji, sa druge strane. Crna Gora je po prvi put učestvovala (uključujući podnošenje pretpristupnog ekonomskog programa) u multilateralnom ekonomskom dijalogu između Komisije, država članica EU i zemalja kandidata u kontekstu postupka fiskalnog nadzora EU, uključujući učestvovanje na sastanku na ministarskom nivou, koji je održan u maju 2011.godine.

EU održava dijalog sa organima i daje smjernice o reformskim prioritetima. Napredak u reformama podstiču i nadziru tijela nastala na osnovu SSP-a. Nakon objavljivanja Mišljenja Komisije u novembru 2010. godine, Komisija je imala intenzivan dijalog sa Crnom Gorom u cilju praćenja sprovođenja ključnih prioriteta sadržanih u Mišljenju. Vlada je usvojila akcioni plan za rješavanje **ključnih prioriteta,** koji se, u cjelini posmatrano, dosljedno i sistematski sprovodi. Takođe, Crna Gora trenutno priprema ažuriranu verziju svog Nacionalnog programa za integraciju, program zemlje za usvajanje *acquis*-a.

Vizna liberalizacija za crnogorske građane koji putuju u zemlje Šengen zone je na snazi od 19. decembra 2009. godine. Bezvizni režim se do sada nesmetano sprovodio. Da bi se osiguralo kontinuirano sprovođenje obaveza, i s obzirom na povećan broj lica iz regiona koja traže azil, uspostavljen je ***mehanizam*** za ***praćenje*** dešavanja nakon ***liberalizacije viznog*** režima. Komisija je Evropskom parlamentu predstavila svoj prvi izvještaj o praćenju u junu 2011. godine. Sporazum o readmisiji između Evropske unije i Crne Gore je na snazi od januara 2008. godine.

Crna Gora prima **finansijsku pomoć** od EU u okviru Instrumenta za pretpristupnu pomoć (IPA). U periodu od 2007. do 2013. godine, Crna Gora će iz IPA sredstava primiti pomoć u iznosu od ukupno 235,2 miliona eura. Pomoć iz IPA sredstava za 2011. godinu iznosi 34,1 miliona eura. Višegodišnji indikativni

planski dokument 2011-2013 za Crnu Goru je predstavljen IPA odboru u martu 2011. godine.

Glavni sektori u kojima će biti pružena podrška EU u tom periodu će biti pravosuđe i unutrašnji poslovi, javna uprava, životna sredina i klimatske promjene, saobraćaj, društveni razvoj i poljoprivreda i ruralni razvoj. Takođe se pruža pomoć zemlji u pogledu pripreme za decentralizovano upravljanje IPA-om. Crna Gora takođe koristi regionalne i horizontalne IPA programe. Crna Gora učestvuje u četiri programa prekogranične saradnje sa susjednim zemljama zapadnog Balkana, a peti, sa Kosovom[4], je u pripremi. Takođe, učestvuje u programima transnacionalne saradnje u okviru Evropskog fonda za regionalni razvoj i u IPA Jadranskom programu prekogranične saradnje sa državama članicama.

Finansijska podrška EU je pružena i za razvoj **civilnog društva** u okviru Mehanizma za podršku civilnom društvu.

Trenutno, Delegacija EU u Podgorici upravlja IPA programom. Ostvaren je napredak u pripremama Crne Gore za prenos upravljanja komponentom I IPA programa sa EU na nacionalna tijela.

Crna Gora učestvuje u sljedećim **programima EU**: Sedmom okvirnom programu za istraživanje i tehnološki razvoj, Programu za preduzetništvo i inovacije (EIP) i u ***Programu za podršku politici informaciono-komunikacionih tehnologija, oba u okviru Okvirnog programa za konkurentnost i inovativnost, kao i u programima Kultura i*** Carina 2013.

2. POLITIČKI KRITERIJUMI

Ovaj dio se bavi napretkom koji je Crna Gora ostvarila u pogledu ispunjavanja političkih kriterijuma utvrđenih u Kopenhagenu, prema kojima zemlja mora postići stabilnost

[4] Prema Rezoluciji Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija 1244/1999

institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, ljudska prava i poštovanje i zaštitu manjina. Takođe, prati regionalnu saradnju, dobrosusjedske odnose sa zemljama pokrivenim procesom proširenja i državama članicama, kao i poštovanje međunarodnih obaveza, kao što je saradnja sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju.

2.1. Demokratija i vladavina prava

Uspostavljanje pravnog i institucionalnog poretka nephodnog u jednoj nezavisnoj zemlji je završeno. Politički konsenzus o izgradnji države je dodatno konsolidovan.

Skupština

Kada je riječ o zakonodavnom izbornom okviru, jednom od ključnih prioriteta utvrđenih u Mišljenju, izmjene i dopune Zakona o izboru odbornika i poslanika su usvojene dvotrećinskom većinom u Skupštini u septembru 2011. godine. Na ovaj način se zakon usklađuje sa Ustavom i poštuju glavne preporuke o izborima OEBS/ODIHR-a i Venecijanske komisije. Ovim izmjenama i dopunama se sprovodi ustavna obaveza o autentičnoj zastupljenosti manjina uvođenjem sistema afirmativne akcije za zastupljenost na parlamentarnim izborima proširene na sve manjinske grupe. Njima se unapređuje tehnička strana glasanja i nude bolje zaštitne mjere u pogledu ravnopravnosti glasova.

Ovlašćenja Državne izborne komisije i sistem imenovanja njenih članova su dodatno pojašnjeni, a politička zastupljenost opozicionih stranaka u lokalnim izbornim komisijama je povećana. Zakonom se takođe predviđa osnivanje sekretarijata Državne izborne komisije, koji će pomoći u administriranju izbora, što je u skladu sa preporukama Venecijanske komisije i OEBS/ODIHR-a. Pitanja vezana za podjelu mandata su razjašnjena, a transparentnost

u objavljivanju rezultata je uvedena. Ankete po završenom glasanju su izričito dozvoljene. Odredbe o medijima i zabrani upotrebe državnih sredstava za izbornu kampanju su unaprijeđene.

Ove pravne prednosti treba u budućnosti dopuniti u pogledu određenog broja preostalih preporuka Venecijanske komisije i OEBS/ODIHR-a, naročito onih koji se odnose na raskid koalicija i na njihove obaveze finansiranja, kao i na proširenje mandata Centralne izborne komisije na opštinske izbore. Kada je riječ o pitanju vezanom za zahtjev utvrđen Ustavom kojim se definiše uslov dvogodišnjeg prebivališta da bi građanin stekao pravo glasa (dok je za lokalne izbore trajanje prebivališta smanjeno na šest mjeseci), ono ostaje neriješeno u pogledu nacionalnih izbora. Iako se novim odredbama predviđa 30% ženskih kandidata na listi kandidata, ravnopravnost polova se još uvijek ne garantuje u praksi jer zakon ne propisuje da bi kandidati oba pola trebali biti rangirani dovoljno visoko na listi da bi imali realnu priliku da dobiju mandat.

Mehanizmi kojima se osigurava transparentnost, odgovornost i kontrola finansiranja izbornih kampanja su unaprijeđeni novim Zakonom o finansiranju političkih partija. Značajni napori će biti potrebni za potpuno sprovođenje ovog zakona nakon stupanja na snagu u januaru 2012. godine.

Kada je riječ o zakonodavnoj i nadzornoj ulozi Skupštine, što predstavlja još jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju, Skupština je nastavila svoje intenzivne zakonodavne aktivnosti. Njeni administrativni kapaciteti za pružanje podrške skupštinskim odborima su ojačani, posebno kada je riječ o Odboru za međunarodne odnose i evropske integracije, koji je nadležan za koordinaciju odnosa sa EU i zadužen da osigura usklađenost novog zakonodavstva sa *acquis*-em EU. Od februara 2011. godine, sekretarijat svakog skupštinskog odbora priprema izvještaj o svakom predloženom nacrtu zakona u cilju povećanja učinkovitosti rasprava i usvajanja. Tehnička i dokumentacijska podrška

od strane Sektora za istraživanje je znatno ojačana. Većina skupštinskih odbora je usvojila godišnji plan rada, a skupštinski postupci unutrašnjeg upravljanja dokumentima su poboljšani. Evropske integracije su glavni prioritet u radu Skupštine i konsenzus između parlamentarnih stranaka o pitanjima vezanim za EU je i dalje širok. Nacionalni savjet za evropske integracije je u maju 2011. godine održao konferenciju o sedam ključnih prioritetnih oblasti utvrđenih u Mišljenju, obezbjeđujući forum za raspravu između parlamentarnih političkih snaga, Vlade i drugih zainteresovanih strana. Međutim, rad i administrativni kapaciteti Nacionalnog savjeta su i dalje neujednačeni. Njegovu uloga u procesu integracije Crne Gore u EU još uvijek treba dodatno pojasniti i razviti.

Uloga Skupštine u nadzoru i kontroli rada Vlade je ojačana, naročito u oblasti bezbjednosti i odbrane. Održana su brojna saslušanja, uključujući kontrolno saslušanje. Broj poslaničkih pitanja se povećao. Preduzete su mjere za poboljšanje transparentnosti i interakcije sa civilnim društvom.

Međutim, Skupština još uvjek ne koristi cijeli spektar nadzornih instrumenata. U nadzornim saslušanjima, skupštinski odbori ne usvajaju zaključke sistematski, a praćenje je ograničeno. Poslovnik Skupštine nije promijenjen u smislu da se opozicionim strankama olakša pokretanje postupka nadzora. U slučaju nadzora nad aktivnostima vezanim za borbu protiv korupcije, u julu 2011. godine su imenovani članovi nacionalnog ogranka Globalne organizacije parlamentaraca protiv korupcije, kako je i predviđeno Rezolucijom Skupštine iz 2007. godine.

Međutim, poseban anketni odbor nije uspostavljen. Saradnju Skupštine sa civilnim društvom treba dodatno poboljšati.

Uloga skupštinskog Odbora za međunarodne odnose i evropske integracije često je ograničena na formalne provjere izjava o usklađenosti novog zakonodavstva sa *acquis*-em EU koju obezbjeđuje Vlada. Drugih provjera usklađenosti nema.

Administrativni kapaciteti Skupštine - iako ojačani - su i dalje slabi i treba ih dodatno konsolidovati. Kapacitet Skupštine da osigura kvalitetno zakonodavstvo je i dalje generalno ograničen, i neophodno ga je unaprijediti. Svim skupštinskim odborima još uvijek nedostaje dovoljno stručnog kadra.

Napori na jačanju administrativnog i stručnog kapaciteta Skupštine i na unapređenju njene službe su nastavljeni. Broj zaposlenih je povećan sa 73, u decembru 2010. godine, na 90, u maju 2011. godine. Za osoblje je organizovan veliki broj obuka. Međutim, administrativni kapaciteti i drugi resursi potrebni za profesionalan, efikasan i transparentan rad Skupštine, uključujući i ekspertsku podršku za odbore, su generalno ograničeni. I dalje postoji nedostatak kancelarijskog prostora i tehničke opreme, između ostalog i za poslanike. Potrebno je riješiti pitanja finansijskih i drugih ograničenja. Treba nastaviti obuku postojećeg i zapošljavanje novog stručnog kadra.

Sve u svemu, izborni zakonodavni i institucionalni okvir je značajno unaprijeđen, u skladu sa preporukama Venecijanske komisije i OEBS/ODIHR-a. Rad Skupštine je dodatno poboljšan. Konsenzus između parlamentarnih stranaka o pitanjima vezanim za EU je i dalje širok. Napredak je ostvaren u pogledu jačanja zakonodavne i nadzorne funkcije Skupštine, pružanjem veće podrške skupštinskim odborima, boljim planiranjem rada Skupštine i detaljnijom kontrolom, posebno u oblasti bezbjednosti i odbrane. Međutim, potrebno je uložiti dodatne održive napore kako bi se konsolidovala zakonodavna i nadzorna uloga Skupštine i kako bi se poboljšali njeni administrativni kapaciteti. Potrebno je unaprijediti kapacitet Skupštine, kao i sredstva za detaljno proučavanje usklađenosti prijedloga zakonskih propisa sa *acquis*-em EU. Ulogu Nacionalnog savjeta za evropske integracije je potrebno dodatno razviti. Saradnju između Skupštine i civilnog društva treba dodatno poboljšati.

Vlada

Milo Đukanović je 21. decembra 2010. godine podnio ostavku na mjesto predśednika Vlade.

Skupština Crne Gore je 31. decembra izabrala novu vladu na čelu sa premijerom Igorom Lukšićem, formiranu od strane koalicije koju čini ista koalicija odlazeće vlade. Nova vlada ima dva potpredśednika Vlade i 15 ministara, od kojih je jedna žena.

Brojne promjene su napravljene u pogledu strukture Vlade. Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija je preuzelo koordinaciju evropskih integracija od samostalnog Ministarstva za evropske integracije, koje je ukinuto.

Glavni prioriteti Vlade su i dalje evropske integracije i ekonomska reforma, a takođe su preduzete aktivnosti kako bi se ojačala partnerstva i mehanizami konsultacija sa različitim zainteresovanim stranama, uključujući i civilno društvo. U februaru 2011. godine, nakon konsultacija sa širokim spektrom zainteresovanih strana, Vlada je usvojila akcioni plan za rješavanje ključnih prioriteta iz Mišljenja Komisije. Sveukupno posmatrano, ovaj akcioni plan se dosljedno i sistematski sprovodi. Odgovornost za cjelokupnu koordinaciju sprovođenja akcionog plana leži na predśedniku Vlade, dok Ministarstvo vanjskih poslova i evropskih integracija obezbjeđuje tehničku podršku i za Vladu priprema redovne usmene i pismene izvještaje o napretku.

Zbog usredsređenosti na ključne prioritete, napredak u drugim oblastima evropskih integracija je još uvijek neujednačen. Dok rezultati ostaju zadovoljavajući, ukidanje samostalnog Ministarstva za evropske integracije je imalo negativan uticaj na administrativne kapacitete uključene u koordinaciju evropskih integracija, koje je potrebno značajno ojačati.

Kada je riječ o lokalnoj samoupravi, izmjene i dopune Zakona o finansiranju lokalne samouprave i Zakona o porezu na

nepokretnosti su usvojene u decembru 2010. godine, a stupile su na snagu 1. januara 2011. godine. U oktobru 2010. godine, Crna Gora je ratifikovala Dodatni protokol uz Evropsku povelju o lokalnoj samoupravi koji se odnosi na pravo učešća u poslovima lokalnih vlasti. U junu 2011. godine, Vlada je usvojila Strategiju razvoja međuopštinske saradnje u Crnoj Gori 2011-2016., zajedno sa akcionim planom za njeno sprovođenje za period 2011-2013. godine. Međutim, donošenje Zakona o teritorijalnoj organizaciji i izmjena i dopuna sektorskih zakona je još u toku.

Sve u svemu, sa novom vladom, vladina koordinacija i oblikovanje politike je dodatno poboljšano, posebno kvalitet konsultacija sa civilnim društvom. Međutim, ukupni kapacitet ministarstava za izradu kvalitetnog zakonodavstva i procjena uticaja je i dalje ograničen. Administrativni kapaciteti uključeni u koordinaciju evropskih integracija, uključujući i finansijsku pomoć, su i dalje slabi i potrebno ih je značajno ojačati . Izmjene i dopune zakona sa ciljem uspostavljanja transparentne, efikasne i odgovorne uprave na lokalnom nivou su još uvijek u toku.

Javna uprava

Jedna od glavnih vladinih aktivnosti u izvještajnom periodu je bila da se privedu kraju osnovni koraci u reformi javne uprave, ključni prioritet u Mišljenju.

Vlada je u martu 2011. godine usvojila Strategiju reforme javne uprave u Crnoj Gori za period 2011-2016. godine, zajedno sa pratećim akcionim planom. Strategija uključuje uvođenje evropskih standarda koji se odnose na zapošljavanje i napredovanje, kao i mjere za povećanje efikasnosti državne uprave. Strategija takođe predviđa ukupno smanjenje broja zaposlenih u javnom sektoru; ipak, ne precizira se kako će se to postići a da ne utiče na rad i efikasnost službi. Neke mjere su već preduzete kako bi se uvele ekonomije obima i integrisala tijela čije su

aktivnosti bile neusaglašene i nekoordinisane (npr. različite državne inspekcijske službe).

Neki važni koraci naprijed su preduzeti u pogledu reforme pravnog okvira kojim se uređuje državna služba, posebno usvajanjem dva bitna zakona: Zakona o državnim službenicima i namještenicima i Zakona o opštem upravnom postupku.

Skupština je u junu 2011. godine donijela izmjene i dopune Zakona o opštem upravnom postupku. Ove izmjene i dopune predstavljaju prvi korak ka reformi upravnog postupka. Počeo je rad na pripremi sveobuhvatne reforme u cilju postavljanja temelja za modernu i ka građanima okrenutu upravu. U tu svrhu, Vlada je u julu usvojila programski dokument, koji sadrži osnovne principe i elemente za novi Zakon o upravnom postupku u skladu sa evropskim vrijednostima, zakonodavstvom i praksom. Ovim dokumentom se pojednostavljuju procesi u javnoj upravi u skladu sa principima efikasnosti i djelotvornosti, obezbjeđujući transparentnost i objektivnost, dostupnost građanima i nevladinim organizacijama i otvorenost za upotrebu modernih informacionih i komunikacionih tehnologija.

Skupština je novi Zakon o državnim službenicima i namještenicima, zasnovanom na sistemu zapošljavanja i napredovanja na osnovu zasluga, usvojila u julu 2011. godine. Zakon daje glavne osnove za uspostavljanje depolitizovane i profesionalne javne uprave koja radi efikasno i nepristrasno. Njime se poboljšava zaštita osoba koje prijavljuju moguće slučajeve korupcije i propisuje obaveza usvajanja planova integriteta u javnom sektoru. Zakon će se početi primjenjivati u januaru 2013, godine nakon završetka tranzicionog perioda. Pripreme za primjenu istog su u toku. U julu je Skupština usvojila izmjene i dopune Zakona o zaradama državnih službenika i namještenika, koji predviđa transparentan sistem zarada za zaposlene koji se finansiraju iz državnog budžeta.

U daljem pozitivnom razvoju, izmjene i dopune Zakona o javnoj upravi, koje je Skupština usvojila u julu, predviđaju racionalizaciju postojeće fragmentirane strukture javne uprave, obezbjeđujući odgovornost i unapređujući sprovođenje dugoročnih planova reforme. Uvođenje funkcije državnih sekretara i generalnih direktora jasno dijeli političke i upravne nivoe u ministarstvima.

U aprilu 2011. godine, Vlada je usvojila revidirani Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Uprave za kadrove. Zakonska ovlašćenja Uprave su dodatno proširena novim Zakonom o državnim službenicima i namještenicima, kojim se Upravi daje jača uloga u praćenju zakonodavstva vezanog za državnu službu, kao i u razvoju politika u oblasti upravljanja kadrovima.

Kapaciteti Državne revizorske institucije (DRI) su ojačani, ali je potrebno zaposliti još revizora kako bi se se njeni kapaciti za vršenje revizije poboljšali; takođe, potrebno je unaprijediti njenu upravljačku i administrativnu autonomiju. Principi valjanog finansijskog upravljanja u javnoj upravi su ojačani Zakonom o sistemu unutrašnjih finansijskih kontrola u javnom sektoru, koji je usvojen u martu 2011. godine. (Viđeti takođe Poglavlje 32 -Finansijska kontrola).

Ključno zakonodavstvo o e-upravi je usvojeno, a kampanje za promovisanje istog su pokrenute od strane novog Ministarstva za informaciono društvo. Relevantni djelovi Strategije razvoja informacionog društva za period 2009-2013. godine se sprovode i to treba nastaviti.

Saradnja između *Ombudsmana*, Vlade i civilnog društva je ojačana. Njegov uticaj se značajno povećao, a relevantne institucije u najvećem broju slučajeva poštuju preporuke Ombudsmana, iako sa znatnim kašnjenjem. Trenutni finansijski i ljudski resursi Kancelarije Ombudsmana nijesu dovoljni za efektivno obavljanje svih zadataka. Novi Zakon o Ombudsmanu je usvojen u julu.

Sve u svemu, Crna Gora je preduzela važne korake ka rješavanju glavnih izazova koje nameće reforma javne uprave. Vlada je usvojila i počela da provodi Strategiju reforme javne uprave. Poboljšani pravni okvir u oblasti državne službe i državne uprave, usmjeren ka efikasnom, depolitizovanom i na-zaslugama-zasnovanom zapošljavanju, je usvojen. Zakonodavstvo kojim se uređuje upravni postupak je izmijenjeno i dopunjeno, a otpočeta je dalja sveobuhvatna reforma. Uprava za kadrove je ojačana. Pripreme za sprovođenje usvojenog zakonodavstva se moraju intezivirati i fokusirati na depolitizaciju, profesionalnost, efektivnost i nepristranost uprave, uključujući zapošljavanje i napredovanje zasnovano na zaslugama. Kapacitete Ombudsmana i Državne revizorske institucije treba dodatno poboljšati. Pri sprovođenju Strategije reforme javne uprave se mora uzeti u obzir potreba za racionalizacijom administrativnih struktura i jačanjem administrativnih kapaciteta, naročito u oblastima vezanim za evropske integracije, istovremeno obezbjeđujući finansijsku održivost javne uprave.

Civilna kontrola snaga bezbjednosti

Skupština je usvojila novi Zakon o parlamentarnom nadzoru u oblasti bezbjednosti i odbrane, kojim se dodatno pojašnjava uloga Skupštine u civilnoj kontroli utvrđivanjem obaveza svih uključenih strana.

Pravosudni sistem (Viđeti takođe Poglavlje 23 – Pravosuđe i osnovna prava)

Crna Gora je ostvarila napredak u pogledu reforme pravosuđa, posebno u vidu jačanja nezavisnosti, odgovornosti, nepristrasnosti i efikasnosti sudija i tužioca, što predstavlja jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju.

Pripreme su se fokusirale na zakonodavne reforme na podustavnom nivou, u cilju jačanja nezavisnosti sudstva i nepristranosti u granicama utvrđenim važećim Ustavom. Izmjene i dopune Zakona o sudovima, Zakona o Sudskom savjetu i Zakona o državnom tužilaštvu je Skupština donijela u julu 2011. godine. Paralelno, proces izmjene i dopune Ustava je započet i napredovao je, sa ciljem daljeg jačanja nezavisnosti sudstva kroz depolitizaciju i imenovanje članova Sudskog i Tužilačkog savjeta zasnovano na zaslugama, kao i sa ciljem jačanja odgovornosti sudstva.

Kada je riječ o *nezavisnosti* pravosuđa, izmjenama i dopunama Zakona o državnom tužilaštvu su predviđene promjene u sastavu Tužilačkog savjeta i njegovo područje djelovanja je prošireno na imenovanje Specijalnog tužioca i u disciplinskom postupku. Izmjenama i dopunama Zakona o Sudskom savjetu su predviđena povećana transparentnost i uključivanje sudstva u postupku imenovanja sudija i renomiranih pravnika u Sudski savjet, kao i učestvovanje poslednjeg u procesu predlaganja kandidata za mjesto predśednika Vrhovnog suda. Kandidati za to mjesto moraju ispunjavati sada strožije kriterijume, koji su uvedeni izmjenama i dopunama Zakona o sudovima. Kriterijumi za prvo imenovanje sudija i zamjenika državnog tužioca i za njihovo kasnije unapređenje, kao i za imenovanje predśednika sudova i stalnost funkcije državnih tužioca, su takođe utvrđeni. Uvedena je zakonska obaveza koja se odnosi na primjenu pisanih, anonimnih testova za izbor sudija.U septembru 2011. godine, Sudski savjet je imenovao članove Komisije odgovorne za obavljanje tih testova za izbor sudija. Novim kriterijumima za izbor novih kandidata za zaposlenje u pravosudnom sistem se smanjuje prostor za diskreciono pravo Sudskog i Tužilačkog savjeta, a time i poboljšava transparentnost u procesu izbora. Međutim, ovi kriterijumi za izbor još nisu primijenjeni u praksi. Neki od njih nijesu jasni, dok vrednovan-

je pojedinačnih kriterijuma nije u potpunosti zadovoljavajuće. Potrebno je ojačati elemente sistema napredovanja u karijeri na osnovu zasluga.

Vlada je u junu 2011. godine pokrenula postupak izmjene i dopune Ustava u dijelu koji se odnosi na pravosuđe. U julu je Skupština donijela načelnu odluku i zadužila svoj Odbor za pravna i ustavna pitanja da izradi ustavne amandmane. Više alternativnih amandmana je izrađeno i poslato poslanicima u julu. Amandmanima se predviđaju nova rješenja u pogledu uređenja pravosudnih institucija, u cilju ograničavanja političkog uticaja u procesu imenovanja i u cilju jačanja nezavisnosti pravosuđa, naročito kroz povećanje broja članova Sudskog savjeta iz pravosuđa i kroz novi postupak imenovanja predśednika Višeg suda, uz uključivanje Sudskog savjeta. Odredbe kojima se jačaju kapaciteti i nezavisnost Ustavnog suda su takođe predviđene.

Kada je riječ o *odgovornosti* pravosuđa, izmjenama i dopunama Zakona o sudovima je data detaljna lista svih mogućih razloga za pokretanje disciplinskog postupka protiv sudija i - po prvi put – protiv predśednika sudova. Izmjenama i dopunama Zakona o Sudskom savjeta je predviđeno osnivanje komisije za praćenje sprovođenja etičkog kodeksa za sudije i autonomija u radu disciplinske komisije. Članovi disciplinske komisije su imenovani u septembru 2011. godine. Disciplinske sankcije su takođe pooštrene. Izmjenama i dopunama Zakona o državnom tužilaštvu je predviđeno usvajanje etičkog kodeksa od strane proširene sjednice Vrhovnog državnog tužilaštva, a data je i lista svih mogućih razloga za pokretanje disciplinskog postupka protiv tužioca. Početni napori su uloženi da se postignu rezultati u oblasti borbe protiv korupcije u pravosuđu. Ipak, pravila koja se odnose na korupciju i sukob interesa se još uvijek nedovoljno prate u pravosuđu. Kada je riječ o krivičnom gonjenju, i sudije i tužioci i dalje uživaju funkcionalni imunitet. Od stupanja na snagu Ustava, 2007. godine, dvojici sudija je ukinut funkcional-

ni imunitet. Potrebno je ojačati procedure za ukidanje funkcionalnog imuniteta kako bi se osigurala puna odgovornost sudija i tužioca u pogledu kaznenog prava. Iako je to predviđeno, sudske presude se ne objavljuju.

Kada je riječ o *nepristrasnosti* sudija, nasumično dodjeljivanje predmeta se dosljedno sprovodi u mnogim sudovima uz pomoć IT sistema. Međutim, de facto ograničenja, naročito u manjim sudovima, ne garantuju u potpunosti nasumično dodjeljivanje u svakom predmetu. Postojeći IT sistem omogućava praćenje predmeta i automatsku dodjelu predmeta, ali ne i statističko izvještavanje ili elektronsko arhiviranje sudskih akata.

Od predviđenih ustavnih amandmana se očekuje da će znatno smanjiti zakonske mogućnosti za nesrazmjeran politički uticaj na imenovanje sudija i tužioca, čime se jača nezavisnost sudstva i tužilačka autonomija. Prema predviđenim odredbama, državne tužioce više neće imenovati Skupština, a predviđa se i novi sastav Tužilačkog savjeta. Kad budu usvojeni, a da bi postali u potpunosti primjenjivi, ovi amandmani moraju biti dopunjeni odredbama za imenovanje u pravosuđu zasnovanim na zaslugama, putem jedinstvenog sistema zapošljavanja širom zemlje i koherentnog i jačeg sistema odgovornosti.

Kada se govori o *efikasnosti* pravosuđa, Crna Gora je preduzela dodatne mjere u pogledu smanjenja broja zaostalih predmeta u sudovima. Broj zaostalih predmeta je u 2010. godini smanjen za oko 7% u odnosu na 2009. godinu, pa je na kraju 2010. godine u svim sudovima u Crnoj Gori bilo oko 12.000 neriješenih složenih predmeta iz prethodnih godina. Međutim, ostaje zabrinutost u pogledu pouzdanosti sudske statistike i valjanosti metoda koje se koriste. Statistički indikatori ne pružaju kompletne informacije o radu sudova, trajanju obrade predmeta i raspoređenim ljudskim i finansijskim resursima, stvarajući probleme sa konzistentnošću podataka i efikasnim praćenjem.

Zakonom o notarima uveden je notarski sistem sa ciljem smanjenja opterećenosti sudova i upravnih organa. U julu 2011. godine, 34 notara je počelo sa radom. Novim Zakonom o izvršenju i obezbjeđenju, koji je Skupština usvojila u julu 2011. godine, ovlašćenja za izvršenje u građanskim predmetima prenijeta su na javne izvršitelje. Međutim, izvršenje odluka u građanskim predmetima ostaje naročito slabo. Zabrinutost izaziva i dugo trajanje sudskih postupaka. Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku se još uvijek ne sprovodi djelotvorno, s obzirom da se većina žalbi odbija na proceduralnoj osnovi, a stranke se ne obavještavaju na odgovarajući način. Ustavna odredba o pravu na pravni lijek nije u potpunosti usklađena sa članom 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Budžet za pravosuđe za 2011. godinu iznosi 26,5 miliona eura, što čini 0,83% BDP-a. Ipak, većina sredstava se troši na plate sudija, tužilaca i administrativnog osoblja u sudovima. Nadležni organi ulažu napore na rješavanju nedostataka u pravosudnoj infrastrukturi i opremi, ali oni i dalje ugrožavaju efikasnost. Revidirani su rokovi za jedan broj mjera iz akcionog plana za sprovođenje Strategije reforme pravosuđa (2007-2012). Nije uočen napredak kada je riječ o racionalizaciji sudske mreže. Crna Gora je i dalje jedna od zemalja sa najvećim brojem osnovnih sudova, sudija, tužilaca i administrativnog osoblja u Evropi. Moraju se preduzeti odlučni koraci na racionalizaciji sudskog sistema.

Novi Zakonik o krivičnom postupku (ZKP) se od 26. avgusta 2011. godine primjenjuje u svim crnogorskim sudovima. Zakon o prekršajima je izmijenjen u decembru 2010. godine. Takođe, Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći i Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika su usvojeni u aprilu 2011. godine, usklađujući odredbe sa novim ZKP-om i omogućavajući njegovu primjenu. Imenovano je još 29 zamjenika državnih tužilaca, a organizovano je više obuka o odredbama ZKP-a za tužioce

i sudije. Međutim, i dalje postoje nedostaci u obukama sudija i tužilaca. Ne postoje stalni i obavezni kursevi, niti utvrđen program obuke. Pored toga, Centar za obuku nosilaca pravosudnih funkcija zavisi od oskudnog finansiranja iz centralnog budžeta i od međunarodnih donatora. Mora se razviti obuka, sa utvrđenim programom rada, za sve pripadnike pravosuđa. Obuka o sprovođenju novog ZKP-a je nedovoljna, naročito za sudije, tako da se mora unaprijediti s obzirom na stupanje ZKP-a u cjelosti na snagu.

Sve u svemu, postignut je napredak u pravosudnim reformama. Zakonski okvir koji se odnosi na nezavisnost pravosuđa i autonomnost državnog tužilaštva je poboljšan na podustavnom nivou, a napredak je ostvaren i u procesu ustavnih reformi. Odredbe o odgovornosti sudija i tužilaca su ojačane. U narednom periodu biće potrebni značajni napori kako bi se obezbijedilo zaokruživanje zakonskih reformi i djelotvorna primjena novousvojenog zakonodavstva. Treba uspostaviti jedinstveni sistem zapošljavanja na nivou zemlje zasnovan na anonimnom testiranju za prvo zaposlenje u pravosudnom sistemu. Sistematske obuke za sve sudije i tužioce, naročito o novom zakonodavstvu i pravu EU, tek treba sprovesti. Napori na smanjenju broja zaostalih predmeta u sudovima su intezivirani, ali se metodologija koja se koristi mora učiniti dosljednijom. Nedostatak infrastrukture i opreme i dalje ugrožava efikasnost sudstva. Mora se obezbijediti potpuna javnost sudskih presuda. Pravosuđe tek treba da pokaže svoju nezavisnost, odgovornost i efikasnost u praksi, naročito postizanjem ubjedljivih rezultata, uključujući pravosnažne presude u predmetima korupcije i organizovanog kriminala na svim nivoima.

Antikorupcijska politika (viđeti takođe Poglavlje 23 – Pravosuđe i osnovna prava)

Napredak je zabilježen u borbi protiv korupcije, kao jednog od ključnih prioriteta utvrđenih u Mišljenju. Crna Gora je uložila

značajne napore na jačanju zakonskog okvira neophodnog za suzbijanje korupcije, kao i na rješavanju preostalih preporuka Grupe zemalja za borbu protiv korupcije (GRECO). Izmjene i dopune Zakona o sprječavanju sukoba interesa su usvojene u julu 2011. godine, sa ciljem ispravljanja zakonodavnih nedostataka koje je GRECO identifikovao tokom prve i druge runde evaluacija. Koraci su preduzeti i na rješavanju preporuka datih od strane GRECO-a tokom treće runde evaluacija koje se odnose na finansiranje političkih partija i inkriminaciju. Odredbe Krivičnog zakonika kojima se regulišu krivična djela davanja i primanja mita su izmijenjene sa ciljem obezbjeđenja usklađenosti sa Krivično-pravnom konvencijom Savjeta Evrope o korupciji i njenim dodatnim protokolom. Novi Zakon o finansiranju političkih partija, usvojen u julu 2011. godine, donio je značajna zakonodavna poboljšanja u ovoj oblasti. Novi Zakon o javnim nabavkama je usvojen u julu 2011. godine, i njime se žele smanjiti mogućnosti za korupciju i povećati transparentnost u ovom području. Novi Zakon o državnim službenicima i namještenicima pruža pravnu zaštitu licima koja prijavljuju korupciju.

Ostvaren je određeni napredak u borbi protiv korupcije. Preduzeti su koraci na jačanju institucionalnih i administrativnih kapaciteta tužilaštva i policije za borbu protiv korupcije. Osnovan je specijalni istražni tim za borbu protiv korupcije kojeg čine predstavnici Uprave policije, Uprave za sprječavanje pranja novca i finansiranje terorizma, Uprave carina, Poreske uprave i koji izvještava Specijalnom tužiocu za suzbijanje organizovanog kriminala, korupcije, terorizma i ratnih zločina. Crna Gora je uložila napor kako bi postigla dobre rezultate u pogledu proaktivnih istraga, optuženja i presuda u slučajevima korupcije na svim nivoima što predstavlja dio ključnih prioriteta u pogledu borbe protiv korupcije datih u Mišljenju. U decembru 2010. godine, sudija Višeg suda je drugostepenom presudom osuđen na sedam godina zatvora zbog krivičnog djela primanja mita. U

junu 2011. godine, devet lica je osuđeno u prvom stepenu na zatvorsku kaznu zbog zloubotrebe službenog položaja i mita. Tokom izvještajnog perioda, 28 lica je optuženo u tri slučaja zbog zloupotrebe službenog položaja i davanja odnosno primanja mita. Jedan od tih slučajeva tiče se korupcije na visokom nivou a uključuje tadašnjeg gradonačelnika Budve, njegovog zamjenika i jednog poslanika.

Rad na prevenciji je ojačan kroz brojne kampanje za podizanje svijesti i ispitivanja javnog mnjenja koje je sprovodila Uprava za antikorupcijsku inicijativu. U julu 2011. godine, Vlada je usvojila procjenu rizika u oblastima osjetljivim na korupciju. Identifikovano je šest oblasti naročitog rizika: lokalna samouprava, prostorno planiranje, javne nabavke, privatizacija, obrazovanje i zdravstvo. Procjena prepoznaje potrebu za preciznijim mehanizmima za implementaciju i praćenje antikorupcijskih inicijativa kao i napredak ostvaren u metodologiji izvještavanja koju koristi Tripartitna komisija za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala. Centar za edukaciju nosilaca pravosudnih funkcije usvojio je plan obuke za sudije i tužioce u oblasti borbe protiv korupcije i sproveo je brojne obuke i seminare u ovoj oblasti. Posebne obuke organizovane su za sudije i tužioce u cilju lakšeg sprovođenja novog Zakonika o krivičnom postupku.

Ostvaren je napredak u implementaciji Vladine Strategije za borbu protiv korupcije i akcionog plana što predstavlja dio ključnih prioriteta datih u Mišljenju. Vlada je u julu usvojila revidirani Akcioni plan za implementaciju Strategije za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala za period 2011-2012 koji sadrži više novih mjera i unaprijeđenih indikatora. Nacionalna komisija odgovorna za praćenje sprovođenja Akcionog plana usvojila je svoj prvi izvještaj u aprilu 2011. godine. Usvojila je novi Poslovnik kojim se Nacionalnoj komisiji omogućava da centralizuje pritužbe koje se odnose na korupciju i da zahtijeva od državnih agencija ad hoc izvještaje o

korupciji. Šednice Nacionalne komisije su od juna 2011. godine u potpunosti otvorene za javnost. Saradnja sa civilnim društvom u oblasti borbe protiv korupcije je unaprijeđena u velikoj mjeri. Nevladine organizacije su, obezbjeđujući dokaze za otvaranje slučajeva korupcije i dajući analize, aktivno doprinijele unapređenju strateškog okvira.

Međutim, korupcija ostaje ozbiljan problem. Sprovođenje novog zakonodavstva u oblasti borbe protiv korupcije tek treba da započne. Treba pripremiti valjane procjene uticaja uključujući i planove neophodnih ljudskih i finansijskih resursa i pripremu za implementaciju. Puno stupanje na snagu novih odredbi Zakonika o krivičnom postupku je još uvijek nedovoljno pripremljeno i zahtijeva dodatnu obuku naročito za sudije. Nezavisnost sudstva i dalje zabrinjava što utiče na odlučnost za obračunavanje sa korupcijom.

Uprkos pozitivnom trendu, treba unaprijediti rezultate u borbi protiv korupcije. Broj pravosnažnih presuda je ograničen naročito u slučajevima korupcije na visokom nivou. Broj slučajeva u kojima je dat nalog za zaplijenu ili oduzimanje imovine je još uvijek vrlo nizak. Odredbe Zakonika o krivičnom postupku i Krivičnog zakonika o proširenom oduzimanju imovine stečene kriminanim aktivnostima još uvijek nijesu primjenjivane. Nema napretka u radu državne Agencije odgovorne za konfiskaciju imovine stečene kriminalnim aktivnostima. Potrebni su dodatni napori za jačanje njenih institucionalnih i administrativnih kapaciteta. Treba unaprijediti nadležnost tužilaštva i policije za vođenje finansijskih istraga, otkrivanje imovine stečene kriminanim aktivnostima i prezentovanje dokaza pred sudom. Treba unaprijediti nivo međusektorske saradnje i razmjenu podataka između tijela za sprovođenje zakona i tužilaštva. Naročito treba jačati saradnju i koordinaciju između policije i tužilaštva. Nedovoljan pristup tužilaca nacionalnoj policijskoj bazi podataka i mogućnost delegiranja istražnih radnji na policiju

samo u izuzetnim slučajevima ozbiljno ugrožavaju sprovođenje novog Zakonika o krivičnom postupku. Upotreba specijalnih istražnih mjera onemogućena je zbog manjka adekvatne opreme i obučenog kadra.

Sprovođenje novih propisa u oblasti finansiranja političkih partija i izbornih kampanja tek treba da otpočne. I dalje zabrinjava nedovoljno odvraćajući i nediferenciran sistem sankcionisanja, režim i ograničavanje članarina kao i nadležnost Državne izborne komisije da osigura potpuno efektivan nezavisni nadzor. Nadzorni orani su u nekoliko slučajeva nametnuli sankcije za kršenje zakona. Izvještaji o imovini državnih službenika se još uvijek ne provjeravaju suštinski u cilju identifikacije nelegalnog bogaćenja. Još uvijek ne postoji drugostepeni organ odgovoran za nadzor sprovođenja Zakona o slobodnom pristupu informacijama niti su uloženi amandmani na zakon. Poslovnik javne uprave uključujući imenovanje i unutrašnju kontrolu još uvijek ne integriše svaki aspekt suzbijanja korupcije i konflikta interesa. Kaznene odredbe se u praksi još neefikasno sprovode.

U cjelini gledano, nastavljena je implemetacija Vladine Strategije za borbu protiv korupcije i akcionog plana, kao dio ključnih prioriteta datih u Mišljenju. Strateški i zakonodavni okviri su ojačani u ključnim oblastima kao što su finansiranje političkih partija, konflikt interesa, lica koja prijavljuju korupciju, inkriminacija i javne nabavke. Analiza rizika u oblastima osjetljivim na korupciju pripremljene su u cilju daljeg konačnog uobličavanja politika prevencije. Tehnički i administrativni kapaciteti za sprečavanje i borbu protiv korupcije su unaprijeđeni. Preduzete su mjere za postizanje dobrih rezultata u pogledu proaktivnih istraga, optuženja i presuda u slučajevima korupcije na svim nivoima što predstavlja dio ključnih prioriteta u pogledu borbe protiv korupcije datih u Mišljenju. Ipak treba preduzeti dalje korake za njihovo unaprijeđenje. Broj pravosnažnih presuda

naročito za slučajeve korupcije na visokom nivou ostaje nizak. Upotrebu specijalnih istražnih mjera i dalje ugrožava manjak adekvatne opreme i obučenog kadra. Treba dalje jačati međusektorsku koordnaciju, a pogotovo saradnju između tužioca i policije. Sprovođenje zakonodavnnog okvira ostaje neujednačeno. Nedavno usvojene odredbe u oblasti sukoba interesa i finansiranja političkih partija treba odlučno sprovesti. I dalje postoji potreba za jačim praćenjem korupcije i sukoba interesa u sudstvu. Korupcija i dalje preovladava u mnogim oblastima i predstavlja ozbiljan problem.

2.2. Ljudska prava i zaštita manjina (viđeti takođe Poglavlje 23 Pravosuđe i osnovna prava)

Poštovanje međunarodnog humanitarnog prava

U cilju ratifikacije **međunarodnih instrumenata zaštite ljudskih prava,** Crna Gora je ispoštovala sve svoje formalne post-pristupne obaveze prema Savjetu Evrope i ratifikovala Konvenciju za zaštitu đece od seksualne ekspolatacije i seksualnog zlostavljanja. Takođe je potpisala Konvenciju Savjeta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici. Međutim, Ustav (član 20) još uvijek nije usklađen sa članom 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima (ECHR) kojom se garantuje pravo na efikasan lijek pred nacionalnim organima zbog kršenja prava zajamčenih Konvencijom. Implementacija međunarodnih standarda ljudskih prava je i dalje ograničena na slučajeve kolizije sa domaćim zakonodavstvom.

Vezano za **Evropski sud za ljudska prava** (ECtHR), čine se napori na unapređenju usklađenosti domaćih sudova sa praksom Evropskog suda za ljudska prava naročito kroz obuke sudija i tužioca i obezbjeđivanje šire upotrebe relevantne sudske prakse.

Tokom izvještajnog perioda, Sud je donio dvije presude u kojima je utvrđeno da je Crna Gora prekršila prava zajamčena Evropskom konvencijom o ljudskim pravima (ECtHR). Jedna se odnosi na slobodu izražavanja a druga na pravo na suđenje u razumnom roku. Od oktobra 2010. godine ukupno 275 novih prijava podnijetih tijelu za odlučivanje upućeno je ECtHR-u. U septembru 2011. godine, 820 dodijeljenih prijava koje se tiču Crne Gore čekalo je na rješavanje pred Evropskim sudom za ljudska prava. Većina ovih slučajeva odnosi se na nesprovođenje sudskih odluka, neusaglašenosti domaće sudske prakse sa sudskom praksom Suda, slobodu informisanja, pristup pravdi i trajanje postupaka.

Ostvaren je određeni napredak u pogledu **promocije i unaprijeđenja ljudskih prava**. Uticaj Kancelarije Zaštitnika ljudskih prava i sloboda (Ombudsman) značajno jača. Saradnja kancelarije sa civilnim društvom je značajno unaprijeđena kroz njeno učestovanje u promociji prava najranjivijih grupa. Zakon kojim se osniva Ombudsman kao nacionalno tijelo za borbu protiv diskriminacije i sprečavanje mučenja i zlostavljanja usvojen je u julu. U cilju valjanog sprovođenja ovog Zakona, Kancelariji Ombudsmana treba obezbijediti dovoljne finansijske i ljudske resurse kako bi se zadaci efikasno obavljali.

Ministarstvo za ljudska i manjinska prava uključeno je u program obuke i podizanje svijesti u oblasti antidiskriminacije. Međutim, njegova šira uloga i vođstvo u borbi protiv diskriminacije ostaje ograničeno. Skupštinski odbor za ljudska prava i slobode intezivirao je aktivnosti i saradnju sa civilnim društvom. Ipak treba jačati njegov uticaj. Sudovi su počeli da uzimaju u obzir sudsku praksu Evropskog suda za ljudska prava. I pored toga, zaštita ljudskih prava od strane tijela koja sprovode zakon pokazuje slabosti naročito u pogledu usklađenosti sa evropskim standardima i sudskom prakom Evropskog suda za ljudska prava.

Civilna i politička prava

Crna Gora je ostvarila napredak u pogledu jačanja slobode medija što predstavlja jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju; pravni okvir je unaprijeđen a sada treba osigurati održivo sprovođenje.

Ostvaren je određeni napredak u sprečavanju **mučenja i zlostavljanja** i borbi protiv nekažnjivosti. Novi Zakon o Ombudsmanu obezbjeđuje Zaštitniku nadležnosti u sprečavanju mučenja i zlostavljanja. Zaposleni u zatvorima i članovi odjeljenja za bezbjednost koji su odgovorni za ljudska prava i rješavanje incidenata prošli su dalju obuku. Ipak, i dalje se prijavljuju povremeni slučajevi nasilja naročito u policijskim stanicama. Procesuiranje prijavljenih slučajeva je i dalje sporo. Broj pravosnažnih sudskih odluka ostaje nizak.

Ostvaren je izvjestan napredak u pogledu **zatvorskog sistema**. Skupština je usvojila amandmane na Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u julu 2011. godina čime je omogućeno osnivanje sektora za probacije u okviru Ministarstva pravde i uvođenje alternativnih mjera sankcionisanja za lakša krivična djela. Pripreme za implementaciju su u toku. Ipak, pozicija novog pomoćnika Ministra koji bi bio na čelu sektora još uvijek nije popunjena. Zatvor je renoviran u izvjesnoj mjeri i izgrađene su i otvorene četiri nove zgrade. Štaviše, Zakon o amnestiji koji je donesen u julu doveo je do smanjenja broja pritvorenika. Ipak, prenatrpanost zatvora ostaje problem a uslovi, iako unaprijeđeni, i dalje nijesu u skladu sa međunarodnim standardima odnosno odredbama o medicinskom tretmanu i prostorijama za porodicu. Uslovi za pritvor u Spužu su poboljšani dok objekti u Bijelom Polju i dalje zabrinjavaju.

Usvajanjem Zakona o besplatnoj pravnoj pomoći u aprilu ostvaren je napredak u pogledu **pristupa pravdi**. Međutim, i dalje zabrinjava trajanje sudskih postupaka.

Sloboda izražavanja se generalno poštuje u Crnoj Gori. Napredak je ostvaren u unapređenju slobode medija što je jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju. Odredbe koje se odnose na klevetu i uvredu su izbrisane iz Krivičnog zakonika. Vrhovni sud dao je smjernice sudovima kojima se, u skladu sa sudskom praksom Evropskog suda za ljudska prava, reguliše visina naknade nematerijalne štete u slučajevima koji se zbog klevete vode protiv medija i organizovao obuke za sudije u ovoj oblasti. Broj slučajeva koji se protiv medija vode zbog klevete je smanjen. Sudovi su počeli sa korišćenjem sudske prakse Evropskog suda za ljudska prava pri sačinjavanju svojih presuda. Više nije bilo slučajeva fizičkog nasilja nad novinarima. Visoki državni zvaničnici promovišu povoljniju i bezbjedniju okolinu za istraživačko novinarstvo.

Međutim, došlo je do nekoliko incidenata u kojima su zapaljena vozila koja su u vlasništvu dnevnog lista. Visoki državni zvaničnici su osudili napade ali se još uvijek nije napredovalo u istrazi. Štaviše, prethodni slučajevi nasilja nad novinarima uključujući slučaj ubistva nijesu još uvijek valjano istraženi i procesuirani. U ovoj oblasti treba uložiti dalje napore. Tek treba potvrditi valjano sprovođenje smjernica Vrhovnog suda od strane sudova vezano za tretman klevete uključujući i žalbe pred Višim sudom. Novinari još uvijek ne poštuju profesionalnu etiku u dovoljnoj mjeri naročito u pogledu poštovanja privatnosti i dostojanstva đece u medijima. Medijsko samoregulatorno tijelo nije funkcionalno.

Finansijska nezavisnost audio-vizuelnog regulatora i jačanje njegove nadzorne uloge još uvijek zaostaje čekajući na puno usvajanje i sprovođenje upravnih odluka i podzakonskih akata. Efikasnost, profesionalizam i nezavisnost javnog servisa još uvijek nijesu u potpunosti ostvareni zbog problema finansijske održivosti, pristupa upravljanja resursima nedovoljno baziranom na zaslugama i adekvatne zastupljenosti civilnog društva u upravnom odboru.

Sloboda okupljanja i udruživanja se generalno poštuje u Crnoj Gori. Veoma dobar pomak ostvaren je i na planu saradnje između državnih institucija i organizacija civilnog društva što predstavlja jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju. Institucionalni okvir takve saradnje je ojačan. Savjet za saradnju sa nevladinim organizacijama počeo je sa radom kao nezavisno tijelo za savjetovanje Vlade o pitanjima vezanim za civilno društvo. Kontakt tačke za saradnju sa NVO uspostavljene su u svim ministarstvima i većini državnih organa. Nevladine organizacije su sada redovno uključene u zakonodavni i proces donošenja odluka ili praćenja što podrazumijeva i osjetljive oblasti kao što su borba protiv korupcije ili efikasnost pravosuđa. Najviši državni organi imaju redovne kontakte sa nevladinim organizacijama a odnos svih zainteresovanih strana postao je otvoren i konstruktivan. Napori u cilju unapređenja saradnje sa nevladinim organizacijama ulažu se i na lokalnom nivou. Unaprijeđeni su pravni i regulatorni okviri aktivnosti nevladinih organizacija i državna finansijska podrška ovim organizacijama, konkretno usvajanjem Zakona o NVO. Registar organizacija civilnog društva je ažuriran i digitalizovan a i sada je dostupan na web stranici Ministarstva unutrašnjih poslova. Dijalog sa nevladinim organizacijama koje se bave najranjivijim grupama i ravnopravnošću polova još uvijek nije u potpunosti zadovoljavajući. Nijesu podnijeti amandmani na Zakon o volonterskom radu u cilju olakšavanja uslova za sprovođenje volonterskih aktivnosti u nevladinim organizacijama.

U pogledu **slobode misli, savjesti i vjeroispovjesti**, odnosi između vjeroispovjesti su generalno zadovoljavajući. Ipak, i dalje postoje tenzije između Srpske i Crnogorske pravoslavne crkve u pogledu kanonskog priznanja i imovinskih pitanja koje povremeno igraju ulogu u odnosima između političkih partija.

Sve u svemu, ostvaren je napredak u unapređenju pravnog i regulatornog okvira i jačanju građanskih i političkih prava u

Crnoj Gori. Ipak, i dalje postoje nedostaci u pogledu borbe protiv zlostavljanja i nekažnjivosti, pristupa pravdi i zatvorskog sistema. Još treba jačati ulogu tijela za sprovođenje zakona u zaštiti medijskih sloboda, shodno evropskim standardima i sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava. Treba još unaprijediti kvalitet i održivost dijaloga između državnih institucija i predstavnika civilnog društva naročito nevladinih organizacija koje se bave najranjivijim grupama.

Ekonomska i socijalna prava

Crna Gora je ostvarila napredak u oblasti antidiskriminacije što predstavlja jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju. Pravni i politički okvir je ojačan; ipak, implementacija ostaje izazov. Ostvaren je određeni napredak u promociji **prava žena i jednakosti polova.** Započeta je obuka za inspektore rada i sindikate zajedno sa kampanjama za podizanje svijesti u pogledu jednakosti polova. Sprovedene su aktivnosti za osnaživanje žena u zapošljavanju uključujući i ruralna područja. Unaprijeđena su rješenja kojima se garantuje jednaka zarada. Uloženi su napori na podizanju svijesti i u pogledu zakonodavstva sa ciljem unapređenja zastupljenosti žena na pozicijama koje se biraju na nacionalnim i lokalnom nivou.

Takođe je ostvaren izvjestan napor u pogledu jačanja prava žena. Vlada je u junu usvojila Strategiju za zaštitu od nasilja u porodici za period 2011-2015. Kampanje za podizanje svijesti u pogledu nasilja u porodici su sprovedene. Jedna od NVO koja ima skloništa za žrtve porodičnog nasilja dobila je državnu finansijsku podršku za period do kraja 2011. godine ali još uvijek nije jasno da li će nova sredstva biti opredijeljena za 2012. godinu. Uspostavljena je služba za informisanje žrtava o postupku i koracima koje treba preduzeti. Ipak, zaostaju aktivnosti države za zaštitu žrtava porodičnog nasilja. Prije svega održivo finansiranje

skloništa, uspostavljanje multidisciplinskih timova za podršku i procesuiranje prijavljenih slučajeva nasilja nijesu uvijek na zadovoljavajućem nivou. Kršenje prava žena na zapošljavanje uključujući jednaku zaradu je prilično rasprostranjeno. U javnom i privatnom sektoru žene nijesu zastupljene u dovoljnoj mjeri na mjestima na kojima se donose odluke.

Ostvaren je određeni napredak u zaštiti **prava đeteta**. Ojačani su kapaciteti Savjeta za prava đeteta. Uspostavljena je mreža dnevnih centara za đecu sa smetnjama u razvoju. Intezivirane su kampanje za podizanje svijesti o pravima đece (npr. za Rome, Aškale i Egipćane i đecu sa smetnjama u razvoju). Ipak institucije koje se bave primjenom prava đece nemaju dovoljno kapaciteta i nijesu efikasne u dovoljnoj mjeri. Potrebni su dodatni napori kako bi se obezbijedila bolja inkluzija i pristup obrazovanju đece sa smetnjama u razvoju pogotovo mentalno oboljele. Deinstitucionalizacija i njega ili briga zajednice ostaje na niskom nivou, konkretno u slučaju đece iz institucije Komanski most. Još se čeka na implementaciju Strategije o ranom i predškolskom obrazovanju i usvajanje Zakona o maloljetničkom pravosuđu. I dalje se od strane medija vrše teška kršenja prava đece na privatnost i dostojanstvo.

Ostvaren je napredak u pogledu jačanja prava **socijalno ranjivih lica i/ili lica sa invaliditetom**. Usvojeni su Zakon za borbu protiv diskriminacije lica sa invaliditetom i Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica sa invaliditetom. Sprovedene su kampanje za podizanje svijesti i obuke za državne službenike. U saradnji sa relevantnim međunarodnim organizacijama započete su inkluzivne obrazovne aktivnosti. Proširena je mreža dnevnih centara za đecu sa smetnjama u razvoju. Uloženi su napori u pogledu promocije zapošljavanja lica sa invaliditetom, konkretno unaprijeđujući pravni okvir i inteziviranje aktivnosti Zavoda za zapošljavanje.

Međutim, pravni okvir kojim se regulišu prava lica sa invaliditetom još uvijek nije zadovoljavajući i u smislu afirmativne akcije i u smislu mehanizama sankcionisanja. Aktivnosti na podizanju svijesti nijesu koordinisane sa predstavnicima lica sa invaliditetom. Pristup obrazovanju i deinstitucionalizacija đece naročito mentalno oboljele je na prilično niskom nivou. Lica sa invaliditetom imaju vrlo ograničen pristup zapošljavanju uključujući javne institucije. Rad Fonda za zapošljavanje lica sa invaliditetom nije u potpunosti zadovoljavajući. Javna mjesta i dalje su slabo prilagođena potrebama ovih lica. Uslovi u instituciji „Komanski most" nijesu u potpunosti usaglašeni sa evropskim i međunarodnim standardima, konkretno u pogledu smještaja ženskih štićenika i nedovoljne odvojenosti odraslih i đece. Treba jačati pomoć države licima sa invaliditetom i njihovoj primarnoj karijeri što podrazumijeva ulogu socijalnih dnevnih centara u ovoj oblasti.

U oblasti **politike antidiskriminacije**, jednog od ključnih prioriteta datih u Mišljenju, ostvaren je napredak. Zakon o Ombudsmanu usvojen je u julu; nove odredbe predviđaju odgovornost Zaštitnika u slučajevima antidiskriminacije. Privrženost Vlade ovom pitanju je ojačana; u Kabinetu Predśednika Vlade u septembru imenovan je savjetnik za ljudska prava i antidiskriminaciju. Uspostavljen je Savjet za zaštitu od diskriminacije kojim predsjedava Predśjednik Vlade; Savjet ima zadatak da prati i koordinira aktivnosti različitih organa u oblasti antidiskriminacije. Kampanje za podizanje svijesti o inkluziji najranjivijih grupa su sprovedene zajedno sa obukom tijela za sprovođenje zakona i državnih službenika. Definisan je mehanizam izvještavanja. Ipak, efektivna implementacija Zakona o sprečavanju diskriminacije ostaje izazov; Romi, Aškalije i Egipćani, lica sa invaliditetom i homoseksualaci, biseksualaci i transseksualaci (LGBT) su i dalje diskriminisani u praksi i od strane državnih organa. Kapacitet Ombudsmana za

efektivno bavljenje slučajevima diskriminacije ostaje ograničen kao i za procesuiranje slučajeva diskriminacije od strane tijela za sprovođenje zakona. Nadalje, usklađenost Zakona o sprečavanju diskriminacije sa *acquis*-em je i dalje ograničena s obzirom da postoje slučajevi u kojima dozvoljava direktnu diskriminaciju i ne uključuje obavezu poslodavca da obezbijedi odgovarajući smještaj za lica sa invaliditetom.

U pogledu prava homoseksualaca, biseksualaca i transseksualacia (LGBT) ostvaren je određeni napredak. Državna tijela, posebno na najvišem nivou, pokazala su veću otvorenost za poštovanje prava i položaja ove populacije. Vladin rad na zaokruživanju akcionog plana za LGTB je napredovao i Vlada je u septembru u Podgorici organizovala konferenciju za promociju antidiskriminacije. Uprava policije je potpisala Memorandum o razumijevanju sa relevantnim NVO kojim se omogućava mirno okupljanje pripadnika gej populacije. Međutim, pripadnicima LGBT populacije se i dalje upućuju ozbiljne prijetnje a prijavljeni su i neki slučajevi nasilja. Nije otpočelo pravno procesuiranje slučajeva prijavljenih policiji. Uključenost Ministarstva za ljudska i manjinska prava u zaštitu prava LGBT populacije je nedovoljna. Još uvijek se javno daju homofobične izjave čak i od strane političara.

Ostvaren je određeni pomak u odnosu na **radna i sindikalna prava**. Izmjenama i dopunama Zakona o Socijalnom savjetu unaprijeđena je nezavisnost i administrativni, tehnički i koordinativni kapaciteti nacionalnog Socijalnog savjeta i unaprijeđen je rad socijalnih savjeta na opštinskom nivou. Ipak, bipartitni socijalni dijalog i razvoj autonomnog socijalnog dijaloga su i dalje nezadovoljavajući naročito na lokalnom nivou. Sekretarijat Socijalnog savjeta, iako predviđen zakonom još uvijek nije osnovan. Štaviše, implementacija i primjena Zakona o radu ostaje ozbiljan izazov. Zakon o reprezentativnosti sindikata se sprovodi ali postupci provjere liste članova nijesu usklađeni sa evropskim standardima za zaštitu podataka.

Ostvaren je ograničeni napredak u pogledu **imovinskih prava**. Vlada je osnovala posebne komisije za pitanja denacionalizacije ali postupak restitucije je i dalje jako spor i treba ga ubrzati. Štaviše, transparentnost postupka nije obezbijeđena u dovoljnoj mjeri. Nijesu ulagani napori za rješavanje slučajeva vlasništva koje je pod restitucijom a koje je u međuvremenu privatizovano. Skupština je u junu usvojila izmjene i dopune Zakona o državnom premjeru i katastru nepokretnosti; ipak, treba unaprijediti funkcionisanje sistema zemljišnog registra naročito u pogedu kompletnosti i tačnosti podataka i nacionalnoj pokrivenosti. Nije zabilježen napredak u pogledu pravnog rješenja za restituciju imovine oduzete vjerskim zajednicama nakon 1945. godine. Preduzete su mjere za jačanje kontrole nad jedinicama zemljišnog registra zbog nekoliko slučajeva falsifikovanja dokumenata o vlasništvu.

Sve u svemu, Crna Gora je ostvarila izvjestan napredak u unapređenju pravnog okvira, podizanju svijesti i obuci državnih službenika u pogledu ekonomskih i socijalnih prava. Ipak, sprovođenje ovih prava je i dalje prilično ograničeno naročito za najranjivije grupe i ravnopravnost polova što uključuje brobu protiv nasilja u porodici.

Poštovanje i zaštita manjina, kulturna prava

Ostvaren je određeni napredak u pogledu **zaštite kulturnih i prava manjina**. Zakon o manjinskim pravima je izmijenjen kako bi se uskladio sa Ustavom i kako bi se obezbijedila garancija autentične zastupljenosti manjina u Skupštini i lokalnim parlamentima. Izmjenama se takođe detaljnije utvrđuju kriterijumi sastava i funkcionisanja savjeta manjina. Ostvaren je određeni napredak u pogledu saradnje između organa uprave i savjeta manjina naročito kroz formu redovnih sastanaka sa predstavnicima Ministarstva za ljudska i manjinska prava.

Međuetnički odnosi su generalno dobri uključujući upravljanje osjetljivim pitanjima nacionalnosti i jezika na popisu stanovništva. Prisutne su povremene tenzije naročito između Crnogoraca i Srba u pogledu pitanja identiteta i jezika. Ipak, ostvaren je široki konsenzus za upotrebu zvaničnog jezika i drugih jezika u zvaničnoj upotrebi u školskim programima shodno ustavnom jemstvu pripadnicima manjskih naroda i drugim nacionalnim zajednicama da se obrazuju na sopstvenom jeziku. Pri implementaciji ovog dogovora treba voditi računa o osjetljivostima različitih zajednica. Pripadnici manjiskih naroda su i dalje nedovoljno zastupljeni u javnim institucijama. Funkcionisanje Fonda za manjine još uvijek nije zadovoljavajuće u pogledu raspodjele sredstava i praćenja njihovog korišćenja.

Napredak ostvaren u inkluziji **Roma, Aškalija i Egipćana (RAE)** i dalje je prilično ograničen uprkos kontinuiranim naporima koje, u saradnji sa relevantnim međunarodnim organizacijama i predstavnicima civilnog društva, ulažu organi uprave na državnom i lokalnom nivou. Uloženi su napori za sprovođenje strategije za unapređenje položaja Roma, Aškalija i Egipćana za period 2008-2012 uz podršku komisije za praćenje u kojoj učestvuju predstavnici REA populacije.

Ostvaren je napredak u olakšavanju upisa pripadnika RAE populacije u matične knjige. Izmjenama i dopunama Zakona o državljanstvu iz marta 2011. godine produžen je rok za podnošenje zahtjeva za crnogorsko državljanstvo do 31. jula 2012., pod lakšim uslovima za one koji su u Crnoj Gori imali prebivalište prije juna 2006. Međutim, veliki broj pripadnika RAE populacije nije valjano upisan u matične knjige; određeni broj domicilnih pripadnika RAE populacije još uvijek nije dobio crnogorsko državljanstvo. Treba se pozabaviti nedovoljnim brojem upisanih u vrtiće i srednje škole i visokom stopom onih koji napuštaju školovanje koju naročito čine djevojčice. Školarine i drugi oblici finansijske pomoći raspoloživi su učenicima pri-

padnicima RAE populacije; ipak treba ih unaprijediti i usmjeriti kroz relevantne strategije u cilju bolje koordinacije između različitih programa podrške obrazovanju. I dalje je raširena nepismenost. Raširena je diskriminacija u pristupu pravdi uprkos inicijativama za poslodavce; stručne obuke nude se pripadnicima RAE populacije koji traže posao ali još uvjek nijesu prilagođene potrebama ovih ljudi niti mogućnostima tržišta rada. Zapošljavanje diplomaca pripadnika RAE populacije je u početnoj fazi. I dalje postoje problemi u pogledu zadovoljavajućih životnih uslova i pristupa socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti. Treba intezivirati napore u cilju borbe protiv prosjačenja đece i nasilja u RAE porodicama uzimajući u obzir rodnu dimenziju u formulaciji adekvatnih politika. Nije učinjen pomak na planu političke zastupljenosti pripadnika RAE populacije.

Ostvaren je određeni pomak na planu unapređenja položaja **raseljenih lica** što predstavlja jedan od ključnih prioriteta datih u Mišljenju. U Crnoj Gori trenutno boravi više od 15.000 raseljenih lica iz Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. Od februara 2011. godine, vlasti su intezivirale aktivnosti za obezbjeđivanje pravnog statusa ovim licima, posebno kroz kampanje za podizanje svijesti, a sarađujući sa relevantnim međunarodnim organizacijama i sa zemljama porijekla u cilju olakšavanja pribavljanja neophodne dokumentacije. U julu 2011., Vlada je usvojila Strategiju za trajno rješavanje pitanja raseljenih i interno raseljenih lica u Crnoj Gori sa posebnim osvrtom na oblast Konik. Nova strategija je zamijenila Akcioni plan iz 2009. i potvrdila produženje roka 7. novembra 2011. za podnošenje zahtjeva za status stranca sa stalnim nastanjenjem. Rok za usvajanje izmjena i dopuna zakona je oktobar 2011. godine. Strategijom su definisane aktivnosti za olakšavanje pristupa dokumentima za raseljena lica. Ipak, uglavnom zbog komplikovanih procedura i troškova prikupljanja prateće dokumentacije iz zemalja porijekla oko 30% raseljenih lica podnijelo je relevantni zahtjev dok

je manje od 20% njih dobilo status rezidenta. Manji broj je dobio status privremenog nastanjenja dok oko 600 ispunjava uslove za državljanstvo. Povratak u zemlje porijekla se nastavlja ali ukupan broj ostaje ograničen. Uloženi su napori u cilju ubrzanja postupka dobrovoljnog povratka za lica porijeklom sa Kosova ali rezultati ostaju ograničeni. Potrebno je da Crna Gora i Kosovo ulože dalje napore kako bi se uklonile prepreke i olakšao povratak.

Shodno Strategiji i u skladu sa produženim rokom za podnošenje zahtjeva za stalni boravak, validnost uredbe koja raseljenim licima omogućava pristup socijalnim i ekonomskim pravima biće produžena. Strategija takođe obavezuje i na usklađivanje osnovnih zakona sa Zakonom o strancima kako bi se obezbijedio puni pristup raseljenih lica ekonomskim i socijalnim pravima. U tom cilju treba usvojiti ili izmijeniti još nekoliko zakona. Trenutno je sprovođenje ovih prava nedovoljno. Nova strategija definiše trajna rješenja za Konik ali sprovođenje je u ranoj početnoj fazi.

Sve u svemu, međuetnički odnosi u Crnoj Gori su nenarušeni. Ipak, napredak u političkoj, socijalnoj, kulturnoj i političkoj inkluziji Roma, Aškalija i Egipćana ostaje ograničen.

2.3. Regionalna pitanja i međunarodne obaveze

U pogledu saradnje sa **Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (ICTY),** u izvještajnom periodu Crna Gora nije dobila zahtjev za pomoć niti je ICTY vraćao slučajeve nacionalnim sudovima na moguću istragu. Od četiri ratna zločina u Crnoj Gori, tri su u sudskom a jedan u predkrivičnom postupku. Vlada je podržala kampanju za izgradnju spomenika za žrtve deportacije iz 1992. godine. Međutim, dosada crnogorski sud nije tretirao slučaj deportacije Bošnjaka iz 1992. u potpunosti u skladu sa sudskom praksom ICTY.

Crna Gora je ispoštovala Odluku Savjeta za unapređenje univerzalne podrške **Međunarodnom krivičnom sudu** i podsticanje najvećeg mogućeg učešća u tome. Ipak, još uvijek održava sporazum sa SAD-om iz 2007. kojim se garantuju izuzeci iz nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda. Ovo nije u skladu sa EU zajedničkim stavovima o integritetu Rimskog statuta ili povezanim EU vodećim principima o bilateralnim sporazumima o imunitetu. Crna Gora treba da se uskladi sa EU pozicijom.

Ostvaren je značajan napredak u pogledu procesa **Sarajevske deklaracije** od 31. januara 2005. U okviru procesa sarađuju Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora i Srbija u cilju pronalaženja rješenja za izbjeglice raseljene zbog oružanih konflikata u bivšoj Jugoslaviji između 1991. i 1995. godine. Zemlje su nastavile da napreduju u brojnim pitanjima kao što su razmjena podataka, dokumentacija građana, informisanje javnosti, penzije i mehanizmi fonda povjerenja u uspostavljenim regionalnim radnim grupama. Nakon sastanaka iz juna i septembra 2011. godine, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Crna Gora i Srbija složile su se oko brojnih pitanja uključujući tekst zajedničke deklaracije koja treba biti potpisana na ministarskoj konferenciji u novembru 2011. godine u Beogradu. Takođe je dogovoren regionalni višegodišnji program koji se bavi potrebama najranjivijih izbjeglica kao i donatorska konferencija koja treba da se održi u Sarajevu u prvoj polovini 2012. godine.

Regionalna saradnja i dobrosusjedski odnosi čine značajan dio na crnogorskom putu ka EU. Crna Gora je i dalje jako uključena u razvoj regionalne saradnje. U izvještajnom periodu predsjedavala je Centralnoevropskom inicijativom (CEI), Procesom saradnje u jugoistočnoj Evropi (SEECP), Američko-jadranskom poveljom, Jadransko-jonskom inicijativom (AII), Regionalnom antikorupcijskom inicijativom (RAI) i Multinacionalnom savjetodavnom grupom Centra za bezbjednosnu saradnju. Crna Gora je takođe obnovila svoje partnerstvo u sektorskom dijalogu u Organizaciji za crnomorsku

ekonomsku saradnju (BSEC). U okviru SEECP-a, Crna Gora je u martu donijela *Regionalni strateški dokument i akcioni plan u oblasti pravosuđa i unutrašnjih poslova za period 2011-2013*. Crna Gora takođe nastavlja da aktivno učestvuje u Savjetu za regionalnu saradnju (RCC), Centralnoevropskom sporazumu o slobodnoj trgovini (CEFTA), Ugovoru o energetskoj zajednici, Evropskom sporazumu o zajedničkom vazdušnom prostoru, EU Strategiji za područje Dunava. Crna Gora nastavlja da aktivno podržava Igmansku inicijativu za pomirenje koja spaja nevladine organizacije iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Crna Gora podržava RECOM inicijativu.

Kada je riječ o sudskoj i političkoj saradnji, Crna Gora je ratifikovala i počela da primjenjuje sporazume sa Hrvatskom i Srbijom o ekstradiciji sopstvenih građana uključenih u teški i organizovani kriminal. Ekvivalentni sporazum takođe je potpisan sa Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom. Sporazumi o policijskoj saradnji su potpisani sa Hrvatskom i Srbijom. Crna Gora je ratifkovala sporazume sa Bosnom i Hercegovinom o uzajamnoj pravnoj pomoći u građanskim i krivičnim stvarima i o međusobnom priznanju odluka u krivičnim stvarima.

Crna Gora i dalje održava dobre **bilateralne odnose sa drugim zemljama obuhvaćenim procesom proširenja i susjednom EU državom** Italijom. Ipak, razgraničavanje sa Hrvatskom, Srbijom, Bosnom i Hercegovinom i Kosovom i dalje traje. Sporazum sa Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom o dvostrukom državljanstvu i dalje je jedini sporazum tog tipa sa zemljama u regionu. 5 Odluka Savjeta 2011/168/CFSP od 29. marta 2011.

Odnosi sa *Albanijom* ostali su dobri. Saradnja dviju zemalja usmjerena je na ekonomske i trgovinske odnose.

Odnosi sa *Bosnom i Hercegovinom* se i dalje unaprijeđuju. Potpisana su tri sporazuma o graničnim prelazima za lokalni i međunarodni saobraćaj i odbranu. Sporazumi o saradnji u turizmu i razmjeni podataka o socijalnom osiguranju stupili su na snagu.

Crna Gora održava dobre odnose sa *Hrvatskom*. Ove dvije zemlje su potpisale sporazum o izručenju građana osuđenih zbog korupcije i organizovanog kriminala. Održano je više tehničkih sastanaka kako bi se pripremio zajednički zahtjev Međunarodnom sudu pravde za razgraničenje na Prevlaci ali do sada nije ostvaren značajniji napredak. Privremeni sporazum i dalje funkcioniše nesmetano ali potrebno je trajno rješenje.

Odnosi sa *Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom* ostali su dobri. Potpisani su bilateralni sporazumi o ekonomskoj i socijalnoj saradnji i o saradnji u oblasti obrazovanja, nauke i tehnologije. Zaključeni su sporazumi o bilateralnoj zaštiti investicija i o koordinaciji sistema socijalne zaštite. Štaviše, ove dvije zemlje potpisale su sporazum o izručenju građana uključenih u organizovani kriminal, korupciju i pranje novca.

Odnosi sa *Srbijom* ostali su generalno dobri. Saradnja se razvija, naročito u oblasti ekonomije, životne sredine i nauke. Srbija je otvorila generalni konzulat u Herceg Novom. Ipak, treba riješiti neka pitanja vezana za raspad državne zajednice kao npr. podjelu imovine i obaveza i pravo na državljanstvo naročito u odnosu na dvojno državljanstvo.

Crna Gora održava dobre odnose sa *Kosovom*. Bilateralni sporazum koji se odnosi na registraciju interno raseljenih lica sa Kosova koja žive u Crnoj Gori stupio je na snagu 29. juna. Sporazum od readmisiji potpisan je istog dana. Ipak, postupak demarkacije nije napredovao uprkos postojanju posebne komisije odgovorne za to pitanje. Pitanje eksplicitnog priznanja crnogorske manjine na Kosovu ostaje otvoreno.

Odnosi sa *Turskom* su dobri. Turska je Crnoj Gori nakon poplava u decembru 2010. godine pružila humanitarnu pomoć.

Sve u svemu, Crna Gora je nastavila sa ispunjavanjem uslova procesa stablizacije i pridruživanja u pogledu saradnje sa Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju i u pogledu regionalne saradnje uprkos nekim otvorenim bilateralnim pitanjima.

3. EKONOMSKI KRITERIJUMI

Pristup Komisije u razmatranju ekonomskih kretanja u Crnoj Gori bio je vođen zaključcima Evropskog savjeta iz Kopenhagena od juna 1993. godine, u kojima se navodi da je za članstvo u Uniji potrebno postojanje funkcionalne tržišne ekonomije i sposobnost suočavanja sa pritiskom konkurencije i tržišnim mehanizmima u Evropskoj uniji.

3.1. Postojanje funkcionalne tržišne ekonomije

Osnovi ekonomske politike

Crna Gora aktivno učestvuje u fiskalnim nadzornim i izvještajnim aranžmanima Evropske komisije koji se primjenjuju u zemljama potencijalnim kandidatima od 2006. godine. Prvi put je učestvovala u EU postupku multilateralnog fiskalnog nadzora za zemlje kandidate, uključujući ministarski dijalog sa Savjetom ECOFIN u maju 2011. godine. Državni Ekonomski i fiskalni program za 2011. godinu predstavio je opreznu makroekonomsku osnovu praćenu okvirom fiskalne konsolidacije zasnovane na potrošnji, kao i iscrpni program strukturnih reformi koji je usaglašen sa prethodnim prioritetima. U međuvremenu, očuvan je unutrašnji politički konsenzus o osnovama tržišne ekonomije. *Sve u svemu*, ekonomska politika ostala je dosljedna.

Makroekonomska stabilnost

Privreda je počela da se oporavlja od efekata krize 2010. godine, ostvarajući rast od 2,5% nakon što je godinu ranije pretrpjela smanjenje od 5,7%. Prvi znaci obnavljanja pojavili su

se u drugom kvartalu 2010. godine, nakon 18 mjeseci neprekidnog smanjivanja. Rast je pokrenut neto izvozom, ličnom potrošnjom i promjenom stalnih sredstava. Na strani ponude, preokret na globalnom tržištu metala dao je dodatni podsticaj domaćim industrijama, uvećavajući ukupnu industrijsku proizvodnju za 17,5% u 2010. godini. Rezultat proizvodnje ubrzan je za dodatnih 9,6% u prosjeku tokom prvih sedam mjeseci 2011. godine. Međutim, ukupna industrijska proizvodnja rasla je mnogo skromnije, za 0,2% u julu, u odnosu na isti mjesec prethodne godine, dok je rezultat komunalnog sektora i dalje ostao ispod nivoa iz prethodne godine za -30%. Sektor građevinarstva naglo je ubrzan u posljednjem kvartalu 2010. godine, a vrijednost izvedenih građevinskih radova povećala se za 13% u 2010. godini u poređenju sa smanjenjem od 21% iz prethodne godine. Vrijednost završenih građevinskih radova porasla je u prvih šest mjeseci 2011. godine za 30,8% za uporedni period. Maloprodaja, koja je pokazala skromno povećanje u 2010. godini (1,6%) dodatno je porasla tokom prve polovine 2011. godine za 14,3% za uporedni period. Prosječni prihod po glavi stanovnika izražen u standardima kupovne moći iznosio je 40% prosjeka u EU-27 u 2010. godini, što je smanjenje sa 41% u 2009. godini. *Ukupno gledano*, u toku je skroman oporavak privrede.

Dok je domaća tražnja ostala na istom nivou u 2010. godini, oporavak industrije doprinio je rastu ukupnog izvoza robe od 20%, od čega 41% čini izvoz aluminijuma. Istovremeno, uvoz robe gotovo je ostao na istom nivou. Kao rezultat toga, veliki trgovinski deficit smanjen je na 42% BDP-a u 2010. godini, sa 46% iz prethodne godine. Nakon uspješne turističke sezone, suficit u sektoru usluga porastao je za 16%, pomažući smanjenju deficita tekućeg računa u 2010. godini na i dalje vrlo visokih 25% BDP-a, sa 30% iz prethodne godine. Deficit tekućeg računa dodatno je smanjen tokom prve polovine 2011. godine za 12,5% za uporedni period, na 22,4% BDP-a izraženo na godišnjem

nivou. Poboljšanje je uglavnom vođeno sve većim suficitom na računima usluga i dohotka. U 2010. godini, deficit tekućeg računa bio je uglavnom pokriven neto stranim direktnim investicijama (SDI) i neto porfolio investicijama, koje su u BDP-u učestvovale sa 17% odn. 6%. U prvoj polovini 2011. godine, neto prilivi od SDI smanjeni su za 45% za uporedni period na 13% BDP-a ili 60% deficita tekućeg računa. Porast neto portfolio investicija tokom istog perioda učestvovao je sa dodatnih 11% BDP-a, finansirajući 40% deficita. *Sve u svemu*, uprkos neprekidnoj ekspanziji izvoza robe, te vrijednosti i dalje ostaju ispod nivoa iz vremena prije krize.

Nezapošljenost u 2010. godini ostala je visoka, 19,7%, što je rast sa 19,1% koliko je iznosila godinu ranije. Zapošljenost je smanjena za 7,1 odsto u istom periodu. Stopa nezapošljenosti nastavila je da raste u 2010. godini. Dostigla je 19,9% u drugom kvartalu 2011. godine. Prema podacima Zavoda za zapošljavanje, evidentirana zapošljenost je poboljšana tokom prve polovine 2011. godine, uz povećanje za 6,6% za uporedne periode, dok je broj slobodnih radnih mjesta porastao za 18% u odnosu na isti period prošle godine. Stopa nezapošljenosti koju je evidentirao Zavod smanjena je na 11% u julu 2011. godine, sa 12,2% s kraja 2010. godine. Znatne nepodudarnosti i dalje postoje u statističkim podacima o radnoj snazi, onih iz ankete o radnoj snazi i administrativnih evidencija Zavoda za zapošljavanje. Potrebni su dodatni napori kako bi se suočilo sa pitanjem visokog nivoa neformalnog zapošljavanja, koje, prema podacima Zavoda za zapošljavanje, čini 20% ukupnog broja zaposlenih u 2010. godini. *Sve u svemu,* tržište rada je pogoršano tokom 2010. godine, ali pokazuje mješovite znake oporavka u 2011. godini.

Potrošačke cijene ostaju na istom nivou tokom 2010. godine, zahvaljujući smanjenju cijena hrane i smanjenju cijena električne energije koja se koriguje na godišnjem nivou. Ukupna inflacija prosječno je iznosila 0,5% u 2010. godini i porasla je

neznatno, da bi u decembru, kao uporednom periodu u odnosu na prethodnu godinu, dostigla 0,7%. Inflacija je dalje ubrzana u 2011. godini, iznoseći u prosjeku 2,9% u prvih sedam mjeseci te godine, usljed cijena hrane, transporta, zdravstvenih i komunikacionih usluga, kao i usljed povećanja akciza na alkohol i duvanske proizvode. *Sve u svemu*, generalno je održana stabilnost cijena i pored nedavnih spoljnih pritisaka.

Jednostrana euroizacija podrazumijeva da je instrumente domaće monterane politike moguće koristiti samo u ograničenom opsegu. Kapaciteti Centralne banke kao povjerioca u krajnjoj instanci su ograničeni i konačna stabilnost finansijskog sistema oslanja se na njen nadzor banaka i valjanost Vladine fiskalne politike. Čini se da se bankarski sistem u određenoj mjeri stabilizovao u 2010. godini, a Centralna banka je jačala svoje nadzorne kapacitete. Depoziti banaka smanjeni su za 1,9% u 2010. godini, ali su zabilježili pozitivne stope rasta tokom prve polovine 2011. godine. Ipak, agregatni nivo bankarskih kredita ostaje na polju negativnog tokom istog tog perioda, smanjujući se za 12,4% na kraju juna 2011. godine u odnosu na isti mjesec prethodne godine. Sedam srednje velikih ili manjih banaka ostvarile su godišnji rast kredita od 12% u prvoj polovini 2011. godine, dok su četiri najveće zabilježile smanjenje od 32%. *Ukupno gledano*, najveće banke nijesu mogle da pomognu privredi obezbjeđivanjem novih kredita jer su se bile okupirane sopstvenom konsolidacijom.

U 2010. godini, konsolidovani budžetski deficit iznosio je 5% BDP-a, uključujući zaostale poreze u vrijednosti oko 2% BDP-a. Štaviše, nivo potencijalnih obaveza je zbog produženih garancija predstavljao 10,3% BDP-a na kraju 2010. godine. Budžetski prihodi ukupno su iznosili 42% BDP-a. Efekti krize odrazili su se u vidu smanjenja od 1,8% kad je riječ o prihodima od PDV-a i smanjenju primitaka od poreza za 5,1%, uz oštro smanjenje poreza na dobit preduzeća od 63%, zbog slabe finansijske pozicije

kompanija. Prihodi od poreza na lični dohodak, doprinosa za socijalno osiguranje i lokalnih poreza premašili su plan. Javni izdaci dostigli su 45% BDP-a, jer su bruto zarade povećane za 2,4% a prenosi socijalne zaštite (uglavnom penzije) za 4% dok subvencije bilježe pad od 12% u poređenju sa planiranim nivoom potrošnje. Izvršenje kapitalnih izdataka ostalo je na istom nivou i manje nego što je planirano, budući da su radovi na izgradnji autoputa odgođeni. Konsolidovani deficit dostigao je 1,6% BDP-a u prvoj polovini 2011. godine. Javni dug bez državnih garancija iznosio je 41% BDP-a u 2010. godini, naspram onog od 38% iz prethodne godine. Povećanje je bilo posljedica brze ekspanzije spoljnog duga, koji čini 72% ukupnog. Javni dug porastao je dodatno usljed nove emisije euroobveznica u aprilu 2011. godine, dostižući 45% BDP-a na kraju juna. *Sve u svemu*, raniji napori na kontroli izdataka rezultirali su velikom akumulacijom dugova i doveli do znatnih neplaniranih obaveza.

Globalna ekonomska i finansijska kriza predstavljala je izazov za okvir crnogorske politike. Zbog činjenice da Crna Gora koristi euro kao jedinu zakonitu valutu, što znači da je napustila standardna sredstva monetarne politike, fiskalna politika ostaje glavni djelotvorni instrument politike. Kvalitet javnih finansija poboljšan je usvajanjem važnih strukturnih reformi, kao što je javni penzioni sistem, racionalizacija zapošljenosti u javnom sektoru ili novi finansijski plan za lokalne samouprave, iako će biti potrebno još neko vrijeme da se osjeti puni efekat tih reformi. Crnogorska privreda je i dalje sputana ograničenom raznovrsnošću i konkurentnošću. *Ukupno gledano*, uprkos implicitnim ograničenjima u vidu ograničenog broja sredstava politike, sveukupna makroekonomska stabilnost je poboljšana u poređenju sa 2010. godinom.

Međusobno djelovanje tržišnih sila

Najveći dio vlasništva države unutar privrede ostaje prvenstveno koncentrisano u oblasti saobraćaja (željeznica, luka,

avio-kompanija i aerodromi) i u manjoj mjeri u metalnoj i elektroenergetskoj industriji, kao i u nekoliko mješovitih kompanija. U 2010. godini, samo je Pomorski poslovi u Luci Bar, kao i nešto imovine turističke kompanije Budvanska rivijera i Brodogradilišta Bijela. Proces privatizacije trpio je zbog globalne krize. Neke kompanije više puta su bezuspješno pokušale da zainteresuju investitore (u slučaju lučkog kontejnerskog terminala i teretne željeznice zbog potrebe da se prethodno rekonstruišu pruge) ili su u postupku stečaja (željezara i fabrika duvanskih proizvoda). U avgustu 2011. godine, italijanska energetska kompanija A2A, koja je vlasnik 44% crnogorske državne energetske kompanije EPCG, odrekla se prava da stekne većinsko vlasništvo, nakon što je vlada preinačila odluku iz 2009. godine da tu kompaniju većinski privatizuje. *Sve u svemu*, većina državnog vlasništva ostaje koncentrisana u mrežnim industrijama.

Samo ograničen broj proizvoda trenutno se podvrgava kontroli administrativnih cijena, uključujući lijekove, hljeb i goriva. U međuvremenu, Regulatorna agencija za energetiku ustanovljava cijene električne energije u odnosu na pragove proizvodnih troškova. Nadalje, lokalne vlasti mogu da kontrolišu cijene određenih komunalnih usluga (vodosnabdijevanje, kanalizacija, sakupljanje otpada). U odsustvu kontrola cijena hrane, osim hljeba, Vlada je odobrila isplatu dvije jednokratne novčane naknade u 2011. godini (što ukupno iznosi EUR 2 miliona), čiji su cilj bile najugroženije društvene grupe. Cijene koje nadzire Vlada iznose 10,7% harmonizovanog indeksa potrošačkih cijena (HICP) u 2010. godini. *Sve u svemu*, uticaj države na dinamiku cijena i dalje je ograničen.

Ulazak na tržište i izlazak sa tržišta

U 2010. godini bilo je 3.695 novih kompanija registrovanih u Crnoj Gori, što je povećanje od 6,8% u broju novoregistrovanih u poređenju sa 2009. godinom. Poboljšanje ulaska na tržište postignuto je uspostavljanjem, u maju 2001. godine, centra „sve

na jednom mjestu“ za registraciju novih kompanija i istovremeno vađenje izvoda o porezima i carinama, umjesto da se time bave tri različite insitutucije u odvojenim postupcima, kao što je to bilo ranije. Do sada, registracija je bila moguća u Centralnom registru Privrednog suda, ali to još nije slučaj u regionalnim jedinicama Poreske uprave. Dodatna podrška poslovnom okruženju pružena je u vidu izmjena i dopuna Zakona o administrativnim taksama, usvojenih u martu 2011. godine, čime se smanjilo ili jednostavno ukinulo plaćanje niza administrativnih i carinskih dokumenata. Broj slučajeva stečaja u 2010. godini opao je na 2.196, u odnosu na 6.150 godinu ranije. Novi Zakon o stečaju stupio je na snagu u januaru 2011. godine. Taj novi zakon znatno skraćuje rokove i omogućava podnošenje zakonski sprovodivog plana restrukturiranja, zajedno sa zahtjevom za uvođenje stečaja, na osnovu kojeg se namiruju potraživanja povjerilaca. Još jedna novina je mogućnost da kompanija dužnika bude prodata kao jedan pravni subjekt, što povećava šanse za njeno preživljavanje. *Sve u svemu*, mehanizmi ulaska i izlaska sa tržišta su dodatno poboljšani.

Pravni sistem

Kod kupovine nekretnina, Zakon o svojinsko-pravnim odnosima i stupanje na snagu Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju obezbjeđuju jednak tretman za građane EU i za državljane Crne Gore. Zakon o državnom premjeru i katastru nepokretnosti usvojen je u Skupštini u junu 2011. godine. Glavno poboljšanje tiče se skraćivanja roka za registraciju nepokretne imovine na osam dana, u poređenju sa trideset dana koliko je bilo ranije, dok su nadležni u obavezi po novom zakonu da donesu odluku u roku od petnaest dana od podnošenja zahtjeva. U međuvremenu, modernizacija sadašnjeg katastarskog registra nastavlja se dodavanjem novijeg digitalizovanog informacionog sistema.

Ukupno gledano, procedure registracije imovine i dalje se unapređuju.

U julu 2011. godine, Skupština je usvojila Zakon o izvršenju i obezbjeđenju. Novi zakon skraćuje odgađanja u proceduri i priznaje ugovore o hipotekama i notarske zapise kao dokumente na osnovu kojih se može postupati. Takođe, dozvoljava izvršenje mjere protiv nepokretne imovine, uključujući javnu prodaju u okviru ograničenja od 50% tržišne vrijednosti. Izvršenje u slučajevima novčanih potraživanja takođe je pooštreno. Iako je strateški i zakonodavni okvir za borbu protiv korupcije ojačan, njegovo sprovođenje ostaje neujednačeno a korupcija je i dalje povod za zabrinutost. *Sve u svemu*, novi Zakon o izvršenju i obezbjeđenju postavio je osnov za brže izvršenje ugovora. Ipak, nedostaci u vladavini prava i veoma zastupljena korupcija nastavljaju da štetno utiču na poslovno okruženje i ostaju glavni izazov.

Razvoj finansijskog sektora

Ukupni krediti banaka iznose 71% BDP-a u 2010. godini, u poređenju sa 80,4% u prethodnoj godini. Krediti privatnom sektoru ostaju konstantni, iznoseći 98% ukupnih kredita. U vlasničkoj strukturi uglavnom dominira strani kapital (83% ukupnog), zatim privatne domaće dionice (15%) i državno vlasništvo (2%). Bankarski sektor ostaje visoko koncentrisan, đe četiri banke čine 68% ukupne aktive. Finansijsko posredovanje ostalo je na istom nivou do maja 2011. godine, kada se dvije najveće banke oporavljaju od dugog perioda kreditne neaktivnosti. Crnogorska komercijalna banka (CKB), morala je da očisti svoj bilans stanja, dok je Prvoj banci izdavanje kredita zabranila Centralna banka na period od dvije i po godine, dok se banka ne dokapitalizuje i poboljša likvidnost. Centralna banka ostala je veoma aktivna, izrađujući podzakonska akta s ciljem jačanja otpornosti sistema na buduće šokove. 2011. godine, usvojila je nekoliko odluka – o operacijama na otvorenom tržiš-

tu, o uslovima izdavanja kredita bankama kako bi održale likvidnost, o odobravanju finansijske pomoći bankama na posljednjoj instanci, o upravljanju međunarodnim rezervama, o osnivanju Odbora za investicije, o adekvatnosti kapitala i o obaveznim rezervama. *Ukupno gledano*, finansijsko zakonodavstvo je unaprijeđeno.

Rasponi kamatnih stopa su prošireni, sa rastom stopa kreditiranja (sa 9,63% u 2010. godini na 9,72% u junu 2011. godine) dok su stope depozita smanjene sa 3,26% u 2010. na 3,06% u junu 2011. godine, pri čemu ovaj posljednji navedeni trend odražava ukupno poboljšanje likvidnosti banaka. Odnos adekvatnosti kapatala (CAR) porastao je sa 11% u 2009. godini na 15,9% u 2010. godini i 15,3% u junu 2011. godine, ostajući iznad minimalnog zakonskog praga od 10%. Ipak, učešće nekvalitetnih kredita zabrinjava. Učešće raste, dostižući 25,3% ukupnih kredita u junu 2011. godine. Neke banke i dalje bilježe gubitke i slabu profitabilnost. U prvoj polovini 2011. godine, agregatni gubitak banaka iznosio je ukupno 9 miliona eura, u poređenju sa gubitkom od 47 miliona godinu ranije. Na kraju 2010. godine, ukupan povrat na prosječnu aktivu (ROA) iznosio je -2,7%, a povrat na prosječnu imovinu (ROE) -27,3%. Tokom prve polovine 2011. godine, situacija se relativno popravila, pa se bilježi ROA od -0,6% i ROE od -6,3% do kraja juna. *Ukupno gledano*, finansijska situacija u bankarskom sektoru i sve veći udio nekvalitetnih kredita nastavlja da odražava posljedice krize, i ostaje razlog za zabrinutost.

Tržište lizinga je i u 2010. gotovo stagniralo budući da je vrijednost njihovih ugovora bio manji od 0,9% BDP-a u poređenju sa 1,1% iz prethodne godine. Lizing je pokazao znake oporavka u prvoj polovini 2011. godine, povećavši se na 3,3% u poređenju sa istim periodom prošle godine.

Tržište osiguranja zabilježilo je novi ulazak u 2011. godini, čime se broj aktivnih kompanija u zemlji popeo na 12. Međutim,

sektor je i dalje visoko koncentrisan, tako da jedna kompanija drži 53% ukupnih premija. Neživotno osiguranje dominira na tržištu (86,6% od ukupnog u 2010. godini), od čega obavezno osiguranje za motorna vozila čini 56%. U 2010. godini, ukupni promet dvije berze doživio je oštar pad od 86% za uporedne periode, uglavnom kao posljedica visokog osnovnog nivoa nakon djelimične privatizacije elektroenergetske kompanije godinu dana ranije. U oktobru 2010. godine, dvije berze su se ujedinile i formirale Montenegro Stock Exchange, koja posluje kao jedan subjekt od januara 2011. godine. Skupština je usvojila Zakon o preuzimanju akcionarskih društava u martu 2011. godine, kako bi unaprijedila zaštitu akcionara, i uprostila procedure preuzimanja. U junu 2011. godine, Komisija za hartije od vrijednosti izdala je prvu licencu jednoj domaćoj brokerskoj kompaniji za trgovinu akcijama na margini. Promet na berzi opao je dodatno u 2011. godini, smanjivši se za 31% u avgustu, u poređenju sa istim periodom godinu ranije. *Sve u svemu*, nebankarske finansijske insitucije kao izvor finansiranja privatnog sektora nastavile su da imaju ograničenu ulogu.

3.2. Sposobnost suočavanja sa pritiskom konkurencije i tržišnim silama u okviru Unije

Postojanje funkcionalne tržišne ekonomije

Finansijski sektor još se oporavlja od posljedica krize. Istrajavanje eksternih i internih disbalansa i rizika po javne finansije od strane vanrednih finansijskih obaveza predstavlja izazov za ekonomiju. Nezaposlenost je ostala visoka. Preduzete mjere stabilizacije, zajedno sa prudentnim fiskalnim pristupom, ojačali su ukupnu makroekonomsku stabilnost. *Sve u svemu*, tržišni mehanizmi izdržali su globalnu nestabilnost, ali potencijalna ranjivost i dalje postoji.

Ljudski i fizički kapital

Reforma obrazovanja i sistema obuke i dalje je veoma važna kada se ima u vidu nepodudaranje vještina sa tržištem rada i potreba da se poveća konkurentnost. Reforme su bile usredsređene na stručno obrazovanje i obuku (VET) nakon usvajanja izmjena i dopuna Zakona o stručnom obrazovanju, u julu 2010. godine. Više obrazovnih programa je pripremljeno i ažurirano: jedan za niže stručno obrazovanje, 31 za trogodišnje stručno obrazovanje, 65 za četvorogodišnje srednjoškolsko stručno obrazovanje i jedan za visoko stručno obrazovanje. Nadalje, socijalni partneri (sindikati i udruženje poslodavaca) kao i Privredna komora i Zavod za zapošljavanje takođe su više uključeni. Kako bi se više uskladile potrebe tržišta sa nastavnim planom i programom akademskog obrazovanja, u 2010. godini osnovane su tri sektorske komisije (za građevinarstvo, poljoprivredu i turizam), sa zadatkom da predlože razvoj kvalifikacija u okviru stručnog obrazovanja. *Sve u svemu*, nastavljene su obrazovne reforme.

Gotovo 70% potreba za sezonskim zapošljavanjem pokrivaju radnici iz inostranstva. U junu 2011. godine, Skupština je izvršila izmjene i dopune Zakona o zapošljavanju i radu stranaca, čime su pojednostavljene administrativne procedure za angažovanje stranih radnika. Aktivne mjere zapošljavanja sprovedene tokom 2010. godine uključivale su i programe obrazovanja i stručnog usavršavanja, programe javnih radova, kredite za samozapošljavanje i druge aktivnosti poput profesionalnog usmjeravanja, specijalističkih kurseva, itd. *Ukupno gledano*, napredak je ostvaren u vidu određenog poboljšanja u nekoliko aspekata tržišta rada, ali sa naporima treba nastaviti kako bi se povećale stope učešća radne snage.

Polovina ukupnih državnih investicija u fizički kapital opredijeljena je za program državnih puteva i predstavlja oko 2%

BDP-a i u 2009. i u 2010. godini. Investicije u željezničku infrastrukturu (oko 1% BDP-a godišnje) uglavnom su koncentrisane na rekonstrukciju postojećih dionica, a većinom finansirane od kredita međunarodnih finansijskih institucija. Ukupne državne investicije u aerodrome, telekomunikaciju i luku Bar predstavljaju manje od 0,3% BDP-a. Što se telekomunikacija tiče, širokopojasne veze (broadband connections) porasle su za 4% tokom 2010. godine, čime je racio penetracije porastao na 35%. Crnogorski Telekom ima 98% udjela na tržištu fiksne telefonije a M:tel 2%. U maju 2011. godine, Vlada je usvojila plan razvoja poslovnih zona, omogućujući opštinama da stvore komunalno opremljene oblasti za osnivanje preduzetničkih aktivnosti. *Generalno*, zemlji je potrebno dalje ulaganje u modernizaciju i razvoj ljudskog kapitala i infrastrukture kako bi pomogla domaćim kompanijama u njihovim težnjama da se prošire na inostrana tržišta.

Sektorska struktura i struktura preduzeća

Dvije glavne domaće proizvodne industrije (aluminijum i čelik) pokrenule su velike programe restrukturiranja u proteklih nekoliko godina. Međutim, iako je Kombinat aluminijuma KAP uspio da sprovede skup socijalni program i povrati stope rasta proizvodnje od prije krize, Željezara Nikšić uspjela je da modernizuje radni kapital ali ne i da postigne dogovor o sprovođenju socijalnog programa nakon dvogodišnjih pregovora sa sindikatima. To je dovelo do stečajnog postupka u aprilu 2011. godine i momentalnog sprovođenja socijalnog programa za većinu od 1.410 zaposlenih (do kraja avgusta, njih oko 750 već je primilo otpremnine). Kompanija je predstavila plan restrukturiranja o kojem treba da odluči Privredni sud početkom oktobra. Kada je riječ o mrežnim djelatnostima, nakon razdvajanja radi prodaje operativnih i infrastrukturnih službi u Luci Bar i u

Željeznici, reforme su trenutno usredsređene na sprovođenje njihovih socijalnih programa uoči novog pokušaja privatizacije. U energetskom sektoru, elektroprenosni sistem (CGES) je dokapitalizovan u januaru 2011. godine ulaskom italijanskog investitora koji je obezbijedio 22% udjela dok je vlasništvo države smanjeno na 55%. Reforme u industriji telekomunikacija bile su usredsređene na tehnološko usavršavanje. *Ukupno gledano*, tekuće restrukturiranje u nekoliko ključnih industrija stvorilo je osnov za dalje investicije.

Smanjenje zaposlenosti zabilježeno tokom 2010. godine uglavnom je uticalo na proizvodnju, građevinarstvo i rudarsku industriju, kao i na poljoprivredu. Kao rezultat toga, udio zaposlenosti u industriji i građevinarstvu smanjen je na 20% u 2010. godini sa 21% ukupne zaposlenosti godinu ranije, a u primarnom sektoru na 6,2% sa 6,5% iz 2009. godine. U međuvremenu, udio zaposlenosti u uslugama porastao je dodatno, na 74% u 2010. u poređenju sa 73% iz 2009. godine. Neformalni sektor ostaje veliki, podspješen slabostima u politikama poreza i izdataka i slabostima u sprovođenju zakona, uključujući borbu protiv korupcije. *Sve u svemu*, sektorska struktura privrede nastavila je pomjeranje ka uslugama. Neformalni sektor predstavlja značajan izazov.

Podaci Poreske uprave pokazuju da je u 2010. godini bilo 27.515 malih i srednjih preduzeća, od čega su mikro-preduzeća grupa koja preovladava, čineći 53% ukupnog broja, a prate ih preduzetnici (uključujući one registrovane kao samozaposleni) sa 39%, mala preduzeća sa 6% i srednja preduzeća sa 2%. Mala i srednja preduzeća čine 73% ukupne zapošljenosti u zemlji, iako je prosječna veličina tih kompanija prilično mala, jer mnoge od njih zapošljavaju manje od 10 radnika. Njihov udio u ukupnom izvozu ostaje nešto iznad 30%. Imajući u vidu da im je pristup kreditima otežan, državni Investiciono-razvojni fond počeo je da 2010. godine pomaže malim i srednjim preduzećima

putem bankarskih garancija i kredita koje sufinansiraju komercijalne banke. To je olakšalo izdavanje 107 kredita u 2010. godini, ukupne vrijednosti 9 miliona eura, plus dodatnih 3 miliona eura od udruženih komercijalnih banaka. Aktivnosti Fonda su proširene u 2011. godini sa mehanizmom faktoringa od 5 miliona eura, osnivanjem garantnog fonda koji pokriva do 50% kredita malih i srednjih preduzeća kod komercijalnih banaka, kao i budžet od 3 miliona eura za podršku poljoprivrednim biznisima. Ti subvencionirani krediti za poljoprivredu imali su proporcionalno veći uticaj u sektoru koji su privukli, ali čine 0,4% ukupnih komercijalnih kredita u 2010. godini (ili 9 miliona eura). Slab kvalitet kreditnih portfolija domaćih banaka i nesklonost rizicima dovela je do uporno visokih kamatnih stopa na kredite (9,2% u prosjeku). Visoka cijena finansija ostaje glavna prepreka osnivanju i razvoju kompanija. Generalno, značajan udio preduzetničkih aktivnosti ostaje koncentrisan u uslugama nepogodnim za trgovinu na daljinu (eng. non-tradable services).

Uticaj države na konkurentnost

Ukupna pomoć koju je država dodijelila u 2010. godini iznosi 72 miliona eura, tj. 2,3% BDP-a. Od toga, oko dvije trećine su usmjerene za KAP. Nišićka Željezara primila je dodatnih 7%, ali je zahtjev za pokretanje stečajnog postupka 2011. godine stavio tačku na subvencioniranje te kompanije. Ostale kompanije, poput Duvanskog kombinata, dnevnog lista „Pobjeda“ ili televizijskog javnog servisa, primile su manje od 2% te pomoći. Nakon rasta globalnih cijena nafte, Vlada je takođe uvela privremeni plan parcijalnog refundiranja akciza na gorivo za poljoprivredne mašine, građevinarstvo, saobraćaj i prehrambenu industriju. *Ukupno gledano*, direktna državna pomoć je u padu, iako prilično veliki iznos državnih garancija nagomilanih proteklih godina i dalje zabrinjava.

Ekonomska integracija u EU

Otvorenost privrede, definisana kao ukupna vrijednost izvoza i uvoza roba i usluga, blago je porasla u 2010. godini na 99% BDP-a. Glavna inostrana destinacija za domaće proizvode ostaje EU, na koju ide 56% ukupnog izvoza trgovačke robe u 2010. godini (rast sa 48% iz 2009. godine); zatim zemlje CEFTA sa 34% (pad sa 40% iz 2009. godine). Ipak, većina crnogorskog uvoza potiče iz susjednih zemalja CEFTA, sa 40% ukupne ulazne trgovine, u poređenju sa 38% iz EU. Udio uvoza iz oba regiona ostaje praktično nepromijenjen u 2010. godini u poređenju sa prethodnom. Investicije iz EU-27 predstavljale su 50% ukupnih priliva stranih direktnih investicija u 2010. godini, u poređenju sa 80% iz prethodne godine, i u velikoj mjeri odražavaju sporazum elektroenergetske kompanije sa italijanskim investitorima u 2009. godini. Procjene realnog efektivnog deviznog kursa (REER) zasnovane na inflaciji (CPI) ukazuju da se, nakon perioda znatne aprecijacije u 2009. godini, međunarodna konkurentnost stabilizovala tokom 2010. godine. *Ukupno gledano*, trgovinska otvorenost i integracija sa EU i dalje su znatne.

4. SPOSOBNOST PREUZIMANJA OBAVEZA IZ ČLANSTVA

U ovom dijelu ispituje se sposobnost Crne Gore da preuzme obaveze koje proističu iz članstva – odnosno, *acquis-a* kao što je navedeno ugovorima, podzakonskim aktima i politikama Unije. Takođe se analiziraju administrativni kapaciteti Crne Gore da implementira *acquis*. Analiza je strukturisana u skladu sa listom od 33 poglavlja *acquis-a*. U svakom sektoru, procjena Komisije pokriva napredak postignut tokom izvještajnog perioda i sumira ukupni nivo obavljenih priprema zemlje.

4.1. Poglavlje 1: Slobodno kretanje roba

Nije bilo napretka u oblasti **opštih principa.** Crna Gora treba da obezbijedi da je njeno zakonodavstvo kompatibilno sa članovima 34 do 36 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije i povezanom sudskom praksom Evropskog suda pravde.

Kada su u pitanju **horizontalne mjere**, zabilježen je određeni napredak.

U oblasti *standardizacije*, ostvaren je određeni napredak po pitanju usvajanja evropskih standarda (ENs). Do kraja avgusta 2011. godine, Institut za standardizaciju Crne Gore (ISME) usvojio je 6,280 evropskih standarda kao crnogorske standarde. Nacionalna strategija standardizacije je pripremljena ali ne i usvojena. Kapaciteti ISME-a se postepeno poboljšavaju ali su još uvijek limitirani ograničenim resursima. Njegov godišnji budžet je ukupno 0,5 miliona eura i njegovi ljudski resursi ostaju ograničeni. Crna Gora još nije potvrdila članstvo u Evropskom institutu za telekomunikacione standarde (ETSI). Kao zemlja kandidat za EU, Crna Gora ostaje pridruženi član Evropskog komiteta za standardizaciju (CEN) i Evropskog komiteta za standardizaciju u oblasti elektrotehnike (CENELEC).

ISME je osnovao dva tehnička komiteta za naftu i naftne derivate u maju mjesecu i Eurokodove u građevinarstvu u julu mjesecu. Biće potrebno uložiti više napora kako bi se radne grupe za aluminijum, bezbjednost hrane, beton, energetsku efikasnost, zaštitu i bezbjednost na radu i upravljanje ljudskim resursima pretvorile u održive tehničke komitete. Prvi korak u vidu povezivanja ISME IT sistema sa CEN/CENELEC sistemima je završen, čime je omogućeno ISME-u da izvještava na automatizovan i integrisan način o usvajanju standarda. Kao rezultat, upravljanje podacima i kvalitet podataka u ISME-u su značajno poboljšani, sa stopom grešaka manjom od 0,5%

otkrivenih prilikom uvođenja novih polja za podatke od CEN-a. Međutim, administrativne kapacitete ISME-a je neophodno dodatno ojačati s ciljem obezbjeđivanja samofinansiranja instituta i održivosti i jačanja njegove uloge u ispunjavanju ciljeva nacionalne strategije.

Kada je u pitanju *ocjenjivanje usaglašenosti*, može se govoriti o ograničenom napretku. Potrebno je dalje usaglašavanje Zakona o tehničkim zahtjevima za proizvode i ocjenjivanju usaglašenosti proizvoda s propisanim zahtjevima sa opštim principima novog pristupa i horizontalnim *acquis*-em iz 2008. Do sada, veoma mali broj tijela za ocjenjivanje usaglašenosti (CABs) je pokazao interes za to da postanu izabrana i, u budućnosti, notifikovana tijela za ocjenjivanje usaglašenosti.

Kada je u pitanju oblast *akreditacije*, može se izvijestiti o dobrom napretku. Broj akreditovanih tijela se povećao na 17. Međutim, samo dva od njih (vezana za liftove i građevinske proizvode) obavljaju djelatnost u poljima Novog pristupa. Administrativni kapaciteti Akreditacionog tijela Crne Gore (ATCG) se poboljšavaju. Novembra 2010. godine, ATCG je bio domaćin 26-e Generalne skupštine evropske kooperacije za akreditaciju (EA). Akreditaciono tijelo još uvijek treba da osnuje javno tijelo koje će zastupati interese različitih zainteresovanih strana kao i da usvoji nacionalnu strategiju za akreditaciju.

Ostvaren je napredak po pitanju *metrologije*. Ojačani su administrativni kapaciteti Zavoda za metrologiju (BoM). 2010. godine, Zavod za metrologiju se preselio u nove prostorije, koje su preuređene tako da ispunjavaju međunarodne zahtjeve za metrološke laboratorije. Novom opremom unaprijeđeni su kapaciteti za testiranje laboratorija kada je u pitanju masa, dužina, temperatura, pritisak, zapremina, električne veličine, vrijeme i frekvencija kao i za kontrolu prethodno upakovanih proizvoda. Međutim, konstantno ponovno baždarenje se mora obezbijediti a neophodna sredstva treba da osigura Vlada. Prekinuti lanac

metrološke sljedivosti je iznova uspostavljen u oblasti mase, dužine i pritiska, temperature i električnih veličina. Zavod za metrologiju je pokrenuo pilot projekat inspekcija na terenu (npr. za taksimetre i instrumente za vaganje). Međutim, ljudski resursi ostaju vrlo ograničeni. Sistematizacijom Zavoda za metrologiju iz aprila 2010. godine predviđa se 67 radnih mjesta, ali trenutno je upošljeno svega 25 ljudi. Dodatni resursi biće potrebni za instaliranje integrisanog IT sistema koji će pokrivati sve aktivnosti Zavoda za metrologiju. Zavod takođe treba da pojača napore za dobijanje nacionalne akreditacije za svoje laboratorije. Zavod za metrologiju je postao član Evropske asocijacije nacionalnih metroloških instituta (EURAMET) u junu.

Određeni napredak zabilježen je na polju *nadzora tržišta.* Krajem 2010. godine, osnovano je Koordinaciono tijelo za tržišni nadzor sastavljeno od predstavnika nekoliko inspekcija i pokrenut je proces uspostavljanja jedinstvene tržišne inspekcije. Zakon o opštoj bezbjednosti proizvoda i Zakon o tehničkim zahtjevima za proizvode i ocjenjivanju usaglašenosti će se morati revidirati u cilju punog usklađivanja sa Regulativom (EC) 765/2008.

Marta mjeseca 2011. godine, nacionalni sistem za razmjenu informacija o opasnim proizvodima (nacionalni RAPEX) je testiran na prvo obavještenje o opasnom proizvodu. IT aplikacija za Tržišnu inspekciju je sada operativna ali biće je potrebno nadograditi da bi se koristila od strane sistema za nadzor cijelog tržišta. Novi proaktivni pristup uključujući smjernice za nadzor tržišta razvijen je i testiran od strane pilot inspekcija na odabranim proizvodima u prvoj polovini 2011. godine.

Nije zabilježen napredak u proizvodnom zakonodavstvu po **'Starom pristupu'.**

Biće neophodno uložiti više napora kako bi se prenijelo i implementiralo 11 direktiva **'Novog i globalnog pristupa'**, koje su trenutno u pripremi odnosno transponovanju *acquis-a* o

građevinskim proizvodima, mašineriji, nisko-naponskoj opremi, elektromagnetskoj kompatibilnosti, radio opremi i telekomunikacijskoj terminalskoj opremi, rekreativnim plovilima, liftovima, zajedničkim odredbama za mjerne instrumente i metode metrološke kontrole, ne-automatskim instrumentima za vaganje, opremi pod pritiskom i emisijom buke opreme koja se koristi na otvorenom. Transponovanje proizvodne legislative po 'Novom i globalnom pristupu' značajno kasni zbog nedostatka jasno utvrđenog vlasništva i široke podjele odgovornosti među različitim ministarstvima. Potrebno je ojačati i koordinacione mehanizme na međuinstitucionalnom nivou i one unutar Ministarstva ekonomije.

Kada su u pitanju **proceduralne mjere**, nije učinjen nikakav napredak.

Zaključak

Crna Gora je ostvarila određeni napredak u oblasti slobodnog kretanja roba i pripreme u ovoj oblasti su umjereno napredovale. Potrebno je da Crna Gora ojača svoje institucionalne i administrativne kapacitete, unaprijedi saradnju između relevantnih državnih institucija kao i da uskladi horizontalni pravni okvir sa zakonodavstvom EU. Znatni dodatni napori su takođe neophodni za započinjanje transponovanja *acquis-a* za konkretne proizvode u crnogorsko zakonodavstvo.

4.2. Poglavlje 2: Sloboda kretanja radnika

Ostvaren je određeni napredak u oblasti **pristupa tržištu rada.** Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zapošljavanju i radu stranaca, usvojen je, s ciljem pojednostavljivanja postojećih procedura i smanjivanja zahtjeva za izdavanje radnih dozvola, juna 2011. godine. Međutim, da bi se ostvarila harmonizacija sa zakonima EU o slobodnom kretanju radnika, državljani

EU od trenutka pristupanja ne smiju podlijegati traženju bilo kakvih radnih dozvola.

Ostvaren je određeni napredak kada su u pitanju pripreme za buduće učešće u **EURES** (Evropska mreža za zapošljavanje) mreži, naročito u planiranju osnivanja novih administrativnih struktura posvećenih EURES-u u okviru službi za zapošljavanje.

Postignut je mali napredak u oblasti **koordinacije sistema socijalne sigurnosti**. Crna Gora je ratifikovala sporazume o saradnji sa Austrijom, Belgijom, BJR Makedonijom, Švajcarskom i potpisala takav sporazum sa Slovenijom. U toku su pregovori sa Slovačkom, Bugarskom, Grčkom, Francuskom, Bosnom i Hercegovinom, Hrvatskom, Ukrajinom i Turskom. Ovi novi bilateralni sporazumi zasnovani su na istim principima kao i propisi EU o koordinaciji socijalne sigurnosti. Nije bilo daljeg napretka po pitanju jačanja administrativnih kapaciteta.

Nije bilo pomaka po pitanju **Evropske kartice zdravstvenog osiguranja.**

Zaključak

U oblasti slobode kretanja radnika ostvaren je mali napredak. Crna Gora je nastavila da zaključuje i implementira nove bilateralne sporazume, naročito sa zemljama članicama. Međutim, institucionalni kapaciteti ostaju ograničeni. U oblasti slobode kretanja radnika, usklađenost sa *acquis*-em je još uvijek u ranoj fazi.

4.3. Poglavlje 3: Pravo osnivanja i sloboda pružanja usluga

Zabilježen je napredak po pitanju **prava osnivanja.** Crnogorsko zakonodavstvo i procedure za upis u privredni registar ostaju nediskriminatorske u odnosu na inostrane operatore uključujući one iz EU i zemlja je počela da se bavi svojim ciljevima. Kada je u pitanju izdavanje građevinskih dozvola, zabilježen je određeni napredak u pripremama zakonodavnih reformi.

Izmjene i dopune šest zakona o vodama, poljoprivrednom zemljištu, zaštiti i spašavanju, geološkim istraživanjima, elektronskoj komunikaciji i prostornom planiranju i izgradnji usvojene su u Skupštini jula mjeseca, u cilju pojednostavljivanja procedure za izdavanje građevinskih dozvola. Jednošalterski sistem za registraciju preduzeća u okviru Centralnog registra Privrednog suda (CRCE) je operativan od maja, dok će u budućnosti jednošalterski sistem biti sastavni dio Poreske uprave. Izmjene i dopune zakona o Poreskoj upravi, računovodstvu i reviziji i privrednim društvima usvojene su u Skupštini u junu. Nakon njihove implementacije, broj neophodnih procedura će se smanjiti sa sedam na tri. Centralni registar Privrednog suda će nastaviti da funkcioniše u sklopu Poreske uprave.

Što se tiče **slobode pružanja prekograničnih usluga**, zabilježen je mali napredak u transponovanju Direktiva o uslugama. Osim usklađivanja osnovnog zakonodavstva, implementacija Direktiva o uslugama će zahtijevati određivanje centralnog koordinacionog tijela ili jedinice koja će sarađivati sa svim ministarstvima i drugim uključenim organima.

Što se tiče **poštanskih usluga,** zabilježen je mali napredak. Crnogorsko primarno zakonodavstvo slijedi principe i ciljeve propisane *acquis*-em a uloženi su i dodatni napori u vidu pripreme novog Zakona o poštanskim uslugama. Od januara 2011. godine, Vlada je prebacila odgovornost za elektronske komunikacije i poštanske usluge sa Ministarstva saobraćaja i pomorstva na Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije. Određene nadležnosti takođe vrši Ministarstvo finansija, naročito kada je u pitanju utvrđivanje tarifa za rezervisane poštanske usluge. Ova praksa daje razlog za veliku zabrinutost kada je u pitanju obezbjeđivanje nezavisnosti nacionalnog regulatornog tijela (NRA) i moraće se dalje rješavati. Nacionalno regulatorno tijelo za poštanske usluge (NRA) je Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost. Osnovana je

tenderska komisija za odabir izvođača radova za prestrukturiranje univerzalnog poštanskog operatera.

Nije bilo pomaka po pitanju obaveze pružanja univerzalnog servisa. Kada su u pitanju administrativni kapaciteti, glavni inspektor za elektronsku komunikaciju i poštanske usluge postavljen je oktobra 2010. godine. Međutim, broj zaposlenih koji rade na poštanskim uslugama u Ministarstvu i nacionalnom regulatornom tijelu nije povećan.

Kada je u pitanju oblast **uzajamnog priznavanja profesionalnih kvalifikacija** ostvaren je dobar napredak. Zakon o priznavanju inostranih kvalifikacija za obavljanje regulisane profesije usvojen je u Skupštini u martu 2011. godine. U skladu sa ovim zakonom, dokaz o stečenom formalnom obrazovanju državljana članica EU priznaje se kao da je obrazovanje stečeno u Crnoj Gori. Za implementaciju zakona biće potrebno usvojiti više podzakonskih akata. Zakon o nacionalnom okviru kvalifikacija stupio je na snagu u januaru 2011. godine i sada se primjenjuje. Pravilnik o priznavanju stranih diploma stupio je na snagu u februaru 2011. godine. Međutim, potrebna su dalja prilagođavanja pravnog okvira. Ovo treba da uključuje eliminisanje svih zahtijeva po pitanju državljanstva, prebivališta i neadekvatne uslove po pitanju jezika, kao i klauzule o reciprocitetu i uvođenje pravne distinkcije između profesija ljekara, stomatologa i farmaceuta, i u smislu neophodne obuke i u smislu pristupa ovim profesijama. Dalja prilagođavanja će takođe biti potrebna kada su u pitanju uslovi obrazovanja i obuke za profesije za koje se stručne kvalifikacije automatski priznaju na osnovu usklađenih minimalnih uslova za obuku.

Zaključak

Ukupno gledano, zabilježen je mali napredak po pitanju prava osnivanja i slobode pružanja usluga. Kada je u pitanju pravo osnivanja napredak je postignut i zakonodavne reforme su

uznapredovale u slučaju izdavanja građevinskih dozvola. Mali napredak je zabilježen po pitanju prava pružanja prekograničnih usluga. Biće potrebno uložiti značajne napore na usklađivanju zakonodavstva kada su u pitanju Direktive o uslugama, kao i administrativni kapaciteti i međuinstitucionalna saradnja. Crna Gora je ostvarila mali napredak po pitanju usklađivanja svog nacionalnog poštanskog zakonodavstva sa *acquis*-em i pune nezavisnosti nacionalnog regulatornog tijela i integritet njegovih regulatornih funkcija još uvijek treba da se obezbijedi. Dalje prilagođavanje pravnom okviru u oblasti uzajamnog priznavanja profesionalnih kvalifikacija je neophodno.

4.4. Poglavlje 4: Slobodno kretanje kapitala

Kada je u pitanju **kretanje kapitala i plaćanje**, direktne strane investicije (FDI) su nastavile da budu ključni faktor ekonomskog razvoja Crne Gore. Prema podacima Centralne banke, direktne strane investicije u Crnoj Gori u 2010. godini iznosile su 643 miliona eura. Od toga, 40% je investirano u preduzeća i banke a 29% u nekretnine, dok se 25,5% odnosilo na pokrivanje međukompanijskih dugova i 5,5% na druge investicije. 50,1% ovih priliva došlo je iz zemalja EU, u poređenju sa 64% koliko je taj procenat iznosio u periodu 2000-2009.

Nijesu zabilježeni pomaci u zakonodavstvu po pitanju slobodnog kretanja kapitala i sistema plaćanja. Štaviše, Vladina agenda za privatizaciju nije u potpunosti ispunjena. Došlo je do pada u sektoru nekretnina, uprkos činjenici da se državljani EU tretiraju kao domaći kada je u pitanju kupovina nepokretne imovine.

Kada je u pitanju **sistem plaćanja**, Centralna banka Crne Gore usvojila je Odluku o obaveznim elementima naloga za transfer sredstava koji se odnose na uplatioca u martu 2011. godine. U skladu sa tom odlukom, svaki transfer sredstava mora

sadržati sve neophodne informacije u skladu sa relevantnom regulativom EU.

Kada je u pitanju **borba protiv pranja novca** zabilježen je napredak. U septembru 2010. godine, Vlada je usvojila Strategiju za prevenciju i suzbijanje terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma za period 2010–2014, zajedno sa Akcionim planom za imlementaciju Strategije za period 2010–2012. Osnovana je Nacionalna komisija za implementaciju Strategije, koju sačinjavaju predstavnici svih relevantnih institucija. Vlada je Skupštini podnijela amandmane na Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma u januaru 2011. godine. Cilj ovih izmjena i dopuna je da se Zakon približi *acquis-u*. Uvedene su nove definicije i obaveze, kao i nove odredbe za uključivanje kompletnih informacija o uplatiocu u elektronskim transferima sredstava (*vidi gore pod 'sistem plaćanja'*), čime će se osnažiti sistem prevencije. Potrebno je uložiti još napora za usvajanje Zakona.

Agencija za nadzor osiguranja usvojila je smjernice za analizu rizika pranja novca i procedure za identifikovanje sumnjivih transakcija. Izvještavanje o sumnjivim transakcijama od strane bankarskog sektora se povećalo. Međutim, banke su još uvijek jedini subjekti koji izvještavaju. Još uvijek nije bilo osuđujućih presuda za finansiranje terorizma a bilo ih je vrlo malo za pranje novca. Zbog nedostatka sredstava, profesionalna obuka i unapređenje IT sistema ostaju nezavršeni.

U februaru 2011. godine, Vlada je usvojila Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji Uprave za sprečavanje pranja novca, s ciljem izgradnje njenih kapaciteta. Uprava ima ulogu nacionalne finansijsko obavještajne službe (FIU) i trenutno upošljava 28 zaposlenih (od 38 predviđenih radnih mjesta), u poređenju sa 26 prošle godine, zbog ograničenih budžetskih sredstava. Međutim, visoka fluktuacija zaposlenih otežava efikasno funkcionisanje FIU. U oktobru 2010. godine, FIU je potpisala sporazume o razmjeni finansijsko-obavještajnih podataka sa Moldavijom,

San Marinom i Izraelom i ažurirala slične sporazume sa Rusijom, Slovenijom i Arubom. Ovim bilateralnim sporazumima ojačana je saradnja sa drugim zemljama u ovoj oblasti.

U martu 2011. godine, Agencija za nadzor osiguranja objavila je smjernice za analizu rizika pranja novca i procedure za identifikovanje sumnjivih transakcija.

Saradnja između Centralne banke Crne Gore, Komisije za hartije od vrijednosti, Agencije za nadzor osiguranja i Ministarstva finansija ojačana je osnivanjem Savjeta za finansijsku stabilnost u septembru 2010. godine. U decembru 2010. godine, Savjet je odlučio da prikuplja i razmjenjuje podatke i informacije od značaja za stabilnost finansijskog sistema (*vidi takođe Poglavlje 9 – Finansijske usluge*).

Zaključak

Dok je kretanje kapitala suštinski liberalizovano, puna usklađenost crnogorskog zakonodavstva sa *acquis*-em i jačanje njenih administrativnih i nadzornih kapaciteta još nije postignuta i u toku je. U slučaju borbe protiv pranja novca i finansiranja terorizma, određeni napredak je postignut, uglavnom u vidu usvajanja strategije i smjernica. Bliža saradnja između finansijskih nadzornih organa i agencija za sprovođenje je takođe postignuta. Međutim, postoje nedostaci i rizici u sistemu za izvještavanje o sumnjivim transakcijama i aktivnosti nadzornih organa ostaju neusredsređene. Povećanje učinkovitosti sistema za izvještavanje o sumnjivim transakcijama, uz podršku proaktivnog pristupa od strane FIU su neophodni za uspješno djelovanje na ovom polju.

4.5. Poglavlje 5: Javne nabavke

Opšti principi javnih nabavki na unutrašnjem tržištu su djelimično transponovani u crnogorsko zakonodavstvo. Sada se napori moraju usmjeriti na implementaciju i sprovođenje.

Dobar napredak ostvaren je u oblasti javnih nabavki, uključujući **dodjeljivanje javnih ugovora.** Novi Zakon o javnim nabavkama usvojen je u Skupštini u julu. I dok je novi zakon donio napredak, puna harmonizacija sa *acquis*-em još uvijek nije postignuta. Povezano zakonodavstvo za implementaciju još uvijek treba da se finalizuje. Za ostvarivanje planirane kampanje intenzivne obuke i postizanje pune operativnosti novoosnovanog helpdeska u Direkciji za javne nabavke za podršku sporovođenju zakona biće neophodni dodatni resursi. Osnivanje nove inspekcijske službe za javne nabavke će takođe zahtijevati adekvatna finansijska sredstva. Zakon o koncesijama iz 2009. godine nije kompatibilan ni sa relevantnom Direktivom EU, ni sa ključnim odredbama Direktive o pravnim sredstvima.

Administrativni kapaciteti za javne nabavke se postepeno poboljšavaju. U 2010. godini, preko 780 službenika za javne nabavke i drugih zaposlenih direktno uključenih u javne nabavke je pohađalo obuku. Dvije ključne institucije – Direkcija za javne nabavke (PPD) i Komisija za kontrolu postupka javnih nabavki (PPC) – pokazuju rastuće samopouzdanje, ali ograničeni opredijeljeni ljudski i finansijski resursi sputavaju sprovođenje zakona, naročito kada je Komisija u pitanju. Nezavisnost organa za kontrolu koncesija, Komisije za koncesije, mora biti obezbijeđena. Njena ovlašćenja su definisana veoma generalno a njene institucionalne kapacitete je neophodno unaprijediti.

Od svog osnivanja, Komisija za kontrolu postupka javnih nabavki je donijela 1.053 odluke, od čega je 330 objavljeno 2010. a 140 u prvim mjesecima 2011. 2010. godine, Upravni sud je u sudskom postupku poništio veliku većinu odluka Komisije za kontrolu postupka javnih nabavki (60 od 76) što je razlog za naročitu zabrinutost. Polovina negativnih presuda Upravnog suda je donešena zbog formalnih proceduralnih pitanja i nijesu bile vezane za kvalitet postupka nabavki.

Praćenje potpisanih ugovora mora biti unaprijeđeno. Povećanje učinkovitosti i smanjenje velikog broja ugovornih tijela i njihova obuka bi omogućila efikasnije praćenje ugovora o javnim nabavkama.

Kada je u pitanju **sistem pravnih sredstava**, Zakon o javnim nabavkama ispunjava glavne uslove Direktive o pravnim sredstvima. Međutim, zakonodavstvo mora biti detaljnije, i u potpunosti usklađeno sa Direktivom.

Poboljšanje je zabilježeno po pitanju transparentnosti i borbe protiv korupcije i lošeg upravljanja u tenderskom postupku. Godišnji izvještaj o javnim nabavkama u Crnoj Gori za 2010. godinu, usvojen od strane Vlade u junu, pokazuje da je u 2010. pokrenuto ukupno 1.687 javnih tenderskih postupaka, u vrijednosti od 467.369.416 eura a samo 185 ugovora je potpisano po osnovu pregovaračkog postupka bez prethodnog objavljivanja (10%), što ukazuje na malo poboljšanje transparentnosti. Sve veći broj ponuđača po tenderu kao i žalbi se takođe može tumačiti kao indikator veće transparentnosti i svijesti o pravima ponuđača. Međutim, više napora je potrebno uložiti za pokretanje novorazvijenog IT sistema za objavljivanje obavještenja o nabavkama, koji stukturiše informacije o različitim tenderima na sistematičniji način, tako da se mogu pratiti različite faze u postupku nabavki. Broj izvještaja o javnim nabavkama podnesenih Direkciji za javne nabavke od strane ugovornih tijela se povećao, ali vođenje evidencije o svim direktnim ugovorima potpisanim bez tenderskog postupka ostaje neriješeno pitanje.

2010. godine, Komisija za kontrolu postupka javnih nabavki potpisala je sporazum o saradnji sa Državnom revizorskom institucijom (SAI) kojim se predviđaju zajedničke aktivnosti protiv korupcije i ostalih oblika nezakonitog ponašanja tokom postupka javnog tendera. Državna revizorska institucija redovno vrši reviziju postupaka javnih nabavki i daje strukturalne preporuke, o kojima se diskutovalo u Skupštini i na brojnim

okruglim stolovima tokom 2010. godine. Međutim, biće potrebno uložiti više napora da preporuke SAI-ja počnu da se primjenjuju. Glavni razlog za zabrinutost ostaje loša priprema ugovora i izmjena ugovornih uslova nakon što je ugovor potpisan. Ovo posljednje nije u skladu sa *acquis*-em i dozvoljeno je samo u izuzetnim okolnostima i bez izmjena ključnih odredbi ugovora.

Zaključak

U oblasti javnih nabavki zabilježen je dobar napredak, ali potrebno je preduzeti dalje korake u usklađivanju sa *acquis*-em i u usvajanju relevantnog zakonodavstva za implementaciju. Administrativni kapaciteti su ojačani a transparentnost postupaka je donekle poboljšana. Stvaraju se uslovi za prevenciju i borbu protiv korupcije u javnim nabavkama. Ipak, ukupna institucionalna postavka za javne nabavke sa velikim brojem ugovornih tijela daje razlog za zabrinutost u pogledu kapaciteta za punu implementaciju zakonodavstva o nabavkama i tenderskim postupcima, kao i u pogledu obezbjeđenja adekvatnog praćenja ugovora.

4.6. Poglavlje 6: Privredno pravo

U pogledu **privrednog prava**, crnogorsko zakonodavstvo je u velikoj mjeri usklađeno sa pravnom tekovinom Evropske unije, ali još uvijek postoje određene neusklađenosti koje treba riješiti. U julu 2011, Skupština je usvojila nacrt izmjena i dopuna Zakona o privrednim društvima, čiji je cilj harmonizacija zahtjeva za objavljivanje podataka o privrednim društvima sa osnovima za odbijanje registracije tih društava. U martu 2011, Skupština je usvojila Zakon o preuzimanju akcionarskih društava, koji je gotovo u potpunosti saglasan sa evropskom Direktivnom o preuzimanju.

Kada su u pitanju elektronski potpisi, u decembru 2010. je osnovano certifikaciono tijelo na nacionalnom nivou. Ipak, elektronski potpis još uvijek nije operativan.

U pogledu **korporativnog računovodstva i revizije**, Skupština je usvojila nacrt Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o računovodstvu i reviziji u junu. Potrebno je jasno isplanirati i osnovati nezavisno javno tijelo za nadzor revizora, kao i sistem kontrole kvaliteta. Postignut je napredak u pogledu revizije, jer Zakon precizira za koja preduzeća je revizija obavezna, organ koji je nadležan da sprovede reviziju, kao i licence revizora. Centralni registar Privrednog suda nema dovoljno administrativnih kapaciteta da blagovremeno izvijesti o procentu društava sa ograničenom odgovornošću koja su podnijela finansijske izvještaje. Ipak, prema podacima Poreske uprave, od 24.007 registrovanih društava sa ograničenom odgovornošću njih 14.787 (61.59%) je predalo finansijski izvještaj za 2010. Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o računovodstvu i reviziji predviđa da će finansijiski izvještaji društava sa ograničenom odgovornošću morati da se podnose samo Poreskoj upravi.

Zaključak

Može se konstantovati dobar napredak u oblasti privrednog prava. U većini oblasti crnogorsko privredno pravo je usklađeno sa pravnom tekovinom Evropske unije. Izmjene i dopune Zakona o računovodstvu i reviziji su korak u dobrom smjeru. Ipak, potrebno je uspostaviti nezavisno javno tijelo za nadzor revizora i povezani sistem kontrole kvaliteta, zajedno sa sistemom za sprovođenje istrage i sprovođenje sankcija.

4.7. Poglavlje 7: Pravo intelektualne svojine

U oblasti **autorskih i srodnih prava**, u julu je usvojen revidirani Zakon o autorskim i srodnim pravima.

U oblasti **prava industrijske svojine**, Zakon o žigovima, Zakon o zaštiti topografija poluprovodnika i Zakon o pravnoj

zaštiti industrijske svojine su usvojeni u decembru 2010. Iako je usvajanje ovih tekstova pomoglo da se crnogorsko zakonodavstvo bolje uskladi sa *acquis*-em, i dalje ostaju ozbiljne neusklađenosti. Zakon o žigovima ne sadrži odredbu o važenju datuma podnošenja prijave. Zakon o patentima ne predviđa uredbu za implementaciju koja bi regulisala pravnu nadležnost za primjereno regulisanje određenih proceduralnih pitanja predviđenih zakonom. Crna Gora bi trebalo hitno da izmijeni i dopuni Zakon o žigovima i Zakon o patentima, i potom da usvoji relevantne podzakonske propise za implementaciju istih. U pogledu Zakona o industrijskom dizajnu, postoje manje razlike i neusklađenosti u odnosu na *acquis.*

Početkom 2011, Zavod za intelektualnu svojinu Crne Gore je (MIPO) je preseljen u bezbjedne prostorije. Trenutno su u upotrebi baza podataka i sistem registra, koji pružaju visok nivo sigurnosti dokumenata. MIPO implementra Automatski sistem industrijske svojine, u saradnji sa Svjetskom organizacijom za intelektualnu svojinu (WIPO) i Evropskim patentnim zavodom (EPO). Ipak, nije u potpunosti ispunio svoje zakonske obaveze u pogledu tehničke infrastrukture za obradu prava intelektualne svojine. Nema poboljšanja na konfigurisanoj mreži, instrumentima za upravljanje radnim procesom niti radnim procedurama. Ograničena ekspertiza u oblasti intelektualne svojine ostaje problem.

U pogledu **primjene** prava intelektualne svojine, Crna Gora je počela sa pripremom Nacionalne strategije o intelektualnoj svojini. Vlada je u junu usvojila Uredbu o carinskom tretmanu robe za koju se osnovano sumnja da krši prava intelektualne svojine. U 2010. održan je ograničen broj specijalizovanih obuka sa ciljem izgradnje kapaciteta sudija osnovih i privrednih sudova, kao i sa ciljem obuke tržišnih inspektora i carinika. Takođe su ojačani kapaciteti u pogledu carinske kontrole. Sesije za podizanje svijesti o problemima autorskih prava su organizovala javna i strukovna udruženja, privredne komore kao i akademske

institucije. Poboljšana verzija baze podataka o intelektualnoj svojini (INES +) je instalirana u Upravi carina i Tržišnoj inspekciji u oktobru 2010.

Privredni sud je primio 25 slučajeva u oblasti žigova i zaštite autorskih prava u 2011. Svi slučajevi su procesuirani. U 10 slučajeva, postupak je završen, dok je u osam slučajeva donesena prvostepena odluka (povodom kojih je trenutno u toku žalbeni postupak). Preostalih sedam slučajeva je u proceduri.

Ipak, stalni nedostatak ljudskih i finansijskih resursa, kao i stručnih kapaciteta, sprječava organe da budu efikasniji. Moraju se ojačati napori u pogledu obuka i podizanja svijesti, kako za javnost tako i za zvaničnike. Potrebni su i značajni dodatni napori kako bi se povećala efikasnost i koordinacija između relevantnih organa.

Zaključak

Postignut je određeni napredak u oblasti prava intelektualne svojine. Zakonodavni okvir koji se tiče prava intelektualne svojine je djelimično usklađen sa *acquis*-em. Zakon o žigovima i Zakon o patentima se moraju izmijeniti i dopuniti, i potom se moraju hitno usvojiti odgovarajući propisi za njihovu implementaciju.

Prostorije Zavoda za intelektualnu svojinu su osigurane i unaprijeđeni su ljudski resursi kao i izgradnja kapaciteta. Organi za implementaciju prava intelektualne svojine su takođe preduzeli napore na podizanju svijesti i izgradnji kapaciteta. Ipak, za dalji napredak u ovoj oblasti je od vitalnog značaja dalje jačanje administrativnih kapaciteta. Crna Gora će morati da učini dalje napore kako bi svoje zakonodavstvo uskladila sa *acquis*-em Evropske unije u ovoj oblasti i kako bi ga u srednjem roku efektivno implementirala.

4.8. Poglavlje 8: Politika konkurencije

U pogledu **antitrasta i koncentracija**, postignut je napredak na zakonodavnom planu. Trenutni pravni i institucionalni okvir je najvećim dijelom u skladu sa pravilima konkurencije Evropske unije; ipak, i dalje su potrebna određena usklađivanja. Nacrt Zakona o zaštiti konkurencije, koji propisuje nadležnosti Uprave za zaštitu konkurencije (CPA) kao nezavisne agencije će izmijeniti prethodnu definiciju dominantnog položaja i uvesti precizne poceduralne odredbe u skladu sa EU *acquis*-em. Potrebno je učiniti još napora kako bi se osiguralo usvajanje Zakona i relevantnih podzakonskih akata.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o prekršajima i izmjene i dopune zakona koji propisuje novčane kazne za prekršaje su usvojeni u Skupštini u julu mjesecu. Njima je sud nadležan za prekršaje ovlašćen da nametne kaznu u visini između 1 i 10% prometa preduzeća koja prekrše pravila konkurencije. Zakon o prekršajima takođe predviđa kazne u visini do 4.000 eura za fizička lica osuđena zbog kršenja pravila konkurencije.

Kada su u pitanju administrativni kapaciteti Uprave za zaštitu konkurencije, ostvaren je mali napredak. Ovaj organ trenutno zapošljava 12 zaposlenih, od kojih se svega pet bavi slučajevima. Ovaj broj je nedovoljan u svijetlu zadataka koji su zakonom povjereni Upravi. Resursi ostaju kritičan problem. Ipak, postignut je napredak kada su u pitanju rezultati primjene zakona. Tokom perioda na koje se izvještaj odnosi, odobreno je 13 koncentracija. Nijedna koncentracija nije zabranjena, a jedna je uslovno odobrena. Odobrene su dvije aplikacije za pojedinačna izuzeća od zabrane, uz određena ograničenja. Uprava je usvojila tri odluke o zloupotrebi dominantnog položaja, od kojih je jedna pokrenuta po službenoj dužnosti i usvojena u julu. U duga dva slučaja pokrenuta po službenoj dužnosti istraga je još

u toku. Neophodna su dalja investiranja u administrativne, istražne i upravne kapacitete Uprave za zaštitu konkurencije.

U oblasti **državne pomoći** može se govoriti o određenom napretku. Komisija za kontrolu državne pomoći (SAC) i Jedinica za kontrolu državne pomoći (SAMU) u okviru Ministarstva finansija su usvojili 19 odluka tokom izvještajnog perioda. Od toga je u 15 slučajeva Komisija (SAC) našla da je državna pomoć usaglašena, u jednom da nije usaglašena, i u tri slučaja je odlučeno da prijavljena pomoć nije predstavljala državnu pomoć. SAC je pokrenula svoj prvi slučaj po službenoj dužnosti, koji je okončan zabranom granta datog od strane Ministarstva kulture sve do obavještenja o već postojećoj pomoći.

Ograničeni broj zaposlenih je nedovoljan da bi SAMU mogla da realizuje svoje zadatke i to ometa ostvarivanje kredibilnih rezultata kada je u pitanju primjena adekvatno obrazloženih odluka. Stvarna operativna nezavisnost SAC-a i SAMU-a mora biti dodatno garantovana. Inventar državne pomoći je kreiran i redovno se dopunjava. U toku je proces implementacije programa za usklađivanje postojećih propisa o državnoj pomoći.

Proces usklađivanja pravnog okvira kontrole državne pomoći sa EU pravilima je započet ali nije dovršen.

Iznos državne pomoći dodijeljen *Kombinatu aluminijuma* i *Željezari Nikšić*, i njihova kompatibilnost sa obavezama Crne Gore u skladu sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju ostaju nejasni. Crna Gora je pružila samo ograničene dokaze o činjenicama uzetim u obzir prilikom određivanja premije za rizik koja je naplaćena za izdavanje državnih garancija kako bi se podržali zajmovi ovih kompanija. Potrebni su dodatni podaci kako bi se izračunao tačan iznos pomoći date u vidu državnih garancija za relevantne zajmove. U Željezari Nikšić proglašen je stečaj u aprilu 2011. Status njenog vlasnika ostaje nejasan, što dalje odlaže odluke o budućnosti kompanije. Plan rekonstrukcije nikšićkog rudnika boksita bi trebalo da osigura dugoročnu održivost preduzeća.

Nije učinjen nikakav napredak u oblasti **liberalizacije** regulisanih sektora. Prije nego se učini napredak u ovoj oblasti, biće neophodno dalje proanalizirati i pratiti preduzeća koja uživaju specijalna ili ekskluzivna prava. U pogledu osjetljivih sektora (kao što su elektronske komunikacije, energetika, saobraćaj, finansijske usluge itd) koji su regulisani posebnim sektorskim propisima, moguće je da će još uvijek biti potrebne izmjene i dopune propisa kako bi se ublažile barijere za ulazak na tržište i osnažila konkurencija.

Zaključak

Postignut je određeni napredak u oblasti politike konkurencije. Ipak, administrativni kapaciteti Uprave za zaštitu konkurencije i organa za kontrolu državne pomoći ostaju izazov. Osim toga, usklađivanje pravnog okvira za kontrolu državne pomoći sa EU pravilima još uvijek nije završeno. Pitanje punog poštovanja obaveza u oblasti državne pomoći koje proističe iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju ostaje razlog za zabrinutost. Operativna nezavisnost organa za kontrolu državne pomoći mora biti dalje garantovana. Kada je u pitanju metalna industrija, vlasti moraju osigurati punu transparentnost kada je u pitanju iznos državne pomoći date preduzećima za proizvodnju aluminijuma i željeza. Odluke o vlasništvu Željezare u kojoj je proglašen stečaj se moraju donijeti bez odlaganja.

4.9. Poglavlje 9: Finansijske usluge

Dobar napredak je ostvaren u oblasti **bankarskih i finansijskih konglomerata**. Uvedeni su važni zahtjevi Bazela II, naročito vezano za osnovni kapital koji banke moraju da izdvajaju kako bi bile u mogućnosti da odgovore na potencijalne finansijske i operativne rizike. Novi propisi čiji cilj je usklađivanje sa

Direktivom o kapitalnim zahtjevima vezano za sopstvena sredstva, ublažavanje kreditnog rizika, veliku izloženost, rizik neizvršenja obaveze druge ugovorne strane i pitanja matične zemlje/zemlje domaćina usvojeni su u maju 2011. Međutim, tek treba da stupe na snagu.

Realizovani su aranžmani finansijske stabilnosti koji su u skladu sa *acquis*-em EU i najboljom praksom EU. U septembru 2010. godine osnovan je Savjet za finansijsku stabilnost kao konsultativno tijelo za finansijsku stabilnost i poboljšanje okvira za saradnju između tri regulatorne institucije: Centralne banke, Agencije za nadzor osiguranja i Komisije za hartije od vrijednosti. Sve finansijske nadzorne institucije su usvojile interne planove za upravljanje krizom. Napredak je ostvaren i kod nadzorne uloge Centralne banke, u obliku poboljšanja njene interne organizacije i kapaciteta kao i u razmjeni informacija sa drugim nadzornim organima.

Određeni napredak je ostvaren u šemi za zaštitu depozita. Novi zakon za zaštitu depozita stupio je na snagu u avgustu 2010. godine, ali još uvijek nije u potpunosti usklađen sa *acquis*-em EU. Garancija za depozite je određena na 20.000€, što će se postepeno povećavati do 50.000€ do 2013. Pripreme za usklađivanje sa sporazumima o finansijskim sredstvima obezbjeđenja su značajno napredovale.

Određeni napredak je ostvaren kada su u pitanju administrativni kapaciteti Centralne banke za ispunjavanje nadzorne uloge. Za sve zapošljene u sektoru bankarske kontrole Centralne banke organizovana je ekstenzivna obuka o implementaciji zahtjeva Bazela II.

Nije bilo značajnih dešavanja iz oblasti **osiguranja i penzija**, đe se nastavljaju pripremne aktivnosti za izmjene i dopune Zakona o osiguranju i Zakona o obaveznom osiguranju u saobraćaju, u cilju usklađivanja sa *acquis*-em EU. Usklađivanje sa *acquis*-em po osnovu penzijskih fondova po zapošljenju tek treba da se realizuje.

Ostvaren je određeni napredak u pogledu administrativnih kapaciteta Agencije za nadzor osiguranja. Za relevantne službenike je organizovana ekstenzivna obuka kako bi se pripremili za primjenu zahtjeva Solventnosti II. Međutim, ljudski resursi Agencije se nijesu povećali, tako da ima nekoliko radnih mjesta koja treba da se popune.

Što se tiče **infrasturkture finansijskih tržišta,** novi Zakon o stečaju koji je usvojen u januaru je usklađen i djelimično prenosi u crnogorsko zakonodavstvo relevantne direktive i propise o finalnosti poravnanja u platnom sistemu i sistemu za poravnanje hartija od vrijednosti. Kada su u pitanju Direktiva 2002/47/ES o sporazumima o finansijskim sredstvima obezbjeđenja vezano za povezane sisteme i kreditna potraživanja i Direktiva 2009/44/ES kojom se vrše izmjene i dopune Direktive o finalnosti poravnanja i Direktive o sporazumima o finansijskim sredstvima obezbjeđenja napredak nije ostvaren, a o relevantnoj regulativi su razgovori još uvijek u toku.

U oblastima **tržišta hartija od vrijednosti i investicionih usluga** ostvaren je mali napredak.

Crna Gora će morati da implementira Direktivu o prospektu 2010. Nema regulative o šemama za obeštećenje investitora i agencijama za kreditni rejting. EU *acquis* o institucijama za kolektivno investiranje u prenosive hartije od vrijednosti još uvijek nije transponovan. Međutim, pripreme su u odmakloj fazi u cilju postizanja velike usklađenosti regulative sa *acquis*-em.

Zaključak

Određeni ali neujednačen napredak je ostvaren u oblasti finansijskih usluga. Elementi zahtjeva Bazela II su uvedeni i saradnja između tri regulatorne institucije je osnažena. Međutim, regulatorno usklađivanje u oblastima osiguranja i strukovnih penzionih fondova, finansijske infrastrukture, tržišta hartija od vrijednosti i

investicionih usluga tek treba da se realizuje. Uprkos određenim poboljšanjima u obuci službenika, administrativne kapacitete Centralne banke i Agencije za nadzor osiguranja potrebno je dodatno ojačati.

4.10. Poglavlje 10: Informaciono društvo i mediji

Može se izvijestiti da je napredak postignut u oblasti **elektronskih komunikacija i informacionih tehnologija**. U decembru 2010. je nadležnost za telekomunikacije prenešena sa Ministarstva saobraćaja i pomorstva na Ministarstvo za informaciono društvo koje je postalo Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije. Regulator, Agencija za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost, je izgradila svoje administrativne kapacitete i obezbijeđena su joj dovoljna sredstava za obavljanje zadataka. Aktivnosti Agencije odvijale su se kroz usvajanje propisa za sprovođenje, pripremu za analizu tržišta i odlučivanje o značajnoj tržišnoj snazi (SMP). Značajno je intezivirala rad na pitanjima zaštite potrošača, primoravajući operatore da striktno poštuju zakon i objavljuju tarife i opšte uslove. Jedna kompanija je izabrana za provajdera univerzalnih usluga za period od pet godina, a druga da obezbijedi univerzalni telefonski imenik i usluge upita. Broj žalbi na odluke Agencije je povećan. U žalbenom postupku je većina odluka potvrđena. Ipak, kapaciteti Ministarstva za informaciono društvo i telekomunikacije da djeluje kao drugostepena instanca su prilično ograničeni. Postupak imenovanja je poboljšan usvajanjem amandmana na Zakon o elektronskim komunikacijama u julu 2011., koji omogućavaju Skupštini da od Vlade preuzme odgovornost za određivanje, predlaganje i imenovanje članova Savjeta, uključujući i predśednika. Ipak, apelativno i ovlašćenje nadzora koja ima Ministarstvo za informaciono društvo i telekomunikacije nad EKIP-om (koje je preneseno na ovo ministarstvo sa

Ministarstva saobraćaja i pomorstva) još uvijek ugrožavaju nezavisnost regulatora. Primjena Zakona o elektronskim komunikacijama kroz donošenje podzakonskih akata i uvođenje mjera zaštite konkurencije je još uvijek u ranoj fazi. Ovo naročito utiče na tržište fiksne telefonije, kojim snažno dominira incumbent operator. Na tržištu mobilne telefonije se javila konkurencija tri operatora koji imaju sličan udio na tržištu (kao što imaju isto pravo korišćenja frekvencije u sva tri opsega). Dato je nekoliko licenci za bežični pristup fiksnoj telefoniji. Sve u svemu, dok je penetracija širokopojasnog mobilnog pristupa visoka (sa nivoom penetracije oko 23% cjelokupne populacije), tržište širokopojasnog fiksnog pristupa (oko 8%) je nedovoljno razvijeno prema standardima EU.

Može se izvijestiti o određenom napretku u oblasti **usluga informacionog društva**, kao što su posebno elektronska uprava i elektronski registar. Nivo usklađenosti sa EU direktivom o uslugama uslovnog pristupa je trenutno dosta visok. U aprilu 2011, Crna Gora je potpisala Memorandum o razumijevanju za pristupanje Programu EK za podršku politici informacionih i komunikacionih tehnologija (ICT-PSP). Nije napravljen nikakav napredak u daljem usklađivanju Zakona o elektronskom potpisu i elektronskoj trgovini sa *acquis*-em.

Dobar napredak je ostvaren u oblasti **audiovizuelne politike**. Skupština je u decembru 2010. donijela odluku o imenovanju članova u Savjet Agencije za elektronske medije. Izabrana su tri člana na period od pet godina a dva člana na period od četiri godine. Savjet je u februaru 2011. imenovao direktora Agencije za elektronske medije. Takođe je donio ključna dokumenta kao što su Statut, Kodeks ponašanja u Agenciji, Poslovnik i trajne naloge Savjeta. Usvojeni su i propisi za sprovođenje čime je obezbijeđena finansijska nezavisnost regulatora, poboljšanje njegovih kapaciteta za praćenje i pravilno sprovođenje Zakona o elektronskim medijima. Ipak, primjena ovih propisa je jos u

ranoj fazi. Novi Zakon o digitalnoj radio-difuziji, koji definiše rok za prelazak na digitalno emitovanje (1. januar 2013.), je usvojen u julu 2011.

Usvojena su i dva pravilnika koja obezbjeđuju bolju zaštitu maloljetnika.

Zaključak

Ostvaren je određeni napredak u oblasti elektronskih komunikacija i usluga informacionog društva u smislu usklađivanja zakonodavstva. Ipak, ostaje da se uloži napor da se propisi sprovedu u potpunosti i uvede mehanizam zaštite konkurencije koji će obezbijediti jednake uslove za sve operatore. Ojačan je administrativni kapacitet Agencije za elektronske komunikacije i poštansku djelatnost. Ipak, ostaje zabrinutost u smislu njene nezavisnosti. Administrativni kapacitet novog Ministarstva za informaciono društvo i telekomunikacije ostaje ograničen, posebno u sektoru telekomunikacija. Dobar napredak je ostvaren u oblasti audiovizuelne politike, naročito u smislu usklađivanja sa *acquis*-em. Agencija za elektronske medije je osnažena, ali njen kapacitet da efikasno prati tržište ostaje neadekvatan. Sve u svemu, pripreme u oblasti informacionog društva i medija su umjereno napredovale.

4.11. Poglavlje 11: Poljoprivreda i ruralni razvoj

Ostvaren je mali napredak u **horizontalnim pitanjima**, posebno u pogledu uspostavljanja struktura potrebnih za upravljanje zajedničkom poljoprivrednom politikom, kao što su Agencija za plaćanja i integrisani sistem upravljanja i kontrole.

U 2011. godini, finansijska sredstva usmjerena na poljoprivredni budžet su i dalje niska, slična su iznosu tokom prethodnih godina, i kreću se oko 20 miliona eura. Tim sredstvima je obuhvaćen određen broj oblasti, uključujući mjere tržišne podrške, ruralni razvoj i podršku opštim uslugama i servisima.

Okvirno 22% budžeta je usmjereno na mjere *direktne podrške* povezane sa stočarskom i ratarskom proizvodnjom. Budžetska sredstva za ruralni razvoj su pozitivna, ali pristup finansiranju seoske populacije i dalje predstavlja problem.

Vlada je usvojila Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji Ministarstva poljoprivrede i ruralnog razvoja, koji predviđa jačanje administrativnog kapaciteta u ovoj oblasti.

Očekuju se kompletni podaci poljoprivrednog popisa. Oni su neophodni da bi se obezbijedila dobra statistička osnova za izradu politika u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja.

Ostvaren je mali napredak u oblasti **ruralnog razvoja**. Izrađen je prvi nacrt Programa instrumenta za pretpristupnu pomoć za ruralni razvoj (IPARD). Ipak, nacionalni fond, buduća Agencija za plaćanja i upravljačko tijelo još uvijek nemaju dovoljno resursa.

Može se izvijestiti o određenom napretku ostvarenom u pogledu **politike kvaliteta**. U martu 2011. godine usvojen je Zakon o oznakama porijekla, geografskim oznakama i garantovano tradicionalnim specijalitetima poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Ovaj novi zakon je generalno usklađen sa pravnom tekovinom EU u ovoj oblasti. Ipak, potrebno je uložiti dalji napor u implementaciju i sprovođenje ove politike.

Određeni napredak je ostvaren u pogledu **organske poljoprivrede**. Broj registrovanih organskih proizvođača nastavio je da raste. Implementacija Programa razvoja organske poljoprivrede za period 2009-2012. godine je u toku, pružajući podršku investicijama u organsku poljoprivredu, uz finansijsku pomoć donatora.

Zaključak

Ostvaren je određeni napredak u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja. Međutim, u pogledu razvoja politike i korišćenja dostupne finansijske pomoći u oblasti ruralnog razvoja, ostvareni napredak je bio prilično ograničen. U tom

smislu, rezultati poljoprivrednog popisa trebalo bi da daju dobru osnovu precizne poljoprivredne statistike uz koju će se krenuti naprijed po pitanju poljoprivredne i politike ruralnog razvoja. Potrebno je ubrzati pripremne aktivnosti vezane za osnovne institucije za programiranje i upravljanje IPARD-om. Generalno gledajući, usklađivanje sa pravnom tekovinom EU u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja je i dalje u ranoj fazi.

4.12. Poglavlje 12: Bezbjednost hrane, veterinarska i fitosanitarna politika

Ostvaren je mali napredak u pogledu **opšte bezbjednosti hrane**. Zaključak procjene propisa koji su na snazi u oblasti bezbjednosti hrane jeste da je potrebno usvojiti novi okvirni zakon, usklađen sa zakonodavstvom EU. Laboratorijski kapaciteti su unaprijeđeni nabavkom nove opreme i akreditacijom određenih metoda analiza, uključujući i one u Veterinarskoj dijagnostičkoj laboratoriji.

Određeni napredak postignut je u pogledu usklađivanja sa *acquis*-em u oblasti **veterinarske politike**. Usvojen je Zakon o stočarstvu, sa ciljem usklađivanja sa smjernicama EU, kao i prateći propisi potrebni za njegovu implementaciju. Preduzete su mjere na organizovanju zvaničnih kontrola predviđenih Operativnim programom za zaštitu zdravlja životinja za 2010. godinu. Urađene su izmjene Zakona o *identifikaciji i registraciji životinja*, kojima je sistem poboljšan i proširen tako da obuhvati ovce i koze. U rad je pušten Veterinarski informacioni sistem. U Veterinarsku dijagnostičku laboratoriju uveden je Laboratorijski informacioni sistem, i obučeni su zaposleni. Sprovedene su kampanje za podizanje svijesti javnosti u ovoj oblasti. Ipak, krizni planovi za određene bolesti životinja još ne postoje, a tek teba izraditi sveobuhvatni program za kontrolu i praćenje prenosive spongioformne encefalopatije (TSE). Pripremljen je nacrt novog zakona o veterinarstvu, koji je stavljen na javnu raspravu, i na njegovo usvajanje se još čeka.

Napredak se ne može izvijestiti po pitanju **stavljanja u promet hrane, stočne hrane i nusproizvoda životinjskog porijekla**.

Vrlo ograničen napredak je ostvaren u primjeni **pravila bezbjednosti hrane**, i uglavnom se ogleda u usvajanju programa monitoringa nitrata u hrani biljnog porijekla. Što se tiče **posebnih pravila za stočnu hranu**, tek predstoji usvajanje propisa o stočnoj hrani namijenjenoj posebnim prehrambenim svrhama kao i o određenim proizvodima koji se koriste u ishrani životinja.

Ostvaren je mali napredak u **fitosanitarnom sektoru**. Novi zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zaštiti zdravlja bilja usvojen je sa ciljem daljeg usklađivanja sa *acquis*-em. Usvojeni su podzakonski akti o kontroli najvažnijih bolesti krompira i o listi dozvoljenih supstanci u proizvodima za zaštitu bilja. Kupovinom nove opreme postignut je određeni napredak u pogledu jačanja laboratorijskih kapaciteta za kontrolu sjemena i sadnog materijala i za analizu rezidua pesticida. Nastavljeno je sa obukom administrativnog osoblja.

Nije ostvaren nikakav napredak u pogledu usklađivanja i sprovođenja *acquis*-a u oblasti genetski modifikovanih organizama.

Zaključak

Ostvaren je određeni napredak u oblasti bezbjednosti hrane, veterinarske i fitosanitarne politike. U oblasti opšte bezbjednosti hrane, Crna Gora je poboljšala svoje laboratorijske kapacitete. Ipak, potrebno je usvojiti okvirni zakon koji je usklađen sa *acquis*-em. U oblasti veterinarske politike, određeni napredak ostvaren je u pogledu usklađivanja propisa, izgradnje kapaciteta i sprovođenja, ali tek treba usvojiti propise za sprovođenje. Postignut je mali napredak u usklađivanju sa *acquis*-em u fitosanitarnoj oblasti. Generalno, u oblasti bezbjednosti hrane, veterinarske i fitosanitarne politike, usklađivanje sa *acquis*-em je i dalje u ranoj fazi.

4.13. Poglavlje 13: Ribarstvo

Na osnovu Zakona o morskom ribarstvu i akvakulturi, usvojeni su novi propisi za njegovu sprovođenje da bi se obezbijedilo bolje usklađivanje nacionalne politike ribarstva sa *acquis*-em. Međutim, potrebno je ulagati dalje napore da bi se ovi novi propisi u potpunosti uskladili sa *acquis*-em. Administrativni kapaciteti Jedinice za ribarstvo Ministarstva za poljoprivredu i ruralni razvoj su ojačani.

Ostvaren je napredak na području **upravljanja resursima i flotom**. Izvršeno je dalje unapređenje Informacionog sistema u ribarstvu kako bi bio kompatibilan sa relevantnim zahtjevima EU. Registar flote je stavljen u funkciju, nakon što je ispunjen preduslov – izdavanje dozvola za privredni ribolov za 2011. godinu.

Mali napredak je postignut u oblasti **inspekcijske kontrole**. Kapaciteti Inspekcije za ribarstvo su unaprijeđeni ali i dalje ograničeni. Ova inspekcija zapošljava svega tri inspektora sa punim radnim vremenom, što nije dovoljno za vršenje svih potrebnih kontrola. Započete su pripreme na ispunjavanju predstojeće obaveze evidentiranja svih ulova elektronskim sredstvima i dostavljanje informacija nadležnim organima elektronskim putem. Nije bilo napretka u obezbjeđenju sistematske obrade dnevnika ulova, adekvatnog registrovanja ulova i iskrcaja, niti u korišćenju potvrda o prodaji. U tom pogledu, nije ostvaren nikakav napredak u ispunjavanju zahtjeva za sistematsku unakrsnu provjeru sastava ulova i podataka iz dnevnika ulova.

Nije bilo nikakvog napretka u pogledu **strukturnih aktivnosti i državne pomoći**. Crna Gora je sektoru ribarstva pružila veoma ograničenu podršku, koja je uglavnom bila usmjerena na ribolovnu flotu i akvakulturu.

Nije zabilježen napredak u oblasti **tržišne politike**, uključujući i formiranje udruženja proizvođača i prikupljanja tržišnih podataka.

Crna Gora nije zaključila nove **međunarodne sporazume** u oblasti ribarstva. Nije bilo napretka u pogledu crnogorskog zahtjeva za članstvo u Međunarodnoj komisiji za zaštitu atlanske tune (ICCAT). Nijesu prijavljeni nikakvi problemi u pogledu implementacije postojećih sporazuma.

Zaključak

U oblasti ribarstva, određeni napredak je zabilježen u jačanju zakonskog okvira, unapređenju administrativnih kapaciteta, jačanju inspekcijske kontrole morskih ribljih resursa, i pouzdanijeg i sistematičnijeg prikupljanja podataka o ribarskoj floti, ulovima i izlovima, biološkom stanju ribljih rezervi i socio-ekonomskih podataka. Generalno, pripreme se odvijaju u pravom smjeru.

4.14. Poglavlje 14: Saobraćajna politika

Određeni napredak je zabilježen u oblasti **drumskog saobraćaja.** Shodno izmjenama i dopunama Zakona o prevozu u drumskom saobraćaju koje su usvojene u decembru 2010. godine, tržište je, kako za unutrašnji tako i za međunarodni prevoz tereta i putnika, regulisano u skladu sa principima *acquis*-a i četiri kriterijuma za sticanje zvanja prevoznika tereta u drumskom saobraćaju i prevoznika putnika u drumskom saobraćaju (stručna osposobljenost, finansijsko stanje, dobar ugled i pravo preduzeće). U slučaju diskriminatornih naknada za puteve za vozila iz EU, ekološke naknade (tzv. eko-takse) za teška teretna vozila su ukinute u julu 2011. godine, a u septembru je Vlada usvojila uredbu kojom se ove naknade ukidaju i za sva ostala vozila. Preostaje još da se ova uredba sprovede. Što se tiče tehničkog *acquis*-a, usvojeni su podzakonski propisi vezani za uslove koje moraju ispuniti vozila u drumskom saobraćaju u

pogledu dimenzija, ukupne težine, osovinskog opterećenja, zaštite životne sredine, uređaja i opreme. Obavezno vrijeme vožnje i odmora, i korišćenje tahografa su usklađeni sa socijalnim *acquis*-em. Međutim, odložena je primjena pravila o digitalnim tahografima prema Evropskom sporazumu o radu posada vozila u međunarodnom drumskom saobraćaju (AETR sporazum). Pravila o bezbjednosti u drumskom saobraćaja su pooštrena, naročito po pitanju bezbjednosnih karakteristika putne infrastrukture i primjene ograničenja brzine, ali, generalno, bezbjednost saobraćaja na putevima ostaje predmet zabrinutosti.

U **željezničkom saobraćaju** je ostvaren mali napredak. Zakon o ugovornim odnosima u željezničkom saobraćaju, uključujući i prevoz putnika i prevoz tereta, usvojen u julu 2010. godine, uveo je pravila o pravima i obavezama putnika. Nacionalno zakonodavstvo još uvijek nije usklađeno sa trećim paketom o željezničkom saobraćaju i najnovijim propisma EU. Dalje usklađivanje zakonodavstva o bezbjednosti u željezničkom saobraćaju, naročito sa Direktivama o licencama za mašinovođe i interoperabilnosti, je u toku ali usvajanje tek predstoji. Nepostojanje naknada za infrastrukturu za putničke vozove nije u skladu sa standardima EU. Administrativni kapaciteti Direkcije za željeznice, koja još uvijek nije u potpunosti operativna, i dalje su izuzetno slabi. Ovom organu bi trebalo dati ovlašćenja da izriče kazne ili da od željezničkih kompanija traži sve potrebne informacije. Direktiva o interoperabilnosti tek treba da se prenese i sprovede. Crnogorskim institucijama će u izvršenju ovog zadatku biti potrebna tehnička pomoć. Sporazum o graničnim prelazima koji je potpisan između Crne Gore i Srbije treba dodatno uskladiti sa zakonodavstvom EU. Na osnovu ovog sporazuma potpisana su četiri protokola – na nivou policije, carine, veterinarskih inspekcija i željezničkih kompanija. Pregovari o sporazumu sa Albanijom, sa ciljem postizanja dogovora o zajedničkoj graničnoj stanici, su u toku.

U Crnoj Gori nema **unutrašnjeg plovnog saobraćaja**.

U oblasti **kombinovanog saobraćaja** nije zabilježen napredak.

U oblasti **vazdušnog saobraćaja,** ostvaren je određeni napredak u implementaciji Sporazuma o uspostavljanju zajedničkog evropskog vazdušnog prostora (ECAA). Međutim, tek treba riješiti pitanja koja se tiču nezavisnosti organa za istragu nesreća i primjene sistema upravljanja bezbjednošću na aerodromima, kako zahtijeva Montrealska konvencija. Zakon o prevozu u vazdušnom saobraćaju tek treba da bude usvojen. Što se tiče socijalnog *acquis*-a, usvojeni su propisi za sprovođenje kojima se reguliše radno vrijeme, vrijeme letjenja, dnevni, sedmični i godišnji odmori, trajanje prevoza i pripravnost, broj polijetanja i slijetanja, zdravstvene i nacionalne mjere za sprovođenje zaštite članova posade aviona. Direktiva o opskrbi aviona na zemlji *(groundhandling)* je sprovedena, ali je potrebno još napora da se poboljša njena primjena. Nije rađena procjena kapaciteta aerodroma. Sa stanovišta upravljanja vazdušnim saobraćajem (ATM), ostvaren je dobar napredak u pogledu ispunjavanja ATM obaveza iz ECAA sporazuma. Biće potrebni značajni napori da se sprovede povezano zakonodavstvo i obezbijedi održiva struktura za nacionalnog nadzornog organa.

Ostvaren je određeni napredak u **pomorskom saobraćaju.** U 2010. godini, prema Pariskom memorandumu o razumijevanju (PMoU), nijedan brod koji je plovio pod crnogorskom zastavom nije zaustavljen. Preduzeti su koraci i na korišćenju usluga klasifikacionih zavoda priznatih od strane EU. Započet je i proces ratifikacije odgovarajućih konvencija Međunarodne pomorske organizacije (IMO). Odbor PMoU-a za pomorsku inspekciju se 4. maja 2011. godine složio da se Crnoj Gori može dodijeliti status člana saradnika u okviru PMoU-a. Napredak je ostvaren u zaštiti od zagađenja sa plovnih objekata i upravljanju otpadom usvajanjem novog Zakona o zaštiti mora od zagađenja sa plovnih objekata u aprilu 2011. godine.

Nije zabilježen napredak u **satelitskoj navigaciji.**

Zaključak

Ostvaren je određeni napredak u transportnoj politici, naročito u oblasti drumskog i vazdušnog saobraćaja, ali potrebno je uložiti još napora da bi se u potpunosti uskladila sa saobraćajnim *acquis*-em i djelotvorno sprovela u srednjem roku. Posebnu pažnju treba posvetiti usklađivanju sa trećim paketom o željezničkom saobraćaju i valjanom sprovođenju socijalnih i tehničkih pravila u drumskom saobraćaju, kao i ispunjenju bezbjednosnih i sigurnosnih zahtjeva u pomorskom sektoru. Donesene su odluke o ukidanju diskriminatornih naknada za puteve za vozila iz EU. Ipak, tek ih treba u potpunosti sprovesti. Pripreme u oblasti transportne politike su umjereno napredovale.

4.15. Poglavlje 15: Energetika

Vlada je u martu 2011. godine usvojila dokument kojim se definiše energetska politika Crne Gore do 2030. godine. Njom su kao prioriteti definisani: sigurnost snabdijevanja, razvoj konkurentnog tržišta energije i održivi energetski razvoj, uključujući energetsku efikasnost.

Manji napredak je ostvaren u oblasti **sigurnosti snabdijevanja**. Uredba o obaveznim strateškim zalihama nafte i naftnih derivata nije još uvijek usvojena. Kada je u pitanju učešće zemlje u regionalnim projektima gasne infrastruktue, Crna Gora je u maju potpisala Memorandum o razumijevanju (MoU) i saradnji sa Trans-Adriatic Pipeline AG, u cilju istraživanja mogućnosti za razvoj tržišta prirodnog gasa i povećanja diverzifikacije snabdijevanja u jugoistočnoj Evropi.

Ostvaren je manji napredak u oblasti **unutrašnjeg tržišta energije**. Propisi za sprovođenje Zakona o energetici, koji je usvojen u aprilu 2010.godine, i dalje nijesu usvojeni. Crna Gora

se još uvijek nije uskladila sa trećim paketom unutrašnjeg energetskog tržišta. Poboljšala se transparentnost poslovanja prenosne kompanije, ali još uvijek u potpunosti ne ispunjava zahtjeve iz *acquis*-a (kao što su objavljivanje naknada za korišćenje mreže i prognoza investicija). Regulatorna agencija za energetiku je ispunila neke preduslove za uspostavljanje funkcionalnog tržišta energije, usvajanjem značajnih propisa i pravila za sprovođenje. Međutim, cijene električne energije ne pokrivaju troškove, što predstavlja prepreku za stvarno otvaranje tržišta. Distributivno preduzeće je i dalje integrisano u Elektroprivredu Crne Gore (EPCG), iako Zakon o energetici zahtijeva njegovo pravno razdvajanje. Vlada je u avgustu 2011. godine potpisala Memorandum o razumijevanju sa italijanskom kompanijom A2A, kojim se redefinišu uslovi privatizacije i dokapitalizacije EPCG. Vlada će zadržati većinsko vlasništvo u EPCG. Memorandum o razumijevanju se takođe predviđa mogućnost spajanja rudnika uglja Pljevlja sa EPCG i izgrdanju hidroelektrana na Morači.

Nije izgrađena gasna infrastruktura, niti su usvojeni propisi za sprovođenje koji se odnose na tržište gasa.

Određeni napredak je ostvaren u oblasti **obnovljive energije**. Usvojeni su propisi za sprovođenje koji imaju za cilj da se unaprijedi usklađivanje nacionalnih propisa sa Direktivama o obnovljivoj energiji i kogeneraciji. Međutim, treba napraviti dodatne napore ka uspostavljanju regulatornog okruženja koje bi podspješilo povećano korišćenje izvora obnovljive energije u svim sektorima, kako se to zahtijeva u *acquis*-u koji se odnosi na obnovljivu energiju.

Što se tiče **energetske efikasnosti**, Vlada je u decembru 2010. godine usvojila nacionalni Akcioni plan energetske efikasnosti koji obuhvata period 2010-2012.godine. Crna Gora nema čvrsti plan za sprovođenje nove EU Regulative o označavanju guma.

Ostvaren je napredak u pogledu **nuklearne energije, nuklearne bezbjednosti i zaštite od radijacije**. Crna Gora je ratifikovala

Zajedničku konvenciju o sigurnosti upravljanja istrošenim gorivom i sigurnosti upravljanja radioaktivnim otpadom. Ministarstvo unutrašnjih poslova je u martu 2011. godine usvojilo nacionalni Plan za vanredne situacije u slučaju radijacije/nuklearnog incidenta; treba potvrditi da li je usklađen sa *acquis*-em i sa međunarodnim standardima. To isto važi i za sve propise koji se odnose na zaštitu od radijacije. Nema programa za monitoring radiokativnosti životne sredine u skladu sa članovim 35 i 36 Euratom povelje. Nije izdata licenca za skladišteni objekat za radioaktivni otpad. Kada je u pitanju radioaktivni kapacitet, još uvijek nije određen konkretan sektor u sklopu Agenciju za zaštitu životne sredine koji bi se bavio nuklearnim pitanjima, a nivo zaposlenih koji je određen za upravljanje zaštitom od radijacije u Agenciji je nedovoljan. Pored toga, ne postoji odvojen ili namjenski budžet za regulisanje ove oblasti.

Zaključak

Određeni napredak je zabilježen u oblasti energetike. Usvojena je nova energetska politika do 2030. godine. Treba uložiti dodatne napore kako bi se usvojilo zakonodavstvo koje se odnosi na zalihe nafte i uspostavljanje regulatornog okruženja koje bi pospješilo povećano korišćenje izvora obnovljive energije u svim sektorima, u skladu sa EU *acquis*-em o obnovljivoj energiji. Treba usvojiti propise za sprovođenje Zakona o energetici. Administrativni kapaciteti u svim sektorima su i dalje ograničeni. Pripreme u oblasti energetike su umjereno napredovale.

4.16. Poglavlje 16: Oporezivanje

Može se izvijestiti o ograničenom napretku u pogledu usklađivanja propisa sa EU *acquis*-em u oblasti **indirektnog oporezivanja**, posebno u pogledu PDV-a. Nova Uredba je omogućila

odloženo plaćanje carinskog duga (carinskih dažbina i PDV-a) u roku od 30 dana od prihvatanja carinske deklaracije. Zakon o akcizama je izmijenjen i dopunjen u decembru 2010. godine kako bi se povećale dažbine na cigarete i druge duvanske prozvode i na pivo. I pored ovog napretka, treba napraviti dodatna poboljšanja kako bi se u potpunosti uskladila struktura, područje primjene i nivo akciza sa EU *acquis*-em.

Ostvaren je ograničeni napredak u oblasti **direktnog oporezivanja**. U martu 2011. izmjenjen je Zakon o porezu kako bi se finansijski izvještaji pravnih lica dostavljali Poreskoj upravi, u skladu sa *one-stop shop* principom. Odredbe koje se odnose na poreska oslobođenja koje mogu da dovedu do štetne poreske konkurencije nijesu formalno razmotrene i potrebna je dodatna razrada. Zakon o slobodnim zonama iz 2008. je izmijenjen kako bi se ukinula oslobođenja za porez na dobit pravnih lica koja su omogućena korisnicima i operatorima, ali treba razmotriti i druge odredbe, između ostalog one koje se odnose na finansijske usluge ili transparentnost.

Što se tiče **administrativne saradnje** i **međusobne pomoći**, dogovori o administrativnoj saradnji su postignuti sa pet poreskih uprava.

Operativni kapaciteti i kompjuterizacija Poreske uprave su unaprijeđeni kroz uvođenje sistema objedinjene registracije i naplate. Primjenom principa „*sve na jednom mjestu*“ (*one-stop shop*), registracija djelatnosti za carine, PDV i akcize se može obaviti na jednom mjestu. Osnažen je kapacitet sektora kontrole i naplate u Poreskoj upravi i njene uprave kroz obuku za korišćenje kompjuterizovanog sistema za procjenu rizika u naplati poreza. Međutim, nedovoljni ljudski resursi u IT sektoru onemogućavaju puno korišćenje sistema i ugrožavaju ukupan napredak Poreske uprave na polju informacionih tehnologija. Nije bilo napretka u vezi sa sistemom interne kontrole Poreske uprave.

Zaključak

Ostvaren je napredak u oblasti oporezivanja, primarno u vidu razvoja kompjuterizovanog sistema registracije i naplate. Međutim, kapacitet Poreske uprave je ograničen, između ostalog zbog nedostatka osoblja za njene IT aktivnosti. Treba uložiti dodatne napore kako bi se povećala djelotvornost sistema podataka u oblasti administrative saradnje i interne kontrole. Pripreme u oblasti oporezivanja se odvijaju po planu.

4.17. Poglavlje 17: Ekonomska i monetarna politika

Kada je u pitanju **monetarna politika**, u skladu sa Zakonom o Centralnoj banci, Centralna banka Crne Gore je usvojila svoj statut i usvojila značajne odluke o operacijama na otvorenom tržištu, o kreditima bankama za održavanje likvidnosti, o finansijskoj pomoći u krajnjoj instanci, o snabdijevanju novčanicama i kovanim novcem, o provjeri podobnosti i autentičnosti i vraćanju u opticaj euro novčanica i kovanog novca, o postupanju sa sumnjivim primjercima euro novčanica i kovanog novca i drugim aktivnosti za zaštitu eura od falsifikovanja, o osnivanju investicionog odbora, o smjernicama za dodjelu sredstava za implementaciju instrumenata monetarne politike, o obaveznoj rezervi, o kreditnom registru, o adekvatnosti kapitala, i o upravljanju međunarodnim rezervama. Zakon o Centralnoj banci treba dodatno uskladiti sa odredbama propisa EU o povlačenju, zamjeni i uništavanju istrošenih novčanica i kovanog novca. Zakon trakođe treba da štiti institucionalnu i ličnu nezavisnosti, posebno kada je u pitanju guverner Centralne banke. Nije bilo ni napretka u pogledu povlašćenog pristupa tržištu države Crne Gore po osnovu Zakona o osiguranju.

U decembru 2010. godine, Savjet za finansijsku stabilnost je usvojio odluke o prikupljanju i razmjeni podataka i informacija

od značaja za stabilnost finansijskog sistema i listu osoba odgovornih za dostavljanje podataka i informacija Savjetu za finansijsku stabilnost. Komisija za hartije od vrijednosti i Agencija za nadzor osiguranja su usvojile svoje planove za slučaj nepredviđenih okolnosti, ali planovi Ministarstva finansija i Centralne banke još uvijek nijesu usvojeni. Stoga, Savjet za finansijsku stabilnost još uvijek nije usvojio Nacionalni plan za upravljanje finansijskom krizom na nivou cijelog finansijskog sistema.

Generalno, potrebno je uložiti još napora na kompletiranju pravnog okvira sa detaljnim aranžmanima koji se odnose na likvidnost banaka. Crna Gora takođe treba da implementira propise o nezavisnosti Centralne banke, monetarnom finansiranju, povlašćenom pristupu finansijskih institucija javnog sektora i zaštiti eura.

U oblasti **ekonomske politike**, Crna Gora je dostavila Evropskoj komisiji svoj Ekonomski i fiskalni program (EFP) iz 2011. godine koji obuhvata period 2010-2013. godine. EFP predstavlja sastavni dio procesa koordinacije politika i ekonomskog planiranja Crne Gore. Program prikazuje nedavne rezultate ostvarene u makroekonomskom okviru i okvir strukturne reforme, uključujući i moguće buduće makroekonomske scenarije. EFP u velikoj mjeri ispunjava zahtjeve Evropske unije u pogledu formata i sadržaja. Međutim, potrebna je dodatna anliza da bi se potvrdila solidnost srednjoročnih projekcija EFP-a. Mjere strukturnih reformi treba da budu detaljnije. To je posebno važno u kontekstu predstojećeg podnošenja od strane Crne Gore njenog predpristupnog ekonomskog programa za 2012. godinu.

Zaključak

Sve u svemu, može se izvijestiti o napretku u oblasti ekonomske i monetarne politike. Crna Gora je kompletirala pravni okvir sa detaljnim odredbama o upravljanju rezervama,

o kreditnom registru i o povlačenju, zamjeni i uništavanju istrošenih novčanica i kovanog novca. I pored toga, treba da uloži značajne napore kako bi se završilo usklađivanje sa *acquis*-em i kako bi efektivno sprovela propise u srednjem roku, fokusirajući se na pitanja koja se odnose na nezavisnost Centralne banke, monetarno finansiranje i povlašćeni pristup finansijskih institucija javnog sektora. Trenutno korišćenje eura u Crnoj Gori je odvojeno pitanju od pitanja članstva u euro zoni. Implikacije za monetarni sistem Crne Gore treba detaljno da se definišu i obrade u budućim pristupnim pregovorima.

4.18. Poglavlje 18: Statistika

Ostvaren je ograničeni napredak u **statističkoj infrastrukturi.** Treba usvojiti revidirani Zakon o statistici kako bi se stvorio povoljan okvir za razvoj snažnog statističkog sistema u Crnoj Gori. Treba ojačati koordinaciju nacionalnog statističkog sistema kroz jačanje kako koordinacione uloge tako i administrativnog kapaciteta nacionalne statističke službe (Monstat).

Pitanje nedostatka ljudskih resursa je dodatno postalo kritično u izvještajnom periodu, posebno kada je riječ o specijalizovanim ekspertma u oblasti statistike, kao i pitanje dovoljnog kancelarijskog prostora.

Kada su u pitanju **klasifikacije i registri,** ostvaren je dobar napredak. Zakon o nacionalnoj statističkoj klasifikaciji ekonomskih djelatnosti, zasnovanoj na evropskoj NACE Rev. 2 klasifikaciji, je usvojen u martu 2011. Dodatna poboljšanja su ostvarena u pogledu statističkog biznis registra. Uspostavljeno je redovno istraživanje za ažuriranje biznis registra. Implementirana je Nacionalna klasifikacija zanimanja koja je usklađena sa Međunarodnom standardnom klasifikacijom zanimanja (ISCO-08). Monstat je izradio prototip metapodataka i počeo je pripremu relevantne dokumentacije za nekoliko oblasti.

Ostvaren je dobar napredak u **sektorskoj statistici.** U aprilu 2011. godine, Crna Gora je uspješno sprovela popis stanovništva i stanova u skladu sa međunarodnim standardima. Preliminarni rezultati su objavljeni u maju 2011., a nakon toga i prvi rezultati po opštinama u julu. Prvi rezultati poljoprivrednog popisa, koji je sproveden u junu 2010. godine, su objavljeni u martu 2011. Monstat je ostvario napredak u oblasti agromonetarne statistike, kroz uvođenje tri nova pilot istraživanja koja se odnose na rashode i cijene.

Može se izvijestiti o napretku u oblasti nacionalnih računa. Monstat je počeo sa eksperimentalnim obračunom kvartalnog BDP-a u stalnim i tekućim cijenama. Napreduje izrada sektorskih računa. Kada je u pitanju statistika cijena, zabilježen je dobar napredak. U februaru 2011.godine, Monstat je pokrenuo mjesečno objavljivanje harmonizovanog indeksa potrošačkih cijena. Ostvaren je napredak u pogledu biznis statistike. Objavljeni su podaci za Strukturalnu biznis statistiku za 2008. godinu, a dodatna poboljšanja su ostvarena za istraživanje u 2010. godini. Kada je riječ o kratkoročnoj statistici, ostvarena su poboljšanja u pogledu metoda postojećih istraživanja, uključujući indeks industrijske proizvodnje. Monstat je ostvario napredak u usklađivanju istraživanja o dolasku i noćenju turista sa EU standardima i objavio preliminarne rezultate o satelitskim računima u turizmu u julu. Treba unaprijediti prenos podataka u Eurostat, jer Crna Gora trenutno Eurostat-u prenosi samo ograničeni broj setova podataka (npr. statistika o spoljnoj trgovini i paritet kupovne moći). Crna Gora treba da uloži značajne i održive napore kako bi se uskladila sa *acquis*-em u oblasti statistike poljoprivrede, biznis statistike i makroekonomske statistike.

Zaključak

Može se izvijestiti o dobrom napretku u oblasti statistike ali, generalno posmatrano, predstoje značajni izazovi prije nego Crna Gora postigne zadovoljavajući nivo usklađivanja sa

acquis-em. Slabosti u oblastima statistike poljoprivrede, biznis statistike i makroekonomske statistike treba rješavati kao hitno pitanje. Treba unaprijediti statističku infrastrukturu, tretirajući to pitanje kao hitno, uključujući adekvatne ljudske i finansijske resurse. Pripreme su umjereno napredovale.

4.19. Poglavlje 19: Socijalna politika i zapošljavanje

Manji napredak je ostvaren u oblasti **radnog prava**. Izmjene i dopune Zakona o radu, čiji je cilj da se riješi dio prilagođavanja koji je još uvijek potreban da bi se domaće zakonodavstvo uskladilo sa *acquis*-em, još uvijek nijesu donijete. Nadalje, sprovođenje i primjena postojećeg Zakona o radu ostaje ozbiljan izazov.

U oblasti **zaštite na radu,** ostvaren je ograničen napredak. Edukacija i obuka inspektora rada, socijalnih partnera i lica koja učestvuju u aktivnostiima koje se odnose na zaštitu na radu su realizovane. Aktivnosti jačanja svijesti su intenzivirane tješnjom saradnjom sa Evropskom agencijom za bezbjednost i zdravlje na radu. Međutim, nije bilo napretka u donošenju propisa za sprovođenje Zakona o zaštiti na radu i prenošenju direktiva EU u domaće zakonodavstvo. Broj inspektora rada u oblasti zaštite na radu nije dovoljan. Agencije za bezbjednost i zdravlje na radu i odsjeci za zaštitu na radu u Sektoru za rad Ministarstva rada i socijalnog staranja još uvijek nijesu osnovani.

Ostvaren je određen napredak u pogledu **socijalnog dijaloga**. Zakon o socijalnom savjetu je izmijenjen i dopunjen, čime je Socijalni savjet osnovan kao pravno lice. Ovo bi trebalo da omogući potpunu nezavisnost ovog tijela i da značajno poboljša administrativne i stručne poslove. Zakon predviđa jačanje rada Socijalnog savjeta na opštinskom nivou i poboljšanje komunikacije i saradnje sa Savjetom na nacionalnom nivou. Takođe uvodi registraciju opštinskih savjeta kod Ministarstva rada i socijalnog staranja, što bi trebalo da stimuliše partnere na

lokalnom nivou. Međutim, sekretarijat Socijalnog savjeta, koji je predviđen zakonom, još uvijek nije osnovan. Zaposleni i poslodavci počeli su da podnose zahtjeve Agenciji za mirno rješavanje radnih sporova za rješavanje pojedinačnih ili kolektivnih predmeta. Agencija je počela da vodi evidenciju. Nove izmjene Opšteg kolektivnog ugovora usvojene su u novembru 2010. godine, uvodeći, između ostalog, minimalnu zaradu i pravila za njeno određivanje kroz kolektivno ugovaranje. Međutim, Opšti kolektivni ugovor ističe 31. decembra 2011. godine. Napredak u razvoju bipartitnog socijalnog dijaloga je i dalje spor. Zakon o reprezentativnosti sindikata se sprovodi, ali postupci za provjeru reprezentativnosti (liste članova sindikata) nijesu u skladu sa klauzulama o zaštiti podataka, uključujući i one iz Povelje o osnovnim pravima EU.

Ograničen napredak ostvaren je u oblasti **politike zapošljavanja**. Tržište rada dodatno je oslabljeno u 2010. godini, i pokazalo je samo skromna poboljšanja u 2011. godini. Stopa aktivnosti stabilizovala se na 60% za populaciju od 15 do 64 godine starosti. Kod stope zapošljenosti u 2011. godini, došlo je do neznatnog povećanja (na 39,6% u drugoj polovini 2011. godine u odnosu na 38,9% u istom periodu u 2010. godini), ali sa upornim znatnim rodnim jazom i stalnim rastom nezapošljenosti, blizu 20% sredinom 2011. godine. Visoka učestalost dugoročne nezapošljenosti se nastavila (prema Monstatu, oko 80% ukupnog broja nezapošljenih u drugoj polovini 2011. godine), kao i nezapošljenosti mladih (37,3% u istom periodu). Niska stopa zapošljenosti, konstantna neusklađenost dostupnih i potrebnih vještina i razlike između sevemog i drugih djelova države i dalje su razlozi za zabrinutost. Ocjenjivanjem implementacije Nacionalnog akcionog plana zapošljavanja (NAPE) je utvrđeno da se ostvaruje većina ciljeva strategije zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa za period 2007-2011. godine. Crna Gora je nastavila da sprovodi širok djelokrug aktivnih mjera

tržišta rada, npr. javni radovi, sezonsko zapošljavanje, subvencionisano zapošljavanje, sufinansiranje pripravnika, obuka, prekvalifikacija i krediti za samozapošljavanje. Međutim, one su i dalje u nedovoljnoj mjeri usmjerene na potrebe ranjivih grupa. Finansiranje aktivnih mjera ostaje na niskom nivou i čak je smanjeno za 25% u 2010. godini, zbog budžetskih ograničenja. Pri Zavodu za zapošljavanje je osnovano pet centara za profesionalno informisanje i savjetovanje. Međutim, veliki dio nezaposlenih nije registrovan kod Zavoda za zapošljavanje i ostaju bez aktivne podrške. Socijalni savjet je usvojio akcioni plan za suzbijanje neprijavljenog rada (izrađen uz pomoć Međunarodne organizacije rada). Sprovođenje je započeto sa fokusom na jačanju svijesti i informisanju za inspekciju rada i socijalne partnere.

Ograničen napredak ostvaren je u pripremama za **Evropski socijalni fond**. Rad na osnivanju operativne strukture za sprovođenje programa je započet. Međutim, administrativni kapacitet u okviru vladinih organa i opština koje učestvuju je još uvijek nedovoljan (*viđeti takođe Poglavlje 22 – Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata*).

Kada je riječ o **socijalnoj inkluziji**, ostvaren je ograničen napredak. Ekonomska recesija prouzrokovala je povećanje siromaštva. U 2010. godini, skoro 7% crnogorskog stanovništva je živjelo ispod apsolutne linije siromaštva (utvrđene na 170 € mjesečno), u odnosu na 4,9% u 2008. godini. Siromaštvo je prisutnije među seoskim stanovništvom na sjeveru. Napredak u razvoju baza podataka i indikatora, na način na koji se koriste u EU za praćenje socijalne inkluzije i socijalne zaštite, ostaje spor. Potrebno je uložiti dodatne napore kako bi se obezbijedila socijalna integracija Roma, Aškalija i Egipćana.

Što se tiče lica sa invaliditetom, usvajanje Zakona o sprečavanju diskriminacije lica sa invaliditetom i izmjena i dopuna Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica sa invaliditetom

u julu 2011. godine je dobar korak naprijed. Međutim, kod djelokruga i sadržaja novog zakona biće potrebna dodatna prilagođavanja kako bi se u potpunosti uskladio sa *acquis*-em. U cijeloj državi sprovedene su snažne kampanje jačanja svijesti koje su se bavile socijalnom inkluzijom lica sa invaliditetom. Ipak, finansijska podrška države i dalje je niska i nije bilo napretka u razvoju pouzdanih podataka na nacionalnom nivou.

Može se izvijestiti o određenom napretku u oblasti **socijalne zaštite**, naročito kada je riječ o penzijama, đe je postepeno pokrenut postupak kako bi se povećala zakonska starosna granica za penzionisanje i izjednačila se za oba pola, kao i kako bi se reformisao sistem 'bonus-malus' kako bi se uklonili podsticaji za prijevremeni odlazak u penziju. Izmjene sistema penzijskog osiguranja usvojene su januara 2011. godine Međutim, uvođenje finansiranih penzijskih sistema na osnovu obavezne štednje je odloženo i finansiranje za tekući penzijski sistem nije održivo. Sve u svemu, stanje javnih finansija negativno utiče na socijalne reforme.

U oblasti **antidiskriminacije** je ostvaren napredak. Zakon o Zaštitniku ljudskih prava i sloboda (Ombudsmanu), koji sadrži pojedinosti o ulozi Ombudsmana u borbi protiv diskriminacije, usvojen je u julu 2011. godine. Održane su obuke za policiju i državne službenike. Međutim, sprovođenje postojećeg zakonodavstva i dalje je slabo. Kancelariji Ombudsmana nedostaju finansijski i administrativni resursi potrebni da efikasno djeluje. Izmjene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije, za koje se očekuje da ga dodatno usklade sa *acquis*-em, još uvijek nijesu usvojene. Što se tiče prava pripadnika LGBT populacije, nova vlada je pokazala veću otvorenost i proaktivan pristup koji ilustruju velike kampanje jačanja svijesti i učešće u planiranju „parade ponosa". Ipak, slučajevima diskriminacije protiv LGBT zajednice državni organi nijesu posvetili odgovarajuću pažnju. Treba dodatno jačati saradnju između Ministarstva ljudskih i manjinskih prava i relevantnih tijela civilnog društva.

Manji napredak je ostvaren kada je riječ o **jednakim mogućnostima.** Djelotvorno sprovođenje postojećih propisa u ovoj oblasti i dalje predstavlja izazov. Organizovane su kampanje jačanja svijesti i obuke za državne službenike. Lokalni akcioni planovi za rodnu ravnopravnost pripremljeni su u šest opština i usvojeni u tri opštine. Napredak u poboljšanju propisa o jednakim zaradama i uvođenju roditeljskog odsustva i dalje je spor.

Zaključak

U oblasti socijalne politike i zapošljavanja ostvaren je manji napredak. Izmjene i dopune Zakona o radu tek treba da budu usvojene, a dodatne napore treba uložiti u oblasti zaštite na radu kako bi se zakonodavstvo uskladilo sa *acquis*-em. Zakonodavni okvir za Socijalni savjet i inkluziju lica sa invaliditetom je ojačan ali, sve u svemu, manji napredak je ostvaren u pogledu socijalne inkluzije. Neki koraci su preduzeti u reformi penzija. U oblasti antidiskriminacije, usvojen je Zakon o Zaštitniku ljudskih prava i sloboda i određen napredak je ostvaren u pogledu jačanja svijesti. Ipak, mjere koje su preduzete u smislu rješavanja diskriminacije socijalno ranjivih grupa su i dalje nedovoljne. Važni koraci su preduzeti u pogledu tripartitnog socijalnog dijaloga, ali ostaje zabrinutost u pogledu reprezentativnosti sindikata. Kapacitete Zavoda za zapošljavanje treba ojačati, uz aktivne mjere tržišta rada kako bi se riješile niske stope aktivnosti i zapošljenosti i nesklad između dostupnih vještina i potreba. Situacija u oblasti javnih finansija negativno utiče na reforme u socijalnoj oblasti. Promovisanje rodne ravnopravnosti kroz, između ostalog, jednake zarade, ostaje slabo. Sve u svemu, u oblasti socijalne politike i zapošljavanja, usklađivanje sa *acquis*-em i dalje je u ranoj fazi.

4.20. Poglavlje 20: Preduzetnička i industrijska politika

Može se izvijestiti o napretku ostvarenom u oblasti **principa preduzetničke i industrijske politike**. Vlada je u januaru 2011. godine usvojila novu Strategiju razvoja malih i srednjih preduzeća (MSP) za period 2011-2015. godine, koja je pripremljena u tijesnoj saradnji sa predstavnicima privrednog sektora. Akcioni plan za njeno sprovođenje za 2011. godinu je pripremljen u martu i prati ga koordinacioni tim koji je osnovan za tu svrhu. U junu je Vlada usvojila sličnu strategiju koja se koncentriše na podsticanje konkurentnosti na mikro nivou u periodu 2011-2015. godine, koju je prethodno usvojio Savjet za podsticanje konkurentnosti. Savjet za podsticanje konkurentnosti je osnovan u novembru 2010. godine i ima za cilj koordinisanje svih relevantnih aktivnosti. Da bi ove strategije bile djelotvorne, potrebno je sprovesti dodatne aktivnosti, poboljšati koordinaciju različitih institucija i obezbijediti bolje podatke o sektoru malih i srednjih preduzeća.

Prilikom izrade i sprovođenja politike malih i srednjih preduzeća, Crna Gora primjenjuje principe Akta o malim preduzećima i učestvuje u procesu monitoringa kojim rukovode Evropska komisija i OECD.

U oblasti registracije preduzeća, dodatni napredak je ostvaren sprovođenjem „objedinjene registracije preduzeća“ u poreskoj administraciji. Međutim, u ovoj oblasti je potrebno uložiti dodatne napore. Crna Gora nastavlja svoje napore na promovisanju preduzetničkog obrazovanja i jačanju tehnološkog kapaciteta malih i srednjih preduzeća, ali potrebno je uraditi još toga.

U oblasti **instrumenata preduzetničke i industrijske politike,** ostvaren je određeni napredak. Crna Gora nastavlja da učestvuje u Programu za preduzetništvo i inovativnost.

Investiciono-razvojni fond (IRF) je započeo svoje poslove finansiranja, kako neposredno tako i preko posrednika, i

započeo je procjenjivanje potencijalne saradnje sa međunarodnim finansijskim institucijama. Međutim, još je rano za procjenjivanje djelotvornosti njegovih instrumenata.

Koordinacija institucionalne podrške malim i srednjim preduzećima između Ministarstva ekonomije, Direkcije za razvoj malih i srednjih preduzeća i njenih regionalnih i lokalnih centara, Privredne komore i finansijskih institucija (IRF, mikrokreditne institucije i poslovne banke) se razvija ali ju je potrebno dodatno ojačati.

U pripremi industrijske strategije nije ostvaren napredak. Procjena postojećih **sektorskih politika**, neophodna za formulisanje buduće industrijske politike, takođe nedostaje.

Zaključak

Određeni napredak je ostvaren u preduzetničkoj i industrijskoj politici. Crna Gora nastavlja da razvija preduzetničku politiku u skladu sa principima EU, naročito u oblasti podrške malim i srednjim preduzećima. Međutim, i dalje treba razviti industrijsku politiku i intezivirati napore na formulisanju politike u strateški važnim sektorima proizvodnje.

4.21. Poglavlje 21: Transevropske mreže

U oblasti **transevropskih transportnih mreža**, zabilježen je ograničeni napredak. Crna Gora i dalje učestvuje u sprovođenju Memoranduma o razumijevanju za razvoj Osnovne regionalne transportne mreže u jugoistočnoj Evropi i u aktivnostima Transportne opservatorije za jugoistočnu Evropu (SEETO). Međutim, potrebno je uložiti dodatne napore na zajedničkom razvijanju projekata od regionalnog interesa sa susjednim zemljama. Modernizacija drumskih i željezničkih veza unutar sveobuhvatne mreže ostaje prioritet. Što se tiče priprema za

razvoj projekta autoputa Bar-Boljare radi povezivanja luke Bar sa granicom sa Srbijom (ruta IV SEETO), ulažu se napori, uz podršku Evropske investicione banke, kako bi se revidirao projekat u cilju smanjenja troškova i obezbjeđivanja njegove finansijske održivosti. Što se tiče infrastrukture željezničke mreže, nije zabilježen napredak. Kada je riječ o luci Bar, nakon što nije uspio postupak privatizacije teretnog terminala u aprilu 2010. godine, u martu 2011. godine usvojen je plan privatizacije. Prije ponovnog pokretanja postupka, Vlada namjerava da poveća svoj udio u kompaniji na 66% i da usvoji socijalni program za dobrovoljni odlazak zaposlenih. Sprovođenje ovog socijalnog programa ključni je faktor u privlačenju zainteresovanih za privatizaciju.

U oblasti **transevropskih energetskih mreža** bilo je napretka. Pušten je u rad novi prenosni 400kV dalekovod za interkonekciju sa Albanijom. Što se tiče podvodnog interkonektivnog kabla sa Italijom, sporazumi između Crne Gore i italijanske kompanije Terna potpisani su u novembru 2010. godine i objavljeni na internet stranici Ministarstva ekonomije. Organizovane su javne rasprave o nacrtu detaljnog prostornog plana i nacrtu strateške procjene uticaja na životnu sredinu u vezi sa 400kV dalekovodom koji povezuje primorje (Lastva) sa sjeverom države (Pljevlja). Ova dva dokumenta Vlada je usvojila u julu 2011. godine nakon što ih je odobrila Agencija za zaštitu životne sredine i nakon objavljivanja izvještaja o javnim raspravama. Studiju izvodljivosti za ovaj 400kV dalekovod odobrio je Upravljački odbor Investicionog okvira za zapadni Balkan i rad na njoj počeće u septembru 2011. godine u okviru Instrumenta podrške infrastrukturnim projektima (IPF). Crna Gora je u maju 2011. godine potpisala Memorandum o razumijevanju i saradnji sa Trans- Adriatic Pipeline AG o istraživanju mogućnosti na tržištu prirodnog gasa. Nacionalni prenosni sistem treba modernizovati, a predstoji i rad na strategiji gasifikacije države.

Zaključak

U oblasti transevropskih mreža ostvaren je mali napredak. Što se tiče TEN-T infrastrukture, ostaje da se uradi još posla na unapređenju drumskih i željezničkih veza. Napredak u pogledu TEN-E mreže uglavnom se odnosi na poboljšanje interkonektivnih dalekovoda za prenos električne energije. Što se tiče gasa, interkonekcije sa susjednim zemljama tek treba razviti (u okviru gasnog prstena Energetske zajednice), a nacionalne prenosne sisteme modernizovati. Pripreme u oblasti transevropskih mreža još uvijek nijesu mnogo odmakle.

4.22. Poglavlje 22: Regionalna politika i koordinacija strukturnih instrumenata

Što se tiče **zakonodavnog okvira,** može se izvijestiti o određenom ograničenom napretku. Zakon o regionalnom razvoju usvojen je u aprilu 2011. godine, iako nije obavezan u skladu sa kohezionom politikom EU.

Mali napredak ostvaren je u uspostavljanju **institucionalnog okvira**. Vlada je usvojila mapu puta i akcioni plan u cilju postizanja akreditacije u okviru komponenata III (regionalni razvoj) i IV (razvoj ljudskih resursa). Imenovani su nacionalni IPA koordinator (NIPAC), službenik nadležan za akreditaciju (CAO), nacionalni službenik za ovjeravanje (NAO), rukovodioci operativnih struktura i strateški koordinator. Uredba kojom se utvrđuju funkcije i sastav različitih operativnih struktura usvojena je u junu 2011. godine. U skladu sa ovom uredbom, ljudski resursi su raspoređeni u različite operativne strukture. Ipak, administrativni kapaciteti, u smislu neophodnog kadra i obuke, još uvijek su slabi. Imajući u vidu status zemlje kandidata koji je Crna Gora nedavno dobila i ispunjavanje uslova za IPA kom-

ponente III i IV koje takav status daje, pripreme zaostaju i treba ih ubrzati.

U pogledu **administrativnih kapaciteta**, ostvaren je ograničen napredak. Utvrđivanje nedostataka je započeto. Iako su organizovani brojni kursevi obuke, administrativni kapaciteti i dalje su slabi.

U oblasti **programiranja**, ostvaren je ograničen napredak. Crna Gora je pripremila određen broj nacrta dokumenata: strateški okvir usklađenosti i dva operativna programa, jedan za regionalni razvoj (komponenta III) i drugi za upravljanje ljudskim resursima (komponenta IV). Međutim, nedostaju osnovni elementi kao što su odredbe o sprovođenju, alokacija finansijskih sredstava, vršenje ex-ante evaluacije i strateška procjena uticaja na životnu sredinu. Kvalitet i zrelost projekata treba poboljšati kako bi ispunili uslove i pravila IPA komponenti III i IV.

U oblasti **monitoringa i evaluacije** nije ostvaren napredak u razvoju mape puta za monitoring i evaluaciju kvaliteta i uticaja razvojnih programa.

Strukturama za **finansijsko upravljanje i kontrolu** obezbijeđeni su izgradnja kapaciteta i obuke, što je za rezultat imalo unapređenje znanja i vještina. Čeka se na novi zakon o revizorskom tijelu, a potpunu nezavisnost revizorskog tijela tek treba obezbijediti.

Zaključak

U oblasti regionalne politike i koordinacije strukturnih instrumenata ostvaren je mali napredak. Uspostavljanje struktura za implementaciju IPA komponenti III i IV treba hitno završiti. Treba razviti odgovarajuće administrativne kapacitete, naročito u oblastima kao što su strateško planiranje, razvoj projekata, upravljanje projektima i finansijsko upravljanje i kontrola. Politike zapošljavanja i obuke treba usvojiti što je prije moguće.

Sve u svemu, pripreme u oblasti regionalne politike i koordinacije strukturnih instrumenata još uvijek su u veoma ranoj fazi.

4.23. Poglavlje 23: Pravosuđe i osnovna prava *(viđeti takođe Političke kriterijume)*

Kada je riječ o *nezavisnosti* **pravosuđa**, ostvaren je određeni napredak. Izmjene i dopune Zakona o sudovima, Zakona o Sudskom savjetu i Zakona o državnom tužilaštvu su u određenoj mjeri poboljšale zakonski okvir, smanjujući mogućnost za nesrazmjerni politički uticaj. Izmjenama i dopunama Zakona o Sudskom savjetu i Zakona o državnom tužilaštvu utvrđeni su kriterijumi za prvo imenovanje sudija i zamjenika državnih tužilaca i njihovo kasnije napredovanje, za imenovanje predśednika sudova i za stalnost funkcije državnih tužilaca. Ovim amandmanima je takođe, po prvi put, uvedena zakonska obaveza pismenog, anonimnog testiranja prilikom izbora sudija. Članovi komisije koja je odgovorna za sprovođenje testiranja kandidata za izbor sudija imenovani su u septembru 2011. godine. Novi kriterijumi za izbor novih kandidata za zaposlenje u pravosudnom sistemu smanjuju prostor za diskreciono pravo Sudskog odnosno Tužilačkog savjeta i tako unapređuju transparentnost postupka izbora. Uporedo sa usvajanjem podustavnih promjena, Skupština je u julu donijela načelnu odluku o izmjeni Ustava sa ciljem jačanja nezavisnosti pravosuđa. Ipak, sa postojećim Ustavom i dalje na snazi, ostaje zabrinutost zbog imenovanja predśednika Vrhovnog suda i Vrhovnog državnog tužioca prostom većinom u Skupštini. Imenovanje sudija Ustavnog suda još uvijek nije usklađeno sa evropskim standardima. Ograničene nadležnosti Vrhovnog državnog tužioca i načelnika tužilaštava i dalje predstavljaju problem. Sistem napredovanja u službi po osnovu zasluga se mora značajno osnažiti i uspostaviti jedinstven sistem zapošljavanja na nivou zemlje.

Što se tiče *nepristrasnosti* sudija, donešena su pravila o sukobu interesa i etički kodeksi. Pravila o slučajnoj dodjeli predmeta još uvijek ne garantuju nasumičnu podjelu predmeta, s obzirom da postoje de facto ograničenja, naročito u manjim sudovima.

Kada je riječ o *odgovornosti* u pravosuđu, preduzeti su početni koraci na postizanju rezultata u borbi protiv korupcije u pravosuđu. Izmjene i dopune Zakona o Sudskom savjetu predviđaju osnivanje komisije za praćenje primjene etičkog kodeksa sudija. Izmjene i dopune Zakona o državnom tužilaštvu predviđaju usvajanje i praćenje primjene etičkog kodeksa tužilaca, i navode sve potencijalne razloge za pokretanje disciplinskog postupka protiv tužilaca. U Zakonu o sudovima navode se svi potencijalni razlozi za pokretanje disciplinskih postupaka protiv sudija i predšednika sudova. Ovim amandmanima jača se princip sigurnosti mandata, uvođenjem jasno definisanog zakonskog osnova za pokretanje disciplinskog postupka protiv sudija i tužilaca ili njihovo razrješenje. Primjena ovih načela je ključna za povećanje transparentnosti i obezbjeđenje pravilnog sprovođenja etičkog kodeksa. Članovi Disciplinske komisije su imenovani u septembru 2011. godine. I sudije i tužioci i dalje uživaju funkcionalni imunitet. Ova široka zaštita od mogućeg krivičnog gonjenja predstavlja predmet zabrinutosti.

Kada se govori o *efikasnosti* pravosuđa, preduzete su dodatne mjere na smanjenju broja zaostalih predmeta u sudovima. Broj zaostalih predmeta je u 2010. godini smanjen za oko 7% u odnosu na 2009. godinu, pa je na kraju 2010. godine u svim sudovima u Crnoj Gori bilo oko 12.000 neriješenih složenih predmeta iz prethodnih godina. Ipak, ostaje zabrinutost u pogledu pouzdanosti i kvaliteta sudske statistike. Postojeći informacioni sistem omogućava praćenje predmeta i automatsku podjelu predmeta, ali ne i statističko izvještavanje i arhiviranje pravosudnih akata. Zakonom o notarima uveden je notarski sistem sa ciljem

smanjenja opterećenosti sudova i upravnih organa. U julu 2011. godine sa radom su počela 34 notara. Novim Zakonom o izvršenju i obezbjeđenju, koji je Skupština usvojila u julu 2011. godine, ovlašćenja za izvršenje u građanskim predmetima prenijeta su na javne izvršitelje. Međutim, izvršenje odluka u građanskim predmetima ostaje naročito slabo. Zabrinutost izaziva i dugo trajanje sudskih postupaka. Zakon o zaštiti prava na suđenje u razumnom roku se još uvijek ne sprovodi djelotvorno. Ustavna odredba o pravu na pravni lijek nije u potpunosti usklađena sa članom 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima.

Budžet za pravosuđe za 2011. godinu iznosi 26,5 miliona eura, što čini 0,83% BDP-a. Međutim, sa preko 80% sredstava opredijeljenih za plate sudija i zapošljenih u sudstvu, ne ostaje dovoljno budžetskih sredstava za rješavanje nedostataka u infrastrukturi i opremi, koji i dalje ugrožavaju efikasnost. Nije uočen napredak kada je riječ o racionalizaciji sudske mreže. Crna Gora i dalje ostaje jedna od zemalja sa najvećim brojem osnovnih sudova, sudija, tužilaca i administrativnog osoblja u Evropi. Napore na racionalizaciji sudskog sistema bi trebalo dodatno intezivirati.

Novi Zakonik o krivičnom postupku (ZKP) je u cjelosti stupio na snagu 26. avgusta 2011. godine i sada se primjenjuje u svim crnogorskim sudovima. Zakon o prekršajima i Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći, zajedno sa Krivičnim zakonikom, usklađeni su sa novim ZKP-om. Imenovano je još 29 državnih tužilaca, a određeni broj tužilaca i sudija je pohađao obuku o pravilima ZKP-a. Međutim, kapaciteti državnih tužilaca da primjenjuju nove propise i obezbijede proaktivno usmjeravanje i koordinaciju policije i drugih organa za sprovođenje zakona i dalje su nedovoljni. Unapređenje obuke o sprovođenju novog ZKP-a je od ključnog značaja.

Određeni napredak se može uočiti u **borbi protiv korupcije**. Preduzeti su koraci na rješavanju preostalih preporuka GRECO-a, usvajanjem izmjena i dopuna Zakona o sprečavanju sukoba

interesa i Krivičnog zakonika u junu odnosnu julu 2011. godine. Novi Zakon o finansiranju političkih partija, usvojen u julu 2011. godine, poboljšao je zakonodavni okvir u ovoj oblasti. Takođe, novi Zakon o državnim službenicima i namještenicima obezbjeđuje pravnu zaštitu za lica koja prijavljuju korupciju u javnoj upravi. Novi Zakon o javnim nabavkama je donesen u julu 2011. godine, sa ciljem smanjenja mogućnosti za korupciju i povećanja transparentnosti u ovoj oblasti.

Što se tiče represivnih mjera, institucionalni i administrativni kapaciteti tužilaštava i policije za borbu protiv korupcije su djelimično osnaženi. Osnovan je posebni anti-korupcijski istražni tim, sastavljen od predstavnika Uprave policije, Uprave za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma, Poreske uprave i Uprave carina, koji podnosi izvještaje Specijalnom tužiocu za organizovani kriminal, korupciju, terorizam i ratne zločine. Ipak, međuresorska saradnja je i dalje nedovoljna. Koordinacija između policije i tužilaštva je ograničena nepostojanjem međusobno povezanih baza podataka i restriktivnim odredbama o prenošenju istraga na organe za sprovođenje zakona. Model policije vođene obavještajnim radom i dalje je u početnoj fazi i tek ga treba primijeniti na teritoriji cijele države. I dalje ne postoji jasna podjela nadležnosti između različitih tijela uključenih u borbu protiv korupcije, a ukupna koordinacija napora na suzbijanju korupcije se mora značajno unaprijediti.

Većina procesuiranih slučajeva korupcije odnosi se na zloupotrebu službenog položaja i davanje odnosno primanje mita. U decembru 2010. godine, sudija Višeg suda je u drugostepenom postupku osuđen na sedam godina zatvora zbog primanja mita. U junu 2011. godine, devet lica je u prvostepenom postupku osuđeno na zatvor zbog zloupotrebe službenog položaja i davanja odnosno primanja mita u slučaju vezanom za katastar. U izvještajnom periodu, pokrenuta su tri predmeta protiv 28 lica zbog zloupotrebe službenog položaja i davanja

odnosno primanja mita, među kojima su predśednik opštine Budva, njegov zamjenik kao i poslanik u Skuštini. U 2010. godini, nadležne organizacione jedinice su podnijele krivične prijave protiv 12 policijskih službenika zbog 13 krivičnih djela sa elementima korupcije (11 zbog zloupotrebe službenog položaja i 2 zbog primanja mita). Uprkos pozitivnom trendu, moraju se dodatno poboljšati rezultati na području istraga i presuda. Pravosnažne sudske presude, naročito u slučajevima korupcije na visokom nivou, i dalje su ograničene. Finansijske istrage, kao zajednički metod za istragu teških krivičnih djela, treba voditi sistematičnije. I dalje je mali broj slučajeva u kojima je naloženo oduzimanje imovine. Još uvijek nema slučajeva u kojima se primjenjuju odredbe ZKP-a i Krivičnog zakonika o proširenom oduzimanju imovine.

Na području sprečavanja korupcije, Vlada je u julu usvojila analizu rizika za oblasti osjetljive na korupciju, kojom je identifikovano šest oblasti od posebnog rizika: lokalna samouprava, prostorno planiranje, javne nabavke, privatizacija, obrazovanje i zdravstvo. Između ostalog, u ovoj analizi se preporučuje uvođenje preciznijih mehanizama za sprovođenje i praćenje anti-korupcijskih inicijativa, kao i unapređenje metodologije izvještavanja koju Tripartitna komisija primjenjuje za slučajeve korupcije i organizovanog kriminala. U julu, Vlada je usvojila revidirani Akcioni plan za sprovođenje Strategije za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala za period 2011-2012. godina, koji obuhvata 106 novih mjera i poboljšane indikatore. Uprava za antikorupcijsku inicijativu (UAI) je organizovala brojne kampanje za podizanje svijesti kao i istraživanja javnog mnjenja. Saradnja sa civilnim društvom u oblasti borbe protiv korupcije je značajno unaprijeđena. Centar za obuku nosilaca pravosudnih funkcija je usvojio program obuke sudija i tužilaca u oblasti borbe protiv korupcije i organizovao pet obuka i seminara u ovoj oblasti, kojima je prisustvovao 291 učesnik.

Izvještaje o prihodima i imovini za 2010/2011. godinu je, u zakonski definisanom roku, podnijelo 98% državnih funkcionera i 95% lokalnih funkcionera. Po prvi put, jedan javni funkcioner je izveden pred sud zbog nedostavljanja izvještaja o prihodima i imovini. Ipak, izvještaji o prihodima i imovini državnih službenika se i dalje ne provjeravaju suštinski radi utvrđivanja eventualnih slučajeva nezakonitog bogaćenja. U 2010. godini, sud je zahtijevao od Komisije za sprečavanje sukoba interesa pokretanje prekršajnog postupka protiv 615 javnih funkcionera koji nijesu dostavili kompletne izvještaje o imovini, što je rezultiralo sa 382 pravosnažne odluke i novčanim kaznama u iznosu od ukupno 23.000 eura. U Zakon o sprečavanju sukoba interesa unijete su izmjene i dopune koje za cilj imaju snaženje nadležnosti Komisije za sprječavanje sukoba interesa. Međutim, te izmjene će stupiti na snagu tek u martu 2012. godine. Kapacitet Komisije da adekvatno vrši svoju nadzornu ulogu ostaje predmet zabrinutosti. Takođe, i dalje ne postoji jedinstveni obrazac izvještaja o prihodima i imovini.

Izrečeno je nekoliko kazni političkim partijama koje su prekršile pravila o finansiranju. U 2010. godini, sedam političkih partija je dobilo opomenu zbog dostavljanja izvještaja o troškovima izborne kampanje nakon isteka zakonom utvrđenog roka, dok je jedna partija novčano kažnjena zbog nedostavljanja izvještaja. Iako novi Zakon o finansiranju političkih partija donosi značajna poboljšanja, ostaje zabrinutost oko nedovoljno odvraćajućeg i nediferenciranog sistema sankcija, kao i režima i ograničavanja iznosa članarina. Biće potrebne dalje zakonodavne promjene i značajno jačanje administrativnih kapaciteta kako bi se osigurala potpuno nezavisna i djelotvorna nadzorna uloga Državne izborne komisije (DIK), koja će stupanjem zakona na snagu u januaru 2012. godine postati nadzorno tijelo.

Crna Gora nastavlja sa unapređenjem zakonskog i institucionalnog okvira za zaštitu **osnovnih prava**. Međutim, zaostaje

se u valjanom sprovođenju važećeg zakonodavstva i jačanju administrativnih kapaciteta.

Određeni napredak je ostvaren u borbi protiv *mučenja i zlostavljanja*. Novi Zakon usvojen u julu daje Ombudsmanu nadležnost da se bavi sprečavanjem mučenja i zlostavljanja. Međutim, još uvijek se javljaju sporadični slučajevi nasilja u policijskim stanicama. Prijavljeni slučajevi se i dalje sporo procesuiraju. Broj pravosnažnih presuda je i dalje nizak. Određeni napredak se može uočiti u *zatvorskom sistemu*. Unapređuju se zakonski i institucionalni okvir. Zakon o amnestiji, usvojen prošle godine, doprinio je rasterećenju zatvora. Na pojedinim zatvorskim objektima je izvršena rekonstrukcija, a sagrađene su i stavljene u upotrebu i četiri nove zgrade. Međutim, uslovi u zatvorima i dalje ne ispunjavaju evropske standarde. *Sloboda izražavanja* se uopšteno poštuje u Crnoj Gori. Ostvaren je napredak na unapređenju slobode medija. Međutim, valjanu primjenu regulatornog okvira tek treba pokazati. Kasni se sa istragom ranijih slučajeva nasilja i stalnih prijetnji novinarima istraživačima, kao i sa pridržavanjem novinara etičkih standarda struke.

Sloboda okupljanja i udruživanja se uopšteno poštuju u Crnoj Gori. Veoma dobar napredak je postignut u saradnji između državnih institucija i organizacija civilnog društva, što je jedan od ključnih prioriteta iz Mišljenja.

Određeni napredak je ostvaren i u promovisanju i zaštiti *prava žena*. Vlada je u junu usvojila Strategiju za zaštitu od porodičnog nasilja za period 2011-2015. godina. Međutim, država kasni sa aktivnostima na djelotvornoj zaštiti žrtava porodičnog nasilja. I dalje se ne posvećuje dovoljno pažnje pristupu žena pravima po osnovu rada i mjestima na kojima se donose odluke, kako u javnom tako i u privatnom sektoru.

Kada je riječ o *pravima đeteta*, određeni napredak je postignut na poboljšanju zakonskog, regulatornog i institucionalnog okvira. Unaprijeđeni su kapaciteti Savjeta za prava đeteta.

Međutim, stanje nije u potpunosti zadovoljavajuće kada je riječ o snaženju institucija koje se bave dječjim pravima, zaštitom prava invalidne đece i đece bez roditeljskog staranja ili poštovanjem dječje privatnosti.

Određeni napredak je ostvaren na polju *prava lica sa invaliditetom*. Međutim, ova lica se i dalje suočavaju sa problemima u pristupu ekonomskim i socijalnim pravima, naročito pravima na obrazovanje i zapošljavanje. Deinstitucionalizacija je u početnoj fazi, a uslovi u ustanovi „Komanski most“ i dalje nijesu usklađeni sa evropskim i međunarodnim standardima.

Što se tiče *politike anti-diskriminacije*, uloženi su određeni napori. Zakon o zaštitniku ljudskih prava i sloboda je usvojen u julu; Ombudsman je sada nadležan za slučajeve zaštite od diskriminacije. U septembru je u kabinetu premijera imenovan savjetnik za ljudska prava i zaštitu od diskriminacije. Osnovan je Savjet za zaštitu od diskriminacije sa zadatkom da prati i koordiniše rad organa u ovoj oblasti. Organizovane su kampanje za podizanje svijesti javnosti, kao i obuke za državne službenike. Međutim, djelotvorna primjena zakonskog i institucionalnog okvira za zaštitu od diskriminacije ostaje izazov, a njegova usklađenost sa *acquis*-em je i dalje ograničena. Najosjetljivije grupe se još uvijek suočavaju sa diskriminacijom, uključujući i diskriminaciju od strane javnih subjekata.

Određeni napredak je postignut u oblasti *radnih i sindikalnih prava*. Međutim, bipartitni socijalni dijalog i autonomni socijalni dijalog su i dalje nedovoljno razvijeni, naročito na lokalnom nivou. Primjena i sprovođenje propisa o radu ostaju ozbiljan izazov.

Ograničeni napredak je ostvaren po pitanju *prava svojine*. Proces restitucije i dalje teče veoma sporo. Skupština je u julu usvojila izmjene i dopune Zakona o državnom premjeru i katastru nepokretnosti; ipak, funkcionisanje katastarskog sistema bi trebalo dalje unaprijeđivati. Kada je riječ o *manjinama*, međuetnička klima u Crnoj Gori ostaje nenarušena. Napredak je

postignut u usklađivanju zakonskog okvira sa Ustavom. Određeni napori su uloženi na olakšavanju upisa Roma, Aškalija i Egipćana u matične knjige. Međutim, pripadnici RAE populacije i dalje predstavljaju najugroženiju grupu koja se suočava sa diskriminacijom u pristupu ekonomskim, socijalnim, kulturnim i političkim pravima. Položaj raseljenih pripadnika RAE populacije, naročito na Koniku, predstavlja predmet zabrinutosti.

Kada se riječ o *zaštiti ličnih podataka*, ostvaren je određeni napredak. Agencija za zaštitu ličnih podataka je osnovana i počela je sa radom, iako joj nedostaju odgovarajući kapaciteti, u smislu ljudskih resursa i finansiranja. Agencija aktivno učestvuje u zaštiti ličnih podataka. Međutim, Agencija još uvijek nije uspostavila sistem prethodne provjere, kao što je predviđeno Direktivom o zaštiti podataka. Njeni kapaciteti za istrage i analize se moraju dalje razvijati, a njena puna nezavisnost se mora osigurati i u praksi. Propise o čuvanju određenih ličnih podataka tek treba uskladiti sa Direktivom o čuvanju podataka. Još uvijek nije postignuta prava ravnoteža između Zakona o tajnosti podataka, Zakona o zaštiti podataka o ličnosti i Zakona o slobodnom pristupu informacijama.

Nije bilo napretka kada je riječ o pravima državljana EU.

Zaključak

Uopšteno posmatrano, Crna Gora je postigla određeni napredak u ovoj oblasti, prije svega kao rezultat napora uloženih na rješavanju ključnih prioriteta iz Mišljenja Komisije. Međutim, biće potrebni dodatni kontinuirani napori na usklađivanju sa *acquis*-em u ovom poglavlju, naročito kada je riječ o njegovom srednjoročnom djelotvornom sprovođenju i primjeni. Neophodno je dalje jačanje administrativnih kapaciteta i kapaciteta za sprovođenje.

4.24. Poglavlje 24: Pravda, sloboda i bezbjednost

Postignut je određeni napredak u oblasti **migracija**. Donijeta je nova strategija za integrisano upravljanje migracijama za period 2011-2016. godine i prateći akcioni plan za period 2011-2012. godine. Policija je razvila softver za online prijavljivanje stranaca sa kratkim boravkom od strane hotela. Sporazum o readmisiji sa zemljama članicama EU i dalje se primjenjuje bez problema. Crna Gora je potpisala bilateralni sporazum o readmisiji sa Kosovom i potvrdila postojeći sporazum o readmisiji sa Albanijom. Izgradnja prihvatilišta za strance u završnoj je fazi. Broj otkrivenih ilegalnih migranata je porastao u 2011. godini, djelimično zbog dešavanja u oblasti južnog Mediterana. Potrebni su dalji napori na obezbjeđivanju potpune usaglašenosti sa *acquis*-em u oblasti zakonitih migracija, naročito u dijelu prava na ujedinjenje porodice, dugoročni boravak i uslova za prijem državljana treće zemlje u svrhu pohađanja studija. Treba preduzeti korake na jačanju administrativnih kapaciteta i unapređenju međuresorske saradnje. U ovoj oblasti, država je napredovala.

Ostvaren je određeni napredak u oblasti **azila**. Izmjene i dopune Zakona o strancima donijete su u julu, sa ciljem prilagođavanja *acquis*-u EU i međunarodnim strandardima. Formirana je nacionalna baza podataka za provjere ličnih podataka azilanata, uključujući i otiske prstiju. Uslovi za prihvat podnosilaca zahtjeva za azil su unaprijeđeni, ali potrebni su dodatni napori kako bi im se omogućio pristup zdravstvenoj njezi, obrazovanju i ličnim ispravama. Izgradnja centra za azilante je u toku. I Zakon o azilu i Zakon o strancima tek treba u potpunosti primijeniti i uskladiti sa *acquis*-em EU i međunarodnim standardima. Kvalitet rješavanja žalbi u oblasti azila treba poboljšati. Državna komisija za rješavanje po žalbama za azil nastavila je da donosi odluke u predmetima za azil više po osnovu proceduralnih, nego

po osnovu suštinskih aspekata. U izvještajnom periodu, od ukupno podnešenih 96 zahtjeva za azil, 57 je odbijeno kao neosnovano, 37 postupaka je obustavljeno, a tri lica su dobila dodatnu zaštitu. U ovoj oblasti, država je umjereno napredovala.

Postignut je određeni napredak u oblasti **vizne politike**. Bilateralni sporazumi zaključeni sa Bugarskom, Hrvatskom i Srbijom upotpunili su ograničenu konzularnu mrežu države, obzirom da konzularna predstavništva ovih zemalja izdaju vize za Crnu Goru u jednom broju trećih zemalja. U 2010. godinu, izdato je ukupno 2.258 viza, od čega su crnogorska konzularna predstavništva izdala 1.773, bugarska 406 i srpska 79 viza. I dalje ne postoji online veza između diplomatskih i konzularnih predstavništava i nacionalnog viznog sistema Ministarstva vanjskih poslova i evropskih integracija (MVPEI), niti viza-naljepnica sa zaštitnim svojstvima. Broj viza izdatih na granici je i dalje relativno visok, što je razlog za zabrinutost. Administrativne i tehničke kapacitete MVPEI-a i diplomatsko-konzularne mreže treba unaprijediti. Država još uvijek nije u potpunosti uskladila svoje zakonodavstvo sa negativnim i pozitivnim listama EU. Pripreme u ovoj oblasti sporo napreduju.

Vizna liberalizacija za crnogorske državljane koji putuju u Šengen oblast na snazi je od 19. decembra 2009. godine. Sprovođenje bezviznog režima za sada teče nesmetano, sa malim brojem azilanata i ilegalnih migranata otkrivenih u Šengen oblasti. Kako bi se obezbijedilo kontinuirano sprovođenje obaveza, uspostavljen je mehanizam za praćenje post-vizne liberalizacije zbog povećanog broja azilanata iz regiona. Komisija je predstavila Evropskom parlamentu i Savjetu prvi monitoring izvještaj u junu 2011. godine.

Napredak je zabilježen u oblasti **spoljnih granica i Šengena**. Primjenjuje se strategija za integrisano upravljanje granicama i akcioni plan. Svih 28 graničnih prelaza je opremljeno odgovarajućom IT opremom, uključujući čitače pasoša, i imaju

online pristup nacionalnoj i Interpolovoj bazi podataka. Uspostavljen je sistem elektronskog nadzora plave granice, a sistem video nadzora postavljen je u lukama Bar i Kotor. Urađena je procjena rizika u oblasti bezbjednosti zelene i plave granice. Saradnja sa Frontex-om je dobra i Crna Gora učestvuje u zajedničkim operacijama. Unaprijeđeni su institucionalni i administrativni kapaciteti granične policije, naročito uz pomoć obuke zasnovane na opštim standardima EU. Potrebni su dalji napori kako bi se održali kapaciteti granične policije i izbjegle česte rotacije obučenog kadra. Bezbjednost plave granice i granice sa Kosovom treba značajno osnažiti. Pripreme u oblasti spoljnih granica i Šengena napreduju.

Postignut je dobar napredak u oblasti **pravosudne saradnje u građanskim i krivičnim stvarima**. Kada je riječ o građanskim stvarima, Crna Gora je potvrdila Haške konvencije o izvođenju dokaza u inostranstvu u građanskim i trgovačkim stvarima, i o servisiranju sudskih i vansudskih dokumenata u inostranstvu u građanskim i trgovačkim stvarima. Praktičnu primjenu i nacionalnog i međunarodnog zakonskog okvira treba poboljšati. Kada je u pitanju pravosudna saradnja u krivičnim stvarima, zakonski okvir za borbu protiv teških oblika kriminala i organizovanog kriminala na regionalnom i međunarodnom nivou je unaprijeđen. Crna Gora je potvrdila sporazum o izručenju svojih državljana sa Hrvatskom, izvršila izmjene i dopune važećeg sporazuma o izručenju sa Srbijom i potpisala isti sporazum sa Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom. Sporazumi sa Bosnom i Hercegovinom o međunarodnoj pravnoj pomoći u građanskim i krivičnim stvarima i o međusobnom priznavanju sudskih odluka u krivičnim stvarima su, takođe, potvrđeni u decembru 2010. godine. Ipak, zakonski okvir i dalje nije potpun. Potrebni su dalji napori u njegovom potpunom usklađivanju sa *acquis*-em, naročito primjenom propisa o evropskom dokaznom nalogu i načela međusobnog priznavanja pre-

suda i odluka o uslovnim kaznama. Kapacitete Ministarstva pravde za sprovođenje važećeg okvira u oblasti pravosudne saradnje u krivičnim stvarima i dalje treba jačati. Crna Gora treba da osigura ispunjavanje svih kriterijuma, naročito u oblasti zaštite ličnih podataka, i da zaključi sporazum o saradnji sa Eurojustom. Pripreme u ovoj oblasti napreduju.

Postignut je napredak u oblasti **policijske saradnje i borbe protiv organizovanog kriminala**. Crna Gora je intezivirala napore na unapređenju borbe protiv organizovanog kriminala na osnovu procjene prijetnji i proaktivnih istraga, na unaprijeđenju saradnje sa regionalnim i EU partnerima, efikasnoj obradi kriminalističko obavještajnih podataka i povećanju kapaciteta za sprovođenje i koordinaciju zakona, kao i u postizanju solidnih rezultata u ovoj oblasti, što je kao ključni prioritet definisano u Mišljenju. Unaprijeđena je regionalna i međunarodna policijska saradnja, a broj istraga i presuda u oblasti organizovanog kriminala je u postepenom porastu. U izvještajnom periodu, Crna Gora je uspješno sprovela određeni broj policijskih akcija u tijesnoj saradnji sa Interpol-om, Europol-om i nekim od država članica EU, što je rezultiralo podnošenjem optužnica protiv 22 lica. Međunarodna jedinica za koordinaciju sprovođenja zakona (ILECU) formalno je uspostavljena sa ciljem jačanja saradnje i istraga u predmetima sa međunarodnom dimenzijom. Crna Gora je nastavila saradnju sa Interpol-om i drugim relevantnim organizacijama. Policija je potpisala bilateralni sporazum sa policijom Italije o saradnji u borbi protiv organizovanog kriminala i trgovine drogom. Slični bilateralni sporazumi o policijskoj saradnji potpisani su sa Srbijom i Hrvatskom.

Okvir politike u ovoj oblasti je unaprijeđen. Usvojen je Akcioni plan za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije za period 2010-2012. godine, zajedno sa Strategijom razvoja i funkcionisanja policije za period 2011-2013. gdoine. Novi Zakonik o krivičnom postupku (ZKP) u potpunosti se primjenjuje

od avgusta 2011. godine. Njime se uspostavlja model istrage koju vodi tužilac, proširena je upotreba specijalnih istražnih mjera, uveden je teret obrnutog dokazivanja za imovinu sumnjivog porijekla i prošireno oduzimanje imovine stečene kriminalom. Zakonodavni i institucionalni okvir za zaštitu svjedoka je usklađen sa međunarodnim standardima.

U izvještajnom periodu, finansijske istrage u dva predmeta rezultirale su privremenim oduzimanjem imovine, u iznosu od preko 20 miliona eura. Urađena je procjena prijetnji od organizovanog kriminala i preduzeti su dalji koraci na uspostavljanju modela rada policije vođene obavještajnim radom (ILP). Formiran je zajednički istražni tim i jedinica za prikrivene isljednike u Sektoru kriminalističke policije. Institucionalni i administrativni kapaciteti policije su unaprijeđeni, zahvaljujući obukama koje imaju za cilj unapređenje kapaciteta policije za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije. Posebna obuka na temu novih odredbi ZKP-a organizovana je za pripadnike policije, sudije i tužioce.

Ipak, nedovoljna razmjena informacija između tužilaca i policije, kao i restriktivne odredbe o prenošenju istraga na policiju, ugrožavaju nesmetanu primjenu novog ZKP-a. Saradnju i koordinaciju između policije i tužilaštva treba unaprijediti. Upotreba specijalnih istražnih mjera je rijetka i otežana nedostatkom odgovarajuće opreme i obučenog kadra. Tek predstoji donošenje novog Zakona o unutrašnjim poslovima, kao i izmjena i dopuna Pravilnika o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Uprave policije. Često rotiranje obučenih policijskih službenika u stručnim oblastima predstavlja izazov u smislu održavanja kapaciteta i profesionalizma.

Kapacitete policije i tužilaštva za sprovođenje finansijskih istraga, praćenje imovine stečene kriminalom i prezentovanje povezanih dokaza sudu i dalje treba jačati. Model policije vođene obavještajnim radom i dalje je u početnoj fazi i tek ga treba primijeniti na teritoriji cijele države. ILECU i dalje nije u

potpunosti funkcionalan, a mapiranje kriminaliteta je u početnoj fazi. Potrebni su dalji napori na jačanju finansijskog kapaciteta i autonomije Jedinice za zaštitu svjedoka. Međuresorska saradnja i dalje je nedovoljna i otežana nedostatkom nacionalnog integrisanog obavještajnog sistema. Potrebno je uspostaviti operativnu saradnju sa Europol-om i imenovati oficira za vezu.

Postignut je napredak na planu borbe protiv *pranja novca*. Donijet je novi Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji Uprave za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma. Došlo je do blagog porasta broja zapošljenih u Finansijskoj obavještajnoj službi (FIU). Međuresorska saradnja u suzbijanju kriminala je intezivirana na temelju sporazuma koji su potpisali nadležni organi u decembru 2010. godine. Saradnja sa drugim zemljama je unaprijeđena bilateralnim sporazumima o razmjeni finansijsko-obavještajnih podataka, potpisanih sa Moldavijom, San Marinom i Izraelom. Slični sporazumi potpisani sa Ruskom Federacijom, Slovenijom i Arubom su inovirani.

Agencija za nadzor osiguranja donijela je smjernice za analizu rizika u oblasti pranja novca i procedure za otkrivanje sumnjivih transakcija. Prijavljivanje sumnjivih transakcija od strane bankarskog sektora je u porastu. Ipak, banke su i dalje jedini subjekti koji prijavljuju sumnjive transakcije. Ukupan nivo prijavljivanja sumnjivih transakcija od strane relevantnih organa i dalje je nedovoljan da bi tužiocima omogućio vođenje proaktivnih istraga. Sumnjive transakcije i dalje se prijavljuju na pisanim obrascima što opterećuje cijeli postupak. Zakon o sprečavanju pranja novca i finansiranja terorizma i dalje treba izmijeniti u skladu sa preporukama MONEYVAL-a. Visoka fluktuacija zaposlenih i ograničeni tehnički kapaciteti ugrožavaju efikasan rad Finansijske obavještajne službe. Analitičke kapacitete organa za sprovođenje zakona u ovoj oblasti treba poboljšati. U izvještajnom periodu donijete su samo dvije pravosnažne presude za krivično djelo pranja novca.

Određeni napredak je ostvaren u borbi protiv *trgovine ljudima*. Crna Gora je potvrdila Konvenciju Savjeta Evrope o zaštiti đece od seksualnog iskorišćavanja i seksualne zloupotrebe. Vlada je donijela akcioni plan kojim se definišu aktivnosti u borbi protiv trgovine ljudima za period 2010- 2011. godine. U 2010. godini, za trgovinu ljudima je na kaznu zatvora osuđeno petnaest počinilaca. Nastavljene su važne aktivnosti na podizanju nivoa svijesti javnosti kao i aktivnosti obuke. U ovoj oblasti postoji dobra saradnja sa organizacijama civilnog društva. Istovremeno, potrebno je značajno unaprijediti identifikaciju i zaštitu žrtava, a naročito đece, kao i drugih osjetljivih grupa. U izvještajnom periodu, identifikovana je samo jedna žrtva trgovine ljudima. Potrebni su dodatni napori kako bi se zaštitile žrtve i olakšala njihova reintegracija u društvo.

Crna Gora je postigla napredak u reagovanju na izazove koje nameće organizovani kriminal. Dalje aktivnosti treba fokusirati na uspostavljanje i upotrebu raznih instrumenata neophodnih za efikasan rad policije i istrage, uključujući model policije vođene obavještajnim radom, zatim na uspostavljanje integrisanog obavještajnog informacionog sistema, kao i na jačanje proaktivnih istraga i međuresorske saradnje. Efikasna primjena novog Zakonika o krivičnom postupku je od ključnog značaja za postizanje održivih rezultata u ovoj oblasti. Neophodni su dalji napori u borbi protiv trgovine ljudima, i naročito u borbi protiv pranja novca. Pripreme u oblasti borbe protiv pranja novca sporo napreduju. U oblasti borbe protiv trgovine ljudima, Crna Gora je postigla skroman napredak.

Ostvaren je određeni napredak u **borbi protiv terorizma**. Vlada je donijela strategiju za sprečavanje i borbu protiv terorizma, pranja novca i finansiranja terorizma za period 2010-2014. godine, zajedno sa akcionim planom za njeno sprovođenje za period 2010-2012. godine. Formirana je Nacionalna komisija za praćenja sprovođenja strategije, koju čine predstavnici

svih relevantnih institucija. Organizovana je obuka za Specijalnu antiterorističku jedinicu Uprave policije.

Kapaciteti za otkrivanje i praćenje aktivnosti koje su moguće povezane sa terorizmom i dalje su ograničeni. Nedostatak jedinstvenog međuresorskog informacionog sistema na nacionalnom nivou, koji bi omogućio razmjenu povjerljivih dokumenata, znatno ugrožava napore u borbi protiv terorizma. Pripreme u ovoj oblasti su umjereno napredovale.

Napredak je zabilježen na području **saradnje u borbi protiv droge**. Skupština je u maju 2011. godine usvojila Zakon o sprečavanju zloupotrebe droga, čime je zaokružen nacionalni zakonodavni okvir. U izvještajnom periodu, Crna Gora je uspješno sprovela određeni broj policijskih akcija, u tijesnoj saradnji sa policijskim snagama zemalja članica EU i američkom Upravom za borbu protiv droge (DEA), što je rezultiralo zaplijenom velikih količina kokaina i hapšenjem i krivičnim gonjenjem članova organizovanih kriminalnih grupa. Unaprijeđena je regionalna i međunarodna saradnja potvrđivanjem i sprovođenjem bilateralnih sporazuma u oblasti organizovanog kriminala sa Hrvatskom, Srbijom i Italijom. Osnovana je Nacionalna kancelarija za droge pri Ministarstvu zdravlja i izvršena je procjena prijetnje od trgovine drogom. Postignut je određeni napredak u dijelu sprečavanja pojave droge u školama i jedinicama za pritvor.

Trgovina drogom ostaje glavni predmet zabrinutosti, obzirom da je Crna Gora jedna od glavnih zemalja balkanske rute za trgovinu drogom ka i iz EU. Količina zaplijenjene droge i dalje je mala. U izvještajnom periodu, zaplijenjeno je svega 728 kg marihuane, 6 kg heroina i manje količine drugih vrsta droga. Mjere za suzbijanje infiltracije organizacija ogranizovanog kriminala u pravni sistem treba intezivirati, kao i prekograničnu policijsku saradnju. Administrativni i tehnički kapaciteti organa za sprovođenje zakona za borbu protiv krivičnih djela povezanih sa drogom moraju se osnažiti. Potrebno je dodatno jačati sarad-

nju i koordinaciju u sprovođenju zakona, naročito kada je riječ o osiguranju bezbjednosti plave granice. Potrebno je odrediti kontakt tačku *(focal point)* za saradnju sa Evropskim centrom za praćenje droga i zavisnosti od droga (EMCDDA). Potrebni su dodatni napori u borbi protiv droge i liječenju i rehabilitaciji uživalaca droge. Pripreme u ovoj oblasti napreduju.

Određeni napredak je zabilježen u oblasti **carinske saradnje**. Sporazum o carinskoj saradnji sa Srbijom je potpisan u novembru 2010. godine. Uprava carina je sprovela analize nedostataka u Smjernice o razvoju i organizaciji carinske administracije *(customs blueprints),* koja je ukazala na potrebu pokretanja procedure za pristupanje Konvenciji o uzajamnoj pomoći i saradnji između država članica (Napulj II). Konvencija o korišćenju informacionih tehnologija u carinske svrhe još uvijek nije potvrđena. Tehničke i administrativne kapacitete carinskih službi treba dalje unaprijeđivati, a saradnju sa drugim agencijama za sprovođenje zakona poboljšati u cilju efikasne borbe protiv organizovanog kriminala. Pripreme u ovoj oblasti napreduju.

Za više detalja o borbi protiv **falsifikovanja eura**, *viđeti Poglavlje 32 – Finansijska kontrola.*

Zaključak

Postignut je dalji napredak u jačanju zakonskog i institucionalnog okvira u oblasti pravde, slobode i bezbjednosti. Određeni napredak je postignut u oblasti migracija i azila, ali su potrebni dodatni napori kako bi se obezbijedili odgovarajući uslovi za prijem azilanata i ilegalnih migranata. Neophodno je dalje usklađivanje vizne politike. Ostvaren je napredak u oblasti upravljanja granicama. Dobar napredak je postignut u jačanju pravosudne saradnje, posebno u krivičnim stvarima. Usvojena je nova strategija za borbu protiv terorizma. Napredak je ostvaren u rješavanju izazova u borbi protiv organizovanog krimi-

nala, a naročito kroz tješnju međunarodnu i regionalnu saradnju. Zabilježen je blagi porast u broju istraga i lišenja slobode, posebno u oblasti trgovine drogom. U borbu protiv trgovine drogom je potrebno uložiti dodatne napore. Takođe je neophodno unaprijediti rad policije vođene obavještajnim podacima i međuresorsku saradnju. Finansijske istrage u dva veća predmeta rezultirala su privremenim oduzimanjem znatne imovinske koristi. Ipak, ukupan broj finansijskih istraga i oduzimanja imovine stečene kriminalom i dalje je nizak. Potrebno je jačati mehanizme istraga i procesuiranja, naročito u oblastima trgovine ljudima i pranja novca. I dalje se čeka na izmjene i dopune Zakona o unutrašnjim poslovima i Zakona o sprečavanju pranja novca. Pripreme u ovoj oblasti se odvijaju u dobrom pravcu.

4.25. Poglavlje 25: Nauka i istraživanje

Dobar napredak je zabilježen na području **politike istraživanja i inovacija**. Politička posvećenost i administrativni kapaciteti su ojačani formiranjem novog Ministarstva nauke u decembru 2010. godine, koje je zaduženo za oblikovanje politike i finansiranje istraživačkih djelatnosti. Pored toga, Vlada je u februaru 2011. godine osnovala Savjet za naučno-istraživačku djelatnost, kojeg čini 11 predstavnika javnog i privatnog sektora, istraživačkih ustanova i akademija.

U pogledu saradnje u istraživanjima u okviru **Sedmog okvirnog programa EU** (FP7), Crna Gora je organizovala nekoliko informativnih dana, redovno učestvovala u sastancima uprave FP7 i razvila mrežu nacionalnih kontakt tačaka koja dobro funkcioniše. Takođe je preduzela korake na podsticanju učešća crnogorskih istraživačkih subjekata u FP7 dodjelom finansijske pomoći uspješnim kandidatima. Međutim, napredak je skroman kada je riječ o uspješnim projektima.

Crna Gora aktivno sprovodi istraživačke aktivnosti sa drugim

međunarodnim partnerima i zaključila je nekoliko bilateralnih sporazuma u oblasti nauke i tehnologije sa susjednim zemljama i međunarodnim partnerima kao što su COST, EUREKA i NATO.

Određeni napredak je postignut na uključivanju u **Evropski istraživački prostor** (ERA). Crna Gora je preduzela određene mjere na sprovođenju nacionalne Strategije naučno-istraživačke djelatnosti (2008-2016). Novi zakon kojim se reguliše naučno-istraživačka djelatnost je usvojen u decembru 2010. godine. Njime se utvrđuju uslovi za finansiranje kako javnih tako i privatnih ustanova u 14 istraživačkih programa i u prioritetnim oblastima, u skladu sa FP7. Crna Gora je takođe donijela nekoliko odluka vezanih za veću upotrebu informacionih tehnologija u istraživačke svrhe. Vlada je uspostavila elektronski informacioni sistem za naučno-istraživačke djelatnosti, u cilju automatske obrade svih informacija od interesa za naučnu djelatnost u Crnoj Gori i šire. Takođe je usvojila plan razvoja informaciono-komunikacionih tehnologija (ICT), kako bi se omogućio pristup upotrebi ICT-a u naučno-istraživačkim aktivnostima, revidirali propisi usvojeni u oblasti ICT-a i analiziralo umrežavanje ICT kompanija i naučno-istraživačkih ustanova. U januaru 2011. godine, usvojena je Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća koja obuhvata period 2011-2015. godine. Strategija se fokusira na stvaranje boljih uslova za poslovanje malih i srednjih preduzeća i preduzetništvo, i sadrži nekoliko mjera kojima se podstiču i prate istraživačke aktivnosti malih i srednjih preduzeća što će, zauzvrat, doprinijeti razvoju Unije za inovacije. U martu 2011. godine, donijet je Akcioni plan za mobilnost naučnika koji sadrži mjere usmjerene ka jačanju unutrašnje, vanjske i međusektorske mobilnosti u periodu 2011-2012. godine, i samim tim ka pripremi za usvajanje Evropske povelje i Kodeksa ponašanja za angažovanje istraživača. EURAXESS, portal za mobilnost koji je razvio Univerzitet Crne Gore kao krovna organizacija, u potpunosti funkcioniše od novembra 2010. godine. Crna Gora je pokrenula studiju izvo-

dljivosti osnivanja naučnih parkova i centara izvrsnosti.

U nedostatku validnih statističkih podataka nije moguće pratiti napredak po pitanju ulaganja u istraživanje, ali su ona i dalje na veoma niskom nivou (u 2008. godini procijenjena su na 0,13% BDP-a). Ministarstvo nauke i Zavod za statistiku trenutno sprovode statističko istraživanje u skladu sa standardima EU.

Zaključak

Dobar napredak je zabilježen u oblasti nauke i istraživanja. Institucionalni i zakonodavni okvir za naučno-istraživačku djelatnost je ojačan, i preduzete su određene mjere na poboljšanju mobilnosti istraživača. Međutim, ulaganja u istraživanje su i dalje slaba i potrebni su dodatni napori kako bi se uspostavile jače veze između naučne zajednice i privatnog sektora, te podstakla ulaganja i javnog i privatnog sektora u naučno-istraživačku djelatnost. Takođe je neophodno uložiti dodatne napore radi postizanja većeg učešća u Sedmom okvirnom programu EU za istraživanje. Pripremama za Uniju za inovacije bi treblo posvetiti punu pažnju. Sve u svemu, aktivnosti koje se preduzimaju su prilagođene i doprinose ciljevima utvrđenim na nivou EU u pogledu istraživanja i inovacija. Pripreme u ovoj oblasti su uveliko u toku.

4.26. Poglavlje 26: Obrazovanje i kultura

U oblastima **obrazovanja** i **kulture** ostvaren je određeni napredak. Osnažen je zakonodavni okvir. U decembru 2010. godine usvojen je novi Zakon o nacionalnom okviru kvalifikacija, kao i odgovarajući Akcioni plan za period 2011-2012. godine. Takođe u decembru, usvojene su i izmjene i dopune Zakona o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, u skladu sa Strategijom za rano i predškolsko vaspitanje i obrazovanje,

kojima je omogućen upis petogodišnje djece u osnovnu školu (2010-2015). Prvi Zakon o obrazovanju odraslih usvojen je u martu 2011. godine. Ipak, planirane reforme u oblasti obrazovanja se sporo sprovode, a ljudski i finansijski resursi u novoformiranom Ministarstvu prosvjete i sporta (ranijem Ministarstvu prosvjete i nauke) su slabi. Učešće Crne Gore u posljednjem PISA testiranju pomaže da se prepoznaju propusti i nedostaci u reformi obrazovanja. Kada je u pitanju inkluzivno obrazovanje, Zakon o obrazovanju đece sa posebnim potrebama je izmijenjen u cilju obezbjeđenja dodatne podrške. Pored ovoga, kontinuirano se unapređuje implementacija postojećeg zakonodavstva o inkluzivnom obrazovanju osjetljivih grupa i đece sa hendikepom. Ostvaren je određeni napredak u oblasti stručnog obrazovanja i usavršavanja, koji se uglavnom ogleda u usvajanju grupe pravilnika o provjeri i procjeni formalno i neformalno stečenog znanja. Međutim, sistem stručnog obrazovanja i usavršavanja potrebno je osavremeniti u cilju boljeg prilagođavanja tražnji na tržištu rada *(viđeti takođe Ekonomske kriterijume)*.

Nastavljeno je sprovođenje Bolonjskog procesa u visokom obrazovanju. Strategija obezbjeđivanja kvaliteta, kao i ona koja se odnosi na razvoj visokog obrazovanja i finansiranje, usvojene su u martu odnosno aprilu 2011. godine. Izazov će svakako predstavljati implementacija ovih strategija, i to djelimično zbog ograničenosti administrativnih kapaciteta. Članovi novog Savjeta za visoko obrazovanje imenovani su u skladu sa izmjenama i dopunama Zakona o visokom obrazovanju. Novi Savjet broji trinaest članova izabranih na period od četiri godine. Kada je riječ o mobilnosti studenata, učešće studenata u raznim evropskim programima mobilnosti se stalno povećava. Tempus program ostaje i dalje najvažniji instrument za sprovođenje reformi u oblasti visokog obrazovanja u Crnoj Gori.

U oblasti politike za **mlade**, ostvaren je napredak kroz učešće Crne Gore u Evropskoj volonterskoj službi u okviru programa Mladi u akciji (*Youth in Action*), kao i kroz saradnju sa zemljama susjedima Evropske unije.

Izvjestan napredak se može uočiti u oblasti **kulture**. Crna Gora učestvuje u Programu Kultura *(Culture)* Evropske unije. U martu 2011. godine predat je zahtjev za učešće u programu Evropa za građane *(Europe for Citizens)*.

Zaključak

U oblasti obrazovanja i kulture može se konstatovati određeni napredak. Usvojeni su mehanizmi obezbjeđenja kvaliteta i nacionalni okvir kvalifikacija, u skladu sa Bolonjskim procesom. Ipak, njihova primjena još uvijek predstavlja izazov. Unaprijeđena je vidljivost i lakši pristup programu Mladi u akciji. Saradnja sa susjednim zemljama je ojačana kroz Tempus program. Potrebno je uložiti dodatne napore da bi se obezbijedilo inkluzivno obrazovanje za osjetljive grupe i đecu sa posebnim potrebama. Kapacitete za stabilno finansijsko upravljanje i finansijsku kontrolu je potrebno osnažiti u svjetlu učešća Crne Gor u decentralizovanim programima EU. Sve u svemu, u oblasti obrazovanja i kulture, usklađivanje sa *acquis*-em je relativno napredovalo.

4.27. Poglavlje 27: Životna sredina

U oblasti **životne sredine**, ostvaren je mali napredak. U pogledu *horizontalnog zakonodavstva*, u januaru 2011. godine usvojen je novi Zakon o prekršajima, koji predviđa posebne kazne za kršenje propisa u oblasti životne sredine. Ovaj zakon ima za cilj usklađivanje sa Direktivom o ekološkom kriminalu, ali će biti potrebno uložiti dodatni napor da bi se ovaj zakon u potpunosti

uskladio sa *acquis*-em, posebno u pogledu kriminalizacije određenih prekršaja, krivičnih sankcija i drugih kazni, pored novčanih. Arhus centar je otvoren u aprilu 2011. godine, a glavni cilj je da se poboljša pristup informacijama, poveća učešće javnosti u procesu donošenja odluka i pristup pravdi u pitanjima koja se tiču životne sredine. Poboljšana je primjena procjene uticaja na životnu sredinu, ali je uključivanje civilnog društva i drugih zainteresovanih strana još uvijek nedovoljno. Nije ostvaren nikakav napredak u usklađivanju domaćeg zakonodavstva sa *acquis*-em u pogledu odredbi koje regulišu pristup informacijama u oblasti životne sredine, pristup pravdi, ekološku odgovornost i stratešku procjenu uticaja na životnu sredinu sa prekograničnog aspekta.

Određeni napredak je ostvaren u pogledu *kvaliteta vazduha* usvajanjem propisa za sprovođenje, koji se odnose na praćenje kvaliteta vazduha, granične vrijednosti sadržaja zagađujućih materija u tečnim gorivima, kao i na emisije iz stalnih izvora. Zakoni o potvrđivanju tri protokola o prekograničnom zagađenju vazduha na velikim udaljenostima su usvojeni u junu 2011. godine. Međutim, uspostavljanje sistema praćenja kvaliteta vazduha i identifikovanje zona i konurbacija su i dalje u početnoj fazi. Nije uočen napredak po pitanju administrativnih kapaciteta u ovoj oblasti.

Napredak u oblasti *upravljanja otpadom* je ograničen na usvajanje propisa za sprovođenje, koji se odnose na dozvole, uvoz i izvoz otpada i tretiranje određenih tokova otpada. U pogledu infrastrukture, sa radom je otpočeo prvi reciklažni centar u Podgorici. Međutim, i dalje se najveći dio otpada odlaže na otvorena odlagališta ili više nelegalnih deponija. Izrada integrisanog sistema upravljanja otpadom je u ranoj fazi i postignut je mali napredak, posebno u pogledu izgradnje regionalnih deponija u skladu sa standardima EU.

Napredak nije uočen u oblasti *kvaliteta voda*. Nedovoljno ulaganja, nejasna podjela odgovornosti među nadležnim organima

i nedostatak koherentnosti u njihovim aktivnostima ozbiljno ometaju napredak u ovoj oblasti.

Po pitanju *zaštite prirode*, može se izvijestiti o određenom napretku u pogledu propisa potrebnih za implementaciju – usvojen je određeni broj pravilnika u različitim aspektima upravljanja i zaštite divlje flore i faune. Međutim, implementacija direktiva o staništima i pticama, uključujući i nadgradnju naučnih podataka za određivanje zaštićenih oblasti i budućih lokacija Natura 2000, kasni.

U pogledu *industrijskog zagađenja i upravljanja rizikom*, ostvaren je određeni napredak u usklađivanju sa direktivama o spaljivanju otpada i emisijama rastvarača.

Određeni napredak je postignut i u oblasti *hemikalija*, a to se uglavnom odnosi na ratifikaciju Stokholmske i Roterdamske konvencije.

U pogledu borbe protiv *buke*, novi Zakon o zaštiti od buke usvojen je u maju 2011. godine.

Što se tiče **klimatskih promjena**, Crna Gora je ostvarila mali napredak u razvoju opšte politike. Neophodno je značajno jačanje svijesti na svim nivoima. Pitanje klimatskih promjena je u sasvim maloj mjeri ili nije uopšte ugrađeno u sektorske politike, strategije i planove, sa izuzetkom nacionalne politike šumarstva. Još uvijek nema nacionalne politike i akcionog plana za klimatske promjene. Na međunarodnom nivou, Crna Gora je podržala stav EU na šesnaestom sastanku Konferencije potpisnica Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama (COP16) u Kankunu i prihvatila Kopenhaški dogovor, ali nije formulisala obaveze po pitanju smanjenja emisije gasova sa efektom staklene bašte. Crna Gora je dostavila prvo nacionalno obavještenje u okviru Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o klimatskim promjenama u oktobru 2010. godine, a izrada drugog je u toku. Crna Gora je aktivno učestvovala u radu u okviru Regionalne ekološke mreže za pridruživanje (RENA).

Po pitanju *acquis*-a u oblasti klime, nacionalno zakonodavstvo je u ranoj fazi usklađivanja. Uredba o graničnim vrijednostima sadržaja zagađujućih materija u tečnim gorivima naftnog porijekla je na snazi od 1. januara 2011. godine. Potrebni su dalji napori ka usklađivanju sa Odlukom EU o mehanizmima monitoringa. Nije ostvaren napredak u pripremi za uključivanje instalacija Crne Gore u EU Sistem trgovanja emisijama (EU ETS). Potrebno je preduzeti konkretne korake da bi se postepeno krenulo ka postavljanju cilja smanjenja emisije gasova sa efektom staklene bašte, kako bi se mogao primijeniti *acquis* u oblasti klimatskih promjena, a posebno EU sistem trgovanja emisijama i pridruživanje EU effort sharing („podjeli napora"). Po pitanju supstanci koje oštećuju ozonski omotač i fluorisanih gasova, Crna Gora nastavlja sa sprovođenjem Protokola iz Montreala, ali je potrebno da preduzme dalje korake na usklađivanju sa zakonodavstvom EU. Crna Gora je pristupila Deklaraciji usvojenoj na dvadeset drugom sastanku strana potpisnica Protokola iz Monterala o globalnom napuštanju HCFC-a i CFC-a.

Postignut je određeni napredak u pogledu **administrativnih kapaciteta**. Nakon promjena u sastavu Vlade u decembru 2010. godine, politika životne sredine je prenijeta u nadležnost Ministarstva održivog razvoja i turizma, a dio Ministarstva nadležan za pitanja životne sredine je restrukturiran, na osnovu nove organizacione šeme. Formiran je novi odsjek, zadužen za upravljanje otpadom i komunalni razvoj. Međutim, ove aktivnosti još uvijek nijesu rezultirale nekim značajnijim poboljšanjem administrativnih kapaciteta. Poseban problem je visok stepen zavisnosti od zapošljenih na određeno vrijeme i česte promjene u broju zapošljenih u ministarstva. Administrativni kapaciteti Agencije za zaštitu životne sredine su poboljšani. Međutim, potrebno je ojačati inspekcijsko odjeljenje Agencije. Iako se ukupan broj inspekcija na nacionalnom nivou povećava, postoje problemi sa adekvatnim upravljanjem

inspekcijskim kontrolama, evidentiranjem kršenja propisa i podnošenjem prijava za prekršaje radi daljeg procesuiranja. Treba značajno ojačati administrativne kapacitete, kao i tehničke i finansijske resurse, kako bi država bila u mogućnosti da se prilagodi i ispuni zahtjeve zakonodavstvna i politike EU u oblasti klimatskih promjena.

Zaključak

Crna Gora je ostvarila mali napredak u pogledu usklađivanja i sprovođenja *acquis*-a u oblasti životne sredine i klimatskih promjena. Ostvareni napredak se uglavnom odnosi na usvajanje propisa potrebnih za sprovođenje zakonodavstva o upravljanju otpadom i očuvanju prirode, i ratifikaciju nekih međunarodnih sporazuma u oblasti životne sredine. Administrativni kapaciteti Agencije za zaštitu životne sredine su poboljšani. Crna Gora treba da ubrza svoje strateško planiranje u svim sektorima i pronađe održivo finasiranje za implementaciju. Životna sredina i klimatske promjene moraju na sistematičniji način biti uključeni u druge sektore, a naročito energetiku. Kapacitete za procjenu uticaja na životnu sredinu treba ojačati i održavati javne konsultacije. Kapacitete uprave na nacionalnom i lokalnom nivou odgovorne za životnu sredinu i klimatske promjene treba ojačati.

4.28. Poglavlje 28: Zaštita potrošača i zdravlja

Ostvaren je napredak u oblasti **zaštite potrošača**. Vlada je u junu 2011. godine usvojila godišnji izvještaj o implementaciji Nacionalnog programa zaštite potrošača (NCPP) za period 2010-2012. godine i pripadajući akcioni plan. Implementacija se odvija u dobrom pravcu, ali je potrebno ojačati nadležni sektor u okviru Ministarstva ekonomije kako bi se unaprijedila koordinacija i

dodatno poboljšala implementacija. Potrebno je i snaženje administrativnih kapaciteta Arbitražnog odbora, nadležnog za rješavanje sporova potrošača. Postoje svega dvije nevladine organizacije koje se aktivno bave zaštitom potrošača, a obje se suočavaju sa ozbiljnim nedostatkom resursa. U Savjet za saradnju sa nevladinim organizacijama, formiran u aprilu 2010. godine, još uvijek nije uključena nijedna od ove dvije organizacije. I dalje je potrebno podizati svijest o zaštiti potrošača, jer većina stanovnika (87%) vjeruje da nije adekvatno informisana.

Ostvaren je određeni napredak u *pogledu bezbjednosti proizvoda*. U skladu sa Zakonom o opštoj bezbjednosti proizvoda, a sa ciljem daljeg usklađivanja sa *acquis*-em, usvojen je pravilnik kojim se utvrđuju crnogorski standardi o opštoj bezbjednosti proizvoda. Osnovano je tijelo za koordinaciju aktivnosti državnih i nedržavnih organa nadležnih za tržišni nadzor, koje daje smjernice i prati realizaciju ciljeva postavljenih Strategijom tržišnog nadzora *(viđeti takođe Poglavlje 1 – Slobodno kretanje roba*).

Ostvaren je određeni napredak u pogledu *pitanja koja se ne odnose na bezbjednost*. Novi Zakon o turizmu, koji dijelom transponuje Direktivu o paket-aranžmanima, usvojen je u oktobru 2010. godine. Novi Zakon o zaštiti potrošača tek treba usvojiti radi usklađivanja domaćih propisa sa više direktiva EU, uključujući i one koje se odnose na nepoštene trgovačke prakse, nepoštene ugovorne odnose i uslove, prodaju na daljinu, određene aspekte prodaje vremena korišćenja turističkog objekta (time-sharing) i prodaje robe široke potrošnje, kao i sa preporukama Komisije o arbitraži i posredovanju u sporovima.

Ostvaren je određeni napredak u oblasti **javnog zdravlja**. Elektronsko zdravstvo (e-zdravstvo) je u potpunosti integrisano u sistem primarne zdravstvene zaštite, ali je njegova primjena i dalje spora. Treba nastaviti napore usmjerene na unapređenje informacionih sistema u zdravstvu, kako bi se garantovalo bezbjedno upravljanje podacima o pacijentima.

U junu 2011. godine usvojene su dopune zakona kojim se ograničava upotreba *duvanskih* proizvoda. Ipak, pušenje i dalje ostaje ozbiljan problem, koji ima negativne posljedice po javno zdravlje i potrebni su dalji napori na njegovom rješavanju.

Po pitanju *prenosivih bolesti*, u junu 2011. godine usvojen je Akcioni plan za implementaciju međunarodnih propisa u oblasti zdravlja, kao i Strategija za borbu protiv HIV-a/AIDS-a za period 2010-2014. godine. Cilj ove strategije, u skladu sa EU i međunarodnim obavezama i strategijama, jeste da se HIV prevalencija u Crnoj Gori održi na niskom nivou, da se obezbijedi univerzalni pristup prevenciji i liječenju HIV-a, kao i da se poboljša kvalitet života ljudi koji žive sa HIV-om, kroz koordinirani multisektorski odgovor. Međutim, potrebno je ojačati mehanizme nadzora i reagovanja, posebno u pogledu visokorizičnih grupa.

Poboljšan je zakonodavni okvir za *krv*, ali je potrebno uložiti dalje napore da bi se uspostavio savremeni sistem transfuzije krvi u skladu sa standardima EU, kao i da bi se postigla samodovoljnost u obezbjeđivanju sigurne *krvi i komponenata krvi*. Nema napretka o kojem bi se moglo izvijestiti u pogledu *tkiva i ćelija* i *doniranja i transplantacije organa*.

U oblasti *mentalnog zdravlja*, može se zapaziti ograničeni napredak. U avgustu 2011. godine, Nacionalna komisija za mentalno zdravlje usvojila je Akcioni plan za unaprijeđenje mentalnog zdravlja u Crnoj Gori (2011-2014). Ipak, sprovođenje nacionalne strategije je i dalje sporo, zbog ograničenih administrativnih kapaciteta i ograničene raspoloživosti kvalifikovanog kadra.

U oblasti prevencije i kontrole *karcinoma*, potrebno je izdvojiti dovoljno sredstava za organizaciju i sprovođenje Nacionalnog programa ranog otkrivanja raka dojke, koji je usvojen u junu 2010. godine. Sprovođenje programa testiranja na rak dojke, grlića materice i rak debelog crijeva treba ubrzati. Ne postoji posebna politika – nacionalna strategija ili akcioni plan – za sprječavanje i smanjivanje štetnih posljedica alkohola, koji bi se mogli procijeniti u odnosu na EU strategiju o *alkoholu*.

Zaključak

Generalno, ostvaren je određeni napredak u oblasti zaštite potrošača i zdravlja. Crna Gora nastavlja da ostvaruje napredak u usklađivanju sa politkom EU u oblasti zaštite potrošača i strategije EU u oblasti zaštite zdravlja. Međutim, potrebno je uložiti dalje napore da bi se domaće zakonodavstvo uskladilo sa *acquis*-em i da bi se izgradili administrativni kapaciteti. U oblasti zaštite potrošača, potrebno je povećati podršku organizacijama potrošača i unaprijediti aktivnosti podizanja svijesti. Po pitanju zdravlja, potrebno je ojačati i monitoring i evaluaciju prenosivih bolesti, naročito za osjetljive grupe. Još se čeka na implementaciju savremenog sistema transfuzije krvi. Potrebno je posvetiti pažnju na usklađivanje sa zakonodavstvom EU u oblasti tkiva, ćelija i organa.

4.29. Poglavlje 29: Carinska unija

Određeni napredak je postignut u **carinskom zakonodavstvu**. Usvojena je Uredba o usklađivanju nomenklature carinske tarife za 2011. godinu, sa ciljem usklađivanja nomenklature nacionalnih carinskih tarifa sa Kombinovanom nomenklaturom EU za 2011. godinu. Zakon o administrativnim taksama je izmijenjen tako da ukida carinske administrativne takse koje nijesu bile u skladu sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju i *acquis*-em EU. Nova Uredba omogućava odloženo plaćanje carinskog duga u roku od 30 dana od prijema carinske deklaracije. U junu 2011. godine, usvojeni su propisi kojima se obezbjeđuje snažnija zaštita intelektualne svojine, u cilju prilagođavanja ove oblasti *acquis*-u. Novi pravilnik o kontroli gotovog novca, koji detaljno reguliše postupke unošenja gotovog novca u zemlju i iznošenja iz zemlje kao i kazne za neprijavljivanje istih, stupila je na snagu 29. juna 2011. godine.

Carinski organi Crne Gore su ostvarili napredak u izgradnji svojih **administrativnih i operativnih kapaciteta** i usvojili Plan upravljanja poslovnim promjenama, kojim se definiše vremenski okvir za sprovođenje smjernica. Pored toga, Uprava je utvrdila akcioni plan koji se, između ostalog, bavi olakšanjem trgovine i unapređenjem analize rizika. Carinski organi su završili rad na bazi podataka za upravljanje ljudskim resursima. Na temelju strategije obuke, skoro formirani Odsjek za obuke je organizovao sistematske obuke za carinske službenike i predstavnike poslovnih subjekata. Crna Gora je pristupila programu CUSTOMS 2013. Potrebno je uložiti dodatne napore na jačanju unutrašnje kontrole radi djelotvornog sprečavanja i otkrivanja korucije i ostalih nedozvoljenih radnji. Odjeljenje nadležno za naknadne kontrole se mora ojačati kako bi moglo sistematično planirati i sprovoditi a posteriori kontrole, nadomještajući smanjenje fizičkih i dokumentacionih provjera.

U oktobru 2010. godine, Crna Gora je proširila funkcije nacionalnog Carinskog informacionog sistema, dodavanjem novih informacionih modula za tranzit, pojednostavljene postupke i carinske tarife. Modul za carinske tarife prati sličnu strukturu aplikacije EU TARIC 2. Nije bilo napretka u pogledu budućeg članstva u Konvenciji o zajedničkom tranzitu.

Zaključak

Određeni napredak je ostvaren u carinskom zakonodavstvu, i on se uglavnom ogleda u usklađivanju kombinovane nomenklature sa Kombinovanom nomenklaturom EU i ukidanju svih carinskih administrativnih taksi koje nijesu bile u skladu sa Sporazumom o stabilizaciji i pridruživanju i *acquis*-em. Međutim, potrebno je uložiti dodatne napore u oblastima kao što su upravljanje kvotama, odredbe vezane za bezbjednost i usklađivanje sa carinskim propisima EU. Na području administrativnih i operativnih kapaciteta, Crna Gora mora osnažiti primjenu

postojećih procedura i metoda rada. Dodatni napori su neophodni u unutrašnjoj kontroli, naknadnim kontrolama i sprječavanju i otkrivanju korupcije i nedozvoljenih radnji. Pripreme za moguće članstvo u Konvenciji o zajedničkom tranzitnom postupku bi trebalo ubrzati.

4.30. Poglavlje 30: Spoljni odnosi

Postignut je određeni napredak na polju zajedničke trgovinske politike.

Generalno, država je nastavila koordinaciju sa Evropskom komisijom i usklađivanje sa politikama i stavovima EU prema trećim zemljama i prema međunarodnim organizacijama.

Crna Gora još uvijek nije postala članica *Svjetske trgovinske organizacije* (STO). Udvostručila je napore kako bi se ubrzalo pristupanje STO-u, ali pregovori o pristupanju i dalje traju.

Crna Gora još uvijek nema formalnu šemu *izvoznih kredita*. U usklađivanju nacionalnog zakonodavstva u ovoj oblasti nije postignut napredak. Crnogorsko zakonodavstvo vezano za izvozne kontrole *robe dvostruke namjene* još uvijek nije u potpunosti usklađeno s *acquis*-em. Zakon o spoljnoj trgovini naoružanjem, vojnom opremom i robom dvostruke namjene nije u potpunosti usklađen sa zakonodavstvom EU, naročito u dijelu koji se odnosi na stavljanje u promet i tranzit robe dvostruke namjene.

Crna Gora trenutno pregovara o **bilateralnim sporazumima o spoljnoj trgovini** sa Bjelorusijom i Kazahstanom. Pregovori o sporazumu o slobodnoj trgovini sa zemljama EFTA-e su zaključeni u julu. Potpisivanje je planirano za novembar, a stupanje na snagu za jul 2012. godine. Crna Gora i dalje ima aktivnu i konstruktivnu ulogu u CEFTA-i. Skupština je usvojila određeni broj zakona o potvrđivanju nedavno sklopljenih bilateralnih investicionih sporazuma i sporazuma o trgovinskoj i ekonomskoj saradnji (npr. sa Bivšom Jugoslovenskom Republikom Makedonijom, Republikom Češkom, Maltom, itd.).

Ograničen napredak je postignut u jačanju administrativnih kapaciteta Odjeljenja za multilateralnu trgovinsku saradnju i međunarodne ekonomske odnose u Ministarstvu ekonomije. Ovo odjeljenje se mora osnažiti kako u pogledu ljudskih resursa tako i u pogledu opšte stručnosti za oblast trgovine. Postojeće mehanizme međuresorske saradnje treba dodatno snažiti.

Što se tiče **politike razvoja i politike humanitarne pomoći**, nije uočen napredak. Donatorske aktivnosti se i dalje odvijaju na *ad hoc* osnovi.

Zaključak

U oblasti spoljnih odnosa je ostvaren određeni napredak. Koordinacija sa EU u pogledu pozicija u međunarodnim organizacijama i dalje teče nesmetano. Međutim, potrebno je podići svijest o obavezama Crne Gore u ovoj oblasti, zajedno sa jačanjem institucionalnih i administrativnih kapaciteta za pitanja multilateralne trgovine, razvoja i humanitarne pomoći.

4.31. Poglavlje 31: Vanjska, bezbjednosna i odbrambena politika

Redovni **politički dijalog** između EU i Crne Gore je nastavljen oko pitanja vanjske politike. *(Za više detalja o odnosima sa drugim zemljama obuhvaćenim procesom proširenja i državama članicama, pogledati Političke kriterijume 2.3. – Regionalna pitanja i međunarodne obaveze.)*

Što se tiče **zajedničke spoljne i bezbjednosne politike**, Crna Gora je u izvještajnom periodu, na zahtjev, izvršila usklađivanje sa 66 od 67 deklaracija EU i odluka Savjeta (99% usklađenosti). *(Za više detalja o Međunarodnom krivičnom sudu, pogledati Političke kriterijume 2.3. – Regionalna pitanja i međunarodne obaveze.)*

Još petnaest zemalja je priznalo Crnu Goru kao nezavisnu državu. Međutim, 51 zemlja još uvijek nije priznala Crnu Goru od njenog osamostaljenja 2006. godine.

Kasni se sa imenovanjem Političkog direktora i Evropskog korespondenta.

Crna Gora je sprovela sve *restriktivne mjere* Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija i EU.

Nije uočen dodatni napredak kada je riječ o *sukobu interesa*.

Kada se govori o *neširenju oružja*, Crna Gora učestvuje u određenim, ali ne svim, međunarodnim aranžmanima i instrumentima kontrole izvoza koji se tiču neširenja naoružanja za masovno uništenje. Usklađivanje sa međunarodnim obavezama po pitanju lakog i malokalibarskog naoružanja, uključujući ciljeve strategije EU o lakom i malokalibarskom naoružanju, se nastavlja kroz nacionalno zakonodavstvo i kontrolne sisteme. Što se tiče mjera zaštite od nuklearnog zračenja, Crna Gora je ratifikovala Sporazum o sveobuhvatnim mjerama zaštite sa Međunarodnom agencijom za atomsku energiju u decembru 2010. godine.

Kada je riječ o *saradnji sa međunarodnim organizacijama*, Crna Gora je, u oktobru 2010. godine, predstavila svoj prvi Godišnji nacionalni program u okviru prvog Akcionog plana za članstvo u NATO-u (MAP). Široki monitoring Crne Gore nakon pristupanja od strane Savjeta Evrope je zamijenjen monitoringom zasnovanim na dijalogu.

Što se tiče *mjera bezbjednosti*, Crna Gora nastavlja rad na pronalaženju praktičnih rješenja neophodnih za usklađivanje sa Odlukom Savjeta o bezbjednosti informacija, uključujući upravljanje povjerljivim informacijama. Crna Gora je, prije svega, usvojila bezbjednosne aranžmane za sprovođenje Sporazuma o bezbjednosnim postupcima za razmjenu i zaštitu povjerljivih informacija između Crne Gore i Evropske unije. U toku su pripreme za uvođenje komunikacionih mreža za pridružene zemlje (Mreža pridruženih zemalja – ACN (Associated Countries Network)).

Na području **zajedničke bezbjednosne i odbrambene politike**, naročito *upravljanja civilnim i vojnim krizama*, u februaru

2011. godine je potpisan sporazum između EU i Crne Gore kojim se uspostavlja okvir za učešće Crne Gore u aktivnostima upravljanja krizom koje preduzima EU. Crna Gora nastavlja sa učešćem u ISAF-u u Avganistanu, UNMIL-u u Liberiji i EU NAVFOR-u Atalanta.

Zaključak

Crna Gora je ostvarila napredak u ovom poglavlju. Država je izvršila usklađivanje sa svim deklaracijama EU i odlukama Savjeta, uz kontinuiranu snažnu posvećenost regionalnoj stabilnosti. Međutim, moraju se usvojiti neophodne zakonske i upravne mjere, uz odgovarajuća prilagođavanja.

4.32. Poglavlje 32: Finansijska kontrola

Regulatorni okvir za uvođenje **unutrašnje finansijske kontrole javnog sektora** (PIFC) završen je 2010. godine usvajanjem potrebnih podzakonskih akata, uključujući Pravilnik o sistemima za finansijsko upravljanje i kontrolu (FMC), Uputstva o godišnjem izvještavanju o sistemima finansijskog upravljanja i kontrole i internoj reviziji (IA), izmjene i dopune Uputstva o radu Državnog trezora.

Sprovođenje je potrebno osnažiti. Kapacitete finansijskih jedinica koje pružaju podršku upravi potrebno je značajno ojačati. Razumijevanje delegiranja, ovlašćivanja i upravljačke odgovornosti je i dalje slabo i treba ga konsolidovati i primijeniti u praksi. Potreban je sistematičniji pristup kako bi se obezbijedilo stvaranje i održavanje odgovarajućih kapaciteta i u centralnoj jedinici za harmonizaciju (CJH) i kod korisnika budžeta.

Određeni napredak se može primijetiti u oblasti uspostavljanja **interne revizije**. Administracija ima teškoća u angažovanju revizorskih službenika i broj do sada imenovanih revizora je previše mali. Značajni napori i resursi će biti potrebni za uvođenje međunarodnih standarda u oblast interne revizije.

Što se tiče **eksterne revizije**, može se zabilježiti dalji napredak. U cilju jačanja nezavisnosti Državne revizorske institucije (DRI), Zakon o unutrašnjoj finansijskoj kontroli javnog sektora je izmijenjen u martu 2011. godine, čime je DRI izuzeta od obaveze podnošenja godišnjeg izvještaja Ministarstvu finansija o sistemu finansijskog upravljanja i kontrole i internoj reviziji. DRI aktivno razmatra dodatne mjere koje bi osigurale da njena nezavisnost bude usklađena sa međunarodnim standardima.

Kapaciteti DRI se stabilno povećavaju. Pored revizije godišnjeg finansijskog izvještaja Vlade, izvršeno je 13 pojedinačnih revizija. Ali, dok su sva administrativna radna mjesta u DRI-u popunjena, 33% revizorskih mjesta je trenutno upražnjeno. Potrebno je uložiti napore za usvajanje Zakona o radu Revizorskog tijela, kako bi se formalno odvojilo od DRI-a i obezbijedila sredstva za dalji rad Revizorskog tijela. Administrativna i upravljačka autonomija DRI-a se mora obezbijediti.

Mali napredak je zabilježen u oblasti **zaštite finansijskih interesa EU**. Služba za borbu protiv prevara, koja je direktno odgovorna ministru finansija, osnovana je u cilju koordiniranja saradnje sa OLAF-om. Međutim, još uvijek se čeka na formalnu potvrdu. Njeni administrativni kapaciteti su i dalje ograničeni. Potrebno je preduzeti dalje korake na identifikovanju svih nacionalnih organa koji treba da se uključe u saradnju sa OLAF-om, kako bi se formirala mreža službi za borbu proziv prevara i pripremio pravni osnov za njeno funkcionisanje. Ograničeni napredak je zabilježen u **borbi protiv falsifikovanja eura**. Programi obuke za otkrivanje falsifikovanih novčanica se nastavljaju, ali ukupni istražni kapaciteti u ovoj oblasti su i dalje ograničeni.

Zaključak

Crna Gora je ostvarila napredak u oblasti finansijske kontrole. Međutim, država treba da implementira svoje sisteme finansijskog upravljanja i kontrole i da razvije funkciju interne revizije.

Razvoj eksterne revizije se odvija normalnim tokom. Crna Gora je i dalje u početnoj fazi saradnje sa OLAF-om. Kapacitete za borbu protiv falsifikovanja eura treba unaprijediti.

4.33. Poglavlje 33: Finansijske i budžetske odredbe

Nije bilo naročitih dešavanja u vezi sa **tradicionalnim sopstvenim sredstvima, sredstvima od PDV-a i sredstvima bruto nacionalnog dohotka**. O napretku u oblastima relevantnih politika *pogledajte poglavlja 16 – Oporezivanje, 18 – Statistika, 29 – Carinska unija i 32 – Finansijska kontrola*.

Što se tiče administrativne infrastrukture, uspostavljene su institucije iz oblasti relevantnih politika koje indirektno utiču na sistem sopstvenih sredstava. Međutim, pored daljeg jačanja ovih institucija, biće potrebna potpuno funkcionalna koordinaciona struktura koja će obezbjeđivati tačno obračunavanje, predviđanje, naplatu, plaćanje i kontrolu sopstvenih sredstava i izvještavanje Evropskoj uniji o implementaciji pravila o sopstvenim sredstvima.

Zaključak

Ukupno gledano nema značajnih odstupanja između sistema u Crnoj Gori i EU što se tiče osnovnih principa i institucija iz oblasti relevantnih politika koji utiču na pravilnu primjenu pravila o sopstvenim sredstvima. Tokom vremena, moraće da se uspostavi koordinaciono tijelo koje će usmjeravati i voditi pretpristupne pripreme na polju sopstvenih sredstava. Administrativni okvir za primjenu pravila o sopstvenim sredstvima još nije uspostavljen.

Statistički aneks

STATISTIČKI PODACI (na dan 30. septembar 2011. godine) Crna Gora

Osnovni podaci	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Btoj stanovnika (u hiljadama)	12)	612	615	617	619	621	623	624	625	628	630	619b
Ukupna površina zemlje(km²)		13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812	13 812

Nacionalni računi	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Bruto domaći proizvod (BDP) (u milionima eura)	1)	1 066	1 295	1 360	1 510	1 670	1 815	2 149	2 681	3 086	2 981	3 104
BDP (eura po glavi stanovnika)	2)	1 750e	2 113e	2 208e	2 435e	2 684e	2 912e	3 443e	4 280e	4 908	4 720	5 006
BDP (paritet kupovne moći (PPS) po glavi stanovnika)		:	:	:	:	:	6 900	8 400	10 000	10 800	9 700	9 800e
BDP po glavi stanovnika u PPS-u (EU-27 = 100)		:	:	:	:	:	31	35	40	43	41	40e
Realna stopa rasta BDP-a (stopa rasta obima BDP-a, nacionalna valuta, %promjena u odnosu na prethodnu godinu)		:	1,1	1,9	2,5	4,4	4,2	8,6	10,7	6,9	-5,7	2,5
Rast zaposlenosti (nacionalni računi, % promjena u odnosu na prethodnu godinu)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Rast produktivnosti rada: rast BDP-a po zaposlenom (% promjena u odnosu na prethodnu godinu)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Realni rast troškova jedinice rada (nacionalni računi, % promjena u odnosu na prethodnu godinu)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Produktivnost rada po zaposlenom (BDP kroz paritet kupovne moći po zaposlenom, EU-27 = 100)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Bruto dodata vrijednost po osnovnim sektorima (%)												
Poljoprivreda i ribarstvo	3)	12,4	11,9	12,2	11,6	10,9	10,4	10,1	8,5	9,3	10,0	9,2
Industrija	3)	19,1	20,8	20,0	19,2	18,8	17,1	16,0	13,6	13,5	13,6	13,5
Građevinarstvo	3)	4,3	3,9	4,1	3,4	3,5	3,6	4,3	4,2	7,7	6,5	6,1
Usluge	3)	64,2	63,5	63,8	65,8	66,9	68,9	69,5	73,7	69,5	69,9	71,2
Rashodi za krajnju potrošnju, kao udio u BDP-u (%)		91,9	100,2	105,8	101,0	99,4	99,8	104,2	108,5	113,8	106,2	105,6
Bruto investicije u osnovna sredstva, kao udio u BDP-u (%)		16,9	17,5	14,6	13,3	17,0	18,0	21,9	32,3	38,3	26,7	21,1
Promjene u zalihama, kao udio u BDP-u (%)		5,5	5,9	4,1	2,1	-0,4	-0,3	3,6	1,5	2,3	0,4	1,7
Izvoz roba i usluga, u odnosu na BDP(%)		36,8	38,4	35,4	30,6	42,0	43,6	49,4	44,4	39,6	32,1	34,7
Uvoz roba i usluga, u odnosu na BDP(%)		51,1	62,0	59,9	47,0	58,1	61,1	79,1	86,7	94,0	65,4	63,1

Industrija	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Indeks obima industrijske proizvodnje (2005=100)		87,7	86,8	87,7	89,5	101,8	100,0	100,9	100,9	99,1	67,5	79,4

Stopa inflacije	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Prosječna godišnja stopa inflacije (indeks potrošačkih cijena, % promjena u odnosu na prethodnu godinu)		:	:	:	:	:	:	:	:	9,2	3,4	0,5

Platni bilans	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Platni bilans: tekući račun ukupno (u milionima eura)		:	:	-175	-102	-120	-311	-687	-1 078	-1 584	-896	-778
Platni bilans tekući račun : trgovinski bilans (u milionima eura)		:	:	-433	-359	-416	-674	-1 010	-1 607	-2 102	-1 372	-1 317
Platni bilans tekući račun : neto usluge (u milionima eura)		:	:	100	112	148	196	197	439	399	385	446
Platni bilans tekući račun : neto dohodak (u milionima eura)		:	:	76	88	86	20	36	31	46	5	-22
Platni bilans tekući račun : neto tekući transferi (u milionima eura)		:	:	82	58	62	147	90	59	73	85	114
od čega državnih transfera (u milionima eura)		:	:	:	:	:	6	7	2	9	5	16
Neto strane direktne investicije(SDI) (u milionima eura)		:	:	87	39	51	399	470	568	582	1 066	552
Strane direktne investicije (SDI) u inostranstvu (u milionima eura)		:	:	0	5	2	4	26	115	74	33	22
od čega SDI ekonomije koja je predmet izvještaja u zemljama EU-27 (u milionima		:	:	0	0	1	3	2	7	6	2	19
Strane direktne investicije (SDI) u ekonomiji koja je predmet izvještaja (u milionima eura)		:	:	87	44	53	403	496	683	656	1 099	574
od čega SDI zemalja EU-27 u ekonomiji koja je predmet izvještaja (u milionima eura)		:	:	73	32	38	337	300	461	378	782	287

Javne finansije	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Opšta vlada: deficit/suficit, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	-2,4	-2,0	-2,0	3,4	6,6	0,5	-4,4	-5,0
Opšta vlada: dug u odnosu na BDP (%)		:	:	84,5	47,1	44,5	38,3	32,6	27,5	29,0	38,3	41,0

Finansijski indikatori	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Bruto spoljni dug cijele ekonomije, u odnosu na BDP (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Bruto spoljni dug cijele ekonomije, u osnosu na ukupni izvoz (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Ponuda novca: M1 (novčanice, kovanice, noćni depoziti, u milionima eura)	4)	:	:	:	285	291	351	484	592	512	:	:
Ponuda novca: M2 (M1 plus depoziti sa dospijećem do dvije godine, u milionima eura)	5)	:	:	:	403	437	615	1 099	1 557	1 209	:	:
Ponuda novca: M3 (M2 plus utrživi instrumenti, u milionima eura)	6)	:	:	:	494	547	867	1 587	2 728	2 339	:	:
Ukupni kredit monetarnih finansijskih institucija stanovništvu (konsolidovani) (u milionima eura)		:	:	125	199	279	374	843	2 213	2 754	2 358	2 152
Kamatne stope: stope na dnevne kredite, godišnje (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Aktivna kamatna stopa (za jednu godinu), godišnje (%)		:	:	:	:	:	12,1	10,3	9,3	9,4	9,4	9,6
Pasivna kamatna stopa (za jednu godinu), godišnje (%)		:	:	:	:	:	:	:	3,4	4,1	3,9	3,3
Devizni kurs eura: prosjek za period - 1 euro = ... nacionalne valute	1)	:	:	:	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000
Indeks efektivnog deviznog kursa (2000=100)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Vrijednost rezervi (uključujući zlato) (u milionima eura)		:	:	55	50	60	173	329	490	337	397	416

Spoljna trgovina	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Vrijednost uvoza: sve vrste robe, svi partneri (u milionima eura)		:	:	:	:	:	974,3	1457,4	2 073,1	2 529,7	1 654,2	1 657,3
Vrijednost izvoza: sve vrste robe, svi partneri (u milionima eura)		:	:	:	:	:	460,6	441,1	454,7	416,2	277,0	330,4
Trgovinski bilans: sve vrste robe, svi partneri (u milionima eura)		:	:	:	:	:	-513,7	-1016,2	-1 618,4	-2 113,6	-1 377,2	-1 327,0
Uslovi trgovanja (indeks izvoznih cijena / indeks uvoznih cijena)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Učešće izvoza u EU-27 u vrijednosti ukupnog izvoza (%)		:	:	:	:	:	53,5	66,5	69,2	62,2	48,3	55,9
Učešće uvoza iz EU-27 u vrijednosti ukupnog uvoza (%)		:	:	:	:	:	45,3	47,4	45,4	42,7	37,5	37,7

Demografija	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Stopa prirodnog rasta: prirodna promjena (rođeni minus umrli) (na 1000 stanovnika)		6,1	5,5	4,8	4,3	3,4	2,4	2,5	3,0	4,1	4,4	:
Stopa smrtnosti odojčadi: smrtnost djece ispod jedne godine starosti na 1000 živo rođenih		11,1	14,6	10,8	11,0	7,8	8,4	11,0	7,4	7,5	5,7	:
Očekivana životni vijek na rođenju: muškarci (godine)		:	:	:	:	:	71,4	71,5	72,1	72,8	73,1	:
Očekivana životni vijek na rođenju: žene (godine)		:	:	:	:	:	77,0	76,6	77,2	78,1	77,9	:

Tržište rada	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Stanovništvo (15-64): ukupan broj stanovnika starosti 15-64 (u hiljadama)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Ekonomski aktivno stanovništvo (15-64): ukupan broj stanovnika starosti 15-64 koji su ekonomski aktivni (u hiljadama)		:	:	:	:	:	254,3	251,5	261,5	264,2	262,1	259,1
Ukupna zaposlenost (15-64): ukupan broj stanovnika starosti 15-64 koji su zaposleni (u	7)	181,8	176,6	177,6	168,5	187,3	176,5b	176,7	210,7	219,4	211,7	207,9
Stopa ekonomske aktivnosti (15-64): učešće stanovništva starosti 15-64 koje je ekonomski aktivno (%)	7)	60,4	57,1	59,1	58,9	51,7	59,0b	58,4	61,0	61,2	60,3	59,3
* Stopa zaposlenosti (15-64): učešće stanovništva starosti 15-64 u zaposlenosti (%)	7)	38,5	37,1	37,7	36,2	37,4	40,9b	41,0	49,2	50,8	48,8	47,6
Stopa zaposlenosti muškaraca (15-64) (%)	7)	46,2	45,6	46,6	44,5	46,5	46,2b	47,8	56,6	58,3	56,0	54,3
Stopa zaposlenosti žena (15-64) (%)	7)	30,6	29,0	29,0	28,1	28,8	35,6b	34,8	41,9	43,5	41,6	41,0
Stopa zaposlenosti starijih radnika (55-64): učešće stanovništva starosti 55-64 u zaposlenosti (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Zaposlenost po glavnim sektorima (%)												
Poljoprivreda		:	:	:	:	:	:	:	:	:	6,5	6,2
Industrija		:	:	:	:	:	:	:	:	:	14,0	13,9
Građevinarstvo		:	:	:	:	:	:	:	:	:	6,7	6,1
Usluge		:	:	:	:	:	:	:	:	:	72,8	73,9
Stopa nezaposlenosti: učešće radne snage koja je nezaposlena (%)		19,3	21,2	20,7	22,7	27,7b	30,3	29,6	19,3	16,8	19,1	19,7
Učešće muške radne snage koja je nezaposlena (%)		:	:	:	:	:	:	:	18,1	15,9	18,0	18,9
Učešće ženske radne snage koja je nezaposlena (%)		:	:	:	:	:	:	:	20,9	17,9	20,4	20,7
Stopa nezaposlenosti osoba < 25 godina: učešće radne snage starosti <25 koja je nezaposlena (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Stopa dugoročne nezaposlenosti: učešće radne snage koje je nezaposlena 12 mjeseci i duže (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	15,6	:

Socijalna kohezija	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Prosječne nominalne mjesečne zarade i plate (u nacionalnoj valuti)		181,0	211,0	149,1	173,9	195,3	213,1	246,0	338,0	416,0	463,0	479,0
Indeks realnih zarada i plata (indeks nominalnih zarada i plata podijeljen sa Indeksom potrošačkih cijena/harmonizovanim indeksom potrošačkih cijena) (2000=100)		100,0	91,6	109,7	119,3	130,9	139,7	156,4	179,9	195,2	:	:
* Broj lica koja su rano napustila školovanje – Učešće stanovništva starosti 18-24 sa nezavršenim srednjim obrazovanjem koje ne učestvuje u daljem obrazovanju ili obuci (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:

Životni standard	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Broj putničkih automobila na 1000 stanovnika		185,2	161,0	166,8	171,8	176,1	190,9	244,7	285,6	298,5	283,9	260,1
Broj pretplatnika mobilne telefonije na 1000 stanovnika		:	639,6	775,5	674,4	778,7	872,0	1 127,4	1 097,9	1 611,5	2 496,5	2 201,4

Infrastruktura	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Gustina željezničke mreže (operativne linije, na 1000 km²)		18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1	18,1
Dužina autoputeva (u hiljadama km)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:

Inovacije i istraživanje	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Izdaci za ljudske resurse (javna potrošnja za obrazovanje u % BDP-a)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
* Bruto domaća potrošnja za istraživanje i razvoj u % BDP-a		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Procenat domaćinstava koja imaju pristup internetu kod kuće (%)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:

Životna sredina	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
* Emisije gasova sa efektom staklene bašte, CO2 ekvivalent (u tonama, 1990=100)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Energetski intezitet ekonomije (u kg naftnog ekvivalenta na 1000 eura BDP-a)		:	:	:	:	:	:	493,8	384,4	:	:	:
Učešće električne energije dobijene iz obnovljivih izvora u % u ukupnoj potrošnji električne energije		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Učešće drumskog prevoza u unutrašnjem prevozu tereta (% tone-km)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:

Energetika	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Primarna proizvodnja svih energetskih proizvoda (u hiljadama tona naftnog ekvivalenta (TOE))		:	:	:	:	:	:	982	795	1 136	622	1 267
Primarna proizvodnja sirove nafte (u hiljadama TOE)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Primarna proizvodnja kamenog uglja i lignite (u hiljadama TOE)		:	:	:	:	:	:	982	795	1 136	622	1 267
Primarna proizvodnja prirodnog gasa (u hiljadama TOE)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Neto uvozi svih energetskih proizvoda (u hiljadama TOE)		:	:	:	:	:	:	-49	9	-25	-18	-20
Bruto domaća energetska potrošnja (u hiljadama TOE)		:	:	:	:	:	:	933	804	1 111	606	1 268
Proizvodnja električne energije (u hiljadama GWh)		2,7	2,5	2,3	2,7	3,3	2,9	3,0	2,1	2,8	2,8	4,0

Poljoprivreda	Napomena	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Indeks obima poljoprivredne proizvodnje roba i usluga (proizvođačke cijene, prethodna godina=100)		95,0	107,0	106,0	101,0	104,0	99,0	102,0	89,0	:	:	:
Ukupna iskorištena poljoprivredna oblast (hiljada hektara)	8)	518p	518p	518p	518p	518p	517p	517	516	516	516	516
Stoka: goveda (hiljada grla, kraj perioda)	9)	179e	178e	183e	175e	169e	118	115	109	106	101	119
Stoka: svinje (hiljada grla, kraj perioda)	9)	19e	21e	22e	24e	27e	11	13	10	10	12	12
Stoka: ovce i koze (hiljada grla, kraj perioda)	9)	293e	244e	241e	252e	254e	255	249	222	209	200	244
Proizvodnja i upotreba mlijeka na farmama (ukupno punomasno mlijeko, hiljada tona)	10)	197e	194e	198e	203e	209e	186	178	173	160	152	179
Biljna proizvodnja: žitarice (uključujući pirinač) (hiljada tona, ubrani proizvod)	11)	3p	4p	5p	4p	3p	3p	3	2	3	3	17b
Biljna proizvodnja: šećerna repa (hiljada tona, ubrani proizvod)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:
Biljna proizvodnja: povrće (hiljada tona, ubrani proizvod)		:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	151

: = nije dostupno
p = privremena vrijednost
e = procijenjena vrijednost
RADNI PREVOD
77
b = prekid u seriji
* = indikator za Europa 2020

Zs SDI su u upotrebi konvencije o označavanju platnog bilansa. Za strane direktne investicije u inostranstvu znak minus znači da investiranje u inostranstvu ekonomije o kojoj se izvještava

prevazilazi deinvestiranje u datom periodu, dok unos bez znaka znači da deinvestiranje prevazilazi investiranje. Za strane direktne investicije u datoj ekonomiji unos bez znaka znači da

investiranje u datu ekonomiju prevazilazi deinvestiranje, dok znak minus znači da deinvestiranje prevazilazi investiranje.

Napomene:

1) Nema zvanične nacionalne valute. Euro je valuta u upotrebi.

2) Procjene broja stanoavnika sredinom godine korišćene za izračunavanje vrijednosti po glavi stanovnika; podaci su bez Indirektno mjerenih usluga finansijskog posredovanja (FISM).

3) Podaci u skladu sa NACE Rev 1.1.

4) Na dan 31. decembar. Umjesto standarda M1, dati su podaci koji su obuhvaceni državnom definicijom M0. Monetarna osnvoa (M0) se sastoji od depozita banaka kod CBCG (račun za

saldriranje i račun obavezne rezerve) i procjena gotovine u opticaju. Monetarni agregat M1 se sastoji od M0, depozita po viđenju nebankarskog sektora kod banaka i CBCG, u eurima i

drugim valutama, isključujući depozite centralne vlade. Monetarni agregat M11 se sastoji od M1 uvećan za depozite po viđenju centralne vlade, u eurima i drugim valutama. Monetarni

agregat M2 čine M1 i oročeni depoziti nebankarskog sektora kod banaka, u eurima i drugim valutama, isključujući depozite centralne vlade. Monetarni agregat M21 čini M2 uvećan za

oročene depozite centralne Vlade u eurima i drugim valutama.

5) Na dan 31. decembar. Umjesto standarda M2, dati su podaci koji su obuhvaćeni nacionalnom definicijom M11.

6) Na dan 31. deecembar. Umjesto standarda M3, dati su podaci obuhvaćeni nacionalnom definicijom M21.

7) Starosna grupa se odnosi na osobe od 15 ili više godina do 2004. godine; od 2005. godine koristi se starosna grupa od 15-64 godina.

8) Poljoprivredna oblast uključuje: obradivo zemljište, oblast pod pašnjacima, ribnjake i jezera.

9) Broj grla stoke u hiljadama; uključujući preduzeća, zadruge i domaćinstva.

10) Izračunata neto vrijednost u hiljadama tona; uključujući preduzeća, zadruge i domaćinstva.

11) Uključujući domaćinstva, preduzeća i zadruge; od 2010. godine podaci uključuju sve žitarice (pšenicu, raž, ječam, ovas, kukuruz, heljdu); od 2000. do 2009. uključeni su samo podaci za

pšenicu.

12) Podaci za 2010. predstavljaju procjenu na osnovu popisa stanovništva iz 2011. godine, treba revidirati podatke od 2003. do 2009. godine.

PROGRAM MATICE CRNOGORSKE

predlog

Prošlo je petnaest godina od kada je objavljen Program Matice crnogorske Crna Gora pred izazovima budućnosti posvećen istorijskim izazovima pred kojima se našla Crna Gora nakon raspada SFR Jugoslavije. Tada je Matica istakla da budućnost Crne Gore zavisi od njenoga državno-pravnog statusa i mogućnosti da sama upravlja svojom sudbinom. Afirmacija crnogorskoga nacionalnog i kulturnog identiteta i podrška očuvanju i razvoju multietničkoga i multikulturalnoga društva bila je i ostala tačka oslonca u djelovanju Matice.

Proteklo vrijeme potvrdilo je utemeljenost Programa Matice. Međunarodne i unutrašnje političke okolnosti i uspješno vođena suverenistička politika omogućili su da se napravi odlučujući istorijski iskorak: 21. maja 2006. godine na referendumu obnovljena je crnogorska država.

Suverenost i predstojeće evropske integracije Crnu Goru stavljaju pred nove izazove. Savremenoj Crnoj Gori potrebna je razvojna politika oslonjena na preobražavajuću viziju koja će biti primjerena zahtjevima XXI vijeka. Takva politika mora biti koncentrisana na stvaranju stabilne i demokratske građanske države i dinamičnoga pluralističkog društva zasnovanog na jasnom identitetu i samosvijesti.

Sposobnost elite da rukovodi procesima preobražaja društva od presudnoga je značaja za mjesto Crne Gore u Evropi i svijetu i za razvoj patriotizma koji će počivati ne samo na prošlosti, već na zadovoljstvu životom u sadašnjosti i dobrim izgledima za budućnost.

Matica, motivisana brigom za sudbinu Crne Gore, javnosti daje na uvid prijedlog svog inoviranog Programa. Javna rasprava o njemu otvorena je do kraja 2012. godine kada je planirana Skupštine Matice crnogorske koja usvaja Program.

Fifteen years have passed since the Matica Crnogorska published its programme "Montenegro Facing the Challenges of the Future" which was dedicated to historical challenges which Montenegro had faced after the disintegration of the SFR Yugoslavia. Back then Matica emphasised that the future of Montenegro depended on its state-legal status and the ability to control its destiny independently. The affirmation of the Montenegrin national and cultural identity and support to the preservation and development of a multiethnic and multicultural society has been and remained the essence of activities of the Matica Crnogorska.

The passed time has confirmed the foundation of the Programme of Matica. International and internal political circumstances and successfully led internal policy resulted in making the last decisive step: on 21 May 2006, the Montenegrin state has been restored through the referendum.

Sovereignty and the forthcoming European integration put Montenegro in front of new challenges. Modern Montenegro needs a development policy which would be based on a transforming vision compatible with demands of the 21st century. Such policy has to be concentrated on the creation of a stable and democratic civil state and dynamic pluralistic society based on clear identity and self-confidence.

The ability of the elite to manage the processes of the society transformation has the crucial importance for Montenegro's place in Europe and the world as well as for the development of patriotism which will rest not only on the past but also on the satisfaction with the present life and good chances in the future.

Motivated by the care for Montenegro's destiny, Matica is presenting the proposal of its innovated Programme to the public. Public debate on the Programme will be open until the end of 2012 when the Assembly of Matica will gather to adopt the Programme.

Prošlo je petnaest godina od kada je javnosti predstavljen Program Matice crnogorske ***Crna Gora pred izazovima budućnosti*** posvećen istorijskim izazovima pred kojima se našla Crna Gora nakon raspada SFR Jugoslavije. Matica crnogorska je, ocjenjujući tadašnje političke i društvene okolnosti, nasuprot vladajućoj politici, nedvosmisleno istakla da budućnost Crne Gore zavisi od njenoga državno-pravnog statusa i mogućnosti da sama upravlja svojom sudbinom. Oslanjajući se na istorijsko iskustvo i savremene činjenice, Matica je svoju identitetsku i kulturnu misiju vezala za međunarodno priznanje crnogorske države. Smatrajući da je položaj Crne Gore u kvazi-federalnoj zajednici sa Srbijom poguban za ukupan razvoj Crne Gore, Matica se posvetila očuvanju identiteta Crne Gore i obnovi crnogorske države.

Afirmacija crnogorskoga nacionalnog i kulturnog identiteta i podrška očuvanju i razvoju multietničkoga i multikulturalnoga društva bila je i ostala tačka oslonca u djelovanju Matice. Dok je SFR Jugoslavija zločinački uništavana, Matica je perspektivu Crne Gore viđela u miroljubivoj i samostalnoj državnoj politici, integrisanoj u demokratsku međunarodnu zajednicu i posvećenoj idejama pravednoga društva, vladavine zakona, tržišne privrede i afirmaciji individualnih i kolektivnih prava. Matica je bila i ostala pobornik suočavanja s uzrocima i posljedicama raspada Jugoslavije, što uključuje političku,

pravnu i moralnu odgovornost za zločine i patnju koji su naneseni građanima i narodima bivše jugoslovenske države. Istovremeno, Matica ostaje na stanovištu da je nužna saradnja i povezanost između postjugoslovenskih država i naroda koji su dugo dijelili zajedničku sudbinu, živjeli u istoj državi i učestvovali u jednom od vodećih antifašističkih pokreta u svijetu tokom II svjetskog rata.

Godine koje su iza nas potvrdile su argumentovanost i vizionarsku utemeljenost aktuelnoga programa Matice. Međunarodne i unutrašnje političke okolnosti i uspješno vođena suverenistička politika omogućili su da se, uprkos deprimirajućim unutrašnjim podjelama, napravi odlučujući istorijski iskorak: 21. maja 2006. godine demokratskim putem, na referendumu, obnovljena je crnogorska država koja je brzo stekla međunarodno priznanje. Krajem 2007. usvojen je Ustav nezavisne i demokratske države republikanskoga uređenja. Time su stvorene sistemske pretpostavke za preobražaj crnogorskoga društva i izgradnju demokratske, pravne i samosvojne države. Suverenost i predstojeće evropske integracije Crnu Goru stavljaju pred nove društvene izazove. Sposobnost elite da rukovodi procesima preobražaja društva od presudnoga je značaja za mjesto Crne Gore u Evropi i svijetu i za razvoj patriotizma koji će počivati ne samo na prošlosti, već na zadovoljstvu životom u sadašnjosti i dobrim izgledima za budućnost.

Pet godina nakon obnove nezavisnosti crnogorska državna politika ostvarila je značajne spoljnopolitičke rezultate i značajno napreduje u procesu evroatlantskih integracija. Brojni su naslijeđeni i stečeni problemi, mnogo je nedovršenoga posla i postoji dovoljno razloga za kritičko preispitivanje crnogorske stvarnosti, zbog čega Matica ne prihvata prećutkivanje ili relativizovanje aktuelnih državnih i društvenih problema. Savremenoj Crnoj Gori potrebna je razvojna politika oslonjena na preobražavajuću viziju koja će biti primjerena zahtjevima XXI vijeka. Takva politika

mora biti koncentrisana na stvaranju stabilne i demokratske građanske države i dinamičnoga pluralističkog društva u kojem će se pojedinci i narodi ošećati ispunjenim i slobodnim.

Matica je danas, devetnaest godina nakon osnivanja, samostalna kulturna organizacija koja je posebnim Zakonom proglašena za instituciju od nacionalnoga interesa, što bi trebalo da bude ohrabrujuća činjenica u pogledu identitetske i državne perspektive Crne Gore. To je i razlog više da Matica, motivisana iskrenom brigom za sudbinu Crne Gore, javnosti preda na uvid novi **Program**.

I. POSVEĆENOST VIZIJI

U vijeku koji je počeo neizvjesnim planetarnim političkim, kulturnim i ekonomskim promjenama, male države nemaju šanse da opstanu ako ne izgrade respektabilan identitet i postojane vrijednosti. Zato je Crnoj Gori nužan istorijski raskid s naslijeđenim inferiornim kulturnim i političkim mentalitetom, kao i stvaranje institucionalnoga okvira koji će predstavljati podršku slobodnom, moralnom, obrazovanom i vrijednom građaninu koji će stvarati društvo sigurnosti, solidarnosti i prosperiteta. U takvoj Crnoj Gori crnogorski narod, zajedno sa svim drugim narodima, moći će da razvije svoje potencijale i uživa status slobodne i napredne političke nacije. Matica ostaje privržena afirmaciji državne politike koja će omogućiti Crnoj Gori da pronađe ravnotežu između samosvojnosti i globalizacije, održivoga razvoja, tržišta i socijalne pravde, individualnoga i kolektivnoga identiteta. Zbog toga je budućnost Crne Gore nezamisliva bez stvaranja humane političke, poslovne, kulturne i naučne elite koja će biti posvećena državnim interesima i razvoju pravednoga društva.

Crna Gora ima brojne iseljenike koji su sticajem različitih istorijskih okolnosti rasijani po svijetu. Crnogorski iseljenici svih vjera i nacija trajno su zadužili domovinu masovnom podrškom crnogorskoj nezavisnosti i učešćem na državotvornom referendumu. Njihova emocija i posvećenost Crnoj Gori zaslužuju naročitu pažnju matične države za njegovanje pripadnosti domovini i uključivanje njihovih intelektualnih, ekonomskih i moralnih potencijala u razvoj Crne Gore i promociju crnogorskoga identiteta u svijetu. Zato će Matica uvijek ostati pobornik bliskih i čvrstih veza s dijasporom, ali i promoter potrebe takve organizacije izvršne vlasti koja u fokusu mora stalno imati iseljenike i crnogorsku multietničku dijasporu.

Crna Gora se u ovome vijeku mora osloboditi destruktivnoga istorijskog nasljeđa, riješiti otvorena pitanja samoodređenja, usmjeriti se na mudro korišćenje raspoloživih resursa i stvoriti pravednu i privlačnu državu, oslobođenu siromaštva i svih oblika diskriminacije. Slijedeći takve ciljeve, Matica ostaje posvećena modernoj interpretaciji crnogorskoga nacionalnog i kulturnog identiteta kao sastavnoga dijela multietničkoga državotvornog bića savremene Crne Gore. Istovremeno, Matica je odlučna da čuva sopstvenu autonomnost i ne prihvata lojalnost bilo kojoj stranačkoj politici, pri čemu kao istorijski utemeljena crnogorska nezavisna organizacija ostaje vjerna okupljanju mislećih i slobodnih građana posvećenih emancipatorskim, humanim i pravednim društvenim idejama. Imajući u vidu istorijsko iskustvo i savremene protivrječnosti, Matica se u novome Programu trajno opredjeljuje za izgradnju građanske, demokratske i multietničke Crne Gore, prosperitetne i miroljubive države koju će građani svih nacija i vjera smatrati svojom domovinom i koju će Crnogorci mudro graditi i čuvati, poštujući zavjete nasljeđa i razumijevajući vrijeme koje dolazi.

II. RAZUMIJEVANJE PROŠLOSTI

Crna Gora baštini dugu istoriju država, civilizacija i kultura koje su egzistirale na njenom prostoru. Drame koje su se odvijale na Mediteranu i Evropi, te izloženost Duklje, Zete i Crne Gore aspiracijama moćnih osvajača, ostavile su tragove u povijesnome sećanju na političke, etničke, religijskke i kulturne sukobe i prožimanja. Višak istorije, koji opterećuje crnogorsku savremenost, zahtijeva razumijevanje prošlosti, kritičko suočavanje s događajima i proteklim vremenima, ali i građenje multinacionalnoga i multikulturalnoga društva koje neće biti zarobljenik prohujalih stoljeća. Treba afirmisati nasljeđe koje nas je vodilo matičnim tokom univerzalnih vrijednosti.

Crna Gora je politička i kulturna zajednica s hiljadugodišnjom državnom tradicijom. Od stvaranja samostalne države Duklje, polovinom XI vijeka, pa sve do posljednje obnove državnosti u XXI vijeku, Crna Gora je, i pored perioda duže ili kraće okupacije, uvijek uspijevala da revitalizuje svoju samostalnost. Imajući u vidu veličinu i broj stanovnika crnogorsko iskustvo u održavanju državotvorne ideje je rijetkost u istoriji. Djelovi teritorije savremene Crne Gore u pojedinim periodima bili su pod tuđim kulturnim i civilizacijskim uticajima. Ti entiteti su težili ujedinjenju sa slobodnom Crnom Gorom. Tokom stoljetne državnosti u Crnoj Gori se formirao autentičan crnogorski narod koji povezuje zajednički sistem vrijednosti, istorija, jezik i kultura. Malobrojni crnogorski narod, boreći se za etnički i državni opstanak, egzistira kao svojevrstan socio-istorijski fenomen i opstaje kao relativno izolovana političko-kulturna zajednica sve do XIX vijeka. Nakon Berlinskoga kongresa i stvaranja međunarodno priznate nacionalne države, Crna Gora poprima obilježja multietničkoga i multikonfesionalnoga društva. Od tada se

Crna Gora počinje izgrađivati kao zajednica građana koji su pripadali vodećim konfesijama u ovome dijelu svijeta, što je vremenom uticalo na razvoj međunacionalne i međuvjerske tolerancije, stvaranje institucija po evropskim uzorima i legitimne kulture različitosti.

U periodu vladavine kralja Nikole crnogorski identitet je bio određen dinastičkim interesima, što je pogodavalo kasnijem nestanku crnogorske države i krizi nacionalne svijesti kod Crnogoraca. Po okončanju Prvoga svjetskog rata, zahvaljujući međunarodnim okolnostima, političkim interesima velikih sila vezanim za hegemonističke ambicije srpskoga dvora, Crna Gora je, protivno međunarodnome pravu i sopstvenome pravnom poretku, anektirana od strane Kraljevine Srbije. Ukinuta je država, dinastija i crkva, dok je crnogorska nacija smatrana nepostojećom. Između dva svjetska rata Crna Gora pripada najzaostalijim djelovima Kraljevine Jugoslavije, a pristalice crnogorske političke samobitnosti stalno su izložene državnome teroru i stradanju. Tek se tokom II svjetskog rata obnavlja crnogorska državnost i jasno artikuliše crnogorska nacionalna ideja. Crna Gora postaje jedna od šest republika u okviru socijalističke Jugoslavije, a crnogorski narod jedan od konstitutivnih jugoslovenskih naroda. Antifašistička oslobodilačka epopeja crnogorskih partizana pod vođstvom komunista predstavlja slavan period novije crnogorske istorije, vođen duhom viševjekovne tradicije slobode.

Crna Gora je u kontinuitetu od 1945. do 1992. funkcionisala kao republika u okviru jugoslovenske federacije. Crnogorska nacija afirmisana je kao ravnopravni činilac u okviru jugoslovenskih naroda. Crna Gora se pod komunističkom vlašću modernizuje i doživljava krupan ekonomski razvoj, kao i nesumnjiv društveni i kulturni prosperitet. Cjelina crnogorskoga identitetskog pitanja u jugoslovenskome periodu ostaje nedovršena, dok se u nedovoljnoj mjeri i sa zakašnjenjem razvija

potreba suverenoga odlučivanja i spremnost da se sopstvenim potencijalama eliminiše bilo koji oblik zavisnosti od šire državne zajednice i negativni paternalistički uticaji iz Srbije. Komunisti su se nemarno odnosili prema jeziku i crkvi, tako da je crnogorski identitet samo djelimično revitalizovan. Pravoslavna crkva u Crnoj Gori nastavlja da djeluje kao dio srpske crkvene organizacije. Jezičko pitanje smatra se riješenim u okviru srpsko-hrvatske konvencije, čime se kroz naziv službenoga jezika marginalizuje crnogorski identitet.

Tokom raspada SFR Jugoslavije vladajuća crnogorska politika je predstavljala bezlični politički subjekt koji je postupao po nalozima zvaničnoga Beograda. Ne pružajući otpor raznim vidovima velikosrpske asimilacione i šovinističke politike, vlasti u Podgorici su, uz direktnu podršku crnogorskih unitarista, doprinijele stvaranju političke klime koja je dugoročno obesmišljavala državotvorne napore. Stvoren je politički i društveni ambijent koji je razarao crnogorske ekonomske i kulturne potencijale, proizvodeći inferiornu i zavisnu političku zajednicu. Crna Gora je postala jedina bivša jugoslovenska republika u kojoj je većina građana na čelu s vladajućom elitom dugi niz godina pružala otpor sopstvenome političkom suverenitetu i nacionalnome dignitetu. Proindependistička, mirotvorna, multietnička i demokratska manjina branila je integritet, dostojanstvo i čast Crne Gore. Tek u uslovima političke i bezbjednosne konfrontacije s beogradskim režimom u Crnoj Gori se stvara kritična masa građana koji odbacuju dotadašnji kvazi federalni model i podržavaju suverenu državnu politiku.

Vrijeme je pokazalo da crnogorska politička zajednica, od raspada Jugoslavije i uvođenja višepartijskoga sistema, nema konsenzus u pogledu ključnih pitanja društva i države. Crnogorske političke podjele već dvije decenije imaju obilježja destruktivnih neslaganja koja usporavaju stvaranje prosperitetnoga društva. Posljedice postjugoslovenskih podjela imale su, i danas

imaju, negativan efekat na crnogorski identitet i državni integritet, jer je u njihovoj pozadini stalno bilo prisutno asimilaciono osporavanje crnogorske nacije i njenoga nasljeđa i hegemonistički pristup Crnoj Gori od strane zvaničnih i nezvaničnih političkih i društvenih struktura u Srbiji.

Početkom devedesetih godina XX vijeka u prvome planu je bila podjela na pristalice i protivnike ratne velikosrpske politike. Domaći sljedbenici beogradske politike, s nesumnjivim uporištem u biračkome tijelu, izašli su kao pobjednici, uvlačeći Crnu Goru u proces višestruke destrukcije čije posljedice zadugo neće biti prevaziđene. Tek krajem devedesetih godina dolazi do političkog sukoba sa zvaničnom Srbijom nakon čega počinje proces samoosvješćenja i osamostaljenja Crne Gore. Stvara se podjela na većinsku suverenističku i upornu manjinsku unionističku politiku. Ta podjela razriješena je na demokratskome državotvornom referendumu u maju 2006. godine. I pored diskriminatorskoga načina odlučivanja nametnutog iz Evropske unije, na referendumu se građani izjašnjavaju za crnogorsku nezavisnost, čime se nakon 88 godina obnavlja crnogorska država. Nezavisnost je rezultat opredjeljenja većine Crnogoraca, Bošnjaka, Muslimana, Albanaca, Hrvata i pripadnika ostalih etničkih grupa u Crnoj Gori. Obnovljena država stvara se kao građanska, multietnička i multikonfesionalna politička zajednica.

III. ISKUŠENJA SAVREMENE CRNE GORE

1. Evroaltlantski izbor

Crna Gora se prvi put u novijoj istoriji čvrsto opredjeljuje za prozapadnu spoljnu politiku, što praktično podrazumijeva članstvo u NATO i EU i političku pripadnost najrazvijenijem dijelu svijeta. Ta strateška državna orijentacija u sadašnjim međunarodnim i regionalnim okolnostima predstavlja optimalan politički izbor.

Nasljeđe devedesetih godina je još uvijek politički uticajno u regionu, a ideologije militantnoga šovinizma koje su izazvale i vodile rat nijesu odustale od svojih ciljeva. Odluka Crne Gore da sebe izgrađuje kao građansko društvo, zajednicu slobodnih pojedinaca i naroda, kao nužan uslov pretpostavlja stabilnost u regionu i otklonjenu opasnost od izbijanja novih ratnih sukoba. Evroatlanske integracije su izbor Crne Gore koji će stvoriti okvir za nesmetanu izgradnju njene demokratske i građanske budućnosti. Oko toga ne smije biti kompromisa s onim snagama u društvu koje bi da ožive tuđi nacionalizam. Imajući u vidu našu prošlost, kao i istorijske posljedice mitomanskoga i naivnoga političkog svrstavanja, aktuelni evroatlantski državni ciljevi zaslužuju podršku i trajno će uticati na politički, ekonomski i kulturni profil buduće Crne Gore. Crna Gora sa susjedima nema otvorenih pitanja, nema teritorijalnih i drugih pretenzija i ima sve uslove da živi spokojno. U tom smislu, od suštinskoga je značaja očuvanje i razvoj crnogorskoga nacionalnog i kulturnog identiteta, samosvijesti i samopoštovanja, multietničkoga i multikonfesionalnoga karaktera građanske države Crne Gore.

2. Osporavanje države

Krupan problem savremene Crne Gore jeste i dalje prisutna nelojalnost državi od strane prosrpskih političkih snaga, što direktno utiče na konsolidaciju države i negativno se odražava na razvoj demokratije i neophodne institucionalne reforme. Bivši unionisti, a sadašnja vodeća opozicija crnogorskim vlastima, još uvijek su privrženi poraženoj hegemonističkoj političkoj ideji i kulturnome modelu koji negira crnogorsku državnu, nacionalnu i duhovnu posebnost. Nacionalni konsenzus za realizaciju uslova pristupanja Crne Gore Evropskoj Uniji, opozicija zloupotrebljava ucijenama koje vode obesmišljavanju suverenosti. S*piritus movens* velikosrpske politike u Crnoj Gori postala je Srpska pravoslavna crkva koja djeluje kao oruđe velikosrpske politike u

regionu i kao klero-nacionalistička anticrnogorska organizacija. Za dalji politički, ekonomski i društveni razvoj Crne Gore od ključnoga je značaja razobličenje ideja i tumačenje ciljeva crnogorskoga velikosrpstva i njegovo svođenje na marginalni politički nivo. Da bi se stvorio demokratski ambijent nužno je konstituisanje državotvornih i autonomnih opozicionih političkih snaga koje će predstavljati progresivnu alternativu vladajućim partijama. Crnoj Gori je potreban demokratski politički sistem u kojem će se voljom građana smjenjivati vlasti koje su posvećene crnogorskim državnim i kulturnim interesima.

3. Partitokratska demokratija

Crnogorskom političkom scenom dominiraju političke snage koje se opiru promjenama nužnim za razvoj građanske demokratije i slobodnoga civilnog društva. Već dvadeset godina najveći uticaj ima jedna stranka (DPS), samostalno ili u koalicionim vladama (uglavnom sa SDP-om i strankama manjinskih naroda), i predstavlja primjer tranzicione postkomunističke partije koja je srasla s državnim aparatom i ima izrazit politički i institutcionalni monopol. Vladajuće partije su po ukupnim kapacitetima i vještini vođenja politike superiorne u odnosu na aktuelnu opoziciju koja je bez progresivističke političke vizije i u suštini radi protiv Crne Gore a ne vlasti. Aktuelna crnogorska politička praksa u cjelini prepreka je za raskid s ukorijenjenim partitokratskim političkim modelom. Njeno bitno obilježje je i briga o ličnim, liderskim, stranačkim interesima, što potiskuje opšti interes u drugi plan. Zato su od velikoga značaja za razvoj crnogorske demokratije unutrašnje partijske reforme.

4. Nesređena država i nezrelo društvo

Državna i lokalna administracija, pravosudni, zdravstveni i obrazovni sistem su po kvalitetu, kadrovima i organizaciji ispod evropskih standarda i nivoa koji omogućava brži državni i društveni

razvoj. Administracija je primjer prekobrojne, neefikasne i nedovoljno kompetentne birokratije. Najozbiljniji problem je sporo konstituisanje pravne države i vladavine zakona. Primjena zakona i dobra profesionalna prakse od vitalnoga su značaja za uređenje države i stvaranje pravednoga društva. Zakonodavna politika ne smije se svoditi na nekritičko prepisivanje evropske regulative i usvajanje konfuznih i loše napisanih zakona.

Crnogorsko društvo izgubilo je tradicionalne, a nije dovoljno afirmisalo savremene humane vrijednosti i ljudska prava. Politička klasa ignoriše značaj moralnoga odgoja i etičkoga primjera. Neodgovorno i nemoralno vršenje javnih funkcija i odsustvo sankcija samo podstiče mišljenje o „trulom“ društvu u kojem je sve moguće. Korupcija vezana za javni sektor od ranije je prisutan i neriješen problem. Istovremeno, proces zapošljavanja u javnome sektoru je do sada često bio motivisan stranačkim interesima, što utiče na razvijanje zavisničkoga i neradnog mentaliteta i nanosi štetu javnim poslovima.

Medijska zajednica je ispod nivoa profesionalnoga, slobodnoga i odgovornoga novinarstva potrebnog demokratskim društvima. Crnogorski mediji se često pretvaraju u oruđe političkih i poslovnih sukoba, što diskredituje njihovu javnu ulogu. Odsustvo principijelnosti i dobronamjernosti te opadanje profesionalnoga nivoa učinili su ih destruktivnim i kontraproduktivnim za stvaranje pozitivne klime društvenoga razvoja i projektovanje njegove perspektive. Moć medija je realnost, te stoga treba raditi da se širi prostor slobode informisanja koja je u funkciji demokratije i javnog interesa. Mediji su dužni da ukazuju na društvene devijacije, ali i da poštuju institucije a ne da se ponašaju kao njihov supstitut. Zato je nužna podrška medijskim reformama u skladu s dobrom evropskom praksom, kao i sprječavanje miješanja centara poslovne i političke moći u uređivačku politiku. Obrazovani i humanistički opredijeljeni kadrovi ključ su razvoja medija kao zajedničkoga dobra.

Javni radio-televizijski servis treba da bude u funkciji razvoja demokratskog društva i konstituisanja nacionalnoga i kulturnoga identiteta. Odgovoran i profesionalno utemeljen javni radio i televizijski servis može da obezbijedi kvalitetne kulturne i obrazovne programe, razvijajući ośećaj identiteta i podstičići sopstvenu kreativnost. Zato javni radio i televizijski servis treba da bude oslobođen diktata komercijalnosti, da se orijentiše na kvalitet i podizanje medijskih standarda, te da vodi računa o interesima manjinskih grupa. Javni elektronski mediji najveću pažnju moraju poklanjati sopstvenim arhivama đe je pohranjena građa o našoj prošlosti i značajan dio kulturne baštine.

Nevladin sektor, iako je od bitnog značaja za razvoj civilnoga društva, često je iz političkih i ličnih razloga limitiran u ostvarenju promovisanih aktivnosti, tako da na javnoj sceni nema dovoljno primjera posvećenoga i odgovornoga djelovanja nevladinih organizacija. Evidentna je opasnost da se nevladin sektor koristi za promociju stranačkih interesa i dijelom preobrazi u alternativnu političku scenu. Crnoj Gori treba nevladin sektor koji će svojim kapacitetima doprinositi demokratskome sazrijevanju društva, kreirajući konstruktivan kritički ambijent i podstičući socijalni pluralizam.

Niska politička, poslovna i građanska kultura zahtijeva dugotrajnu posvećenost preobražaju crnogorskoga društva. Korupcija, protekcionizam i nepotizam predstavljaju ukorijenjene socijalne deformacije. Mentalitet oformljen u tranzicionim vremenima (zaštićeni politički i poslovni moćnici, pohlepa, bezakonje, nekažnjivost, filozofija lake zarade, funkcionalna nepismenost, preziranje napornog rada, amoralnost i nevjerovanje u vrlinu, itd.) čini krupnu prepreku na putu emancipacije Crne Gore. Napredno društvo i demokratska građanska država počiva na zakonima i društvenom napredovanju pojedinaca prema znanju, radu, moralu i ličnim sposobnostima, zašto je potrebna temeljita promjena mentaliteta.

5. Slabo i nefunkcionalno obrazovanje

Duhovni napredak Crne Gore u neposrednoj korelaciji je s izgradnjom drugačijega obrazovnog sistema koji će odgovarati konceptu otvorenoga društva, spremnog da se suoči sa izazovima globalizacije. U Crnoj Gori se mora otvoriti debata o stanju u obrazovanju na svim nivoima. Takođe, mora se ozbiljno raditi na uvođenju obaveznog besplatnog srednjoškolskog obrazovanja. Male nacije sebi ne mogu dopustiti luksuz površnoga ili nedovoljnoga obrazovanja u sadašnjim međunarodnim okolnostima koje uslovljavaju brzo zaostajanje država s neefikasnim i slabim školskim sistemima i limitiranim obrazovnim potencijalima.

Problem crnogorskog obrazovnog sistema je u drastičnoj nesaglasnosti između zahtjeva koje postavlja i rezultata koji postiže. Takvo obrazovanje produkt je sistema odnosa i stanja duha koji egzistira više od pola vijeka. Rezultati dosadašnjih reformi su slabi; međunarodna istraživanja pokazuju da je stečeno znanje u našem obrazovnom sistemu na nedopustivo niskom nivou. Postoji raskorak između vještina i znanja. Veoma su slabo opremljene školske ustanove svih nivoa i niska su primanja prosvjetnih radnika. Jedan od ciljeva obrazovanja mora biti da svaki svršeni učenik ili student, završetkom svoga ciklusa školovanja, stečenim znanjem može obezbjeđivati egzistenciju sebi i svojoj budućoj porodici, bilo u svojoj bilo u nekoj drugoj sredini. Školovanje mora obezbijediti i mogućnost inoviranja, dopunjavanja i proširivanja znanja koja nameću savremeni civilizacijski procesi. Primjer neracionalnosti našega školskog sistema jeste izučavanje stranih jezika, čije je opšte znanje nedopustivo nisko. Učenje svjetskih jezika mora započeti u najranijem uzrastu, s idejom da krajnji rezultat bude aktivno vladanje bar jednim stranim jezikom, te da se, za one s najvišim obrazovanjem, postigne bilingvalnost. U Evropi se podrazumijeva da nastavnik na univerzitetu mora obavezno znati engleski kao

jezik svjetske nauke. Treba podsticati učenje francuskog i njemačkog, zvaničnih jezika Evropske Unije. Bez znanja ovih jezika crnogorski kadrovi neće moći da konkurišu za uticajna mjesta u administraciji Evropske Unije, pa bez toga Crna Gora i kad postane njen član ne bi imala uticaja.

Samo obrazovani ljudi sa aktivnim životnim iskustvom u drugim, različitim, sredinama biće sposobni da Crnu Goru izvedu iz marginalizacije koja joj prijeti. Crna Gora jeste mala, ali nije svaka mala zemlja nužno provincijska, autistično zatvorena u sebe. Zato treba početi od obrazovanja. Država koju je Crna Gora konstituisala u 19.vijeku i ono što se tada postiglo bio je rezultat svojevrsne otvorenosti i želje da se uči na primjeru drugih (tako su nastale ključne institucije tog vremena). U današnjoj situaciji, s obzirom na nedostatak i nizak standard iskusnih kadrova na svim nivoima (državna administracija, kulturne i obrazovne institucije), treba maksimalno koristiti potencijal dijaspore. Crna Gora dosad nije ništa uradila da iseljeništvo uključi u razvojne planove i omogući im povratak u domovinu, a pojedincima ponudi značajna mjesta u državnoj administraciji, nauci, kulturi i privredi. Matica crnogorska je uvijek ukazivala na veliki značaj našeg iseljeništva. Bez njihovog učešća teško će današnja Crna Gora postati moderna država.

Sistem obrazovanja u Crnoj Gori mora pružiti daleko više istinskih znanja o našoj sopstvenoj istoriji i tradiciji. Nema zauvijek datih istina, njih treba valorizovati u skladu s novim svjetonazorima i činjenicama. Život nam stalno potvrđuje da su zablude ili tendenciozna tumačenja realnost koja nas sputava da izađemo iz ograđenoga prostora. Treba delegitimisati centre moći koji hoće da zadrže hipoteku nad istinom radi kontrole naše budućnosti. Još u srednjoj školi treba odabirati perspektivne mlade ljude i omogućiti im da nastave obrazovanje u uglednim svjetskim centrima, da steknu sigurnost koja im treba da promijene našu stvarnost i navike. Treba preispitati školo-

vanje u nekim regionalnim centrima koji proizvode kadrove sposobne samo da budu posrednici uticaja tih centara, jednostrano provodljiva veza koja će nas dalje držati u zavisnosti. Crna Gora mora primarno formirati relevantne državne univerzitetske studije okrenute vlastitome biću, identitetu i nasljeđu i preispitati ko i zašto danas podupire i finansira one studijske programe koji podrivaju njen put ka samospoznaji i samopoštovanju. Mora se zaustaviti prisutna destrukcija i iznutra podržavana komercijalizacija državnog univerziteta, da bi se podigao ugled te visokoškolske ustanove.

Reforma uvijek podrazumijeva ostvarivu viziju, odane i obrazovane reformatore, istrajnost, dosljednost i odlučnu podršku države. Ne treba imati zablude da se u Crnoj Gori može za kratko vrijeme izgraditi moderan sistem obrazovanja, jer je to u velikoj mjeri uslovljeno opštim razvojem crnogorskoga društva. Otvaranjem Crne Gore savremenome svijetu možemo ostvariti mogućnost da primjenjujemo i prilagođavamo najbolja dostignuća u sistemu obrazovanja razvijenih zemalja. Boljim korišćenjem međunarodnih fondova i institucija treba omogućiti većem broju mladih ljudi da se školuju u zemljama uzorne univerzitetske tradicije i da angažujemo eminentne stručnjake iz inostranstva kod nas. Cilj reforme obrazovanja mora biti da osposobi mlade stručnjake za kreativan rad u zemlji i mogućnost da budu konkurentni za rad u državama Evropske Unije.

6. Identitetska iskušenja

6.1. Važnost identitetskih pitanja

Identitet kao zbir bioloških, socijalnih, istorijskih, geografskih, moralnih, kulturnih, intelektualnih i drugih odlika naroda i države je kolektivna svijest o sebi koja homogenizuje zajednicu i daje joj utemeljenje i sigurnost. On je spoznaja specifičnosti koje nas razlikuje od ostalih, najčešće ono što mislimo da jesmo ili bismo željeli biti. Identitet je prožimanje mita, istorije, sada-

šnjosti i planova za budućnost. Suštinom nadilazi ono što zovemo proizvodom poznatih objektivnih činjenica, živ je i promjenljiv, ne može biti zauvijek dat. Ako ga zanemarimo i zaboravimo, to smo uradili na vlastitu štetu. U njemu je korijen, uporište i zaklon zajedničkoga postojanja. U savremenome svijetu identitet je postao sinonom otpora globalnoj unifikaciji. Traženje i osmišljavanje vlastitoga nacionalnog i kulturnog identiteta odraz je duha vremena i nastojanja da se afirmiše bogatstvo svijeta i njegovih kultura u globalnome jedinstvu.

Temelj opstanka i napretka Crne Gore jeste jasno formulisan identitet, poželjan i prihvatljiv za većinu građana. Vrijednosti koje su ugrađene u crnogorski identitet - ideal slobode, neprikosnovenost pravičnosti, pravo na lični integritet i slobodu da se kaže što se misli, težnja ka moralnome idealu, pretpostavljanje ljudskih vrijednosti društvenome položaju i materijalnome stanju, svijest o moralnoj obavezi i ljudskoj dužnosti, vjerska i nacionalna tolerancija, odnos prema odbrani naroda, države i sopstvenih vrijednosti, poštovanje stranaca i njihovih svetinja, svijest o svojoj istoriji i dugoj državnoj tradiciji, bliskost narodnoga i književnoga jezika i njegova stvaralačka potvrda, bogato kulturno nasljeđe i baštinjenje tragova prethodnih civilizacija, raznovrsnost narodne kulture, razvijeno običajno pravo koje je kodifikovalo sve temeljne vrijednosti humanizma, podudarnost bitnih narodnih običaja na cijeloj teritoriji, osećaj međusobne etničke bliskosti, bratstva i krvne povezanosti – lako su prepoznatljive specifičnosti proizašle iz viševjekovnoga trajanja crnogorskoga naroda i države u borbi za slobodu i ljudsko dostojanstvo.

Malo je naroda koji nemaju tragove podjela u identitetu što im je ostavila istorija. Podjela u našem narodu oko imenovanja svoje nacionalnosti ima osnovu u viševjekovnome življenju na granici, u izolovanosti i neprijateljskome okruženju i prirodnoj težnji da se iz njega izađe. Pukotina u identitetu naročito je uočljiva od druge polovine XIX vijeka, otkad se srpstvo programi-

rano podstiče spolja i manifestuje odricanjem od sopstvenih u korist „viših“ interesa. To je planirano u ondašnjim evropskim centrima moći i bilo je vezano za njihov interes prilikom preraspodjele uticaja na Balkanu poslije pada Osmanlijskoga carstva. Tome su doprinosile lične ambicije i dinastičke aspiracije crnogorskoga kralja, ali i pojedinci sa strane, koji su vodili kulturnu politiku i institucije, pa su crnogorske posebnosti programirano uklapali u srpsku, slovensku, pravoslavnu, jugoslovensku ili internacionalnu svijest. Crnogorski kosmopolitizam, otvorenost ka drugima, posebno srodnim kolektivitetima i spremnost da im se u nevolji pomogne, često su korišćeni kao energija tuđega nacionalizma, uglavnom srpskoga, čije utemeljenje je imalo duboke spoljašnje, ali i unutarnje razloge i koja je najrazornije djelovala na destrukciju vlastitoga identiteta.

Identiteti evropskih naroda stvarani su na malim razlikama i usvajanjem zajedničkih vrijednosti. Kreatorima evropskoga integralizma jasno je da on može opstati samo uz uvažavanje razlika koje proističu iz policentričnog karaktera evropske kulture. Evropsko postaje sinonim za ono što je raznovrsno, višejezično i višedimenzionalno. Multikulturno društvo je realnost Evrope, a multikulturalizam politika koja teži ravnopravnome koegzistiranju tih kultura i plodotvornome međusobnom odnosu. Zbog svega toga, a ne samo zbog istorijske obavezanosti i mogućnosti ekonomskoga prosperiteta, Crnoj Gori su potrebni evropski integracioni tokovi. To joj obezbjeđuje očuvanje državnoga, nacionalnoga i kulturnoga identiteta.

Svakome narodu, pa i Crnogorcima, potrebna je sopstvena vizija a ne prilagođavanje onome što dolazi sa strane. Preispitivanja i revalorizacija nasljeđa i izučavanje sopstvenoga istorijskog puta kao vertikale u vremenu stalni je proces: treba nam samospoznaja ukoliko želimo da budemo vlasnici sopstvene prošlosti. Sa sviješću o vrijednostima i znanjem o sebi izbjeći ćemo kompleks malobrojnoga naroda, uspostaviti ravnopravan

odnos s drugima, pokazati dostignuća našega duha u kontekstu kulturnih vrijednosti drugih naroda. Ne treba se bojati za svoj evropski status ako smo sami svjesni sopstvenoga nasljeđa. Izlazak crnogorske kulture na evropsku scenu afirmisaće ono što je utemeljeno na humanizmu i ljudskosti. To bi podstaklo stvaralačke, građanske i religiozne slobode i poništilo neistinite predstave, dezinformacije i falsifikate na temelju kojih je pravljena pogrešna predstava o nama, ali i o onima kojima je to bila korist. Potvrda vitalnosti sopstvenoga identiteta i kulture biće u tome koliko uspije da se zaštiti od asimilacije i afirmiše osnovne vrijednosti na kojima počiva - slobodu, čovječnost, pravdu, težnju ka istini, ravnopravnosti, razumijevanju drugačijeg. Ali ne samo da ih afirmiše pred drugima, već da ih, u ovom vremenu odumiranja i ugroženosti ljudskosti, reafirmiše u sopstvenome narodu.

6.2. Crnogorski jezik

Crnogorski jezik je jezik crnogorskoga naroda. Njime se imenuje dio štokavskoga sistema koji Crnogorci zajednički baštine s Bošnjacima, Srbima i Hrvatima. Svaki od tih naroda ima svoj dio u tome sistemu koji pokazuje njegov osobeni istorijski put, samorealizaciju i definiše nacionalno biće. Imenovanje jezika vlastitim imenom jeste određenje, poruka sebi i drugima, definisanje sopstvenoga uporišta. To je razdjelna linija samopoštovanja od inferiornosti (kolonijalne svijesti i pristanka na odumiranje). Intervencije u jeziku Crnogoraca vršene su organizovano na temelju uvezenog crnogorskog srpstva kao ideologije, a što su započeli prije više od vijek i po razni izvanjci preko udžbenika, obrazovnih, kulturnih i naučnih programa i sadržaja. Oni su u dobroj mjeri uticali da se autohtono crnogorsko duhovno nasljeđe prenese i transformiše u tuđi korpus. Sve je to vodilo do razgradnje, sakaćenja i rastakanja njegova bića, do apsurdne negacije sopstvene nacije, tradicije, kulture i jezika. Maternji

jezik Crnogoraca je u doba romantizma ušao u osnovu jezika Srba, Hrvata, Bošnjaka i Crnogoraca. Kako su jači centri, u prvome redu Beograd i Zagreb, preuzeli dominaciju u politici i kulturi, oni su, dogovorom u Beču 1850. i Novom Sadu 1954, nametnuli konvenciju o nazivu jezika srpskohrvatski ili hrvatskosrpski. To što je Crna Gora posljednja pokazala političku volju i svijest da službeni jezik nazove svojim imenom ostatak je dugog prisustva političkih zabluda, pristajanja na starateljstvo i asimilaciju, ali je odraz i realne snage tuđih interesa inkorporiranih u naše društvo.

Veliki i suštinski poslovi na polju jezičke politike urađeni su od obnove samostalnosti Crne Gore do danas. Potvrdilo se da je država najbolji okvir za realizaciju strateških interesa naroda, njegove kulture i samopoštovanja. Izvjesno je da identitetska određenost najviše zavisi od vlastitoga poimanja svoje tradicije i baštine. Matica će podržavati dalja naučna istraživanja i valorizaciju crnogorskoga jezika, njegovo uvođenje u obrazovni sistem, javne i državne službe, sudove, javne medije, kulturne i naučne institucije. Podsticaće i pomagati proučavanje crnogorskoga jezika u dijaspori i objedinjavanje tih istraživanja s onim u Crnoj Gori. Koristeći svoje intelektualne potencijale i mrežu ogranaka, Matica će podupirati suštinu jezičke politike u Crnoj Gori i suprotstavljati se namjerama da se osujeti primjena crnogorskih jezičkih osobenosti.

Izmjenom Zakona o opštem obrazovanju u dogovoru sa opozicijom , vlast je dezavuisala sve dosadašnje napore za primjenu standardizovanog crnogorskog jezika. U nastavnom procesu neće postojati službeni jezik. Crnogorski jezik je neustavno sveden na nivo jednog od jezika koji su u službenoj upotrebi.

6.3. Crnogorska crkva

Jedan od temelja razumijevanja crnogorskoga identiteta jeste karakter i uloga Crnogorske pravoslavne crkve u prošlosti i

odnos Crnogoraca prema idejama hrišćanstva i religioznosti. Razumijevanje klasične Crne Gore, istorijski utemeljen humanizam i poštovanje među ljudima, bez obzira na vjeru i naciju, stavljanje slobodnoga čovjeka u centar istorije, nijesu dovoljno afirmisani i istraženi. Crnogorska pravoslavna crkva bila je među rijetkim crkvama koja nije podlegla ovozemaljskoj koristi i želji da vlada ljudima. Kao što je zapadna crkva imala svoju nadbiskupiju u Duklji, tako je i Konstantinopolj podržavao neke episkopije. Realnost suživota istočne i zapadne crkve na prostoru današnje Crne Gore ima dugu tradiciju koja je rezultirala rijetko afirmativnim primjerima. Srpska crkvena organizacija sa svetosavskom ideologijom koja je odlukom državne vlasti potčinila Crnogorsku pravoslavnu crkvu dvadesetih godina XX vijeka bila je instrument okupacione i unitarne velikosrpske politike. U socijalističkoj Crnoj Gori taj problem je marginalizovan zbog nespremnosti vlasti da se s njim suoči. S istom namjerom i uz otvorenu pomoć matične države, Srpska crkva djeluje danas u nezavisnoj Crnoj Gori, otima njenu imovinu i otvoreno podriva njene institucije. Crna Gora je jedinstven primjer u pravoslavnom svijetu u kojoj tuđa crkva ima vodeću riječ u pitanjima vjere i otvoreno se miješa u poslove države. To je nezakonito jer je to posljednji element okupacije iz 1918.

Država Crna Gora mora sve crkvene objekte, pošede i vrijednosti koje je Srpska pravoslavna crkva prisvojila zakonito vratiti u državnu svojinu i omogućiti Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi njihovo korišćenje. Istorijski simbol crnogorske slobode, Cetinjski manastir, viševjekovno sjedište države, mora postati kulturno-istorijski spomenik prvoga reda pod okriljem države i imati otvorena vrata za sve pošetioce bez obzira na vjeru i naciju.

IV. KAKVOJ BUDUĆNOST TEŽIMO

1. Legitimna državna zajednica

Državna politika mora stvoriti uslove za raskid s istorijskim nasljeđem koje podriva crnogorsku državu. Crna Gora treba da bude prihvaćena od ubjedljive većine građana kao njihova jedina domovina, bez čijega ukupnog napretka ni njihovi životi ne mogu biti bolji i srećniji. Filozofija „rezervne države“ i toliko puta pokazana spremnost Crnogoraca da olako izgube sve što su im preci kroz istoriju stekli i predali, mora postati nepovratna prošlost. Samo legitimna država, istovremeno oslonjena na crnogorski nacionalni identitet i multietnički kulturni model, zajednica slobodnih ljudi, ima šanse da opstane u globalnome svijetu i transformiše se u političko društvo ograničenoga državnog suvereniteta u Evropskoj uniji *(što uključuje i pripadnost evropskom identitetu i vrijednostima na kojima se temelji evropski politički, kulturni i ekonomski prostor)*.

Vladajuća državna i kulturna politika može biti uspješna samo ako je oslonjena na državotvornu ideju, posvećenu izgradnji stabilne građanske demokratije, afirmaciji crnogorskoga naroda, njegove tradicije i multietničke Crne Gore. Budućnost Crne Gore je u stvaranju slobodnog, otvorenog i humanog društva, spremnog da osudi mane a nagradi vrline, u izgradnji države koja će imati nedvosmislen patriotski legitimitet. Takva država, ma koliko bila mala, biće uvaženi politički činilac u zajednici evropskih država. U mjeri u kojoj uspije da obezbijedi političku koheziju u pogledu razumijevanja i formulacije državnoga i nacionalnoga interesa, Crna Gora će biti zajednica koja može da opstane kao subjekat u globalizovanom svijetu.

Etika političke klase mora biti promijenjena, što podrazumijeva podršku onima koji su spremni da putem ličnog primjera

pokažu da su dostojni vršenja javne funkcije. Odgovorni, pametni i patriotski političari, bez mrlja u imovinskim kartonima i umiješanosti u kriminalne afere, preduslov su stvaranja političkoga sistema koji ne bi bio prepreka miroljubivoj smjeni vlasti i razvitku stabilne demokratije. Crna Gora mora stvoriti održive i sposobne javne institucije, uspostaviti vladavinu zakona baziranu na nezavisnom i stručnom pravosuđu i učiniti svaku javnu funkciju zahtjevnom i odgovornom. Funkcionalan i sposoban državni aparat, primjeren ekonomskoj moći crnogorske privrede, predstavlja preduslov ukupnoga društvenog razvoja. Odgovorna država se mora bazirati na razumijevanju kibernetskoga XXI vijeka, shvatanju planetarne političke, ekonomske i kulturne multipolarnosti, posvećenosti društvu znanja i informatičke efikasnosti.

2. Inovativno društvo

Crnoj Gori je neophodna strategijski definisana futuristička obrazovna politika. Razumijevanje globalističkih procesa, slabljenje ali ne i nestanak nacionalnih država, međunarodni integralistički procesi u čijem središtu su dinamični inovacioni razvojni modeli, zahtijevaju napuštanje anahronih političkih gledišta. Nova crnogorska politika fokusirana na budućnost podrazumijeva promjenu važećih zakonodavnih rješenja, prevrednovanje sadašnjeg institucionalnog obrazovno-naučnog okvira, redefinisanje politike upravljanja u domenu naučne djelatnosti i trajno rješavanje problema finansiranja naučno-istraživačkog rada. Crnoj Gori je potrebna državna politika koja će podsticati konkurenciju na tržištu znanja ali istovremeno i politika koja će se zasnivati na očuvanju i razvoju koncepta respektabilnog državnog obrazovanja i dugoročnom modelu umrežavanja opšteg interesa, akademskih i eskpertskih resursa i inovacionog poslovnog sektora.

Za razliku od niza loših primjera iz prošlosti, kad je crnogorska vladajuća politika bila talac retrogradnih ili inferiornih političkih

stanovišta, budućnost Crne Gore moguće je graditi na definisanju državne politike koja bi podrazumijevala stalnu posvećenost ubrzanom razvitku istraživačkih projekata primjerenih realnim razvojnim potrebama. Jasna, realna, istrajna i stabilna razvojna politika odgovor je na iskušenja koja donosi budućnost sve više globalizovanog svijeta. U tom smislu, državna politika mora biti stalno uporediva s međunarodnim mjerilima, ne samo da bi se izbjegle provincijalne zamke i štetna politička demagogija, već da bi se odista izgradili kriterijumi za obrazovnu politiku koja je spremna da svoje domete mjeri internacionalnom konkurentnošću crnogorske države.

Ako hoćemo demokratsko, otvoreno i slobodno društvo, onda se mora znati da se slobodan čovjek ne rađa sam po sebi, već izgrađuje od rane mladosti, u najvećoj mjeri kroz demokratizovan školski sistem koji dopušta i podstiče kreativnu sposobnost i sumnju u svaku vrstu dogme.

Suštinski pomak u obrazovnom sistemu, pa i u društvu kao cjelini, dogodiće se tek onda kad se reafirmiše svijest o humanističkom karakteru svakog istinskog obrazovanja i kad se uvidi da je posmatranje školstva samo u kontekstu ekonomije pogrešno i kratkovido, da je to afirmacija destruktivnog stava da je čovjek samo vrijednost u funkciji proizvodnje. Bez osnovnih znanja o prostorima duha, vrline, dobra i dužnosti čovjeka kao slobodnoga bića, pojedinac je odvojen od svoje suštine i postaje sredstvo tuđega interesa. Favorizovanje materijalizma, tehničkog standarda, nagonskih zadovoljstava, nuđenje loših primjera kao uzora, već je dovelo do toga da se često s neshvatanjem i prezirom gleda na vrijednost duha i humanosti, što omogućuje da amoralizam potiskuje čovječnost.

Društvo je rastočeno nevjerovanjem u vrlinu, pravdu i istinu višega reda, pojedinac je odvojen od moralne dužnosti, prekinuta je živa veza sa suštinom i ljudskoga i narodnoga bića, pa je teško da se svom humanom liku može spontano vratiti, bez

dugoročno osmišljene i principijelne politike države. Zato će odgoj karaktera mladih naraštaja biti prioritetan i najsuptilniji posao za ozbiljnu politiku.

3. Održivi razvoj

Ulaganjem u jačanje preduzetničke svijesti, razvijanjem radne etike i stvaranjem disperzivne privrede, strateški planirane na dugi period, koja bi bila u stanju da se nosi sa stranom konkurencijom i neminovnim ekonomskim krizama, crnogorska ekonomija bi se transformisala u održiv politički i ekonomski sistem. Privreda bazirana na konceptu održivoga razvoja (razvoj koji zadovoljava sadašnje potrebe i ne dovodi u pitanje perspektivu budućih generacija i njihovih potreba uz primjenu politike zaštite i unapređenja životne sredine – ustavni model ekološke države) sveobuhvatnom obrazovnom sistemu, permanentnoj edukaciji zapošljenih i praktičnim naučno istraživačkim projektima, otvara mogućnosti za društveni preobražaj i stalno podizanje kvaliteta života. Dugoročan prioritet državne politike mora biti stvaranje uslova za optimalnu zapošljenost, očuvanje ključnih resursa u državnome vlasništvu, razvitak preduzetništva, smanjenje administracije i optimalnu saobraćajnu povezanost unutar državne teritorije.

Nužno je eliminisati zavisnost od javnoga sektora, razviti poslovnu kulturu i afirmisati marljivost i radnu etiku. U Crnoj Gori se mora razvijati realna ekonomija, marginalizovati lijeni i švercerski mentalitet i odbaciti monopolski i špekulativni ekonomski obrazac pravljen po predatorskim šemama berzanskog i korporativnog kapitalizma. Crnoj Gori je potrebna „armija“ marljivih građana koji će stvarati realne ekonomske vrijednosti po unaprijed poznatim pravilima, na slobodnom i otvorenom tržištu i uz zaštitu pravedne i humane države.

Crnogorska ekonomija, opterećena dramatičnim spoljno - trgovinskim deficitom i unutrašnjim dugovima, zahtijeva radikalan

preobražaj. Disperzija privrednih grana (ekološki turizam, ulaganje u pomorsku flotu, širenje energetskih izvora, jačanje poljoprivrede, intelektualni poslovi i informatički servisi, telekomunikacije, razvoj saobraćajne i komunalne infrastrukture, podsticanje raznih oblika proizvodnje itd.), državno vlasništvo nad važnim nacionalnim resursima, stalna podrška malim i srednjim preduzećima i razvoj preduzetničke svijesti – uslovi su stvaranja održive i unosne ekonomije. Državna posvećenost smanjenju budžetskih korisnika, osmišljenom obrazovnom i naučno istraživačkom sistemu, formiranju institucionalnoga okvira za razvoj preduzetništva i konkurencije na slobodnom tržištu i uvođenje stimulativnih poreza, jedini je način da se implementira pošteni i zakoniti privredni sistem u Crnoj Gori.

4. Socijalna uravnoteženost

Crnogorsko društvo nakon raspada Jugoslavije doživjelo je socijalni sunovrat, tako da je danas više od polovine stanovništva ekonomski ugroženo ili siromašno, srednji slojevi su svedeni na nivo niže zapadne klase, novoformirana tržišna poslovna klasa i plaćeniji radnici nedovoljni su da popune prazninu srednje klase, dok je mali broj tranzicionih dobitnika (tzv. tajkuni, dio establišmenta i pripadnici političke klase, povlašćeni biznismeni, ideološki i politički profiteri, krupniji kriminalci) nezasluženo ili nezakonito stekao enormno bogatstvo i značajnu imovinu. Iz tih razloga u očigledno siromašnoj Crnoj Gori politika posvećena socijalno uravnoteženom društvu postaje prvorazredni nacionalni zadatak. Status Crne Gore kao socijalne države oslanja se na solidarnost kao bitnu karakteristiku crnogorskoga mentaliteta i tradicije.

Bez obzira na organizaciju zdravstvene službe i modele osiguranja, mora se težiti realizaciji sistema potpune zdravstvene zaštite svih građana. Ravnopravnost šansi se postiže samo s ujednačenih polaznih pozicija, afirmiše se kvalitet, što doprinosi stalnom obnavljanju vitalnih snaga društva i njegovih funkcija.

Ta činjenica zahtijeva, umjesto fasadne socijaldemokratije i prisutnoga predatorskog kapitalizma, stvaranje političkih i sindikalnih organizacija spremnih da preuzmu odgovornost za izgradnju pravedne države i trajnu eliminaciju siromaštva. Crnogorska ekonomija, i pored nesumnjivog rasta u posljednjih nekoliko godina (pretežno zahvaljući stranim donacijama i investicijama i prodaji javnih i privatnih resursa) loše je strukturirana i bez realne mogućnosti da podrži javne budžete i time postane oslonac solidnoga životnog standarda i bržega razvoja društva. Privreda bazirana samo na turizmu, nerazvijenoj energetici i agroekonomiji, kao i upropašćenim ostacima socijalističke industrije ne može predstavljati ekonomski osnov za društveni razvoj, optimalnu zapošljenost i bolji život građana.

5. Zaštita kulturne baštine

Nalazeći se na prostoru susreta različitih civilizacija koje su se u dugom hronološkom rasponu smjenjivale i graničile na njenom prostoru, Crna Gora danas, kao multietnička zajednica naroda, vjera, jezika i kulturnih tradicija, baštini bogato materijalno i nematerijalno kulturno nasljeđe. Materijalno nasljeđe predstavljaju urbane i ruralna cjeline, arheološki lokaliteti, sakralni i profani spomenici kulture, muzealije, knjige, filmski fond i arhivska baština. Nematerijalno kulturno nasljeđe obuhvata društvene tradicije, običaje i prakse, estetska i duhovna vjerovanja, umjetničke izraze, jezik i usmeno stvaralaštvo, izvođačke umjetnosti (tradicionalna muzika i ples), ručni rad i ostale vidove ljudskih aktivnosti koje su se generacijama prenosile na ovome prostoru.

U fokusu pažnje treba da je upravljanje nasljeđem (kulturnim i prirodnim). Crna Gora neopravdano kasni prije svega u razvoju opšte svijesti o značaju kulturnoga nasljeđa posmatranog u sinergiji s pejzažom kao njegovim prirodnim okvirom.

Odgovarajućom zaštitom, valorizacijom, obnovom i promocijom kulturnoga nasljeđa obezbjeđuje se osećaj identiteta i kontinuiteta određenih društvenih zajednica i promoviše uzajamno poštovanje kulturne različitosti kao međunarodno priznatoga ljudskog prava. Očuvanjem tragova specifičnosti umanjuje se rizik neprepoznatljivosti u globalnim procesima, daje doprinos ravnomjernom razvoju teritorije, unapređuje ekonomska aktivnost vezana za turističku ponudu i njeguje multikulturno društvo. U tom cilju neophodno je sprovesti identifikaciju stepena zaštite, valorizacije, obnove i promocije kulturne baštine na nivou države, lokalne zajednice, nevladinog sektora i privatne inicijative, stalno unapređivati oblast zakonodavstva i dokumentacionu bazu, stvoriti uslove za primjenu razvojnih rješenja.

Neophodno je spriječiti tekuću devastaciju kulturnoga nasljeđa ili, šire uzevši, kulturnog pejzaža, kao posljedicu nekontrolisanog i neadekvatnog urbanističkog i uopšte prostornog razvoja. Očito je da se kulturno nasljeđe u crnogorskome društvu i dalje posmatra više kao kočnica razvoja a manje kao resurs. Tako se, zbog neusklađenosti politike zaštite nasljeđa sa strategijama društveno-ekonomskog razvoja, nemilosrdno devastiraju i oni slojevi nasljeđa koji nijesu ali i oni koji jesu „zaštićeni“, razara se mediteranski pejzaž, unakazuju tipične urbane i ruralne cjeline, remek djela narodnog neimarstva o kojima nikad nije sačinjena adekvatna dokumentacija zahvaljujući kojoj ne bi bili zauvijek izbrisani iz sećanja novih generacija.

Crna Gora nije do danas pokazala nužnu, adekvatnu i sveobuhvatnu brigu o svome kulturnom nasljeđu. Ni danas se kod nas ne školuju niti osmišljeno stipendiraju stručnjaci u toj oblasti i pored predviđanja da će prostor za radna mjesta u XXI vijeku, umjesto u proizvodnji dobara, biti povećan isključivo u sferi usluga, ideja, informacija, kulture, zabave, turizma.

U ovoj oblasti nema organizovanoga naučno istraživačkog rada, on se odvija isključivo u sferi ličnog entuzijazma, a teško da ga i može biti bez postojanja odgovarajuće univerzitetske osnove.

6. Stabilan, tolerantan i vitalan identitet

Malobrojni narodi, koji su u teškim istorijskim okolnostima sačuvali svoj identitet i stvorili svoje nacionalne države, u izmijenjenim međunarodnim uslovima (dominacija liberalne demokratije i globalističkog kapitalizma) stalno moraju da brinu za svoj politički i kulturni opstanak i razvoj. Iako su se opredijelile za višestranačku demokratiju i građanski politički sistem, postkomunističke državne zajednice i dalje smatraju politički relevantnim pitanje nacionalnoga samoodređenja, što se jasno uočava i u njihovom svakodnevnom političkom životu.

Crnogorska nacija se sporo oporavlja od istorijskih lomova koji su je doveli na rub opstanka. U tom smislu, propuštena je prilika da se prvim ustavom nezavisne Crne Gore, pored jasnog uvažavanja multietničkog karaktera savremenog crnogorskoga društva, eksplicitno naglasi državotvorna, istorijska i slobodarska uloga crnogorskog naroda koji nema rezervnu državu i bez čijeg legitimiteta država Crna Gora nije stabilna. Zato odgovarajuće ustavno imenovanje crnogorskoga naroda (nacije) kao kolektivnog garanta opstanka i razvoja Crne Gore treba da bude predmet prve ustavne revizije. Crnogorci treba da, kao istorijska državotvorna nacija, svoj opstanak i razvoj vežu za napredak građanske demokratije, snaženje jedinstvenoga multietničkog i multikonfesionalnog društva i afirmaciju kulturnoga identiteta kroz koncept otvorenog društva i izgradnju humane evropske države.

Nezavisna Crna Gora pati od nedovršenog identiteta i odsustva kulturnog modela koji obezbjeđuje trajnost državi i vitalnost društvu. Matica apeluje na sve institucije - od škole, preko

medija i crnogorskih iseljeničkih organizacija do Skupštine, da se posvete razumijevanju i utemeljenju crnogorskoga identiteta. Za budućnost Crne Gore od suštinskoga je značaja stvaranje institucionalnog okvira koji će relativizovati destruktivna prisvajanja i uticaje sa strane, posebno velikosrpske pretenzije. To uključuje započetu institucionalnu primjenu crnogorskoga jezika, revalorizaciju crnogorske istorije i tradicije na osnovu novih saznanja, reafirmaciju i imovinsku održivost Crnogorske pravoslavne crkve, konsolidaciju i kulturno samoosvješćenje crnogorske nacije i paralelni razvoj multietničkoga i multikulturalnoga društva (zaštita identiteta manjinskih naroda).

Matica crnogorska ističe privrženost izgradnji sekularne države i društva. Cijeneći načelo slobode vjeroispovijesti i odvojenosti crkve od države, zalažemo se da uticaj vjerskih zajednica bude u okvirima moderne, humane državne zajednice i ustavnih normi. Svaki pokušaj crkvenih zajednica da potkopavaju sekularnu državu i slobodno i otvoreno društvo, potstiču sukobe na vjerskoj osnovi i pokazuju neprijateljstvo prema crnogorskoj državi, tretiraćemo kao neprihvatljivo političko djelovanje i provokacije koje izlaze iz okvira zakona.

Matica se zalaže za punu slobodu stvaralaštva i ispoljavanje grupnih i nacionalnih osobenosti. Poštovanjem i unapređivanjem tradicionalno dobrih međunacionalnih odnosa Crna Gora treba da gradi moderno multikulturno društvo. Crna Gora je već dugi niz godina izložena spoljnim uticajima agresivnih balkanskih nacionalizama i unutrašnjim ksenofobičnim i šovinističkim ispadima što podstiče centrifugalne sile koje razaraju crnogorsko državno i duhovno jedinstvo. Zbog toga će se Matica crnogorska suprotstavljati svakom obliku agresivnog nacionalizma, posebno pokušajima šovinizacije Crnogoraca kao većinskog naroda.

Identitetska politika naročito mora biti fokusirana na zaštitu i valorizaciju kulturne baštine, permanentno ulaganje u domaće umjetničke projekte i stvaraoce, uključivanje naše kulture u evropske mreže i podizanje kriterijuma u valorizaciji umjetničkih dometa.

Crnu Goru vidimo kao dom svih građana i naroda koji u njoj žive, zemlju koja im je utočište đe ośećaju pažnju i solidarnost drugih i ponos jer pripadaju zajednici slobodnih ljudi koje vode principi humanizma i pravde.